

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Παραδοσιακή ιατρική και φαρμακογνωσία
μέσα από ελληνικά χειρόγραφα ιατροσόφια
(15ος-19ος αι.): δρόγες, παθήσεις, συνταγές

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Δημήτρης Μητουλάκης

Αθήνα 2020

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΦΑΡΜΑΚΟΓΝΩΣΙΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ (15ΟΣ-19ΟΣ ΑΙ.):
ΔΡΟΓΕΣ, ΠΑΘΗΣΕΙΣ, ΣΥΝΤΑΓΕΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Παραδοσιακή ιατρική και φαρμακογνωσία
μέσα από ελληνικά χειρόγραφα ιατροσόφια
(15ος-19ος αι.): δρόγες, παθήσεις, συνταγές

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Δημήτρης Μητουλάκης

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Μαρία Δ. Ευθυμίου
καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Νεκτάριος Αληγιάννης
αναπλ. καθηγητής Τμήματος Φαρμακευτικής Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Βασιλική Σειρηνίδου
επικ. καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Αθήνα 2020

Η ολοκλήρωση της διδακτορικής διατριβής χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος χορήγησης υποτροφιών για μεταπτυχιακές σπουδές δεύτερου κύκλου σπουδών (διδακτορική διατριβή) στην Ελλάδα – πρόγραμμα ΙΔΡΥΜΑ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΥΠΟΤΡΟΦΙΩΝ και ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ακαδημαϊκού έτους 2014-2015.

© Copyright: Δημήτρης Μητούλακης 2020

Διδακτορική διατριβή

Παραδοσιακή ιατρική και φαρμακογνωσία μέσα από ελληνικά χειρόγραφα ιατροσόφια (15ος-19ος αι.):
δρόγες, παθήσεις, συνταγές

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Μαρία Δ. Ευθυμίου
καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Νεκτάριος Αληγιάννης
αναπλ. καθηγητής Τμήματος Φαρμακευτικής Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Βασιλική Σειρηνίδου
επικ. καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Αικατερίνη Κωνσταντινίδου
επικ. καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Αναστασία Παπαδία - Λάλα
καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Αντωνία Κιουσοπούλου
καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Μέλος: Αναστασία Δρανδάκη
επικ. καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ε.Κ.Π.Α.

*Στη μητέρα μου
Ελένη Μητουλάκη*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
ΜΕΡΟΣ Ι. Η θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αι.)	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Παράγοντες διαμόρφωσης της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο (15ος-19ος αι.)	31
α. Η βυζαντινή παράδοση	31
β. Η οθωμανική πραγματικότητα	37
γ. Η ευρωπαϊκή γνώση	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Θρησκευτική θεραπευτική	46
α. Οι θρησκευτικές θεραπευτικές πρακτικές	50
β. Οι μοναχοί και ιερωμένοι θεραπευτές	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Μαγική θεραπευτική	59
α. Οι μαγικές θεραπευτικές πρακτικές	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Επιστημονική θεραπευτική	68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Ψευδοεπιστημονική θεραπευτική	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Εμπειρική θεραπευτική	86
α. Οι «κομπογιαν(ν)ίτες», οι «σακουλαραίοι» και οι «ματσουκάδες»	89

	β. Οι «βικογιατροί» και οι εμπειρικοί θεραπευτές στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο	93
	γ. Οι γιάτραινες ή γιάτρισσες - οι μαίες	98
	δ. Οι χειρουργικές επεμβάσεις και η αποκατάσταση πληγών, τραυμάτων και ορθοπαιδικών προβλημάτων	103
	ε. Άλλες δράσεις και θεραπευτικές μέθοδοι (αφαίμαξη, αποκάθαρση, <i>pus laudabile</i>)	109
	στ. Η μετάδοση των γνώσεων	116
ΜΕΡΟΣ ΙΙ.	Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα: Ιστορία και χαρακτηρι- στικά	121
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.	Τι είναι τα <i>Ιατροσόφια</i>	123
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.	Οι απαρχές της δημιουργίας των <i>Ιατροσοφίων</i>	127
	α. Τα πρώτα <i>Ιατροσόφια</i>	130
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.	Οι πηγές των <i>Ιατροσοφίων</i>	139
	α. Οι τίτλοι και η ονομασία των <i>Ιατροσοφίων</i>	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.	Η χρονολόγηση, το πλήθος και η γεωγραφική διασπορά των <i>Ιατροσοφίων</i>	163
	α. Η χρονολόγηση και το πλήθος των <i>Ιατροσοφίων</i>	163
	β. Η γεωγραφική διασπορά των <i>Ιατροσοφίων</i> σήμερα ...	166
	γ. Η γεωγραφική διασπορά των <i>Ιατροσοφίων</i> την περίο- δο της Τουρκοκρατίας	169
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.	Η παραγωγή, η διάδοση και οι συμπληρώσεις των <i>Ιατρο- σοφίων</i>	173
	α. Η παραγωγή και η διάδοση των <i>Ιατροσοφίων</i>	173
	β. Οι συμπληρώσεις των <i>Ιατροσοφίων</i>	183
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.	Η μορφή και η δομή των <i>Ιατροσοφίων</i>	188
	α. Η εξωτερική εικόνα των <i>Ιατροσοφίων</i>	188
	β. Η εσωτερική εικόνα των <i>Ιατροσοφίων</i>	192
	γ. Η γλώσσα και οι γραφείς των <i>Ιατροσοφίων</i>	194
	δ. Η δομή των <i>Ιατροσοφίων</i>	198

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.	Το περιεχόμενο, η αξία και η αξιοποίηση των <i>Ιατροσοφίων</i>	203
	α. Το περιεχόμενο των <i>Ιατροσοφίων</i>	203
	β. Η αξία των <i>Ιατροσοφίων</i>	217
	γ. Η αξιοποίηση των <i>Ιατροσοφίων</i>	223
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ.	Οι φαρμακευτικές συνταγές	231
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.	Η εθνοφαρμακολογική προσέγγιση των ιατροσοφικών χειρογράφων	233
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.	Τα φυτικά συστατικά	243
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.	Οι παθήσεις	279
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.	Ο συσχετισμός παθήσεων και φυτικών συστατικών	295
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.	Οι φαρμακοτεχνικές μορφές	341
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.	Οι συνταγές (15ος-19ος): Μια συγκριτική θεώρηση	349
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.	Οι συνταγές (15ος-19ος): Μια αντιπαραβολή με αρχαίες και μεσαιωνικές ελληνικές ιατρικές πηγές	419
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8.	Οι συνταγές (15ος-19ος): Μια σύγκριση μεταξύ παραδοσιακής και επιστημονικής θεραπευτικής	470
ΕΠΙΛΟΓΟΣ		489
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ		497

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανά χείρας εργασία έχει ως θέμα τη θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, και εντάσσεται στο ευρύτερο ερευνητικό πεδίο που εξετάζει, εν γένει, την ιστορία της ιατρικής και της φαρμακευτικής. Αν ανατρέξει κανείς στη βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορία της ιατρικής στον ελλαδικό χώρο διαχρονικά, θα διαπιστώσει, χωρίς δυσκολία, ότι ένα μεγάλο μέρος αυτών των μελετών αναφέρεται στην αρχαία ιατρική με επίκεντρο τα κείμενα του Ιπποκράτη και του Γαληνού και ένα μικρότερο τμήμα τους πραγματεύεται το έργο των γιατρών της μεσαιωνικής εποχής ενώ ακολουθούν ορισμένες εργασίες που έχουν ως αντικείμενο την εξέλιξη της σύγχρονης ιατρικής. Με άλλα λόγια, παρατηρείται ένα χάσμα που οριοθετείται χρονικά από τα τέλη της βυζαντινής περιόδου μέχρι περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα και δίνεται εσφαλμένα η εντύπωση ότι, μετά το 1453, δεν δραστηριοποιούνταν γιατροί ή ότι έπαψαν να υφίστανται φαρμακευτικές ανάγκες ή να εφαρμόζονται θεραπευτικές διεργασίες. Ως εκ τούτου, κίνητρο για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, πέρα από το προσωπικό ενδιαφέρον του γράφοντος για την εν λόγω θεματική, υπήρξε η επιστημονική και ερευνητική φιλοδοξία να καλυφθεί το παραπάνω βιβλιογραφικό κενό.

Το ανά χείρας πόνημα αποτελεί προϊόν μακρόχρονης μελέτης και απαιτητικής προσπάθειας. Η πραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος εδράζεται σε δύο κύριους άξονες: τη λεπτομερή σύνθεση των βιβλιογραφικών δεδομένων και τη διεξοδική επεξεργασία πρωτογενών πηγών εκείνης της εποχής, δηλαδή των ιατροσοφικών χειρογράφων. Οι πολυάριθμοι ιατροσοφικοί κώδικες αποτελούν μια μοναδική κατηγορία πηγών, που παραδίδουν πολύτιμες φαρμακογνωστικές και όχι μόνο πληροφορίες αλλά έχουν παραμείνει, σε μεγάλο βαθμό, μέχρι σήμερα, αναξιοποίητες. Η μελέτη τους

προϋποθέτει, αναμφίβολα, αυξημένες παλαιογραφικές και φιλολογικές δεξιότητες και η συστηματική αποδελτίωσή τους είναι, ομολογουμένως, χρονοβόρα. Μια άλλη αντικειμενική δυσκολία που έπρεπε να ξεπεραστεί ήταν η ταύτιση των φαρμάκων, των φυτικών δρογών και γενικά των βοτάνων που καταγράφονται στα ιατροσοφικά κείμενα. Για τη διατύπωση τεκμηριωμένων θέσεων και ασφαλών συμπερασμάτων επιβάλλεται, στο επίπεδο αυτό, η εμβάθυνση και σε λιγότερο οικείους με την ιστορική έρευνα επιστημονικούς κλάδους όπως η φαρμακευτική ή η βοτανική. Εξάλλου, γνώμονας για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας υπήρξε, εξ αρχής, η διεπιστημονικότητα ως προς την προσέγγιση του θέματος, που συμβάλλει στην ανάδειξη πρωτότυπων ερευνητικών πορισμάτων και μπορεί να αποτελέσει έναυσμα για νέες μελέτες σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται αναλυτικά τα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο, στις περιοχές όπου απαντούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αιώνας), με έμφαση στις επιμέρους πτυχές της (θρησκευτική, μαγική, επιστημονική, ψευδοεπιστημονική και εμπειρική). Στο δεύτερο μέρος γίνεται λόγος για τα ιατροσοφικά χειρόγραφα και επισημαίνονται τα κύρια χαρακτηριστικά τους (π.χ. χρονολόγηση, γεωγραφική διασπορά, μορφή, δομή κ.λπ.). Είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται στην ελληνική -αλλά και στη διεθνή- βιβλιογραφία μια τόσο εκτενής, εμπειριστατωμένη και τεκμηριωμένη μελέτη για τη συγκεκριμένη κατηγορία πρωτογενών πηγών. Στο τρίτο μέρος το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις φαρμακευτικές συνταγές που εμπεριέχονται στα ιατροσοφικά κείμενα. Με βάση ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 876 αποδελτιωμένων ιατροσοφικών συνταγών από χειρόγραφα διαφορετικής εποχής (από τον 16ο μέχρι και τον 19ο αιώνα) και διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης, εντοπίζονται πάνω από 300 φυτικά είδη περισσότερων από 85 διαφορετικών βοτανικών οικογενειών, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως πρώτες ύλες για την παρασκευή ποικίλων φαρμάκων, και καταγράφονται περισσότεροι από 150 διαφορετικοί φαρμακευτικοί στόχοι με τους οποίους συσχετίζονται οι εν λόγω φυτικές δρόγες ως συνιστώμενες για την αντιμετώπιση ενός ευρύτατου φάσματος παθήσεων και συμπτωμάτων. Επίσης, σχολιάζονται οι ποικίλες φαρμακοτεχνικές μορφές και ο τρόπος χορήγησης των φαρμάκων ενώ η εργασία ολοκληρώνεται με τη συγκριτική θεώρηση των μεταβυζαντινών και νεότερων ιατροσοφικών συνταγών τόσο αναμεταξύ τους όσο και σε σχέση με τις αρχαίες και μεσαιωνικές ιατρικές πηγές. Σε κάθε περίπτωση, τα συμπεράσματα που προκύπτουν έχουν εξαιρετικό

ενδιαφέρον και καταδεικνύουν την ιατρική και τη φαρμακευτική δραστηριότητα εκείνης της περιόδου.

Η ολοκλήρωση της διδακτορικής διατριβής χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος χορήγησης υποτροφιών για μεταπτυχιακές σπουδές δεύτερου κύκλου σπουδών (διδακτορική διατριβή) στην Ελλάδα – πρόγραμμα ΙΔΡΥΜΑ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΥΠΟΤΡΟΦΙΩΝ και ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ακαδημαϊκού έτους 2014-2015.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου προς τους καθηγητές μου στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ιδιαιτέρως προς την κυρία Μαρία Δ. Ευθυμίου, καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και επόπτρια της διδακτορικής διατριβής μου, για το αμείωτο ενδιαφέρον της και την άμεση, ουσιαστική, καθοριστική και ανιδιοτελή αρωγή της, από την πρώτη στιγμή. Χωρίς την επιστημονική συνδρομή της, η παρούσα εργασία δεν θα είχε ευδοωθεί. Η ευγνωμοσύνη μου προς το πρόσωπό της είναι απεριόριστη. Ευχαριστώ, επίσης, τον κύριο Νεκτάριο Αληγιάννη, αναπληρωτή καθηγητή στο Τμήμα Φαρμακευτικής, και την κυρία Βασιλική Σειρηνίδου, επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, μέλη της τριμελούς επιτροπής, για τις υποδείξεις τους και την εν γένει γόνιμη συνεργασία μας. Ειδικότερα, ο κύριος Αληγιάννης υπήρξε το άτομο που με εισήγαγε στον κόσμο της φαρμακευτικής και της εθνοφαρμακολογίας, έτεινε εξαρχής ευήκοον ους στις ερευνητικές ανησυχίες μου και άνοιξε νέους ορίζοντες στην επιστημονική διαδρομή μου.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω, επιπροσθέτως, και στον επί σειρά ετών προϊστάμενο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, φιλόλογο - παλαιογράφο Αγαμέμνονα Τσελίκα, μέσω του οποίου ήρθα, για πρώτη φορά, σε άμεση επαφή με τους ιατροσοφικούς κώδικες, κατά τη διάρκεια ευρύτατου κύκλου μεταπτυχιακών μαθημάτων παλαιογραφίας, και μου δημιουργήθηκε ευθύς η επιθυμία και η ιδέα να ασχοληθώ πιο διεξοδικά και εις βάθος με τη συγκεκριμένη κατηγορία χειρογράφων, πριν από πολλά χρόνια, όμως οι συνθήκες δεν το επέτρεψαν τότε. Πιστεύω ότι, σήμερα, θα είναι χαρούμενος και περήφανος για τον μαθητή του. Νιώθω, επιπλέον, την ανάγκη και ας μου επιτραπεί να μνημονεύσω εδώ δύο ακόμα καθηγητές μου, τους αείμνηστους Δημήτριο Ζ. Σοφιανό και Κωνσταντίνο Ντόκο, από τους οποίους διδάχθηκα, σε προπτυχιακό επίπεδο, παλαιογραφία αλλά και επιστημονικό ήθος, ερευνητική ανυστεροβουλία και ακαδημαϊκή σεμνότητα.

Θέλω, επίσης, να ευχαριστήσω τον κύριο Λάζαρο Ε. Βλαδίμηρο, μαιευτήρα γυναικολόγο και διδάκτορα της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, και τον κύριο Νικόλαο Ε. Παπαδογιαννάκη, ομότιμο καθηγητή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την υποστήριξή τους και την ευγενική χειρονομία τους να μου προσφέρουν αφιλοκερδώς βιβλία και άρθρα τους, καθώς και τις κυρίες Αγγελική Κοκκίνη από το Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, Άννα Κάνδια από το Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου και Ζωή Ζούπα από το Σπουδαστήριο Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών για τη βοήθειά τους, κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται, συγχρόνως, και στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών για τη δική του συμβολή στην υλοποίηση αυτού του έργου.

Τέλος, ευχαριστώ όλους εκείνους -και είναι αρκετοί- που στάθηκαν, με ενσυναίσθηση, συμμετοχοί στις ανησυχίες και τους προβληματισμούς μου, όμως προπάντων θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και ιδιαιτέρως τη μητέρα μου, Ελένη Μητουλάκη, για την ενθάρρυνση, την κατανόηση, την υπομονή, την ανοχή και εν γένει κάθε μορφής συμπαράσταση, ηθική ή υλική, όχι μόνο όσα χρόνια διήρκεσε η εκπόνηση της ανά χείρας διατριβής αλλά πάντα. Ως ηθική ανταμοιβή, συναισθηματική δικαίωση και έμπρακτη αναγνώριση για τη σθεναρή και διαρκή υποστήριξη των προσπαθειών μου, της αφιερώνω αυτήν την εργασία. Είναι το λιγότερο που θα μπορούσα να κάνω για εκείνη σε ένδειξη σεβασμού και αγάπης.

Δ.Μ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ελληνισμός και η υγεία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας

Οι πρώτοι αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας στη Βαλκανική και τη Μικρά Ασία, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, υπήρξαν κρίσιμοι για τον ελληνισμό.¹ Στο πλαίσιο της διοικητικής οργάνωσης του οθωμανικού κράτους, ως τις αρχές του 16ου αιώνα, είχαν δημιουργηθεί δύο μεγάλες διοικητικές περιφέρειες (εγιαλέτια): το εγια-

¹ Για την κατάσταση και την πορεία του ελληνισμού, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, βλ. αναλυτικότερα Βασίλης Πα να γ ι ω τ ό π ο υ λ ο ς (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Α'-Γ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι'-ΙΒ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974-1975· Απόστολος Ε. Β α κ α λ ό π ο υ λ ο ς, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Β'-Δ', Θεσσαλονίκη 1964-1973· βλ., επίσης, Δημήτριος Πα πα σ τ α μ α τ ί ο υ, Φωκίων Κο τ ζ α γ ε ώ ρ γ η ς, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών [ηλεκτρονική έκδοση], Αθήνα 2015, σ. 72 κ.ε.· Πέτρος Θ. Πι ζ ά ν ι α ς, *Η ιστορία των νέων Ελλήνων από το 1400ε. έως το 1820*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι.Δ. Κολλάρου & Σ^{ΙΑΣ} Α.Ε., Αθήνα 2014, σ. 58 κ.ε.· Maria E f t h y m i o u (sous la direction), *La société grecque sous la domination ottomane: économie, identité, structure sociale et conflits*, Hérodotos, Athènes 2010, σ. 15 κ.ε.· Ι.Κ. Μ α ζ α ρ ά κ η ς - Α ι ν ι ά ν, *Διάγραμμα της νεότερης ελληνικής ιστορίας*, εκδ. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2007, σ. 9 κ.ε.· Ι.Κ. Χ α σ ι ώ τ η ς, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 41 κ.ε.· Απόστολος Ε. Β α κ α λ ό π ο υ λ ο ς, *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη ¹⁶1999, σ. 42 κ.ε.· Γεώργιος Δ. Μ ε τ α λ λ η ν ό ς, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1988, σ. 51 κ.ε.· Ελένη Ε. Κ ο ύ κ κ ο υ, *Θεσμοί και προνόμια του ελληνισμού μετά την Άλωση. Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984, σ. 28 κ.ε.· Βασίλης Κ ρ ε μ μ υ δ ά ς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 19 κ.ε.· D.A. Z a k y t h i n o s, *The Making of Modern Greece from Byzantium to Independence*, Basil Blackwell, Oxford 1976, σ. 18 κ.ε.

λέτι της Ανατολής και εκείνο της Ρούμελης. Διοικητής του εγιαλετίου και εκπρόσωπος του Σουλτάνου ήταν ο μπεηλέρμπεης. Τα εγιαλέτια υποδιαιρούνταν σε σαντζάκια και αυτά, με τη σειρά τους, σε καζάδες. Οι κατακτημένες περιοχές ανήκαν στον Σουλτάνο και η γη αποδιδόταν σε θρησκευτικά ιδρύματα με τη μορφή βακουφίων ή σε Οθωμανούς αξιωματούχους και πολεμιστές, δηλαδή τους γαζήδες και τους σπαχήδες, ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που προσέφεραν. Τα κτήματα αυτά, ανάλογα με τις προσόδους που εξασφαλιζόνταν από την εκμετάλλευσή τους, διακρίνονταν σε τιμάρια, ζιαμέτια και χάσια.

Οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι βρίσκονταν σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση. Οι επαγγελματικές ενασχολήσεις της μεγάλης μάζας του πληθυσμού συνδέονταν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την οικοτεχνία, που σταδιακά μετατράπηκε σε βιοτεχνία. Οι αγρότες εργάζονταν συνήθως ως εξαρτημένοι γεωργοί ενώ οι άλλοι επαγγελματίες μπορούσαν να οργανωθούν σε συντεχνίες (ρουφέτια ή εσνάφια), δηλαδή επαγγελματικές ενώσεις των οποίων τα μέλη είχαν κοινά οικονομικά συμφέροντα και επιδιώξεις. Συγχρόνως, η κατάσταση των ραγιαδών επιβαρυνόταν από τους φόρους που υποχρεώνονταν να πληρώνουν. Κυριότερος φόρος ήταν ο κεφαλικός ή χαράτσι. Οι γεωργοί έπρεπε, επιπλέον, να καταβάλλουν τη δεκάτη, δηλαδή το 1/10 της ακαθάριστης αγροτικής παραγωγής, ενώ, κατά περίπτωση, υπήρχαν και αρκετοί ειδικοί φόροι. Συχνά, γινόταν εκμίσθωση των φόρων σε ενοικιαστές οι οποίοι αναλάμβαναν την είσπραξή τους.

Εκτός όμως από τους φόρους, οι χριστιανοί είχαν, επίσης, να αντιμετωπίσουν την πειρατεία, την υποχρεωτική ναυτολογία των νησιωτικών και παράλιων περιοχών καθώς και τις εκτεταμένες εξωμοσίες με τις οποίες επιδιώχθηκε από την οθωμανική διοίκηση η πληθυσμιακή αφομοίωση. Εξισλαμισμοί εφαρμόστηκαν σε ευρεία κλίμακα, τα πρώτα χρόνια, στη Μικρά Ασία και, αργότερα, σε διάφορες περιοχές των Βαλκανίων. Μορφή βίαιου εξισλαμισμού ήταν το λεγόμενο παιδομάζωμα (ντεβσιρμέ), που είχε αρχίσει ήδη από τον 14ο αιώνα, όταν οι Τούρκοι κυριαρχούσαν σε μεγάλο τμήμα της χερσονήσου του Αίμου. Με το παιδομάζωμα απομακρύνονταν από τις χριστιανικές οικογένειες παιδιά και έφηβοι με σωματικές και πνευματικές ικανότητες που, μετά από αυστηρή στρατιωτική και θρησκευτική εκπαίδευση, γίνονταν ιτς ογλάν και ατζέμ ογλάν και στελέχωναν τα τάγματα των γενιτσάρων. Οι εξισλαμισμοί των μικρών χριστιανοπαίδων που προορίζονταν για τις τάξεις των ιτς ογλάν εξακολούθησαν έως τις αρχές του 18ου αιώνα ενώ, βαθμιαία, με την εισδοχή μουσουλμάνων στο

σώμα των ατζέμ ογλάν, ο θεσμός των γενιτσάρων είχε αρχίσει να εκφυλίζεται μέχρι την κατάργησή του, το 1826.

Παρ' όλα αυτά, μία από τις πρώτες μέριμνες του Μωάμεθ Β', μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ήταν η ρύθμιση των σχέσεών του με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Στο πλαίσιο αυτό, παραχώρησε αυξημένα προνόμια και σημαντικές κοσμικές εξουσίες στον νέο πατριάρχη, τον Γεώργιο Σχολάριο, με γνώμονα πολιτικές σκοπιμότητες. Έτσι, ο πατριάρχης δεν ήταν πλέον μόνο ένας ανώτατος εκκλησιαστικός αρχηγός αλλά είχε και πολιτικές δικαιοδοσίες για τους ορθόδοξους λαούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας και αναγνωριζόταν ως επικεφαλής τους (μιλέτ μπασή). Αντίστοιχα, η ιεραρχία της ορθόδοξης εκκλησίας και το δίκτυο των μητροπόλεων εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της Υψηλής Πύλης ως προς τη διοίκηση των χριστιανών της αυτοκρατορίας ενώ, παράλληλα, συντηρούσαν την επιρροή του ιερατείου στον λαό και συνέβαλλαν στην οργάνωση του υπόδουλου ελληνισμού.

Ένας άλλος παράγοντας που ευνόησε την οργάνωση των υποδούλων, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ήταν και ο θεσμός των κοινοτήτων. Οι κοινοτικοί άρχοντες ή αλλιώς δημογέροντες, κοτζαμπάσηδες ή πρόκριτοι, εκλέγονταν, κατά κανόνα, κάθε χρόνο και ήταν επιφορτισμένοι με διάφορες αρμοδιότητες και δικαιοδοσίες, μεταξύ των οποίων η κατανομή, η συλλογή και η απόδοση των φόρων στον φοροεισπράκτορα. Ως πρόκριτοι εναλλάσσονταν, από γενιά σε γενιά, συνήθως μέλη των ίδιων εύπορων οικογενειών και κάποιοι κοινοτικοί άρχοντες εκμεταλλεύτηκαν τη θέση τους για την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων, ωστόσο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι οι κοινότητες λειτούργησαν, κατά την εν λόγω περίοδο, ως πυρήνες δημοκρατίας και συλλογικότητας.

Σημαντικό ρόλο στην πορεία του ελληνισμού, μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, διαδραμάτισε και ο γνωστός κύκλος των Φαναριωτών. Πρόκειται για μορφωμένους και γλωσσομαθείς γόνους παλαιών αρχοντικών οικογενειών που είχαν εγκατασταθεί στη συνοικία Φανάρι στην Κωνσταντινούπολη και αναδείχθηκαν σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους του οθωμανικού κράτους. Οι Φαναριώτες ανέλαβαν διοικητικές θέσεις, διακρίθηκαν ως διερμηνείς, υπηρέτησαν ως δραγουμάνοι του στόλου δίπλα στον καπουδάν πασά, τον αρχιναύαρχο της οθωμανικής αρμάδας, και, από τις αρχές του 18ου αιώνα, διορίζονταν ηγεμόνες στις παραδουνάβιες ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Αν και η συνεργασία τους με την Υψηλή Πύλη ήταν στενή με αρκετές σκοτεινές πλευρές, πολλοί από αυτούς εφάρμοσαν ένα ευρύ κοινωνικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα και συνέβαλαν στην πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού με το

ενδιαφέρον που επέδειξαν για την έκδοση βιβλίων, την εκπόνηση μεταφράσεων από ξενόγλωσσες μελέτες στα Ελληνικά, την οικονομική ενίσχυση σχολείων και, εν γένει, για ζητήματα παιδείας και εκπαίδευσης.

Ως προς την προσπάθεια αναβάθμισης της παιδείας, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ορόσημο υπήρξε η ίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη, που λειτούργησε ως εστία μεταλαμπάδευσης της ελληνικής πνευματικής κληρονομιάς. Στα τέλη του 16ου αιώνα, ο πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ ο Τρανός και η Ιερά Σύνοδος έλαβαν απόφαση για την υποβοήθηση των ελληνικών γραμμάτων, ωστόσο θεαματική βελτίωση της παιδείας παρατηρήθηκε τον 17ο και 18ο αιώνα. Τότε πολλαπλασιάστηκαν τα σχολεία στον ελλαδικό χώρο, δραστηριοποιήθηκαν περίφημοι λόγιοι και αυξήθηκαν οι εκδόσεις βιβλίων ενώ το αντικείμενο της διδασκαλίας, πέρα από την ελληνική γλώσσα, προσανατολιζόταν σε φιλοσοφικά μαθήματα και στοιχεία θετικών επιστημών.

Στην προαγωγή της παιδείας συνετέλεσαν, αναμφίβολα, οι οικονομικοί μετασχηματισμοί που σημειώθηκαν την περίοδο αυτή. Μετά τη σύναψη διομολογήσεων, κατά τους 16ο και 17ο αιώνα, δημιουργήθηκαν τα πρώτα ναυτικά κέντρα στα λιμάνια της δυτικής Ελλάδας (Πρέβεζα, Μεσολόγγι, Γαλαξίδι). Τον επόμενο αιώνα, κυρίως μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), επωφελήθηκαν κατ' εξοχήν οι Έλληνες πλοιοκτήτες και γνώρισε ραγδαία ανάπτυξη η ελληνική εμπορική δραστηριότητα με επίκεντρο τα νησιά του Αιγαίου και του Αργοσαρωνικού, γεγονός που συνδυάστηκε με την περιορισμένη παρουσία αγγλικών και γαλλικών πλοίων στη Μεσόγειο εξαιτίας των ναπολεόντειων πολέμων. Παράλληλα, διευρύνθηκαν και οι χερσαίες εμπορικές συναλλαγές μέσω των βαλκανικών δρόμων που συνέδεαν τον ελλαδικό χώρο με την κεντρική Ευρώπη. Η μεταφορά εμπορευμάτων και η αυξημένη εμπορική κίνηση ευνοήθηκε, αναντίρρητα, εκείνη την εποχή, και από τις ακμαίες ελληνικές παροικίες, που είχαν αρχίσει να σχηματίζονται, ήδη από τον 16ο αιώνα, στην Ιταλία και, αργότερα, στις κυριότερες ευρωπαϊκές πόλεις, και σταδιακά εξελίχθηκαν σε κέντρα οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης του ελληνισμού (Βιέννη, Βενετία, Οδησός, Τεργέστη, Λιβόρνο κ.ά.). Η οικονομική επιτυχία των Ελλήνων εμπόρων έδωσε τη δυνατότητα σε πολλούς από αυτούς να δείξουν έμπρακτα το ενδιαφέρον τους για την εκπαίδευση των υποδούλων και να προσφέρουν μεγάλα χρηματικά ποσά για την ίδρυση σχολείων στις περιοχές από τις οποίες κατάγονταν, τη χορήγηση υποτροφιών και την εκτύπωση βιβλίων, περιοδικών και εφημερίδων.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσει και να φθάσει στο αποκορύφωμά του ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, το πνευματικό κίνημα που εκδηλώθηκε από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης και προώθησε τη μεταφορά και τη «μετακένωση» των νεωτερικών ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στον ελλαδικό χώρο. Κορυφαίοι εκπρόσωποί του ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής, που οραματιζόταν την εξέγερση όλων των βαλκανικών λαών εναντίον της τυραννίας, ο Αδαμάντιος Κοραής με το τεράστιο φιλολογικό έργο του, αλλά και ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και άλλοι σημαντικοί λόγιοι και διδάσκαλοι εκείνης της εποχής. Αν και ορισμένοι συντηρητικοί κύκλοι που συνδέονταν με την εκκλησία απέρριπταν, κατέκριναν και πολέμησαν τις νεωτερικές ιδέες ως ανατρεπτικές της ορθόδοξης πίστης, το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού γνώρισε μεγάλη εξάπλωση, πέτυχε τον στόχο της διάδοσης των διαφωτιστικών ιδεών μεταξύ των Ελλήνων και προετοίμασε ιδεολογικά τον αγώνα για την ελευθερία.

Παράλληλα, όμως, με την πνευματική αφύπνιση του ελληνισμού άρχισε σιγά σιγά να καλλιεργείται το έδαφος και για την ένοπλη εξέγερση εναντίον της οθωμανικής εξουσίας. Τα επαναστατικά κινήματα που υπεκίνησε η Ρωσία, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, κατεστάλησαν από την Υψηλή Πύλη και η αποτυχία αυτών των προσπαθειών ενίσχυσε, τα επόμενα χρόνια, τον σκεπτικισμό και τους δισταγμούς απέναντι στο ενδεχόμενο ενός νέου ξεσηκωμού. Εντούτοις, η δράση των κλεφτών και των αρματολών, των οποίων τα σώματα είχαν συσταθεί για διαφορετικούς λόγους όμως οι ρόλοι τους συχνά εναλλάσσονταν, ενεθάρρυνε το ηρωικό πνεύμα στη συνείδηση του λαού και απετέλεσε, όπως εύστοχα σημείωσε ο Μακρυγιάννης, «μαγιά της λευτεριάς». Ανάλογοι πυρήνες αντίστασης στην τουρκική εξουσία είχαν αναπτυχθεί και σε δυσπρόσιτες περιοχές του ελλαδικού χώρου όπως το Σούλι και η Μάνη που ενέπνευσαν με την αγωνιστικότητά τους και άλλους ελληνικούς πληθυσμούς. Συγχρόνως, στις επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας εκδηλώνονταν φυγόκεντρες δυνάμεις εναντίον του σουλτάνου από υψηλόβαθμους μουσουλμάνους αξιωματούχους όπως ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων.

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, το 1814, έθεσε τις προσπάθειες των υποδούλων για ένοπλο αγώνα σε νέα οργανωτική βάση. Παρά την αυστηρή μυστικότητα με την οποία έπρεπε να κινούνται οι μνημένοι και τη μεγάλη γεωγραφική διασπορά του ελληνισμού, τα επαναστατικά κηρύγματα των Φιλικών βρήκαν γρήγορα απήχηση

στην ελληνική κοινωνία. Το 1820, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ανέλαβε τη θέση του *Γενικού Επιτρόπου της Αρχής* και, λίγους μήνες αργότερα, συντάχθηκε σχέδιο για την ταυτόχρονη έναρξη της εξέγερσης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και στη νότια Βαλκανική. Έτσι, στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα, είχε πλέον ωριμάσει η ιδέα για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και τη σύσταση ελληνικού κράτους.

Στα τέλη Φεβρουαρίου 1821, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κήρυξε την επανάσταση στο Ιάσιο της Βλαχίας και, ένα μήνα μετά, η επαναστατική σημαία υψωνόταν στην Πελοπόννησο. Αν και η μάχη στο Δραγατσάνι, τον Ιούνιο του ίδιου έτους, σήμανε το τέλος του ξεσηκωμού στη Μολδοβλαχία, στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα οι επιτυχίες διαδέχονταν η μία την άλλη και, μέσα σε λίγους μήνες, η θέση των εξεγερμένων ισχυροποιήθηκε. Εννέα χρόνια αργότερα, μετά από αλλεπάλληλες στρατιωτικές συγκρούσεις, πολιτικές ζυμώσεις και διπλωματικούς ανταγωνισμούς, αναγνωριζόταν επισήμως από τη διεθνή κοινότητα η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Ανεξαρτησίας, στις 22 Ιανουαρίου / 3 Φεβρουαρίου 1830.

Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος απαρτιζόταν από την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και τα νησιά των Σποράδων, των Κυκλάδων και του Αργοναυτικού, ωστόσο αρκετές άλλες περιοχές με συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς εξακολουθούσαν ακόμα να παραμένουν υπό οθωμανική κυριαρχία. Στα χρόνια που ακολούθησαν, προσαρτήθηκαν σταδιακά στην Ελλάδα σημαντικές περιφέρειες (π.χ. Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία κ.ά.) και, μέχρι τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα, το ελληνικό κράτος είχε υπερδιπλασιαστεί σε έκταση. Στο μεταξύ, η οθωμανική αυτοκρατορία είχε χάσει τη δύναμή της και, εν τέλει, καταλύθηκε, το 1923, οπότε συστάθηκε το τουρκικό εθνικό κράτος.

Μέχρι τον 19ο αιώνα, η νοσολογική κατάσταση στις περιοχές που ανήκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν αρκετά επιβαρυνμένη. Αυτό οφειλόταν αφενός στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού και αφετέρου στις ελλείψεις της νοσηλευτικής πολιτικής που εφαρμοζόταν από την Υψηλή Πύλη. Μεγάλες επιδημίες όπως η πανώλης, η χολέρα και η σύφιλη επέφεραν, ομολογουμένως, μαζικούς θανάτους και επηρέαζαν αρνητικά τους δημογραφικούς δείκτες, για μεγάλες χρονικές περιόδους, λόγω της αυξημένης νοσηρότητας στις περιοχές όπου ενέσκηπταν. Η κατάσταση αυτή εντεινόταν ακόμα περισσότερο εξαιτίας της απουσίας υγειονομικών μέτρων προφύλαξης του πληθυσμού αλλά και μέτρων περιορισμού των εν λόγω μολυσματικών ασθενειών από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης. Είναι, άλλωστε, εν-

δεικτικό το γεγονός ότι η πρακτική της καραντίνας εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ύστερα από πιέσεις ξένων παραγόντων, ενώ, μετά τα μέσα του ίδιου αιώνα, λειτούργησε στο οθωμανικό κράτος και η Πολιτική Ιατρική Σχολή.

Παράλληλα, είναι γνωστό ότι οι Οθωμανοί απέφευγαν να δραστηριοποιηθούν επαγγελματικά στον τομέα της ιατρικής και της φαρμακευτικής. Αντιθέτως, με αυτούς τους κλάδους ασχολούνταν κατά κύριο λόγο μη μουσουλμάνοι υπήκοοι, από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής εξάπλωσης. Εκτός όμως από τους χριστιανούς κοσμικούς γιατρούς, ιατρικές υπηρεσίες προσφέρονταν, συχνά, και από εκκλησιαστικούς φορείς ή μοναστηριακά νοσηλευτικά ιδρύματα. Οι θεραπευτικές ανάγκες των χριστιανικών πληθυσμών καλύπτονταν, εξάλλου, σε μεγάλο ποσοστό, από τη χριστιανική εκκλησιαστική παράδοση. Για την αντιμετώπιση ποικίλων ανεξήγητων ή δυσίατων συμπτωμάτων, ψυχικών παθήσεων και επιδημικών νοσημάτων, η θρησκευτική πίστη υπεδείκνυε και, εν πολλοίς, επέβαλλε την εφαρμογή διαφόρων μεθόδων και τελετουργιών με θεραπευτική ή προληπτική σκοπιμότητα. Ωστόσο, από τις αρχές του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, έμποροι και συντεχνίες συνέβαλαν στη δημιουργία πολιτικών νοσοκομείων σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, και, συγχρόνως, στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, προωθήθηκε η έκδοση σημαντικών ιατρικών συγγραμμάτων στην ελληνική γλώσσα, που αποτελούσαν εν πολλοίς μεταφράσεις αντίστοιχων ξενόγλωσσων πονημάτων.

Εντούτοις, οι επιστήμονες γιατροί εκείνης της περιόδου ήταν λίγοι και δεν επαρκούσαν για τις ανάγκες του συνόλου του πληθυσμού. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για γόνους εύπορων οικογενειών που σπούδαζαν ιατρική σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια τα οποία, τότε, είχαν έναν ευρύτερο ακαδημαϊκό προσανατολισμό προς τις φυσικές επιστήμες και τη φιλοσοφία. Όσοι από αυτούς επέστρεφαν, μετά τις σπουδές τους, στον ελλαδικό χώρο για να ασκήσουν το ιατρικό επάγγελμα, μετέφεραν στην οθωμανική αυτοκρατορία την κεκτημένη ευρωπαϊκή ιατρική γνώση, όμως δραστηριοποιούνταν, συνήθως, σε μεγάλα αστικά κέντρα. Κατά συνέπεια, οι ασθενείς κάτοικοι της ελληνικής υπαίθρου, εάν χρειαζόταν να εξεταστούν από κάποιον διπλωματούχο γιατρό, θα έπρεπε να διανύσουν, κάθε φορά, εφόσον αυτό ήταν δυνατόν, πολλά χιλιόμετρα.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ευνοήθηκε, αναντίρρητα, η μαζικότερη διάδοση μαγικών θεραπευτικών πρακτικών και παρατηρήθηκαν αρκετά φαινόμενα τσαρ-

λατανισμού. Με κριτήριο το προσωπικό κέρδος τους, πολλοί αγύρτες εκμεταλλεύονταν την αγωνία, τον πόνο και την αμάθεια των πασχόντων οι οποίοι έβρισκαν παρηγοριά και ανακούφιση στις υποσχέσεις γυρολόγων. Αυτοί οι ψευτογιατροί παρουσιάζονταν ως μυημένοι σε απόκρυφες θεραπευτικές διαδικασίες ή ως κάτοχοι σπάνιων, δυσεύρετων, ιδιαίζόντων και, συχνά, αποκρουστικών υλικών τα οποία διέθεταν δήθεν φαρμακευτικές ιδιότητες. Αν και η δράση τέτοιων απατεώνων κατακρινόταν με σθένος από τους επιστημονικούς κύκλους, η αγυρτεία γνώρισε μεγάλη εξάπλωση ως κοινωνικό φαινόμενο, κατά τους νεότερους χρόνους, και είχε ως αποτέλεσμα την εκμετάλλευση ανυποψίαστων πολιτών, όχι μόνο στη Βαλκανική και τη Μικρά Ασία αλλά και στη δυτική Ευρώπη.

Αντιθέτως, ευρύτερη αποδοχή σε όλα τα κοινωνικά στρώματα είχαν οι λεγόμενοι εμπειρικοί γιατροί, δηλαδή μη διπλωματούχοι θεραπευτές οι οποίοι, όμως, δεν πρέπει να συγχέονται με τους προαναφερθέντες τσαρλατάνους που λυμαίνονταν μεγάλα τμήματα του υπόδουλου ελληνισμού. Οι εμπειρικοί γιατροί ήταν αρμονικά ενσωματωμένοι στην ελληνική κοινωνία και συνέχιζαν μια μακραίωνη πορεία ως προς τη θεραπευτική. Επιτελούσαν χειρουργικές επεμβάσεις, αποκαθιστούσαν ορθοπαιδικά προβλήματα, περιποιούνταν πληγές, πραγματοποιούσαν αφαιμάξεις, αντιμετώπιζαν πλήθος ασθενειών και, εν γένει, γνώριζαν τις φαρμακευτικές ιδιότητες των βοτάνων και παρασκεύαζαν ποικίλα φυτικά φάρμακα. Η δράση τους εντοπίζεται σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο για πολλούς αιώνες, ακόμα και μετά το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας, και η τεχνογνωσία τους μεταβιβαζόταν, συνήθως, προφορικά. Άλλες φορές, όμως, οι ιατρικές και φαρμακευτικές γνώσεις τους παραδίδονταν από γενιά σε γενιά εγγράφως μέσα από τα περίφημα ιατροσοφικά χειρόγραφα. Τα κείμενα αυτά, γραμμένα σε δημόδη γλώσσα με ιατρικό και φαρμακευτικό περιεχόμενο, αποτελούν, χωρίς αμφιβολία, σημαντικές πηγές για την ιστορία της θεραπευτικής και φωτίζουν πολλές πτυχές της ιατρικής και της φαρμακευτικής εκείνης της εποχής.

Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι, μολοντί τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αύξηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για την ιστορία της θεραπευτικής και της υγείας, οι ιστοριογραφικές μελέτες με θέμα την ιστορία της ιατρικής ή της φαρμακευτικής κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο είναι πολύ λίγες. Από αυτές ξεχωρίζει ένα σύγγραμμα του Αριστοτέλη Ευτυχιάδη (δημοσιευμένο το 1985) με έμφαση σε νοσολογικές λεπτομέρειες· το πόνημα του Αθανάσιου Γκιάλα (1979) για τους Έλληνες γιατρούς μετά το 1453· ένα παλαιότερο έργο του Γεώργιου Πουρναρόπουλου (1953) σχετικά με την ιατρική στην Τουρκοκρατία·

και οι πιο πρόσφατες μελέτες του Δημήτριου Καραμπερόπουλου για τη μετουσίωση της ελληνικής ιατρικής κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Επιπροσθέτως, διακρίνονται ορισμένες ακόμα εργασίες που εντάσσονται στην ίδια θεματική με τοπικό, όμως, ή ειδικό ενδιαφέρον όπως εκείνη του Λάζαρου Βλαδίμηρου για την ιατρική κατά την επανάσταση του 1821 (2014)· του Μανώλη Δετοράκη για την ιατρική στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας (2010)· του Γεώργιου Λαζάρου για την ελληνική ιατρική στις παραδουνάβιες ηγεμονίες (1999)· και του Αριστοτέλη Σταυρόπουλου για τα νοσοκομεία και τη νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη μέχρι το 1838 (1984).

Απεναντίας, είναι περισσότερες οι ελληνικές μονογραφίες που εξετάζουν την ιστορία της ιατρικής και της φαρμακευτικής σε άλλες χρονικές περιόδους, ιδίως στην αρχαιότητα ή στη βυζαντινή εποχή αλλά και κατά τους αιώνες της βενετοκρατίας. Ενδεικτικά, ως προς την αρχαία ελληνική ή τη βυζαντινή ιατρική, θα μπορούσαν να αναφερθούν τα πονήματα από τους εξής μελετητές: Νικόλαο Σταμπολίδη και Γιώργο Τασούλα (2014)· Στράτο Θεοδοσίου και Μάνο Δανέζη (2010)· Δημήτριο Λυπουρλή (2008)· Γεώργιο Κλήμη (2006)· Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά (2002)· Γεράσιμο Ρηγάτο (1999)· Βαγγέλη Σπανδάγο, Ρούλα Σπανδάγου και Δέσποινα Τραυλού (1996)· Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο (1998)· και Αριστοτέλη Ευτυχιάδη (1983). Επιπλέον, για τη θεραπευτική κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, μπορεί κανείς να ανατρέξει ειδικότερα στο εμπεριστατωμένο σύγγραμμα της Κατερίνας Κωνσταντινίδου (2012) για τη νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα· σε εκείνο του Γεράσιμου Πεντόγαλου (2004) για τους γιατρούς και την ιατρική στην Κεφαλονιά· στην πρωτότυπη μελέτη της Αναστασίας Παπαδία - Λάλα (1996) σχετικά με τα νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη· στην εργασία του Ιωάννη Βίτσου (1979) για την ιατρική στα Επτάνησα· σε εκείνη του Σπύρου και του Φώτη Χαροκόπου (1976) με παρόμοια θεματική· και στην παλαιότερη μελέτη του Εμμανουήλ Εμμανουήλ (1934) για τη φαρμακευτική στη Ζάκυνθο.

Αντίστοιχη εικόνα παρατηρείται και στη βιβλιογραφία που πραγματεύεται εν γένει την ιστορία της ιατρικής ή της φαρμακευτικής διαχρονικά, από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα. Τέτοιες μελέτες με αντικείμενο την ιστορία της ιατρικής έχουν εκπονηθεί, για παράδειγμα, τα τελευταία χρόνια, από τον Ιωάννη Λασκαράτο (²2012), τον Πάνο Μανιάτη (2002) και τον Σπύρο Μαρκέτο (⁴2000) ενώ, ως προς την ιστορία της φαρμακευτικής, είναι χαρακτηριστικές οι εργασίες της Ελένης Σκαλτσά (2015) και του Γεώργιου Φωκά (1983), που βασίζονται, ως επί το πλείστον, στο εμ-

βριθές σχετικό σύγγραμμα του καθηγητή και ακαδημαϊκού Εμμανουήλ Εμμανουήλ από το 1948. Τα πονήματα αυτά, στο σύνολό τους, δίνουν μεγαλύτερη έμφαση αφενός στον αρχαίο κόσμο και αφετέρου στα πιο πρόσφατα επιστημονικά επιτεύγματα. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζεται αναλυτικά των έργων των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων γιατρών και φαρμακολόγων, σκιαγραφείται η συμβολή της μεσαιωνικής επιστημονικής διανόησης (δυτικής, βυζαντινής και αραβικής) και, ακολούθως, περιγράφονται λεπτομερώς οι νεότερες και σύγχρονες ανακαλύψεις στον τομέα των επισημών της υγείας στη δυτική Ευρώπη. Με άλλα λόγια, αν εξαιρέσει κανείς μια μικρή μνεία που απαντά στις εργασίες της Σκαλτσά και του Εμμανουήλ, στις υπόλοιπες μελέτες απουσιάζουν αναφορές στις πτυχές της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας και, κυρίως, από τον 15ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα θεωρείται το μνημειώδες σύγγραμμα του Ιωάννη Λασκαράτου το οποίο, μολονότι εκτείνεται σε σχεδόν 900 σελίδες, αφιερώνει για την νεότερη και σύγχρονη ιστορία της θεραπευτικής στην Ελλάδα μόνο 54 σελίδες (από τη σελίδα 823 έως τη σελίδα 876) οι οποίες, μάλιστα, επικεντρώνονται στον 19ο και 20ο αιώνα, δηλαδή στην περίοδο του νεοελληνικού κράτους και όχι πριν από αυτό.

Αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία οι σχετικές αναφορές είναι περιορισμένες. Με εξαίρεση λίγα πονήματα που σχολιάζουν στοιχεία της οθωμανικής ιατρικής ή τη δράση των εβραίων γιατρών στην οθωμανική αυτοκρατορία, δεν εντοπίζεται κάποια μελέτη για την ελληνική θεραπευτική εκείνης της εποχής. Αντιθέτως, υπάρχουν πολλά συγγράμματα που εστιάζουν στην ιατρική άλλων ιστορικών περιόδων και, ιδίως, της αρχαιότητας, με επίκεντρο τη θεραπευτική στην αρχαία Ελλάδα καθώς και στους ανατολικούς πολιτισμούς που άκμασαν, για παράδειγμα, στην Αίγυπτο, την Περσία, την Ινδία και την Κίνα. Στις εργασίες αυτές επιχειρείται μια προσέγγιση της νοσολογικής κατάστασης των συγκεκριμένων λαών σε συνδυασμό με τις φαρμακευτικές επιλογές τους αλλά και τις ιεουργικές πρακτικές που εφάρμοζαν. Πολλές μελέτες της διεθνούς ιατρικής ιστοριογραφίας έχουν, επίσης, ως αντικείμενο την πρόοδο της αραβικής ιατρικής, κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, και αναλύουν το έργο των κύριων εκπροσώπων της ενώ αρκετές άλλες πραγματεύονται τις ιατρικές εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη από την εποχή της Αναγέννησης και μετά.

Σε κάθε περίπτωση, το παραπάνω βιβλιογραφικό έλλειμμα δεν σημαίνει ότι η θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο, στις περιοχές όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ήταν ανύπαρκτη. Εί-

ναι γεγονός ότι, μετά το 1453, ανακόπηκε η βυζαντινή νοσηλευτική πολιτική, ωστόσο δεν έπαψαν επ' ουδενί να υφίστανται ιατρικές και φαρμακευτικές διεργασίες στην οθωμανική αυτοκρατορία ή να δραστηριοποιούνται θεραπευτές και να περιθάλπονται ασθενείς, κατά το διάστημα μεταξύ 15ου και 19ου αιώνα. Απεναντίας, από τους πολυάριθμους χειρόγραφους ιατροσοφικούς κώδικες που έχουν διασωθεί καταδεικνύεται ότι υπήρχε έντονη ιατρική και φαρμακευτική δραστηριότητα. Τα κείμενα αυτά προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τα ποικίλα φάρμακα που χρησιμοποιούνταν τότε, το εύρος των παθήσεων και των συμπτωμάτων που καλούνταν να αντιμετωπίσουν οι θεραπευτές καθώς και τις ιατρικές μεθόδους που εφαρμόζονταν κατά περίπτωση. Συνεπώς, τα χειρόγραφα ιατροσόφια αποτελούν μοναδικές πηγές για την ιστορία της ιατρικής και της φαρμακευτικής στον ελλαδικό χώρο και η επιστημονική προσέγγισή τους μπορεί να αναδείξει σημαντικούς άξονες της ελληνικής θεραπευτικής κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

ΜΕΡΟΣ Ι

Η ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ (15ος-19ος ΑΙ.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Παράγοντες διαμόρφωσης της θεραπευτικής στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι.)

Η θεραπευτική, κατά τη διάρκεια της εποχής του Νέου Ελληνισμού, διαμορφώνεται από έναν συνδυασμό διαφορετικών τάσεων και ετερόκλιτων στοιχείων. Οι παράγοντες αυτοί εδράζονται σε τρία επίπεδα που αλληλεπιδρούν και επηρεάζουν, αναντίρρητα, τις θεραπευτικές διαδικασίες σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Πρόκειται για τρεις συνιστώσες οι οποίες προσδιορίζονται αφενός από τη βυζαντινή ιατρική παράδοση που διατηρείται και μετά το 1453 και αφετέρου από την οθωμανική πραγματικότητα, η οποία επιβάλλεται μέσω των επιλογών της κεντρικής διοίκησης, καθώς και την κεκτημένη ευρωπαϊκή ιατρική γνώση που προσλαμβάνεται σταδιακά από τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Με άλλα λόγια, η θεραπευτική, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, καθορίζεται από το βυζαντινό παρελθόν, το οθωμανικό παρόν και την ευρωπαϊκή πρόοδο στον τομέα της ιατρικής και τη φαρμακευτικής.

α. Η βυζαντινή παράδοση

Όπως είναι γνωστό, η βυζαντινή θεραπευτική υπήρξε αρκετά οργανωμένη. Σχετικά νομοθετήματα ρύθμιζαν τις αρμοδιότητες των φαρμακοποιών και τη διακίνηση των φαρμάκων.² Από την περίοδο αυτή σώζονται, επίσης, τα έργα σημαντικών γιατρών (π.χ. Ορειβάσιος Περγαμηνός, Αέτιος Αμιδηνός, Αλέξανδρος Τραλλιανός, Παύλος

² Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Η άσκησης της βυζαντινής ιατρικής επιστήμης και κοινωνικά εφαρμογές αυτής κατά σχετικές διατάξεις*, Αθήνα 1983, σ. 71-76.

Αιγινήτης, Παύλος Νικαίας, Θεοφάνης Νόννος, Ιωάννης Ζαχαρίου ή Ακτουάριος κ.ά.),³ οι οποίοι άφησαν πολύτιμη ιατρική παρακαταθήκη. Αν και ορισμένοι μελετη-

³ Για το έργο των βυζαντινών γιατρών βλ. αναλυτικότερα Petros Bouras - Vallianatos, «Contextualizing the Art of Healing by Byzantine Physicians», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 105-122· Τηλέμαχος Κ. Λογγής (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Β' (Υλικές και ιδεολογικές δομές), εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σ. 455-474· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *Στα χρόνια του Βυζαντίου. Οι θετικοί επιστήμονες, ιατροί, χρονολόγοι και αστρονόμοι*, εκδ. Δίαυλος, Αθήνα 2010, σ. 188-199, 325-333, 451-452, 471-473· Kurt Pollak, *Η ιατρική στην αρχαιότητα. Ελλάδα-Ρώμη-Βυζάντιο. Η ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ* (μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, επιμ. Αγγελική Δεληκάρη), εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2007, σ. 415-429· Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ' (Μαθηματικά και αστρονομία, φυσικές επιστήμες, ιατρική, πολεμική τέχνη, νομική φιλολογία, μουσική) (μτφρ. Γεώργιος Χ. Μακρής κ.ά.), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σ. 113-146· Timothy S. Miller, *Η Γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία* (μτφρ. Ν. Κελέρμενος), εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998, σ. 220-234, 242-243· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής εποχής*, εκδ. Αίθρα [Αθήνα 1996], σ. 25 κ.ε.· John Scarborough, «Early Byzantine Pharmacology», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), σ. 221-232· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα 1983, σ. 283-298· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, «Συμβολή εις την ιστορίαν της φαρμακευτικής των Βυζαντινών», *Πανηγυρικός τόμος επί τη 1400η αμφιητηρίδι της Ιεράς Μονής του Σινά* (επιμ. Γεράσιμος Κονιδάρης), Εν Αθήναις 1971, σ. 290-319· βλ., επίσης, Χριστίνα Τεσσερομάτη, *Φυτά με φαρμακολογικές ιδιότητες. Σύγχρονες φυτοθεραπευτικές δυνατότητες*, εκδ. Σπανός - Βιβλιοφιλία, Αθήνα 2016, σ. 30-32· Ελένη Σκατσά, *Ιστορία της Φαρμακευτικής. Η διαδρομή στην εξέλιξη των φαρμάκων από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα με έμφαση στην κλασσική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο και η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών [ηλεκτρονική έκδοση], Αθήνα 2015, σ. 113-121· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 288-299· Χριστίνα Τεσσερομάτη, *Φαρμακολογία της σύγχρονης αυτοθεραπείας. Φυτικής προέλευσης σκευάσματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2012, σ. 17-19· Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα στην διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τα ζώα και της χρήσεως των προϊόντων τους κατά την βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας), Αθήνα 2010, σ. 43-57· Μαρία Νάστα, *Η άσκηση της ιατρικής κατά τη βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Δ.Π.Θ., Τμήμα Ιατρικής), Αλεξανδρούπολη 2008, σ. 66-75· Πάνος Στ. Μανιάτης, *Ιστορία της Ιατρικής από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα*, εκδ. Εντός, Αθήνα [2002], σ. 221-222· Αμύντας Βαρβαρούσης, *Ιστορία της Ορθοπαιδικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η εξέλιξη της ελληνικής Ορθοπαιδικής*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2001, σ. 104-105· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Ζήτα, Αθήνα 2000, σ. 139-141· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*, εκδ. Ιασώ, Αθήνα 1998, *passim*· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 62-71· Κωνσταντί-

τές, ανάμεσα στους οποίους και ο Karl Krumbacher, έχουν ισχυριστεί κατά καιρούς ότι οι βυζαντινοί γιατροί οδήγησαν την ιατρική επιστήμη σε τέλμα καθώς δεν παρουσίασαν πρωτότυπες εργασίες αλλά παρέμειναν τυφλά προσκολλημένοι στους αρχαίους συγγραφείς, διεξοδικότερη έρευνα επί των βυζαντινών ιατρικών πονημάτων αποκαλύπτει προσθήκες και προσωπικές παρατηρήσεις των βυζαντινών γιατρών, οι οποίες τεκμηριώνουν την επιστημονική συμβολή τους.⁴ Σύμφωνα μάλιστα με τον Ευθύμιο Νικολαΐδη, η σημασία της βυζαντινής επιστήμης έγκειται στον εμπλουτισμό των αρχαίων κειμένων,⁵ και, κατά τον Αριστοτέλη Ευτυχιάδη, «ή βυζαντινή ιατρική ανέπτυξε περαιτέρω τὰ παραληφθέντα στοιχεῖα, παρουσίασε δὲ πρωτότυπους ιατρικὰς ἀντιλήψεις καὶ θεραπευτικὰς ἀγωγὰς».⁶ Εξάλλου, οι ουσίες που χρησιμοποιούνταν στη φαρμακευτική αυξάνονταν σταδιακά σε αριθμό αλλά και σε είδος⁷ ενώ, από τον 9ο αιώνα, η μελέτη της ανατομίας του ανθρώπινου σώματος αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα.⁸

Επιπροσθέτως, τον 10ο αιώνα, διαπιστώνεται μια συστηματική προσπάθεια εγκυκλοπαιδισμού που υποστηρίχτηκε έντονα από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (905-959). Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρήθηκε, τότε, και η σύνθεση

νος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *Συνοπτική ιστορία τη φαρμακολογίας*, Αθήνα 1982, σ. 53-54· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1948, σ. 175-185. Γενικότερα, για τη βυζαντινή ιατρική βλ. Brigitte Pitarakis, Tanman Güllü (eds), *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium. New Perspectives*, Istanbul Research Institute, Istanbul 2018, σ. 15 κ.ε· Brigitte Pitarakis (ed.), *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium*, Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 13 κ.ε.

⁴ Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 18-19, 251-258· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 276· βλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 456-457· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 188-189· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 430· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 215.

⁵ Ευθύμιος Νικολαΐδης, «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο. Η ιστορική παράδοση του νεότερου ελληνισμού», *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.)* (επιμ. Γιάννης Καραός), εκδ. Μεταίχμιο - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003, σ. 27.

⁶ Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 18.

⁷ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 109· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 257-258.

⁸ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 110· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 246-247· βλ., επίσης, Γεώργιος Νικ. Σχορετσανίτης, *Ιστορικά στοιχεία και άλλα παραλειπόμενα της εξέλιξης της Ανατομικής*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014, σ. 52, όπου επισημαίνεται η στάση των Αράβων απέναντι στις ανατομές.

ιατρικών πραγματειών ενώ ο Κωνσταντίνος Ζ΄ υπήρξε πιθανότατα εμπνευστής ενός είδους ιατρικής εγκυκλοπαίδειας.⁹ Συγχρόνως, έχουν ενδιαφέρον και οι μη ιατρικές πηγές όπως, για παράδειγμα, το *Περί Βασιλείου τάξεως*, όπου αναφέρονται, εκτός των άλλων, τα φάρμακα που πρέπει να έχει μαζί του ο μονάρχης όταν εκστρατεύει («θηριακή, ήνιτζιν [...] έλαια, άλειπτά τῶν εις θεραπείαν ανθρώπων και κτηνῶν τυχανόντων, καπνίσματα [...] ξυλοκιννάμωμον, μυρίσματα [...] σάκχαριν, κρόκκον, θυμίαμα»)¹⁰.

Ιδιαίτερη είναι και η περίπτωση του γιατρού, νεοπλατωνιστή και «ύπατου των φιλοσόφων» Μιχαήλ Ψελλού (11ος αιώνας), ο οποίος, στο πνεύμα του εγκυκλοπαιδισμού, συνέγραψε ποικίλα έργα, μεταξύ των οποίων και αρκετά με φιλοσοφικό, ιστορικό και ιατρικό περιεχόμενο. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ψελλός επεδίωξε να συνταιριάξει το αρχαιοελληνικό πνεύμα με τη χριστιανική θρησκεία, ενώ το κείμενό του *Περί χρυσοποιίας* συνέτεινε στην προώθηση της αλχημείας στον δυτικό κόσμο.¹¹ Το έργο του Ψελλού, μαζί με εκείνο του Νικηφόρου Βλεμμύδη (13ος αιώνας), διδάχθηκε στα ελληνικά σχολεία έως τον 18ο αιώνα.¹² Αξιόλογη πνευματική άνθιση σημειώθηκε και κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, κυρίως την εποχή της αυτοκρα-

⁹ Paul Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός* (μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σ. 271-272· βλ., επίσης, Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 300, 364· Ελένη Γλύκατζη - Αρβελέρ, «Η επιστήμη στα χρόνια του Πορφυρογέννητου», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα* (επιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 27-29.

¹⁰ Ελένη Γλύκατζη - Αρβελέρ, *ό.π.*, σ. 22.

¹¹ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 117· Πάνος Ν. Κουρουνάκης, Ελένη Α. Ρέκκα, *Γνωριμία με τη συναρπαστική επιστήμη των φαρμάκων*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 72· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 299, 369-374· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 222· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 137· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 74-76· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 293· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 314-315· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 179-180· βλ., επίσης, J.N. Ljubarskiy, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού* (μτφρ. Αργυρώ Τζέλεσι), εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2004.

¹² Ευθύμιος Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 35, 38· βλ., επίσης, Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 442.

τορίας της Νίκαιας, καθώς τότε δόθηκε μεγάλη έμφαση στην επανάκτηση της αρχαίας ελληνικής επιστημονικής κληρονομιάς.¹³

Παράλληλα, κατά τη βυζαντινή περίοδο, παρατηρείται η ίδρυση οργανωμένων νοσοκομειακών μονάδων με στόχο την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης κυρίως σε οικονομικά ασθενείς κοινωνικές ομάδες. Τα ιδρύματα αυτά λειτούργησαν στον χώρο των μοναστηριών και ονομάζονταν *ξενώνες*.¹⁴ Η σύσταση των πρώτων ευαγών ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας ανάγεται στην πρώιμη βυζαντινή εποχή και αποδίδεται στη φιλανθρωπική δραστηριότητα του Μεγάλου Βασιλείου (4ος αιώνας) και άλλων πατέρων της ορθόδοξης εκκλησίας.¹⁵ Ωστόσο πρότυπο *ξενώνα* θεωρείται το νοσοκομείο που συγκροτήθηκε, τον 12ο αιώνα, στη Μονή του Παντοκράτορα (σήμερα, Zeyrek camii) στην Κωνσταντινούπολη από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1087-1143). Ο συγκεκριμένος *ξενώνας* διέθετε επαρκές ιατρικό προσωπικό, παθολογικό, χειρουργικό, γυναικολογικό και οφθαλμολογικό τμήμα συνολικής

¹³ Ευθύμιος Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 36-38· βλ., επίσης, Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 436-438· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 250-252, όπου σχολιάζεται η νοσηλευτική πολιτική της δυναστείας των Λασκαριδών. Για τον ρόλο εν γένει του Βυζαντίου στη διατήρηση της αρχαίας ελληνικής ιατρικής παράδοσης βλ. Armin Hohlweg, «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα* (επιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 31-32.

¹⁴ Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 34-37· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453 - 1838)*, Αθήνα 1984, σ. 37-39· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 272-275· Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β΄, Εν Αθήναις 1948, σ. 141· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 110-111· Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί και ιατρική στην επανάσταση του 1821*, εκδ. Μπαλτά, 2014, σ. 85· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 431-434· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 220· Αμύντας Βαρβαρούσης, *ό.π.*, σ. 102-103· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 135-137· Δημήτριος Ι. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, εκδ. Φως, Αθήναι [1986], σ. 253· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί από της αλώσεως μέχρι της εθνεγερσίας*, Αθήναι 1979, σ. 14.

¹⁵ Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 26-29, 68-69 72-73, 111-115· Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 141-142· βλ., επίσης, Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 432-433· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 133· Roberto Margotta, Paul Lewis, *Ιστορία της Ιατρικής* (μτφρ. Γ.Ν. Αντωνακόπουλος), εκδ. Μαρία Γρ. Παρισσιανού, Αθήνα χ.χ., σ. 44· Δημήτριος Ι. Κωνσταντέλος, *ό.π.*, σ. 110 κ.ε.· 218-220· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Η άσκησης της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 88-89· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 171.

χωρητικότητας 50 κλινών, φαρμακείο αλλά και ιατρική βιβλιοθήκη.¹⁶ Με βάση το τυπικό του μοναστηριού προβλεπόταν, επιπλέον, και η διδασκαλία ιατρικών μαθημάτων καθώς, όπως τονίζεται [...] και διδάσκαλον εἶναι τυποῦμεν, ὀφείλοντα διδάσκειν τὰ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης, ὅστις καὶ λήψεται τὰ αὐτὰ τῶ νοσοκόμῳ ἐν ἅπασι [...].¹⁷ Ἀς σημειωθεί ότι, με ειδικούς κανονισμούς, καθοριζόταν ο τρόπος λειτουργίας των νοσηλευτικών ιδρυμάτων (σύσταση, διοίκηση, προσωπικό, οικονομικοί πόροι κ.ά.)¹⁸ ενώ, με άλλες νομικές διατάξεις, ρυθμίζονταν, συγχρόνως, ευρύτερα ζητήματα ιατρικής δεοντολογίας.¹⁹

Συνεπώς, εύλογα μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι, κατά τη βυζαντινή περίοδο, καθιερώθηκε η έννοια του νοσοκομείου και της νοσοκομειακής περίθαλψης.²⁰ Σύμφωνα μάλιστα με τον Σπύρο Μαρκέτο, η βυζαντινή ιατρική ήταν «λιγότερο ερευνητική και περισσότερο κλινική και φιλόανθρωπη»²¹ καθώς αναπτύχθηκε υπό την επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας. Ταυτόχρονα, όπως υπογραμμίζει ο καθηγητής στο Salisbury University του Maryland, Timothy Miller, «οί ξενῶνες, μὲ τις βιβλιοθήκες καὶ τὴν ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα, προσέφεραν μέγιστη ὑπηρεσία στοὺς μεταγενέ-

¹⁶ Βλ. αναλυτικά Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 17-26· Δημήτριος Ι. Κωνσταντέλος, *ὁ.π.*, σ. 230-239· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 110-111· Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 435-436· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 220· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 39· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Ἡ ἀσκησης τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 89· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Ἡ ἐλληνικὴ ἰατρικὴ καὶ οἱ Ἕλληνας ἰατροί... ὁ.π.*, σ. 15-16. Στα μέσα του 12ου αιώνα αρχίζει να λειτουργεί και ο ξενώνας της Μονῆς τῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας στις Φέρες του Έβρου με 36 κλίνες, βλ. Θεόδωρος Κυρκούδης, *Ἰατροὶ καὶ Ἰατρικὴ στὴ Θράκη*, Αλεξανδρούπολη 2005, σ. 11.

¹⁷ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 275· βλ., επίσης, Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 435-436· Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 205-209· Δημήτριος Ι. Κωνσταντέλος, *ὁ.π.*, σ. 237· Καλλιόπη Αλκ. Μπουρδάρα, «Ἡ ἀσκηση τῆς ἰατρικοῦ επαγγέλματος ἀπὸ τὴν γυναίκα στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ νομικὴ τῆς κατοχύρωση», *Πρακτικὰ Α' Διεθνούς Συμποσίου "Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση"*, Ἀθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, εκδ. Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν / Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1989, σ. 124.

¹⁸ Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 185 κ.ε.· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Ἡ ἀσκησης τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 77-90.

¹⁹ Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Ἡ ἀσκησης τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 33-42.

²⁰ Σχετικὰ με τὴν ἀντίθετη ἀποψη, που υποστηρίζει ὅτι ὁ προχριστιανικὸς κόσμος τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος εἶχε ἰδρύσει νοσοκομεία πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., βλ. Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 39 κ.ε.

²¹ Σπύρος Μαρκέτος, *Εἰκονογραφημένη... ὁ.π.*, σ. 135· βλ., επίσης, Roberto Margotta, Paul Lewis, *ὁ.π.*, σ. 44· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Ἡ ἐλληνικὴ ἰατρικὴ καὶ οἱ Ἕλληνας ἰατροί... ὁ.π.*, σ. 15.

στερους: διέσωσαν την Έλληνική Ίατρική παράδοσι κατά τὸν Βυζαντινὸ Μεσαίωνα του Ζ' καὶ Η' αἰῶνος καὶ τὴν ταραχώδη περίοδο μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους. Ἡ κληρονομιά τῆς Ἑλληνικῆς ἱατρικῆς σοφίας θὰ ἦταν πενιχρή, ἐὰν οἱ χριστιανικοὶ ξενῶνες δὲν εἶχαν ἀφιερῶσει μέρος τῶν πόρων καὶ τῆς ἐργασίας τους στὴν διατήρησι τῶν βιβλιοθηκῶν τους».²²

β. Ἡ οθωμανικὴ πραγματικότητα

Ἡ ἀλλαγὴ στο πολιτικὸ καθεστῶς, μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Οθωμανοὺς, ἐπηρέασε, ἀναμφισβήτητα, καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς θεραπευτικῆς. Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι ἡ ἐνασχόληση με ἱατρικὲς καὶ φαρμακευτικὲς διεργασίες δὲν ἐντασσόταν στις προτεραιότητες τῶν Οθωμανῶν. Με τέτοιες δραστηριότητες ἀσχολοῦνταν τὰ μέλη τῶν μὴ μουσουλμανικῶν κοινοτήτων, κυρίως οἱ εβραῖοι καὶ οἱ χριστιανοί. Σύμφωνα με τὸν Γερμανὸ γιαντῶ Friedrich Wilhelm Oppenheim (1799-1852), στὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ σε ολόκληρη τὴν επικράτεια τῆς οθωμανικῆς αυτοκρατορίας καταπιάνονταν με τὴν ἱατρικὴ «ἀτομα ὅλων τῶν ἐθνῶν καὶ ὅλων τῶν τάξεων, Ἕλληνες, Εβραῖοι καὶ Ἀρμένιοι, οἱ ἱερωμένοι ὅλοι αὐτῶν τῶν ἐθνῶν, οἱ τσιγγάνοι καὶ οἱ γριές».²³ Εἰδικότερα, οἱ εβραῖοι, ὅπως ἐξηγεῖ ἡ Μαρία Εὐθυμίου σχετικὰ με τὴ θέση τους στις ευρωπαϊκὲς κοινωνίες πολὺ πριν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν Οθωμανῶν [...] *φορτωμένοι με τὴ βαριά κατηγορία τῆς συμμετοχῆς τῶν προγόνων τους στὴν ἐκτέλεση τοῦ Ἰησοῦ, ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὴ νομοθεσία ἐχθρικά καὶ βλέπουν τὴν κοινωνικὴ τους θέση νὰ ἀπειλεῖται καὶ νὰ υποτιμᾶται σταθερὰ: ἀποκλείονται σιγά-σιγά ἀπὸ τὶς κυριότερες δημόσιες θέσεις, ἀπὸ τὸ στρατὸ καὶ τὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα καὶ ἀναγκάζονται νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὶς γεωργικὲς ἢ βιοτεχνικὲς ἀπασχολήσεις τους [...] Ἀναγκασμένοι ἀπὸ τὰ πράγματα, οἱ Εβραῖοι θὰ στραφοῦν στις ἀπασχολήσεις ἐκεῖνες που βρίσκονται ἐξῶ ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὶς ἀπαγορεύσεις τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας: γίνονται τεχνίτες καὶ ἐργάτες, πλανόδιοι ἢ ἐγκατεστημένοι ἐ-*

²² Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 244.

²³ Μαρῖνος Ἀργυριάδης - Καραχρίλας, «Ἡ ἱατρικὴ στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Τεκμήρια Ἱστορίας. Μονογραφίες*, ἐκδ. Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2017, σ. 24.

μποροι λιανικού ή χονδρικού εμπορίου, γιατροί [...].²⁴ Η μαζική εισροή εβραίων από την ιβηρική και την ιταλική χερσόνησο στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπου βρήκαν άσυλο κατά τα τέλη του 15ου αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό του ιατρικού δυναμικού του οθωμανικού κράτους αλλά και τη μεταφορά ιατρικών μεθόδων από τη δυτική Ευρώπη.²⁵

Έτσι, εβραίοι διετέλεσαν προσωπικοί γιατροί των πασάδων και όλων των σουλτάνων έως τον 19ο αιώνα,²⁶ ενώ αντίστοιχες υπηρεσίες προσέφεραν και οι χριστιανοί υπήκοοι. Ο εβραίος Solomon Askenazi (1520-1603) υπήρξε, για παράδειγμα, προσωπικός γιατρός και φίλος του μεγάλου βεζίρη Σοκολού Μεχμέτ πασά (1505-1579).²⁷ Ο αρχίατρος (*hekimbaşı*) των ανακτόρων ανήκε στο *Birun* (εξωτερικές υπηρεσίες) και είχε αρμοδιότητες επί των ιατρικών ζητημάτων ολόκληρης της αυτοκρατορίας και του στρατού.²⁸ Σε θεραπευτές που δεν ήταν μουσουλμάνοι απευθύνονταν όμως και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ο Γάλλος γιατρός Brayer, στον πρώτο τόμο του βιβλίου του με τίτλο *Neuf années à Constantinople*, που δημοσιεύθηκε στο Παρίσι, το 1836, ανέφερε άλλωστε ότι, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην

²⁴ Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1992, σ. 86-87.

²⁵ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 2002, σ. 180· βλ., επίσης, Gábor Ágoston, Bruce Masters (eds), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts On File, New York 2009, σ. 358· Halil İnalcık, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600* (μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1995], σ. 243· Benjamin Braude, Bernard Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, τ. 1 (The Central Lands), Holmes & Meier Publishers, New York - London 1982, σ. 117.

²⁶ Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί... ό.π.*, σ. 100· βλ., επίσης, Δημήτρης Μητούλακης, *Η θεραπευτική των Εβραίων με βάση τη θρησκευτική τους παράδοση. Ιεουργικές πρακτικές, φυτικά φάρμακα και υγιεινολογικές απαγορεύσεις*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2018, σ. 90.

²⁷ Peter F. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)* (μτφρ. Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή), τ. Β', εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σ. 285· βλ., επίσης, Elli Kohlen, *History of the Turkish Jews and Sephardim: Memories of a Past Golden Age*, University Press of America, Lanham 2007, σ. 105-106.

²⁸ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1 (Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808), Cambridge University Press, 1976, σ. 117· βλ., επίσης, Gábor Ágoston, Bruce Masters (eds), *ό.π.*, σ. 358. Για τη θέση του αρχιάτρου του σουλτάνου, βλ. και Κωνσταντίνος Τρομπούκης, *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856-1923*, εκδ. Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 2000, σ. 97-100.

Κωνσταντινούπολη, βρήκε «σχεδόν πάντα οικογενειακό γιατρό τῶν Τούρκων ἕνα ραγιά».²⁹ Όλα αυτά, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι οι μουσουλμάνοι γιατροί ήταν ανύπαρκτοι στην οθωμανική αυτοκρατορία αλλά, απλά, ότι ο αριθμός τους ήταν αισθητά μικρότερος συγκριτικά με εκείνους που προέρχονταν από τις υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες. Για παράδειγμα, στις αρχές του 18ου αιώνα, μόνο περίπου το 20% των χειρουργών της Κωνσταντινούπολης ήταν μουσουλμάνοι.³⁰

Είναι, επίσης, γεγονός ότι οι Οθωμανοί έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για θέματα ψυχικής υγείας και μερίμνησαν, ως επί το πλείστον, για την περίθαλψη ασθενών που έπασχαν από ψυχικές διαταραχές. Τα σημαντικά νοσοκομεία των Τούρκων ήταν, δηλαδή, επί της ουσίας, φρενοκομεία.³¹ Στις εγκαταστάσεις των μεγάλων θρησκευτικών συγκροτημάτων, δίπλα στο τέμενος (τζαμί), το ιεροδιδασκαλείο (μεντρεσές) και τα λουτρά, στεγάζονταν και ιδρύματα για τη φροντίδα των φρενοβλαβών στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής που επιβαλλόταν από τον μουσουλμανικό ιερό νόμο.³² Μεταξύ των ετών 1463 και 1470, ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής (1432-1481) έχτισε στην Κωνσταντινούπολη ένα μεγάλο τζαμί και, γύρω από αυτό, 8 μεντρεσέδες, βιβλιοθήκη, μαγειρείο και νοσοκομείο το οποίο, εκτός από γιατρούς, διέθετε και φαρμακοποιό.³³ Εμβληματικό θα μπορούσε να θεωρηθεί το συγκρότημα του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς (1494-1566) στην Κωνσταντινούπολη³⁴ ενώ φρενοκομείο για γυναίκες χτίστηκε, το 1539, στο Haseki Sultan camii από τον διάσημο Οθωμανό αρχιτέκτονα Σινάν (1489-1588) προς τιμήν της συζύγου του Σουλεϊμάν Α΄.³⁵

Παράλληλα, η εξάπλωση της οθωμανικής ισχύος τον 15ο αιώνα, η συρρίκνωση των μοναστηριών και η συνακόλουθη παρακμή των βυζαντινών μοναστηριακών ιδρυμάτων επέφεραν, εκ των πραγμάτων, την ανακοπή της προγενέστερης νοσηλευτικής πολιτικής που εφαρμοζόταν από τους Βυζαντινούς.³⁶ Ωστόσο, με τη διεύρυνση του θεσμού των βακουφιών, οι ανάγκες για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ή κοινω-

²⁹ Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 303.

³⁰ Daniel Goffman, *ό.π.*, σ. 90.

³¹ Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 41.

³² Halil Inalcik, *ό.π.*, σ. 244.

³³ Στο ίδιο, σ. 247.

³⁴ Gábor Ágoston, Bruce Masters (eds), *ό.π.*, σ. 358.

³⁵ Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 44.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 35.

νική πρόνοια μπορούσαν να εξυπηρετηθούν και από ιδιωτικούς φορείς, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζαν, από την πλευρά τους, τη διαχείριση μεγάλων ακίνητων περιουσιών.³⁷ Από τις αρχές του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, έμποροι, γιατροί και συντεχνίες άσκησαν, επίσης, έντονη κοινωνική δραστηριότητα και συνέβαλαν στη δημιουργία νοσοκομείων.³⁸ Αυτό συνέβαινε, την ίδια περίοδο, όχι μόνο από επιφανή μέλη της ορθόδοξης κοινότητας αλλά και από τους άρχοντες του αρμενικού μιλέτ.³⁹ Ενδεικτικά, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιταλού μηχανικού Luigi Storari, στα μέσα του 19ου αιώνα λειτουργούσαν στη Σμύρνη 9 νοσοκομεία, μεταξύ των οποίων αρμενικό, ιουδαϊκό και καθολικό.⁴⁰

Θα πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμιστεί εδώ ότι η οθωμανική ιατρική προωθήθηκε κατά κάποιον τρόπο, στα τέλη του 15ου αιώνα, πιθανότατα και με την επενέργεια ορισμένων λογίων που εντράφησαν στη θεραπευτική της Ανατολής. Πρωτεργάτης αυτής της κίνησης θεωρείται ο Ahi Ahmet Çelebi (1436-1523), ο οποίος ήταν αρχίατρος της αυτοκρατορίας στα χρόνια του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄ (1448-1512) και διέθετε μεγάλη περιουσία.⁴¹ Καθοριστική ήταν στη συνέχεια και η συμβολή του θρη-

³⁷ Στο ίδιο, σ. 42· βλ., επίσης, Halil Inalcik, *ό.π.*, σ. 245· Peter F. Sugar, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 162· τ. Β΄, σ. 190-192· Vera Mutaftchieva, *Le vakif. Un aspect de la structure socio-économique de l'Empire Ottoman (XVe-XVIIe siècles)*, Sofia 1981.

³⁸ Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 146· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 52 κ.ε.· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 107-108· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 87-97. Ειδικότερα, για τα νοσοκομεία της Κωνσταντινούπολης, των Ιωαννίνων, της Θεσσαλονίκης και της Σμύρνης, βλ., αντίστοιχα, Κωνσταντίνος Τρομπούκης, *ό.π.*, σ. 122-159· Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ηπειρος: υγεία, νοσηρότητα και περίθαλψη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 9 (1997), σ. 59-60· Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, «Ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά*, 28 (1991-1992), σ. 56-81· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Η ιατρική στη Σμύρνη*, Αθήνα 1955, σ. 21-54· βλ., επιπροσθέτως, Όλγα Κατσιαρδή - Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Α΄, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [*Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου*, 52], Αθήνα 1986, σ. 244-249 για την οργάνωση νοσοκομείου στην ελληνική κοινότητα της Τεργέστης, κατά τα τέλη του 18ου αιώνα.

³⁹ Παρασκευάς Κονόρτας, *ό.π.*, σ. 144.

⁴⁰ Luigi Storari, *Guida con cenni storici di Smirne*, Stamperia dell'Unione tipografico - editrice, Torino 1857, σ. 28· βλ., επίσης, Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 21, 40.

⁴¹ Stanford J. Shaw, *ό.π.*, σ. 148.

σκευτικού συγκροτήματος του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄.⁴² Κατά τον 15ο αιώνα, δραστηριοποιήθηκε, επίσης, ο αρχίατρος Sabuncuoğlu Şerefeddin,⁴³ ο Sinoplu Mumin και ο Altuncuzade.⁴⁴ Ειδικότερα, ο Sabuncuoğlu Şerefeddin (1385-1468), διευθυντής του νοσοκομείου της Αμάσειας για σχεδόν 14 χρόνια, έγραψε εικονογραφημένη χειρουργική πραγματεία 191 ενοτήτων για τους χαγάνους (*Cerrahname-i Ilhan* ή *Cerrahiyetü'l-haniye*, 1465) μεταφράζοντας, κατά κύριο λόγο, το παλαιότερο πόνημα *al-Tasrif* του διάσημου Άραβα ανατόμου Abul Qasim al- Zahrawi (936-1013).⁴⁵ Μερικές δεκαετίες νωρίτερα, ο Tacuddin Ibrahim Ahmedi (1335-1412) έθετε το υπόβαθρο για την περαιτέρω άνθιση του ιατρικού κλάδου στην οθωμανική επικράτεια.⁴⁶

Παρ' όλα αυτά, στην οθωμανική αυτοκρατορία, κατά τον Γεράσιμο Πεντόγαλο, «η ιατρική που κυριαρχεί είναι μια παρακμασμένη μορφή της παλιάς Αραβικής του 10ου-12ου αιώνα».⁴⁷ Αξιοσημείωτη πρόοδος στην οθωμανική ιατρική παρατηρείται ουσιαστικά τον 19ο αιώνα. Ο βοτανολόγος Franz Wilhelm Sieber (1789-1844), με αφορμή όσα έζησε στην Κρήτη, το 1817, σχολίαζε την απουσία νοσηλευτικής πολιτικής στην Ανατολή τονίζοντας ότι η κατάσταση εκεί ήταν φρικτή.⁴⁸ Στην Ήπειρο, το πρώτο πολιτικό οθωμανικό νοσοκομείο εγκαινιάστηκε το 1894 και ονομάστηκε

⁴² Στο ίδιο, σ. 148· βλ., επίσης, Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 358.

⁴³ Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 357-358.

⁴⁴ Για τους εν λόγω Οθωμανούς γιατρούς βλ. αναλυτικότερα Stanford J. S h a w, *ό.π.*, σ. 143-144. Για την ακμή της οθωμανικής ιατρικής, κατά τον 16ο αιώνα, βλ. Μαρία Ευθυμίου, «Περηφάνεια και οδύνη. Με αφορμή τις τουρκικές επιγραφές της Ρόδου», *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη*, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού [Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, 9], Αθήνα 1994, σ. 236 (υποσημείωση 80).

⁴⁵ Spyros N. M i c h a e l a s, Gregory T s o u c a l a s, George A n d r o u t s o s, Marianna K a r a m a n o u, «Şerefeddin Sabuncuoğlu: A Pioneer Surgeon of the Ottoman Era», *Erciyes Medical Journal*, 42, 3 (2020), σ. 350-353.

⁴⁶ Stanford J. S h a w, *ό.π.*, σ. 142.

⁴⁷ Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 34.

⁴⁸ Franz Wilhelm S i e b e r, *Travels in the Island of Crete in the year 1817*, Sir Richard Phillips, London 1823 [ανατύπωση βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία (*Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών*, 82), Αθήνα 1975], σ. 65· Franz Wilhelm S i e b e r, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817* (μτφρ. Δ. Μούστρη), εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1994, σ. 176· βλ., επίσης, Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2010, σ. 103.

Χαμιτιέ προς τιμήν του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ (1842-1918).⁴⁹ Η θεραπευτική στην οθωμανική αυτοκρατορία αναπτύχθηκε, ομολογουμένως, την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ), οι οποίες δεν περιορίζονταν απλά σε μεταβολές νομοθετικού περιεχομένου με γνώμονα την προσαρμογή στα δυτικά πρότυπα, αλλά συνεπάγονταν μια σειρά καθοριστικών κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών.⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ευνοήθηκε, μεταξύ άλλων, η καλλιέργεια των επιστημών, η υλοποίηση έργων κοινωνικής πρόνοιας και, εν γένει, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των πολιτών. Τότε οι Οθωμανοί δέχθηκαν μεγαλύτερη επίδραση από την ευρωπαϊκή ιατρική.

Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι, μέχρι τον 19ο αιώνα, δεν υπήρχε επίσημη Ιατρική Σχολή στην οθωμανική αυτοκρατορία. Το 1839, συστάθηκε Τμήμα Φαρμακευτικής στην Αυτοκρατορική Ιατρική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, όπου δίδαξαν σημαντικοί Έλληνες επιστήμονες.⁵¹ Στις αρχές της δεκαετίας του 1850, δίδασκαν στη Σχολή 11 τακτικοί καθηγητές, μεταξύ των οποίων 4 Ρωμιοί ενώ, το 1871, από τους 19 τακτικούς καθηγητές οι 10 ήταν Έλληνες.⁵² Η συμμετοχή των Ευρωπαίων επιστημόνων στη διαμόρφωση της οθωμανικής ιατρικής ενισχύθηκε με τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856) ως αποτέλεσμα του στρατιωτικού συνασπισμού της Υψηλής Πύλης με τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής. Πολλοί Ευρωπαίοι γιατροί βρέθηκαν τότε στην οθωμανική επικράτεια⁵³ ως σύμμαχοι του «μεγάλου ασθενούς» και, το 1856, δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία τους η Αυτοκρατορική Ιατρική Εταιρεία.⁵⁴

⁴⁹ Ιοκάστη Ε. Πα να γ ι ω τ ί δ ο υ, *ό.π.*, σ. 60. Γενικότερα, για την αύξηση του αριθμού των πολιτικών νοσοκομείων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αβδούλ Χαμίτ και τα νοσηλευτικά ιδρύματα που συστάθηκαν τότε προς τιμήν του συγκεκριμένου σουλτάνου βλ. Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 360· Κωνσταντίνος Τ ρ ο μ π ο ύ κ η ς, *ό.π.*, σ. 161, όπου επισημαίνεται, επιπλέον, ότι, το 1902, λειτουργούσαν συνολικά στην Κωνσταντινούπολη 25 πολιτικά νοσοκομεία όλων των εθνοτήτων και 8 στρατιωτικά.

⁵⁰ Παρασκευάς Κ ο ν ό ρ τ α ς, *ό.π.*, σ. 148.

⁵¹ Θεόδωρος Κ υ ρ κ ο ύ δ η ς, *Ρωμιοί φαρμακοποιοί της Κωνσταντινούπολης και η δράση τους από το 1840 έως σήμερα*, Αλεξανδρούπολη, 2009, σ. 25. Σύμφωνα με τον Μανώλη Δετοράκη, η Ιατρική Σχολή συστάθηκε εκεί το 1840, βλ. Μανώλης Ε. Δ ε τ ο ρ ά κ η ς, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 255.

⁵² Κωνσταντίνος Τ ρ ο μ π ο ύ κ η ς, *ό.π.*, σ. 87-88.

⁵³ Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 360, 361· Κωνσταντίνος Τ ρ ο μ π ο ύ κ η ς, *ό.π.*, σ. 34· John S h e p h e r d, *The Crimean Doctors. A History of the British Medical Services in the Crimean War*, τ. 1-2, Liverpool University Press, 1991.

⁵⁴ Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 361· Κωνσταντίνος Τ ρ ο μ π ο ύ κ η ς, *ό.π.*, σ. 86, 168-184, όπου παρουσιάζεται η σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων γιατρών.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1867, ιδρύθηκε και η Πολιτική Ιατρική Σχολή.⁵⁵ Ακόμα και τότε όμως, η παραδοσιακή θεραπευτική εξακολουθούσε να έχει ισχυρά ερείσματα στην παρακμάζουσα και εδαφικά συρρικνούμενη οθωμανική αυτοκρατορία.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, τον 17ο και 18ο αιώνα, καταβλήθηκε προσπάθεια να εμπλουτιστεί η οθωμανική ιατρική με τα δεδομένα της ευρωπαϊκής ιατρικής σκέψης. Αυτό επιχειρήθηκε μέσω μεταφράσεων από τις δυτικές γλώσσες στα Τουρκικά ή τα Αραβικά. Με τα συγκεκριμένα συγγράμματα υποδεικνύοταν, σε μεγάλο ποσοστό, η χρήση ορυκτών φαρμάκων και μεταλλικών ενώσεων στο πλαίσιο της ιατροχημείας.⁵⁶ Στο ίδιο κλίμα, ο Φεϊζή Χαγιατί-ζαντέ, εξισλαμισμένος εβραίος και αρχίατρος των ανακτόρων τον 17ο αιώνα,⁵⁷ έγραψε ιατρικά βιβλία στα Τουρκικά λαμβάνοντας υπ' όψιν δυτικές πηγές. Εντούτοις, φαίνεται ότι το περιεχόμενο τέτοιων έργων δεν μπορούσε εύκολα να αφομοιωθεί από την τοπική κοινωνία και τα παραπάνω κείμενα «λειτούργησαν ως απλές προσθήκες στις παραδοσιακές γνώσεις».⁵⁸

γ. Η ευρωπαϊκή γνώση

Παρόμοια διαδικασία, δηλαδή εμπλουτισμού της θεραπευτικής με τα δεδομένα της ευρωπαϊκής ιατρικής σκέψης, σε ευρύτερη όμως κλίμακα, πραγματοποιήθηκε και από τους ελληνόφωνους χριστιανούς της αυτοκρατορίας, οι οποίοι σπούδασαν ιατρική στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Από τα μέσα του 18ου αιώνα, προωθήθηκε η δημοσίευση αξιόλογων ιατρικών συγγραμμάτων σε ελληνική γλώσσα, μέσω των οποίων η ευρωπαϊκή ιατρική γνώση μεταφέρθηκε στον ελλαδικό χώρο.⁵⁹ Κατά το τελευταίο

⁵⁵ Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 360· Κωνσταντίνος Τ ρ ο μ π ο ύ κ η ς, *ό.π.*, σ. 86.

⁵⁶ Βλ. αναλυτικότερα Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 359.

⁵⁷ Πρόκειται για τον Moshe ben Raphael Abravanel, που, όταν ασπάστηκε τον μωαμεθανισμό, ονομάστηκε Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi, βλ. Cengiz S i s m a n, *Transcending Diaspora: Studies on Sabbateanism and Dönmes*, Libra, Istanbul 2016, σ. 57-93 [«Hayatizade Mustafa Efendi (Moshe ben Rafael Abravanel), the Physician-in-Chief of the Ottoman Palace: Marrano Legacy, Ottoman Medicine and the Sabbatean Movement»]· βλ., επίσης, Δημήτρης Μ η τ ο υ λ ά κ η ς, *ό.π.*, σ. 90.

⁵⁸ Halil I n a l c i k, *ό.π.*, σ. 308· βλ., επίσης, Gábor Á g o s t o n, Bruce M a s t e r s (eds), *ό.π.*, σ. 360.

⁵⁹ Η συγκεκριμένη θεματική έχει μελετηθεί διεξοδικά και έχει αναδειχθεί από τον Δημήτριο Καραμπερόπουλο, βλ. Δημήτριος Κ α ρ α μ π ε ρ ό π ο υ λ ο ς, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνι-*

τέταρτο του 18ου αιώνα, το ποσοστό των βιβλίων με αντικείμενο τις φυσικές επιστήμες είχε διπλασιαστεί σε σχέση με τις αρχές του αιώνα (από 16% έφτασε το 33%)⁶⁰ ενώ από τα 188 βιβλία των θετικών επιστημών που κυκλοφόρησαν, μετά το 1750, 15% είχαν ιατρική θεματολογία.⁶¹

Η εκδοτική παραγωγή κορυφώθηκε, αναμφίβολα, στις αρχές του 19ου αιώνα. Στις δύο δεκαετίες πριν από την Ελληνική Επανάσταση, δημοσιεύθηκαν σχεδόν ίσα ή λίγο περισσότερα ιατρικά βιβλία συγκριτικά με όσα εκδόθηκαν σε ολόκληρο το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Τα μισά από αυτά ήταν μεταφράσεις ευρωπαϊκών εγχειριδίων και τα υπόλοιπα ερανίσματα ή συνθέσεις Ελλήνων συγγραφέων. Σχεδόν όλα τα εν λόγω ιατρικά έργα εμπεριείχαν βιβλιογραφικές παραπομπές σε συναφή ευρωπαϊκά συγγράμματα. Η χρονική απόσταση μεταξύ της ευρωπαϊκής έκδοσης και της αντί-

κό χώρο 1745 - 1821, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2003· του ίδιου, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης μέσω των εντύπων ελληνικών βιβλίων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1745-1821)* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Αθήνα 1996· βλ., επίσης, του ίδιου, «Το γνωστικό επίπεδο των ιατρικών γνώσεων κατά τη Νεοελληνική Αναγέννηση», *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, 1, 1 (2011), σ. 97-104· του ίδιου, «Ιατρική», *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.)* (επιμ. Γιάννης Καράς), εκδ. Μεταίχμιο - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003, σ. 565-636· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Σπύρος Μαρκέτος, «Ιατρικές δημοσιεύσεις στον “Ερμή το Λόγιο” (1811-1821)», *Πρακτικά Ημερίδας “Ιατρικά παλαιότυπα περιόδου 1525-1900”*, Θεσσαλονίκη 27 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1999, σ. 68-78· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Η αποδοχή της ευρωπαϊκής ιατρικής επιστήμης μέσω των ελληνικών βιβλίων της προεπαναστατικής περιόδου», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας των Επιστημών “Επιστημονική σκέψη και φιλοσοφικός στοχασμός στον ελληνικό πνευματικό χώρο, 18ος-19ος αι. Προσλήψεις, ρήξεις, ενσωματώσεις”*, Αθήνα, 19-21 Ιουνίου 1997, εκδ. Τροχαλία - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σ. 331-346· του ίδιου, «Η ιατρική σκέψη μέσα από τα βιβλία Φυσικής της προεπαναστατικής περιόδου», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Το αίτημα της διεπιστημονικής έρευνας. Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο”*, Αθήνα, 2-3 Ιουνίου 1995, εκδ. Τροχαλία - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997, σελ. 223-248· του ίδιου, «Η ιατρική γνώση στα πρώτα νεοελληνικά βιβλία Χημείας της προεπαναστατικής περιόδου», *Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου “Η ιστορική εξέλιξη της Χημείας στην Ελλάδα”*, 14-15 Οκτωβρίου 1994, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίου - Ρήγα, Αθήνα 1996, σ. 137-152· πρβλ. και Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 32.

⁶⁰ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία και οι φορείς αυτής κατά τον δέκατον όγδοον αιώνα* (Διατριβή επί υφηγεσία - Ε.Κ.Π.Α.), Αθήνα 1977, σ. 25.

⁶¹ Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 40· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 570· του ίδιου, «Η αποδοχή...», *ό.π.*, σ. 331.

στοιχης ελληνικής μετάφρασης ήταν κατά μέσο όρο 6,6 χρόνια με διακύμανση 0-20 χρόνια, διάστημα που θεωρείται αρκετά ικανοποιητικό.⁶²

Οι ιατρικές γνώσεις δεν καταγράφονταν όμως μόνο σε καθαρά ιατρικά κείμενα αλλά, συχνά, περιλαμβάνονταν και σε άλλου είδους πονήματα (π.χ. βιβλία Φυσικής, Χημείας κ.ά.), καθώς και σε προεπαναστατικά περιοδικά όπως ο *Ερμής ο Λόγιος*.⁶³ Το έντονο ενδιαφέρον για την επιστημονική ιατρική εντάσσεται, ομολογουμένως, σε μια γενικότερη στροφή προς τις θετικές επιστήμες που παρατηρήθηκε στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁶⁴ Ωστόσο, είναι κοινά παραδεκτό ότι η αφομοίωση των νεωτερικών ιδεών του ευρωπαϊκού πνεύματος είχε να αντιπαρατεθεί με τις επικρατούσες και παγιωμένες από αιώνες συνήθειες, πρακτικές και νοοτροπίες του λαού.⁶⁵

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο, στις περιοχές όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, είχε 5 βασικά χαρακτηριστικά, τα οποία εντοπίζονται στο σύνολο του πληθυσμού: ήταν θρησκευτική, μαγική, επιστημονική, ψευδοεπιστημονική και εμπειρική.

⁶² Του ίδιου, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 33, 37, 45, 156· του ίδιου, «Το γνωστικό επίπεδο...», *ό.π.*, σ. 100, 101· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 570, 571, 575· του ίδιου, «Η αποδοχή...», *ό.π.*, σ. 331.

⁶³ Του ίδιου, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 103 κ.ε.: του ίδιου, «Το γνωστικό επίπεδο...», *ό.π.*, σ. 98, 101-102, 103-104· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 576-577· Δημήτριος Καρμπερόπουλος, Σπύρος Μαρκέτος, «Ιατρικές δημοσιεύσεις...», *ό.π.*, σ. 68· Δημήτριος Καρμπερόπουλος, «Η ιατρική σκέψη...», *ό.π.*, σ. 223· του ίδιου, «Η ιατρική γνώση...», *ό.π.*, σ. 137.

⁶⁴ Για την επιστημονική σκέψη κατά τη διάρκεια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. αναλυτικότερα Γιάννης Κράζ, «Η επιστημονική σκέψη κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.)* (επιμ. Γιάννης Κράζ), εκδ. Μεταίχμιο - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 46 κ.ε.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 95-98· Κώστας Γαβρόγλου, «Η αποδοχή των επιστημονικών ιδεών και η απόρριψη του επιστημονικού λόγου στο έργο των Ελλήνων λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Το αίτημα της διεπιστημονικής έρευνας. Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο"*, Αθήνα, 2-3 Ιουνίου 1995, εκδ. Τροχαλία - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997, σελ. 40.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Θρησκευτική θεραπευτική

Η έννοια της θρησκευτικής θεραπευτικής συνδέεται αναπόσπαστα με τις αρχέγονες μεταφυσικές αντιλήψεις σχετικά με την προέλευση της νόσου και την επίτευξη της ίασης.⁶⁶ Βασίζεται, δηλαδή, στην κοινή λαϊκή πεποίθηση ότι η ασθένεια προέρχεται από υπεραισθητές οντότητες και ανακύπτει επειδή ο άνθρωπος παραβαίνει ηθικούς κανόνες. Αντίστοιχα, με τη θεϊκή συνδρομή επιτυγχάνεται και η θεραπεία.

Η άποψη αυτή αποκτούσε ακόμα περισσότερους υποστηρικτές σε ειδικές περιστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, σε περιπτώσεις ανεξήγητων συμπτωμάτων, ψυχικών νοσημάτων καθώς και χρονίων ή ανιάτων παθήσεων που δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με τα καθιερωμένα μέσα, αλλά και σε περιόδους μεγάλων επιδημιών (π.χ. πανώλους τον 14ο αιώνα, σύφιλης τον 16ο αιώνα κ.ά.), οι οποίες εκλαμβάνονταν ως

⁶⁶ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σ. 11· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 46], Αθήνα 1985, σ. 43-44· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή... ό.π.*, σ. 121· βλ., επίσης, Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «Παραδοσιακή θεραπευτική και ιατρική επιστήμη. Βίοι παράλληλοι», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 47· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, εκδ. Gasci-Hellas, Αθήνα 1993, σ. 374· Κύπρος Χρυσάνθη, *Δημόδης ιατρική της Κύπρου σύμμεικτα*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος "Ίπποκράτης", Λευκωσία 1988, σ. 18-19, 61-62· Πανταζής Κοντομίχης, *Η λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 9, 13-14· Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1977, σ. 234-235· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Γ', εκδ. Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Εν Αθήναις 1931, σ. 67.

θεική τιμωρία, η θρησκευτική πίστη επιβαλλόταν στη συλλογική συνείδηση ως μοναδική λύση.⁶⁷ Ακόμα και στα μέσα του 19ου αιώνα, στην επιδημία χολέρας που ξέσπασε στην Κέρκυρα το 1855, η στάση της πλειονότητας των πολιτών απέναντι στους γιατρούς ήταν εχθρική και υποδήλωνε δυσπιστία καθώς θεωρήθηκαν «δηλητηριαστές του λαού».⁶⁸ Άλλοτε πάλι, μέχρι τη σύγχρονη εποχή, απλά, δεν υπήρχαν γιατροί και ο λαός επιζητούσε, σε περίπτωση ασθένειας, τη θεική συνδρομή.

Η θρησκευτική θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο έχει τις ρίζες της στην αρχαία και τη βυζαντινή παράδοση.⁶⁹ Παρόμοιες αντιλήψεις σχετικά με τη θεική προέλευση της αρρώστιας είχαν και άλλοι αρχαίοι λαοί όπως οι Εβραίοι.⁷⁰ Με την επικράτηση του χριστιανισμού, η νέα θρησκεία ευαγγελιζόταν τη σωτηρία των ανθρώπων και ο Ιησούς Χριστός αναδεικνυόταν ως ακαταμάχητος *ιατρός ψυχών και σωμάτων*.

⁶⁷ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 77-78· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 87-88· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 368· βλ., επίσης, Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 525-528· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 209· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 44· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 72· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *Η δημόσια ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα 1978, σ. 17-19, 23-24· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 170· πρβλ. και Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.)*, εκδ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2007, σ. 271-273· Κώστας Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σ. 25-26, 261-262, 288-289.

⁶⁸ Ασπασία Τόγια, *Βιβλιογράφηση ελληνικών παλαιότων Παθολογίας. Η εξέλιξη της ελληνικής ιατρικής σκέψης από τον 18ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή - Α.Π.Θ., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 503.

⁶⁹ Α.Φ. Μενητής, Ε. Καραρίζου, «Η διαλεκτική μεταξύ Ιατρικής και θαυμάτων στην Ανατολική Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 28, 4 (2011), σ. 561-568· Νικόλαος Χ. Ιωαννίδης, «Η ανθρώπινη ασθένεια και ο πόνος στην πατερική θεολογία», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 87-115· Αντώνιος Ι. Ιωαννίδης, *Η ιατρική στην Κ. Διαθήκη και στους Πατέρες της Εκκλησίας. Συμβολή στην Ιστορία και Δεοντολογία - Ηθική της Ιατρικής*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 17-22.

⁷⁰ Δημήτρης Μητούλακης, *ό.π.*, σ. 25-32· Αθανάσιος Γ. Παπαρνάκης, «Αμαρτία και ασθένεια στη βιβλική θεολογία», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 59-84· Αντώνιος Ι. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 23-24.

Επιπλέον, ο Θεός στον χριστιανισμό δεν ήταν εκδικητικός, αλλά ελεήμων και φιλεύσπλαχνος.⁷¹

Από την άλλη, οι Τούρκοι, σύμφωνα με τους περιηγητές, πίστευαν ότι η ζωή του καθενός είναι προκαθορισμένη από τη μοίρα και, ως εκ τούτου, κάθε φροντίδα ή προληπτική μέριμνα ήταν μάταιη.⁷² Η λειτουργία της καραντίνας στην οθωμανική αυτοκρατορία επιβλήθηκε, μάλιστα, κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, από την πίεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων και των ελληνικών κοινοτήτων.⁷³ Ο Γάλλος Charles N.S. Sonnini (1751-1812) σημειώνει ότι οι Τούρκοι θεωρούσαν άσκοπη τη λήψη οποιουδήποτε μέτρου κατά των επιδημιών.⁷⁴ Ωστόσο, παρά την εξάπλωση του Ισλάμ μετά τον 14ο αιώνα, η κυρίαρχη θρησκευτική ιδεολογία του Βυζαντίου, που υπηρετήθηκε με σεβασμό και μεγαλοπρέπεια μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα, παρέμεινε ζωντανή στους χριστιανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η χριστιανική διδασκαλία και, ειδικότερα, τα κείμενα της ορθόδοξης εκκλησίας εμπεριέχουν αναρίθμητες αναφορές στις ιαματικές ιδιότητες του Θεού και του Χριστού απέναντι στον άνθρωπο.⁷⁵ Αυτό καταφαίνεται τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και στην Καινή Διαθήκη, όπου παρουσιάζεται με έμφαση η θεραπευτική δράση

⁷¹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 78· Πέτρος Βασιλειάδης, «Ο Ιησούς Χριστός ιατρός των ψυχών και των σωμάτων. Βιβλική προσέγγιση», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 45-57· Κωστής Ηλ. Παπαδάκης, «Θεράποντες Άγιοι της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας με "ειδικό" χάρισμα ιαμάτων», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 383, 425· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 44· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή... ό.π.*, σ. 127-129· βλ., επίσης, Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 528, 532· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 209· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 76-77· Δημήτριος Ι. Κωνσταντέλος, *ό.π.*, σ. 41-46· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 328· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 164, 167.

⁷² Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 104-105· βλ., επίσης, Κώστας Π. Κωστής, *ό.π.*, σ. 256.

⁷³ Μαρία Ευθυμίου, «Περηφάνεια και οδύνη...», *ό.π.*, σ. 235.

⁷⁴ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά, τ. Β' (1700-1800)*, Αθήνα, σ. 392.

⁷⁵ Βλ. αναλυτικότερα Αντώνιος Ι. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 36 κ.ε.· βλ., επίσης, Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 520-525· Πέτρος Βασιλειάδης, *ό.π.*, σ. 45-57· Νικόλαος Χ. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 87-115.

του Ιησού. Η επενέργεια του Χριστού στο φυσικό σώμα και όχι μόνο στην ψυχή των ανθρώπων μεταβιβάστηκε, στη συνέχεια, στους αποστόλους και στους μάρτυρες της πίστης, οι οποίοι κλήθηκαν να επιτελέσουν θεραπευτικές πράξεις στο όνομα του διδασκάλου τους.

Επιπροσθέτως, στη θρησκευτική παράδοση, οι άγιοι έχουν συγκεκριμένες θεραπευτικές ή προστατευτικές ιδιότητες, οι οποίες καθιερώθηκαν με βάση τον βίο τους.⁷⁶ Σύμφωνα με το ορθόδοξο συναξάριο, ορισμένοι άγιοι όπως ο Άγιος Παντελεήμων, οι Άγιοι Ανάργυροι, ο Άγιος Λουκάς ο Ευαγγελιστής και άλλοι λιγότερο γνωστοί άσκησαν την ιατρική, κατά τη διάρκεια της ζωής τους, οπότε εύλογα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, εν γένει, ως ιαματικοί άγιοι. Σε άλλες περιπτώσεις, άγιοι συσχετίστηκαν με επιμέρους ζητήματα υγείας ή θεραπείες. Έτσι, ο Άγιος Ελευθέριος θεωρήθηκε προστάτης για τον τοκετό, ο Άγιος Σπυρίδωνας για τα σπυριά και τις επιδημίες, η Αγία Παρασκευή για τα μάτια και ούτω καθεξής. Ο Κωστής Παπαδάκης έχει εντοπίσει στον ελληνορθόδοξο χώρο 135 θεράποντες αγίους με ειδικό χάρισμα ιαμάτων⁷⁷ ενώ η λατρεία ιαματικών αγίων επικρατούσε και στο καθολικό ποίμνιο που διαβιούσε κυρίως στα Επτάνησα και σε ορισμένα νησιά του Αιγαίου όπως η Σύρος

⁷⁶ Βλ. αναλυτικά Nancy P. Š e n č e n k o, «Healing Miracles of Christ and the Saints», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 27-40· Κωστής Ηλ. Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 385-424· Α.Φ. Μεντής, Ε. Καραρίζου, *ό.π.*, σ. 561-568· Ελένη Δουνοδουλάκη, Νίκος Χριστινίδης, «Μορφές λαϊκής ιατρικής περιοχής Αρχανών Ηρακλείου Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 196-199· Κωνσταντίνος Μ. Κονταξόπουλος, *Άγιοι ιατροί της Ορθοδοξίας*, εκδ. Καρδιά, Αθήνα 1989· Αγγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 390-402· βλ., επίσης, Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «"Θήλεια δαίμων...". Ασθένειες γένους θηλυκού», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 140-142· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 109· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 84, 86, 90· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 210, 219· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 163· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 59· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 278-281, 340-341, 375-377, 427-428· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 83· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 328-329· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 94-95· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 167-169· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 69-70.

⁷⁷ Κωστής Ηλ. Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 384 κ.ε.

(π.χ. λατρεία του Αγίου Ρόκκου, του Αγίου Σεβαστιανού κ.ά.).⁷⁸ Συγχρόνως, κάθε περιοχή τιμούσε τον δικό της άγιο, στις θαυματουργικές δυνάμεις του οποίου προσέφευγαν με σεβασμό οι κάτοικοι της (π.χ. ο Άγιος Σπυρίδωνας στην Κέρκυρα, ο Άγιος Αχίλλειος στη Θεσσαλία κ.λπ.).⁷⁹ Ευρύτερη απήχηση ως προς τη θεραπευτική είχε, τέλος, και η Παναγία, η οποία από τόπο σε τόπο αναφερόταν με διαφορετικές προσωνυμίες (π.χ. Γιάτρισσα, Γοργοεπήκοος, Ελεούσα κ.ά.) ανάλογα με τις ιδιότητές της.⁸⁰ Με γνώμονα τα παραπάνω, οι ευλαβείς χριστιανοί προέβαιναν σε αντίστοιχες παρακλήσεις και προσευχές προκειμένου να εξασφαλίσουν την υγεία τους.⁸¹

α. Οι θρησκευτικές θεραπευτικές πρακτικές

Η προσευχή υπήρξε πάντα για τους πιστούς ένα ισχυρό μέσο ευλογίας. Στο πλαίσιο όμως της θρησκευτικής πίστης μπορούσαν να εφαρμοστούν πολλές ακόμα μέθοδοι, τελετουργίες και πρακτικές με θεραπευτική ή προληπτική σκοπιμότητα. Πρόκειται για διαδικασίες ικανές, με βάση τη χριστιανική ιδεολογία, να προκαλέσουν θεϊκή παρέμβαση και να πετύχουν εξαγνισμό, αποκάθαρση και, κατ' επέκταση, ίαση.

Σημαντική θέση στη θρησκευτική θεραπευτική των χριστιανών κατείχαν, ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, τα μυστήρια της Εκκλησίας. Ειδικότερα, ως προς το μυστήριο του Ευχελαίου, είναι γνωστό ότι, στο τέλος της ακολουθίας,

⁷⁸ Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «“Θήλεια...», *ό.π.*, σ. 142· Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει... ό.π.*, σ. 280· Κώστας Π. Κωστής, *ό.π.*, σ. 289.

⁷⁹ Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «“Θήλεια...», *ό.π.*, σ. 142-143· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 39· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 387.

⁸⁰ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 384-385· βλ., επίσης, Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει... ό.π.*, σ. 280· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 82· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 328· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 165-167. Ο Κωστής Παπαδάκης επισημαίνει 27 περιπτώσεις τέτοιων προσωνυμιών της Παναγίας, βλ. Κωστής Ηλ. Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 405-411.

⁸¹ Βλ. αναλυτικότερα Νικόδημος Σκρέττας, «Η ελπίδα της θεραπείας στους Παρακλητικούς Κανόνες», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων “Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας”*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 417- 482· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 69.

ο ιερέας χρίει σταυροειδώς τους παρευρισκόμενους πιστούς με αγιασμένο λάδι «εις ἴασιν ψυχῆς τε καὶ σώματος». Εκτός από το Ευχέλαιο που τελείται στις ορθόδοξες εκκλησίες κάθε χρόνο τη Μεγάλη Τετάρτη, αντίστοιχη ιερουργία μπορούσε να γίνει, επί τούτου, στο σπίτι του αρρώστου, οποιαδήποτε στιγμή του έτους.⁸² Θεραπευτική δράση αποδιδόταν και στο λάδι από τα καντήλια τα οποία έκαιγαν μπροστά από θαυματουργές εικόνες ή λείψανα αγίων. Οι προσκηνυτές διαπότιζαν βαμβάκι με το ευλογημένο λάδι και επάλειφαν την πάσχουσα περιοχή του σώματος.⁸³

Οι θεοσεβούμενοι χριστιανοί πίστευαν, επιπροσθέτως, στην ευεργετική επίδραση που είχαν οι θαυματουργές εικόνες και τα ιερά λείψανα των αγίων. Προσέρχονταν στους χώρους λατρείας, τα προσκυνούσαν και έκαναν τάματα. Το τάμα είχε την έννοια είτε της υπόσχεσης είτε του αφιερώματος, ως ανταπόδοση για την υλοποίηση επιθυμίας, ως έμπρακτη ευχαριστία εκ μέρους του πιστού, και, συνήθως, λειτουργούσε όπως τα αναθήματα της αρχαίας εποχής.⁸⁴ Οι ιερές εικόνες λιτανεύονταν και οι προσκηνυτές δέχονταν την ευλογία περνώντας από κάτω.⁸⁵

⁸² Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 83· Παναγιώτης Σκαλτσής, «Ιστορική εξέλιξη και διαμόρφωση της ακολουθίας του Μυστηρίου του Ευχελαίου», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 203-273· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 123· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 375· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 406· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 231.

⁸³ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 83· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 123· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 428· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 389· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 69-70, όπου περιγράφεται το *καντηλοβάφτισμα* για τα άρρωστα αβάπτιστα βρέφη στην Κρήτη.

⁸⁴ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 77· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 219· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 34-39· βλ., επίσης, Κωστής Ηλ. Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 426· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 375· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 369-379, όπου επισημαίνονται αναλυτικά διάφορες περιπτώσεις ταμάτων· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 70-71. Χαρακτηριστικά είναι τα τάματα που αναφέρει ο Μακρυγιάννης, βλ. Άγγελος Παπακώστας (επιμ.), *Στρατηγού Μακρυγιάννη Οράματα και Θάματα*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1983, σ. 43.

⁸⁵ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 81· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 385-386, 389.

Εξίσου δημοφιλής ήταν και η εξαγνιστική χρήση αγιασμένου νερού, το οποίο προέκυπτε από την τελετουργία του αγιασμού ή ανέβλυζε από κάποιο αγίασμα-πηγή.⁸⁶ Στα χωριά της Χαλκίδας, κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, όπως αφηγείται στην αυτοβιογραφία του ο Παναγής Σκουζές (†1847) [...] *καθημερινῶς ἐπηγαίναμεν εἰς πολλὰ μέρη καὶ ἐκάναμεν ἀγιασμοὺς ἀπὸ τὸν φόβον τῆς πανώλης ὅπου ἐξάπλωσε καὶ ἀπὸ τὴν πρόληψιν τῶν βουρδολάκων (= βρικόλακων) [...]*.⁸⁷

Οι ιαματικές πρακτικές δεν περιορίζονταν στις παραπάνω διαδικασίες. Καθαρτήριες και, κατ' επέκταση, ιαματικές ιδιότητες είχε και το θυμιάτισμα, το οποίο καθέννας μπορούσε να επιτελέσει στον χώρο του. Μαζί με το λιβάνι καίγονταν, συχνά, και άνθη από τον Επιτάφιο ή σταυρολούλουδα.⁸⁸ Ήταν, άλλωστε, κοινή πεποίθηση η πανάρχαια δοξασία ότι «τὰ δαιμόνια δὲν μποροῦν νὰ ὑποφέρουν τὶς βαρειᾶς ὁσμῆς φυτῶν καὶ οὐσιῶν».⁸⁹ Για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιούνταν και ποικίλα φυλάχτα, που εμπεριείχαν κομμάτια από το Τίμιο Ξύλο ή από ράσα αγίων, βαμβάκι εμποτισμένο σε λάδι ή άγιο μύρο, αποξηραμένα άνθη από τον Επιτάφιο και άλλα παρόμοια υλικά από τις εκκλησίες ή τις μονές.⁹⁰

⁸⁶ Robert G. Ousterhout, «Water and Healing in Constantinople», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 65-77· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 80· Κωνσταντίνος Καραϊσαρίδης, «Οι ακολουθίες του αγιασμού και η θεραπευτική τους διάσταση», *Πρακτικά Ι΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 372-413· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 71-73· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 25-26, 341, 374, 376-377, 428· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 404-406· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 223, 231.

⁸⁷ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Αι Αθήναι κατά τα έτη 1775-1795*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι.Δ. Κολλάρου, Εν Αθήναις 1931, σ. 31· Θανάσης Χ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Παναγή Σκουζέ Απομνημονεύματα. Η τυραννία του Χατζή - Αλή Χασεκί στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772-1796)*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1975, σ. 94· Γ. Βαλέτας (επιμ.), *Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας στα χρόνια της τυραννίας του Χατζαλή γραμένο στα 1841 από τον αγωνιστή Παναγή Σκουζέ*, εκδ. Α. Κολολού, Αθήνα 1948, σ. 86.

⁸⁸ Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 70, 374· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 408-409· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 223, 231.

⁸⁹ Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 84.

⁹⁰ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 81· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 47-49, 53· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 282, 375· Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 16· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*,

Γενικά, φαίνεται ότι, ως προς τη θεραπευτική, ο χριστιανισμός αφομοίωσε αρκετά στοιχεία από παλαιότερες ειδωλολατρικές θρησκείες, τα οποία προσάρμοσε στη χριστιανική ιδεολογία. Στο πλαίσιο αυτό, διατηρήθηκε στη χριστιανική παράδοση η πρακτική της εγκοίμησης, η οποία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στα αρχαία ασκληπεία με την υποβολή των αρρώστων σε ύπνωση μέσα στους ιερούς χώρους των ναών. Η αντίστοιχη συνήθεια των χριστιανών, να περνούν δηλαδή για θεραπευτικούς λόγους τη νύχτα της γιορτής των αγίων μέσα στην εκκλησία, παρατηρήθηκε, μάλιστα, στην ελληνική επικράτεια μέχρι και τον 20ο αιώνα.⁹¹ Επιπλέον, με βάση τις παγανιστικές πεποιθήσεις, τα θεραπευτικά βότανα έπρεπε να μαζεύονται με γνώμονα τη θέση των άστρον και των άλλων ουρανίων σωμάτων, ενώ στον χριστιανικό κόσμο είχε καθιερωθεί η συλλογή τους την ημέρα της Αναλήψεως⁹² ή σε κάποια άλλη μεγάλη θρησκευτική γιορτή.⁹³ Ο Δημήτριος Καμπούρογλου αναφέρει ότι το μάζεμα του χαμομηλιού συνδεόταν με τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου.⁹⁴

Τέλος, θα ήταν παράλειψη αν δεν γινόταν μνεία στην τελετουργία του εξορκισμού. Πρόκειται για μια ειδική διεργασία της θρησκευτικής θεραπευτικής που διεξαγόταν αποκλειστικά από κάποιον ιερέα. Ο εξορκισμός εφαρμόζοταν σε άτομα που χαρακτηρίζονταν δαιμονισμένα ή έπασχαν από «σεληνιασμό», κατέχονταν δηλαδή, με βάση την Εκκλησία, από πονηρά και ακάθαρτα πνεύματα. Τα συμπτώματα των εν λόγω ασθενών ταυτίζονται με επιληπτικές κρίσεις ή άλλες νευρικές διαταραχές και διανοητικές βλάβες. Ο ιερέας που έκανε τον εξορκισμό ακολουθούσε συ-

σ. 415· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή...* ό.π., σ. 79· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, ό.π., σ. 224-231· Φαίδων Κουκουλές, ό.π., τ. Α2', σ. 263-264.

⁹¹ Kurt Pollak, ό.π., σ. 529· Πάνος Στ. Μανιάτης, ό.π., σ. 219· Κωστής Ηλ. Παπαδάκης, ό.π., σ. 426· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική...* ό.π., σ. 14-17· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική...* ό.π., σ. 25· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, ό.π., σ. 376· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική...* ό.π., σ. 379-381.

⁹² Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική...* ό.π., σ. 62, 403.

⁹³ Χαράλαμπος Ν. Πασσαλής, «Χρήσεις των φυτών στη λαϊκή μαγική θεραπευτική του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους, Ζ' Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα χ.χ., σ. 181· Κωστής Ηλ. Παπαδάκης, ό.π., σ. 427· Πανταζής Κοντομίχης, ό.π., σ. 43· Δημήτριος Σ. Λουκάτος, ό.π., σ. 235.

⁹⁴ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Αι Παλαιαί Αθήναι*, εκδ. Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1922, σ. 417· βλ., επίσης, του ίδιου, *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, περίοδος πρώτη 1458-1687*, τ. Γ', εκ των καταστημάτων Σπ. Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1896, σ. 154.

γκεκριμένη διαδικασία, στην οποία συμπεριλαμβανόταν φύσημα, επίθεση των χειρών και επιτέλεση του σημείου του σταυρού (σταύρωμα), και διάβαζε ειδικές ευχές, οι οποίες ανάγονταν συνήθως σε μεγάλους ιεράρχες.⁹⁵ Αυτόπτης μάρτυρας μιας τέτοιας διεργασίας υπήρξε ο Γάλλος βοτανολόγος Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στα νησιά του Αιγαίου.⁹⁶

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ανάγνωση ευχών από τους ιερείς προβλεπόταν από την εκκλησιαστική παράδοση σε πολλές επώδυνες ή παθογόνες καταστάσεις. Πέρα από τις περιπτώσεις δαιμονισμού, το διάβασμα ευχών από τον ιερέα ήταν διαδεδομένη πρακτική για σχεδόν κάθε ασθένεια.⁹⁷ Στο πλαίσιο αυτό, διαβαζόταν, μάλιστα, ειδική ευχή για την αντιμετώπιση του πονοκεφάλου και των άλλων δυσάρεστων συμπτωμάτων που συνδέονταν με τη βασκανία, στην οποία είχαν αναφερθεί εκτενώς με κείμενά τους οι πατέρες της Εκκλησίας.⁹⁸ Ο συγκεκριμένος ρόλος των

⁹⁵ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 84-86· Γεώργιος Ν. Φίλιας, «Οι εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 21], Αθήνα 2009, σ. 313-357· Μανώλης Παπαθωμόπουλος, Μανώλης Βαροβούνης, *Εξορκισμοί του ιερομονάχου Βενέδικτου Τζανκαρόλου (1627)*, εκδ. Αλήθεια [Λόγος Ελληνικός, 1], Αθήνα 2008, σ. 19· βλ., επίσης, Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 494, 497· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 82-86, 374· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 329-333· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 232· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 85.

⁹⁶ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Α' (333 μ.Χ. - 1700), σ. 720· βλ., επίσης, Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 102-103.

⁹⁷ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 84· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 33· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 86-87· Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 14· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 402-403· βλ., επίσης, Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 209, 217· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 44· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 170· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, «Η συμβολή των ιατρών εις την Παλιγγενεσίαν του Έθνους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 15 (1940), σ. 225.

⁹⁸ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 84· Εμμανουήλ Γ. Χαλκιάδακης, «Η βασκανία στη λαϊκή παράδοση και οι τρόποι εκδήλωσης, πρόληψης και αντιμετώπισής της», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 660, 668· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 65· βλ., επίσης, Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 70· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 346-347, 350-351· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 215, 222, 231.

ιερέων επισημαίνεται και από τους Dimo και Nicolo Stephanopoli, οι οποίοι ταξίδεψαν στον ελλαδικό χώρο ως απεσταλμένοι του Ναπολέοντα, κατά τα τέλη του 18ου αιώνα.⁹⁹

Όλες οι παραπάνω πρακτικές στηρίζονταν στο θρησκευτικό συναίσθημα και εφαρμόζονταν, επί αιώνες, είτε από ιερείς είτε από τους πιστούς. Σε αυτές κατέφευγαν όχι μόνο τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αλλά και οι προεστοί ή μέλη εύπορων οικογενειών όπως οι Δεληγιάννηδες στη Γορτυνία, που, συχνά, συνδύαζαν ακριβά φαρμακευτικά προϊόντα με προσευχές.¹⁰⁰ Παράλληλα, όμως, υπήρχαν και θρησκευτικοί φορείς που χρησιμοποιούσαν πιο ορθολογικές μεθόδους, οι οποίες εδράζονταν σε παράγοντες που δεν ήταν μεταφυσικοί, αν και το τελικό αποτέλεσμα αποδιδόταν ούτως ή άλλως στη θεϊκή βούληση. Τέτοιοι θρησκευτικοί φορείς εντοπίζονται, ως επί το πλείστον, στο μοναστηριακό περιβάλλον και, ως εκ τούτου, ο θρησκευτικός χαρακτήρας της θεραπευτικής αναδεικνύεται, επιπροσθέτως, εξαιτίας του ρόλου των μοναστηριών.

β. Οι μοναχοί και ιερωμένοι θεραπευτές

Για πολλούς αιώνες, η άσκηση της ιατρικής βρισκόταν στα χέρια ιερωμένων, όχι μόνο στο Βυζάντιο αλλά και στον δυτικό κόσμο.¹⁰¹ Το 1157, ο οικουμενικός πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης απαγόρευσε στους κληρικούς την ενασχόληση με τη θεραπευ-

⁹⁹ [Dimo Stephanopoli, Nicolo Stephanopoli,] *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce, pendant les années V et VI (1797 et 1798 v. st.), d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français, et l'autre du général en chef Buonaparte, rédigé par un des professeurs du Prytanée*, τ. 2, De l'imprimerie de Guilleminet, A Paris an VIII [1799 ή 1800], σ. 25· βλ., επίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Β' (1700-1800), σ. 757.

¹⁰⁰ Martha Pylia, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIXe siècle: fonctions et comportements* (Thèse de Doctorat de l'Université de Paris I - Panthéon Sorbonne), volume I, Paris 2001, σ. 294· βλ., επίσης, Maria Eftymiou (sous la direction), *La société grecque sous la domination ottomane: économie, identité, structure sociale et conflits*, Hêrodotos, Athènes 2010, σ. 120.

¹⁰¹ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 153, 154· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 239, 240-241.

τική,¹⁰² φαίνεται όμως ότι οι μοναχοί συνέχισαν να επιτελούν ιατρικές διεργασίες, όπως επίσης εξακολούθησαν να ασκούν την ιατρική και μετά το 1453. Σύμφωνα μάλιστα με τον Λάζαρο Βλαδίμηρο, μολονότι τα μοναστηριακά νοσηλευτικά ιδρύματα έπαψαν να υφίστανται ως θεσμός μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η παγιωμένη βυζαντινή παράδοση των μοναστηριακών νοσοκομείων δεν εξαλείφθηκε εντελώς στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο.¹⁰³ Οι μοναχοί «ήσαν ιατροί και φαρμακοποιοί τὰ δὲ μοναστήρια ἀπέβησαν ἀσκληπιεῖα».¹⁰⁴

Με βάση σχετική μαρτυρία, ο βαριά τραυματισμένος, κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453, καπετάν Πέτρος Γραμματικός, με καταγωγή από την Κρήτη, κατέφυγε, μετά την άλωση της Πόλης, στη Μονή Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος, όπου θεραπεύτηκε και, αργότερα, χειροτονήθηκε ιερέας.¹⁰⁵ Στα τέλη του 15ου αιώνα, εγκαταστάθηκε στη συγκεκριμένη μονή και ο Αντώνιος Πυρόπουλος, ο οποίος είχε προηγουμένως σπουδάσει ιατρική στην Ιταλία και, με το έργο του, ενίσχυσε τη νοσηλευτική δράση της μονής.¹⁰⁶ Ο Πυρόπουλος εισηγήθηκε φάρμακα για τον βήχα και πρότεινε θεραπείες για διάφορα νοσήματα (δυσουρία, φαρυγγοαμυγδαλίτιδα, καρδιακές παθήσεις, οφθαλμολογικά προβλήματα κ.ά.).¹⁰⁷

Γνωστά μοναστηριακά νοσοκομεία συστάθηκαν επίσης: στην Αθήνα, τον 16ο αιώνα, από την Αγία Φιλοθέη· στη Μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, τον 17ο

¹⁰² Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 111· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 275, 327· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 14· Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, τ. Στ', σ. 11.

¹⁰³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 85· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 41· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 647.

¹⁰⁴ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια και τσαρλατάνοι*, Αθήνα 1938, σ. 7.

¹⁰⁵ Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 21.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 22. Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις, 1868, σ. 104· βλ., επίσης, Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 144· Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *Πελοποννήσιοι ιατροί. Συνοπτική ιστορία της ελληνικής ιατρικής και λεξικογραφική αναφορά ιατρών Πελοποννήσου από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι την σύσταση του νέου ελληνικού κράτους*, εκδ. Αρχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1995, σ. 39· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Αντώνιος Πυρόπουλος», *Νέος Ελληνομύθων*, 10 (1913), σ. 127-134· Αριστοτέλης Π. Κούζης, «Οι Έλληνες επιστήμονες ιατροί από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ΙΗ' εκατονταετηρίδος», *Αρχαία Ιατρική*, 1 (1905), σ. 174.

¹⁰⁷ Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την ελληνικήν θεραπευτικήν από του 1453 μέχρι των μέσων του 19ου αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 189.

αιώνα· στον ναό της Παναγίας Χαριτωμένης στη Χίο, τον 18ο αιώνα και αλλού.¹⁰⁸ Με τη θεραπευτική είχε ασχοληθεί ιδιαιτέρως, κατά τον 18ο αιώνα, μια από τις πιο ονομαστές φυσιογνώμιες της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, ο ιερομόναχος Διονύσιος.¹⁰⁹ Επιπροσθέτως, είναι αντιπροσωπευτικό το γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια του Αγώνα, λειτούργησε, σε όλες τις επαναστατημένες περιοχές, ένα ευρύ δίκτυο νοσοκομειακής περίθαλψης με επίκεντρο τα μοναστήρια, μεταξύ των οποίων η Μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, η Μονή Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα, η Μονή Ομπλού στην Πάτρα, η Μονή Προυσού στην Ευρυτανία, η Μονή Ευαγγελίστριας στη Σκιάθo και άλλες.¹¹⁰ Η Μονή Μαχαιρά στην Κύπρο αναδείχθηκε, επίσης, κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, σε «παγκύπριον νοσοκομείον».¹¹¹ Στη μοναστηριακή ιατρική επιδόθηκαν όμως και οι μοναχοί του καθολικού δόγματος. Από το 1566 έως τις αρχές του 18ου αιώνα, το Τάγμα των Καπουτσίνων ίδρυσε στη Σύρο και την Άνδρο μοναστήρια που ανέπτυξαν αντίστοιχη δραστηριότητα με τις παραπάνω ορθόδοξες μονές.¹¹²

Ωστόσο, οι μοναχοί, ορθόδοξοι ή καθολικοί, δεν άσκησαν απλά και μόνο νοσηλευτικό έργο. Σε πολλές μονές διατηρούνταν βοτανικοί κήποι, οι οποίοι παρείχαν ποικίλες φυτικές δρόγες και, εν γένει, τις απαραίτητες πρώτες ύλες για την παραγωγή φαρμάκων. Η πρακτική αυτή ήταν διαδεδομένη και σε μέρη έξω από τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τον 18ο αιώνα, η βενετική Σύγκλητος αποφάσισε να αναθέσει σε μοναστηριακό φαρμακείο την προμήθεια φαρμάκων για το στρατιωτικό νοσοκομείο της Κέρκυρας¹¹³ ενώ βοτανικοί κήποι είχαν αρχίσει να ιδρύονται και στα

¹⁰⁸ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 86· Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 45-46· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 44-45, 72, 222.

¹⁰⁹ Βαγγέλης Σκουβράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ θεσσαλικού κώδικος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 18-19 (1965-1966), σ. 73-75.

¹¹⁰ Βλ. αναλυτικά Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 89-100· Μαρίνος Αργυριάδης - Καχρίλας, *ό.π.*, σ. 38· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 220-223.

¹¹¹ Γ.Ι. Καργώτης, «Δύο χειρόγραφα της εν Κύπρω Ιεράς Μονής της Παναγίας του Μαχαιρά», *Κυπριακαί Σπουδαί*, 15 (1951), σ. να'.

¹¹² Χριστίνα Τεσσαρομμάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 36· της ίδιας, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 20-21.

¹¹³ Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αιώνας)*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2012, σ. 115. Για τη λειτουργία φαρμακείων μέσα στα μοναστήρια βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Φαρμακεία και φαρμακοποιοί του Χάνδακα (16ος-17ος αι.)», *Πε-*

ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, κυρίως από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.¹¹⁴ Συγχρόνως, αρκετά μοναστήρια διέθεταν βιβλιοθήκες στις οποίες φυλάσσονταν ιατροσοφικά χειρόγραφα και επιστημονικά ιατρικά συγγράμματα. Σε αυτούς τους χώρους, οι μοναχοί αντέγραφαν φαρμακευτικούς κώδικες και προωθούσαν τη μελέτη των ιατρικών κειμένων.¹¹⁵ Επομένως, ο ρόλος των μοναστηριών υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστικός ως προς την άσκηση και την εξέλιξη της θεραπευτικής, κατά την εν λόγω περίοδο.

Εκτός όμως από τα μοναστήρια, ιατρικές διεργασίες επιτελέστηκαν και από μεμονωμένα άτομα που είχαν την ιδιότητα του ιερωμένου. Ο μοναχός Παρθένιος ή, κατά κόσμον, Πέτρος Παπασταμάτης (†1686) αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα.¹¹⁶ Προτού γίνει μοναχός, είχε σπουδάσει ιατρική και συνδύασε, στη συνέχεια, έμπρακτα την επιστημονική ιατρική με τα χριστιανικά ιδεώδη. Στο ευρύτερο πλαίσιο της θρησκευτικής θεραπευτικής, μπορούσαν, συνεπώς, να εφαρμοστούν όχι μόνο μεταφυσικές πρακτικές αλλά και καθιερωμένες ορθολογικές μέθοδοι. Στο πρόσωπο του εν λόγω ιερούργου, η θρησκευτική πτυχή της θεραπευτικής συνυπάρχει, συζευγνύεται και συμπορεύεται με την εμπειρική και την επιστημονική διάστασή της. Το ίδιο μπορεί να διαπιστωθεί και για τη μαγική θεραπευτική.

πραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, τ. Β2' (Βυζαντινή και Μεσαιωνική Περίοδος), εκδ. Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, σ. 133.

¹¹⁴ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 170· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία του πολιτισμού και τα γιατροσόφια», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1 (1979), σ. 37· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια, κομπογιαννίται», *Ηπειρωτική Εστία*, 21, 237-238 (1972), σ. 453· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 296.

¹¹⁵ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 87· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 27· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 7· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 152· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 233· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 226, 244· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 236-237, όπου επισημαίνεται η αντίστοιχη δραστηριότητα των Βενεδικτίνων μοναχών στη δυτική Ευρώπη. Για τις σχετικές δράσεις των καθολικών μοναχών στις Κυκλάδες βλ. Χριστίνα Τεσσερομάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 36· της ίδιας, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 20-21.

¹¹⁶ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 90· Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *ό.π.*, σ. 43· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 61· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 647· Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων Τουρκοκρατία, περίοδος πρώτη 1458-1687*, τ. Γ', εκ των καταστημάτων Σπ. Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1896, σ. 185.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Μαγική θεραπευτική

Η μαγική θεραπευτική στηρίζεται σε αντίστοιχο μεταφυσικό υπόβαθρο με τη θρησκευτική και έχει εξίσου βαθύτατες ρίζες στις ανθρώπινες κοινωνίες. Κατά τον Σπύρο Τρωιάνο, «ή θρησκεία αποτέλεσε την έπιτρεπόμενη μορφή προσέγγισης τῶν υπερφυσικῶν δυνάμεων, ἐνῶ ἡ μαγεία τὴν ἀπαγορευμένη».¹¹⁷

Η μαγεία γεννήθηκε στην Περσία από τους ιερείς της πυρολατρίας, δηλαδή από τους μάγους ιερείς του Ζωροάστρη.¹¹⁸ Μετά την κατάκτηση της Βαβυλώνας από τον Κύρο τον Β΄, τον 6ο αιώνα π.Χ., οι Πέρσες ήρθαν σε επαφή με τα δόγματα της αστρονομίας των Χαλδαίων, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα μια μεταβολή στην ορθόδοξη πυρολατρία των Περσών.¹¹⁹ Στο πέρασμα των ετών, οι Έλληνες επηρεάστηκαν από τις αστρολογικές θεωρίες των Μήδων με κυριότερο οπαδό τον Δημόκριτο.¹²⁰

¹¹⁷ Σπύρος Ν. Τρωιάνος, «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου "Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση"*, Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 549.

¹¹⁸ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 146· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 24· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 209· Φαίδων Κοκουλές, *ό.π.*, τ. Α2΄, σ. 136-137.

¹¹⁹ Αναστασία Δ. Βακαλούδη, *Η εξέλιξη της μαγείας από την αρχαιότητα έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2001, σ. 38· βλ., επίσης, της ίδιας, *Η γένεση του θεϊκού ανθρώπου στις αρχαίες θρησκείες. Μελέτη πηγών από την Αρχαιότητα έως το Βυζάντιο*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2002, σ. 80-81· της ίδιας, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4ος-7ος μ.Χ. αι.)*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2001, σ. 56.

¹²⁰ Αναστασία Δ. Βακαλούδη, *Η εξέλιξη της μαγείας... ό.π.*, σ. 101· της ίδιας, *Μυστικισμός, θανατοποία και ιατρική της θεουργίας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000, σ. 17.

Αρκετούς αιώνες αργότερα, οι χριστιανικές πηγές τάχθηκαν εναντίον των Χαλδαίων «αποδίδοντάς τους την άσκηση δεισιδαιμονικών πρακτικών, μαγείας [...] και φαρμακείας».¹²¹ Στα βυζαντινά νομικά κείμενα, η *φαρμακεία* και η *γοητεία* τιμωρούνταν με θάνατο¹²² ενώ ήδη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου είχε επισημανθεί άτυπα η διάκριση μεταξύ λευκής και μαύρης μαγείας. Ο Ευσέβιος Καισαρείας κάνει εκτενείς αναφορές στις μεθόδους «καλής» μαγείας και τις αντιλήψεις *περί θεουργίας* και ιατρικής, που κληρονομήθηκαν στο Βυζάντιο από την ύστερη αρχαιότητα ως καρπός του νεοπλατωνισμού.¹²³ Τέτοιου τύπου διαχωρισμοί έδιναν προφανώς επιχειρήματα στην εφαρμογή πρακτικών λευκής μαγείας για ιατρικούς σκοπούς.

Ωστόσο, η μαγεία έλαβε μεγάλες διαστάσεις, κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, στην Ευρώπη, αλλά διατηρήθηκε και τη νεότερη εποχή στον ελλαδικό χώρο. Κυκλοφόρησαν, μάλιστα, τότε, αρκετά κείμενα σολομωνικής που, κατά τον Νικόλαο Πολίτη, προέρχονταν από μαγικούς παπύρους.¹²⁴ Σύμφωνα με τον Κώστα Κωστή, οι τάσεις αυτές ενισχύθηκαν κατά τον 15ο αιώνα «με τη μαζική εγκατάσταση των Εβραίων της Δύσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία».¹²⁵ Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι μαγι-

¹²¹ Αναστασία Δ. Βακαλοπούδη, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο... ό.π.*, σ. 55.

¹²² Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 463.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 464· βλ., επίσης, Μαρία Χρόνη, «Τα ζωϊκά προϊόντα ως πρώτη ύλη για την παρασκευή φαρμάκων και περιάπτων στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα της μέσης περιόδου. Η εξελικτική σχέση της πανίδας με την ιατρική και τη λευκή μαγεία», *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, (επιμ. Ηλίας Αναγνωστάκης, Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Ευτυχία Παπαδοπούλου), εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών [*Διεθνή Συμπόσια*, 21], Αθήνα 2001, σ. 389-390.

¹²⁴ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 41· βλ., επίσης, Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 12· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 7, όπου επισημαίνεται ότι «κατέφευγον εις τὰς Σολωμονικάς, αἵτινες ἦσαν χειρόγραφα βιβλία ὑποδεικνύοντα τοὺς τρόπους τῆς ἐκδιώξεως τῶν κακῶν πνευμάτων». Γενικότερα, για τα κείμενα σολομωνικής βλ. Μαρία Παπαναστασίου - Τσίγκρηλα, «Μαγικά και ξόρκια από χειρόγραφους κώδικες της Ι.Ε.Ε.Ε.», *Τεκμήρια Ιστορίας. Μονογραφίες*, 1 (2010), σ. 57· Μανόλης Παπαθωμόπουλος, Μανόλης Βαρθούνης, *Βερναρδάκειος μαγικός κώδικας*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεῖαι τῆς Ακαδημίας Αθηνών*, 61], Αθήναι 2006, σ. 15-16. Για την ελληνική μαγική και μαντική γραπτή παράδοση βλ., επίσης, Δημήτριος Ζ. Σοφιάνος, Μανόλης Γ. Βαρθούνης, *Λαογραφικά του Κώδικα 666 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μεγάλου Μετέωρου*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεῖαι τῆς Ακαδημίας Αθηνών*, 64], Αθήναι 2011, σ. 16 κ.ε.

¹²⁵ Κώστας Π. Κωστής, *ό.π.*, σ. 10· βλ., επίσης, Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 84, όπου επισημαίνεται ότι οι Εβραίοι χρησιμοποιούσαν κατά παράδοση γητείες και εξορκισμούς διαδικασία που αναγόταν στην εποχή του βασιλιά Σολομώντα.

κές τελετουργίες πραγματοποιούνταν με στόχο όχι μόνο τη θεραπεία κάποιας αρρώστιας αλλά και για την επίτευξη ποικίλων διαπροσωπικών επιδιώξεων όπως, για παράδειγμα, προκειμένου να παρεμποδιστεί η οικογενειακή αποκατάσταση μιας νεαρής κοπέλας ή η ερωτική επαφή ενός ανδρογύνου, να τιμωρηθεί η απιστία των συζύγων, να εκδηλωθεί ερωτική έλξη και άλλα.¹²⁶

Σε κάθε περίπτωση, η διάδοση και απήχηση των μαγικών θεραπευτικών διαδικασιών ευνοήθηκε, χωρίς αμφιβολία, από την ανασφάλεια του ανθρώπου, την έλλειψη διευρυμένου και ολοκληρωμένου συστήματος περίθαλψης, καθώς και την αδυναμία των γιατρών να αντιμετωπίσουν χρόνια ή ψυχικά νοσήματα, σε συνδυασμό με τη γενικότερη αμάθεια του πληθυσμού.¹²⁷ Η εφαρμογή μαγικών θεραπευτικών μεθόδων καλυπτόταν από μυστικισμό και, συχνά, κατακρινόταν ευθέως από εκκλησιαστικούς αλλά και κοσμικούς φορείς. Ωστόσο, πολλές μαγικές θεραπευτικές πρακτικές ενσωματώθηκαν στη λαϊκή παράδοση και επιτελούνταν επί μακρόν από τους ελληνικούς πληθυσμούς.

α. Οι μαγικές θεραπευτικές πρακτικές

Μια καθαρά μαγική και, μάλιστα, αρκετά διαδεδομένη θεραπευτική διεργασία ήταν το πέραςμα μέσα από μια τρύπα ή, αλλιώς, *τρυποπέραςμα*.¹²⁸ Αυτό μπορούσε να πραγματοποιηθεί εάν ο ασθενής διερχόταν μέσα από ένα τρύπιο λιθάρι ή ένα πέτρινο

¹²⁶ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 87-88· Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *Η δημόδης ιατρική κατά τους χρόνους της δουλείας στο Πνλί της Κω*, εκδ. Πνευματικός Όμιλος Κώων “Ο Φιλητάς”, Αθήνα 1996, σ. 28-29· Κύπρος Χρυσάνθη, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 65· Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 21-26· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 240-245· Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 248· Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, τ. Α2', σ. 226-237 (σχετικά με τη μαγεία)· τ. Στ', σ. 229-261 (σχετικά με τους καταδέσμους, κυρίως, ως προς τα ανδρόγυνα)· Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ό.π.*, τ. Γ', σ. 19-21, 59-61· τ. Α', σ. 208-209.

¹²⁷ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 87· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 44-48· βλ., επίσης, Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 233· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 40· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 65· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή... ό.π.*, σ. 79-80, 82-83· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 23-24· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 84.

¹²⁸ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 412-415· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 292· τ. Γ', σ. 72, 94-95.

άνοιγμα. Συχνά, έπρεπε να βγάλει και τα ρούχα του και να τα αφήσει εκεί καθώς, με βάση τις σχετικές δοξασίες, η πάθηση μεταφερόταν στα ρούχα και εκείνος έφευγε υγιής.¹²⁹ Η εν λόγω μέθοδος εφαρμοζόταν, επίσης, και σε άρρωστα ζώα. Στη Νάξο τρυποπεράσματα γίνονταν μέσα από την οπή που βρισκόταν στην εκκλησία του Αγίου Παχωμίου, μέσα από το παραθυράκι του εξωκκλησίου της Αγίας Ειρήνης, αλλά και, γενικότερα, από οπές δένδρων ή ρούχων¹³⁰ ενώ οι Αθηναίοι, στις αρχές του 19ου αιώνα, επιτελούσαν τρυποπεράσματα στην περιοχή της Πνύκας.¹³¹

Με το ίδιο σκεπτικό γίνονταν και ορισμένα *δεσίματα* ή *καρφώματα*. Κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, έδεναν μια κλωστή σε κάποιο δέντρο προκειμένου να φύγει η ασθένεια από τον άρρωστο άνθρωπο και να περάσει στο φυτό.¹³² Για τον ίδιο λόγο, κάρφωναν καρφιά στον κορμό ενός δέντρου, στις ξύλινες παραστάδες της πόρτας ή στο χώμα.¹³³ Η χρήση κλωστής ή νημάτων ήταν, επίσης, διαδεδομένη και σε άλλες μαγικές θεραπευτικές πρακτικές όπως η αντιμετώπιση του κοκκύτη και του ίκτερου στη Σμύρνη.¹³⁴ Στην Αλαγονία Μεσσηνίας, σε περίπτωση άσθματος, έδεναν στους καρπούς του ασθενούς κόκκινη και μπλε κλωστή.¹³⁵

¹²⁹ Πρβλ. Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 376, 377, όπου επισημαίνεται ότι οι ασθενείς κρεμούσαν κάποιο ρούχο τους σε δέντρο έξω από την εκκλησία ή το τοποθετούσαν μέσα στον ναό για να απεκδυθούν την αρρώστια τους· βλ., επίσης, Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 26-27· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 97-98.

¹³⁰ Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Δημόδης ιατρική εν Νάξω», *Παρνασσός*, 25, 3 (1983), σ. 398-399.

¹³¹ J.L.S. Bartholdy, *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804*, τ. 2, Dentu, Paris 1807, σ. 57-58.

¹³² Χαράλαμπος Ν. Πασσαλής, *ό.π.*, σ. 183-184· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 245-246· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 72, 92· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 95· βλ., επίσης, Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος, *Τα τζάτζαλα. Το πανάρχαιο έθιμο της αναρτήσεως ρακών σε δέντρα, πλάι σε "αγιάσματα" για την ίαση των ασθενών*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

¹³³ Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 19. Για τα *καρφώματα* ή, αλλιώς, *καταπασσαλεύσεις* προκειμένου να αντιμετωπιστούν συγκεκριμένες ασθένειες βλ., γενικότερα, Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, τ. Στ', σ. 183-184.

¹³⁴ Ν. Παπαδογιαννάκης, «Η λαϊκή ιατρική στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1988), σ. 313.

¹³⁵ Αγγελική Κομποχόλη, «Τα χρώματα στη λαϊκή ιατρική. Το κόκκινο και το μπλε», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 386.

Εντούτοις, κύριο χαρακτηριστικό της μαγικής θεραπευτικής ήταν, αναντίρρητα, οι επωδές.¹³⁶ Η λέξη ετυμολογείται από το ρήμα *ἄδω* και θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μαγικό τραγούδι ή, αλλιώς, ξόρκι, γητεία. Η επωδή ήταν άλλοτε μια σύντομη φράση και άλλες φορές απαρτιζόταν από περισσότερους στίχους και ήταν μακροσκελής, πεζή ή έμμετρη. Συνήθως αρκούσε η απλή εκφώνησή της όμως, συχνά, η απαγγελία της συνόδευε τη χορήγηση κάποιου σκευάσματος ή την επιτέλεση άλλων θεραπευτικών διαδικασιών. Εξαιρετικά δημοφιλή ξόρκια ήταν εκείνα για το ξεμάτιασμα, δηλαδή για την αντιμετώπιση της βασκανίας.¹³⁷ Ωστόσο, υπήρχε μεγάλη ποικιλία επωδών για πλήθος νοσημάτων και τα λόγια τους διαφοροποιούνταν από περιοχή σε περιοχή.¹³⁸

¹³⁶ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 90· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 17 κ.ε.· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 24, 31, 85, 115-119· Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 26-28· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 232-238· Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 101-106, 247· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 86· Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, τ. Α₂’, σ. 239-249· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Γ’, σ. 72· βλ., επίσης, Άννα Λυδάκη, «Ψυχή τε και σώματι... Ο θεραπευτικός λόγος: παλιές και νέες αντιλήψεις», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α’, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερέυνας της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 342· Αναστασία Δ. Βακαλούδη, *Μυστικισμός, θανατοποία... ό.π.*, σ. 214-215· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Άφτρα καύτρα πάει στην πόλη. Μελέτη για τα ξόρκια στη θεραπευτική*, εκδ. Μύρτος, Αθήνα 2003· Μιχάλης Πατεράκης, «Θεραπευτικές γηθειές της Ανατολικής Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 439.

¹³⁷ Μιχάλης Πατεράκης, *ό.π.*, σ. 443-466· Εμμανουήλ Γ. Χαλκιάδακης, *ό.π.*, σ. 665· Μιχάλης Χουρδάκης, «Βασκανία: αποτρεπτικά - θεραπευτικά», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 684-685, 686-687· Γεράσιμος Χυτήρης, *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας. Έθιμα, γάμος, εγκυμοσύνη και τοκετός, θάνατος, μαγεία, προλήψεις, ασθένειες και λαϊκή ιατρική, ξόρκια, μαντεία, παραμύθια και παραδόσεις, ψυχαγωγία, ενδυμασία, καλές τέχνες, γλώσσα και δημοτικό τραγούδι, λαϊκή λατρεία*, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1998, σ. 67-69· Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 82-85· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 69-72· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 65· Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 18· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 346 κ.ε.· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 239-240· Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, τ. Α₂’, σ. 244-248.

¹³⁸ Βλ. ενδεικτικά Κανάκης Γερωνυμάκης, «Γιατροσόφια και βότανα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 112-124· Ελένη Δουνουλάκη, Νίκος Χριστινίδης, *ό.π.*, σ. 202-206· Μιχάλης Πατεράκης, *ό.π.*, σ. 466-499· Δήμητρα Σπίθα - Πιμπλή, «Μορφές

Πέρα από τις επωδές, μαγική θεραπευτική δύναμη φαίνεται ότι είχαν και ορισμένα σύμβολα. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για αριθμούς,¹³⁹ ασυνάρτητα γράμματα ή ακατανόητες λέξεις, ακατάληπτες παραστάσεις, σημάδια, και άτεχνα σχέδια.¹⁴⁰ Αυτά γράφονταν σε κάποιο χαρτί ή αποτυπώνονταν σε άλλα αντικείμενα (π.χ. δακτυλίδια, πέταλα κ.λπ.) και, συνήθως, λειτουργούσαν προληπτικά ή αποτρεπτικά. Άλλες φορές η χάραξη ενός τέτοιου συμβόλου συνδυαζόταν με την απαγγελία κάποιας επωδής, καθώς και την παρασκευή κάποιου μείγματος από διάφορες δρόγες.

Ιδιαίτερο γνώρισμα της μαγικής θεραπευτικής ήταν, οπωσδήποτε, η μεταχείριση πρώτων υλών στις οποίες αποδίδονταν μαγικές δυνάμεις. Πρόκειται για ποικίλες ουσίες που χρησιμοποιούνταν είτε ως συστατικά μαγικών φαρμακευτικών σκευασμάτων είτε ως φυλαχτά για προστασία.¹⁴¹ Τα υλικά αυτά μπορούσαν να είναι

λαϊκού πολιτισμού: λαϊκή ιατρική», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 558-566· Χρύσα Τσικριτή - Κατσιανάκη, «Γηθείες», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 577-587· Γεράσιμος Χυτήρης, *ό.π.*, σ. 67· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 298-303, 315-330, 333-336, 373, 422-424· Ν. Παπαδογιαννάκης, «Η λαϊκή ιατρική στη Σμύρνη...», *ό.π.*, σ. 313-315· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 119-125· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 69 κ.ε.· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 81 κ.ε.· Δημήτριος Α. Κρεκούκιας, *Επωδές και κατάδεσμοι Τριφυλίας με συσχέτισμό προς αρχαία, μεσαιωνικά και άλλα νεότερα στοιχεία*, τύποις "Ελλάς", Αθήνα 1971, σ. 5 κ.ε.· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 87-94· Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ό.π.*, τ. Γ', σ. 158-159· τ. Α', σ. 284-288· του ίδιου, *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων*, τ. Γ', εκ του τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1892, σ. 5-6.

¹³⁹ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 55· βλ., επίσης, Χαράλαμπος Ν. Πασσαλής, *ό.π.*, σ. 181.

¹⁴⁰ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 41-43· Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 16, 22· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 242, όπου επισημαίνεται η αναγραφή καταδέσμων σε μεταλλικά ελάσματα, θραύσματα κεραμιδιών, φύλλα δέντρων και άλλα· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 211-212, όπου παρατίθενται τα συνταγογραφικά αλχημιστικά σύμβολα.

¹⁴¹ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 146· Εμμανουήλ Γ. Χαλκιάδακης, *ό.π.*, σ. 662· Μαρία Χρόνη, «Τα ζωικά προϊόντα ως πρώτη ύλη...», *ό.π.*, σ. 392-393· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 49· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 282, 374· Ν. Παπαδογιαννάκης, «Η λαϊκή ιατρική στη Σμύρνη...», *ό.π.*, σ. 312· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 24· Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 16· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 341, 415· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 228-231· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 38-39· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσό-

φυτικής, ζωικής ή ορυκτής προέλευσης, ως επί το πλείστον όμως ήταν σπάνια ή δυσεύρετα αντικείμενα και περιβάλλονταν από κάποιο μυστήριο. Μεταξύ αυτών, συγκαταλεγόταν, συχνά, ακόμα και αίμα, ανθρώπινο ή ζωικό.¹⁴² Επιπροσθέτως, η συλλογή, η επεξεργασία, η ανάμειξη και η χρήση τους έπρεπε να πραγματοποιηθεί κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες που, κατά τη λαϊκή πεποίθηση, ενίσχυαν τις μαγικές ιδιότητές τους. Για παράδειγμα, το γάλα έπρεπε να προέρχεται από γυναίκα που θηλάζει το πρώτο αρσενικό παιδί της, το βότανο να έχει κοπεί με το αριστερό χέρι και ούτω καθεξής.¹⁴³

Σημαντικό ρόλο έπαιζαν, παράλληλα, ορισμένες τοποθεσίες όπως η βρύση, το τρίστρατο, το σταυροδρόμι αλλά και ο χρονικός προσδιορισμός με γνώμονα το σεληνιακό ημερολόγιο, τη θέση των άστρων και την ώρα της ημέρας (μεσάνυχτα, χάραμα κ.λπ.).¹⁴⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η μαγική θεραπευτική συνδέθηκε άρρηκτα με την αστρολογία.¹⁴⁵ Η εμφάνιση μεγάλων επιδημιών όπως η πανώλης συσχετιζόταν, εξάλλου, με τις κινήσεις των ουρανίων σωμάτων και, κυρίως, με τις φάσεις της σελήνης ενώ και η έξαρση ή η ύφεση τέτοιων λοιμωδών νόσων αποδιδόταν, συχνά, σε αστρολογικά φαινόμενα.¹⁴⁶

φια...», *ό.π.*, σ. 453-454· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 210· Φαίδων Κουκουλέξ, *ό.π.*, τ. Α2', σ. 255-265· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 6, 23-24.

¹⁴² Ειδικά, για τη χρήση του αίματος βλ. Μικές Παϊδούσης, «Το αίμα στις δεισιδαίμονες συνήθειες και την δημόδη ιατρική του ελληνικού λαού», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, 29 (1974), σ. 259 κ.ε.

¹⁴³ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 152· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 237. Για τις συνθήκες μαγικού χαρακτήρα που συνδέονταν με την αποτελεσματικότητα των βοτάνων βλ. αναλυτικότερα Χαράλαμπος Ν. Πασσαλής, *ό.π.*, σ. 180-182.

¹⁴⁴ Μάρω Κ. Παπαθανασίου, «Βοτάνες ζωδίων και πλανητών σε χειρόγραφα των 14ου-16ου αιώνων», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους, Ζ' Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα χ.χ., σ. 114-115· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 412.

¹⁴⁵ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 146· Μάρω Κ. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 117-121, όπου σχολιάζονται οι πεποιθήσεις σχετικά με την επιρροή συγκεκριμένων πλανητών και ζωδίων στη δραστηριότητα των βοτάνων και στη λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού· Κύπρος Χρυσάνθη, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 66, όπου επισημαίνεται ότι ορισμένα πλανητικά φαινόμενα θεωρούνταν αιτίες νοσημάτων· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 211.

¹⁴⁶ Βλ. αναλυτικότερα Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει... ό.π.*, σ. 281-283· Κώστας Π. Κωστής, *ό.π.*, σ. 6-9· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 61.

Σε πολλές περιπτώσεις, η μαγική θεραπευτική ταυτίστηκε, επίσης, με την αλχημεία. Οι αλχημιστές, στην προσπάθειά τους να ανακαλύψουν τη φιλοσοφική λίθο (*lapis philosophorum*) και το ελιξήριο της ζωής (*elixirium vitae*), προέβαιναν, συχνά, στη σύνθεση ιδιόμορφων και υπερβολικών σκευασμάτων ενώ, για την προώθηση των πειραμάτων τους, κατέφευγαν σε διάφορα τεχνάσματα που καλύπτονταν από μυστήριο και πολλές φορές ήταν απατηλά.¹⁴⁷ Κάτω από αυτές τις συνθήκες, αρκετοί απατεώνες έβρισκαν πρόσφορο έδαφος να δραστηριοποιηθούν ως θεραπευτές επικαλούμενοι μαγικές ιαματικές δυνάμεις. Η λογοτεχνική φιγούρα του ζητιάνου στην ομώνυμη νουβέλα του Ανδρέα Καρκαβίτσα (1865-1922) αποτύπωσε με παραστατικό τρόπο τη δράση ενός περιπλανώμενου απατεώνα που εκμεταλλεύεται τις αδυναμίες των άλλων προκειμένου να πλουτίσει ο ίδιος.¹⁴⁸

Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι η μαγική θεραπευτική ορισμένες φορές συνδυαζόταν με τη θρησκευτική αλλά και με την επιστημονική θεραπευτική.¹⁴⁹ Στη *Φαρμακοποιία* του Γερμανού γιατρού Johann Christian Shröder (μέσα 17ου αιώνα) αναγράφονταν, συγχρόνως με τα φαρμακευτικά σκευάσματα, αστρολογικές παρατηρήσεις σχετικά με τη φαρμακευτική.¹⁵⁰ Επιπλέον, στα ξόρκια για τη βασκανία αναφέρονταν, συχνά, οι Άγιοι Ανάργυροι, οι Άγιοι Απόστολοι και άλλοι άγιοι, ενώ σε εξορκισμούς ο Θεός προσδιοριζόταν με εβραϊκά ονόματα (Αδωναϊ, Ελωί, Σαβαώθ) που, πιθανώς, παρέπεμπαν σε κείμενα σολομωνικής.¹⁵¹ Είναι, επίσης, ενδεικτικό ότι ένας από τους διάσημους Έλληνες αλχημιστές στα τέλη του 16ου αιώνα, ο επονομα-

¹⁴⁷ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 146· Μαρία Χρόνη, «Τα ζωϊκά προϊόντα ως πρώτη ύλη...», *ό.π.*, σ. 381-382· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 213, 219-221· βλ., επίσης, Cherry Gilchrist, *Αλχημεία. Βασικές αρχές*, εκδ. Ι. Φλώρος, Αθήνα 1997, σ. 13 κ.ε.

¹⁴⁸ Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας, «Λαϊκές δοξασίες για τη δύναμη των βοτάνων στον Ζητιάνο του Καρκαβίτσα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)", Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010*, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 30], Αθήνα 2013, σ. 345-363.

¹⁴⁹ Christos Papadopoulos, «Post-Byzantine Medical Manuscripts: New Insights into the Greek Medical Tradition, its Intellectual and Practical Interconnections, and our Understanding of Greek Culture», *Journal of Modern Greek Studies*, 27, 1 (May 2009), σ. 114· Χαράλαμπος Ν. Πασσαλής, *ό.π.*, σ. 184-186· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 20, 24· Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 104-105, όπου σχολιάζονται τα *μαγικοθρησκευτικά* και τα *μαγικοφυσικά* ξόρκια· Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 70.

¹⁵⁰ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 146· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 211.

¹⁵¹ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 54· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 68-69.

ζόμενος Λάσκαρης, υπήρξε ηγούμενος σε μοναστήρι της Λέσβου¹⁵² ενώ, σε κρητικό έγγραφο του 1722, ο παπά Βούλγαρης από το Σκαλάκι Ηρακλείου παρουσιάζεται να επικαλείται δαιμόνια για τη θεραπεία των ασθενειών.¹⁵³ Ωστόσο, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο καθηγητής Εμμανουήλ, «μυστήρια μέσα θά υπάρχουν ἐφ' ὅσον ὑφίσταται κερδοσκοπία, δεισιδαιμονία καὶ ἀμάθεια».¹⁵⁴

¹⁵² Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 149· Πάνος Ν. Κουρουνάκης, Ελένη Α. Ρέκκα, *ό.π.*, σ. 76-77· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 232-233.

¹⁵³ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 87· βλ., επίσης, Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 226, όπου παρατίθεται αντίστοιχη μαρτυρία από τον επίσκοπο Ιεροσητείας Αμβρόσιο για κληρικούς της περιοχής του, οι οποίοι μεταχειρίζονταν επωδές και σολομωνικά σύμβολα μαζί με σταυρούς και περικοπές από τα ιερά χριστιανικά βιβλία.

¹⁵⁴ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 398.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Επιστημονική Θεραπευτική

Στον αντίποδα της θρησκευτικής και της μαγικής θεραπευτικής, βρισκόταν, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, η επιστημονική ιατρική. Οι πτυχιούχοι γιατροί ήταν, ομολογουμένως, λιγότεροι αριθμητικά από τους ιερείς και τους μάγους θεραπευτές.¹⁵⁵ Παρ' όλα αυτά, είναι, σήμερα, γνωστά τα ονόματα πολλών από τους επιστήμονες γιατρούς εκείνης της εποχής. Η ζωή και το έργο τους έχει αποτελέσει αντικείμενο πραγματέυσης αρκετών εξειδικευμένων εργασιών και, ως εκ τούτου, κρίνεται σκόπιμο να μην σχολιαστούν εδώ διεξοδικά.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 239.

¹⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 239-254· Θεόδωρος Κουρούδης, *Ιατροί και Ιατρική στη Θράκη*, Αλεξανδρούπολη 2005, σ. 19 κ.ε.· Κωνσταντίνος Τρομπούκης, *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856-1923*, εκδ. Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 2000, σ. 73 κ.ε. (ιδίως σ. 187-216)· Γεώργιος Αχ. Λαζάρου, *Η Ελληνική Ιατρική στις παραδοιναβίες ηγεμονίες. Η δράση των Ελλήνων ιατροφιλοσόφων στην ευρωπαϊκή διασπορά από την Άλωση ως τα μέσα του 18ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Αθήνα 1999, σ. 10 κ.ε.· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 22 κ.ε.· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 45-86· Νικόλαος Κ. Βλάχος, «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ' - ΙΘ' αι.)», *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών*, 3 (1974), σ. 7-74· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 96 κ.ε.· Έκτωρ Σαραφίδης, *Έλληνες ιατροί εν Ρουμανία*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, 12, 1], Εν Αθήναις 1940, σ. 5 κ.ε.· Μαρίνος Σ. Γερούλιανος, *ό.π.*, σ. 224-236· βλ., επίσης, Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453 έως το 1821*, εκδ. Αίθρα [Αθήνα 2008]· Γεώργιος Κ. Πουρνάροπουλος, *Ιστορία της ιατρικής εν Ελλάδι κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1953· Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθή-

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, μέχρι τον 19ο αιώνα, δεν υπήρχε επίσημη Ιατρική Σχολή στην οθωμανική αυτοκρατορία. Με τις ιατρικές και φαρμακευτικές διεργασίες ασχολούνταν κυρίως μη μουσουλμάνοι υπήκοοι, ιδίως οι εβραίοι και οι χριστιανοί, οι οποίοι σπούδαζαν σε πανεπιστήμια της Ευρώπης και, ως επί το πλείστον, στην Ιταλία.¹⁵⁷ Κατά την περίοδο 1634-1782, φοίτησαν στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας συνολι-

ναι, 1868. Ειδικότερα, για το έργο τους βλ. Ασπασία Τόγια, *Βιβλιογράφηση ελληνικών παλαιούτων Παθολογίας. Η εξέλιξη της ελληνικής ιατρικής σκέψης από τον 18ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή - Α.Π.Θ., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 61 κ.ε.: Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 53 κ.ε.: του ίδιου, «Το γνωστικό επίπεδο...», *ό.π.*, σ. 97-104· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 567 κ.ε.: του ίδιου, «Η αποδοχή...», *ό.π.*, σ. 331-344· Γιάννης Κράβας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ' (Οι επιστήμες της ζωής), εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1994, σ. 31 κ.ε.: Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την ελληνικήν... ό.π.*, σ. 21 κ.ε.: βλ., επιπροσθέτως, εργασίες με θέμα συγκεκριμένους γιατρούς αυτής της περιόδου όπως, για παράδειγμα: Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Για τον ιατροφιλόσοφο Κήρυκο Χαιρέτη (1756-1830) τρεις ανακοινώσεις*, Αθήνα 2014· του ίδιου, *Ο ιατρός Μανουήλ Σαρής Τενέδιος (1778-1802) και το διαφωτιστικό του έργο*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 1999· Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Περί των εκ Σιατίστης ιατροφιλοσόφων Δημητρίου και Κωνσταντίνου Λουκά ή Καρακάση και του Αλεξάνδρου Odobescu», *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών [Επιστημονικά Πραγματικά - Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, 9], Αθήνα 1953, σ. 206-223. Ειδικότερα, για τους Επτανήσιους, που είναι περισσότεροι αριθμητικά από τους υπόλοιπους Έλληνες γιατρούς, βλ. Μιχάλης Γ. Λύκισσας, *Κερκυραίοι ιατροφιλόσοφοι και γιατροί στην πολιτική*, Αθήνα 1989, σ. 12 κ.ε.: Ιωάννης Α. Βίτσος, *Η ιατρική εις την Επτανήσον και η συμβολή των Επτανησίων ιατρών εις την πνευματικήν και κοινωνικήν εξέλιξιν της Ελλάδος από του 16ου μέχρι και του πρώτου ημίσεος του 19ου αιώνας* (Διατριβή επί διδακτορία - Ε.Κ.Π.Α., Ιατρική Σχολή), Αθήνα 1979, σ. 52 κ.ε.: Σπύρος Α. Χαροκόπος, Φώτης Σ. Χαροκόπος, *Επτανησιακή ιατρική. Ιστορική και ιατροκοινωνική μελέτη (από το 16ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, εκδ. Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών, Αθήνα 1976· Αρσ. Ανδρουτσέλης, «Οι ιατροί της Ιονίου Πολιτείας και η συμβολή των στην Ελληνική Επανάσταση και μετέπειτα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, 8 (1971), σ. 65-71· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, *Επτανήσιοι ιατροί διακριθέντες εις την πολιτικήν και τα γράμματα*, εκδ. Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1938, σ. 11 κ.ε.

¹⁵⁷ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 239· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 24· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 274, 305, 344· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 395· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 302· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 27· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 16-17, 22, 36-44· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 649· βλ., επίσης, ενδεικτικά Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Τριάκοντα επτά Έλληνες ιατροφιλόσοφοι σπουδάσαντες εν Πίσση (Pisa) της Ιταλίας (1790-1821)», *Παρνασσός*, 26, 2 (1984), σ. 212-229· Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Προσθήκες», *Δωδώνη*, 12 (1983), σ.

κά 900 Έλληνες από τους οποίους οι 373, δηλαδή περίπου το 1/3, ήταν Επτανήσιοι. Πιο συγκεκριμένα, από τους σπουδαστές στο εν λόγω πανεπιστήμιο, μεταξύ των ετών 1659-1700, πήραν πτυχίο 98 γιατροί, 30 από τους οποίους είχαν καταγωγή από τα νησιά του Ιονίου.¹⁵⁸ Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, καταρτίστηκαν στην Ευρώπη περίπου 150 Έλληνες γιατροί, οι περισσότεροι από τους οποίους σπούδασαν στην Ιταλία.¹⁵⁹ Είναι, επίσης, ενδεικτικό το γεγονός ότι η επικράτηση ιταλικών ονομάτων για τις ασθένειες και τα φάρμακα στον ελλαδικό χώρο, στις περιοχές όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, κατά την εποχή αυτή, συνδέεται με τις καθιερωμένες σπουδές στα ιταλικά πανεπιστήμια.¹⁶⁰

Θα πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμιστεί ότι, στο υψηλό κόστος που απαιτούσε η φοίτηση στις ιατρικές σχολές της Ευρώπης, μπορούσαν να αντεπεξέλθουν μόνο οι πιο εύπορες οικογένειες, που ήταν ούτως ή άλλως λιγότερες συγκριτικά με εκείνες που διέθεταν χαμηλά εισοδήματα. Παράλληλα, οι σπουδές στην ιατρική ήταν ένας σίγουρος τρόπος απόκτησης προνομίων από την κεντρική διοίκηση καθώς οι Οθωμανοί εκτιμούσαν την παροχή ιατρικών υπηρεσιών. Οι χριστιανοί που ασκούσαν την ιατρική εξασφάλιζαν σαφώς καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε σχέση με τους υπόλοιπους αλλόθρησκους υποτελείς.¹⁶¹ Είναι γνωστά τα πλεονεκτήματα που είχαν οι

263-281· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Οι Έλληνες φοιτητές στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην Πανεπιστημιακή ζωή της Νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός*, 21, 3 (1979), σ. 321-346· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Οι μεταξύ των ετών 1789-1809 και 1818-1841 Κεφαλληνες Διδάκτορες Ιατρικής και Νομικής του εν Πίσση (Pisa) της Ιταλίας Πανεπιστημίου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 2 (1977), σ. 164-175.

¹⁵⁸ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 19· βλ., επίσης, Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 302. Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα μεγάλος αριθμός Ελλήνων, ως επί το πλείστον από τα Επτάνησα, επιλέγει επίσης το πανεπιστήμιο της Πίζας, βλ. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Β', εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1994, σ. 481-484· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *ό.π.*, 328· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Σύμμεικτα Νεοελληνικά. 1. Έλληνες ιατροί σπουδάζαντες εις Πίσαν (1805-1824)», *Μνημοσύνη*, 5 (1974-1975), σ. 395-397.

¹⁵⁹ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 45.

¹⁶⁰ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 422.

¹⁶¹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 203-204· Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 50· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 27-28· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 17-18· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *ό.π.*, 328.

γιατροί στη Χίο¹⁶² και οι γιατροί του Αλή πασά των Ιωαννίνων.¹⁶³ Επομένως, για πολλούς γόνους οικονομικά εύρωστων οικογενειών σημαντικό κίνητρο για την απόκτηση πτυχίου ιατρικής δεν ήταν, επί της ουσίας, η άσκηση του συγκεκριμένου επαγγέλματος, αλλά η εξασφάλιση προνομίων, τα οποία θα βελτιώναν το βιοτικό και κοινωνικό επίπεδό τους. Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστικά τα λόγια του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος διατεινόταν ότι σπούδασε ιατρική [...] *ἐπειδὴ τὸ θηριῶδες ἔθνος τοῦτο* (= των Τούρκων) *εἰς μόνους τοὺς ἰατροὺς ἀναγκάζεται νὰ ὑποκρίνεται κάποιαν ἡμερότητα [...]*.¹⁶⁴

Ένα άλλο δεδομένο που θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν είναι το περιεχόμενο των σπουδών της ιατρικής. Η διδασκαλία στις ιατρικές σχολές, μέχρι τον 19ο αιώνα, δεν επικεντρωνόταν σε αμιγώς ιατρική θεματική. Αντιθέτως, προσανατολιζόταν γενικότερα στις φυσικές επιστήμες και εντασσόταν σε ένα ευρύτερο φιλοσοφικό πλαίσιο, χωρίς ωστόσο ένα σταθερό πρόγραμμα σπουδών, αλλά με γνώμονα τους εκάστοτε καθηγητές.¹⁶⁵ Σε αυτό παραπέμπει και ο όρος *ιατροφιλόσοφος* που είχε επικρατήσει

¹⁶² Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, «Η κοινωνική πρόνοια και οι υγειονομικές υπηρεσίες εις την Χίον από του 14ου αι. μέχρι της σφαγής του 1822», *Χιακή Επιθεώρησης*, 28 (1972), σ. 41-42· βλ., επίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Β' (1700-1800), σ. 160· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 28.

¹⁶³ Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, «Ηπειρος: υγεία, νοσηρότητα και περίθαλψη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 9 (1997), σ. 53· βλ., επίσης, Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες, οι ξακουσμένοι αυτοδίδακτοι γιατροί απ' το Ζαγόρι της Ηπείρου [Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, 35]*, Αθήνα 1972, σ. 13· πρβλ., επιπροσθέτως, Αλέξιος Κουτσαλέξης, *Διαφέροντα και περίεργα τινά ιστορήματα*, εκδ. Πελεκάνος [*Νεοελληνική Γραμματεία*, 205], Αθήνα 2011, σ. 38-39, όπου σχολιάζεται η αμφίσηση και ο τρόπος μετακίνησης του Ιωάννη Βηλαρά.

¹⁶⁴ Ιάκωβος Ρώτας, *Απάνθισμα δεύτερον επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1841, σ. 13· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 204· Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2006, σ. 169-170.

¹⁶⁵ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 29-31· του ίδιου, «Ο εμπειρικός γιατρός στην Τουρκοκρατία», *11ο Συμπόσιο "Η θέση του γιατρού στην κοινωνία"*, Αθήνα, 7 Μαρτίου 2015, εκδ. Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αθήνα 2015, σ. 88· Ασπασία Τόγια, *ό.π.*, σ. 523-524· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 344· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 27· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 34-35· Μαρίνος Σ. Γερούλας, *ό.π.*, σ. 228· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, *ό.π.*, σ. 7.

τότε.¹⁶⁶ Στην εκπαίδευση των γιατρών περιλαμβανόταν η μελέτη μαθηματικών, φυσικής, γεωμετρίας και φιλοσοφικών θεωριών σε συνδυασμό με στοιχειώδεις γνώσεις παθολογίας και φυσιολογίας. Όπως επισημαίνει μάλιστα ο Λάζαρος Βλαδίμηρος, «οι διπλωματούχοι γιατροί το 1821 γνώριζαν περισσότερα για τις κωνικές τομές, την άλγεβρα και τη τριγωνομετρία από το πώς λειτουργεί το ήπαρ, οι πνεύμονες, οι νεφροί».¹⁶⁷ Με άλλα λόγια, οι ιατρικές σπουδές προσέφεραν, τότε, πιο πολύ πνευματική καλλιέργεια και λιγότερο επιστημονική εξειδίκευση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επαγγελματική αποκατάσταση των διπλωματούχων γιατρών και το έργο τους μετά την απόκτηση του πτυχίου τους. Οι περισσότεροι από τους γιατρούς με πανεπιστημιακή κατάρτιση ανέπτυξαν πολύπλευρη διδακτική, συγγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα.¹⁶⁸ Πολλές φορές, μάλιστα, έγιναν γνωστοί από τη μακρόχρονη διδασκαλία και τη συγγραφική παραγωγή τους παρά για τις ιατρικές υπηρεσίες τους. Εκτός από τη φιλοσοφία και τις φυσικές επιστήμες, ασχολούνταν με τη θεολογία, τη λογοτεχνία και τη φιλολογία. Ειδικότερα, ο Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833) διακρίθηκε για τις πολυάριθμες εκδόσεις και μεταφράσεις του¹⁶⁹ και αποκαλείται «πρώτος νεοέλληνας ιστορικός της αρχαίας ελληνι-

¹⁶⁶ Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, η πρώτη μνεία της λέξης *ιατροφιλόσοφος* γίνεται από τον κρητικής καταγωγής ιερέα και λόγιο Ιωάννη Αβράμιο (1670-1718), το 1709, βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί σελίδες*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1905, σ. 498.

¹⁶⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 31.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 31-32· Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά, *Ιατρικά παλαίτυπα περιόδου 1525-1900*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999. Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ό.π.*, σ. 54· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 117· Ιωάννης Α. Βίτσο, *ό.π.*, σ. 58· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 47, 62-86· Νικόλαος Κ. Βλάχος, *ό.π.*, σ. 8· Έκτωρ Σαραφίδης, *ό.π.*, σ. 3-4· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, *ό.π.*, σ. 225, 228-229, 236· βλ., επίσης, Ασπασία Τόγια, *ό.π.*, σ. 61 κ.ε. και 494-495· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 25, 53 κ.ε· του ίδιου, «Το γνωστικό επίπεδο...», *ό.π.*, σ. 97-104· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 567 κ.ε· του ίδιου, «Η αποδοχή...», *ό.π.*, σ. 331-344· Γιάννης Καραΐς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 31 κ.ε· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την ελληνικήν... ό.π.*, σ. 21 κ.ε.

¹⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 397-398· Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος, *ό.π.*, σ. 151-204· Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, «Οι αγώνες του Κοραΐ στο Παρίσι για εξασφάλιση εισοδημάτων επιβιώσεως», *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραΐς και Χίος", Χίος, 11-15 Μαΐου 1983*, εκδ. Ομήρειον Πνευματικών Κέντρων, Αθήνα 1984, σ. 349-388· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 662-672.

κής ιατρικής». ¹⁷⁰ Επίσης, ο Γεώργιος Κορέσιος (16ος - μέσα 17ου αιώνα) από τη Χίο συνδύασε επάξια την ιατρική με τη θεολογία ¹⁷¹ και ο Γεώργιος Βεντότης ή Βενδότης (1757-1795) από τη Ζάκυνθο ίδρυσε στη Βιέννη το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο, που λειτούργησε μέχρι το 1810. ¹⁷²

Σε κάθε περίπτωση, οι σπουδές στην ιατρική συνεπάγονταν ευρύτερη πνευματική καλλιέργεια και οι πτυχιούχοι των πανεπιστημιακών σχολών αποτελούσαν ένα

¹⁷⁰ Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 411, 413, 417· βλ., επίσης, Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 93· Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 70· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την ελληνικήν... ό.π.*, σ. 194-195· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 117-120· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 78-80· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 648· πρβλ. και Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος, *Hippocrates Repurgatus, ή Όταν ο Αδαμάντιος Κοραής μελετούσε τον Ιπποκράτη*, εκδ. Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, Χίος 2007, σ. 15 κ.ε· Νίκος Νικολάου, «Η ιπποκρατική φιλολογία και ο Κοραής», *Διήμερο Κοραή, 29-30 Απριλίου 1983, Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1984, σ. 85-101· Αριστοτέλης Π. Κούζης, «Ο Αδαμάντιος Κοραής ως ιατρός», *Η εκατονταετηρίς του Αδαμαντίου Κοραή. Λόγοι εκφωνηθέντες και πεπραγμένα της Επιτροπής του Εορτασμού*, τυπογραφείον "Εστία", Εν Αθήναις 1935, σ. 19-56.

¹⁷¹ Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453... ό.π.*, σ. 172· Νίκος Μ. Στουπάκης, *Γεώργιος Κορέσιος (1570 ci. - 1659/60). Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του*, εκδ. Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, Χίος 2000, σ. 61 κ.ε. (για την αντιπαράθεσή του με τον Γαλιλαίο βλ. σ. 68)· Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 70-71· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την ελληνικήν... ό.π.*, σ. 192· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 33-34· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 645· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 247-250.

¹⁷² Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453... ό.π.*, σ. 56· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 95· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 26-27, 53· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 561-563· βλ., επίσης, Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος - μέσα 19ου αιώνα)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2011, σ. 310-312· Ασπασία Τόγια, *ό.π.*, σ. 70-73, 92-96· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 62-66· του ίδιου, «Η αποδοχή...», *ό.π.*, σ. 334-335· Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 34· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *ό.π.*, σ. 193· Γεώργιος Λάιος, «Γεώργιος Βεντότης. Ο διαφωτιστής συγγραφέας και τυπογράφος και ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας (Νέα στοιχεία από τα Αυστριακά Αρχεία)», *Επτανησιακά Φύλλα*, 3, 6 (1958), σ. 162-184· του ίδιου, «Ο Γεώργιος Βενδότης ο Ζακύνθιος και η πρώτη ελληνική εφημερίδα (1784). Ανέκδοτα έγγραφα από τα αρχεία της Βιέννης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 2, 8 (1955), σ. 149-154.

είδος λογίων με ευρύτερα γνωστικά ενδιαφέροντα. Στο πλαίσιο αυτό, διπλωματούχοι γιατροί δίδαξαν στα σημαντικά σχολεία ελληνισμού κατά την προεπαναστατική περίοδο και αναβάθμισαν το εκπαιδευτικό επίπεδο των υποδούλων. Απόφοιτοι ιατρικών σχολών γνωστοί για το διδακτικό έργο τους, εκείνη την εποχή, ήταν ο Θεόφιλος Κορδαλλέας (16ος - μέσα 17ου αιώνα), ο Θωμάς Μανδακάσης (18ος αιώνας), ο Σπυρίδων Ασάνης (μέσα 18ου - αρχές 19ου αιώνα), ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος (1775-1830), ο Στέφανος Κανέλλος (τέλη 18ου - αρχές 19ου αιώνα), ο Στέφανος Οικονόμος (1786-1831) και ο Αθανάσιος Πολίτης (1790-1864).¹⁷³ Παράλληλα, αρκετοί Έλληνες επιστήμονες γιατροί, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, προτίμησαν να παραμείνουν στο εξωτερικό και να δραστηριοποιηθούν μακριά από τον ελλαδικό χώρο.¹⁷⁴ Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Ερμόδωρος Λήσταρχος ή Ληστάρχης δίδαξε στο πανεπιστήμιο της Φερράρας,¹⁷⁵ ο Μιχαήλ Κοντοπίδης (μέσα 17ου - αρχές 18ου αιώνα) διετέλεσε σύνδικος και αντιπρύτανης στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας,¹⁷⁶ ο Μιχαήλ Σκιαδάς (18ος αιώνας) υπήρξε καθηγητής στο πανεπιστήμιο

¹⁷³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 191-192, 201-202, 205-210, 266-267· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453... ό.π.*, σ. 49-55, 162-163, 173-174, 202, 225, 232-236· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *ό.π.*, σ. 190, 193, 200, 204· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 40-41, 58, 86-87, 121-122, 137-138, 149, 153, 156-157· Ιωάννης Α. Βίτσος, *ό.π.*, σ. 76-77, 99-100· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 55, 68, 71· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 646-648, 655· Έκτωρ Σαραφίδης, *ό.π.*, σ. 20· Μαρίνος Σ. Γερουλάνος, *ό.π.*, σ. 228-229, 233· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, *ό.π.*, σ. 14, 48-49· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 250-254, 554-555, 684-685, 690-692, 717-718.

¹⁷⁴ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 649· βλ., επίσης, Γεώργιος Αχ. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 7 κ.ε.· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 46, όπου παρατίθεται ο αριθμός των γιατρών ανά περιοχή κατά τον 18ο αιώνα.

¹⁷⁵ Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453... ό.π.*, σ. 198· Γεώργιος Αχ. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 74· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 30· Ιωάννης Α. Βίτσος, *ό.π.*, σ. 52-53· Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Έλληνες λόγιοι μετά την Άλωσιν. Α'. Μιχαήλ - Ερμόδωρος Λήσταρχος*, Αθήνα 1959· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 644· Μαρίνος Σ. Γερουλάνος, *ό.π.*, σ. 225· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 143-144.

¹⁷⁶ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 59· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 62-69· Ν.Α. Βέης, «Μιχαήλ Κοντοπίδης Μάρκελλος, σύνδικος και αντιπρύτανης του εν Παταβίω πανεπιστημίου», *Αρμονία* 2 (1901), σελ. 57-63.

της Μόσχας¹⁷⁷ και ο Λέων Αλλάτιος (17ος αιώνας) εργάστηκε ως διευθυντής της βιβλιοθήκης του Βατικανού.¹⁷⁸

Από την άλλη, αρκετοί από τους πτυχιούχους γιατρούς εκείνης της περιόδου αναλάμβαναν διπλωματικές ή διοικητικές αρμοδιότητες και ακολουθούσαν πολιτική σταδιοδρομία.¹⁷⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), ο οποίος σπούδασε ιατρική στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, αλλά διακρίθηκε ως διπλωματικός εκπρόσωπος της Ρωσίας στην Ελβετία, υπουργός εξωτερικών του τσάρου και, μετέπειτα, ως πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας.¹⁸⁰ Επιπλέον, ο Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος (1641-1709), ο επονομαζόμενος «εξ απορρήτων», αναγορεύτηκε διδάκτορας ιατρικής μετά από σπουδές στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όμως διετέλεσε επί σειρά ετών (από το 1673) Μέγας Διερμηνέας της Πύλης και

¹⁷⁷ Γ.Α. Λαζάρου, Ι. Λασκαράτος, «Η ιατρική οικογένεια Σκιαδά στη Ρωσία του 18ου αιώνα», *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 18, 1 (2001), σ. 80-83· Γεώργιος Αχ. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 70-71· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 93· Ιωάννης Α. Βίτσος, *ό.π.*, σ. 63· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 52· Μαρίνος Σ. Γερούλανος, *ό.π.*, σ. 226· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, *ό.π.*, σ. 54· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 463-436.

¹⁷⁸ Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453... ό.π.*, σ. 37-38· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 50-51· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 645· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 268.

¹⁷⁹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 203, 251-260· Μιχάλης Γ. Λύκισσας, *ό.π.*, σ. 12 κ.ε.· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 104· Έκτωρ Σαραφίδης, *ό.π.*, σ. 3· Μαρίνος Σ. Γερούλανος, *ό.π.*, σ. 230· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, *ό.π.*, σ. 6· βλ., επίσης, Olga Cicançi, «Médecins grecs participants à la vie politique et culturelle des Pays Roumains aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10 (1993), σ. 37-90.

¹⁸⁰ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 198-201· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 411· Μιχάλης Γ. Λύκισσας, *ό.π.*, σ. 33-36· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *ό.π.*, σ. 200· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 130-132· Ιωάννης Α. Βίτσος, *ό.π.*, σ. 89-90· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 84-85· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 649· Μαρίνος Σ. Γερούλανος, *ό.π.*, σ. 233-234· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, *ό.π.*, σ. 33-35· βλ., επίσης, Ελένη Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας. Ο άνθρωπος - ο διπλωμάτης (1800-1828)*, εκδ. Βιβλιοπωλείου της "Εστίας" Ι.Δ. Κολλάρου & Σ^{ΙΑΣ}, Αθήναι 1978, σ. 13 κ.ε. Θεόδωρος Σ. Μακρής, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η προκυβερνητική πατριωτική του δράσις*, Κέρκυρα 1964, σ. 12 κ.ε.

είναι περισσότερο γνωστός για τον ρόλο του στην υπογραφή της διεθνούς συνθήκης του Κάρλοβιτς (1699).¹⁸¹

Είναι επίσης γεγονός ότι, όσοι από τους διπλωματούχους γιατρούς επέλεξαν να ασκήσουν την ιατρική, έβρισκαν επαγγελματική στέγη, κατά κύριο λόγο, στο περιβάλλον ισχυρών αξιωματούχων τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και έξω από τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην αυλή του Αλή πασά των Ιωαννίνων, για παράδειγμα, δραστηριοποιήθηκε ο ριζοσπάστης δημοτικιστής Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823)¹⁸² και ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Ελλάδας Ιωάννης Κωλέττης (1774-1847)¹⁸³ καθώς και αρκετοί Επτανήσιοι γιατροί.¹⁸⁴ Αρκετοί Έλληνες πτυχιούχοι για-

¹⁸¹ Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453... ό.π.*, σ. 203-204· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 395-397· Γεώργιος Αχ. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 107-119· Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 51· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *ό.π.*, σ. 192· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 66-67· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 56-57· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 646· Έκτωρ Σαραφίδης, *ό.π.*, σ. 7· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, *ό.π.*, σ. 228-229· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 385-389· βλ., επίσης, Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Για την προϊστορία του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στοιχεία Φυσιολογίας τον 17ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη», *Ο Ερασιστής*, 11 (1974), σ. 296-310· Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων. Αναπνευστικόν όργανον της κυκλοφορίας του αίματος, ήτοι περί κινήσεως και χρείας των πνευμόνων πραγματεία φιλοσοφικοϊατρική*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2010, όπου δημοσιεύεται το κείμενο της διατριβής του Μαυροκορδάτου στα Ελληνικά.

¹⁸² Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 215· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *ό.π.*, σ. 193· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 133· Ιωάννης Α. Βίτσος, *ό.π.*, σ. 78-79· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 57· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 648· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, *ό.π.*, σ. 232· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 648-651.

¹⁸³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 238· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453... ό.π.*, σ. 191-192· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 413· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 136-137· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 58· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 648-649· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, *ό.π.*, σ. 232.

¹⁸⁴ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 213· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 129· Μιχάλης Γ. Λύκισσας, *ό.π.*, σ. 24-25· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 99, 139-140· Ιωάννης Α. Βίτσος, *ό.π.*, σ. 88, 91, 93, 98-99· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 55, 58, 76· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, *ό.π.*, σ. 233· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, *ό.π.*, σ. 29-30, 46-47, 55-58.

τροί εργάστηκαν ως αρχίατροι των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας¹⁸⁵ και άλλοι σταδιοδρόμησαν σε ευρωπαϊκές βασιλικές αυλές.¹⁸⁶ Προσωπικός γιατρός του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ (1785-1839) υπήρξε, από το 1811, ο Κήρυκος Χαιρέτης (1756-1830) από την Κρήτη.¹⁸⁷

Ειδική μνεία θα πρέπει, επίσης, να γίνει εδώ στον χιακής καταγωγής Εμμανουήλ Τιμόνη (1669-1720) και τον Ιάκωβο Πυλαρινό (1659-1718) από την Κεφαλλονιά οι οποίοι, στις αρχές του 18ου αιώνα, περιέγραψαν ταυτόχρονα, αλλά χωριστά ο ένας από τον άλλο, τον *ευλογιασμό*.¹⁸⁸ Πρόκειται για την τεχνητή ανοσοποίηση του

¹⁸⁵ Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453...* ό.π., σ. 132· Γεώργιος Αχ. Λαζάρου, ό.π., σ. 129 κ.ε.: Μιχάλης Γ. Λύκισσας, ό.π., σ. 41-42· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, ό.π., σ. 194· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί...* ό.π., σ. 59, 74, 75, 97· Ιωάννης Α. Βίτσος, ό.π., σ. 64· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία...* ό.π., σ. 48, 53· Νικόλαος Κ. Βλάχος, ό.π., σ. 14-16· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία...* ό.π., σ. 646· Έκτωρ Σαραφίδης, ό.π., σ. 5 κ.ε.: Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, ό.π., σ. 225, 227, 231· Κωνσταντίνος Σάθας, ό.π., σ. 397-399, 443-444, 556-557· βλ., επίσης, Olga Cicanci, ό.π., σ. 37-90.

¹⁸⁶ Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453...* ό.π., σ. 258· Γεώργιος Αχ. Λαζάρου, ό.π., σ. 10-13, 62-65· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, ό.π., σ. 192· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί...* ό.π., σ. 55, 60, 73, 87-88· Ιωάννης Α. Βίτσος, ό.π., σ. 62, 64· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική παιδεία...* ό.π., σ. 47-48, 51· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία...* ό.π., σ. 378· Έκτωρ Σαραφίδης, ό.π., σ. 8· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, ό.π., σ. 226· Σπυρίδων Ν. Αρδαβάνης - Λιμπεράτος, ό.π., σ. 67-70· Κωνσταντίνος Σάθας, ό.π., σ. 410, 547.

¹⁸⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί...* ό.π., σ. 202-203· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία...* ό.π., σ. 240· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί...* ό.π., σ. 122-123· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία...* ό.π., σ. 80-81· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία...* ό.π., σ. 648· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, ό.π., σ. 230· Κωνσταντίνος Σάθας, ό.π., σ. 655-660· βλ., επίσης, Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση...* ό.π., σ. 77-78· του ίδιου, «Το γνωστικό επίπεδο...», ό.π., σ. 100· του ίδιου, «Ιατρική», ό.π., σ. 574· του ίδιου, «Η αποδοχή...», ό.π., σ. 338-339· Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 141-142· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, ό.π., σ. 196.

¹⁸⁸ Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη...* ό.π., σ. 243· βλ., επίσης, Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Η λαϊκή χρήση του εμβολιασμού για την ευλογιά αφορμή για την πρώτη επιστημονική εφαρμογή του εμβολιασμού το 1701 από τον Ιάκωβο Πυλαρινό», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Β΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερευνας της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 461-464· Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «"Θήλεια..."», ό.π., σ. 147· Ελένη Σκαλτσά, ό.π., σ. 312· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Η

οργανισμού απέναντι στον ιό της ευλογιάς με ενοφθαλμισμό πύου από φλύκταινες ελαφρά πασχόντων σε υγιή άτομα. Η διαδικασία αυτή επιτυγχανόταν με εντομές στο δέρμα ή σκαριφισμούς με στόχο την ενεργοποίηση των σχετικών αντισωμάτων και την πρόληψη της ασθένειας. Έτσι, άρχισαν να πραγματοποιούνται σταδιακά στις ευρωπαϊκές χώρες εμβολιασμοί για την ευλογιά. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι, στην περίφημη Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια (*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*), που επιμελήθηκαν, το 1751, οι Diderot και D'Alembert, στο λήμμα «Inoculation», δηλαδή *εμβολιασμός*, μνημονεύονται τα ονόματα του Εμμανουήλ Τιμόνη και του Ιάκωβου Πυλαρινού.

Με βάση τις καινοτόμους μελέτες των δύο πρωτοπόρων Ελλήνων γιατρών, ο Άγγλος ανοσολόγος Edward Jenner (1749-1823), περίπου 80 χρόνια αργότερα, δηλαδή στα τέλη του 18ου αιώνα, προχώρησε στην ανακάλυψη του σωτήριου εμβολίου του δαμαλισμού, με το οποίο εξουδετερώθηκε εντελώς η ευλογιά.¹⁸⁹ Το 1800, επιτέλεστηκαν οι πρώτες δοκιμές δαμαλισμού στην Κωνσταντινούπολη, στο Βουκουρέστι και στην Ιταλία¹⁹⁰ ενώ στον ελλαδικό χώρο ο δαμαλισμός άρχισε, το 1804, από τον εμπειρικό γιατρό Γεώργιο Αλβέρτη, ο οποίος κλήθηκε επί τούτω στην Ύδρα από τον

πρώτη επιστημονική εφαρμογή του εμβολιασμού από τους Έλληνες ιατρούς Εμμ. Τιμόνη και Ιακ. Πυλαρινό (αρχές 18ου αι.), *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 53, 4 (2006), σ. 347-351· Ασημούλα Ν. Κόττελη, «Ευλογιά: μια πανάρχαια νόσος», *Ιατρικά Θέματα*, 44 (2006), σ. 80-81· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 310-312· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 630-632· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 333· Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 52· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *ό.π.*, σ. 31-33· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 67· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή... ό.π.*, σ. 193-195· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 79· Ιωάννης Α. Βίτσος, *ό.π.*, σ. 32-33· Κ.Ν. Αλιβιζάτος, Γ.Κ. Πουρναρόπουλος, «Το περί “ευλογιασμού” έργο του Έλληνα ιατρού του ΙΗ΄ αιώνα Ιακώβου Πυλαρινού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 27 (1952), σ. 291-304.

¹⁸⁹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 146· Ασημούλα Ν. Κόττελη, *ό.π.*, σ. 81-83· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 312· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 632-633· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 333-334· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 245-247· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 130-133· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *ό.π.*, σ. 33-34· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή... ό.π.*, σ. 193-194.

¹⁹⁰ Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 312, 313· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 632-633· βλ., επίσης, Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «“Θήλια...», *ό.π.*, σ. 147· Ασημούλα Ν. Κόττελη, *ό.π.*, σ. 82.

τοπάρχη Γεώργιο Βούλγαρη.¹⁹¹ Το 1831, ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός αναφερόταν με λεπτομέρειες στο εύρημα του Άγγλου ανοσολόγου.¹⁹² Εντούτοις, όταν ο Jenner ανακοίνωνε το εμβόλιό του, ήταν κι εκείνος ήδη άνοσος κατά της ευλογιάς καθώς σε ηλικία 7 ετών είχε εμβολιαστεί με τη μέθοδο Τιμόνη - Πυλαρινού.¹⁹³

Από όλα τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι οι Έλληνες διπλωματούχοι γιατροί, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ήταν ικανοί και καταξιωμένοι, ωστόσο η προσφορά των ιατρικών υπηρεσιών τους δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού συνολικά, ιδίως των κατοίκων της ελληνικής υπαίθρου.¹⁹⁴ Κι αυτό γιατί πολλοί από τους απόφοιτους ιατρικής σταδιοδρομούσαν σε άλλους τομείς και όχι στο εν λόγω αντικείμενο ενώ όσοι επέστρεφαν στον ελλαδικό χώρο για να ασκήσουν το επάγγελμα δραστηριοποιούνταν κατ' εξοχήν στα μεγάλα αστικά κέντρα.¹⁹⁵

Σύμφωνα με στατιστική του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η οποία μνημονεύεται από τον Κωνσταντίνο Σάθα σε άρθρο του στην *Κλειώ Τεργέστης*, κατά τα έτη 1838 και 1839 [...] τὰ 8/10 τῶν πόλεων καὶ κωμῶν τῆς Ἑλλάδος ἔστεροῦντο ἰατροῦ, τὴν δὲ ἐπιστήμην ἀντεπροσώπευον ἔτι αἱ μαῖαι καὶ οἱ φλεβοτόμοι [...].¹⁹⁶ Οι άρρωστοι έπρεπε να ταξιδεύουν μεγάλες αποστάσεις, εάν ήθελαν να επισκεφτούν κάποιον διπλωματούχο γιατρό. Το 1680, ο πιο κοντινός γιατρός για τους κατοίκους των Ιωαννί-

¹⁹¹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 66-67· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 95.

¹⁹² Διονύσιος Πύρρος (ο Θετταλός), *Εγκόλπιον των ιατρών*, τ. Α', εκ της τυπογραφίας των Κωνσταντίνων Τόμπρα Κυδωνιέως, Ιωαννίδου Σμυρναίου και Γεωργίου Αθανασιάδου Μελισταγούς εκ Μακεδονίας, Εν Ναυπλίω 1831, σ. 83-84.

¹⁹³ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 82.

¹⁹⁴ Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 26· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 568· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 100· βλ., επίσης, Anna Matthaiou, *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottoman: des réglementations au discours normatif*, Peter Lang [Studien zur Geschichte Südosteuropas, 14], Frankfurt am Main 1997, σ. 331.

¹⁹⁵ Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Βότανα, γιατροσόφια, κομπογιαννίται», *Ηπειρωτική Εστία*, 21, 237-238 (1972), σ. 461· Ιωάννης Κ. Παπαγεωργίου, «Τα φαρμακεία εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, 21, 1 (1969), σ. 239· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1952, σ. 4· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 647, 649· Μαρίνος Σ. Γερούλάνος, *ό.π.*, σ. 232· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 9-10.

¹⁹⁶ Κωνσταντίνος Σάθας, «Η ιατρική επιστήμη εν Ελλάδι», *Κλειώ Τεργέστης*, 22, 1.146 (4/16 Ιουνίου 1883), σ. 2.

νων βρισκόταν στην Άρτα.¹⁹⁷ Το Πυλί της Κω διέθετε διπλωματούχους γιατρούς από το 1920 και μετά¹⁹⁸ ενώ στο χωριό Μέλαμπες Ρεθύμνου εγκαταστάθηκαν, μετά το 1928, οι πρώτοι επιστήμονες γιατροί.¹⁹⁹ Στη Χίο, αν και υπήρχαν πολλοί γιατροί, κανένας δεν πήγαινε στα χωριά του βόρειου τμήματος καθώς δεν υπήρχαν δρόμοι.²⁰⁰

Επιπροσθέτως, οι Ευρωπαίοι γιατροί στον ελλαδικό χώρο ήταν λιγοστοί και δυσεύρετοι. Η δράση τους συνδεόταν συνήθως με τους κατά τόπους διπλωματικούς φορείς. Όταν πέθανε ο Γάλλος γιατρός που ζούσε στη Ρόδο, ο υποπρόξενος φρόντισε να φέρει από τη Μασσαλία τον γιατρό Clement. Τότε, οι τοπικοί αξιωματούχοι, προκειμένου να εξασφαλίσουν την παραμονή του νέου γιατρού στο νησί, έψαξαν «να βρουν τρόπο να τον παντρέψουν», όπως επισημαίνεται σε επιστολή του υποπροξένου D'André, στις 17 Σεπτεμβρίου 1739.²⁰¹ Στην αλληλογραφία του Βρετανού προξένου στην Πρέβεζα William Meyer προς τον Frederick Hankey, γραμματέα του Βρετανού αρμοστή των Ιονίων Νήσων, και, ειδικότερα, σε επιστολή του Meyer με ημερομηνία 21 Αυγούστου / 2 Σεπτεμβρίου 1821, καταγράφεται η έλλειψη γιατρού στην Πρέβεζα.²⁰²

Οι ελλείψεις αυτές, που παρατηρήθηκαν εξίσου έντονα και σε πολλές άλλες περιοχές στα νότια Βαλκάνια, συνέβαλλαν, ομολογουμένως, στην ανάπτυξη της θρησκευτικής και της μαγικής θεραπευτικής, όμως, ως επί το πλείστον, ενίσχυαν τον ρόλο μιας άλλης κατηγορίας γιατρών, των εμπειρικών, για τους οποίους γίνεται εκτενής λόγος σε επόμενο κεφάλαιο. Ωστόσο, συγχρόνως, ευνόησαν και τη δράση μιας μεγάλης ομάδας απατεώνων οι οποίοι ήταν ψευδοεπιστήμονες θεραπευτές, ευρέως γνωστοί με τον όρο «καλογιατροί», που δεν πρέπει να συγχέονται με τους πραγματικούς εμπειρικούς θεραπευτές.

¹⁹⁷ Χρήστος Ζαμπάκολας, «Οψεις της καθημερινής ζωής στα Γιάννινα (17ος-18ος αι.)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 35 (2016), σ. 392.

¹⁹⁸ Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁹⁹ Νίκος Φασατάκης, «Λεξιλόγιο της λαϊκής ιατρικής στις Μέλαμπες Ρεθύμνης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 592.

²⁰⁰ Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 439.

²⁰¹ Μαρία Ευθυμίου, «Περηφάνεια και οδύνη...», *ό.π.*, σ. 236 (υποσημείωση 84).

²⁰² Ε. Πρεβελάκης, Κ. Καλλιατάκη - Μερτικοπούλου (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τ. Α' (1819-1821), εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, 12], Αθήνα 1996, σ. 445-446 (έγγραφο 196).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ψευδοεπιστημονική θεραπευτική

Ο τσαρλατανισμός δεν ήταν φαινόμενο μόνο της νεότερης εποχής όμως, τότε, παρατηρήθηκε πιο έντονα σε όλη την ελλαδική επικράτεια αλλά και στην Ευρώπη.²⁰³ Πολλοί από τους απατεώνες γιατρούς που έδρασαν, εκείνη την περίοδο, στη νότια Βαλκανική και στα ελληνικά νησιά προέρχονταν, μάλιστα, από ευρωπαϊκές χώρες. Γαλλικό προξενικό έγγραφο με ημερομηνία 24 Μαΐου 1774 επισημαίνει ότι ένας Ελβετός τσαρλατάνος διέμενε στη Ρόδο και δημιουργούσε προβλήματα.²⁰⁴ Γενικά, τα άτομα αυτά υποδύονταν τους επιστήμονες γιατρούς που είχαν σπουδάσει στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και δεν είχαν μια μόνιμη βάση αλλά μετακινούνταν τακτικά από τόπο σε τόπο.

Η εμφάνιση ψευτογιατρών οφειλόταν αφενός στις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν και αφετέρου στην αμάθεια και την ευπιστία του λαού.²⁰⁵ «Ἡ παρ' ἀμαθοῦς ἱατροῦ ἐκμετάλλευσις τῆς εὐπιστίας τῶν ἀφελῶν διὰ δόλου ἢ ἀνεκπληρώτων ὑποσχέσεων θεραπείας νόσου ἀποτελεῖ τὴν ἱατρικὴν ἀγυρτεῖαν» ἔγραφε, τον προηγούμενο αιώνα, ο καθηγητής Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ²⁰⁶ και τόνιζε, στη συνέχεια,

²⁰³ Γεώργιος Κ. Μιχαλάκης, *Η Ιατρική στην τέχνη*, εκδ. Γράμμα, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 262· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 303· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 4, 15-16, 25.

²⁰⁴ Μαρία Ευθυμίου, «Περηφάνεια και οδύνη...», *ό.π.*, σ. 236 (υποσημείωση 85).

²⁰⁵ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 354-355· Μιχαήλ Μάλαμας, *Η λαϊκή βοτανοθεραπευτική στο Ζαγόρι* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιατρική Σχολή), Ιωάννινα 1980, σ. 11· Σπύρος Μαρκέτος, *30 βιοϊατρικά σημειώματα*, εκδ. Καθημερινή, Αθήνα 1977, σ. 72· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 237· του ίδιου, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 4, 25.

²⁰⁶ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 4.

ότι «ή ασθένεια και ή εὐπιστία εἶναι δίδυμοι ἀδελφαί». ²⁰⁷ Επιπλέον, η απουσία νοσηλευτικής πολιτικής από την κεντρική διοίκηση, σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια φαρμακευτικού υλικού και τον μικρό αριθμό επιστημόνων γιατρών, ευνοούσαν την προώθηση Ελλήνων και ξένων τυχοδιωκτών που αποσκοπούσαν στην εκμετάλλευση των αυξημένων αναγκών του πληθυσμού. Με δεδομένο ότι οι επιστήμονες γιατροί και οι φαρμακοποιοί, όπου υπήρχαν, βρίσκονταν εγκατεστημένοι στα αστικά κέντρα, οι κάτοικοι της υπαίθρου ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι στην επιτηδειότητα των απατεώνων γυρολόγων. ²⁰⁸ Ο Αδαμάντιος Κοραής στα προλεγόμενα της έκδοσης του *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* του Ιπποκράτη υπογράμμισε την έλλειψη των «ἀληθινῶν ἰατρῶν», δηλαδή των διπλωματούχων, και προέτρεπε τους Έλληνες αρχιερείς, δημογέροντες και άρχοντες να φροντίσουν οι ίδιοι, με δικά τους έξοδα, για την εκπαίδευση πιο πολλών συμπατριωτών τους στις ευρωπαϊκές ιατρικές σχολές. ²⁰⁹

Βασική επιδίωξη των απατεώνων θεραπευτών ήταν, επί της ουσίας, η πώληση ιδιότυπων συνήθως φαρμακευτικών σκευασμάτων, τα οποία προορίζονταν για κάθε αρρώστια, χωρίς ωστόσο να έχουν την υποσχόμενη αποτελεσματικότητα. ²¹⁰ Για τον σκοπόν αυτόν, υποκρίνονταν χωρίς αναστολές ή άφηναν να αιωρείται μυστήριο ως προς τις μεθόδους που εφάρμοζαν και τις πρώτες ύλες που χρησιμοποιούσαν ενώ, συχνά, στηρίζονταν σε τεχνάσματα και άλλες ακατάληπτες για τους απλοϊκούς και ανυποψίαστους ασθενείς διεργασίες. Κυρίως, όμως, προσπαθούσαν, με την κατάλληλη εξωτερική εμφάνιση και εξεζητημένο ύφος, να προσδίδουν κύρος στο έργο που επιτελούσαν, να κερδίζουν τον θαυμασμό των λαϊκών μαζών και, εν τέλει, να τις παραπλανούν. Ο Αμερικανός γιατρός Samuel Howe (1801-1876), που βρέθηκε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, σχολίασε επικριτικά τη συμπεριφορά των ψευτογιατρών και την ευκολία με την οποία γίνονταν αποδεκτοί στην

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 5.

²⁰⁸ Paul F r e e d m a n, *Πέρα από την Ανατολή. Μπαχαρικά και μεσαιωνική φαντασία* (μτφρ. Ντίνα Σιδέρη), εκδ. Κονιδάρη, Αθήνα 2010, σ. 143.

²⁰⁹ [Αδαμάντιος Κοραής (επιμ.),] *Ιπποκράτους το Περί Αέρων, Υδάτων, Τόπων, δεύτερον εκδοθέν μετά της Γαλλικής μεταφράσεως· ω προσετέθη εκ του αυτού Ιπποκράτους και Ο Νόμος, μετά της Γαλλικής μεταφράσεως και το του Γαληνού ότι άριστος ιατρός, και φιλόσοφος. Φιλοτίμω δαπάνη των ομογενών Χίων*, εκ της τυπογραφίας Ι.Μ. Εβεράρτου, Εν Παρισίοις 1816, σ. νε΄.

²¹⁰ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 356, 400-401· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 237.

ελληνική κοινωνία.²¹¹ Αντίστοιχη αλλά πιο λεπτομερής και γλαφυρή εικόνα παραδίδεται και από τον Κωνσταντίνο Σάθα, σε άρθρο του στην *Κλειώ Τεργέστης*, το 1883. Οι εν λόγω τσαρλατάνοι απαντούσαν, κατά τον Σάθα, ήδη από τον 18ο αιώνα, και αποκαλούνται ευφημιστικά και ειρωνικά «καλογιατροί».²¹²

Ο όρος «καλογιατρός» παραπέμπει στη συνεχώς επαναλαμβανόμενη φράση: «ήρθε και σε λίγο μισεύει ο καλός γιατρός της Φραγκίας», με την οποία ο διαλαλητής ανακοίνωνε, κάθε φορά, την άφιξη ενός τέτοιου «θεραπευτή» σε μια περιοχή. Οι «καλογιατροί» παρουσιάζονταν ως άτομα ιταλικής ή επτανησιακής καταγωγής με ιδιόμορφα ρούχα, στολισμένα με φανταχτερά ποικίλματα που εντυπωσίαζαν όπως επωμίδες και μεγάλα μεταλλικά κουμπιά. Φορούσαν τεράστιους μανδύες, μικρά παπούτσια με κρόσσια και στενά παντελόνια διακοσμημένα με κυματοειδή σιρίτια, που θύμιζαν ξένες στολές. Ήταν πάντα ξυρισμένοι και έφεραν μαζί τους χρωματιστά γυαλιά και ένα ογκωδέστατο βιβλίο, καθώς και πολλά φιαλίδια ή κουτάκια, όπου εμπεριέχονταν τα υποτιθέμενα φάρμακα.

Οι φαρμακευτικές γνώσεις που διέθεταν οι «καλογιατροί» ήταν, αναμφισβήτητα, επιφανειακές. Πολλοί από αυτούς είχαν, ενδεχομένως, εργαστεί παλαιότερα ως βοηθοί σε φαρμακείο ή είχαν ζήσει κοντά σε κάποιον γιατρό τον οποίο, πιθανώς, υπηρετούσαν ή τον συνόδευαν όταν εξέταζε αρρώστους, γεγονός που τους είχε δώσει την ευκαιρία να αποστηθίσουν μερικές τυποποιημένες λέξεις (π.χ. ονόματα φαρμάκων και παθήσεων) ή φράσεις ικανές να πείθουν τους ολιγογράμματος ασθενείς.²¹³ Οι πληροφορίες που διαχειρίζονταν, εάν δεν ήταν αποκυήματα της φαντασίας τους, προέρχονταν αποσπασματικά από κάποιον γιατρό ή φαρμακοποιό.

Η φιγούρα των «καλογιατρών» που σχολιάστηκε παραπάνω αποτυπώθηκε με εξαιρετικά εύστοχο τρόπο σε ένα από τα πρώτα θεατρικά έργα της ελληνικής λογοτεχνίας μετά τον Αγώνα, την περίφημη *Βαβυλωνία*, που εκδόθηκε το 1836.²¹⁴ Η ευκο-

²¹¹ Laura Elizabeth [Howe] Richards (ed.), *Letters and journals of Samuel Gridley Howe during the Greek revolution*, John Lane, London 1907, σ. 302.

²¹² Κωνσταντίνος Σάθας, «Η ιατρική επιστήμη εν Ελλάδι», *Κλειώ Τεργέστης*, 22, 1.146 (4/16 Ιουνίου 1883), σ. 1.

²¹³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 356.

²¹⁴ Για τη λαϊκή θεραπευτική μέσα από έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας βλ. αναλυτικότερα Αναστασία Μ. Μαρκομιχλάκη, «Στοιχεία λαϊκής ιατρικής σε κωμωδίες του νεοελληνικού θεάτρου: από τον “Φορτουνάτο” ως τη “Βαβυλωνία”», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 255-277· Θεοδόσης Πυλαρινός, «Η λαϊκή ιατρική στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Πρακτι-*

λία με την οποία μπορούσε κάποιος να υποκριθεί τότε ότι ήταν γιατρός και να εξαπατήσει ανυποψίαστους ασθενείς καταδεικνύεται με σατιρικό τρόπο από ένα ακόμα, λίγο προγενέστερο, θεατρικό κείμενο. Στο έργο με τίτλο *Επάνοδος ήτοι Το φανάρι του Διογένους*, που αποδίδεται, πιθανώς, στον αρχιμανδρίτη Αγάπιο Χαλίπη τον Κώο και συντάχθηκε την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα με πρώτη έντυπη έκδοση το 1816.²¹⁵

Συγχρόνως, δριμεία κριτική στους «καλογιατρούς» και, εν γένει, σε όλους τους αδαείς θεραπευτές, που δεν είχαν τις απαραίτητες ιατρικές γνώσεις, άσκησαν και οι επιστήμονες γιατροί εκείνης της εποχής. Στις εκδόσεις των συγγραμμάτων τους, αναφέρονταν συχνά με δηκτικό ύφος στους αγύρτες, οι οποίοι δεν είχαν πανεπιστημιακή εκπαίδευση και πτυχίο κάποιας ευρωπαϊκής ιατρικής σχολής. Στο βιβλίο του διάσημου Ελβετού γιατρού Samuel Tissot (1728-1797), το οποίο μεταφράστηκε στα Ελληνικά, το 1780, από τον Γεώργιο Βεντότη με τίτλο *Νουθεσίαι εις τὸν λαόν*, περιλαμβάνεται, μάλιστα, ξεχωριστό κεφάλαιο για τους απατεώνες γιατρούς. Ο Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804) στο προοίμιο του βιβλίου του *Ιατρικαὶ παραινέσεις* (1787) αποκαλεί τους ψευτογιατρούς «πιθήκους». Στο ίδιο πνεύμα και ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο οποίος παραλληλίζει τα δεινά που επιφέρουν οι «γόητες» γιατροί με τις ολέθριες συ-

κά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 501-510· βλ., επίσης, εργασίες με θέμα συγκεκριμένα λογοτεχνικά κείμενα ή συγγραφείς όπως, για παράδειγμα: Αγγελική Δημουλή, «Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας ως ιατρική μαρτυρία και η μυθοπλαστική εφαρμογή της», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Β', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 225-233· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, «Θάνατος παλληκαριού, του Κωστή Παλαμά. Μια κιβωτός της νεοελληνικής λαϊκής ιατρικής», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)”*, Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010, τ. Β', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 30], Αθήνα 2013, σ. 425-431· Χριστίνα Γ. Φλόκα, *Η φαρμακογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος 1998· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Τα ιατρικά στη “Φόνισσα” του Παπαδιαμάντη*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1996· ή γενικότερα: Βάλτερ Πούχνερ, *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο. Μια δραματολογική αναδρομή*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Πρόσωπα και ζητήματα. Δοκίμια για την ιατρική στη λογοτεχνία*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2019· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η παρουσία της ιατρικής στη νεοελληνική πεζογραφία*, εκδ. Ακροκέραμος, Αθήνα 1981.

²¹⁵ Βάλτερ Πούχνερ, *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο. Μια δραματολογική αναδρομή*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 86-89.

νέπειες που έχει μια επιδημία πανώλους. Επιπροσθέτως, ο Ιωάννης Νικολίδης (1745-1828) στον πρόλογο της μελέτης του για τη σύφιλη (1794) υπογραμμίζει ότι αποφάσισε να εκδόσει το εν λόγω σύγγραμμα επειδή έβλεπε καθημερινά [...] *δυστυχισμένους και ταλαιπώρους ανθρώπους, και μάλιστα νέους, όπου ή δια κακήν τους τύχην και γνῶσιν [...] παραδίδονται ἀπλῶς και ὡς ἔτυχεν εἰς χέρια τολμηρῶν και ἄσυνειδήτων και πομπιωμένων τζαρλατάνων ἢ λωλῶν γυναικαρίων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σακατεύονται [...]* και τονίζει, στη συνέχεια, ότι με τα επιστημονικά βιβλία αποκαλύπτονται οι [...] *ψευτιαῖς και τὰ καμώματα τῶν πομπιωμένων τζαρλατάνων, διὰ τὰ ἰξεύρη ὁ λαὸς και τὰ ἀποφεύγη τὰ ἄτακτα και τζαρλατάνικα ἰατρικά τους [...]*.²¹⁶

Φαίνεται, επομένως, ότι οι επιστήμονες γιατροί εκφράζονταν επιτιμητικά για όλους εκείνους οι οποίοι δεν είχαν δίπλωμα ιατρικής και δεν ακολουθούσαν τα ακαδημαϊκά ιατρικά πρότυπα. Ωστόσο, συχνά, ανάμεσα σε αυτούς τους ψευτογιατρούς συγκαταλέγονταν εσφαλμένα από αρκετούς διπλωματούχους επιστήμονες και οι πολυάριθμοι εμπειρικοί θεραπευτές της περιόδου τους Τουρκοκρατίας.

²¹⁶ Για την κριτική που άσκησαν στον τσαρλατανισμό οι παραπάνω επιστήμονες γιατροί μέσω των εκδόσεών τους βλ. αναλυτικότερα Ασπασία Τόγια, *ό.π.*, σ. 500-502· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 26-27· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 568-569· του ίδιου, «Η αποδοχή...», *ό.π.*, σ. 335 και 344-345 (υποσημείωση 17)· του ίδιου, «Ιωάννης Νικολίδης και Anton Stoerck. Ταύτιση κειμένου του βιβλίου “Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος, ήγουν η μαλαφράντζα”, Βιέννη 1794», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου “Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής”*, Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996, εκδ. Ινστιτούτου Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 1999, σ. 127-129.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Εμπειρική θεραπευτική

Ο Ιωάννης Φιλήμων (1799-1874), στα προλεγόμενα του τρίτου τόμου από το περίφημο *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, παρουσιάζει με ενάργεια την παροχή ιατρικών υπηρεσιών κατά τη διάρκεια του Αγώνα τονίζοντας τις τεράστιες ελλείψεις ως προς την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Όπως επισημαίνει, δεν υπήρχαν νοσοκομεία, ούτε ιατρικός εξοπλισμός ή φάρμακα ενώ οι επιστήμονες γιατροί ήταν ελάχιστοι. Εκείνοι που ασκούσαν την ιατρική ήταν είτε οι ίδιοι οι στρατιώτες στο πεδίο της μάχης είτε ηλικιωμένες γυναίκες, κουρείς, μοναχοί, πρακτικοί χειρουργοί και γενικότερα εμπειρικοί θεραπευτές. Πρόκειται, δηλαδή, για άτομα που διέθεταν εμπειρικές ιατρικές γνώσεις και, μεταξύ άλλων, ήξεραν να χρησιμοποιούν «μυστηριώδη φάρμακα εκ χόρτων και άλλων συνθέσεων», για τα οποία είχαν μάθει «κατά παράδοσιν». Οι θεραπευτές αυτοί δραστηριοποιήθηκαν, αναντίρρητα, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου του Νέου Ελληνισμού και «κατά πολὺ ὠφέλιμοι ἐγένοντο».²¹⁷

Οι ευρέως διαδεδομένοι, κατά την προεπαναστατική περίοδο, εμπειρικοί γιατροί προσδιορίζονταν εσφαλμένα ως «καλογιατροί» από τον Rouqueville,²¹⁸ ωστόσο, δεν θα πρέπει να ταυτίζονται με αυτούς. Σίγουρα, τόσο οι «καλογιατροί» όσο και οι εμπειρικοί δεν διέθεταν κάποιο πτυχίο, ούτε είχαν σπουδάσει σε κάποια ιατρική scho-

²¹⁷ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1860, σ. λθ'-μ'.

²¹⁸ François Charles Hugues Laurent Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Chez Firmin Didot, Père et Fils, τ. 1, A Paris 1820, σ. 154· του ίδιου, *Voyage de la Grèce*, Chez Firmin Didot, Père et Fils, τ. 1, Paris 1826, σ. 204.

λή στην Ευρώπη. Οι «καλογιατροί» όμως υποδύονταν τους διπλωματούχους γιατρούς, προσποιούνταν ότι είχαν πανεπιστημιακή μόρφωση και αποσκοπούσαν καθαρά στην εξαπάτηση των ασθενών και στο ευκαιριακό κέρδος από περιοχή σε περιοχή. Κατά τον Γεώργιο Βαβαρέτο, εμφανίστηκαν στην ιστορία της ιατρικής «ὄχι ὡς φορεῖς καὶ συνεχισταὶ τῆς λαϊκῆς ἰατρικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ ὡς παράσιτα τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης».²¹⁹ Αντιθέτως, οι εμπειρικοί θεραπευτές, δηλαδή οι πρακτικοί χειρουργοί, οι μαίες, οι βοτανολόγοι και άλλοι, ήταν αρμονικά ενσωματωμένοι στην ελληνική κοινωνία και συνέχιζαν μια μακραίωνη πορεία ως προς τη θεραπευτική. Βέβαια, ανάμεσα σε αυτούς υπήρχαν, οπωσδήποτε, και αρκετοί απατεώνες, που μετακινούνταν τακτικά και, συχνά, εργάζονταν μακριά από τον τόπο τους, όπως έπρατταν και οι «καλογιατροί».²²⁰ Ωστόσο, η γενίκευση και η εξομοίωση όλων των μη διπλωματούχων γιατρών ή όλων εκείνων που ασκούσαν τη θεραπευτική μακριά από την πατρίδα τους οδηγεί, αναπόφευκτα, σε αφελή και εσφαλμένα συμπεράσματα.

Μεταξύ των εμπειρικών γιατρών συγκαταλέγονταν, αναμφίβολα, έντιμοι θεραπευτές που προσέφεραν με ευσυνειδησία και αποτελεσματικότητα τις υπηρεσίες τους. Ο βοτανολόγος Franz Wilhelm Sieber συνάντησε στην Κρήτη, το 1817, αξιοθαύμαστους εμπειρικούς γιατρούς, οι οποίοι [...] *πετύχαιναν τὴ σωστὴ διάγνωση καὶ ἐφάρμοζαν τὴν πρέπουσα θεραπευτικὴ ἀγωγή [...]*.²²¹ Οι Ηπειρώτες εμπειρικοί θεραπευτές διαιρούνταν, εξάλλου, σύμφωνα με τον Δημήτριο Σάρρο, σε δύο κατηγορίες: τους «ἐξοχωτάτους», που ήταν υπεύθυνοι και αξιόπιστοι, και τους «παρακατιανούς», δηλαδή τους απατεώνες.²²² Ο καθηγητής Ιατρικής και ακαδημαϊκός Αριστοτέλης Κούζης μιλάει για έναν ικανό αριθμό «ἐμπειρικῶν ἰατρῶν, βεβαίως μηδεμίαν σχέσιν

²¹⁹ Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες, οἱ ξακουσμένοι αυτοδίδακτοι γιατροὶ ἀπ' τὸ Ζαγόρι τῆς Ηπείρου [Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν, 35]*, Ἀθήνα 1972, σ. 18-19.

²²⁰ Ἡ δράση τέτοιων τσαρλατάνων καταγράφεται με σκωπτικὸ τρόπο, τὸ 1745, στὴν *Κωμωδία τῶν Ψευτογιατρῶν*, τὴν ὁποία εμπνεύστηκε ὁ Ζακυνθινὸς δραματουργὸς Σαβόγιας Ρούσμελης ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ στὸ νησί του, βλ. Γλυκερία Πρωτοπαπά - Μπουμπουλίδου (επιμ.), *Σαβόγιας Ρούσμελης. Κωμωδία τῶν ψευτογιατρῶν - Ἰντερμέδιο τῆς κυρᾶ Λιας*, εκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 2015· τῆς ἰδίας, *Σαβόγιας Ρούσμελης*, Ἀθήνα 1971, σ. 37-94· βλ., ἐπίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικῶν γιατρῶν ἐγκώμιον πρῶτον. Ἡ οἱ λεγόμενοι Κομπογιαννίτες ἦταν “Κομπογιαννίτες”», *Δέλτος*, 38 (2009), σ. 40.

²²¹ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ὁ.π., τ. Γ2' (1810-1821)*, σ. 441.

²²² Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Περὶ τῶν ἐν Ηπείρῳ, Μακεδονία καὶ Θράκη συνθηματικῶν γλωσσῶν», *Λαογραφία*, 7 (1923) [ανατύπωση τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1923], σ. 524.

έχοντων πρὸς ἀγύρτας τινὰς λυμαιομένους τὴν χώραν».²²³ Πρόκειται για αυτούς που, με βάση τον Φιλήμονα, «κατὰ πολὺ ὠφέλιμοι ἐγίγνοντο». Πρόκειται για όλους αυτούς που, παρά τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν, κάλυψαν τις ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού σε δύσκολες περιόδους, όχι μόνο στη διάρκεια του Αγώνα αλλά και κατά την προεπαναστατική εποχή.

Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Λάζαρο Βλαδίμηρο, οι πραγματικοί εμπειρικοί δραστηριοποιήθηκαν, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ακόμα και μαζί με τους διπλωματούχους γιατρούς, συμπληρωματικά, και όχι ως αντικαταστάτες ή ανταγωνιστές τους.²²⁴ Χαρακτηρίζεται, επιπλέον, εσφαλμένος ο ισχυρισμός ότι οι εμπειρικοί γιατροί εργάστηκαν μόνο σε περιοχές όπου δεν υπήρχαν επιστήμονες γιατροί. Πιο συγκεκριμένα, διατυπώνεται η άποψη ότι «οι εμπειρικοί γιατροί, λόγω της ειδικής εκπαίδευσης και εμπειρίας τους, ασχολήθηκαν κατὰ κύριο λόγο με την άσκηση της χειρουργικής και δεν υποκαθιστούσαν τους πτυχιούχους γιατρούς, αλλά τους συμπλήρωναν, αναλαμβάνοντας κυρίως χειρουργικές περιπτώσεις και, αποκλειστικά, την αντιμετώπιση των πολεμικών τραυμάτων και κακώσεων [...] Οι εμπειρικοί γιατροί δεν έδρασαν μόνο σε χωριά και φτωχικούς οικισμούς, δεν περιέθαλψαν μόνο αγράμματους και απλοϊκούς χωριάτες. Εκτός από τις καλύβες και τα χαμόσπιτα, μπήκαν και σε σπίτια πλουσίων, πρόσφεραν χειρουργικές υπηρεσίες και σε μορφωμένους, έφτασαν να υπηρετούν, ως γιατροί χειρουργοί, σε αρχοντικά αξιωματούχων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ακόμα και στα σουλτανικά παλάτια, που διέθεταν πλήθος πτυχιούχων γιατρών από πανεπιστήμια της Ευρώπης» και υπογραμμίζεται, εν τέλει, από τον Βλαδίμηρο ότι «ολόκληρη η κοινωνία της εποχής, τους εμπειρικούς γιατρούς τους αναγνώριζε και τους θεωρούσε ως γιατρούς, δεν τους θεωρούσε πρακτικούς γιατρούς».²²⁵ Συνεπώς, η όποια αρνητική κριτική για τους εμπειρικούς θεραπευτές θα πρέπει να έχει ως αντικείμενο τους μάγους ή τους αγύρτες και όχι το σύνολο των εμπειρικών γιατρών.

²²³ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 100.

²²⁴ Βλ. αναλυτικά Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 61-66· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 97· βλ., επίσης, François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la... ό.π.*, τ. 1, σ. 154· του ίδιου, *Voyage de la... ό.π.*, τ. 1, σ. 204. Ο Μιχαήλ Μάλαμας τονίζει ότι οι εμπειρικοί γιατροί «έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης και από μορφωμένους ακόμη», βλ. Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 10, 11· Αθανάσιος Ι. Γκιλάς, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 197.

²²⁵ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 61-62· βλ., επίσης, του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 86, 97, 98· του ίδιου, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 43.

Παρ' όλα αυτά, συγκεκριμένοι παράγοντες ευνόησαν τη σταδιακή απαξίωση των εμπειρικών θεραπειών, που παρατηρήθηκε πιο έντονα μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε, ομολογουμένως, η επιπόλαιη και γενικευμένη ταύτιση της εμπειρικής ιατρικής με τον τσαρλατανισμό και η προϊούσα εξομοίωση των εμπειρικών γιατρών με τους «καλογιατρούς». Με άλλα λόγια, η δράση των «καλογιατρών» στιγμάτισε όλους τους μη διπλωματούχους γιατρούς, αμαύρωσε το σύνολο της λαϊκής θεραπευτικής και εξοβέλισε κάθε θετική πτυχή της. Η συμπεριφορά ορισμένων απατεώνων, «τῶν τέχνην ἔχόντων αἰσχροποιεῖν τὰς τέχνας»,²²⁶ προώθησε, επομένως, συνεκδοχικά την προκατάληψη εναντίον όλων εκείνων που δεν είχαν πτυχίο από κάποιο πανεπιστήμιο και ήταν εμπειρικοί γιατροί.

Παράλληλα, είναι γεγονός ότι η ιατρική πρόοδος που άρχισε να επιτελείται στην Ευρώπη από τον 18ο αιώνα, σε συνδυασμό με την ίδρυση ιατρικής σχολής και ακαδημαϊκού *Φαρμακευτικού Σχολείου* στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (Αθήνα), το 1843,²²⁷ αλλά και στην οθωμανική αυτοκρατορία (Κωνσταντινούπολη), την ίδια εποχή,²²⁸ διεύρυνε, αναντίρρητα, το χάσμα μεταξύ επιστημόνων και εμπειρικών θεραπειών. Τέλος, η πραγμάτευση της εμπειρικής ιατρικής απομακρύνθηκε σταδιακά από την έννοια της θεραπευτικής ή την ιστορία της θεραπευτικής και εντάχθηκε βαθμιαία στα ενδιαφέροντα της λαογραφίας.²²⁹ Έτσι, οι εμπειρικοί θεραπευτές περιθωριοποιήθηκαν, απώλεσαν την μέχρι τότε πολύτιμη ιδιότητά τους και, σε μεγάλο ποσοστό, καθιερώθηκαν στη συλλογική συνείδηση ως «κομπογιαν(ν)ίτες».

α. Οι «κομπογιαν(ν)ίτες», οι «σακουλαραίοι» και οι «ματσουκάδες»

Ο όρος *κομπογιαν(ν)ίτης* είναι, αναμφισβήτητα, συνδεδεμένος με την εμπειρική θεραπευτική. Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι δεν απαντά σε κείμενα πριν από

²²⁶ Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 1.

²²⁷ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 207-210. Γιώργος Παπαδόπουλος (επιμ.), *Σελίδες από τη Νεοελληνική Φαρμακολογία*, εκδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιατρική Σχολή, Αθήνα 2007, σ. 27. Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 657-658.

²²⁸ Θεόδωρος Κυρκούδης, *Ρωμηοί φαρμακοποιοί... ό.π.*, σ. 25· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 255· Κωνσταντίνος Τρομπούκης, *ό.π.*, σ. 83-95.

²²⁹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 60-61· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 90-91, 97· του ίδιου, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 44.

την Ελληνική Επανάσταση.²³⁰ Η λέξη εμφανίστηκε, πιθανώς, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και χρησιμοποιείται, μέχρι σήμερα, για να δηλώσει τον εμπειρικό θεραπευτή αλλά με πιο αρνητική χροιά ή ακόμα και ως συνώνυμο του αγύρτη. Ο κομπογιαν(ν)ιτισμός ταυτίστηκε, δηλαδή, στη σύγχρονη ορολογία με τον τσαρλατανισμό. Η ετυμολογία της λέξης είναι αβέβαιη, ωστόσο οι διάφορες ερμηνείες που έχουν προταθεί για τα δύο συνθετικά της παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον και αποκαλύπτουν την ιδιαίτερη σημασία της.²³¹

Κατά την επικρατούσα άποψη, το πρώτο συνθετικό προέρχεται από το ρήμα *κομπώνω* ή *κομβώ* που σημαίνει περιδένω, δένω με μάγια, πλανεύω, εξαπατώ.²³² Συναφές ρήμα είναι και το *κομπάζω*, δηλαδή αλαζονεύομαι, καυχησιολογώ, κομπορρημονώ, που αποδίδει επακριβώς το επιτηδευμένο ύφος των «καλογιατρών». Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, ο όρος *κόμπος* αναφέρεται στις ρίζες των βοτάνων ή στις φυτικές δρόγες τις οποίες φύλασσαν οι εμπειρικοί θεραπευτές μέσα σε υφάσματα ή μαντήλια δεμένα με κόμπους. Λιγότερο εύστοχη φαίνεται η ερμηνεία της λέξης *κόμπος* ως άρθρωση, που συσχετίζει τον *κομπογιαν(ν)ίτη* με την ίαση των αρθροπαθειών, όπως επίσης και η άποψη του Ιάκωβου Δραγάτη, ο οποίος συνδέει την εν λόγω λέξη με τα πουλιά «κομπογιάννηδες» ή, αλλιώς, κοκκινολαίμηδες.

Ως προς το δεύτερο συνθετικό, είναι προφανής η αναγωγή στο ρήμα *γαιίνω*, δηλαδή γιατρεύω, θεραπεύω (ως μεταβατικό ρήμα) ή θεραπεύομαι (ως αμετάβατο ρήμα). Εξίσου δημοφιλής είναι όμως και η άποψη που υποστηρίζει ότι το *-γιαννίτης*

²³⁰ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 354· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 98· του ίδιου, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 40, 41-42· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 11· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 16, 17· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 1.

²³¹ Βλ. αναλυτικά Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 38-39· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 195-196· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 459· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 15-17· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 5· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 8· Ιακ. Χ. Δραγάτης, «Τα Γιαννάκια και οι Κομπογιαννίταις», *Νέα Εστία*, 2, 9-24 (1927), σ. 1.142· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 525-526· Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ό.π.*, τ. Γ', σ. 186· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 1.

²³² Ο Κοράης ερμηνεύει το ρήμα «κομπώνω» ως «ἀπατῶ, πλανῶ», βλ. [Αδαμάντιος Κοράης (επιμ.),] *Ατακτα, ἤγουν παντοδαπὸν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων, καὶ τινὸν ἄλλων υπομνημάτων, αὐτοσχέδιος συναγωγή. Τόμος δεύτερος, περιέχων γλωσσογραφικὴς ὕλης δοκίμιον, ἀφάβητον πρῶτον*, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Εν Παρισίοις 1829, σ. 195.

υποδηλώνει τον τόπο καταγωγής των συγκεκριμένων προσώπων, δηλαδή την ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων, από όπου προερχόταν μεγάλος αριθμός εμπειρικών γιατρών και, ως εκ τούτου, ενδείκνυται η γραφή της λέξης με δύο -νν- (*κομπογιαννίτης*). Σε κάθε περίπτωση, με αυτόν τον όρο χαρακτηρίζονταν υποτιμητικά όλοι εν γένει οι μη διπλωματούχοι γιατροί και όχι μόνο οι Ηπειρώτες.

Αναλυτική περιγραφή για τους κομπογιαν(ν)ίτες παραθέτει ο Δημήτριος Καμπούρογλου. Όπως υπογραμμίζεται από τον περίφημο αθηναιογράφο, οι εν λόγω θεραπευτές φορούσαν μακριά και φαρδιά ενδύματα, μακρύ πανωφόρι μέχρι τους αστραγάλους, πλατιά ζώνη και γούνινο ή τσόχινο σκούφο ειδικού σχήματος, που σιγά σιγά αντικαταστάθηκε από τσόχινο χαμηλό καπέλο με γείσο. Μετέφεραν μαζί τους ένα μεταλλικό κουτί με πολλά φάρμακα και κρατούσαν στο χέρι «μεγάλην καὶ χονδρὴν ράβδον». Περιόδευαν με σοβαρό ύφος σε διάφορα μέρη μαζί με έναν νεαρό βοηθό, ο οποίος διαλαλούσε την άφιξή τους στις περιοχές που επισκέπτονταν.²³³ Παρόμοια εικόνα για τους κομπογιαν(ν)ίτες δίνεται και από τον Κωνσταντίνο Σάθα.²³⁴

Σχετικά με τα φάρμακα των εν λόγω θεραπευτών, ο καθηγητής Εμμανουήλ σημειώνει, επίσης, ότι μεταφέρονταν μέσα στον γούνινο σκούφο τους ή προσαρμοσμένα πάνω στη δερμάτινη ζώνη τους. Ειδικότερα, υπογραμμίζεται ότι «κατὰ τοὺς προεπαναστατικούς χρόνους τὰ ἑλληνικὰ φαρμακεῖα περιεφέροντο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν ἰατρῶν, ὡς μεγάλη φυσιογιοφόρος προθήκη, “σαμουροκάλλακον”, περιέχουσα τὰ φάρμακα τῆς πρώτης ἀνάγκης»²³⁵ και, επιπλέον, ότι «εἰς τὸ σελάχιον τοῦ πλανοδίου κομπογιαννίτου ὑπῆρχον τὰ διάφορα πρόχειρα φάρμακα μετὰ τοῦ καλαμαρίου, τῆς κουμπούρας καὶ τῆς μαχαίρας».²³⁶

Συγχρόνως, εκτός από κομπογιαν(ν)ίτες, οι εμπειρικοί γιατροί αποκαλούνταν επικριτικά και με άλλους χαρακτηρισμούς όπως *σακουλαραίοι* ή *ματσουκάδες*. Ο πρώτος όρος προέκυψε επειδή οι πλανόδιοι θεραπευτές βαστούσαν έναν σάκο μέσα στον οποίο μετέφεραν βότανα και φαρμακευτικά υλικά.²³⁷ Σύμφωνα με άλλη εκδοχή,

²³³ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ό.π.*, τ. Γ', σ. 186· βλ., επίσης, Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ό.π.*, σ. 49· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 649.

²³⁴ Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 1.

²³⁵ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 650· βλ., επίσης, του ίδιου, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 8.

²³⁶ Του ίδιου, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 730.

²³⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 40· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 10· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 196· Κωνστα-

η λέξη συνδέεται, πιθανώς, με τις επιτυχίες τους στις χειρουργικές επεμβάσεις. Όπως αφηγείται ο Γάλλος διπλωμάτης Rouqueville (1770-1838), μετά τις εγχειρήσεις κήλης που πραγματοποιούσαν, έπαιρναν τον κηλικό σάκο που αφαιρούσαν από τον ασθενή. Οι πρακτικοί χειρουργοί συγκέντρωναν και κρατούσαν αυτούς τους σάκους σαν ένα είδος τροπαίου, τους φούσκωναν και τους κρεμούσαν σε ένα καλάμι, το οποίο επεδείκνυαν ως έμβλημα της ιδιότητας και των ικανοτήτων τους. Στις πόλεις και στα χωριά που ταξίδευαν η άφιξή τους ανακοινωνόταν με φωνές και διάθεση αυτοπροβολής: «Να ο καλός γιατρός, κατέφθασε ο μεγάλος θεραπευτής για τις κήλες, που έχει τόσους σάκους από κήλες (φούσκες) θαυμάσια χειρουργημένες!». ²³⁸ Όσο πιο πολλούς τέτοιους σάκους διέθετε ένας εμπειρικός θεραπευτής, τόσο περισσότερο αποδεκτός γινόταν και αυξανόταν η φήμη του.

Από την άλλη, ο χαρακτηρισμός *ματσουκάδες* ή *ματσοκάρηδες* ή *ματσοκάρδες* καθιερώθηκε από το χοντρό, οζώδες ραβδί (ματσούκι) που κρατούσαν στο χέρι «ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὸ νὰ προφυλάσσωνται ἐκ τῶν ἐπιθέσεων τῶν κυνῶν τῶν χωρίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὸ ἀμύνωνται, κατὰ τὰς περιοδείας των, κατὰ τῶν συγγενῶν τῶν ἀσθενῶν, εἰς περιπτώσεις θεραπευτικῆς των ἀποτυχίας ἢ θανάτου ἀσθενοῦς των». ²³⁹ Ο όρος απαντά και στο σκωπτικό ποίημα του Ιωάννη Βηλαρά με τίτλο *Ο Ματσούκας ἢ Ο Αυτοδίδαχτος Γιατρός*, όπου ο ποιητής σατιρίζει το έργο των εμπειρικών γιατρών. ²⁴⁰

ντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 459· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 13, 15· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 6· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 8· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 525.

²³⁸ François Charles Hugues Laurent Rouqueville, *Voyage dans la... ό.π.*, τ. 1, σ. 154· του ίδιου, *Voyage de la... ό.π.*, τ. 1, σ. 205· βλ., επίσης, Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 98· Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 41· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 178· Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ2' (1810-1821), σ. 333· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 14· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 11.

²³⁹ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 196· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 40· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 10· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 13, 14· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 6· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 525.

²⁴⁰ Ιωάννης Βηλαράς, *Τα Ποιήματα. Ερωτικά - Σατυρικά - Μύθοι - Βατραχομομαχία*, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, Εν Αθήναις 1916, σ. 51-56.

β. Οι «βικογιατροί» και οι εμπειρικοί θεραπευτές στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο

Με τη σημασία του εμπειρικού θεραπευτή από τα Ιωάννινα χρησιμοποιήθηκε, στη σύγχρονη εποχή, και η λέξη *βικογιατρός*, που παραπέμπει στην περίφημη χαράδρα του Βίκου στα Ζαγοροχώρια, από την οποία οι ντόπιοι θεραπευτές προμηθεύονταν τα απαραίτητα βότανα και τις φυτικές δρόγες που μεταχειρίζονταν.²⁴¹ Άλλες ονομασίες για τους βικογιατρούς ήταν, επίσης, οι εξής: *Ιωαννίτες*, *Ζαγοριανοί* και *Καταφιανοί*, *Καταφυγιοί* ή *Καταφαγιοί* (από τη λέξη καταφύγιο ή επειδή κατέτρωγαν τα χρήματα των αφελών).²⁴²

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ ότι η χαράδρα του Βίκου συνιστά έναν σπάνιο βίοτοπο 30 χιλιόμετρα βορειοδυτικά των Ιωαννίνων. Πρόκειται για ένα φαράγγι με βάθος που σε ορισμένα σημεία ξεπερνάει τα 1.000 μέτρα και μήκος περίπου 20 χιλιόμετρα, το οποίο διασχίζεται από τον Βοϊδομάτη, που είναι παραπόταμος του Αώου.²⁴³ Αποτελεί περιοχή με τεράστια βιοποικιλότητα, που προσέφερε για αιώνες πληθώρα βοτάνων με σπουδαία φαρμακευτική αξία.²⁴⁴ Ο καθηγητής Γκανιάτσας κα-

²⁴¹ Βλ. αναλυτικά Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ό.π.*, σ. 48· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 8· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί...* *ό.π.*, σ. 196· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 460· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 14· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 4, 6· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 523-524.

²⁴² Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 39-40· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 11· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 15· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 6· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 525.

²⁴³ Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 9· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Έρευνα επί των φαρμακευτικών φυτών της χαράδρας του Βίκου», *Ηπειρωτική Εστία*, 23, 263-265 (1974), σ. 212· του ίδιου, «Βοτανικά έρευνα επί της χαράδρας του Βίκου», *Ηπειρωτική Εστία*, 20, 228-230 (1971), σ. 257-258· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 10-12· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 4.

²⁴⁴ Για τα φαρμακευτικά φυτά της περιοχής βλ. <http://vikos.bat.uoi.gr/> [«Φαρμακευτικά φυτά Εθνικού Δρυμού Βίκου - Αώου»: βάση δεδομένων του Εργαστηρίου Βοτανικής του Τμήματος Βιολογικών Εφαρμογών και Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων]· βλ., επίσης, Despina Vokou, Katerina Katriadi, Stella Kokkini, «Ethnobotanical survey of Zagori (Epirus, Greece), a renowned centre of folk medicine in the past», *Journal of Ethnopharmacology*, 39 (1993), σ. 187-196, όπου παρουσιάζονται γύρω στα 100 φαρμακευτικά φυτά από το Ζαγόρι και η θεραπευτική χρήση τους· Μ. Malamas, M. Marselos, «The tradition of medicinal plants in Zagori, Epirus (northwestern Greece)», *Journal of Ethnopharmacology*, 37 (1992), σ. 197-203· Γιώργος Καρράς, Βαγγέλης Φίλης, *Φαρμακευτικά φυτά του Ζαγορίου*, εκδ. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, σ. 6 κ.ε.· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 13 κ.ε.· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Έρευνα επί των φαρμακευτικών φυτών ...», *ό.π.*, σ. 218 κ.ε.· του ίδιου, «Βοτανικά έρευνα...», *ό.π.*, σ. 259 κ.ε.

τέγραψε 219 φυτά, εκ των οποίων τα 52 αναφέρονταν ως δηλητηριώδη και φαρμακευτικά.²⁴⁵ Στον Εθνικό Δρυμό Βίκου - Αώου απαριθμούνται, σήμερα, πάνω από 1.700 είδη και υποείδη φυτών, μεταξύ των οποίων αρκετά ενδημικά, σπάνια ή προστατευόμενα.²⁴⁶ Οι βικογιατροί προέρχονταν από διάφορους οικισμούς της περιοχής.²⁴⁷ Το Λιάσκοβο, κατά τον Rouqueville, ήταν, μάλιστα, «το σχολείο και το φυτώριο των εμπειρικών».²⁴⁸ Κατά τον Αλέξιο Κουτσαλέξη, η τέχνη του Ασκληπιού [...] ἦτο πάντοτε ἐν ἀνθηρότητι εἰς τὰ μέρη τῆς Ἠπείρου [...].²⁴⁹

Οι βικογιατροί ασκούσαν συνήθως την ιατρική μακριά από την πατρίδα τους. Το καλοκαίρι, για περίπου 2 μήνες, διέμεναν στο Ζαγόρι, όπου συνέλεγαν φυτικές δρόγες και προετοιμάζαν διάφορα φαρμακευτικά σκευάσματα.²⁵⁰ Στη συνέχεια, ταξίδευαν σε διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου, από τη βαλκανική ενδοχώρα μέχρι την Κωνσταντινούπολη και την Κρήτη, και ασκούσαν τη θεραπευτική.²⁵¹ Έγγραφα από το Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου καταδεικνύουν τη δραστηριότητα αρκετών Ηπειρωτών θεραπευτών στο νησί.²⁵² Σύμφωνα με τον Δημήτριο Σάρρο, οι γιατροί από το Ζαγόρι απέρχονταν σε ομάδες 5-6 ατόμων προς τη Βουλγαρία.²⁵³ Οι μετακινήσεις

²⁴⁵ Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Βοτανικά έρευνα...», *ό.π.*, σ. 264· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 461· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 12.

²⁴⁶ Βλ. http://www.zagori.gov.gr/?page_id=11881 [Δήμος Ζαγορίου (πεδίο «Φύση / Φαράγγι Βίκου»)].

²⁴⁷ Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 12· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 6· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 523.

²⁴⁸ François Charles Hugues Laurent Rouqueville, *Voyage dans la... ό.π.*, τ. 1, σ. 154· του ίδιου, *Voyage de la... ό.π.*, τ. 1, σ. 204· βλ., επίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ₂' (1810-1821), σ. 333.

²⁴⁹ Αλέξιος Κουτσαλέξης, *ό.π.*, σ. 40.

²⁵⁰ Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 10.

²⁵¹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 43· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 98· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σ. 306· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 8· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 197· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 5· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 7, όπου επισημαίνεται ότι ταξίδευαν άνοιξη και διαχείμαζαν στην πατρίδα τους.

²⁵² Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 96-99.

²⁵³ Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 524· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 1· Albert Dumont, *Οι Βούλγαροι, εκ του γαλλικού*, εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, Εν Αθήναις 1881, σ. 61· του ίδιου, *Le Balkan et l'Adriatique. Les Bulgares et les Albanais - L'administration en Turquie - La vie des campagnes - Le Panslavisme et l'Hellénisme*, Didier et Cie, Paris 1874, σ. 174.

των βικογιατρών εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο «ζαγορίσιου ταξιδιωτισμού», που, κατά τον Κώστα Λαζαρίδη, ενισχύθηκε από τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί από τους Τούρκους στους κατοίκους του Ζαγορίου.²⁵⁴ Τα ταξίδια γίνονταν συνήθως φθινόπωρο. Οι Ηπειρώτες που έφευγαν από τα Ζαγοροχώρια ξεκινούσαν για τις παραδουνάβιες ηγεμονίες μετά τη γιορτή του Σταυρού και έφθαναν στη Βλαχία την παραμονή της γιορτής του Αγίου Δημητρίου, δηλαδή ύστερα από 40 ημέρες.²⁵⁵ Γνωστοί βικογιατροί ήταν ο Ιωάννης Παρτάλης από το Σκαμνέλι· ο Δημήτριος Πολύχρονος από το Τσεπέλοβο· ο Αντώνιος Ζώνιος ή Ζώνιας από τη Βίτσα· ο Αλέξανδρος Οικονόμου από την Καλωτά· οι Πανταζήδες (πατέρα και γιος) και άλλοι.²⁵⁶ Δύο Καπεσοβίτες, ο Κωνσταντίνος Βρούζος και ο Χριστόδουλος Πασχάλογλου, διετέλεσαν, επίσης, γιατροί στο σουλτανικό παλάτι στην Κωνσταντινούπολη, αλλά υπέστησαν μαρτυρικό θάνατο, επειδή θεωρήθηκε ότι εμπλέκονταν στην αποστασία του Αλή πασά των Ιωαννίνων και στην Ελληνική Επανάσταση.²⁵⁷

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι, τέλος, ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο εκφράζονταν και επικοινωνούσαν οι βικογιατροί. Οι εν λόγω θεραπευτές χρησιμοποιούσαν, κατά τον Σάθα, μια «άκατανόητον κορακιστικήν γλώσσαν»,²⁵⁸ έναν μυστικό κώδικα λέξεων και φράσεων, προκειμένου να μην γίνονται αντιληπτοί από άλλους

²⁵⁴ Βλ. αναλυτικότερα Κώστας Π. Λαζαρίδης, «Ζαγορίσιος ταξιδιωτισμός. Ήθη, έθιμα και δημοτικά τραγούδια γύρω από το ταξίδι. Καλές και κακές επιπτώσεις του ταξιδιού για το Ζαγόρι», *Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος - Μακεδονία - Θράκη), Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου [195], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 128-134.

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 131-132. Για τις μετακινήσεις στα Βαλκάνια και την οργάνωση των ταξιδιών κατά τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. αναλυτικότερα Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη... ό.π.*, σ. 61-67.

²⁵⁶ Βλ. αναλυτικότερα Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 44· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 97· Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ό.π.*, σ. 49· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 10· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 27-29· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 7-8· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 526.

²⁵⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 44· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 97· Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ό.π.*, σ. 49· Μιχαήλ Μάλαμας, *ό.π.*, σ. 10· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 28· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 7· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 526.

²⁵⁸ Κωνσταντίνος Σάθα, *ό.π.*, σ. 1· βλ., επίσης, Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 8· Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ό.π.*, τ. Γ΄, σ. 186· François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage de la... ό.π.*, τ. 1, σ. 204.

όταν μιλούσαν μεταξύ τους ή όταν απευθύνονταν στους βοηθούς τους. Πρόκειται, επί της ουσίας, για ένα συνθηματικό λεξιλόγιο που μπορούσαν να κατανοήσουν μόνο όσοι ασχολούνταν με το συγκεκριμένο αντικείμενο ενώ καθιστούσε απόκρυφη την ειδική τεχνογνωσία τους. Το γλωσσάριο των εμπειρικών γιατρών του Ζαγορίου έχει καταγραφεί από τον Δημήτριο Σάρρο.²⁵⁹

Εκτός όμως από τα Ζαγοροχώρια, εμπειρικοί θεραπευτές υπήρχαν σε κάθε περιοχή του ελλαδικού χώρου όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί. Σε αυτό συνέβαλλε, άλλωστε, η πλούσια χλωρίδα της ελληνικής υπαίθρου, που περιλαμβάνει πάνω από 6.000 είδη και υποείδη, εκ των οποίων περισσότερα από το 1/6 είναι αρωματικά και φαρμακευτικά φυτά.²⁶⁰ Ο Όλυμπος, το Πήλιο, ο Παρνασσός, ο Ταΰγετος, και ο Ψηλορείτης είναι μερικά μόνο από τα μέρη όπου φύονται φαρμακευτικά βότανα και τα πάνω από 1.000 ενδημικά φυτά της Ελλάδας.²⁶¹ Ο Οθωμανός περιηγητής Enliya Çelebi έγραφε, τον 17ο αιώνα, για τον Ύμηττό ότι «σε κανένα άλλο οροπέδιο δεν υπάρχουν τα σπαρτά, τα χόρτα, τα φυτά και τα λογίων-λογίων φαρμακευτικά βοτάνια που υπάρχουν σ' αυτό το ψηλό βουνό».²⁶²

Εκτενής κατάλογος με τα ονόματα εμπειρικών γιατρών, κατά τα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, παρατίθεται από τον Αθανάσιο Γκιάλα.²⁶³ Εν-

²⁵⁹ Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ό.π.*, σ. 49· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 11-13· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 523-530.

²⁶⁰ Γρηγόριος Ιατρού, Φωτεινή Λάμαρη, Γεώργιος Δημητρέλος, Μαρία Τσακίρη (επιμ.), *Κατάλογος αρωματικών και φαρμακευτικών φυτών*, εκδ. Πανεπιστήμιο Πατρών [έκδοση στο πλαίσιο του έργου «Re.herb» = <http://reherb.eu/katalogos-GR.pdf>], Πάτρα 2014, σ. 5. Για τα φαρμακευτικά φυτά της Ελλάδας βλ., επίσης, ενδεικτικά Γιώργος Σφήκας, *Φαρμακευτικά φυτά της Ελλάδας*, εκδ. Ευσταθιάδης Group, 1999· Εμμανουήλ Σ. Ανάσης, *Τα φαρμακευτικά βότανα της Ελλάδος*, Αθήναι 1959· Δημήτριος Ν. Ζαγανιάρης, *Τα φαρμακευτικά φυτά της Ελλάδος*, τύποις Ν. Απασιδίη, Αθήναι 1935.

²⁶¹ Βλ. αναλυτικότερα Γιώργος Σφήκας, *Τα ενδημικά φυτά της Ελλάδας*, εκδ. Οργάνωση Μέσων Ερμηνείας Περιβάλλοντος ΕΠΕ, Ανοφόρος, Μπάστας-Πλέσσας, Αθήνα 1997· βλ., επίσης, του ίδιου, *Οι βοτανικοί παράδεισοι της Ελλάδας*, εκδ. Τουμπής, Αθήνα 2001, όπου παρουσιάζονται πάνω από 130 περιοχές της χώρας (βουνά, χερσόνησοι, νησιά κ.λπ.) στις οποίες εντοπίζεται ο ελληνικός βοτανικός πλούτος.

²⁶² Γιώργος Σφήκας, *Η ελληνική φύση μέσα στους αιώνες. Ιστορικά και αρχαιολογικά ντοκουμέντα, για τη βλάστηση, την πανίδα και τη χλωρίδα της Ελλάδας, από το 2000 π.Χ. μέχρι το 1900 μ.Χ.*, Αθήνα 1985, σ. 48.

²⁶³ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 199-212· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 66-84, 289-293· Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης,

δεικτικά μπορούν να αναφερθούν: ο Ιωάννης Γεωργιάδης από τα Δολιανά Κυνουρί-
ας· ο Αναστάσιος Παπαγιαννόπουλος από την Καρύταινα· ο Μιχαήλ Ραζέλος από το
Οίτυλο και οι αδελφοί Φωτόπουλοι από την Τρίπολη. Στους εμπειρικούς γιατρούς της
Κρήτης της περιόδου της Τουρκοκρατίας, οι οποίοι καταγράφονται από τον Μανώλη
Δετοράκη,²⁶⁴ συγκαταλέγεται ο Δημήτριος Λόγιος (†1811), ο Γεώργιος Μελιδόνης
(†1866) από το Μελιδόνι Μυλοποτάμου, ο Εμμανουήλ Μοσχονάς (†1824) από τον
Μυλοπόταμο, ο Ιωάννης Πωλιουδάκης (1786-1824) από την Ανώπολη Σφακίων και
άλλοι. Στη Λευκάδα έδρασε ο Ιωάννης Βερούκιος από το Δράγανο, ο παπα-Γιάννης
Γουρζής από την Κατούνα, ο Ηρακλής Λογοθέτης από τον Άγιο Πέτρο, ο Γιάννης
Μαράτος από το Δράγανο και άλλοι.²⁶⁵ Στη Χίο άσκησαν την εμπειρική ιατρική αρ-
κετά άτομα, μεταξύ των οποίων ο παπα-Στρατής Γλύπτης από τα Καρδάμυλα, ο Πέ-
τρος Κουφογιάννης, που επιδιόταν σε αφαιμάξεις, ο Γεώργιος Κωστάλας από τον
Βροντάδο, η οικογένεια Χειλά από την Πιραμά και άλλοι.²⁶⁶ Στη Θάσο δραστηριο-
ποιήθηκε ο Αυγουστής Σωτηρίου, ο Μάρκος Βατζαξής, ο Νικόλαος Βασιλείου και
άλλοι²⁶⁷ ενώ αρκετοί ήταν και οι πρακτικοί γιατροί της Σμύρνης.²⁶⁸

Σύμφωνα με έρευνα του Λάζαρου Βλαδίμηρου, στις πρωτογενείς πηγές της
Ελληνικής Επανάστασης έχουν εντοπιστεί πάνω από 250 ονόματα εμπειρικών θερα-
πευτών που έλαβαν μέρος στον Αγώνα.²⁶⁹ Πιο διάσημοι εμπειρικοί γιατροί την προε-
παναστατική περίοδο αλλά, κυρίως, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ήταν, αναμ-
φίβολα, οι Γιατράκοι από τον Μυστρά. Με βάση την οικογενειακή παράδοση, ο γε-
νάρχης της οικογένειας συνδεόταν συγγενικά με τους Μεδίκους της Φλωρεντίας, γε-
γονός που αντανακλάται στην ετυμολογική συνάφεια των επωνύμων *Medico* και *Ia-*

Υγειονομική φροντίδα και περίθαλψη των αγωνιστών του 1821, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
[*Εθνική Βιβλιοθήκη*, 56], Θεσσαλονίκη 2011, σ. 19-20.

²⁶⁴ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 100-101, 146.

²⁶⁵ Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 268-269.

²⁶⁶ Βλ. αναλυτικότερα Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 338-339, 379-383, 426-
427, 453-465.

²⁶⁷ Κωνσταντίνος Χιόνης, «Η πρακτική ιατρική στη Θάσο κατά την Τουρκοκρατία», *Πρακτι-
κά Β' Συμποσίου Θασιακών Μελετών, "Η Θάσος διά μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτι-
σμός"*, Θάσος, 16-19 Σεπτεμβρίου 1995, εκδ. Θασιακή Ένωση Καβάλας [*Θασιακά*, 9 (1996)], Καβάλα
1996, σ. 550 κ.ε.

²⁶⁸ Ν. Παπαδογιαννάκης, «Η λαϊκή ιατρική στη Σμύρνη...», *ό.π.*, σ. 313-314· Χρήστος
Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 88-93.

²⁶⁹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 274.

τρός ή Γιατράκος (κατά το μανιάτικο ιδίωμα). Οι Γιατράκοι, όπως όλοι οι εμπειρικοί θεραπευτές του 1821, συμμετείχαν ενεργά στον Αγώνα και διακρίθηκαν αφενός ως πολεμιστές και αφετέρου ως γιατροί προσφέροντας σημαντικές ιατρικές υπηρεσίες. Επιπροσθέτως, κατά την προεπαναστατική εποχή, ο Παναγιώτης Γιατράκος ίδρυσε στον Μυστρά σχολή πρακτικής ιατρικής - χειρουργικής, από την οποία αποφοίτησαν αρκετοί θεραπευτές ενώ, το 1821, ο αδελφός του Ηλίας οργάνωσε στην ίδια περιοχή στρατιωτικό νοσοκομείο, όπου περιέθαλψε 141 τραυματίες.²⁷⁰

Ιδιαίτερη περίπτωση οπλαρχηγού - εμπειρικού γιατρού αποτελεί και ο προεστός της Γαστούνης Γεώργιος Σισίνης (1769-1831), ο οποίος δαπάνησε ολόκληρη την κινητή οικογενειακή περιουσία του για τις ανάγκες του Αγώνα. Ο Σισίνης δεν ήταν γιατρός με τη στενή έννοια του όρου, αλλά κατείχε εμπειρικές ιατρικές και φαρμακευτικές γνώσεις από το οικογενειακό περιβάλλον του. Ο πατέρας του είχε σπουδάσει ιατρική στην Ιταλία και διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη. Τα αδέρφια του, που απεβίωσαν πριν από την Επανάσταση, ήταν επίσης γιατροί. Εκείνος δεν σπούδασε, όμως έδινε ιατρικές συμβουλές και χορηγούσε φάρμακα στους κατοίκους της Ηλείας, οι οποίοι τον θεωρούσαν ικανό γιατρό ενώ ο γιατρός Julius Michael Millingen (1800-1878) τον χαρακτηρίζει «άσημο φαρμακοποιό της Γαστούνης».²⁷¹

γ. Οι γιάτραινες ή γιάτρισσες - οι μαιές

Συγχρόνως με τους εμπειρικούς γιατρούς, δραστηριοποιούνταν και γυναίκες θεραπεύτριες, οι λεγόμενες *γιάτραινες* ή *γιάτρισσες*.²⁷² Από σχετικές μαρτυρίες διασώζο-

²⁷⁰ Βλ. αναλυτικότερα στο ίδιο, σ. 78-81, 116· Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, *ό.π.*, σ. 16-17· Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι Γιατράκοι του 1821*, Αθήναι 2001· Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *ό.π.*, σ. 42· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 134-135, 197-198, 202· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 650· του ίδιου, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 10. Ειδικότερα, για το στρατιωτικό νοσοκομείο στον Μυστρά και τη δράση του Ηλία Γιατράκου βλ. Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, «Το πρώτο πολεμικό νοσοκομείο της Ελληνικής Επανάστασης στον Μυστρά και ο χειρουργός Ηλίας Γιατράκος», *Λακωνικά Σπουδαί*, 11 (1992), σελ. 523-548.

²⁷¹ Βλ. αναλυτικότερα Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 277-282· Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *ό.π.*, σ. 45· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 210.

²⁷² Για τη σχετική ορολογία, που ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο, βλ. Καλλιόπη Αλκ. Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική

νται τα ονόματα αρκετών από αυτές, καθώς και πληροφορίες για τη ζωή και το έργο τους. Όπως αναφέρει ο Δημήτριος Καμπούρογλου [...] *γιάτραιναις ύπήρχον πολλαί και όνομασταί· κατά τούς τελευταίους αιώνας τής Τουρκοκρατίας διεκρίνοντο αί Μαντραβίλαινα, Ασπρακάραινα, Μπαρμπάραινα, Τζουτζούραινα, Στακέλαινα, κλ. Αύται ήσαν διάσημοι διά σπιριά και έπιδέσμους· έπερνον αίμα, ιδίως τόν Μαϊόν, όστις ήδύνατο να όνομασθή μὴν τοῦ αίματος. Η Στακέλαινα ύπεργηρος κατά την Έπανάστασιν, διέμεινε μετὰ τῶν πολιορκουμένων εἰς τήν Ακρόπολιν, όπως ίατρεύη τούς πληγωνομένους [...].*²⁷³

Άλλες γνωστές γιάτρινες ήταν: η Μαρία Κανάρη, μητέρα του περίφημου πυρπολητή Κωνσταντίνου Κανάρη,²⁷⁴ η Ελένη Παγκάλου από την Κέα, μετέπειτα σύζυγος του οπλαρχηγού Βάσου Μαυροβουνιώτη,²⁷⁵ και η Πολυξένη Καβάκου από τη Μάνη, που μεταφέρθηκε στην Αίγυπτο από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ και πέθανε στο Κάιρο το 1832.²⁷⁶ Ακόμα περισσότερες γιάτρινες καταγράφονται σε μελέτες τοπικού ενδιαφέροντος όπως, για παράδειγμα, για τη Σμύρνη,²⁷⁷ τη Χίο,²⁷⁸ τη Λευκάδα,²⁷⁹ την Πελοπόννησο²⁸⁰ και την Κρήτη.²⁸¹

Οι γιάτρινες είχαν τη δυνατότητα να θεραπεύουν αρκετές παθήσεις, ωστόσο θεωρούνταν περισσότερο κατάλληλες για γυναίκες ασθενείς ή άρρωστα παιδιά.²⁸² Αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό εάν λάβει κανείς υπ' όψιν του την κυρίαρχη νοοτρο-

της κατοχύρωση», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου "Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση"*, Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 121-122.

²⁷³ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ό.π.*, τ. Γ', σ. 187.

²⁷⁴ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 225· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 383· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 205.

²⁷⁵ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 225· Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, *ό.π.*, σ. 17· Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 145· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 210.

²⁷⁶ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 225.

²⁷⁷ Ν. Παπαδογιαννάκης, «Η λαϊκή ιατρική στη Σμύρνη...», *ό.π.*, σ. 313-314· Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, σ. 88-93.

²⁷⁸ Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 339, 379, 381, 382, 459-463.

²⁷⁹ Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 268.

²⁸⁰ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 51-58 (ιδίως σ. 52, 56-57).

²⁸¹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 352.

²⁸² Καλλιόπη Αλκ. Μπουρδάρη, *ό.π.*, σ. 124-125.

πία, τις ατομικές ηθικές αναστολές και τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την εποχή. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του Franz Wilhelm Sieber ο οποίος, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην οθωμανική αυτοκρατορία στις αρχές του 19ου αιώνα, κλήθηκε να εξετάσει μια άρρωστη Οθωμανή, χωρίς όμως να του επιτραπεί η είσοδος στο δωμάτιό της!²⁸³ Τον άφησαν μόνο να ψηλαφήσει τον σφυγμό της μέσα από ένα άνοιγμα στον τοίχο.

Μια ιδιαίτερη εξειδίκευση που είχαν αποκτήσει οι γιάτρινες ήταν η μαιευτική. Ας σημειωθεί ότι το πρώτο μαιευτήριο στον ελλαδικό χώρο συστάθηκε στην Αθήνα κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1830 ενώ οι μαιευτικές σπουδές άρχισαν να προωθούνται μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών και, κυρίως, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα.²⁸⁴ Πρώτος καθηγητής Μαιευτικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών υπήρξε ο Νικόλαος Κωστής (1805-1861), ο οποίος διετέλεσε και πρώτος διευθυντής του Μαιευτηρίου Αθηνών.²⁸⁵ Μέχρι τότε, οι απαραίτητες μαιευτικές διεργασίες σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια επιτελούνταν αποκλειστικά από εμπειρικές μαιές. Ενδεικτική του ποσοστού των μαιών στην ελληνική κοινωνία είναι μια απογραφή του 1881 στην οθωμανοκρατούμενη ακόμα Κρήτη. Σε συνολικό πληθυσμό 275.287 ατόμων (202.934 χριστιανών και 72.353 μουσουλμάνων) περιλαμβάνονταν 281 χριστιανές και 81 μουσουλμάνες μαιές.²⁸⁶

Οι μαιές ήταν συνήθως μεγάλες σε ηλικία γυναίκες που γνώριζαν «τὰ μυστικά τῆς γέννας καὶ τῆς λεχωνιάς».²⁸⁷ Φρόντιζαν για την προετοιμασία της επιτόκου, διεκ-

²⁸³ Αθανάσιος Ι. Γκιλάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 179· βλ., επίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ' (1810-1821), σ. 443.

²⁸⁴ Σύμφωνα με τον Νίκο Παπανικολάου, στην Ελλάδα ιδρύθηκε κρατικό Μαιευτήριο και Σχολή Μαιών στις 26 Φεβρουαρίου 1838, βλ. Νίκος Α. Παπανικολάου, *Οδοιπορικό στην ιστορία της μαιευτικής - γυναικολογίας*, εκδ. Μαρία Γρ. Παρισιάνου, Αθήνα 1999, σ. 380. Κατά τον Μανώλη Δετοράκη, το Μαιευτήριο Αθηνών ιδρύθηκε το 1835 και άρχισε να λειτουργεί το 1837, ενώ επίσημα η εκπαίδευση μαιών σε αυτό άρχισε το 1850, βλ. Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 353· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Ορόσημα και κορυφαία γεγονότα στην ιστορία της ελληνικής Μαιευτικής και Γυναικολογίας», *“Περί Γυναικείων”. Μαιευτική και Γυναικολογία από την Αρχαιότητα ως σήμερα* (επιμ. Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά), εκδ. Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής - Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 21.

²⁸⁵ Νίκος Α. Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 341· βλ., επίσης, Γιώργος Παπαδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 26, 52-65· Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Ορόσημα...», *ό.π.*, σ. 21-22.

²⁸⁶ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 354.

²⁸⁷ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 53· βλ., επίσης, Νίκος Α. Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 377.

περαίωναν τη διαδικασία του τοκετού και αναλάμβαναν την περιποίηση του νεογνού αλλά και της λεχώνας.²⁸⁸ Βασικές επιδιώξεις κάθε μαίας ήταν η επιτυχής εμβρυουλκία σε περιπτώσεις δυστοκίας, η ανάσχεση της αιμορραγίας και η αποτροπή των μολύνσεων και πιθανών περιγεννητικών λοιμώξεων, οι οποίες μπορούσαν, συχνά, να αποβούν θανάσιμες, εφόσον δεν τηρούνταν οι απαραίτητοι κανόνες καθαριότητας και αντισηψίας. Για τον σκοπόν αυτόν, χρησιμοποιούσαν βρασμένο νερό, αλάτι, καθαρά ρούχα κ.λπ. Παράλληλα, ήξεραν να μεταχειρίζονται τα επονομαζόμενα νεραΐδοσφόντυλα²⁸⁹ και εναρμονίζονταν με τις ποικίλες θρησκευτικές δοξασίες, προλήψεις και δεισιδαιμονίες, που επικρατούσαν σχετικά με τον τοκετό και τη λοχεία περισσότερο ίσως από οποιαδήποτε άλλη κατάσταση.²⁹⁰

Ο τοκετός γινόταν στο σπίτι της ετοιμόγεννης, όπου ερχόταν η μαία με τη βοήθ της. Στη διαδικασία μπορούσαν να παρίστανται και άλλα άτομα, όχι όμως κοπέλες παρθένες ή έγκυες με το σκεπτικό ότι επιφέρουν δυστοκία αλλά ούτε ο σύζυγος για να μη «συχαθῆ τῆ γυναῖκα ντου ὅτινα τηνὲ δῆ σ' ἔθιοια χάλια».²⁹¹ Μόλις διαπιστωνόταν η διαστολή του τραχήλου, έβαζαν την επίτοκο να καθίσει πάνω σε μια ειδικά διαμορφωμένη ξύλινη κατασκευή, κάτι σαν ειδικό κάθισμα με άνοιγμα στην μπροστινή πλευρά, προκειμένου να γεννήσει. Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, αυτές οι ιδιόμορφες καρέκλες τοκετού υπέστησαν αρκετές μεταβολές και απέκτησαν

²⁸⁸ Βλ. αναλυτικά Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 351-352, 355-356· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 296-297, 417-420, 463· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 83-85· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 113-115· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 41-56· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, «Η κοινωνική πρόνοια...», *ό.π.*, σ. 43-44.

²⁸⁹ Βλ. αναλυτικά Χρίστος Θ. Οικονομόπουλος, «Τα σαράντα νεραΐδοσφόντυλα στην ελληνική λαϊκή παράδοση και η ιατρική ερμηνεία τους (Συμβολή στην Ελληνική Λαογραφική Μαιευτική και Μαστολογία και στην Παιδική Λαογραφία)», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, *Ρέθυμνο*, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 321-363.

²⁹⁰ Ειρήνη Ταχατάκη, «Εγκυμοσύνη - Γέννηση - Λοχεία», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, *Ρέθυμνο*, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 567-576· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 56-61, 105-113· Χρυσούλα Χατζητάκη - Κασωμένου, «Γυναικείες χρήσεις βοτάνων: στο μεταίχμιο της θεραπευτικής και της μαγείας», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους, Ζ' Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα χ.χ., σ. 173-175.

²⁹¹ Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 41.

σταδιακά το σχήμα πολυτελούς πολυθρόνας.²⁹² Συχνά, διέθεταν πλάγιους βραχίονες, για να ακουμπάει τα χέρια της η ετοιμόγεννη, και αντίστοιχο στήριγμα για την πλάτη ενώ, αν δεν υπήρχε τέτοιο στήριγμα, αναλάμβανε να κρατάει γερά την επίτοκο η βοηθός της μαίας. Το εν λόγω κάθισμα έμοιαζε, σε γενικές γραμμές, με τροποποιημένο στασίδι εκκλησίας και σε κάποιες περιοχές προσδιοριζόταν ως «σελλί» ή «τα σκαμνιά».²⁹³ Ορισμένες φορές ο τοκετός επιτυγχανόταν με την ετοιμόγεννη να στέκεται σε όρθια θέση με ανοιχτά πόδια,²⁹⁴ σε καμία περίπτωση όμως ξαπλωμένη σε κρεβάτι όπως συμβαίνει σήμερα. Καταγράφεται, επίσης, τοκετός «στα γόνατα».²⁹⁵

Μια άλλη ιδιαίτερη διεργασία που εφαρμοζόταν συχνά κατά τον τοκετό ήταν το ταρακούνημα ή σείσιμο. Πρόκειται για τεχνική που εντοπίζεται στην ιπποκρατική μαιευτική, αλλά απαντούσε και σε χωριά της Χίου, της Κορίνθου και άλλων περιοχών, κατά τη νεότερη εποχή, και αποσκοπούσε είτε στη μετακίνηση του εμβρύου σε φυσιολογική θέση πριν από τον τοκετό είτε στην έξοδο του πλακούντα μετά τη γέννα.²⁹⁶ Η γυναίκα ξάπλωνε πάνω σε ένα χοντρό σεντόνι ή κουβέρτα και οικεία της πρόσωπα έπιαναν τις άκρες του υφάσματος και το κουνούσαν με δύναμη.²⁹⁷

Αναλυτική περιγραφή τοκετού στα νησιά του Αιγαίου αποτυπώνεται στο ταξιδιωτικό βιβλίο του Γάλλου φυσιοδίφη Charles N.S. Sonnini (1751-1812).²⁹⁸ Η κα-

²⁹² Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 115· του ίδιου, «Η κοινωνική πρόνοια...», *ό.π.*, σ. 43-44.

²⁹³ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 355· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 42· βλ., επίσης, Ειρήνη Ταχατάκη, *ό.π.*, σ. 570· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 171-174· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 83-84· Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 101. Στην Κέρκυρα ονομαζόταν «σέλα», βλ. Γεράσιμος Χυτήρης, *ό.π.*, σ. 66.

²⁹⁴ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 355.

²⁹⁵ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 175-176.

²⁹⁶ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Η ιπποκράτειος μαιευτική σείσις. Μια αρχαία μαιευτική τεχνική που επιβίωσε έως την εποχή μας*, εκδ. Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αθήνα 2016, σ. 43 κ.ε.· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 178-180.

²⁹⁷ Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας, «Η λαϊκή ιατρική στην παραδοσιακή κοινωνία της Κορινθίας του 20ού αιώνα (κύηση, τοκετός, λοχεία, γαλουχία)», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερευνής της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 180-181· Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 101· Σεβαστή Χαβιάρα-Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 266-267, 463.

²⁹⁸ Φίλιππος Π. Αργέντης, Στίλπων Π. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνας*, τ. Γ', τυπογραφείον "Εστία", Εν Αθήναις,

ταγραφή αυτή, περίπου 40 χρόνια πριν από την Ελληνική Επανάσταση, είναι εν γένει ενδεικτική για τον τρόπο επιτέλεσης του τοκετού στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ο Γάλλος περιηγητής σχολιάζει επικριτικά τις μαιευτικές τεχνικές που είδε να εφαρμόζονται στα ελληνικά νησιά, τον 18ο αιώνα, ωστόσο παραδέχεται ότι είχαν αποτελεσματικότητα ([...] *j'en ai observé un bon effet* [...]).²⁹⁹

δ. Οι χειρουργικές επεμβάσεις και η αποκατάσταση πληγών, τραυμάτων και ορθοπαιδικών προβλημάτων

Σε αντίθεση με τη μαιευτική στην οποία ειδικεύονταν οι γιάτραινες, συνηθισμένες διαδικασίες στις οποίες επιδίδονταν, κατά κύριο λόγο, οι άνδρες εμπειρικοί γιατροί ήταν οι χειρουργικές επεμβάσεις.³⁰⁰ Όπως ήδη επισημάνθηκε παραπάνω, οι εμπειρικοί γιατροί επιτελούσαν εγχειρήσεις κήλης. Πιο συνηθισμένη ήταν η θεραπεία της βουβονοκήλης. Συνήθως, πριν από την επέμβαση, συντασσόταν μεταξύ του ασθενούς και του θεραπευτή έγγραφη συμφωνία, με την οποία καθοριζόταν η αμοιβή του χειρουργού και δηλωνόταν η απαλλαγή του από οποιαδήποτε υπαιτιότητα σε περίπτωση κακής έκβασης της εγχείρησης.³⁰¹ Οι πρακτικοί θεραπευτές χρησιμοποιούσαν ειδικά κηρωμένα ράμματα από κάνναβη ενώ, μετά την επέμβαση, το τραύμα καλυπτόταν «διά λευκώματος ωοῦ ἀναμεμιγμένου μετὰ οἴνου».³⁰² Κατά τον Λάζαρο Βλα-

1946, σ. 1669-1671, 1677-1678· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Η ιπποκράτειος μαιευτική σείσις...* ό.π., σ. 28-33· Σεβαστή Χαβιάρια - Καραχάλιου, ό.π., σ. 294-295· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί...* ό.π., σ. 113-114· Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...* ό.π., τ. 406-407.

²⁹⁹ C.S. Sonnini, *Voyage en Grèce et Turquie, fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour Ottomane*, Chez F. Buisson, A Paris, 1801, τ. 2, σ. 83.

³⁰⁰ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική...* ό.π., σ. 54, 56· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκιανάτσας, «Βότανα, γιατροσόφια...», ό.π., σ. 460· Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...* ό.π., τ. Γ1' (1800-1810), σ. 55.

³⁰¹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία...* ό.π., σ. 96-98· Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», ό.π., σ. 42· Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική...* ό.π., σ. 306· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί...* ό.π., σ. 109.

³⁰² Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί...* ό.π., σ. 178· βλ., επίσης, του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία...* ό.π., σ. 94.

δίμηρο, όταν οι χειρουργοί από τα Ζαγοροχώρια χειρουργούσαν τη βουβωνοκήλη, οι Ευρωπαίοι γιατροί «δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπιληφθοῦν αὐτῶν τῶν περιπτώσεων» και απλά «συνιστοῦσαν τὸν κηλεπίδεσμο».³⁰³ Πάντως, οι επιτυχίες των εμπειρικών γιατρών στις εγχειρήσεις κήλης επιβεβαιώνονται από τον Rouqueville.³⁰⁴

Το 1798, χειρουργήθηκε με επιτυχία για βουβωνοκήλη, από Έλληνα πρακτικό γιατρό, και ο διάσημος για το αρχαιολογικό ενδιαφέρον του Γάλλος πρόξενος στην Αθήνα Louis François Sébastien Fauvel (1753-1838).³⁰⁵ Ο Fauvel περιέγραψε την εγχείρηση αυτή σε γραπτή έκθεσή του, που αποτελεί εξαιρετική μαρτυρία για τη συγκεκριμένη ιατρική διεργασία εκείνη την περίοδο.³⁰⁶ Σύμφωνα με τον Κυριάκο Σιμόπουλο, η επέμβαση στον Fauvel από τον Έλληνα πρακτικό γιατρό, το 1798, συνοδεύτηκε από αρκετές δεισιδαιμονικές ενέργειες: τοποθέτησαν ένα δρεπάνι πίσω από το προσκέφαλο του αρρώστου, έβαλαν σκόρδο κάτω από το μαξιλάρι του, άνοιξαν τα παράθυρα την αυγή κ.λπ.· ωστόσο, ως ιατρική διαδικασία, δεν διαφέρει πολύ από τη σύγχρονη τεχνική των εγχειρήσεων μη περιεσφιγμένης βουβωνοκήλης.³⁰⁷

Οι εμπειρικοί θεραπευτές προέβαιναν, επιπροσθέτως, χειρουργικά στην ίαση του καταρράκτη, καθώς και σε λιθοτομίες, δηλαδή χειρουργικές αφαιρέσεις λίθων από την ουροδόχο κύστη.³⁰⁸ Η θεραπεία του καταρράκτη γινόταν «διὰ τῆς καταβυθίσεως τοῦ φακοῦ ἐντὸς τοῦ βολβοῦ, κατόπιν ἰσχυρᾶς κρούσεως τοῦ δακτύλου ἐπὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ».³⁰⁹ Για τις λιθοτομίες, ο Rouqueville σημείωνε ότι η διεξαγωγή τους, κάποιες φορές, είχε δυστυχώς αρνητικές επιπτώσεις στον ανδρισμό των ασθενών.³¹⁰ Η

³⁰³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 43.

³⁰⁴ François Charles Hugues Laurent Rouqueville, *Voyage dans la... ό.π.*, τ. 1, σ. 154· του ίδιου, *Voyage de la... ό.π.*, τ. 1, σ. 205· βλ., επίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ₂' (1810-1821), σ. 333.

³⁰⁵ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ό.π.*, σ. 44· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 178· του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 94· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 45.

³⁰⁶ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ₁' (1800-1810), σ. 55-56.

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 56 (υποσημείωση 1).

³⁰⁸ Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ό.π.*, σ. 523· βλ., επίσης, Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 93. Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ό.π.*, σ. 48. Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 6.

³⁰⁹ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 179· βλ., επίσης, του ίδιου, *Η ελληνική ιατρική παιδεία... ό.π.*, σ. 95.

³¹⁰ François Charles Hugues Laurent Rouqueville, *Voyage dans la... ό.π.*, τ. 1, σ. 155· του ίδιου, *Voyage de la... ό.π.*, τ. 1, σ. 205-206· βλ., επίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ₂' (1810-1821), σ. 334-335.

εκ παραδρομής αποκοπή του σπερματικού πόρου, κατά τη διάρκεια αυτών των εγχειρήσεων, μπορούσε αυτόματα να οδηγήσει σε στειρότητα.³¹¹ Επιτυχής διαδικασία λιθοτομίας μαρτυρείται στην αυτοβιογραφία ενός διπλωματούχου γιατρού, ο οποίος, το 1818, σε ηλικία 8 ετών, υποβλήθηκε στη Σάμο σε περινεϊκή κυστεοτομία από δύο Ηπειρώτες εμπειρικούς γιατρούς.³¹²

Η παραπάνω εγχείρηση είναι αντιπροσωπευτική της μεθόδου που εφαρμόζαν όλοι οι θεραπευτές από τα Ζαγοροχώρια και, εν γένει, οι πρακτικοί χειρουργοί, δηλαδή οι επονομαζόμενοι *τζηράχηδες* ή *τζερόκοι*. Οι όροι *τζηράχης*, *τζερόκος* και οι παραλλαγές τους πιθανώς συνδέονται με το τουρκικό *cerrah*, που σημαίνει χειρουργός, αλλά και τους Βενετούς *medici chiroici*, δηλαδή τους πρακτικούς χειρουργούς, οι οποίοι βρισκόνταν στον αντίποδα των *medici fisici*, που ήταν οι διπλωματούχοι γιατροί.³¹³ Ας υπογραμμιστεί ότι οι τζηράχηδες δεν είχαν καμία σχέση με τον τσαρλατανισμό. Άλλωστε, οι αγύρτες δεν αναλάμβαναν χειρουργικές επεμβάσεις, ούτε την αποκατάσταση πολεμικών ή άλλων τραυμάτων.³¹⁴

Παράλληλα με τις χειρουργικές επεμβάσεις, οι εμπειρικοί γιατροί θεράπευαν ορθοπαιδικά προβλήματα και επιμελούνταν την αποκατάσταση πληγών και τραυμάτων.³¹⁵ Οι περισσότερες αναφορές σε τέτοιου είδους ιατρικές διεργασίες προέρχονται, ομολογουμένως, από την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης εξαιτίας των εκτεταμένων πολεμικών συγκρούσεων που εντάθηκαν τότε. Στις πηγές του 1821 καταγράφεται ο τραυματισμός του Καραϊσκάκη, του Κανάρη, του Μακρυγιάννη, του Μάρκου Μπότσαρη και πολλών άλλων επιφανών ή ανώνυμων αγωνιστών.³¹⁶ Οι εμπειρικοί

³¹¹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 99.

³¹² Σπυρίδων Δοντάς, «Η αυτοβιογραφία του εν Κωνσταντινουπόλει ιατρού Δημητρίου Στ. Σταματιάδου (1810-1889)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 26 (1951), σ. 189-190· βλ., επίσης, Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 25-26.

³¹³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 59. Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 27.

³¹⁴ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 401.

³¹⁵ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 55-56· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκωνιάτσας, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 460.

³¹⁶ Βλ. αναλυτικότερα Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 167-180· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες γιατροί... ό.π.*, σ. 186-190· Γιάννης Βλαχογιάννης (επιμ.), *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, τ. Α', εκδ. Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 21947, σ. 124· Γεώργιος Γαζής, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, εκδ. Εθνική Τυπογραφία, Εν Αιγίνη 1828, σ. 18.

γιατροί εκείνης της εποχής φρόντιζαν με ζήλο για την αιμόσταση και την επούλωση των τραυμάτων, ακινητοποιούσαν τα κλειστά κατάγματα, δηλαδή τα οστά που είχαν σπάσει χωρίς να έχει προκληθεί κάποια πληγή, και, πιο συχνά, καλούνταν να αντιμετωπίσουν ανοιχτά κατάγματα.

Πιο συγκεκριμένα, για την ακινητοποίηση των καταγμάτων οι εμπειρικοί θεραπευτές τοποθετούσαν στην περιοχή με το σπασμένο οστό ένα παχύρρευστο μείγμα-έμπλαστρο, το οποίο μετέπειτα έπηξε, αποκτούσε στερεή υφή και λειτουργούσε όπως ο σημερινός γύψινος επίδεσμος. Το σκεύασμα των εμπειρικών γιατρών, που εμπειρείχε ασπράδι αβγού, λάδι, ρακή, τριμμένο σαπούνι, μαστίχα, λιβάνι και τριμμένο κεραμίδι ή τριμμένο μάρμαρο μαζί με ρυπαρά μαλλιά προβάτου, λεγόταν *ανακόλλι ή οστεόκολλα*.³¹⁷ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Rouqueville, για την θεραπεία των καταγμάτων χρησιμοποιούσαν «παφιλένιους νάρθηκες» και «στέρεη φλούδα δέντρου».³¹⁸ Σε περιπτώσεις μυϊκών κακώσεων, ήταν ενδεδειγμένη η χρήση βουτύρου και κάποιας προβιάς.³¹⁹ Επίσης, σε μεγάλους μώλωπες με οιδήματα και εκχυμώσεις, τοποθετούνταν επιθέματα με βότανα και αλάτι, εξού και η παροιμιώδης φράση «τον έκανε του αλατιού».³²⁰

Για την ανασχεση της αιμορραγίας, στα ελαφριά τραύματα εφαρμόζονταν πανιά με ρακή.³²¹ Εάν η αιμορραγία ήταν μεγάλη, έπρεπε να πραγματοποιηθεί καυτηριασμός με πυρωμένο σίδηρο. Συρραφή του δέρματος γινόταν σπάνια. Σε αντίθεση με τις πρακτικές που ακολουθούνται σήμερα, τότε προτιμούσαν συνήθως να αφήσουν

³¹⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 171· βλ., επίσης, Μαρίνος Αργυριάδης - Καχρίλιας, *ό.π.*, σ. 29· Αμύντας Βαρβαρούσης, *Ιστορία της Ορθοπαιδικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η εξέλιξη της ελληνικής Ορθοπαιδικής*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2001, σ. 161· Κανάκης Γεωργιανός, *ό.π.*, σ. 110-111· Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 110, 114· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 372, 381.

³¹⁸ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ1' (1800-1810), σ. 57.

³¹⁹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 174· Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, *ό.π.*, σ. 25· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 167-168· Αθανάσιος Ι. Γκιάλιας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες γιατροί... ό.π.*, σ. 186, 189· για τη χρήση προβιάς βλ., επίσης, Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «Παραδοσιακή θεραπευτική...», *ό.π.*, σ. 57· Δέσποινα Ντίνια, *Μια ανάγνωση των Απομνημονευμάτων του στρατηγού Μακρυγιάννη με ιατρική ματιά*, εκδ. Ροτόντα, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 217-218.

³²⁰ Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «Παραδοσιακή θεραπευτική...», *ό.π.*, σ. 57.

³²¹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 169· Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, *ό.π.*, σ.

την πληγή να θρέψει σταδιακά και να κλείσει μόνη της. Η μέθοδος αυτή απαιτούσε ωστόσο περισσότερο χρόνο για την πλήρη ανάρρωση του ασθενούς και την οριστική αποκατάσταση ενός απλού τραύματος.

Οι θεραπευτές μεταχειρίζονταν επικουρικά επούλωτικές φυτικές δρόγες,³²² κρασί ή ρακή, αλοιφές με αβγό και λάδι (ή βούτυρο αντί για λάδι), καθώς και κηραλοιφές.³²³ Συχνά, δεν έκαναν απλά επάλειψη της πληγής με τις αλοιφές, αλλά εμπότιζαν σε αυτές κομμάτια λινού υφάσματος ή πολλά νήματα μαζί και τα τοποθετούσαν πάνω στο τραύμα ως έμπλαστρο ή σαν τα σημερινά τσηρώτα.³²⁴ Εξάλλου, ο όρος *τσηρώτο*, που προέκυψε από την ιταλική λέξη *cerotto*, αποτελεί αντιδάνειο με ετυμολογική προέλευση από το ουσιαστικοποιημένο αρχαίο επίθετο *κηρωτός*, -η, -όν σε ουδέτερο γένος, που σημαίνει το «αλειμμένο με κερί».³²⁵ Στην καθημερινή περιποίηση των τραυμάτων περιλαμβανόταν αρχικά ο καθαρισμός της πληγής με ρακή, κρασί ή ξίδι, στη συνέχεια η εφαρμογή του επούλωτικού σκευάσματος (π.χ. αλοιφή, κηραλοιφή κ.λπ.) ή του «τσηρώτου» και, τέλος, η επίδεση με καθαρά πανιά. Οι παραπάνω πρακτικές είχαν, αναμφισβήτητα, καθιερωθεί πολύ πριν από την Ελληνική Επανάσταση, σύμφωνα και με τις περιγραφές των Dimo και Nicolo Stephanopoli που βρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο, τα έτη 1797 και 1798.³²⁶

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη θεραπεία των τραυμάτων, κατά την προεπαναστατική περίοδο, προσφέρονται και από το χειρόγραφο σημειωματάριο του γιατρού Παπαδάκη από τη Λάγια, ο οποίος έδρασε στα χωριά της Μάνης, κατά τον 18ο

³²² Βλ. ενδεικτικά Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 149-151· Μαρίνος Αργυριάδης - Καχρίλας, *ό.π.*, σ. 28.

³²³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 159-165, 170-171· Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, *ό.π.*, σ. 23· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 27· Αθανάσιος Ι. Γκιλλάς, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 184.

³²⁴ Κανάκης Γερωνυμάκης, *ό.π.*, σ. 111· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 165-167.

³²⁵ Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2004, σ. 1.809.

³²⁶ [Dimo Stephanopoli, Nicolo Stephanopoli,] *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce, pendant les années V et VI (1797 et 1798 v. st.), d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français, et l'autre du général en chef Buonaparte, rédigé par un des professeurs du Prytanée*, τ. 2, De l'imprimerie de Guilleminet, A Paris an VIII [1799 ή 1800], σ. 29· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 152· Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Β' (1700-1800), σ. 757-758.

αιώνα.³²⁷ Σε αυτό δεν καταγράφονται φαρμακευτικές συνταγές ή οι ιδιότητες των δρογών, αλλά περιλαμβάνονται οι συμφωνίες που υπέγραφε με τους ντόπιους για την παροχή ιατρικών-χειρουργικών υπηρεσιών, τα είδη των τραυμάτων που έφεραν οι ασθενείς του, καθώς και λεπτομέρειες για τη θεραπεία τους, ενώ από τα ονόματα όσων δηλώνονταν ότι εν τέλει θεραπεύονταν διαφαίνεται και η αποτελεσματικότητα των ιατρικών μεθόδων που ακολουθούσε.³²⁸

Θα πρέπει, επιπροσθέτως, να σημειωθεί εδώ ότι οι μεγάλες πληγές και τα ανοιχτά κατάγματα παρουσίαζαν, γενικά, μεγάλη πιθανότητα να εκδηλωθεί κάποια μόλυνση και, ως εκ τούτου, κύριο μέλημα των θεραπευτών ήταν να αποτρέψουν αυτό το ενδεχόμενο. Σε αντίθεση όμως με τους Ευρωπαίους στρατιωτικούς γιατρούς, που συνήθως προέβαιναν χωρίς δεύτερη σκέψη σε ακρωτηριασμό του τραυματισμένου μέλους για να αποφευχθεί άμεσα η γάγγραινα, οι Έλληνες εμπειρικοί θεραπευτές προτιμούσαν την εφαρμογή σωσιμελούς αγωγής.³²⁹ Προσπαθούσαν, δηλαδή, να μην αποκόψουν την άρθρωση αλλά, παράλληλα με την επούλωση των πληγών, να δημιουργήσουν συνθήκες ασηψίας και να πετύχουν την απολύμανση των τραυμάτων. Σίγουρα γίνονταν ακρωτηριασμοί και από τους Έλληνες γιατρούς, ωστόσο ήταν πολύ λιγότεροι συγκριτικά με εκείνους που πραγματοποιούνταν σε στρατεύματα στα οποία υπηρετούσαν Γάλλοι και Ιταλοί γιατροί όπως, για παράδειγμα, η αιγυπτιακή στρατιά του Ιμπραήμ³³⁰ ή η Grande Armée του Ναπολέοντα.³³¹ Αλλά και στα ελληνικά στρατόπεδα, οι ξένοι γιατροί που βρέθηκαν στο πλευρό των εξεγερμένων Ελλήνων κατά τη διάρκεια του Αγώνα υποστήριζαν την αναγκαιότητα των ακρωτηριασμών.

³²⁷ I.E.E.E. 214.

³²⁸ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού», *Νέος Ελληνομνήμων*, 14, 1 (1917), σ. 51-78· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 70-71· Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *ό.π.*, σ. 43.

³²⁹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 174-177· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 28· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ό.π.*, σ. 10· βλ., επίσης, Μαρίνος Αργυριάδης - Καχρίλας, *ό.π.*, σ. 27. Γενικότερα, για την πρακτική του ακρωτηριασμού στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. Αμύντας Βαρβαρούσης, *ό.π.*, σ. 151-154.

³³⁰ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21. Απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τ. Ε' (1826-1829), Αθήνα 1984, σ. 322· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 175.

³³¹ Dominique Jean Larrey, *Mémoires de chirurgie militaire et campagnes*, τ. 4, Chez J. Smith, Paris 1817, σ. 57.

Ιδιαίτερα ενδεικτική είναι η περίπτωση του Μακρυγιάννη ο οποίος, τον Ιούνιο του 1825, κατά τη μάχη στους Μύλους, υπέστη στο χέρι ένα ανοιχτό συντριπτικό κάταγμα με εκτεταμένο τραύμα μαλακών μορίων και ακατάσχετη αιμορραγία.³³² Μετά τη μάχη, διακομίστηκε στη γαλλική φρεγάτα του ναυάρχου De Rigny και, στη συνέχεια, με τη συνοδεία Γάλλων γιατρών και αξιωματικών, στο Ναύπλιο. Σύντομα όμως παρουσιάστηκε οίδημα και οι γιατροί θεώρησαν επιβεβλημένο να του κόψουν το χέρι από τον ώμο. Εκείνος αρνήθηκε και απώθησε με βίαιο τρόπο τον γιατρό που ετοιμαζόταν να πραγματοποιήσει την εγχείρηση. Έπειτα, ο Μακρυγιάννης έφυγε από το Ναύπλιο και μετέβη στην Αθήνα, όπου τον θεράπευσε ένας ντόπιος γιατρός χωρίς να προχωρήσει σε ακρωτηριασμό σώζοντας, τελικά, το χέρι αλλά και τη ζωή του.³³³ Σε αντίστοιχη περίπτωση, και ο Φωτάκος αναγνωρίζει την αξία των εμπειρικών γιατρών, εκείνη την εποχή, σημειώνοντας τα εξής: «οι αδελφοί Γιατράκοι κατέβαλον πολλήν επιμέλεια και η πληγή μου εθεραπεύθη, χωρίς να χάσω το χέρι μου».³³⁴

ε. Άλλες δράσεις και θεραπευτικές μέθοδοι (αφαίμαξη, αποκάθαρση, *pus laudabile*)

Εκτός από τα παραπάνω, τόσο οι γιάτρινες όσο και οι άνδρες εμπειρικοί θεραπευτές ασχολούνταν και με πολλές άλλες ιατρικές διεργασίες. Με βάση μια νεότερη μαρτυρία από το χωριό Χιράδες Αρκαδίας «οί πρακτικοί γιατροί βρίσκουνε τήν άρρώστια, κάνουνε ενέσεις, βάζουνε κοφτές βεντουζες, παίρνουνε αίμα, φυσᾶνε τ' αὐτιὰ τῶν παιδιῶν πού ἔχουνε άρρώστιες στὰ αὐτιά, κόβουνε τή χρυσή κ.ἄ. Επίσης κάνουνε καλὰ τὶς ἀμυγδαλές μὲ λαίμωμα, ἀνοίγουνε μὲ βελόνα καυτὴ τὶς πληγές πού ἔχουνε πύο ἢ καὶ μὲ καταπλάσματα, γιαιτρεύουν τὸ πυρὸ (έρυσίπελας) καίγοντας μπαμπάκι κεῖ πού ἔναι ἡ άρρώστια καὶ παίρνουνε αίμα ἀπὸ τοὺς ὑπεραιμικοὺς μὲ βεντουζες χαρραχτὲς ἢ μὲ βδέλλες».³³⁵ Με άλλα λόγια, είχαν την ικανότητα να προβαίνουν σε θεραπείες για ωτίτιδες, αμυγδαλίτιδες, ίκτερο και άλλες ασθένειες.³³⁶ Παράλληλα, επι-

³³² Γιάννης Βλαχογιάννης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 261.

³³³ Στο ίδιο, σ. 265.

³³⁴ Μαρίνος Αργυριάδης - Καχρίλας, *ό.π.*, σ. 25.

³³⁵ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 55.

³³⁶ Βλ. ενδεικτικά Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 180-185· Σεβαστή Χαβιάρρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 377-383· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 69 κ.ε.

τελούσαν αφαιμάξεις με βεντούζες και τοποθετούσαν βδέλλες. Για να κόψουν το «σαριλίκι», δηλαδή για τον ίκτερο, συνήθιζαν να κάνουν μικρή τομή στη ρίζα του χαλινού της γλώσσας.³³⁷ Επιπλέον, αντιμετώπιζαν τα κρυολογήματα, τους ρευματισμούς, καθώς και τις νεφρολιθιάσεις.³³⁸

Πάνω από όλα, όμως, γνώριζαν τις φαρμακευτικές ιδιότητες των φυτικών δρογών και μεταχειρίζονταν διάφορα βότανα. Όπως έχει καταγραφεί στη Βυτίνα Αρκαδίας, οι πρακτικοί γιατροί «μάζευαν όρισμένα χόρτα και με δικιά τους συνταγή τὰ ἔφτιαχναν φάρμακα. Συνήθως ἔκοβαν τὸ χαμομήλι, ματζουράνα καὶ μολόχα».³³⁹ Αλλά και στο Οίτυλο «ὕπηρχαν οἱ πρακτικοὶ ἰατροί, εἰδικοί, οἱ ὅποιοι ἐγνώριζαν τὰ χόρτα καὶ τὴν χρῆσιν καθ' ἑνός. Τὸ μεγάλο βοτάνι ἦταν χόρτο τοῦ ὁποῦ ἔβραζαν τὴ ρίζα καὶ ἔδιναν εἰς τὸν ἀσθενῆ νὰ πιῇ τὸν ζωμό».³⁴⁰ Σίγουρα, «ἢ κάθε μάνα, ἢ κάθε γιαγιά, ἤξερε νὰ θεραπεύει τὰ συνηθισμένα παθήματα καὶ τὸ “φαρμακεῖο” τοῦ σπιτιοῦ ἦταν πάντα εφοδιασμένο μὲ τὰ ἀναγκαῖα»,³⁴¹ ωστόσο οι εμπειρικοί γιατροί διέθεταν πιο εξειδικευμένες γνώσεις και για αυτό θεωρούνταν απαραίτητοι ιδίως σε περιπτώσεις που η ασθένεια ήταν πιο βαριά.

Στη Σμύρνη «ἢ ζεστὴ ἀχειλιά στὸν κρυόλαιμο, τὸ σκόρδο μὲ μπαροῦτι στὴν κασίδα, τὸ μάλσαμο στὶς πληγές, τὸ σούρφανο στὴν ψώρα, τὸ ἄπλυτο μαλλὶ μὲ ρακὶ στὰ χτυπήματα, τὸ προζύμι μὲ τὰ γαῖδαροκούρελλα, οἱ πικραγγουργιές γιὰ τὰ χελώνια, τὸ πυρωμένο τοῦβλο, περιχυμένο μὲ γλυκάδι, γιὰ τὸν πόνο, τὰ σερβιτιάλα μὲ σαπουνάδα, οἱ μαλαχτικοὶ λαπάδες γιὰ τὸ στήθος, εἶχαν πάντα μιὰ μεγάλη θεραπευτικὴ δύναμι». Σε περίπτωση πτώσης ἀπὸ σκαλωσιά ἢ δέντρο, οἱ Σμυρνιές γιάτραινες «σκέπαζαν ἀμέσως τὸν χτυπημένο μ' ἓνα πάπλωμα, γιὰ νὰ εἶναι ζεστὸ τὸ αἷμα του, ἔσφαζαν εὐθὺς ἓνα κατσίκι, τὸ γδέρνανε καὶ μὲ τὸ ζεστὸ δέρμα του τύλιγαν τεχνικὰ τὸ χτυπημένο κορμί» ἐνῶ «στὰ ἐντερικά, δυσκοιλιότητες, ζοχάδες, ψήνανε στὴ φωτιά σιναμικὴ, μὲ τσόφλια τοῦ ροδιοῦ, κουφοξυλιά καὶ γουρουνόγλυνα. Τὰ ἔκαμαν στά-

³³⁷ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 352· Κανάκης Γερωνυμάκης, *ὁ.π.*, σ. 112· Ελένη Δουνδουλάκη, Νίκος Χριστινίδης, *ὁ.π.*, σ. 189-190· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ὁ.π.*, σ. 184· Σεβαστή Χαβιάρια - Καραχάλιου, *ὁ.π.*, σ. 446· Αγγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακὴ ἰατρική... ὁ.π.*, σ. 265-266.

³³⁸ Αγγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακὴ ἰατρική... ὁ.π.*, σ. 55.

³³⁹ Στο ἴδιο, σ. 54.

³⁴⁰ Στο ἴδιο, σ. 55· βλ., ἐπίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ὁ.π.*, σ. 149-158, ὅπου ἐπισημαίνονται σχετικὲς ἀναφορὲς ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης.

³⁴¹ Αγγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακὴ ἰατρική... ὁ.π.*, σ. 57.

χτη, και πότιζαν τὸν ἀσθενή». ³⁴² Συχνά χρησιμοποιούνταν, επίσης, σε ὅλον τον ελλαδικό χώρο το κρασί, το ξίδι, η ρακή, το ρετσίνο, το αλατόνερο ή ακόμα και η μούχλα από τους ανήλιους τοίχους και τα αλλοιωμένα τρόφιμα. ³⁴³

Διαδεδομένα φαρμακευτικά σκευάσματα που χορηγούνταν εκείνη την περίοδο από τους πρακτικούς γιατρούς και «τὰς γηραιὰς γιάτρισσας» ἦταν τα καθαρτικά, οι αλοιφές, το «ἀντιπυρετικὸ ματζούνι», οι «δυναμωτικὲς στάλες» και ἄλλα. ³⁴⁴ Οι γιάτραινες, ειδικότερα, συνδύαζαν συχνά τη βοτανοθεραπεία με ξόρκια και δεισιδαιμονικές πρακτικές, φαινόμενο που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη ἤδη από τη μεσαιωνική εποχή. ³⁴⁵ Βεβαία, αυτό εἶχε ως επακόλουθο οι συγκεκριμένες γυναίκες να ταυτίζονται για αἰῶνες με μαγικές διεργασίες και να χαρακτηρίζονται, κυρίως, από αυστηροὺς εκκλησιαστικούς κύκλους ως μάγισσες, ὅπως και οι ἄνδρες θεραπευτὲς ως τσαρλατάνοι. Εντούτοις, τα εν λόγω άτομα υπῆρξαν μέχρι τη σύγχρονη περίοδο ανα-

³⁴² Σωκράτης Ρωνάς, «Αγυρτεία και γιατροσόφια στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 5 (1952), σ. 269.

³⁴³ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ὁ.π.*, σ. 82-84· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ὁ.π.*, σ. 116-122· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ὁ.π.*, σ. 111, 184, 198· του ίδιου, «Η κοινωνική πρόνοια...», *ὁ.π.*, σ. 42· βλ., επίσης, Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «Παραδοσιακή θεραπευτική...», *ὁ.π.*, σ. 57· Μαρίνος Αργυριάδης - Καχρίλας, *ὁ.π.*, σ. 29· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ὁ.π.*, σ. 371, 372· Πανατζής Κοντομίχης, *ὁ.π.*, σ. 49· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ὁ.π.*, σ. 13· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ὁ.π.*, σ. 7-8, όπου επισημαίνεται η θεραπευτική χρήση της μούχλας από τους εμπειρικούς γιατρούς στα Ζαγοροχώρια. Αναλυτικότερα για την αντιμικροβιακή χρήση της μούχλας στον ελλαδικό χώρο βλ. Παναγιώτης Κρητικός, «Η προϊστορία των αντιβιοτικών εν Ελλάδι. Η χρήση των εις την ελληνικήν λαϊκήν θεραπευτικήν», *Λαογραφία*, 18 (1959), σ. 405-422, όπου παρουσιάζονται αρκετές περιπτώσεις (είτε εφαρμογής μούχλας σε πληγές και δερματικές παθήσεις είτε χορήγησής της εσωτερικά από το στόμα) στο πλαίσιο μελέτης για την ιστορία των αντιβιοτικών στην Ελλάδα· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Ο εμπειρικός...», *ὁ.π.*, σ. 88· του ίδιου, «Εμπειρικών γιατρών...», *ὁ.π.*, σ. 44, όπου επισημαίνεται ότι ο Αντώνιος Ζώνιος ή Ζώνιας από τη Βίτσα Ιωαννίνων θεράπευε, τον 18ο αἰώνα, διάφορες παθήσεις με την πράσινη μούχλα και με μουχλιασμένο ψωμί.

³⁴⁴ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 650· βλ., επίσης, Μιχαήλ Μάλαμας, *ὁ.π.*, σ. 11· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ὁ.π.*, σ. 110· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ὁ.π.*, σ. 38· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 453, 459· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ὁ.π.*, σ. 11.

³⁴⁵ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 238, 651, 730· βλ., επίσης, Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ὁ.π.*, σ. 48-49· Μιχαήλ Μάλαμας, *ὁ.π.*, σ. 10· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ὁ.π.*, σ. 38-39· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 453-454.

πόσπαστο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, γεγονός που αντανακλάται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. Η κοκόνια Μαριγώ στο διήγημα *Θάνατος παλληκαριού* του Κωστή Παλαμά (1859-1943), το οποίο αποκαλείται από τον Γεράσιμο Ρηγάτο ως η «κιβωτός της νεοελληνικής λαϊκής ιατρικής»,³⁴⁶ η κυρά Παγώνα στη νουβέλα *Η Λυγερή* του Ανδρέα Καρκαβίτσα (1865-1922) και η Φραγκογιαννού στη *Φόνισσα* του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851-1911) αποτελούν αντιπροσωπευτικές φυσιογνωμίες με διαχρονική εμβέλεια που καταπιάνονταν με ποικίλες θεραπευτικές δράσεις στο πλαίσιο της εμπειρικής ιατρικής.

Σε κάθε περίπτωση, οι πιο δημοφιλείς, καθολικά αποδεκτές και τακτικά επαναλαμβανόμενες διαδικασίες, οι οποίες εν πολλοίς λειτουργούσαν ως πανάκεια για το σύνολο του πληθυσμού, ήταν αφενός η αφαίμαξη και αφετέρου η αποκάθαρση του πεπτικού συστήματος. Οι διεργασίες αυτές έχουν αφετηρία στα αρχαία χρόνια, όμως συνέχισαν να επιτελούνται από τους θεραπευτές μέχρι και τον 20ο αιώνα, όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Η διαδικασία της αφαίμαξης έγκειται στην εκούσια αφαίρεση αίματος από τον οργανισμό για θεραπευτικούς σκοπούς.³⁴⁷ Αυτό μπορούσε να πραγματοποιηθεί με τρεις μεθόδους: α) με φλεβοτομία, β) με τοποθέτηση βδελλών και γ) με αιματηρές βεντούζες. Κατά τη φλεβοτομία, τρυπούσαν με ένα αιχμηρό αντικείμενο τη φλέβα, ώστε να τρέξει η απαραίτητη ποσότητα αίματος, και, ακολούθως, έδεναν την τομή και σταματούσαν την αιμορραγία. Κατά τη μαρτυρία του Αλεξίου Κουτσαλέξη, η αφαίμαξη του αδελφού του [...] *έγένετο δια ζυραφίου* [...].³⁴⁸ Όπως σημειώνει ο Γάλ-

³⁴⁶ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η παρουσία της ιατρικής στη νεοελληνική πεζογραφία*, εκδ. Ακροκέραμος, Αθήνα 1981, σ. 48· βλ., επίσης, του ίδιου, «Θάνατος παλληκαριού, του Κωστή Παλαμά. Μια κιβωτός της νεοελληνικής λαϊκής ιατρικής», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)"*, Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010, τ. Β', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 30], Αθήνα 2013, σ. 425-431.

³⁴⁷ Βλ. αναλυτικότερα Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 109-118· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 145-159· βλ., επίσης, Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Η αφαίμαξη στη λαϊκή θεραπευτική της Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, *Ρέθυμνο*, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 157-168· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 66· Σεβαστή Χαβιάρια - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 372, 377· Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 111· Μικές Παϊδοπούλης, «Το αίμα...», *ό.π.*, σ. 274-284.

³⁴⁸ Αλέξιος Κουτσαλέξης, *ό.π.*, σ. 85.

λος διπλωμάτης Rouqueville, ο οποίος βρέθηκε στον ελλαδικό χώρο κατά την προεπαναστατική περίοδο [...] *πετύχαιναν τὴ συμπίεση μ' ἓνα μεταξωτὸ κορδονάκι κι' ἔκλειναν τὴ φλέβα τοποθετώντας μπαμπάκι πάνω στὸ ἄνοιγμα καὶ δένοντας τὸ μπράτσο μ' ἓνα μεταξωτὸ μαντήλι [...]*.³⁴⁹ Σε νεότερη λαογραφική έρευνα εντοπίζεται σχετική περιγραφή από εμπειρικό θεραπευτὴ του Αδραμυττίου της Μικρᾶς Ασίας, σύμφωνα με την οποία πρώτα έσφιγγαν τον βραχίονα και έπειτα έκοβαν τη φλέβα και [...] *ὄσο ἔτρεχε μαῦρο αἷμα ἀφήναμε. Ὅταν ἐρχόταν κόκκινο, μάινα σταματούσαμε. Βγάναμι τὸ σχοινέλλ', πλύναμε τὸ χερ' μετὸ νερό, βάναμε τὸ μπαμπάκι μετὸ λὰδ' [...]*.³⁵⁰

Από την άλλη, μία βδέλλα βάρους 2 γραμμαρίων μπορούσε σε διάστημα μιας ώρας να ρουφήξει αίμα οκταπλάσιο του βάρους της.³⁵¹ Οι βδέλλες τοποθετούνταν συνήθως στο πάσχον μέρος του σώματος ή σε χρόνια έλκη των κάτω άκρων αλλά και σε πόνους, πρηξίματα, διαστρέμματα και άλλες παθολογικές καταστάσεις.³⁵² Σε τέτοιου είδους θεραπεία είχε υποβληθεί και ο στρατηγός Μακρυγιάννης για την αντιμετώπιση «σφοδρῶν πόνων κατὰ μῆκος τῆς σπονδυλικῆς στήλης κατελθόντων μέχρι τοῦ πέρατος τοῦ ἰσχιακοῦ νεύρου ἐν τῷ δεξιῷ ἰσχίῳ». ³⁵³ Οι αιματηρές (ή *κοφτές* ή *χαρακτές*) βεντούζες εφαρμόζονταν σε σημεία του δέρματος τα οποία προηγουμένως είχαν χαραχτεί με ξυράφι. Το κενό αέρος και η επακόλουθη αρνητική πίεση εξαιτίας της βεντούζας συνεπαγόταν, ταυτόχρονα, την άντληση αίματος από τις συγκεκριμένες τομές.³⁵⁴

Η ευρύτερη καθιέρωση των αφαιμάξεων συνδέεται με τη μεγάλη απήχηση της ιπποκρατικής θεωρίας των 4 χυμών (αίμα, φλέγμα, κίτρινη χολή, μέλαινα χολή) και την ανάγκη εξισορρόπησης τους μέσα στο ανθρώπινο σώμα προκειμένου να διατηρείται η υγεία. Με γνώμονα αυτό το σκεπτικό, το πλεόνασμα ή η έλλειψη ενός «χυμού» ήταν η αιτία για κάθε ασθένεια και, ως εκ τούτου, η αφαίρεση του αίματος λει-

³⁴⁹ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ1' (1800-1810), Αθήνα, σ. 57.

³⁵⁰ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 156.

³⁵¹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 115· του ίδιου, «Η αφαίμαξη...», *ό.π.*, σ. 166.

³⁵² Δέσποινα Ντίνα, *ό.π.*, σ. 121 κ.ε· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 115· του ίδιου, «Η αφαίμαξη...», *ό.π.*, σ. 166· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 159· Παναζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 45.

³⁵³ Δέσποινα Ντίνα, *ό.π.*, σ. 121.

³⁵⁴ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 113· του ίδιου, «Η αφαίμαξη...», *ό.π.*, σ. 163· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 145· Παναζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 44-45· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 211-212.

τουργούσε αντισταθμιστικά και συνέβαλε στην επαναφορά της αρμονίας μεταξύ των «χυμών» και, κατ' επέκταση, στην αποκατάσταση της υγείας.³⁵⁵

Στην παραδοσιακή θεραπευτική η αφαιμάξη εφαρμοζόταν άλλοτε κατασταλτικά, κυρίως στην οξεία φάση της νόσου για να εμποδιστεί η εξάπλωσή της, και άλλες φορές προληπτικά, συνήθως την άνοιξη, με στόχο την ανανέωση του οργανισμού. Σύμφωνα με τον Zallony, πρόκειται για έθιμο που [...] *βασίζόταν στη δοξασία ότι όλες οι αρρώστιες προέρχονταν από το ακάθαρτο αίμα [...]*.³⁵⁶ Σε κάποια χωριά της Πελοποννήσου αυτό γινόταν την Πρωτομαγιά ή στη γιορτή του Αγίου Κωνσταντίνου ή της Αναλήψεως.³⁵⁷ Κατά τη νεότερη εποχή, η διαδικασία της φλεβοτομίας είχε συστηματοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό που κυκλοφορούσαν χειρόγραφες υποδείξεις και οδηγίες για την ορθή επιτέλεσή της. Παρέχονταν, μάλιστα, λεπτομέρειες σχετικά με τον προσδιορισμό της φλέβας από την οποία θα λαμβανόταν κάθε φορά το αίμα και υπογραμμίζονταν οι κατάλληλες ημέρες κάθε μήνα κατά τις οποίες έπρεπε να πραγματοποιηθεί ή να αποφευχθεί η τομή με βάση αστρολογικούς υπολογισμούς.³⁵⁸

Σε κάθε περίπτωση, με την εν λόγω διεργασία επιτυγχανόταν η ανανέωση του αίματος και η πτώση της αρτηριακής πίεσης ενώ η τακτική εφαρμογή φλεβοτομιών μπορούσε να επιφέρει την αποδυνάμωση του οργανισμού. Στο πλαίσιο αυτό, διενεργούνταν συχνές αφαιμάξεις σε μοναχούς προκειμένου να περιορίζονται οι ορμές και τα πάθη του σώματος.³⁵⁹ Επίσης, αναφέρεται ότι οι γαιοκτήμονες στα χωριά της Θεσσαλίας αφαιρούσαν αίμα από τον αυχένα των κολλήγων για να εργάζονται περισσότερες ώρες στα χωράφια χωρίς να τους ζαλίζει ο ήλιος.³⁶⁰

³⁵⁵ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 111· του ίδιου, «Η αφαιμάξη...», *ό.π.*, σ. 160· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 150-151· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 310.

³⁵⁶ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ό.π.*, τ. Γ1' (1800-1810), σ. 514.

³⁵⁷ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 309· βλ., επίσης, Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 86· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 377, 425· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 212.

³⁵⁸ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 111· του ίδιου, «Η αφαιμάξη...», *ό.π.*, σ. 160· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 155· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 310· Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 28-29, 166-169.

³⁵⁹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 111· του ίδιου, «Η αφαιμάξη...», *ό.π.*, σ. 160.

³⁶⁰ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 150.

Η άλλη διαδεδομένη θεραπευτική διαδικασία, η αποκάθαρση του πεπτικού συστήματος, μπορούσε να επιτευχθεί με δύο τρόπους οι οποίοι, συχνά, συνδυάζονταν για καλύτερα αποτελέσματα. Ο πρώτος ήταν η χορήγηση εμετικών ή καθαρτικών φαρμάκων. Καθαρτική δράση είχαν αρκετές δρόγες, ανάμεσα στις οποίες το ρετσινόλαδο ή αλλιώς κικινέλαιο ή καστορέλαιο, που λαμβανόταν από τα σπέρματα του φυτού *Ricinus communis* L. της οικογένειας Euphorbiaceae, ο καρπός του οξυφοίνικα, δηλαδή του φυτού *Tamarindus indica* L. της οικογένειας Fabaceae, το κρεμόριο ή αλλιώς τρυγία (όξινο τρυγικό κάλιο, τρυγικό οξύ, C₄H₆O₆) από το κατακάθι του κρασιού, το κόμμι μάννα, η σιναμική ή κοινώς σέννα, η αλόη και άλλα,³⁶¹ ενώ σύνηθες εμετικό, μετά τον 17ο αιώνα, ήταν η ρίζα ιπεκακουάνας.³⁶²

Ο δεύτερος τρόπος αποκάθαρσης του πεπτικού συστήματος επικεντρωνόταν στον καθαρισμό του παχέος εντέρου με υποκλυσμό. Με την εφαρμογή κλυσμάτων διοχετευόταν στο ορθό κάποιο χλιαρό υγρό σκεύασμα, με ελεγχόμενη πίεση, μέσω απλού κυλινδρικού οργάνου με κατάλληλο ρύγχος ή σωληνοειδή απόληξη, το οποίο ονομαζόταν *κλυστήρας* ή κοινώς *κλυστήρι*. Όταν δεν υπήρχε ο απαραίτητος εξοπλισμός, η έγχυση γινόταν με φυσικά μέσα όπως αυτό που εντοπίζεται σε λαογραφική μαρτυρία από κάτοικο του Σχοινοχωρίου Αργολίδας: [...] *Παίρνουν ένα καλάμι ή τον μίσχο φύλλου της κολοκυθιάς, τον φτιάχνουν και τον χρησιμοποιούν για κλύσμα* [...].³⁶³ Το διάλυμα που εισερχόταν στο παχύ έντερο ήταν άλλοτε ελαιούχο και άλλες φορές αλατούχο ή εμπεριείχε χαμομηλόνερο.³⁶⁴

Τόσο η χορήγηση εμετικών ή καθαρτικών φαρμάκων όσο και η εφαρμογή υποκλυσμών επιτελούνταν ιδιαίτερα συχνά, όχι μόνο για την αντιμετώπιση διαταραχών του πεπτικού συστήματος (π.χ. δυσκοιλιότητα, δηλητηρίαση κ.λπ.), αλλά ως παγιωμένη θεραπευτική τακτική απέναντι σε κάθε νόσο. Λειτουργούσαν, δηλαδή, σε μεγάλο βαθμό ως πανάκεια. Σκοπός της αποκάθαρσης ήταν η πλήρης αποτοξίνωση του οργανισμού, η αποβολή των παθογόνων παραγόντων και, κατά συνέπεια, η ευρωστία.

Μια άλλη εξαιρετικά δημοφιλής θεραπευτική πρακτική ήταν το περίφημο *pus laudabile*, το οποίο μεταφράζεται ως «πύον αξιέπαινο». Ο Λάζαρος Βλαδίμηρος εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η εν λόγω τεχνική και παραθέτει

³⁶¹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 119-121.

³⁶² Στο ίδιο, σ. 123-124.

³⁶³ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 297.

³⁶⁴ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 121.

σχετικές πληροφορίες με βάση τις πηγές της εποχής.³⁶⁵ Η συγκεκριμένη μέθοδος στηριζόταν στην ιδέα ότι, όταν αποβάλλεται κάποια βλαβερή ουσία από τον οργανισμό (π.χ. πύον), τότε η υγεία του αρρώστου βελτιώνεται. Συνεπώς, πάγια επιδίωξη των γιατρών ήταν η εσκεμμένη δημιουργία τεχνητής πληγής ή φλυκταινώδους φλεγμονής στο σώμα του ασθενούς ώστε, μέσω αυτής, να παράγεται και να εκρέει πύον. Τοποθετούσαν, μάλιστα, στην πληγή κάποιο μικρό αντικείμενο, για να εμποδίζεται η φυσική και ομαλή επούλωσή της, ή ερέθιζαν επίτηδες το τραύμα εξωτερικά με στόχο τη συνεχή έκκριση του περιπόθητου πυώδους υγρού.

Η τεχνική του *pus laudabile* μπορούσε να υλοποιηθεί με αρκετούς τρόπους. Οι κυριότεροι ήταν: α) το *βοθρίο*, στο οποίο χάραζαν μικρή τομή με ξυράφι και έβαζαν μέσα ένα ξερό μπιζέλι ή στραγάλι, β) το *διάσυρτο* ή *φιτίλι*, όπου ο ερεθισμός του τραύματος γινόταν με τη μετακίνηση μιας μακριάς μεταξωτής ή βαμβακερής ταινίας που είχαν περάσει με βελόνα κάτω από το δέρμα και γ) το *εκδόριο* ή *επιπαστικό* ή *βιζικάντε* από το βενετικό *vissigante*, που σημαίνει είδος εμπλάστρου, όπου η παραγωγή πύου επιτυγχανόταν με επίταση ερεθιστικών ουσιών όπως κονιορτοποιημένα έντομα ή νιτρικός άργυρος.

Σήμερα, με δεδομένες τις ανακαλύψεις του Pasteur και του Lister, οι πρακτικές αυτές μοιάζουν απαρχαιωμένες και επικίνδυνες, όμως, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, χρησιμοποιήθηκαν εντατικά ακόμα και από επιστήμονες γιατρούς ως ενδειγμένη επιλογή για τη θεραπεία πληθώρας ασθενειών και συμπτωμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, από τις συνολικά 366 παθολογικές καταστάσεις που σχολίαζε στο *Εγκόλπιον των ιατρών* (1831) ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, σε περισσότερες από τις μισές προτεινόταν αντιμετώπιση στην οποία περιλαμβανόταν διάσυρτο και βιζικάντε.³⁶⁶

στ. Η μετάδοση των γνώσεων

Η γνώση των βοτάνων και των θεραπευτικών τεχνικών αποτελούσε, αναμφίβολα, κερτημένη εμπειρία που μεταβιβαζόταν κατά παράδοση από γενιά σε γενιά. Αν και τα

³⁶⁵ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 38-39.

³⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 39-40· βλ., επίσης, Παναζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 44, όπου περιγράφεται το *βισγάντι* που εφαρμοζόταν στη Λευκάδα· Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *ό.π.*, σ. 372, όπου παρατίθεται σχετική μνεία για *βυζικάντι* στη Χίο.

τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας είχαν συσταθεί κάποιες σχολές πρακτικής ιατρικής όπως, για παράδειγμα, του Ανάργυρου Πετράκη στην Αθήνα ή του Παναγιώτη Γιατράκου στον Μυστρά,³⁶⁷ η τεχνογνωσία μεταδιδόταν με τη μαθητεία κοντά σε κάποιον έμπειρο θεραπευτή³⁶⁸ και, κυρίως, στο πλαίσιο της οικογένειας.³⁶⁹ Με άλλα λόγια, οι νεότεροι μάθαιναν τα μυστικά της θεραπευτικής από τους γονείς και τους παππούδες και διατηρούσαν ως οικογενειακό αγαθό απόκρυφες φαρμακευτικές συνταγές και θεραπευτικές μεθόδους. Κατά τον Δημήτριο Καμπούρογλου, οι εμπειρικοί γιατροί [...] ἦσαν ταμίαι, ὡς εἶπεῖν, ἰατρικῶν κατὰ παράδοσιν γνώσεων, συνδεομένων πολὺ πρὸς τὴν φύσιν τοῦ τόπου καὶ τὰ βότανα [...].³⁷⁰

Ο Γάλλος φυσιοδίφης Charles N.S. Sonnini έγραφε με αφορμή το ταξίδι του στον ελλαδικό χώρο, στα τέλη του 18ου αιώνα, ότι οι εμπειρικές γιάτρισσες [...] κρατοῦν ἀπὸ τὴν παράδοση ὀρισμένες συνταγές ἀποτελεσματικὰ θεραπευτικῆς [...].³⁷¹ Αντίστοιχα, ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός υπογράμμισε, το 1831, στα προλεγόμενα από το *Εγκόλπιον των ιατρών* ότι [...] εἶναι τινὲς Ἐμπειρικοὶ λεγόμενοι, καὶ περιέργοι ἰατροί, οἱ ὅποιοι προσέχοντες μεγάλως εἰς τὰς πράξεις των, πολλάκις θεραπεύουσι πά-

³⁶⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ὁ.π.*, σ. 80, 90· του ίδιου, «Ο εμπειρικός...», *ὁ.π.*, σ. 88· Θεόδωρος Ι. Δαρδανέσης, *ὁ.π.*, σ. 16· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ὁ.π.*, σ. 61, 135, 197-198, 202, 209, 214· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 650. Σχολείο πρακτικής ιατρικής ίδρυσε επίσης στα Ιωάννινα ο Αδάμος Γοργιδας το 1833, βλ. Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Ο εμπειρικός...», *ὁ.π.*, σ. 88· Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ὁ.π.*, σ. 48· Μιχαήλ Μάλαμας, *ὁ.π.*, σ. 10· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ὁ.π.*, σ. 167· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ὁ.π.*, σ. 33· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ὁ.π.*, σ. 8. Σχολείο για πρακτικούς γιατρούς είχε ιδρύσει στη Βίτσα Ιωαννίνων, κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, και ο Αντώνιος Ζώνιος ή Ζώνιας, βλ. Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Ο εμπειρικός...», *ὁ.π.*, σ. 88· του ίδιου, «Εμπειρικών γιατρών...», *ὁ.π.*, σ. 44.

³⁶⁸ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ὁ.π.*, σ. 73.

³⁶⁹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 93· Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Εμπειρικών γιατρών...», *ὁ.π.*, σ. 43· Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου, *ὁ.π.*, σ. 49, 50· Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ὁ.π.*, σ. 17· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ὁ.π.*, σ. 52-53· Μιχαήλ Μάλαμας, *ὁ.π.*, σ. 8· Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ὁ.π.*, σ. 195· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ὁ.π.*, σ. 39· του ίδιου, «Βότανα, γαιτροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 453, 454· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ὁ.π.*, σ. 12· Νικόλαος Β. Πατσέλης, *ὁ.π.*, σ. 6· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 651, 730· Δημήτριος Μ. Σάρρος, *ὁ.π.*, σ. 523· βλ., επίσης, Violetta Hionidou, «Popular Medicine and Empirics in Greece, 1900-1950: An Oral History Approach», *Medical History*, 60 (2016), σ. 498-500.

³⁷⁰ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ὁ.π.*, τ. Γ', σ. 185-186.

³⁷¹ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ὁ.π.*, τ. Β' (1700-1800), σ. 413.

θη δυσίατα, καὶ μεγάλα ἐν τῷ λαῷ, καθὼς εἶναι οἱ ἐξ Ἰωαννίνων Ἱπποκρατικοὶ ἰατροί, οἵτινες κατὰ παράδοσιν πατρικὴν, καὶ διὰ τῆς προσεκτικῆς αὐτῶν μελέτης καὶ πείρας, θεραπεύουσιν ἐν εὐκολίᾳ τὴν Λιθοτομίαν, τὰς Ἐντεροκήλας, καὶ τοὺς Καταρράκτας τῶν ὀφθαλμῶν, ὡς πολλοὺς ἐξ αὐτῶν εἶδον πάμπολλοι ἄνθρωποι [...].³⁷² Στο ἴδιο πνεῦμα καὶ οὐκουέβιλλε σχολίαζε, τὴ δεκαετία τοῦ 1820, αὐτὴν τὴν «πατρικὴν παράδοσιν» σχετικὰ μετὰ τὴ χειρουργικὴς ἐπεμβάσεις ποὺ ἐπιτελοῦσαν οἱ βικογιατροί³⁷³ καὶ παρέθετε τὴν ἀποψη ἐνός ἐμπειρικοῦ γιατροῦ ἀπὸ τὰ Ζαγοροχώρια, ὁ οὗτος ἰσχυρίζοταν ὅτι ἡ ἐν λόγω κληρονομούμενη ἰατρικὴ πείρα ἀναγόταν στὴν ἀρχαιότητα καὶ μάλιστα στὴ διδασκαλία τοῦ Ἱπποκράτη.³⁷⁴

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ καταγράφεται καὶ ἀπὸ ἄλλους νεότερους μελετητές. Ἐκτός ἀπὸ τὸν Διονύσιον Πύρρο, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς ἐμπειρικοὺς θεραπευτὲς ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα «Ἱπποκρατικοὺς ἰατρούς», ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος Albert Dumont (1842-1884), ὁ οὗτος διετέλεσε καὶ διευθυντὴς τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, ἐπισημαίνει ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἀσκληπιάδων («les obscurs descendants des antiques Asclépiades»)³⁷⁵ ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας τοὺς ἀποκαλεῖ μαθητὲς «τῆς χειρῶνιου σχολῆς», δηλαδὴ τοὺς συνδέει μετὰ τὴ μυθικὴ μορφή τοῦ κένταυρου Χείρωνα.³⁷⁶ Ὁ Albert Dumont σημειώνει, ἐπίσης, ὅτι [...] οἱ δόκτορες οὗτοι ἀποτελοῦσι εἶδός τι ἀδελφότητος, ἐν ἧ ἑκάστη οἰκογένεια ἔχει τινὰ ἰδιότητα, εἰς ἣν ὁ υἱὸς διαδέχεται τὸν πατέρα. Ὅλη αὐτῶν ἡ ἐπιστήμη μεταβιβάζεται διὰ ζώσης φωνῆς [...].³⁷⁷

³⁷² Διονύσιος Πύρρος (ὁ Θετταλός), *Ἐγκόλπιον... ὁ.π.*, τ. Α', σ. γ'.

³⁷³ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la... ὁ.π.*, τ. 1, σ. 154· τοῦ ἴδιου, *Voyage de la... ὁ.π.*, τ. 1, σ. 204-205· βλ., ἐπίσης, Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες... ὁ.π.*, τ. Γ2' (1810-1821), σ. 333.

³⁷⁴ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la... ὁ.π.*, τ. 2, σ. 322· τοῦ ἴδιου, *Voyage de la... ὁ.π.*, τ. 2, σ. 494.

³⁷⁵ Albert Dumont, *Le Balkan et l'Adriatique. Les Bulgares et les Albanais - L'administration en Turquie - La vie des campagnes - Le Panslavisme et l'Hellénisme*, Didier et Cie, Paris 21874, σ. 175· βλ., ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Οἱ Βούλγαροι, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως, Ἐν Ἀθῆναις 1881, σ. 62.

³⁷⁶ Κωνσταντῖνος Σάθας, *ὁ.π.*, σ. 1. Παρόμοια ἀποψη ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Βαβαρέτο, βλ. Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ὁ.π.*, σ. 13.

³⁷⁷ Albert Dumont, *Οἱ Βούλγαροι... ὁ.π.*, σ. 61· βλ., ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Le Balkan... ὁ.π.*, σ. 175.

Σίγουρα, η μαθητεία κοντά σε έναν εμπειρικό θεραπευτή και η προφορική παράδοση έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη μεταβίβαση της εμπειρικής ιατρικής τεχνολογίας. Ωστόσο, ένα σημαντικό μέρος αυτών των δεδομένων πέρασε από γενιά σε γενιά εγγράφως. Πρόκειται για φαρμακογνωστικές, κατά κύριο λόγο, πληροφορίες που διασώθηκαν μέσα από τα χειρόγραφα γιατροσόφια. Οι ιατροσοφικοί κώδικες υπήρξαν σε πολλές περιπτώσεις μοναδικό σημείο αναφοράς για τους θεραπευτές πέρα από όσα γνώριζαν οι ίδιοι από μνήμης. Έτσι, αν οι θρησκευτικές θεραπευτικές πρακτικές στηρίζονταν, ως επί το πλείστον, στην Αγία Γραφή και στα Ευχολόγια, οι μαγικές στα κείμενα της σολομωνικής και οι επιστημονικές στις μεταφράσεις των ευρωπαϊκών συγγραμμάτων, οι εμπειρικοί γιατροί έβρισκαν έρεισμα στα χειρόγραφα γιατροσόφια, που, χωρίς αμφιβολία, αποτελούν την πιο πολύτιμη πηγή για την ιστορία της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΤΑ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Τι είναι τα *Ιατροσόφια*

Στη σημερινή εποχή, η λέξη «γιατροσόφι» είναι συνυφασμένη με την παραδοσιακή θεραπευτική. Με αυτόν τον όρο χαρακτηρίζεται «κάθε εμπειρική θεραπευτική ενέργεια».¹ Πιο συγκεκριμένα, όπως επισημαίνει ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης, γιατροσόφι ονομάζεται το «πρακτικό εμπειρικό φάρμακο», που παρασκευάζεται με βάση προφορικές ιατρικές συνταγές αλλά και, συνεκδοχικά, ο «εμπειρικός τρόπος θεραπείας».² Στο μυαλό όλων η έννοια «γιατροσόφι» παραπέμπει ομολογουμένως σε ζεστά αφεψήματα βοτάνων για την αντιμετώπιση του κρυολογήματος, φάρμακα με πρώτες ύλες από τον κήπο ή την κουζίνα (π.χ. σκόρδο, κρεμμύδι, αρωματικά φυτά, ξίδι, λεμόνι, μαγειρική σόδα κ.λπ.), κηραλοιφές, κομπρέσες, εντριβές και άλλες αντίστοιχες μεθόδους ή σκευάσματα που, μέσω της οικογενειακής παράδοσης, καθίστανται βιωματική γνώση του καθενός ήδη από την παιδική ηλικία του. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα τέτοιων γιατροσοφίων, που όλοι, κάποια στιγμή στη ζωή τους, έχουν εφαρμόσει, μετά από παραίνεση και καθοδήγηση των παππούδων ή των γονιών τους, θα μπορούσαν να θεωρηθούν η χρήση φύλλων μολόχας για την ανακούφιση από το τσίμπημα της τσουκνίδας, η κατανάλωση μαστίχας για τις ενοχλήσεις του στομαχιού, το μάσημα γαρύφαλλου (μοσχοκαρφιού) για την υγιεινή του στόματος και άλλα.

Στο πλαίσιο, όμως, της ιστορικής έρευνας και της παλαιογραφίας, ο όρος *Γιατροσόφι* ή *Ιατροσόφιον* έχει μία ακόμα ερμηνεία. Αναφέρεται σε σύνολα καταγε-

¹ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Λεξικό Ιατρικής Λαογραφίας*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2005, σ. 86.

² Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2004, σ. 415.

γραμμένων συνταγών και φαρμάκων από τη μεσαιωνική και νεότερη περίοδο. Ειδικότερα, χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει μια επιμέρους κατηγορία κωδίκων, δηλαδή χειρόγραφων βιβλίων, με ιατρικό και φαρμακευτικό περιεχόμενο ή αλλιώς «χειρόγραφα που περιέχουν πρακτικῶς χρήσιμη ιατρική ὕλη, περιγραφή νοσημάτων και θεραπευτικῶν μεθόδων, φαρμακευτικῶν συνταγῶν καὶ ὁδηγιῶν».³ Το 1907, ο καθηγητής Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνῶν Αριστοτέλης Κούζης προσδιόριζε τα *Ιατροσόφια* ως «δημόδεις χειρογράφους ἑλληνικὰς συλλογὰς, διασωθείσας ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ ἀσχολουμένας ἰδίως περὶ τὴν θεραπείαν διαφόρων νόσων».⁴ Σύμφωνα με τον Αγαμέμνονα Τσελίκια, αποτελούν «ιατρικὲς ἐπιτομὲς σὲ ἐγχειρίδια γραμμένα σὲ ἀπλοελληνικὴ γλώσσα» και εἶναι «χειρόγραφα βιβλία που περιέχουν συστηματοποιημένη ιατρικὴ ὕλη».⁵ Πρόκειται, ἐπὶ της ουσίας, για «λαϊκὰ χειρόγραφα συνταγολόγια»⁶ ἢ «συναγωγὲς συνταγῶν - με τη χρήση κυρίως βοτάνων».⁷ Με ἄλλα

³ Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις σε Αγιορείτικα Ιατροσόφια», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 149.

⁴ Αριστοτέλης Π. Κούζης, «Ολίγα τινά περὶ ιατροσοφίῶν κατὰ τους μετὰ την Ἀλωσιν χρόνους», *Αρχαία Ιατρικὴς*, 3 (1907), σ. 76· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, *Ιστορία της Φαρμακευτικῆς. Η διαδρομὴ στην εξέλιξη των φαρμάκων ἀπὸ την προϊστορικὴ περίοδο μέχρι σήμερα με ἔμφαση στην κλασσικὴ, ἑλληνιστικὴ και βυζαντινὴ περίοδο και η ἐπίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, εκδ. Σύνδεσμος Ἑλληνικῶν Ακαδημαϊκῶν Βιβλιοθηκῶν [ηλεκτρονικὴ ἔκδοση], Αθήνα 2015, σ. 122· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, «Συμβολὴ εἰς την ιστορίαν της φαρμακευτικῆς των Βυζαντινῶν», *Πανηγυρικὸς τόμος ἐπὶ τη 1400ῃ ἀμφιετηρίδι της Ἱερᾶς Μονῆς του Σινά* (επιμ. Γεράσιμος Κονιδάρης), Εν Αθήναις 1971, σ. 321 (υποσημείωση 269)· πρβλ., επιπροσθέτως, Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ἑλληνικὴ Ιατρικὴ Παράδοση*, τ. Β' (Βυζάντιο και Νεώτεροι Χρόνοι), Αθήνα 1989, σ. 28, ὅπου οἱ ιατροσοφικοὶ κώδικες αναφέρονται ὡς «χειρόγραφες συλλογὲς ιατροσοφικοῦ περιεχομένου».

⁵ Αγαμέμνων Τσελίκιας, *Θέματα Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας*, εκδ. Ἰνστιτούτο "Ἀρέθας" (Μεσογειακὸ Ἰνστιτούτο Ἐρευνῶν Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ἱστορίας των Κειμένων), Αθήνα 2004, σ. 338· του ἰδίου, «Ιατροσοφικὰ χειρόγραφα. Τεκμήρια ἐπιβίωσης της αρχαίας ιατρικῆς γνώσης στους μεταβυζαντινοὺς χρόνους», *Ἡ Καθημερινή - Ἑπτὰ Ἡμέρες* (12 Οκτωβρίου 1997), σ. 30-31· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 121.

⁶ Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία του πολιτισμοῦ και τα γιατροσόφια», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο*, 1 (1979), σ. 42-43· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 121· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Ἡ ιατρικὴ ευρωπαϊκὴ γνώση στον ἑλληνικὸ χῶρο 1745 - 1821*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2003, σ. 27 και του ἰδίου, «Ιατρικὴ», *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημῶν στον ἑλληνικὸ χῶρο (17ος-19ος αἰ.)* (επιμ. Γιάννης Καραῆς), εκδ. Μεταίχμιο - Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, 2003, σ. 569, ὅπου γίνεται λόγος για «χειρόγραφα με ἰατρικὲς συνταγὲς γιὰ διάφορες παθήσεις»· Κων-

λόγια, όπως υπογράμμισε και ο καθηγητής Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, τα *Ιατροσόφια* υπήρξαν «δημόδη συνταγολόγια από τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ ἐντεῦθεν, ἐνέχοντα ἰατρικὰς συνταγὰς».⁸ Ὡς ἐκ τούτου, θα μπορούσαν κατὰ κάποιον τρόπο να θεωρηθούν και εμπλουτισμένες δημόδεις ανεπίσημες ιδιωτικές φαρμακοποιίες.⁹ Σε γενικές γραμμές, βάσιμα θα ισχυριζόταν κανείς ότι συνιστούσαν ιατρικά βιβλία¹⁰ και δημόδη εγχειρίδια ιατρικῶν οδηγιῶν.¹¹

Σε κάθε περίπτωση, τα *Ιατροσόφια* υπήρξαν εἶδος κειμένου ἐξαιρετικὰ δημοφιλές. Μαζί με τους φιλολογικούς και τους νομοκανονικούς κώδικες, λογίζονται ως μία ἀπὸ τις τρεις πιο διαδεδομένες κατηγορίες χειρογράφων, μετὰ τους αναρίθμητους κώδικες που προορίζονταν για ἐκκλησιαστικὴ χρήση και ἐμπεριείχαν λειτουργικά, υμνογραφικά και αγιολογικά κείμενα ἢ θρησκευτικὰ ἀναγνώσματα (π.χ. *Εὐαγγέλια*, *Εὐαγγελιστάρια*, *Ψαλτήρια*, *Μηναῖα*, *Συναξάρια*, *Μηνολόγια*, *Αγιολόγια* κ.λπ.). Ἀς ληφθεῖ υπ’ ὄψιν, ως προς το ἐνδιαφέρον για τὴν ἰατρικὴ και φαρμακευτικὴ θεματολογία, ὅτι το *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* του μεγάλου φαρμακολόγου τῆς ἀρχαιότητος Διοσκουρίδῃ ἦταν το πρῶτο βιβλίο που τυπώθηκε στα Ἑλληνικά ἀμέσως μετὰ τὴν Ἁγία Γραφή. Ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ το περίφημο τυπογραφεῖο του Ἄλδου

σταντίνος Ἀθαν. Γκα νιά τ σ α ς, «Βότανα, γατροσόφια, κομπογιαννίτα», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, 21, 237-238 (1972), σ. 456, ὅπου σχολιάζονται ως «χειρόγραφα λαϊκὰ συγγράμματα, περιέχοντα ἰατρικὰς συνταγὰς ὄλων τῶν ἀσθενειῶν».

⁷ Κωνσταντίνος Μ. Παπαδάκης, «Κείμενα λαϊκῆς ἰατρικῆς σε χειρόγραφα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Κρήτη», *Πρακτικὰ Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Λαϊκὴ Ἰατρικὴ”*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, ἐκδ. Ἱστορικὴ Λαογραφικὴ Ἐταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 373.

⁸ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια και τσαρλατάνοι*, Ἀθήναι 1938, σ. 6· βλ., ἐπίσης, Armin Hohlweg, «Διάδοσὴ και ἐπιδράσεις τῆς βυζαντινῆς ἰατρικῆς στους μετὰ τὴν Ἄλωσὴ χρόνους», *Ἰατρικὰ Βυζαντινὰ Χειρόγραφα* (ἐπιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1995, σ. 38.

⁹ Πρβλ. του ἰδίου, *Ἱστορία τῆς Φαρμακευτικῆς*, Ἀθήναι 1948, σ. 244, ὅπου ως «ανεπίσημες ἰδιωτικὲς συνταγογραφικὲς φαρμακοποιίες» χαρακτηρίζονται τα προγενέστερα των *Ιατροσοφίων* μεσαιωνικά Συνταγολόγια ἢ Ἀντιδοτάρια (Antidotaria, Dispensatoria, Ricettaria)· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, ὁ.π., σ. 159· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ἡ Φαρμακοποιία διὰ μέσου των αἰῶνων*, Ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 7.

¹⁰ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροὶ και ἰατρικὴ στὴν ἐπανάστασὴ του 1821*, ἐκδ. Μπαλτά, 2014, σ. 69.

¹¹ Christos Papadopoulos, «Post-Byzantine Medical Manuscripts: New Insights into the Greek Medical Tradition, its Intellectual and Practical Interconnections, and our Understanding of Greek Culture», *Journal of Modern Greek Studies*, 27, 1 (May 2009), σ. 107.

Μανούτιου (1450-1515) στη Βενετία, το 1499, και, αργότερα, για δεύτερη φορά, το 1518.¹²

Τα *Ιατροσόφια* που διασώζονται σήμερα αποτελούν μια ενδιαφέρουσα κατηγορία πηγών με αρκετές ιδιαιτερότητες. Αναμφισβήτητα, θεωρούνται γραπτή έκφραση μιας μακρόχρονης προφορικής παράδοσης, όμως απαντούν σε πολλές παραλλαγές, γεγονός που καθιστά δύσκολη την ανάδειξη μιας ενιαίας τυπολογίας στο πλαίσιο της περιγραφής τους. Κύριο γνώρισμα αυτών των κειμένων είναι η αρθρωτή διάταξη της περιεχόμενης ύλης με πολλές αυτόνομες υποενότητες, που συναρτώνται με μια συμπληρωματική διάθεση ως προς τη σύνθεση κάθε κώδικα. Ως επί το πλείστον, τα *Ιατροσόφια* απαρτίζονται από επιμέρους τμήματα, τα οποία συνιστούν προϊόντα συρραφής, αντιγραφής και μεταγενέστερων προσθηκών, διορθώσεων ή τροποποιήσεων από διαφορετικούς γραφείς. Κατά συνέπεια, συγκριτικά με άλλες πηγές, παρουσιάζουν τεράστια ποικιλία και μεγάλη ανομοιογένεια μεταξύ τους τόσο ως προς την εξωτερική εικόνα τους όσο και αναφορικά με τις πληροφορίες και τα αποσπάσματα που παραθέτουν.¹³ Με άλλα λόγια, κανείς από τους ιατροσοφικούς κώδικες δεν ταυτίζεται απόλυτα με κάποιον άλλο.¹⁴ Εντούτοις, η διεξοδική μελέτη των συγκεκριμένων χειρογράφων αποκαλύπτει με ενάργεια τα βασικά χαρακτηριστικά τους, αποσαφηνίζει σκοτεινά σημεία και προσφέρει τεκμηριωμένα δεδομένα για πολλές πτυχές τους όπως οι απαρχές της δημιουργίας των εν λόγω κωδίκων, η διάδοσή τους, καθώς και η μορφή, η δομή, το περιεχόμενο αλλά και η ευρύτερη αξία τους.

¹² Σοφία Ριζοπούλου, *Ριζοτόμος. Μελέτη για την περιπλάνηση της ύλης του Διοσκουρίδη σε χειρόγραφα, κώδικες, βιβλία και βοτανολόγια*, εκδ. Διάλογος, Αθήνα 2008, σ. 20, 31, 79· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 285.

¹³ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325, 341· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια: Μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα* (επιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 59· βλ., επίσης, Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 150.

¹⁴ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 327· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 61.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Οι απαρχές της δημιουργίας των *Ιατροσοφίων*

Οι ρίζες των *Ιατροσοφίων* θα πρέπει, κατ' αρχάς, να αναζητηθούν στη βυζαντινή περίοδο. Την εποχή εκείνη, σημειώθηκε, αναμφίβολα, μια ικανοποιητική παραγωγή ιατρικών και φαρμακευτικών εγχειριδίων. Υπήρχαν βιβλία «εις ἃ κατεγράφοντο τὰ σοβαρότερα τῶν νοσημάτων καὶ ὁ τρόπος θεραπείας των, ὡς καὶ ἕτερα εἰς ἃ κατεγράφοντο τὰ διάφορα φάρμακα, μετὰ τοῦ τρόπου παρασκευῆς καὶ χρήσεως τούτων»,¹⁵ πρόκειται δηλαδή για χειρόγραφα βιβλία στα οποία ταξινομούνταν ιατρικές υποδείξεις και συγκεντρωνόταν η βυζαντινή *Materia medica*. Οι κώδικες αυτοί είχαν συμπληρωματικό χαρακτήρα, εξυπηρετούσαν άλλοτε χρηστικούς και άλλες φορές εκπαιδευτικούς σκοπούς και θεωρούνται «πρόγονοι» των πολυάριθμων *Ιατροσοφίων* που δημιουργήθηκαν και κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια των μεταγενέστερων χρόνων. Βρίσκονταν στα χέρια ατόμων που ασκούσαν την ιατρική, αντιγράφονταν κατ' εξοχήν μέσα στα βυζαντινά μοναστήρια και αξιοποιούνταν σε νοσοκομειακές μονάδες και μοναστηριακά ιδρύματα όπως οι *ξενώνες*. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονταν και οι λεγόμενοι «θεραπευτικοί κατάλογοι των ξενώνων», τους οποίους μελετάει ο Timothy Miller ως «εἶδος ἐπαγγελματικῆς ἰατρικῆς φιλολογίας».¹⁶

¹⁵ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 270· βλ., επίσης, στο ίδιο, σ. 275, 276, 277, 283, όπου γίνεται αναφορά στα βυζαντινά συνταγολόγια· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 112· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 7· βλ., επιπροσθέτως, Timothy S. Miller, *Η Γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία* (μτφρ. Ν. Κελέρμενος), εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998, σ. 237-240, όπου σχολιάζονται οι «κώδικες των ξενώνων», που προορίζονταν για τις βιβλιοθήκες των βυζαντινών νοσοκομείων και την κάλυψη πρακτικών αναγκών.

¹⁶ Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 234-237. Σε έναν από τους θεραπευτικούς καταλόγους των *ξενώνων*, που σώζεται στον κώδικα Vaticanus graecus 292 της Biblioteca Apostolica Vaticana του

Είναι, επίσης, γνωστή γενικότερα η αντιγραφική δραστηριότητα των μοναστηριών, όπου αναπαράγονταν συστηματικά τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων. Κατά τον καθηγητή Εμμανουήλ, «τὰ χειρόγραφα τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν σοφῶν τῆς ἀρχαιότητος μεταφράζοντο, ἀντεγράφοντο εἰς τὰ μοναστήρια καὶ ἐγένοντο ἀντικείμενον πολυαριθμῶν συζητήσεων».¹⁷ Εκτενὴ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν ἰατρῶν τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος μεταφέρονταν, συχνὰ αὐτοῦσια, σὲ χειρόγραφα τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ωστόσο, προϊόντος τοῦ χρόνου, γινόταν πιο ἐντονὴ μιὰ τάση ἀπλοποίησης τῆς μέχρι τότε καθιερωμένης ἰατρικῆς καὶ φαρμακευτικῆς ὕλης, μιὰ τάση, κατὰ τὴν Ἀγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, «μεταβολῆς τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἰατρικῆς σὲ Λαϊκὴ ἰατρικὴ».¹⁸ Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «τόσο στοὺς βυζαντινοὺς ξενῶνες (νοσοκομεῖα), ὅσο καὶ σὲ μεγάλα μοναστικὰ καὶ στρατιωτικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικὰ ἢ πλούσια ἰατρικὴ γνώση συμπυκνώνεται σὲ συστηματοποιημένες ἐπιτομὲς ποὺ σιγὰ σιγὰ περνᾶνε καὶ σὲ λαϊκότερα στρώματα μὲ τὴ μορφή τῶν ἰατρικῶν ἐγχειριδίων».¹⁹ Ἔτσι, ἡ ἀπλούστευση τῶν βυζαντινῶν ἰατρικῶν καὶ φαρμακευτικῶν κειμένων εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τὴ σύνθεση τῶν ἰατροσοφικῶν κωδίκων, ποὺ συνέχισαν νὰ ἀπαντοῦν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, στὶς περιοχὲς ὅπου κατοικοῦσαν συμπαγεῖς ἐλληνικοὶ πληθυσμοί, γιὰ μιὰ μακρὰ περίοδο, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ συνδέεται, ἀναντίρρητα, μὲ τὶς ευρύτερες πολιτικοκοινωνικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸν ἐλληνικὸ κόσμο. Ἀντανακλά, προφανῶς, μιὰ διά-

Βατικανοῦ, ἀναγράφεται ἐνδεικτικὰ: [...] *Προσταγαὶ καὶ τύποι τῶν μεγάλων ξενόν(ων), ὅσα ἐκ πείρας ἰατρῶν παῖδες θεραπεί(ας) χάριν προσάγουσι κ(αὶ) τοῖς ἄλλοις πῶς πάσχουσιν ἐν τοῖς ξενῶσι* [...]. Βλ. Bibliotheca Apostolica Vaticana, *Vaticanus graecus 292*, φ. 200r. Πρβλ. <http://pinakes.irht.cnrs.fr/> [«Πίνακες»: βάση δεδομένων τοῦ Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) / Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (IRHT) γιὰ τὰ ἐλληνικὰ κείμενα καὶ χειρόγραφα ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεότερη ἐποχὴ] καὶ ἐιδικότερα στὸν σύνδεσμο <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/66923/> γιὰ τὸν ἐν λόγῳ κώδικα.

¹⁷ Εμμανουήλ Ἰω. Εμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 237· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 123· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 330.

¹⁸ Ἀγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ἑλληνικὴ Ἰατρικὴ... ὁ.π.*, σ. 30· πρβλ., ἐπίσης, Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Γ' (Μαθηματικά καὶ ἀστρονομία, φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἰατρικὴ, πολεμικὴ τέχνη, νομικὴ φιλολογία, μουσικὴ) (μτφρ. Γεώργιος Χ. Μακρῆς κ.ά.), ἐκδ. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθῆνα 2000, σ. 109.

¹⁹ Ἀγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 338· τοῦ ἴδιου, «Ἰατροσοφικὰ χειρόγραφα...», *ὁ.π.*, σ. 30.

θεση απομάκρυνσης από τις θεωρητικές αναζητήσεις και τον φιλοσοφικό σταχασμό της ιατρικής σκέψης ενώ, συγχρόνως, υποδηλώνει μια προσέγγιση σε πιο πρακτική θεματολογία. Σύμφωνα με τον Γερμανό βυζαντινολόγο Karl Krumbacher, «δημώδεις έκλογαί και διασκευαί τῶν ἰατρικῶν συγγραμμάτων κατέστησαν ἀναπόφευκτοι καθόσον ἐμαραίνετο ἡ ἔθνικὴ παιδεία καὶ τὸ χάσμα ἠϋρύνετο μεταξὺ γραπτῆς καὶ λαλουμένης γλώσσης».²⁰ Οι βαθμιαίοι μετασχηματισμοί της γλώσσας μέσα σε ένα πλαίσιο γενικότερης πολιτικής και πολιτισμικής κατάπτωσης επέβαλλαν, δηλαδή, και την αναπροσαρμογή των παλαιῶν δυσνόητων ιατρικῶν κειμένων.

Από την ἄλλη, αρκετοί μελετητές ενστερνίζονται την ἄποψη του Σπυρίδωνος Λάμπρου, ὅτι «ἐγεννήθησαν δὲ ταῦτα ἐκ πρακτικῶν θεραπευτικῶν ἀναγκῶν».²¹ Αυτό σημαίνει ὅτι τα *Ἱατροσόφια* δημιουργήθηκαν για να καλύψουν κενά και ελλείψεις στην περίθαλψη των ασθενῶν, καθὼς προσέφεραν σε μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀτόμων τις ἀπαραίτητες οδηγίες για την παροχὴ ἱατροφαρμακευτικῶν υπηρεσιῶν. Εξυπηρετούσαν, ἔτσι, καθημερινές ἰατρικές και φαρμακευτικές ἀνάγκες του πληθυσμοῦ σε πιο διευρυμένη βάση.

Ἡ Ἀγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου υπογραμμίζει μία ἀκόμα παράμετρο του ζητήματος. Ἐπισημαίνει ὅτι τα *Ἱατροσόφια* «εἶναι ἔργα ὄχι μόνον ἀνάγκης, ἀλλὰ εἶναι ἔργα ὅπου εκφράζεται μία παλιά, πατροπαράδοτη συνήθεια, ἓνα πάθος του Ἑλληνα να καταγράφει ἢ να αντιγράφει ὅ,τι θεωροῦσε σπουδαῖο και σημαντικὸ» τονίζοντας ὅτι «ο πολλαπλασιασμός και η ἐξάπλωσή τους εἶναι γεγονός που ξεπερνά τις χρηστικές ἀπαιτήσεις. Εἶναι ἓνα πνευματικὸ γεγονός που εκφράζει τη δίψα του Ἑλληνα και μάλιστα του ἀπλοῦ ἀνθρώπου να κατακτά και να κρατᾶ τη γνώση».²² Σε κάθε περίπτωση, η δημιουργία των πρώτων *Ἱατροσοφίων* φαίνεται ὅτι υπήρξε ἀποτέλεσμα της εκλαΐκευσης βυζαντινῶν ἱατρικῶν βιβλίων.

²⁰ Karl Krumbacher, *Ἱστορία της Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* (μτφρ. Γεώργιος Σωτηριάδης), τ. Β΄, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 425· βλ., ἐπίσης, Ἐλένη Σκαλτσά, ὁ.π., σ. 122· Κωνσταντίνος Ἀθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ἱστορία...», ὁ.π., σ. 43· Του ἰδίου, «Βότανα, γαιτροσόφια...», ὁ.π., σ. 457· P.G. Kritikos, S.M. Philianos, *Iatrosophion du moine - medecin Mélétiος*, Athènes 1972, σ. 6-7· Παναγιώτης Κρητικός, «Κώδιξ του Ἐργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», *Ὁ Ἐραμιστής*, 2 (1964), σ. 74.

²¹ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταὶ σελίδες*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 493· βλ., ἐπίσης, Ἀγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα...* ὁ.π., σ. 338· του ἰδίου, «Ἱατροσοφικά χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 30· Ἀγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ἑλληνικὴ Ἱατρικὴ...* ὁ.π., σ. 29.

²² Ἀγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ἑλληνικὴ Ἱατρικὴ...* ὁ.π., σ. 29-30.

α. Τα πρώτα Ιατροσόφια

Πότε ακριβώς επιτελέστηκε η παραπάνω διεργασία δεν είναι εύκολο να απαντηθεί μονολεκτικά και ανεπιφύλακτα. Με βεβαιότητα, όμως, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η διαμόρφωση των πρώτων ιατροσοφικών κωδίκων πραγματοποιήθηκε την ύστερη βυζαντινή εποχή ή κατά την πρώιμη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας. Κάποιοι ερευνητές θέτουν ως ορόσημο τον 16ο αιώνα,²³ καθώς τότε διαπιστώνεται μια ανασύνταξη των πνευματικών δυνάμεων του ελληνισμού με πρωτεργάτες Έλληνες λογίους που επαναπατρίστηκαν από τη Δύση. Σίγουρα, από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, άρχισε σταδιακά να αυξάνεται η παραγωγή *Ιατροσοφίων*. Εκείνη την περίοδο, αποκρυσταλλώθηκε πιθανότατα ένα μοντέλο ιατροσοφικών χειρογράφων που γνώρισε, στη συνέχεια, μεγάλη εξάπλωση στον ελληνικό κόσμο. Ωστόσο, τα πρώτα *Ιατροσόφια* είχαν εμφανιστεί αρκετά νωρίτερα. Αυτό καταφαίνεται από τα σχετικά γραπτά τεκμήρια που έχουν διασωθεί και φέρουν χρονολογικές ενδείξεις προγενέστερες του 16ου αιώνα. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι στο Βυζάντιο κυκλοφορούσαν φαρμακευτικά συνταγολόγια (*Antidotaria*, *Dispensatoria*, *Ricettaria*), γεγονός που βάσιμα καθιστά εξίσου αναμενόμενη και τη συγγραφή ιατροσοφικών κειμένων πριν από το 1453, δηλαδή πριν από την οριστική κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.²⁴

Ειδικότερα, για τα πιθανά «πρώτα» *Ιατροσόφια* έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Σύμφωνα με τον Τσελίκα, η συμπίληση του «πρώτου» ιατροσοφικού εγχειριδίου θα μπορούσε να αποδοθεί στον Κερκυραίο ιερομόναχο Ιωαννίκιο Καρτάνο, κατά τον 16ο αιώνα.²⁵ Η θέση αυτή εδράζεται σε μια καταχώριση σε κατάλογο κωδί-

²³ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 327, 338, 342· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 61· του ίδιου, «Ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 30-31· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 121· Dimitrios Karaberoπουλος, Alexandra Oeconomopoulou, *Greek Medical Manuscripts of the Period of 16th - Middle 19th Centuries*, Αθήνα 2006, σ. 8.

²⁴ Πρβλ. Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 43· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 457· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 270, 275, 276, 277, 283· βλ., επίσης, Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 38.

²⁵ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα και “Λαϊκή Ιατρική”», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 63· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 327, 342-343· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 61-62.

κων, όπου αναφέρεται ότι στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε ιατροσοφικό χειρόγραφο με τίτλο: «*Ἰατροσόφιον Ἰωαννικίου ἱερομονάχου τοῦ καὶ ἐπίκλην Καρτάνου καὶ πρωτοσυγκέλλου γεναμένου Κερκύρων τῆς νήσου συναχθεῖσα καὶ ἐκλεχθεῖσα πάντα τὰ ἀναγκαῖα ἀπὸ τῶν τριῶν ἰατρῶν Ἴπποκράτους, Γαληνοῦ καὶ Μελετίου σοφοῦ. Ἔτι καὶ περὶ ἄστρον, σελήνης καὶ περὶ διαίτης τῶν δώδεκα μηνῶν καὶ περὶ φλεβοτομίας αὐτῶν*». Από τη συγκεκριμένη καταγραφή προκύπτει ξεκάθαρα το όνομα του συντάκτη του ιατροσοφικού κώδικα ενώ επισημαίνεται και ο ερανοστικός χαρακτήρας του πονήματός του από τα έργα «*τῶν τριῶν ἰατρῶν Ἴπποκράτους, Γαληνοῦ καὶ Μελετίου σοφοῦ*».

Ο Καρτάνος δεν ήταν γιατρός, υπήρξε όμως ένας από τους Έλληνες λογίους του 16ου αιώνα και έζησε σε μια εποχή κατά την οποία διακινούνταν στη γενέτειρά του αρκετά ιατρικά βιβλία εξαιτίας ενός σημαντικού κύκλου πνευματικών ανθρώπων. Εκτός από τη συγγραφή *Ἰατροσοφίου*, μετέφρασε, επίσης, τμήματα της Βίβλου σε δημόδη νεοελληνική γλώσσα και, το 1536, δημοσίευσε στη Βενετία το βιβλίο *Ἡ Παλαιά τε καὶ Νέα Διαθήκη, ἥτοι τὸ ἄνθος καὶ ἀναγκαῖον αὐτῆς*, όπου εκδίδονταν αποσπάσματα της Αγίας Γραφής στην καθομιλουμένη.²⁶ Το παραπάνω ιατροσοφικό χειρόγραφο της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης, το οποίο λανθάνει, δεν είναι σαφές αν ανήκε στον γνωστό Κερκυραίο κληρικό, ωστόσο θα μπορούσε εύλογα να ισχυριστεί κανείς ότι το *Ἰατροσόφιον* του Καρτάνου λειτούργησε, τουλάχιστον εν μέρει, ως υπόδειγμα για τη σύνθεση νεότερων ιατροσοφικών κωδίκων που διασώζονται με παρόμοιους τίτλους.

Πρότυπο για μεταγενέστερα *Ἰατροσόφια* υπήρξε ενδεχομένως και ένα αντίστοιχο πόνημα που αποδίδεται στον Αντώνιο Πυρόπουλο, ο οποίος καταγόταν από την Κορώνη και έζησε τον 15ο αιώνα. Ο Πυρόπουλος διετέλεσε μαθητής του Βυζαντινού λογίου Ιωάννη Αργυρόπουλου, σπούδασε ιατρική στην Ιταλία και εγκαταστάθηκε έπειτα στο Άγιο Όρος.²⁷ Κατά τον Ευτυχιάδη, εισηγήθηκε φάρμακα για τον βή-

²⁶ Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις, 1868, σ. 147-150· Ελένη Κακουλίδη - Πάνου, «Ιωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολή στη δημόδη πεζογραφία του 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975), σ. 218-256.

²⁷ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Ἡ ελληνική ιατρική και οἱ Ἕλληνες ἰατροὶ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῆς εθνεγερσίας*, Αθήναι 1979, σ. 22· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 104· βλ., επίσης, Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 144· Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *Πελοποννήσιοι ἰατροί. Συνοπτική ἱστορία τῆς ελλη-*

χα και πρότεινε θεραπείες για διάφορα νοσήματα (δυσουρία, φαρυγγοαμυγδαλίτιδα, καρδιακές παθήσεις, οφθαλμολογικά προβλήματα κ.ά.).²⁸ Σε κατάλογο με τα βιβλία που βρίσκονταν, το 1578, στην κατοχή του εύπορου άρχοντα από την Κωνσταντινούπολη Μιχαήλ Καντακουζηνού (πρόκειται για τον γενάρχη των Καντακουζηνών της Μολδοβλαχίας που απαγχονίστηκε το 1578) γίνεται μνεία σε ένα ιατροσοφικό σύγγραμμα του Πυρόπουλου με την εξής περιγραφική καταχώριση: «Ίατροσόφιον τοῦ σοφοῦ Πυροπούλου· καὶ τὸ βιβλίον ἔνε μεγάλο, καὶ ἔχει ἐξ ἐμπειρίας πολλὰ καὶ διάφορα πράγματα· καὶ τὸ χαρτὶ ἔνε κόλλαις βιββάκιναις».²⁹ Η αναφορά αυτή έδωσε έρευνα στην άποψη ότι ο Αντώνιος Πυρόπουλος υπήρξε ο πρώτος που συνέταξε ιατροσοφικό εγχειρίδιο, το οποίο έγινε, στη συνέχεια, αντικείμενο αντιγραφής. Ο βυζαντινολόγος και ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Άμαντος εντόπισε μάλιστα *Ίατροσόφιον* του 16ου αιώνα από τη Χίο το οποίο εμπεριείχε σποραδικά συνταγές από έργο του Πυρόπουλου.³⁰ Τη δημιουργία *Ίατροσοφίου* από τον Πυρόπουλο σημείωσε, επιπροσθέτως, και ο Γιάννης Καράς, με βάση, προφανώς, το άρθρο του Άμαντου.³¹

Θα πρέπει, όμως, να ληφθούν υπ' όψιν ορισμένες ενστάσεις. Στον παραπάνω κατάλογο με τα βιβλία του Μιχαήλ Καντακουζηνού ο όρος «Ίατροσόφιον» ίσως χρησιμοποιείται για να δηλώσει γενικότερα ιατρικό βιβλίο και όχι απαραίτητως ιατροσοφικό πόνημα. Ο ισχυρισμός αυτός φαίνεται μάλιστα να επιβεβαιώνεται από μία

νικής ιατρικής και λεξικογραφική αναφορά ιατρών Πελοποννήσου από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι την σύσταση του νέου ελληνικού κράτους, εκδ. Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1995, σ. 39· Σπυρίδων Π. Λάμπος, «Αντώνιος Πυρόπουλος», *Νέος Ελληνομύθων*, 10 (1913), σ. 127-134· Αριστοτέλης Π. Κούζης, «Οι Έλληνες επιστήμονες ιατροί από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της 1Η' εκατονταετηρίδος», *Αρχαία Ιατρικής*, 1 (1905), σ. 174.

²⁸ Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την ελληνικήν θεραπευτικήν από του 1453 μέχρι των μέσων του 19ου αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 189.

²⁹ Richard Foerster, *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio*, formis Academicis Adlerianis, Rostochii 1877, σ. 27 [«Inclutae litterarum Universitati Eberhardinae Carolinae Tubingensi sacra saecularia quarta die VIII mensis augusti a. MDCCCLXXVII celebranti congratulantur Universitatis Rostochiensis rector et concilium. Inest Richardi Foersteri de antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio»]· βλ., επίσης, Σπυρίδων Π. Λάμπος, «Αντώνιος...», *ό.π.*, σ. 132· Αριστοτέλης Π. Κούζης, «Οι Έλληνες επιστήμονες ιατροί...», *ό.π.*, σ. 174.

³⁰ Κωνσταντίνος Άμαντος, «Ίατροσοφικός κώδιξ», *Αθηνά*, 43 (1931), σ. 150· βλ., επίσης, Αθανάσιος Ι. Γκιιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 22.

³¹ Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ' (Οι επιστήμες της ζωής), εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1994, σ. 227-230, 237.

ακόμα πληροφορία: στον κώδικα 148 (χρονολογείται από το 1627) της Βιβλιοθήκης Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Σόφια περιλαμβάνονται ενότητες που παραπέμπουν σε έργο του Πυρόπουλου με ευρύτερη ιατρική ύλη, όπως προκύπτει από τις σχετικές επικεφαλίδες («Ἐκ τοῦ πρώτου βιβλίου πυροπούλου περὶ τῆς δυνάμεως τῶν βοτάνων», «Ἐκ τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ πυροπούλου ἔρμηνία διοσκορίδου» κ.ά.).³² Τα συγκεκριμένα, δηλαδή, «βιβλία» του Πυρόπουλου προφανώς δεν ήταν *Ιατροσόφια*. Ας υπογραμμιστεί, επίσης, εδώ ότι τόσο στο χιώτικο χειρόγραφο όσο και στον κώδικα της Σόφιας δεν παρατίθενται μόνο τα κείμενα του Πυρόπουλου, αλλά ενσωματώνονται αποσπάσματα και από άλλους προγενέστερους γιατρούς, τα έργα των οποίων χρησιμοποιήθηκαν από τους εραμιστές των εν λόγω *Ιατροσοφίων* ως πηγές. Συνεπώς, καθώς δεν σώζεται σήμερα κάποιος κώδικας με *Ιατροσόφιον* του Πυρόπουλου ή χειρόγραφο με αντίστοιχο τίτλο, ώστε να αντιπαραβαλλόταν συνολικά το περιεχόμενό του με εκείνο των νεότερων *Ιατροσοφίων*, δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί κάποιο ασφαλές συμπέρασμα.

Αντιθέτως, υπάρχουν *Ιατροσόφια* ασφαλώς χρονολογούμενα από τον 15ο αιώνα (χωρίς να δίνεται συγκεκριμένο έτος), τα οποία είναι ανώνυμα. Παραθέτουν φαρμακευτικές συνταγές και εν γένει την ιατρική ύλη, αλλά δεν αναγράφουν το όνομα του συμπλητή τους. Ενδεικτικά, θα μπορούσαν να αναφερθούν τα εξής χειρόγραφα:

- Ο ακέφαλος και κολοβός κώδικας 1482 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας³³ με τη «Διαθήκη τῶν τριῶν ἰατρῶν Γαλινοῦ καὶ Ἴπποκράτους καὶ Μελετίου τῶν σοφῶν».³⁴
- Ο κώδικας 148 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων,³⁵ όπου στα φύλλα 15ν-39ν περιλαμβάνεται «Ἰατροσόφιον σὺν Θεῷ τοῦ Ἴπποκράτους καὶ ἑτέρων φιλοσόφων καὶ ἰατρῶν περὶ τῆς ἰατρικῆς τέχνης».
- Ο κώδικας 704 [= Η 49] της Μονῆς Μεγίστης Λαύρας με συνταγές για διάφορες παθήσεις σε 97 φύλλα.³⁶

³² Στο ίδιο, σ. 238.

³³ Ιωάννης Σακελίων, Αλκιβιάδης Ι. Σακελίων, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου, Εν Αθήναις 1892, σ. 265· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 219.

³⁴ Ε.Β.Ε. 1482, φ. 5r κ.ε.

³⁵ Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 160-161.

- Οι σύμμικτοι κώδικες 269 και 379 της Μονής Κουτλουμουσίου [= Αγίου Όρους 3342 και 3452 αντίστοιχα].³⁷ Ο πρώτος εμπεριέχει στα φύλλα 62r-74v ιατρικές συνταγές αρχικά για τον πονοκέφαλο και στη συνέχεια για άλλα συμπτώματα. Στο δεύτερο χειρόγραφο, στα φύλλα 88r-100v, παραδίδεται ακέφαλο *Ιατροσόφιον*.
- Οι κώδικες 151 και 214 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4271 και 4334 αντίστοιχα].³⁸ Ο πρώτος διαθέτει 235 φύλλα, όπου καταγράφονται δεκάδες συνταγές και απαντούν σαφείς αναφορές σε αρχαίες ή μεσαιωνικές πηγές, ως επί το πλείστον σε έργα του Γαληνού. Ο δεύτερος κώδικας απαρτίζεται από δύο *Ιατροσόφια*, το ένα (φ. 58v-140r) με 339 κεφάλαια (ή αλλιώς συνταγές) και το άλλο κολοβό (φ. 143r-285v) με 305 κεφάλαια.
- Ο σύμμεικτος κώδικας 403 [= B 308] της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων,³⁹ ο οποίος εμπεριέχει *Ιατροσόφιον* συνολικά 346 κεφαλαίων (φ. 112r-297v) και, πριν από αυτό, στα φύλλα 5r-37r, ακέφαλη ιατρική συναγωγή 306 κεφαλαίων.
- Ο κώδικας 78 του Μουσείου Μπενάκη [= Ταμείου Ανταλλαξίμων 176],⁴⁰ όπου στο δεύτερο τμήμα του κώδικα ενσωματώνεται ιατροσοφικό πόνημα με τίτλο «Ἀπὸ τῶν Ἀπλῶν τοῦ Γαληνοῦ σύναμις εἰς τινὰ κεφάλαια» (φ. 45v-82v).

³⁶ Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, Σπυρίδων μοναχός Λαυριώτης, *Κατάλογος των Κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας (της εν Αγίῳ Ὄρει) συναχθεῖς ὑπὸ Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου ἰατροῦ, ἐπεξεργασθεῖς δε καὶ διασκευασθεῖς ὑπὸ Σωφρονίου Ευστρατιάδου μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, ἐμπλουτίστη καὶ διὰ τῶν ἐν τέλει δύο παραρτημάτων καὶ τῶν ἀναγκαιούτων εὐρετηρίων πινάκων [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, Β'-Γ']*, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris 1925, σ. 110-111· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 219.

³⁷ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, τ. Α', Ἐν Κανταβρυγία τῆς Ἀγγλίας 1895, σ. 307 καὶ 313 ἀντίστοιχα· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 220 καὶ 221 ἀντίστοιχα.

³⁸ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους... ὁ.π.*, τ. Β', σ. 34-35 καὶ 61-62 ἀντίστοιχα· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 215-219 καὶ 161-162 ἀντίστοιχα.

³⁹ Δημήτριος Ζ. Σοφιάνος, *Τα χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, τ. Α' (Τα χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως - ἐκ τῶν καταλοίπων Ν.Α. Βέη), ἐκδ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν / Κέντρο Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1967 καὶ ²1998, σ. 419-422· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 220-221.

⁴⁰ Ευρυδίκη Λάππα - Ζίζηκα, Ματούλα Ρίζου - Κουρουπού, *Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αἰ.)*, ἐκδ. Μουσείο Μπενάκη - Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Ἀθήνα 1991, σ. 146-147.

Στους παραπάνω κώδικες του 15ου αιώνα διακρίνονται αρκετά χαρακτηριστικά που απαντούν και σε μεταγενέστερα ιατροσοφικά χειρόγραφα και σχολιάζονται αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια. Γενικά, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι κάποιος από αυτούς τους πρώιμους κώδικες παραδίδει ενδεχομένως το κείμενο του «πρώτου» *Ιατροσοφίου* ή είναι αντίγραφο ενός πρωτοτύπου που λανθάνει. Όμως, κάτι τέτοιο δεν έχει τεκμηριωθεί από τη σχετική έρευνα. Το ίδιο ισχύει και για κώδικες προγενέστερους του 15ου αιώνα. Ωστόσο, αξίζει εδώ να γίνει μνεία σε τρία γνωστά χειρόγραφα του 14ου αιώνα και, ειδικότερα, στον κώδικα 630 [= E 168] της Μονής Μεγίστης Λαύρας, στο λεγόμενο «*Ιατροσόφιον της Βονωνίας*», καθώς και στο «*Ιατροσόφιον του Σταφιδά*».

Κατ' αρχάς, ο κώδικας 630 [= E 168] της Μονής Μεγίστης Λαύρας, που θεωρείται από τον Θεοχάρη Δετοράκη ως το αρχαιότερο ιατροσοφικό χειρόγραφο,⁴¹ αποτελεί, σύμφωνα με τον σχετικό κατάλογο, ιατρική πραγματεία. Πιο συγκεκριμένα, χαρακτηρίζεται ως «πραγματεία ιατρική σπουδαιότατη πραγματευομένη περί όλων τῶν γνωστῶν ἀσθενειῶν ἐν ἧ ἐπιφέρονται αἱ γνῶμαι ὅλων τῶν διασήμων ἰατρῶν τοῦ Γαληνοῦ, Ἡροδότου, Ἀρχιγένους, Ἀσκληπιάδου, Φιλουμένου, Σεβήρου, Ἀετίου, Ἀνδρομάχου καὶ ἄλλων».⁴² Ο κώδικας είναι ακέφαλος και κολοβός και χωρίζεται σε δύο μέρη, το ένα ιατρικό και το άλλο διαιτητικό.

Το «*Ιατροσόφιον της Βονωνίας*» είναι ένας εκτενής σύμμεικτος κώδικας που μελετήθηκε και παρουσιάστηκε από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο στις αρχές του 20ου αιώνα.⁴³ Πρόκειται για τον κώδικα 3632 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Βονωνίας, δηλαδή της Μπολόνιας. Το ιατροσοφικό κείμενο αρχίζει στο φύλλο 8r και έχει τίτλο «Βιβλίον ἰατρικὸν θεραπείαις διάφοραις ἐν συνόψει».⁴⁴ Περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, μετάφραση του ιατρικού συγγράμματος του Άραβα Abou Djàfar Ah'mad, βοτανικό λεξικό και κεφάλαια για ιατρικά ζητήματα, επιδέσεις, περί βοτάνων, «περὶ ὀφθαλμῶν, βλεφάρων, ὀδόντων» και άλλα.⁴⁵ Όμως, μαζί με την ιατρική

⁴¹ Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 151.

⁴² Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, Σπυρίδων μοναχός Λαυριώτης, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 95.

⁴³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Το μετά σολομωνικής ιατροσόφιον της Βονωνίας», *Νέος Ελληνισμός*, 15, 1 (1921), σ. 30-40.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 31.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 32-33, 34-35· βλ., επίσης, <http://pinakes.irht.cnrs.fr/> [«Πίνακες»: βάση δεδομένων του Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) / Institut de Recherche et d'Histoire des

ύλη, εμπεριέχει και στοιχεία σχετικά με μαγικές διεργασίες και αστρολογικές παρατηρήσεις, θεματική που εντοπίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα στα μεταβυζαντινά *Ιατροσόφια*.

Εξορκισμοί και μεταφυσικές μέθοδοι αναμειγμένες με φαρμακευτικές συνταγές και θεραπείες βασισμένες σε φυτικές δρόγες διαπιστώνονται αντίστοιχα και στο ιατροσοφικό χειρόγραφο του Σταφιδά, το οποίο δημοσιεύτηκε αποσπασματικά, το 1881, από τον διάσημο Γάλλο ελληνιστή Émile Legrand στον δεύτερο τόμο της *Bibliothèque Greque Vulgaire*.⁴⁶ Ο Legrand σταχυολόγησε και σχολίασε συνταγές από τον κώδικα Parisinus graecus 2315 της Bibliothèque Nationale de France.⁴⁷ Από μία σημείωση στο φύλλο 23ν τεκμαίρεται ότι η αντιγραφή του εν λόγω κειμένου στηρίχθηκε σε κάποιο παλαιότερο χειρόγραφο και πραγματοποιήθηκε από τον Ιωάννη Σταφιδά το έτος 1384 ενώ ο κώδικας προσφέρθηκε, στη συνέχεια, στον ξενώνα της Μονής του Αγίου Παντελεήμονος.⁴⁸ Το χειρόγραφο αυτό χαρακτηρίστηκε ως *Ιατροσόφιον* όμως, επί της ουσίας, αποτελεί έναν συμπληρωματικό κώδικα 400 φύλλων ο οποίος εμπεριέχει αρκετά χωρία που παραπέμπουν σε έργα αρχαίων και μεσαιωνικών συγγραφέων όπως, για παράδειγμα, του Ιπποκράτη, του Γαληνού, του Παύλου Αιγινήτη, του Νικηφόρου Βλεμμύδη και άλλων.

Διερευνώντας διεξοδικότερα τον Parisinus graecus 2315 της Bibliothèque Nationale de France, παρατηρεί κανείς ότι ανάμεσα στα άλλα κείμενα ενσωματώνονται και εκτενή αποσπάσματα από το έργο ενός βυζαντινού γιατρού ο οποίος ονομαζόταν Ιωάννης. Πρόκειται για ένα πόνημα που σώζεται σε διάφορα χειρόγραφα και έχει μελετηθεί και δημοσιευθεί από τη Γερμανίδα ερευνήτρια στο Τμήμα Ιστορίας του Roy-

Textes (IRHT) για τα ελληνικά κείμενα και χειρόγραφα από τη μεσαιωνική και νεότερη εποχή] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/9761/> για τον εν λόγω κώδικα.

⁴⁶ Émile Legrand (ed.), *Bibliothèque Greque Vulgaire*, τ. 2, Maisonneuve et Cie, Paris 1881 [φωτοτυπική ανατύπωση εκδ. Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήναι 1974], σ. 1-27.

⁴⁷ Henri O m o n t, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale*, τ. 2, Alphonse Picard, Paris 1888, σ. 235-236· βλ. αναλυτικότερα <http://pinakes.irht.cnrs.fr/> [«Πίνακες»: βάση δεδομένων του Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) / Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (IRHT) για τα ελληνικά κείμενα και χειρόγραφα από τη μεσαιωνική και νεότερη εποχή] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/51945/> για τον εν λόγω κώδικα.

⁴⁸ Bibliothèque Nationale de France (B.N.F.), *Parisinus graecus 2315*, φ. 23ν· βλ., επίσης, Émile Legrand (ed.), *ό.π.*, σ. xxiv· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 241.

al Holloway University of London, Barbara Zipser.⁴⁹ Το εν λόγω βυζαντινό σύγγραμμα ανάγεται στην ύστερη βυζαντινή εποχή, στα μέσα του 13ου αιώνα αλλά όχι αργότερα από τις αρχές του 14ου αιώνα,⁵⁰ και ήταν δομημένο σε περισσότερα από 200 κεφάλαια με περιγραφές ασθενειών και φαρμακευτικές οδηγίες.⁵¹ Ωστόσο, δεν έχει αποδειχθεί εάν η ιατρική ύλη που χαρακτηρίζεται ως «*Ιατροσόφιον* του Σταφιδά» είναι, επί της ουσίας, αποσπάσματα από το παραπάνω βυζαντινό σύγγραμμα ή είναι άλλης προέλευσης. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τη Zipser, είναι αβέβαιο εάν ο συντάκτης του συγκεκριμένου έργου, ο γιατρός ονόματι Ιωάννης, ήταν ο πρώτος που συμπίλησε αυτό το κείμενο ή ήταν απλά ένας αντιγραφέας ή εάν το εν λόγω πρόσωπο ήταν τελείως φανταστικό. Παρόμοιοι προβληματισμοί υφίστανται και για το «*Ιατροσόφιον* του Σταφιδά», ο οποίος σημείωσε μάλιστα ο ίδιος ότι χρησιμοποίησε ως υπόδειγμα έναν παλαιότερο κώδικα, αλλά δεν αποσαφηνίζεται εάν το πόνημά του ήταν εραnisτικό ή αμιγώς προϊόν αντιγραφής.

Σε κάθε περίπτωση, είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί με ασφάλεια και να καταδειχθεί το πρώτο *Ιατροσόφιον* και ο χρόνος κατά τον οποίο δημιουργήθηκε. Κάτι τέτοιο απαιτεί, ομολογουμένως, περαιτέρω έρευνα επί των ιατροσοφικών χειρογράφων και προϋποθέτει λεπτομερή αντιπαραβολή βυζαντινών και νεότερων κωδικών διαδικασία που, αναντίρρητα, αποτελεί αντικείμενο ειδικής εργασίας. Άλλωστε, πολλά από αυτά τα κείμενα είναι ανώνυμα ή δεν διαθέτουν ακριβείς χρονολογικές ενδείξεις. Επίσης, ίσως θα ήταν επισφαλές να υποστηρίξει κανείς ανεπιφύλακτα ότι υπήρχε μόνο ένα «πρώτο» *Ιατροσόφιον*. Κι αυτό γιατί η παραγωγή των ιατροσοφικών εγχειριδίων συνδέεται, πιθανώς, με μια τάση που ενδεχομένως παρουσιάστηκε παράλληλα σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου και δεν έχει επίκεντρο έναν μόνο ξενώνα ή δεν επιτελέστηκε από έναν μεμονωμένο θεραπευτή. Με άλλα λόγια, δεν είναι σαφές εάν τα *Ιατροσόφια* της νεότερης εποχής προέκυψαν από μία ή από περισσότερες μήτρες. Σίγουρα, παρατηρούνται συχνά αρκετές ομοιότητες μεταξύ των χειρογράφων, γεγονός που συνεπάγεται ότι κάποιοι κώδικες λειτούργησαν ως σημείο αναφοράς για τη δημιουργία άλλων χειρογράφων. Κατά μία άποψη, τα κοινά στοιχεία ανάμεσα σε κώδικες από διαφορετικές τοποθεσίες υποδεικνύουν την επίδραση ενός

⁴⁹ Barbara Zipser, *John the Physician's Therapeutics. A Medical Handbook in Vernacular Greek*, Brill [Studies in Ancient Medicine, 37], Leiden - Boston 2009.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 7, 37.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 6.

κεντρικού άξονα.⁵² Ωστόσο, κανένα *Ιατροσόφιο* δεν είναι απολύτως όμοιο με τα άλλα και κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί με βεβαιότητα ότι υπήρχε ένα ή παραπάνω πρότυπα πάνω στα οποία βασίστηκαν τα υπόλοιπα *Ιατροσόφια*. Αυτό που θα μπορούσε να ειπωθεί με ασφάλεια είναι ότι τα ιατροσοφικά χειρόγραφα απαντούσαν κατά τη βυζαντινή περίοδο με τη μορφή συνταγολογίων, αναπαράγονταν συνήθως στους βυζαντινούς ξενώνες και άρχισαν να πολλαπλασιάζονται από την ύστερη βυζαντινή εποχή ενώ φαίνεται να συστηματοποιούνται μετά τον 15ο αιώνα. Επομένως, χωρίς αμφιβολία, θα έλεγε κανείς ότι η έννοια του «πρώτου» *Ιατροσοφίου* ανάγεται συμβατικά στο ευρύτερο χρονικό πλαίσιο της μετάβασης από τη βυζαντινή στην οθωμανική εξουσία.

⁵² Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 66· του ίδιου, *Θέματα...* *ό.π.*, σ. 331· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 66.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Οι πηγές των *Ιατροσοφίων*

Είναι κοινά παραδεκτό ότι ένας ιατροσοφικός κώδικας μπορούσε να αποτελέσει την πηγή για τη δημιουργία ενός νέου *Ιατροσοφίου*. Αυτό σημαίνει ότι τα ιατροσοφικά χειρόγραφα αναπαράγονταν με βάση κάποιο παλαιότερο ιατρικό κείμενο και, στη συνέχεια, εμπλουτίζονταν. Ο γραφέας του κώδικα 320 [= B 314] της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων, που χρονολογείται από τον 17ο αιώνα, επισημαίνει χαρακτηριστικά στο φύλλο 189ν: [...] *ἀπὸ γιατροσοφι καλὸν κ(αὶ) προκομῆνον τὰ ευγάλα [...]*⁵³ και στο κωδικολογικό σημείωμα του κώδικα 3309 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας αναφέρεται ότι το συγκεκριμένο χειρόγραφο [...] *ἐμετεγράφη ἐξ ἑτέρου δι' ἐμοῦ [...]*.⁵⁴ Στο ίδιο πλαίσιο, ο δημιουργός του κώδικα της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Πέτρου Πρωτονοταρίου στην Αθήνα τονίζει γύρω στο 1750: [...] *Ἐπειδὴ σὸν Θεῷ ἀγίῳ βουλόμεθα νὰ δώσωμεν τέλος τοῦ παρόντος Ἰατροσοφίου, ἃς εἶποῦμεν ὀλίγα τιὰ πρὸς τοὺς μέλλοντας ἀναγινώσκειν. Ἡμεῖς ὡς ἐδυνήθημεν καὶ ὡς εὔρομεν γραμμένα εἰς ἄλλα ἰατροσόφια ἐγράψαμεν καὶ συμβουλευόμεν καὶ ἐρμηνεύομεν κάθε ἄνθρωπον διὰ νὰ εὐρίσκη ὄφελος καὶ ἰατρειὰν εἰς τὴν χρείαν του καὶ ἀσθένειαν ὅπου ἤθελε τύχη [...]*.⁵⁵ Συχνά, όπως στον κώδικα I.16 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου στη Ρουμανία, ο οποίος χρονολογείται από τον 18ο αιώνα, οι συνταγές προέρχονταν από το συγγενικό περιβάλλον του γραφέα ([...] *ῥετζέταις ὅπου ἠῦρα ἀπὸ τὸν μακαρί-*

⁵³ Δημήτριος Ζ. Σοφινάκος, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ὁ.π., τ. Α', σ. 335*. βλ., επίσης, Γιάννης Καραύς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π., σ. 154*.

⁵⁴ Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, *Περιγραφή χειρογράφων κωδίκων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 3122-3369*, εκδ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήναι 1996, σ. 130.

⁵⁵ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ὁ.π., σ. 67*. του ίδιου, *Θέματα... ὁ.π., σ. 332*. του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ὁ.π., σ. 67*.

την πατέρα μου, αἱ ὅποια ὄλαι εἶναι διωρισμέναι ἀπὸ μεγάλους ἰατρούς, καὶ ἀκολούθως καλαῖς [...]).⁵⁶ Παράλληλα, πολλές φορές δηλώνεται ὅτι πηγή των *Ἱατροσοφίων* υπήρξαν «παλαιοί» καὶ «σοφοί» γιατροί. Στον κώδικα 1904 [= Ω 92] τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας σημειώνεται, μεταξύ ἄλλων, ἀπὸ τον γραφέα ὅτι [...] αἱ παροῦσαι ρετζέτες ἐσυλλέχθησαν παρὰ διαφορῶν ἰατρῶν παλαιῶν τε καὶ νέων μετὰ σπουδῆς καὶ πόνου πολλοῦ [...].⁵⁷ καὶ στον κώδικα του βικογιατροῦ Αλέξανδρου Κωνσταντίνου Οικονόμου (Γ.Α.Κ., *Συλλογὴ Βλαχογιάννη Ι*) υπογραμμίζεται, ἀπὸ τον συγκεκριμένο εμπειρικό γιατρό, ὅτι ἔχουν καταγραφεί [...] μερικαῖς ἰατρίαις ἀναγκαίαις διὰ τὴν δούλευσίν σας ἀπὸ σοφωτάτους ἰατροὺς [...].⁵⁸

Οι φράσεις αὐτές εἶναι ενδεικτικές γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἱατροσοφικῆς ὕλης καὶ ἀνάγουν τὸ περιεχόμενο των *Ἱατροσοφίων* ἀρκετοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τους καθὼς, ὅπως ἔχει ἤδη διαφανεῖ ἀπὸ τα παραπάνω, τα ἱατροσοφικὰ χειρόγραφα συνδέονται ἀρρηκτὰ με τα ἔργα ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν θεραπευτῶν τα ὁποῖα, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, διατηρήθηκαν μέχρι τὴ νεότερη περίοδο. Αναμφισβήτητη ἐπιβεβαίωση γιὰ τὴν προέλευση τῆς ὕλης των ἱατροσοφικῶν κωδίκων θὰ ἐπιτυγχάνοταν, ὁμολογουμένως, μέσω τῆς συστηματικῆς καὶ λεπτομεροῦς σύγκρισης καὶ τῆς συνολικῆς ἀντιπαραβολῆς του περιεχομένου των *Ἱατροσοφίων* με τὶς ἐκδόσεις των ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν ἱατρικῶν κειμένων, ὁμως κάτι τέτοιο ξεφεύγει ἀπὸ τα ὅρια μίας ἀτομικῆς ἐργασίας. Σημαντικὴ ἀπόδειξη θεωρεῖται, ἐπίσης, ἡ ταύτιση των φυτικῶν δρογῶν ἀλλὰ καὶ οἱ σχετικὲς γλωσσικὲς συγκλίσεις. Ὡστόσο, περισσότερο δηλωτικὲς εἶναι αὐτὲς καθαυτὲς οἱ ἀναφορὲς στα ὀνόματα γιαιτρῶν καὶ φαρμακολόγων που ἐντρύφησαν στὶς ιδιότητες των δρογῶν καὶ συνέθεσαν πραγματείες σχετικὰ με τὴν ἀνθρώπινη φυσιολογία καὶ τὴν ἀντιμετώπιση των ἀσθενειῶν.

Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸς ὁ μεγάλος ἀριθμὸς παραπομπῶν σε Ἕλληνες καὶ ξένους γιαιτροὺς που ἐντόπισε ὁ Κωνσταντίνος Ἀμαντὸς στὸν χιώτικο ἱατροσοφικό κώδικα του 16ου αἰῶνα που σχολιάστηκε νωρίτερα. Ὁ διακεκριμένος βυζαντινολόγος παρέθεσε συγκεντρωτικὰ τα ὀνόματά τους ὡς ἐξῆς: [...] *Ἀβραχάμ, Ἄγγελος, Ἀκάκιος, Ἀνδρόνικος, Ἀράπης, Ἀσλάνης, Βρανᾶς, Γαβριλόπουλος, Γαληνός, Γιάκου-*

⁵⁶ Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 296.

⁵⁷ Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, Σπυρίδων μοναχὸς Λαυριώτης, *Κατάλογος... ὁ.π.*, σ. 348· βλ., ἐπίσης, Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», ὁ.π., σ. 154.

⁵⁸ Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 78· βλ., ἐπίσης, Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες, οἱ ζακουσμένοι αὐτοδίδακτοι γιαιτροὶ ἀπ' τὸ Ζαγόρι τῆς Ἠπείρου* [Βιβλιοθήκη Ἠπειρωτικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν, 35], Ἀθήνα 1972, σ. 31.

μος, Γιακούπιος, Γιωργίτζης, Διπλοβατάτζης, Δούκας Ίμβριος, Έβραϊος ή Έβραϊος Λήτζας, Θεόφιλος πρωτοσπαθάριος, Ίμπραχίμπεϊς, Ίωστᾶ (:), Καδῆς (:), Κουνουπίκης, Λάσκαρης Μανουήλ, Λογάδιος, Μαΐστωρ, Μαρουλᾶς, Μαστροθοδωρῆς, Μεμφίτης, Πόντιος, Πρωτάκης, Πυρόπουλος, Ρήτωρ, Ροῦφος, Σαμπάνης ή Σάμπος, Σατζίμπεγης Κασίμπεγης (:), Σύγκελλος, Ταρόπουλος, Φράγκος [...].⁵⁹ Σίγουρα, όπως υπογράμμισε και ο ίδιος ο Άμαντος [...] ἐκ τούτων, πλὴν τοῦ Γαληνοῦ, Θεοφίλου πρωτοσπαθαρίου, Μεμφίτου (πιθανῶς Ἀπολλωνίου τοῦ Μεμφίτου κατὰ τὸν κ. Α. Κούζην) καὶ τοῦ Μαΐστορος, ἤτοι τοῦ Συμεὼν Σήθ, οἱ λοιποὶ εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὰ ἐκδεδόμενα κείμενα [...].⁶⁰

Αν και επισημαίνονται πολλά ονόματα, οι ιατροσοφικές συνταγές δεν είναι πάντα δυνατόν να αποδοθούν σε κάποια γνωστή ιατρική προσωπικότητα ή να ταυτιστούν με αποσπάσματα από συγκεκριμένα ιατρικά πονήματα. Εντούτοις, σε γενικές γραμμές, επικρατεί η άποψη ότι τα *Ιατροσόφια* συγκροτήθηκαν με βάση την αρχαία και μεσαιωνική ιατρική γραμματεία και παραδίδουν πληροφορίες που έχουν αντληθεί από ιατρικά συγγράμματα της αρχαίας και βυζαντινής εποχής.⁶¹ Ειδικότερα, μετά από διεξοδικότερη μελέτη των ιατροσοφικών χειρογράφων, οι πηγές των *Ιατροσοφίων* θα μπορούσαν να διαχωριστούν σε τρεις βασικές κατηγορίες που έχουν αντίστοιχα ως πυρήνα έργα των γιατρών της αρχαιότητας, συγγράμματα των βυζαντινών γιατρών και πονήματα ξένων γιατρών τα οποία άρχισαν να διαδίδονται στον ελλαδικό χώρο από τη μεσαιωνική περίοδο και μετά.

Τα κείμενα της αρχαιότητας που λειτούργησαν ως πηγές για τα νεότερα *Ιατροσόφια* προέρχονται, ως επί το πλείστον, από τα έργα τριών μεγάλων επιστημόνων της αρχαίας εποχής: του Ιπποκράτη από την Κω (460-377 π.Χ.), του Διοσκουρίδη από την Ανάζαρβο της Κιλικίας (1ος αιώνας μ.Χ.) και του Γαληνού από την Πέργαμο της Μυσίας στη Μικρά Ασία (2ος αιώνας μ.Χ.). Ως προς το ζήτημα αυτό, ιδιαίτερο

⁵⁹ Κωνσταντίνος Άμαντος, *ό.π.*, σ. 149-150.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 150.

⁶¹ Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 126· Dimitrios Karaberopoulos, Alexandra Oeconomidou, *ό.π.*, σ. 9· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 27· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 569· Κωνσταντίνος Μ. Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 373· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ό.π.*, σ. 26-27, 30· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 43· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 457· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 327· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 6.

ενδιαφέρον έχει η έρευνα της Ευθαλίας Τσαγκαλά, η οποία διαπίστωσε ότι στα ιατροσοφικά χειρόγραφα της Ηπείρου απαντούν σε μεγάλο ποσοστό συνταγές του Διοσκουρίδη.⁶² Η Τσαγκαλά μελέτησε τη συνέχεια της αρχαίας ιατρικής και φαρμακολογίας μέσω της λαϊκής ιατρικής παράδοσης και, πιο συγκεκριμένα, αποπειράθηκε να εντοπίσει τις επιβιώσεις από το πόνημα του διάσημου αρχαίου φαρμακολόγου σε ηπειρώτικα ιατροσοφικά κείμενα της νεότερης περιόδου. Για τον σκοπό αυτόν, εξέτασε 7 δημοσιευμένα *Ιατροσόφια* από την Ήπειρο με συνολικά 732 συνταγές και διαπίστωσε ότι οι 606 από αυτές τις 732 συνταγές είναι ορθολογικές και εντάσσονται στο πλαίσιο της εμπειρικής ιατρικής -οι υπόλοιπες έχουν μαγικό χαρακτήρα- ενώ οι 318 από τις 606 ορθολογικές συνταγές, δηλαδή ποσοστό 52,47%, «είτε είναι ολόιδιες με αντίστοιχες συνταγές του Διοσκουρίδη, που έχουν επιβιώσει μέχρι σήμερα, είτε είναι οπωσδήποτε επηρεασμένες, οι περισσότερες σε πολύ μεγάλο βαθμό και κάποιες άλλες λιγότερο» από το έργο του αρχαίου φαρμακολόγου.⁶³ Με άλλα λόγια, περίπου ημισή ιατροσοφική ύλη 7 ηπειρώτικων *Ιατροσοφίων* φαίνεται ότι έχει συγκροτηθεί με βάση την παράδοση ενός φαρμακολογικού συγγράμματος του 1ου αιώνα μ.Χ.

Ανάλογες συγκρίσεις μεταξύ των αρχαίων πηγών και των νεότερων ιατροσοφικών συνταγών επεχείρησε και η Patricia Ann Clark, ελληνίστρια από το University of Victoria του Καναδά, η οποία δημοσίευσε το ιατροσοφικό χειρόγραφο του πρακτικού γιατρού Νικολάου Κ. Θεοδωράκη ή αλλιώς Χαρκιαδονικολή (1891-1979) από τον Μέρωνα Αμαρίου Κρήτης.⁶⁴ Οι συνταγές του Θεοδωράκη ήταν γραμμένες στις 10 Αυγούστου 1930 σε ένα απλό σχολικό τετράδιο και εκτείνονταν συνολικά σε 87 σελίδες. Σύμφωνα με την Clark, από τα 157 φυτά που καταγράφονται στο συγκεκριμένο *Ιατροσόφιο* «μπορούμε να ταυτίσουμε, με αρκετή σιγουριά, τα 143, ή αλλιώς το 91%, με φυτά που αναφέρονται σε αρχαία κείμενα».⁶⁵ Επομένως, τόσο η έρευνα της Τσαγκαλά όσο και εκείνη της Clark καταδεικνύουν ότι σημαντικό μέρος της ια-

⁶² Ευθαλία Τσαγκαλά, *Οι επιβιώσεις του Διοσκουρίδη στα δημοσιευμένα χειρόγραφα γιατροσοφία της Ηπείρου. Συμβολή στην έρευνα της Ιστορίας της Ιατρικής και της λαϊκής ιατρικής* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιατρικής), Ιωάννινα 2007, σ. 359-362.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 374.

⁶⁴ Patricia Ann Clark, *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition: Text, Translation, and Commentary*, Ashgate, Farnham 2011, σ. 48 κ.ε.

⁶⁵ Patricia Ann Clark, «Αρχαία "Materia Medica" και το τετράδιο ενός πρακτικού ιατρού στον Μέρωνα Αμαρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 239· βλ., επίσης, της ίδιας, *A Cretan Healer's Handbook... ό.π.*, σ. 178 κ.ε.

τροσοφικής ύλης συνδέεται με την αρχαία ελληνική ιατρική γραμματεία και παραπέμπει στους γιατρούς της αρχαιότητας.

Η άποψη αυτή έχει επικροτηθεί και από αρκετούς άλλους μελετητές. Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, ο Σπυρίδων Λάμπρος έγραφε ότι στα *Ιατροσόφια* «ή από των αρχαίων ιατρών παράδοσις» αναμείχθηκε με τη δημόδη ιατρική.⁶⁶ Κατά τον Λάζαρο Βλαδίμηρο, μαιευτήρα γυναικολόγο και διδάκτορα της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, «η λαϊκή μας ιατρική δεν περιλαμβάνει απλώς στοιχεία από την αρχαία ελληνική ιατρική, αλλά είναι αυτούσια η αρχαία ιατρική, η οποία στο πέρας των αιώνων ενσωμάτωσε και άλλες ιατρικές γνώσεις [...] Προσωπικά έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η αρχαία ελληνική ιατρική γνώση διατηρήθηκε και επιβίωσε ως λαϊκή ιατρική μέχρι την εποχή μας. Η ιατρική που ασκούσαν οι εμπειρικοί γιατροί της Τουρκοκρατίας και του Αγώνα ήταν, κατά κύριο λόγο, η επιβίωση της ιατρικής των αρχαίων Ελλήνων [...] Η ταύτιση της λαϊκής με την αρχαία ιατρική είναι ποιοτική και όχι ποσοτική».⁶⁷ Σε κάθε περίπτωση, είτε η φαρμακευτική ύλη των *Ιατροσοφίων* είναι αυτούσιο τμήμα της αρχαίας ιατρικής είτε όχι, αναντίρρητα, όπως υπογραμμίζει ο Αγαμέμνων Τσελίκας, οι ιατροσοφικοί κώδικες «διατηροῦσαν στή μνήμη τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ τοὺς μεγάλους σοφοὺς καὶ γενάρχες τῆς ἰατρικῆς τῆς ἀρχαιότητος, τὸν Ἴπποκράτη, τὸν Γαληνό, τὸν Διοσκουρίδη, τὸν Φίλωνα, τὸν Ἐρασίστρατο»⁶⁸ ενώ «μιὰ ἀπλή ἀναγνώσή τους [= των ιατροσοφικῶν χειρογράφων] δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἡ ἀρχαία ἰατρικὴ γνώση ἔχει ἐπιβιώσει καὶ ὅτι ἡ πλούσια βοτανολογικὴ πείρα δὲν ἔχει ὀλότελα χαθεῖ. Ὁ πρακτικὸς γιατρὸς γνωρίζει ὅτι ὁ Ἴπποκράτης, ὁ Γαληνός, ὁ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης καὶ ὁ Μελέτιος μοναχὸς ἦταν σπουδαῖοι γιατροί, καὶ ὅτι ὁ Διοσκουρίδης ἦταν ὁ μέγας βοτανολόγος».⁶⁹

⁶⁶ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ὁ.π.*, σ. 493.

⁶⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ὁ.π.*, σ. 21· βλ., επίσης, του ίδιου, «Ο εμπειρικός γιατρός στην Τουρκοκρατία», *11ο Συμπόσιο "Η θέση του γιατρού στην κοινωνία"*, Αθήνα, 7 Μαρτίου 2015, εκδ. Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αθήνα 2015, σ. 103.

⁶⁸ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ὁ.π.*, σ. 67· του ίδιου, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 333· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 68· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 122· Dimitrios Karaberopoulos, Alexandra Oeconomidou, *ὁ.π.*, σ. 10.

⁶⁹ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 338· του ίδιου, «Ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ὁ.π.*, σ. 31.

Πάντως, η αναφορά στα ονόματα διάσημων γιατρών εξυπηρετούσε οπωσδήποτε και σκοπιμότητες αξιοπιστίας.⁷⁰ Οι συγγραφείς των *Ιατροσοφίων* επεδίωκαν, δηλαδή, με τις συγκεκριμένες παραπομπές να προσδώσουν εσκεμμένα κύρος στο έργο τους, αφού η μνεία σε ιατρικές προσωπικότητες ευρύτερης αποδοχής λειτουργούσε ως εχέγγυο για την αποτελεσματικότητα των συνταγών. Ο συντάκτης του κώδικα 2162 (χρονολογείται από την περίοδο 1821-1824) της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας εμφανίζει, μάλιστα, εξαρχής ότι η ιατροσοφική ύλη του βασίζεται στα ιπποκρατικά κείμενα: [...] *Ἀρχὴ συν Θεῶ ἀγίω τῶ ἰατροσώφιον περιέχον ἰατρικὰ διάφορα, τὰ ὅποια εἶναι συναθρισμένα ἀπὸ τοῦ Ὑποκράτους τοῦ παλεοῦ ἰατροῦ τὸ βιβλῆον [...]*.⁷¹ Περισσότερο ενδεικτικές είναι οι φράσεις με τις οποίες μνημονεύεται ο Ιπποκράτης και ο Γαληνός στον κώδικα 240 (χρονολογείται από το 1805) της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι: ο κωδικογράφος χαρακτηρίζει με κολακευτικούς προσδιορισμούς τους δύο αρχαίους γιατρούς επισημαίνοντας ότι το περιεχόμενο του χειρογράφου προέρχεται από τη διδασκαλία [...] *τῶν ἐξωχωτάτων καὶ σοφωτάτων Ἰπποκράτου καὶ Γαληνοῦ τῶν φηλωσώφων καὶ ἰατρῶν τίς ἰκουμένης [...]* και τονίζοντας πιο κάτω ότι παραθέτει [...] *τας νέας ἐρμηνίας καὶ θεραπείας τῶν ὁτήνων του ἐξωχωτάτου καὶ σοφωτάτου Ἰπποκράτου καὶ Γαληνοῦ των θαυμαστών ἰατρῶν [...]*.⁷² Ενδεχομένως, με αυτές τις φράσεις δηλώνονταν απλά ο σεβασμός προς τους εν λόγω γιατρούς. Ωστόσο, τέτοιες διαπιστώσεις δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αναιρέσουν επιστημονικά συμπεράσματα όπως εκείνα από την ανωτέρω εκτεθείσα έρευνα της Ευθαλίας Τσαγκαλά, τα οποία εξάγονται από τις ιατροσοφικές συνταγές αυτές καθαυτές.

Παράλληλα, η συνάφεια των *Ιατροσοφίων* με τα αρχαία κείμενα επιβεβαιώνεται από ένα ακόμα στοιχείο με πιο έμμεσο τρόπο: τα γλωσσικά αντιδάνεια ως προς τα ονόματα των φυτών. Στους ιατροσοφικούς κώδικες καταγράφονται ορισμένα ονόματα φυτών που προέρχονταν από ξενόγλωσσα ιατρικά εγχειρίδια. Οι λέξεις αυτές είναι στην πραγματικότητα αντιδάνεια, δηλαδή η αρχική ετυμολογία τους ανάγεται στα αρχαία Ελληνικά, αφού οι ξένοι συγγραφείς τις είχαν δανειστεί από την προγενέστερη αρχαία ελληνική ιατρική γραμματεία και, στη συνέχεια, μέσω των βιβλίων τους, η

⁷⁰ Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 109· Dimitrios Karaberopoulos, Alexandra Oeconomidou, *ό.π.*, σ. 8· Αγγαία Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ό.π.*, σ. 32-33.

⁷¹ E.B.E. 2162, σ. 233.

⁷² Γιάννης Καραύς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 208.

συγκεκριμένη ορολογία πέρασε στα νεότερα *Ιατροσόφια* και επανεμφανίστηκε στη νεοελληνική γλώσσα.

Όπως επισημαίνει με αφορμή ένα φαρμακευτικό γλωσσάριο του 15ου αιώνα ο Nikolaj Serikoff, ειδικός βιβλιοθηκονόμος των Ασιατικών Συλλογών της Wellcome Library του Λονδίνου με επιμέρους ερευνητικό αντικείμενο την ελληνική και αραβική λεξικογραφία, «the Greek transliterations of the Arabic plant names were in fact originally Greek names, which were adopted by the Arabs and later transliterated back into Greek». ⁷³ Με άλλα λόγια, οι νεότερες ελληνικές μεταγραφές από τα αραβικά ονόματα των φυτών ήταν σε αρχικό επίπεδο, επί της ουσίας, ελληνικές λέξεις, που υιοθετήθηκαν, κατά τη μεσαιωνική περίοδο, από τους Άραβες και αργότερα, κατά την ύστερη βυζαντινή και τη νεότερη εποχή, αποτυπώθηκαν πάλι στα Ελληνικά. Συνεπώς, κάποιο φυτό με φαινομενικά αραβικό όνομα είναι δυνατό να απαντά αρχικά στα έργα των αρχαίων γιατρών πράγμα που υποδεικνύει, έμμεσα, τη σύνδεση των νεότερων *Ιατροσοφίων* με την αρχαία ιατρική σκέψη. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η, εκ πρώτης όψεως, δυσερμήνευτη δρόγη «γήζου έλαιου». Το όνομα αυτό προέκυψε από τα Αραβικά με τον μεταγλωττισμό των αντίστοιχων αραβικών λέξεων τις οποίες είχε παραθέσει ο Άραβας γραφέας διαβάζοντας ανάποδα, από τα δεξιά προς τα αριστερά, το αρχαίο ελληνικό «έλαϊοι τῆς γῆς», που αναφερόταν στη «χαμελαία». ⁷⁴ Αντίστοιχα γλωσσικά δάνεια ελληνικών όρων εντοπίζονται και σε δυτικές πηγές. ⁷⁵

Τα συγγράμματα των βυζαντινών γιατρών ήταν η δεύτερη μεγάλη κατηγορία πηγών από την οποία μπορούσαν να αντλήσουν δεδομένα οι συμπλητές των ιατροσοφικών κωδίκων. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, οι γιατροί της βυζαντινής εποχής μελέτησαν την αρχαία ιατρική σκέψη και στηρίχθηκαν στα κείμενα των αρχαίων γιατρών, όμως προέβησαν και σε δικές τους προσθήκες ή παρατηρήσεις. Επομένως, τα βυζαντινά ιατρικά και φαρμακευτικά εγχειρίδια προσέφεραν άφθονο υλικό για τη συγκρότηση της ιατροσοφικής ύλης. Σημαντικά έργα που αξιοποιήθηκαν στο πλαίσιο αυτό για τη σύνταξη των νεότερων *Ιατροσοφίων* έγραψαν οι: Ορειβάσιος, Αέτιος, Αλέξανδρος Τραλλιανός, Παύλος Αιγινήτης, Παύλος Νικαίας, Θεοφάνης Νόννος, Νικόλαος

⁷³ Nikolaj Serikoff, «“Syriac” plant names in a fifteenth century Greek glossary (From the Wellcome Library Books and Manuscripts)», *Medical Books in the Byzantine World* (ed. Barbara Zipsper), Eikasmos [*Studi Online*, 2], Bologna 2013, σ. 98.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 98-99.

⁷⁵ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 333· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 68.

Μυρεψός και άλλοι.⁷⁶ Τα εν λόγω βυζαντινά πονήματα συγκροτούσαν ένα εκτενές σώμα ιατρικών και φαρμακευτικών κειμένων ικανών να τροφοδοτήσουν με γνώσεις και πληροφορίες τους συντάκτες των ιατροσοφικών κωδίκων. Ωστόσο, όλα είχαν ως κοινό παρονομαστή το δίπολο νόσος - θεραπεία και προσέφεραν μέσω της γραπτής παράδοσης το θεωρητικό φαρμακογνωστικό πλαίσιο για την ίαση. Τα παραπάνω έργα κατείχαν κυρίαρχη θέση στην ιατρική βιβλιογραφία ακόμα και μετά την εποχή τους.

Η τρίτη μεγάλη κατηγορία πηγών από την οποία μπορούσε να αντληθεί η ιατροσοφική ύλη, παράλληλα με τα πονήματα των αρχαίων και των βυζαντινών ιατρών, ήταν τα έργα ξένων συγγραφέων. Τα κείμενα αυτά γίνονταν περισσότερο προσβάσιμα, ως επί το πλείστον, μέσω μεταφράσεων που κυκλοφορούσαν στον ελλαδικό χώρο και, όπως έχει ήδη επισημανθεί, συχνά διαπιστώνονται αρκετά αντιδάνεια που εντοπίζονται κυρίως στις ονομασίες των δρογών. Τα ξενόγλωσσα εγχειρίδια ήταν αρχικά ανατολικής προέλευσης, ωστόσο, με την πάροδο των ετών, παρατηρούνταν περισσότερες επιδράσεις από τη Δύση.

⁷⁶ Για το έργο των βυζαντινών γιατρών βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Β' (Υλικές και ιδεολογικές δομές), εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σ. 455-474· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *Στα χρόνια του Βυζαντίου. Οι θετικοί επιστήμονες, ιατροί, χρονολόγοι και αστρονόμοι*, εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2010, σ. 188-199, 325-333, 451-452, 471-473· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 415-429· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 113-146· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 220-224, 230-234, 242-243· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής εποχής*, εκδ. Αίθρα [Αθήνα 1996], σ. 25 κ.ε.· John Scarborough, *ό.π.*, σ. 221-232· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήναι 1983, σ. 283-298· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 290-319· βλ., επίσης, Χριστίνα Τεσσερομάτη, *Φυτά με φαρμακολογικές ιδιότητες. Σύγχρονες φυτοθεραπευτικές δυνατότητες*, εκδ. Σπανός - Βιβλιοφιλία, Αθήνα 2016, σ. 30-32· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 113-121· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 288-299· Χριστίνα Τεσσερομάτη, *Φαρμακολογία της σύγχρονης αυτοθεραπείας. Φυτικής προέλευσης σκευάσματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2012, σ. 17-20· Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα στην διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τα ζώα και της χρήσεως των προϊόντων τους κατά την βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας), Αθήνα 2010, σ. 43-57· Μαρία Νάστα, *Η άσκηση της ιατρικής κατά τη βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Δ.Π.Θ., Τμήμα Ιατρικής), Αλεξανδρούπολη 2008, σ. 66-75· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 221-222· Σπύρος Μαρκέτος, *ό.π.*, σ. 139-141· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, passim· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 62-71· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 53-54· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 172-185.

Οι πηγές εξ Ανατολής συνίσταντο, κατά κύριο λόγο, σε μεταφράσεις αραβικών συγγραμμάτων,⁷⁷ αν και, σε ορισμένες ελληνικές βιβλιοθήκες, υπήρχαν και ιατρικά χειρόγραφα στα Αραβικά. Για παράδειγμα, στη βιβλιοθήκη της Μονής Ιβήρων, ανάμεσα στους πολλούς ιατρικούς ελληνικούς κώδικες, απαντά και ένας τουλάχιστον αραβικός.⁷⁸ Ήδη από τον 11ο αιώνα, είχαν αρχίσει να ενσωματώνονται στη βυζαντινή θεραπευτική στοιχεία από την αραβική και γενικότερα την ανατολική ιατρική.⁷⁹ Επίσης, σύμφωνα με τον Herbert Hunger, «μόνο στις βιβλιοθήκες τῆς Κωνσταντινούπολης βρίσκονται σήμερα μεταφράσεις δεκατεσσάρων συγγραμμάτων τοῦ Ἴπποκράτη καὶ τριάντα ἐπτὰ τοῦ Γαληνοῦ (γνήσιων καὶ νόθων), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τριάντα ἕναν συνολικὰ ἄραβες συγγραφεῖς».⁸⁰ Αντιθέτως, οψιμότερες ανατολικές επιρροές, μετά την πτώση της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, εδράζονταν σχεδόν αποκλειστικά στον προφορικό λόγο και την «καθημερινή λαλιά» των Οθωμανών και, κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν σε κάποια συγκεκριμένη ιατρική πηγή.⁸¹ Με βάση τα σωζόμενα γραπτά κείμενα, το αραβικό έργο που επεμήρησε στα ελληνικά *Ιατροσόφια* περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο ήταν το κοινώς γνωστό ως «Βιβλίο των Εφοδίων» του επονομαζόμενου Αχμέτ.

Ο εν λόγω Άραβας γιατρός έζησε τον 10ο αιώνα.⁸² Γεννήθηκε στην πόλη Kairouan (Kairawân) της Τυνησίας και πέθανε, πιθανώς, το έτος 369 της Εγίρας [= 979 μ.Χ.] σε ηλικία 80 ετών.⁸³ Το πλήρες όνομά του ήταν Abou Djâfar Ah'mad ibn Ibrahim ibn abi Halid al-Gazzar,⁸⁴ αλλά συχνά αναφέρεται στη βιβλιογραφία και ως

⁷⁷ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 338· του ίδιου, «Ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 30· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 6.

⁷⁸ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 345.

⁷⁹ Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 150-151· Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 341.

⁸⁰ Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 129.

⁸¹ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 65· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 329· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 64.

⁸² Για τον συγκεκριμένο γιατρό βλ. κυρίως Gustave Dugat, *Τα Εφόδια του αποδημούντος. Η ιατρική πραγματεία του Άραβα Abou Djâfar Ah'mad* (μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, Αθανάσιος Δημ. Στεφανής, παράρτημα Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής), εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 31 κ.ε· βλ., επίσης, Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 341, 352· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 229· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 134-135.

⁸³ Gustave Dugat, *ό.π.*, σ. 101-102· πρβλ. Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 134.

⁸⁴ Gustave Dugat, *ό.π.*, σ. 96 (υποσημείωση 2)· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 134.

Ibn Al-Jazzar.⁸⁵ Ο Abou Djàfar Ah'mad ήταν ένας από τους εκατοντάδες Άραβες γιατρούς που δραστηριοποιήθηκαν κατά τη μεσαιωνική περίοδο όπως οι πιο διάσημοι Ραζής (Abu-Bakr), Αβικέννας (Ibn Sina) και Αβερρόης (Ibn Rushd). Συνέγραψε αρκετά έργα,⁸⁶ όμως το πιο φημισμένο στον δυτικό κόσμο πόνημά του υπήρξε το «Βιβλίο των Εφοδίων». Ο πλήρης τίτλος του στα Αραβικά ήταν *Kitab Zâd al-moçâfir wa-qât al-hâdir*, που σημαίνει «Βιβλίο των Εφοδίων του αποδημούντος και της διατροφής των κατοίκων».⁸⁷

Το σύγγραμμα αυτό είχε μεγάλη απήχηση στη βυζαντινή επικράτεια και την Ισπανία.⁸⁸ Ήδη από τον 11ο αιώνα, μεταφράστηκε τόσο στα Ελληνικά ως *Τὰ Ἐφόδια τοῦ ἀποδημοῦντος* όσο και στα Λατινικά ως *Viaticum peregrinantis* ή *Viaticum peregrinatoris* από τον διαπρεπή γιατρό και καθηγητή στη Σχολή του Σαλέρνο Κωνσταντίνο τον Αφρικανό (†1087).⁸⁹ Ας σημειωθεί ότι η ελληνική μετάφραση εμπεριείχε ευρείας έκτασης προσθήκες σε σχέση με το πρωτότυπο αραβικό κείμενο,⁹⁰ ενώ η λατινική ήταν, επί της ουσίας, μια διασκευή που έκανε ο Κωνσταντίνος Αφρικανός χωρίς, όμως, να μνημονεύει κάπου το όνομα του Άραβα συγγραφέα.⁹¹ Επιπλέον, τον 12ο και τον 13ο αιώνα, ακολούθησαν τρεις μεταφράσεις του αραβικού χειρογράφου στα Εβραϊκά.⁹² Το 1515, το *Viaticum* εκδόθηκε στη Λυών και αργότερα, το 1536, στη Βασιλεία.⁹³ Χρησιμοποιήθηκε, μάλιστα, και ως εγχειρίδιο στις ιατρικές σχολές του Σαλέρνο και του Μονπελιέ αλλά και στα πανεπιστήμια της Μπολόνιας, του Παρισιού και της Οξφόρδης.⁹⁴

⁸⁵ Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 352· πρβλ. Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 229, όπου αναφέρεται ως Τζαζάρ (Ιμπν αλ Γκιαζάρ).

⁸⁶ Βλ. αναλυτικότερα Gustave Dug at, *ό.π.*, σ. 37-40, όπου απαριθμούνται 20 τίτλοι που αποδίδονται στον Abou Djàfar Ah'mad· βλ., επίσης, στο ίδιο, σ. 102 (υποσημείωση 15), όπου επισημαίνεται ότι οι μεταφρασμένες στα Λατινικά πραγματείες του ανέρχονται σε 25.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 95.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 25-26.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 18, 105, 109-110, 112-113· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 352. Herbert H u n g e r, *ό.π.*, σ. 134.

⁹⁰ Gustave D u g a t, *ό.π.*, σ. 107· Herbert H u n g e r, *ό.π.*, σ. 135.

⁹¹ Gustave D u g a t, *ό.π.*, σ. 110

⁹² Στο ίδιο, σ. 113-114.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 110.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 111.

Με σημείο αναφοράς τον τίτλο του συγκεκριμένου έργου, επικράτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα η άποψη ότι *Tà Ἐφόδια τοῦ ἀποδημοῦντος* γράφτηκαν προκειμένου να υποκαταστήσουν τη φυσική παρουσία κάποιου γιατρού κατά τη διάρκεια μακρινών ταξιδιών.⁹⁵ Ήταν, δηλαδή, κοινά παραδεκτό ότι το εν λόγω βιβλίο συνιστούσε ένα είδος εφοδίου για εκείνους που ταξίδευαν σε περιοχές όπου δεν υπήρχαν γιατροί. Ωστόσο, νεότεροι μελετητές θεωρούν ότι η διατύπωση «ἐφόδια τοῦ ἀποδημοῦντος» ήταν καθαρά ρητορική και δεν αντανακλά τις πραγματικές προθέσεις του συγγραφέα.

Απεναντίας, αρκετοί είναι πλέον εκείνοι που ισχυρίζονται ότι το *Zâd al-moçâfir* απευθυνόταν στον καθένα, είτε ήταν γιατρός είτε όχι, και αποτελούσε ένα ιδιαίτερα χρηστικό ιατρικό εγχειρίδιο που μπορούσε να καλύψει ποικίλες ανάγκες.⁹⁶ Σύμφωνα με τον καθηγητή Αιμίλιο Μαυρουδή, πρόκειται για ένα «σύγγραμμα παθολογίας καὶ θεραπευτικῆς, διαιρεμένο σὲ ἑπτὰ ἐνότητες (λόγους, βιβλία)».⁹⁷ Στις σελίδες του πονήματός του, ο Αβου Djâfar Ah'mad πραγματεύεται θεραπευτικές υποδείξεις για την αντιμετώπιση πολλών νοσημάτων και διαταραχών όπως ασθένειες που εκδηλώνονται στο τριχωτό της κεφαλής και στον εγκέφαλο (1ο βιβλίο), τα μάτια, τα αφτιά, τη μύτη και το στόμα (2ο βιβλίο), τις αμυγδαλές και τους πνεύμονες (3ο βιβλίο), το πεπτικό σύστημα (4ο βιβλίο), το ήπαρ και τα νεφρά (5ο βιβλίο), τα γεννητικά ὄργανα (6ο βιβλίο) και το δέρμα, καθώς και εν γένει τους πυρετούς (7ο βιβλίο).⁹⁸

Ὡς προς τη διάταξη της ὕλης, φαίνεται ότι ὁ Ἄραβας συγγραφέας υιοθετοῦσε το σύστημα ἀπὸ το κεφάλι προς τα ἄκρα, πρακτικὴ που εἶχε πρωτότερα εφαρμοστεῖ ἀπὸ αρκετοὺς βυζαντινοὺς γιατροὺς (π.χ. Ἀλέξανδρος Τραλλιανός, Παῦλος Αἰγινήτης, Λέων ἰατροσοφιστής, Θεοφάνης Νόννος) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τον Γαληνό. Παράλληλα, ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι κύριες πηγές του ἦταν τα κείμενα του Γαληνοῦ καὶ του Παύλου Αἰγινήτη⁹⁹ ἐνῶ ἐντοπίζονται πολλές ἀναφορές καὶ σε ἄλλους ἀρχαίους Ἕλληνες, Βυ-

⁹⁵ Στο ἴδιο, σ. 96· βλ., ἐπίσης, ἐνδεικτικὰ Herbert H u n g e r, ὁ.π., σ. 134.

⁹⁶ Βλ. ἀναλυτικότερα Gustave D u g a t, ὁ.π., σ. 96-98.

⁹⁷ Στο ἴδιο, σ. 96.

⁹⁸ Βλ. ἀναλυτικότερα στο ἴδιο, σ. 83-92 καὶ 147-157, ὅπου παρατίθενται τα περιεχόμενα του *Zâd al-moçâfir* καὶ της ἐλληνικῆς μετάφρασής του με βάση δύο ἀπὸ τους κώδικες που παραδίδουν το εν λόγω πόνημα· βλ., ἐπίσης, Herbert H u n g e r, ὁ.π., σ. 134.

⁹⁹ Gustave D u g a t, ὁ.π., σ. 104.

ζαντινούς, καθώς και Άραβες γιατρούς.¹⁰⁰ Σε γενικές γραμμές, το λιτό ύφος του *Zād al-moṣāfir* θυμίζει τα περιληπτικά και απλουστευμένα έργα του Ορειβασίου προς τον γιο του Ευστάθιο και προς τον σοφιστή Ευνάπιο και, χωρίς αντίρρηση, καθιστά εύλογη την απήχηση που είχαν *Τα Εφόδια του αποδημούντος* στους συμπλητές των *Ιατροσοφίων*.

Τα εγχειρίδια δυτικών συγγραφέων άρχισαν να επιδρούν στους ελληνικούς ιατροσοφικούς κώδικες πολύ αργότερα, μετά τα μέσα του 16ου αιώνα. Η συγκεκριμένη διεργασία προϋπέθετε αφενός την ανάπτυξη των ιατρικών επιστημών στην Ευρώπη - κάτι που προωθήθηκε με αφετηρία την Αναγέννηση και τη στροφή των Ευρωπαίων προς τη μελέτη των αρχαίων κειμένων- και αφετέρου την ύπαρξη ενός κύκλου Ελλήνων λογίων οι οποίοι θα επιμελούνταν τη μεταφορά της δυτικής ιατρικής γνώσης στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο. Ας σημειωθεί ότι η γνώση αυτή βασιζόταν εν πολλοίς σε αρχαίες και μεσαιωνικές πηγές και, σε αρκετές περιπτώσεις, συνέβαλλε στη διατήρηση της αρχαίας ελληνικής ιατρικής παράδοσης στη μεταβυζαντινή ελληνική κοινωνία. Όπως πολύ εύστοχα και γλαφυρά επισημαίνει ο Γερμανός βυζαντινολόγος Armin Hohlweg, «ή Δύση έσκαψε για πολλούς αιώνες στόν άμπελώνα της βυζαντινής ιατρικής γευόμενη τους καρπούς της, ώσπου να την εγκαταλείψει βαθμιαία και να την ξεπεράσει μόνο ως ένα όρισμένο βαθμό».¹⁰¹ Ωστόσο, από τον 16ο αιώνα και μετά, άρχισαν σταδιακά να δημοσιεύονται στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες όλο και περισσότερες επιστημονικές πραγματείες από Ευρωπαίους ερευνητές (γιατρούς, βοτανολόγους κ.λπ.), κάποιες από τις οποίες μεταφράζονταν μετέπειτα στα Ελληνικά από γλωσσομαθείς Έλληνες λογίους και, ως εκ τούτου, μπορούσαν, στη συνέχεια, να αξιοποιηθούν ως πηγές για τα *Ιατροσόφια*.

Η πρακτική αυτή δηλωνόταν, συχνά, και στα ιατροσοφικά χειρόγραφα όπως, για παράδειγμα, στη σελίδα 72 του κώδικα 5 της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου στην Αθήνα (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο) όπου αναγράφεται χαρακτηριστικά η φράση: [...] *Τέλος τῶν ἄνωθεν ἐρμηνειῶν, ὅσες εὐρήκαμεν κατὰ τὸ δυνατόν μας, ὅπου ἦταν ἐξηγημένες ἐκ διαφόρων Λατίνων μὲ ἐπιμέλειαν πολ-*

¹⁰⁰ Για τους Έλληνες γιατρούς που μνημονεύονται στο *Zād al-moṣāfir* (π.χ. Ιπποκράτης, Γαληνός, Ρούφος, Ανδρόμαχος κ.ά.) βλ. αναλυτικότερα στο ίδιο, σ. 58-68. Για τις αναφορές στους Άραβες γιατρούς βλ. στο ίδιο, σ. 68-82.

¹⁰¹ Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 32.

λὴν καὶ τῷ ἁγίῳ Θεῷ δόξα [...].¹⁰² Ἔτσι, στα ελληνικά *Ἱατροσόφια*, κυρίως ἀπὸ τον 17ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ἐνσωματώνονταν στοιχεῖα τῆς ευρωπαϊκῆς ἰατρικῆς σκέψης μέσα ἀπὸ ἔργα Ευρωπαϊῶν ἐπιστημόνων,¹⁰³ μεταξύ των οποίων, ὅπως υπογραμμίζει ο Αγαμέμνων Τσελίκας, «ἀναφέρονταν τὰ ὀνόματα τῶν Ἰταλῶν ἰατρῶν Καπέλλου καὶ Ματαιώλου, ἐνῶ διεξερχόμενοι ἐπιμέρους κεφάλαια συναντοῦμε καὶ ἄλλα ὀνόματα, ὅπως τοῦ Castore Durante, τοῦ Λαμιέρ καὶ τοῦ Βριέλλου».¹⁰⁴

Τα κείμενα των παραπάνω ξένων συγγραφέων υπῆρξαν, ομολογουμένως, ἰδιαίτερα δημοφιλή. Αξίζει ἐνδεικτικὰ νὰ γίνῃ ἐιδικὴ μνεία σε δύο-τρεις ἀπὸ αὐτούς. Ο Pietro Andrea (ἢ Pierandrea) Mattioli (ἢ Matthioli ἢ Matthiolus) (1501-1577) ἦταν Ἰταλὸς βοτανολόγος καὶ γιαντρός με καταγωγή ἀπὸ τὴ Σιένα.¹⁰⁵ Διετέλεσε, μάλιστα, γιαντρός στον Οἶκο των Αψβούργων. Απὸ τα ἔργα που συνέγραψε ξεχωρίζει μια πραγματεία του με σχόλια στον Διοσκουρίδη ἡ οποία ἐμπεριείχε, ἐπιπροσθέτως, καὶ ἐκατοντάδες ἐγχάρακτες ἀπεικονίσεις. Το ἐν λόγω πῶνημα ἐκδόθηκε ἀρχικά, τὸ 1544, στα Ἰταλικά καὶ ἐγινε γνωστὸ ὡς *Discorsi*, ἐνῶ, τὸ 1554, δημοσιεύθηκε στα Λατινικά (*Commentarii*), καθὼς καὶ σε ἄλλες γλώσσες. Ὑπολογίζεται ὅτι πραγματοποιήθηκαν 60 ἐκδόσεις του καὶ κυκλοφόρησε συνολικά σε 32.000 ἀντίτυπα.¹⁰⁶ Θεωρεῖται ἡ «σημαντικότερη φαρμακολογικὴ ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Αναγέννησης»¹⁰⁷ καὶ, κατὰ τὴν Ελένη Σκαλτσά, «δεν εἶναι μια ἐπιπλέον ἐπανέκδοση του Διοσκουρίδη, ἀλλὰ μια πιο

¹⁰² Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινὰ ἰατροσοφικά χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 65· του ἰδίου, *Θέματα...* ὁ.π., σ. 329· του ἰδίου, «Τα ελληνικά γιαντροσόφια...», ὁ.π., σ. 64.

¹⁰³ Christos Papadopoulos, ὁ.π., σ. 118, 126· βλ., ἐπίσης, Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα...* ὁ.π., σ. 338, 343· του ἰδίου, «Ἱατροσοφικά χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 30-31.

¹⁰⁴ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινὰ ἰατροσοφικά χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 64-65· του ἰδίου, *Θέματα...* ὁ.π., σ. 329· του ἰδίου, «Τα ελληνικά γιαντροσόφια...», ὁ.π., σ. 64· βλ., ἐπίσης, Christos Papadopoulos, ὁ.π., σ. 110· Dimitrios Karaberooulos, Alexandra Oeconomou, ὁ.π., σ. 8, ὅπου ἐπισημαίνεται ὡς παράδειγμα τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ πραγματεία του Durante τὸ ὁποῖο ἐμπεριέχεται στις σελίδες 557-694 τὸ κῶδικα 97 (18ος αἰῶνας) τῆς Μονῆς τῆς Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα· Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Ἱατρικὴ ευρωπαϊκὴ γνώση...* ὁ.π., σ. 116 (υποσημείωση 9).

¹⁰⁵ Για τον Pietro Andrea Mattioli βλ. ἀναλυτικότερα Ελένη Σκαλτσά, ὁ.π., σ. 172· Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, ὁ.π., σ. 505-507· Πάνος Στ. Μανιάτης, ὁ.π., σ. 273· Γεώργιος Κ. Φωκάς, ὁ.π., σ. 117-118· Εμμανουήλ Ἰω. Εμμανουήλ, *Ἱστορία...* ὁ.π., σ. 302· βλ., ἐπίσης, <http://www.treccani.it> [Istituto Treccani] καὶ ἐιδικότερα στον σύνδεσμο [http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-andrea-mattioli_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-andrea-mattioli_(Dizionario-Biografico)).

¹⁰⁶ Ελένη Σκαλτσά, ὁ.π., σ. 172.

¹⁰⁷ Πάνος Στ. Μανιάτης, ὁ.π., σ. 273· βλ., ἐπίσης, Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, ὁ.π., σ. 506.

προσωπική εργασία στην οποία ο Mattioli περιγράφει όλα τα φυτά που γνωρίζει». ¹⁰⁸ Επομένως, αποτελούσε ένα εξαιρετικά χρήσιμο εγχειρίδιο για τη μελέτη των φυτικών δρογών και, κατά συνέπεια, τη θεραπευτική.

Διαδεδομένο σύγγραμμα με περιγραφές φαρμακευτικών φυτών από την Ευρώπη και την Ασία ήταν και το *Herbario Nuovo* που δημοσίευσε, το 1585, ο Castore Durante (1529-1590), Ιταλός γιατρός και βοτανολόγος από το Gualdo Tadino και αρχίατρος στην αυλή του πάπα Σίξτου Ε΄ (†1590). ¹⁰⁹ Ο Durante έγραψε, επίσης, και το *Il Tesoro della Sanità* (1586), μια συλλογή με συνταγές λαϊκής ιατρικής, πρακτικούς κανόνες υγιεινής και διατροφικές συμβουλές.

Τέλος, ο γαλλικής καταγωγής Nicolas Lémery (1645-1715) υπήρξε φαρμακοποιός του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΔ΄ (1638-1715) και καθηγητής Χημείας στο Μονπελιέ και στο Παρίσι. ¹¹⁰ Το έργο του *Cours de Chymie* (1675) είχε 20 εκδόσεις και χρησιμοποιήθηκε επί μακρόν ως πολύτιμο διδακτικό βιβλίο της Φαρμακευτικής Χημείας. Η πραγματεία του *Pharmacopée universelle* (1697) ήταν εξίσου σημαντική και θεωρείται ιδιαίτερα αξιομνημόνευτο πόνημα γιατί, παρά το επιστημονικό υπόβαθρό του, εμπεριείχε αηδή σκευάσματα με ποικίλες ζωικές δρόγες (π.χ. νεογέννητους σκύλους, αράχνες, ούρα αγελάδας κ.ά.) παρόμοιες με τα αποκρουστικά υλικά ζωικής προέλευσης που απαντούσαν, συχνά, στα ελληνικά ιατροσοφικά χειρόγραφα.

Ας σημειωθεί ότι στη μεταφορά των γνώσεων από τα έργα των παραπάνω Ευρωπαίων γιατρών και βοτανολόγων συνέβαλλε, σε μεγάλο βαθμό, και το λεγόμενο *Γεωπονικόν* του μοναχού Αγάπιου Λάνδου από την Κρήτη. ¹¹¹ Το συγκεκριμένο πό-

¹⁰⁸ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 172.

¹⁰⁹ Για τον Castore Durante βλ. <http://www.treccani.it> [Istituto Treccani] και ειδικότερα στον σύνδεσμο [http://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_(Dizionario-Biografico)).

¹¹⁰ Για τον Nicolas Lémery βλ. αναλυτικότερα Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181, 186-187· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 123· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 316, 318-319, 339-340· του ίδιου, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 20· του ίδιου, *Η Φαρμακοποιία διά μέσου των αιώνων*, Εν Αθήναις 1934, σ. 13. Του ίδιου, *Η πρόδος της Φαρμακευτικής*, τύποις Κ.Γ. Μακρίδου και Ι.Α. Αλευροπούλου, Εν Αθήναις 1925, σ. 11· βλ., επίσης, Olivier Lafont, «Nicolas Lémery et l'acidité», *Revue d'histoire de la pharmacie*, 90, 333 (2002), σ. 53-62· Paul Dorveaux, «Apothicaire membres de l'Académie Royale des Sciences: VI. Nicolas Lémery», *Revue d'histoire de la pharmacie*, 19, 75 (1931), σ. 208-219.

¹¹¹ Για τον Αγάπιο Λάνδο βλ. αναλυτικότερα Δέσποινα Δ. Κωστούλα, *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας), Ιωάννινα 1983, σ. 32· Ελένη Δ. Κακουλίδη, «Συμ-

νημα του Λάνδου, το οποίο είχε ερανιστικό χαρακτήρα όπως και τα *Ιατροσόφια*, γνώρισε πάρα πολλές εκδόσεις από το 1643 και εξής¹¹² και υπήρξε σημαντική πηγή για πολλά ιατροσοφικά κείμενα. Κατά τον Fabricius, ο Λάνδος αντέγραψε στο *Γεωπονικόν* του όλο σχεδόν το *Il Tesoro della Sanità* του Durante.¹¹³ Συγχρόνως, άντλησε πληροφορίες από το *Herbario* του ίδιου συγγραφέα, ενώ εμφανείς είναι και οι παραπομπές του στον Mattioli αλλά και στον Διοσκουρίδη και τον Γαληνό.¹¹⁴

Όλα τα παραπάνω έργα της αρχαίας, μεσαιωνικής και νεότερης ιατρικής σκέψης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση των ελληνικών *Ιατροσοφίων*. Η απήχηση των εν λόγω ιατρικών συγγραμμάτων και η επιρροή που άσκησαν στους ιατροσοφικούς κώδικες υπήρξε αδιαμφισβήτητη. Ωστόσο, η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της ιατροσοφικής ύλης επαληθεύεται συνολικά από έναν ακόμα παράγοντα: τους τίτλους των ίδιων των *Ιατροσοφίων* οι οποίοι προτάσσονται των φαρμακευτικών συνταγών.

α. Οι τίτλοι και η ονομασία των *Ιατροσοφίων*

Οι τίτλοι των *Ιατροσοφίων* αποτελούν πολύτιμα στοιχεία που επιβεβαιώνουν τις πηγές των *Ιατροσοφίων*, καθώς εκεί αναγράφονται, εν είδει βιβλιογραφικής παραπομπής, τα ονόματα των συγγραφέων -αρχαίων ή μεταγενέστερων- από τους οποίους έχει αντληθεί η ιατροσοφική ύλη. Βέβαια, κάποια χειρόγραφα φέρουν λιτό ή μονολεκτικό τίτλο (π.χ. το *Ίατροσόφιον έκλελεγγμένον* του κώδικα 87 του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης¹¹⁵ το *Ίατροσόφιον άπλοϋν πάνυ έκλελεγγμένον* του κώδικα 245 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας¹¹⁶ το *Ιατροσό-*

βολή στη μελέτη του έργου του Αγαπίου Λάνδου», *Ελληνικά*, 20, 2 (1967), σ. 387-392. Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 313-314· βλ., επίσης, Armin H o h l w e g, *ό.π.*, σ. 38-40.

¹¹² Για τη συζήτηση σχετικά με την πρώτη έκδοση του *Γεωπονικού* βλ. Δέσποινα Δ. Κωστούλα, *ό.π.*, σ. 126-128. Για τις εκδόσεις του *Γεωπονικού* βλ. στο ίδιο, σ. 141, 200 κ.ε.

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 132, 134-140.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 132-133.

¹¹⁵ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (επιμ. - συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδη, Α. Σακελλαρίδου - Σωτηρούδη), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 82.

¹¹⁶ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Β'. Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 10 (1913), σ. 184· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 107.

φίων καλών διαλεγμένων από πολλούς ιατρούς και διδασκάλους του κώδικα 223 της ίδιας βιβλιοθήκης¹¹⁷ το *Γιατροσόφι πάνυ ωφέλιμον και ώραϊον* του κώδικα 74 της Μονής Δουσίκου στην περιοχή των Τρικάλων¹¹⁸ το *Ίατροσόφιον εύρισκόμενον ώφελιμώτατον κατά πολλά* του κώδικα 1484 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας¹¹⁹ και το *Ίατροσόφιον* του κώδικα 3 της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Καλύμνου¹²⁰). Εντούτοις, με εξαίρεση ορισμένα *Ίατροσόφια* με τέτοιου είδους καταγραφές, στους τίτλους των υπόλοιπων ιατροσοφικών κειμένων εντοπίζονται τα ονόματα συγκεκριμένων γιατρών από τον Ιπποκράτη μέχρι τον Mattioli.

Κατ' αρχάς, οι τίτλοι μιας μεγάλης ομάδας ιατροσοφικών κωδικών παραπέμπουν στους αρχαίους γιατρούς. Ειδικότερα, μνημονεύεται αρκετά συχνά ο Ιπποκράτης μαζί με τον Γαληνό αλλά και τον μεταγενέστερο μοναχό Μελέτιο. Η αναφορά σε αυτούς τους 3 γιατρούς (ή σε 2 από αυτούς), καθώς και, πιο σπάνια, στον Διοσκουρίδη απαντά μάλιστα με μικρές παραλλαγές στους τίτλους δεκάδων χειρογράφων όπως, για παράδειγμα, οι εξής:

- *Ίατροσόφιον λελεγμένον από πολλών ιατρών, Ίπποκράτους, Γαληνοῦ καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων πολλών ιατρών* (κώδικας 891 [= Θ 29] της Μονής Μεγίστης Λαύρας).¹²¹
- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Ύπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων δοκιμωτάτων καὶ σοφῶν ἱατρῶν* (κώδικας Ακαδημίας Αθηνών / Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού).¹²²

¹¹⁷ Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 206-207· Σπυρίδων Π. Λ ά - μ π ρ ο ς, «Κατάλογος των κωδικών των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 9 (1912), σ. 459.

¹¹⁸ Δημήτριος Ζ. Σ ο φ ι α ν ό ς, Φώτιος Αρ. Δ η μ η τ ρ α κ ό π ο υ λ ο ς, *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικός*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών / Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2004, σ. 161· βλ., επίσης, Αγαμέμνων Τ σ ε λ ί κ α ς, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 62· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 60.

¹¹⁹ Ιωάννης Σ α κ κ ε λ ί ω ν, Αλκιβιάδης Ι. Σ α κ κ ε λ ί ω ν, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 266· βλ., επίσης, Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 227.

¹²⁰ Αγαμέμνων Τ σ ε λ ί κ α ς, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 61· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 59.

¹²¹ Σωφρόνιος Ε υ σ τ ρ α τ ι ά δ η ς, Σπυρίδων μοναχός Λ α υ ρ ι ώ τ η ς, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 137· βλ., επίσης, Θεοχάρης Δ ε τ ο ρ ά κ η ς, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 152· Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 322.

¹²² Μ.Ι. Μ α ν ο ῦ σ α κ α ς, «Νέο χειρόγραφο της Ακαδημίας Αθηνών», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 59, 1 (1984), σ. 466· βλ., επίσης, Αγαμέμνων Τ σ ε λ ί κ α ς, *Θέματα... ό.π.*, σ. 326· του ίδιου,

- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν βιβλίων ἱατρικῶν Γαληνοῦ, Ίπποκράτους καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων δοκιμοτάτων σοφῶν ἱατρῶν* (κώδικας 23 του Μουσείου Μπενάκη [= Μπενάκη 49]).¹²³
- *Ίατροσόφη ἐκλελεγμένον ὑπο πολλῶν βιβλίων ἱατρικῶν, Γαληνοῦ, Ίπποκράτους καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων δοκίμων ἱατρῶν* (κώδικας 535 της Μονῆς Ἰβήρων [= Ἀγίου Ὄρους 4655]).¹²⁴
- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων, Γαληνοῦ, Ίπποκράτους καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων πολλῶν σοφῶν ἱατρῶν* (κώδικας 2283 της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της Ελλάδας).¹²⁵
- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Γαληνοῦ, Ίπποκράτους, Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων πολλῶν σοφῶν ἱατρῶν* (κώδικας 1699 [= Μ 8] της Μονῆς Μεγίστης Λαύρας).¹²⁶
- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἀπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Γαληνοῦ τε καὶ Ίπποκράτους καὶ Μελετίου καὶ ἄλλων πολλῶν* (κώδικας 8 της Μονῆς Μεταμορφώσεως Σκοπέλου).¹²⁷
- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἀπὸ πολλῶν βιβλίων Γαληνοῦ καὶ Ίπποκράτους καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων ἱατρῶν* (κώδικας 97 της Μονῆς της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα).¹²⁸

«Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 60· Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 175.

¹²³ Ευρυδίκη Λ ά π π α - Ζ ί ζ η κ α, Ματούλα Ρ ί ζ ο υ - Κ ο υ ρ ο υ π ο ύ, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 44· βλ., επίσης, Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 223.

¹²⁴ Σπυρίδων Π. Λ ά μ π ρ ο ς, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους... ό.π.*, τ. Β', σ. 166· βλ., επίσης, Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 163.

¹²⁵ Λίνος Π ο λ ί τ η ς, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1.857-2.500*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, 54], Αθήναι 1991, σ. 299· βλ., επίσης, Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 169.

¹²⁶ Σωφρόνιος Ε υ σ τ ρ α τ ι ά δ η ς, Σπυρίδων μοναχός Λ α υ ρ ι ώ τ η ς, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 303· βλ., επίσης, Θεοχάρης Δ ε τ ο ρ ά κ η ς, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 154· Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 202.

¹²⁷ Γιάννης Κ α ρ ά ς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 302· βλ., επίσης, Αγαμέμνων Τ σ ε λ ί κ α ς, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 61· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 59.

¹²⁸ Ευάγγελος Α. Σ κ ο υ β α ρ ά ς, *Ολυμπιώτισσα. Περιγραφή και ιστορία της Μονῆς. Η Βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα. Κατάλογος των Χειρογράφων. Αναγραφάι και χρονικά σημειώματα. Ακολουθία Παναγίας της Ολυμπιώτισσης. Έγγραφα εκ του Αρχείου της Μονῆς, 1336-1900*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών

- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν [παλαι]ῶν βιβλίων ἱστορικῶν Γαληνοῦ, Ίπποκράτους καὶ Μελετίου μοναχοῦ* (κώδικας 3312 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας).¹²⁹
- *Ίατροσόφιον δόκιμον ἐκλελεγμένον ἐκ διαφορῶν ἀρίστων ἱατρῶν, Μελετίου, Γαληνοῦ τε καὶ Ίπποκράτους* (κώδικας 61 της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου στην Αθήνα [Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο]).¹³⁰
- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Γαληνοῦ, Ίπόκρατους καὶ ἄλλων πολλῶν σοφῶν ἱατρῶν* (κώδικας 174 της Μονῆς Ἰβήρων [= Αγίου Ὁρους 4294]).¹³¹
- *Ίατροσόφιον τοῦ κυρ ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Ίπποκράτους καὶ Μελετίου καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν* (κώδικας 3309 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας).¹³²
- *Ίατροσόφιον τοῦ Ίπποκράτους καὶ Γαληνοῦ* (κώδικας 44 της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου στην Αθήνα [Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο]).¹³³
- *Διαθήκη τῶν τριῶν ἱατρῶν Γαλινοῦ καὶ Ίπποκράτους καὶ Μελετίου τῶν σοφῶν* (κώδικας 1482 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας).¹³⁴
- *Διαθήκη τῶν τριῶν ἱατρῶν Γαλινοῦ, Ίπποκράτους καὶ Διοσκορίδου* (κώδικας 99 της Μονῆς Ξηροποτάμου [= Αγίου Ὁρους 2432]).¹³⁵

/ Κέντρο Ερεῦνης του Μεσαιωνικοῦ και Νέου Ἑλληνισμοῦ, Αθήναι 1967, σ. 308· βλ., ἐπίσης, Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ἱατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 62· του ἰδίου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 326· του ἰδίου, «Τα ἑλληνικά γατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 60· Γιάννης Καραῖς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 272.

¹²⁹ Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 132.

¹³⁰ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ἱατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 62· του ἰδίου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ἰδίου, «Τα ἑλληνικά γατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 59.

¹³¹ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Ὁρους... ό.π.*, τ. Β', σ. 46· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 174.

¹³² Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 130.

¹³³ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ἰδίου, «Τα ἑλληνικά γατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 59.

¹³⁴ Ιωάννης Σακελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακελίωv, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 265· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 219.

¹³⁵ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Ὁρους... ό.π.*, τ. Α', σ. 206· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 169.

- *Φιλοσοφία Ίπποκράτους και Γαληνοῦ* (κώδικας 28 της Μονής Ευαγγελίστριας στη Σκιάθο).¹³⁶

- *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ Ἱατροσοφίου τῶν τριῶν διδασκάλων Γαληνοῦ, Ίσοκράτους (sic) καὶ Διοσκουρίδους* (κώδικας της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Βορρέ στην Αθήνα).¹³⁷

Σε άλλες περιπτώσεις, εκτός από τον Ίπποκράτη, τον Διοσκουρίδη, τον Γαληνό και τον μοναχό Μελέτιο, αναγράφονται στους τίτλους των ιατροσοφικών χειρογράφων και άλλοι γιατροί, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ως επί το πλείστον, απαντά το όνομα του Παύλου Αιγινήτη ενώ, μεταξύ άλλων, αναφέρεται ο Αλέξανδρος Τραλλιανός και ο Παύλος Νίκαιας. Παράλληλα, η μνεία στον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο παραπέμπει στο έργο του Θεοφάνη Νόννου. Ενδεικτικά, θα μπορούσαν να επισημανθούν οι εξής τίτλοι:

- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἱατρικῶν βιβλίων Γαληνοῦ, Ίπποκράτους, Μελετίου μοναχοῦ καὶ Παύλου τοῦ ἀγεννήτου* (διάβαζε Αιγινήτου) (κώδικας 262 της Μονής Παντελεήμονος [= Αγίου Όρους 5769]).¹³⁸

- *Ίατροσόφιον ἐκλεκτὸν ἐκ πολλῶν Ίατρῶν συνηλεγμένον τὸ πλεὸν δὲ ἐκ Παύλου τοῦ Διογένους* (κώδικας 126 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας).¹³⁹

- *Ίατροσόφιον ἀπηνθισμένον ἀπὸ τοῦ Γαληνοῦ, Παύλου τοῦ Αἰγινήτου, Γερασίμου Βλάχου καὶ Διοσκορίδου* (κώδικας 1479 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας).¹⁴⁰

- *Ίατροσόφιον ἐκλελεγμένον διαθήκη πολὸν ἱατρὸν Ὑποκράτου καὶ Γαλινού καὶ Παύλου τοῦ γενητοῦ* (διάβαζε Αιγινήτου) *καὶ Αλιζάνδρου Τριαλιανού καὶ ἄλλον πολὸν δο-*

¹³⁶ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 62· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 60· Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 174.

¹³⁷ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 62· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 59.

¹³⁸ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους... ό.π.*, τ. Β', σ. 342· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 71.

¹³⁹ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκῶν...», *ό.π.* 7 (1910), σ. 474.

¹⁴⁰ Ιωάννης Σακκελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακκελίωv, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 265· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 193.

κιμοτάτον πολον ιατρόν και Νηκόλαον τῶν σοφόν (κώδικας 81 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα).¹⁴¹

- *Ἐκ τοῦ Ἱπποκράτους και Γαληνοῦ, Παύλου Νικαίου και Παύλου Αἰγινήτου περὶ διαφορῶν παθῶν* (κώδικας 5 της Μητρόπολης Ξάνθης).¹⁴²
- *Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ παλαιῶν και ἐπισήμων ιατρῶν πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον και φιλόχριστον βασιλέα* (κώδικας 218 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Ὁρους 4338]).¹⁴³
- *Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἀπὸ ἄλλα ιατροσόφια, τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Γαληνοῦ, τοῦ Νικολάου και ἄλλων πολλῶν σοφῶν ιατρῶν σοφωτάτων και ἀρίστων* (κώδικας 2284 της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της Ελλάδας).¹⁴⁴

Αντίστοιχα εἶναι και τα παραδείγματα ἀπὸ τίτλους ιατροσοφικῶν χειρογράφων στους οποίους εντοπίζονται ονόματα ξένων γιατρῶν:

- *Ἱατροσόφιον· Βιβλίον παρὰ τῶν Τουρκῶν ὀνομαζόμενον Ἄχμετ εἰδὲ τῶν Ἑλλήνων λέγεται Ἰωάννου τοῦ παλαιοῦ Δαμασκηνοῦ* (κώδικας 122 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα).¹⁴⁵
- *Ἱατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ πολλῶν βιβλίων και ιατρῶν ἐμπείρων, Γαληνοῦ, Ἱπποκράτους, Μελετίου, Ἰακώβου τοῦ Μαΐνης, Μετεώλα, Κάστωρα και ἄλλων πολλῶν*

¹⁴¹ Ευάγγελος Α. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα... ὁ.π.*, σ. 299· βλ., ἐπίσης, Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ὁ.π.*, σ. 62· του ἰδίου, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 326· του ἰδίου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 60· Γιάννης Καράς, *Οἱ επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 174.

¹⁴² *Paolo di Nicea... ὁ.π.*, σ. 22-23· βλ., ἐπίσης, Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ὁ.π.*, σ. 62· του ἰδίου, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 326· του ἰδίου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 60.

¹⁴³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Ὁρους... ὁ.π.*, τ. Β', σ. 62· βλ., ἐπίσης, Αναστασία Καδδά, *Κοινωνικό-ιστορική προσέγγιση της υγείας-ασθένειας και ιατρικῆς στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αἰῶνα: ἡ περίπτωση του υπ' αρ. 218 χειρογράφου της Μονῆς Ιβήρων του Αγίου Ὁρους* (Διδακτορική διατριβή - Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν και Πολιτικῶν Επιστημῶν, Τμήμα Κοινωνιολογίας), Αθήνα 2007, σ. 293, 297· Γιάννης Καράς, *Οἱ επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 165.

¹⁴⁴ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης... ὁ.π.*, σ. 299· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καράς, *Οἱ επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 205.

¹⁴⁵ Ευάγγελος Α. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα... ὁ.π.*, σ. 327· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καράς, *Οἱ επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 385.

Ιταλῶν φιλοσόφων καὶ ἰατρῶν συναθρισμένα (κώδικας 68 της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Δημητσάνας).¹⁴⁶

- *Βίβλος ἰατρικὴ συλλεχθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἰατροῖς ἐλαχίστου Νικολάου Ἱερόπαιδος τοῦ ἐκ Βελισδονίου τῶν Ἀγράφων· συντέθηται ἐκ τῆς Ματαιόλου καὶ Βρυέλλου καὶ Ἰακώβου τοῦ Ὀλερίου, ἔτι δὲ καὶ Ὀρειβασίου καὶ Διοσκορίδου τῶν Ἑλλήνων* (κώδικας 248 της Μονῆς Κουτλουμουσίου [= Αγίου Ὄρους 3321]).¹⁴⁷
- *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Αὐγουστιανῆς Φαρμακοποιῆας καὶ ἕτερα ἐκ τῆς Φαρμακοποιῆας Νικολάου Λεμέρου καὶ ἐκ τοῦ Ἰωσέππου τοῦ Ντοντζέλη καὶ ἑτέρων ἄλλων ἀξίων συγγραφῶν μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ λατινικοῦ παρὰ Ἑμμανουὴλ Σμυρναίου ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1773* (κώδικας 23 της Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου στην Αθήνα [Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καὶ Ἱστορικό Ἀρχεῖο]).¹⁴⁸

Από τα παραπάνω συνάγεται βέβαια ὅτι οἱ συντάκτες τῶν *Ἰατροσοφῶν* μπορούσαν νὰ ἀντλήσουν πληροφορίες ἀπὸ μὴ πληθώρα κειμένων ποὺ παραδίδονταν ἀπὸ τὴν ἀρχαία, τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴ νεότερη ἐποχὴ. Θα πρέπει, ὡστόσο, νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἰατροσοφικὴ ὕλη συμπληρωνόταν καὶ ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε προσθήκες τῶν πρακτικῶν γιαιτρῶν οἱ οἱποῖοι χρησιμοποιούσαν συστηματικὰ τοὺς ἰατροσοφικοὺς κώδικες. Ἐτσι, τὰ *Ἰατροσόφια*, ἀν καὶ βασιζόνταν σὲ παλαιὰ συγγράμματα, συχνὰ ἐμπλουτίζονταν ἢ, κατὰ κάποιον τρόπο, επικαιροποιούνταν καὶ, ὡς ἐκ τούτου, καθίσταντο αὐτὰ καθαυτὰ ἐπιμέρους πηγές γιὰ τὴν ἰατροσοφικὴ ὕλη. Γιὰ τὶς ἐν λόγῳ προσθήκες καὶ συμπληρώσεις γίνεται, ὁμῶς, εἰδικὴ μνεία σὲ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Απὸ τοὺς τίτλους τῶν *Ἰατροσοφῶν* προκύπτει ἕνα ἀκόμα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο: ἀναδεικνύονται οἱ λέξεις με τὶς οἱποῖες προσδιορίζονταν τὰ ἰατροσοφικὰ κείμενα. Εἶναι ἐμφανές ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ χαρακτηρίζονταν ὡς «Ἰατροσόφια», ὅρος ποὺ ἐτυμολογικὰ παραπέμπει ἀφενὸς στὴν ἰατρικὴ σοφία καὶ αφετέρου συνδέεται με τὴ λέξη «ἰατροσοφιστής», ἡ οἱποία, κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, σήμαινε τὸν καθηγη-

¹⁴⁶ Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινὰ ἰατροσοφικὰ χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 62· τοῦ ἰδίου, *Θέματα...* ὁ.π., σ. 325-326· τοῦ ἰδίου, «Τὰ ἐλληνικὰ γιαιτροσόφια...», ὁ.π., σ. 60· Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία...* ὁ.π., σ. 186.

¹⁴⁷ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους...* ὁ.π., τ. Α', σ. 305· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία...* ὁ.π., σ. 106.

¹⁴⁸ Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινὰ ἰατροσοφικὰ χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 65· τοῦ ἰδίου, *Θέματα...* ὁ.π., σ. 329· τοῦ ἰδίου, «Τὰ ἐλληνικὰ γιαιτροσόφια...», ὁ.π., σ. 64.

τή της Ιατρικής.¹⁴⁹ Παράλληλα, όμως, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν και άλλοι όροι όπως «Διαθήκη», «Βίβλος Ἰατρική», «Ἰατρικὸν Βιβλίον» και «Ἑρμηνία».¹⁵⁰ Εντούτοις, οι διαφορετικές ονομασίες των *Ἰατροσοφίων* δεν συνεπάγονται διαχωρισμό ως προς το περιεχόμενό τους. Ένα ιατροσοφικό κείμενο, δηλαδή, είτε τιτλοφορείται «Ἰατροσόφιον» είτε επιγράφεται, για παράδειγμα, «Ἰατρικὸν Βιβλίον» περιλαμβάνει παρόμοιες φαρμακευτικές συνταγές και χρηστικές ιατρικές οδηγίες. Το ίδιο ισχύει και για τα ιατροσοφικά χειρόγραφα που παραθέτουν διάφορες συνταγές αλλά δεν φέρουν τίτλο όπως, για παράδειγμα, ο κώδικας 46 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.¹⁵¹

Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί εδώ ότι στους καταλόγους χειρογράφων εντοπίζονται, ενίοτε, και αβλεψίες σχετικά με τον χαρακτηρισμό των ιατροσοφικών κωδίκων. Πιο συγκεκριμένα, σε ορισμένους καταλόγους αναγράφονται ως *Ἰατροσόφια* κείμενα που δεν περιλαμβάνουν ιατροσοφική ύλη, δεν είναι *Ἰατροσόφια*, αλλά μοιάζουν με τα ιατροσοφικά πονήματα κυρίως ως προς το ύφος τους. Αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί σε παραδρομή του καταλογογράφου ενώ άλλες φορές διαπιστώνεται σε καταλόγους που είναι συνοπτικοί και όχι αναλυτικοί. Αναντίρρητα, βασίζεται συνήθως στη λανθασμένη αντίληψη ότι όλα τα δημόδη κείμενα που εμπεριέχουν χρηστικές συμβουλές ή κάνουν μνεία στα βότανα είναι *Ἰατροσόφια*.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα χειρογράφων αυτής της κατηγορίας, δηλαδή κειμένων που συχνά συγχέονται με τα ιατροσοφικά έργα, θεωρούνται οι σολομωνικές. Ενδεικτικά, θα μπορούσε να αναφερθεί ο κώδικας 115 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας,¹⁵² ο οποίος καταχωρίζεται στον σχετικό κατάλογο από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο ως «Ἰατροσόφιον μετὰ σολομωνικῆς», όμως στην πραγματικότητα αποτελεί κείμενο με αμιγῶς μαγικό περιεχόμενο χωρίς καμία ιατρική

¹⁴⁹ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 270· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 111· Patricia Ann Clark, *A Cretan Healer's Handbook... ό.π.*, σ. 2.

¹⁵⁰ Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 109.

¹⁵¹ Γ.Θ. Ζώρας, Φ.Κ. Μπουμπουλίδη, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1964, σ. 85· βλ., επίσης, Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 312.

¹⁵² Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 7 (1910), σ. 470· βλ., επίσης, Μαρία Παπαναστασίου - Τσίγκρηλα, «Μαγικά και ξόρκια από χειρόγραφους κώδικες της Ι.Ε.Ε.Ε.», *Τεκμήρια Ιστορίας. Μονογραφίες*, 1 (2010), σ. 57· Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 272.

υπόδειξη ή φάρμακευτική συνταγή με ενότητες όπως «Ο μεγας ορκυζμος».¹⁵³ Πρόκειται, δηλαδή, επί της ουσίας, για χειρόγραφο σολομωνικής και όχι για *Ιατροσόφιον*.

Επίσης, δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως *Ιατροσόφια* όλοι οι κώδικες που εμπεριέχουν αποσπάσματα από έργα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής γραμματείας.¹⁵⁴ Με άλλα λόγια, ορισμένα από τα μεταβυζαντινά χειρόγραφα ήταν ιατρικά και όχι ιατροσοφικά, δηλαδή ήταν πλήρη ή εν μέρει αντίγραφα αρχαίων ιατρικών έργων και όχι δημόδεις διασκευές τους. Έτσι, για παράδειγμα, ο κώδικας 1479 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας¹⁵⁵ ο οποίος χρονολογείται από τον 19ο αιώνα και καταγράφεται στον αντίστοιχο κατάλογο ως «*Ιατροσόφιον άπηνθισμένον άπό του Γαληνοῦ, Παύλου του Αϊγινίτου, Γερασίμου Βλάχου και Διοσκορίδου*», θα χαρακτηριζόταν πιο εύστοχα ως δημόδης συμπληρωματική ιατρική πραγματεία. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν μεγάλου μεγέθους σύμμεικτο ιατρικό κώδικα με χωρία από έργα προγενέστερων γιατρών όπως, για παράδειγμα, «*Έκ του Γαληνοῦ περι συστάσεως ιατρικῆς*»¹⁵⁶ και άλλα. Σε γενικές γραμμές, θα έλεγε κανείς ότι στον εν λόγω κώδικα αντιγράφονται χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, κατά τον 19ο αιώνα, σελίδες από παλαιότερα ιατρικά συγγράμματα και μάλιστα, σε μεγάλο ποσοστό, αποσπάσματα από το έργο του Διοσκοουρίδη.

Αντίστοιχα σφάλματα στον χαρακτηρισμό χειρογράφων εντοπίζονται και στην καταλογογράφηση άλλων κωδίκων που είναι συναφείς, ως προς τη θεματική τους, με τα ιατροσοφικά κείμενα. Ο κώδικας, για παράδειγμα, 244 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας,¹⁵⁷ στις σελίδες 3-21, δεν περιλαμβάνει «*λεξικόν βοτανικόν*», δεν παρουσιάζει τις λέξεις με τις οποίες αποδίδονται τα διάφορα φυτικά είδη και βότανα σε άλλες γλώσσες, αλλά αποτελεί κατάλογο με τα μέρη κάθε φυτού τα οποία έχουν φαρμακευτική αξία και χρησιμοποιούνται για ιατρικούς σκοπούς σε συγκεκριμένες φαρμακοτεχνικές μορφές (π.χ. «*ξινόλαπαθον κοινόν: ρίζα*»¹⁵⁸

¹⁵³ I.E.E.E. 115, φ. 29r.

¹⁵⁴ Πρβλ. Αριστοτέλης Π. Κούζης, «Παρατηρήσεις επί τινων ανεκδότων ιατρικών κωδίκων των βιβλιοθηκών της Ευρώπης και καθορισμός ενίων τούτων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 6 (1929), σ. 375 κ.ε.

¹⁵⁵ Ιωάννης Σακκελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακκελίωv, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 265· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 193.

¹⁵⁶ E.B.E. 1479, φ. 2r.

¹⁵⁷ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 10 (1913), σ. 184· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 160.

¹⁵⁸ I.E.E.E. 244, σ. 3.

«γλυκάννησος: καρπός, νερόν, λάδι λαμπικαρισμένον»¹⁵⁹ κ.λπ.). Πρόκειται για ένα λιγότερο συνηθισμένο είδος κειμένου, που δεν εμπεριέχει ιατροσοφικές συνταγές αλλά, όπως επιγράφεται, «ὕλη ἰατρική» και, πιθανώς, συνδέεται με τα πιο επιστημονικού ύφους αποσπάσματα από την «Αουστριακή Φαρμακοποιία τοῦ κῦρ Ἀνδρέα Π:Λ:N:C:» τα οποία παρατίθενται στο δεύτερο μέρος του κώδικα.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 4.

¹⁶⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 22 κ.ε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η χρονολόγηση, το πλήθος και η γεωγραφική διασπορά των *Ιατροσοφίων*

α. Η χρονολόγηση και το πλήθος των *Ιατροσοφίων*

Έχει ήδη επισημανθεί ότι η διαμόρφωση των πρώτων ιατροσοφικών κωδίκων πραγματοποιήθηκε την ύστερη βυζαντινή περίοδο και ότι η παραγωγή τους άρχισε να συστηματοποιείται τους επόμενους αιώνες, μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα πρώτα ιατροσοφικά χειρόγραφα της νεότερης εποχής ανάγονται, έτσι, συμβατικά στην περίοδο μετά το 1453. Τέτοια πρώιμα *Ιατροσόφια*, που χρονολογούνται από τον 15ο αιώνα, εντοπίζονται στους κώδικες 214 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4334],¹⁶¹ 1482 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας,¹⁶² 269 της Μονής Κουτλουμουσίου [= Αγίου Όρους 3342],¹⁶³ 403 [= B 308] της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων¹⁶⁴ και άλλους.

Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα συνέχισαν, όμως, να συντάσσονται και να κυκλοφορούν για πολλούς αιώνες, ακόμα και μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Ορισμένοι από τους νεότερους ιατροσοφικούς κώδικες χρονολογούνται, μάλιστα, από τον 20ο αιώνα. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν τα εξής χειρόγρα-

¹⁶¹ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους...* ό.π., τ. Β', σ. 61-62· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 161-162.

¹⁶² Ιωάννης Σακκελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακκελίωv, *Κατάλογος...* ό.π., σ. 265· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 219.

¹⁶³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους...* ό.π., τ. Α', σ. 307· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 220.

¹⁶⁴ Δημήτριος Ζ. Σοφιάvός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων...* ό.π., τ. Α', σ. 419-422· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 220-221.

φα: ο κώδικας 596 της Μονής Κουτλουμουσίου [= Συμπληρωματικός Αγίου Όρους 264] («Περὶ πυρετῶν θεραπείας» και σημειώματα «Περὶ ἀσθενειῶν και φαρμάκων και συνταγῶν») ἀπὸ τις ἀρχές του 20ου αἰῶνα.¹⁶⁵ τὸ ιατροσοφικὸ χειρόγραφο του πρακτικὸ ἰατροῦ Νικολάου Κ. Θεοδωράκη ἢ ἀλλιῶς Χαρκιαδονικολή (1891-1979) ἀπὸ τον Μέρωνα Αμαρίου Κρήτης, τὸ ὁποῖο εἶχε γραφτεῖ σε ἓνα ἀπλὸ σχολικὸ τετράδιο στις 10 Αυγούστου 1930 και ἐκδόθηκε, τὸ 2011, ἀπὸ την Patricia Ann Clark.¹⁶⁶ ἓνα δημοσιευμένο *Ιατροσόφιον*, προερχόμενο ἀπὸ την Ἄδυσσα της Ἀργυρούπολης του Πόντου (σημερινὸ Yildiz της Τουρκίας), νότια της Τραπεζούντας, καταγεγραμμένο ἀπὸ τον Παντελή Μελανοφρύδη.¹⁶⁷ ἓνα ἄλλο -ἐπίσης δημοσιευμένο- *Ιατροσόφιον* ἀπὸ την Ἑπειρο, ἀπὸ την περιοχὴ του νομοῦ Ἰωαννίνων και, πιο συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ Σενίκο της λεγόμενης Ντουσκάρας ὅπου ἐντοπίστηκε, σε χειρόγραφη μορφή, τὸ 1935, ἀπὸ τον Σπύρο Μουσελίμη.¹⁶⁸ Κατὰ συνέπεια, καθίσταται σαφές ὅτι τὰ *Ιατροσόφια* ἀπαντούσαν στην ἐλληνικὴ κοινωνία ἀπὸ τους τελευταίους αἰῶνες του Βυζαντίου μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχὴ.¹⁶⁹

Ὡστόσο, ἡ ἀντιγραφή και χρῆση των ιατροσοφικῶν κωδίκων παρατηρεῖται πιο ἐντονα κατὰ τὴ διάρκειά της περιόδου του Νέου Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι γεγονός ὅτι, ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ του 16ου αἰῶνα, ἀποκρυσταλλώθηκε ἓνα μοντέλο ιατροσοφικῶν κειμένων που γνώρισε, στη συνέχεια, μεγάλη ἐξάπλωση στον ἐλληνικὸ κόσμο ἐνῶ, τον 18ο αἰῶνα ἐμφανίζονται και πιο σύνθετα, λογιότερα ἢ ἐμπλουτισμένα *Ιατροσόφια*. Αὐτὴν τὴν περίοδο αὐξάνεται, ὁμολογουμένως, ὁ ἀριθμὸς των ιατροσοφικῶν χειρογράφων. Με ἄλλα λόγια, τὰ *Ιατροσόφια* «ἐπολλαπλασιάστησαν ἐπὶ Τουρκοκρα-

¹⁶⁵ Λίνος Πολίτης, Μ.Ι. Μανούσακας, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 98· βλ., ἐπίσης, Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», ὁ.π., σ. 153.

¹⁶⁶ Patricia Ann Clark, *A Cretan Healer's Handbook...* ὁ.π., σ. 35, 36· τῆς ἰδίας, «Ἀρχαία "Materia Medica"... ὁ.π., σ. 236-237· βλ., ἐπίσης, Steven M. Oberhelman, «Pharmacological and Non-Pharmacological Treatment of Headaches in Early Modern Cretan Healing Manuals», *Athens Journal of Health and Medical Sciences*, 6, 1 (2019), σ. 59.

¹⁶⁷ Π.Η. Μελανοφρύδης, «Ποντιακὸν Ἰατροσόφιον», *Ποντιακὴ Ἑστία*, 58 (1954), σ. 2845-2847· 59-60 (1954), σ. 2928-2931· 61 (1955), σ. 3005-3006· 62 (1955), σ. 3047-3048· 63-64 (1955), σ. 3097-3099· 65 (1955), σ. 3164-3165· 67 (1955), σ. 3279-3280.

¹⁶⁸ Σ.Γ. Μουσελίμης, «Λαϊκὸ ἰατροσόφι (συνταγολόγιο)», *Ἑπειρωτικὴ Ἑστία*, 10, 115-116 (1961), σ. 1002-1008, 1080-1087.

¹⁶⁹ Ἀγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ἑλληνικὴ Ἰατρική...* ὁ.π., σ. 29· Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 321.

τίας».¹⁷⁰ Σύμφωνα μάλιστα με τον Αγαμέμνονα Τσελίκα, «κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας υπήρχε μιὰ σοβαρή κωδικογραφική δραστηριότητα για τὴν παραγωγή καὶ τὴ διάδοση ἰατροσοφικῶν χειρογράφων χωρὶς νὰ παραγνωρίζεται ταυτόχρονα καὶ ἡ σημασία τῆς πανεπιστημιακῆς στὸ ἐξωτερικὸ μόρφωσης».¹⁷¹ Αναμφίβολα, ἡ κυκλοφορία τῶν *Ἰατροσοφίῶν* ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της τὸν 18ο αἰῶνα καὶ, ἐν γένει, κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ἐνῶ, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μετὰ, με τὴν κατάρτιση ἐπιστημόνων γιαιτρῶν, ἀρχισαν βαθμιαίᾳ νὰ περιορίζονται καὶ σταδιακά νὰ περιθωριοποιούνται τὰ ἰατροσοφικά κείμενα.

Τὸ πλῆθος τῶν ἰατροσοφικῶν χειρογράφων ποὺ χρησιμοποιοῦνταν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ με ἀκρίβεια. Εξίσου ἀδιασάφητο παραμένει καὶ τὸ ἀκριβὲς σύνολο τῶν ἰατροσοφικῶν κωδίκων ποὺ σώζονται σήμερα. Ωστόσο, ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταβυζαντινῶν καὶ νεότερων *Ἰατροσοφίῶν* ποὺ ἔχουν διατηρηθεῖ μέχρι τὴ σημερινὴ ἐποχὴ υπολογίζεται ὅτι εἶναι τριπλάσιος καὶ θεωρεῖται ἐνδεικτικὸς τοῦ πλῆθους τῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Με βάση τις ἐκτιμήσεις ὀρισμένων μελετητῶν, ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν χειρογράφων ἀνέρχεται σε περίπου 100.¹⁷² Κατὰ τὸν Αγαμέμνονα Τσελίκα, «οἱ ἰατροσοφικοὶ κώδικες ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 19ου φτάνουν περίπου τοὺς 250 καὶ σίγουρα ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ αὐξηθεῖ».¹⁷³ Σε κάθε περίπτωση, οἱ κώδικες ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα εἶναι ἀριθμητικὰ περισσότεροι ἀπὸ ἐκείνους τῆς προγενέστερης περιόδου.

¹⁷⁰ Εμμανουήλ Ἰω. Εμμανουήλ, *Ἰατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 11· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Ἀθαν. Γκανιάτσας, «Τὰ βότανα στὴν ἱστορία...», ὁ.π., σ. 43· τοῦ ἰδίου, «Βότανα, γιαιτροσόφια...», ὁ.π., σ. 457.

¹⁷¹ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ἰατροσοφικά χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 67· τοῦ ἰδίου, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 333· τοῦ ἰδίου, «Τὰ ἑλληνικά γιαιτροσόφια...», ὁ.π., σ. 68· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, ὁ.π., σ. 122.

¹⁷² Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», ὁ.π., σ. 151· Αἰλαῖα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ἑλληνικὴ Ἰατρικὴ... ὁ.π.*, σ. 34.

¹⁷³ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 342· πρβλ. στο ἴδιο, σ. 326 καὶ τοῦ ἰδίου, «Μεταβυζαντινά ἰατροσοφικά χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 62· τοῦ ἰδίου, «Τὰ ἑλληνικά γιαιτροσόφια...», ὁ.π., σ. 61, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ 150 χειρόγραφα· βλ., ἐπίσης, Christos Papadopoulos, ὁ.π., σ. 109· Γιάννης Κεράς, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 160-320, ὅπου ἐπισημαίνονται περίπου 250 χειρόγραφα.

β. Η γεωγραφική διασπορά των *Ιατροσοφίων* σήμερα

Ένας από τους λόγους εξαιτίας του οποίου καθίσταται αβέβαιος ο αριθμός των διασωθέντων, σήμερα, *Ιατροσοφίων* είναι ότι δεν βρίσκονται όλα μαζί συγκεντρωμένα σε ένα μέρος. Αντιθέτως, τα ιατροσοφικά χειρόγραφα ανήκουν σε ποικίλα νομικά πρόσωπα αλλά και ιδιώτες και είναι διασκορπισμένα τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Ως επί το πλείστον, εντοπίζονται σε δημόσιους φορείς (βιβλιοθήκες ή αρχεία), μοναστηριακά ιδρύματα και ιδιωτικές συλλογές.¹⁷⁴

Πιο συγκεκριμένα, ως προς τους δημόσιους φορείς στην Ελλάδα, ιατροσοφικοί κώδικες φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, στο Μουσείο Μπενάκη, στο Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, στο Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, στα Σπουδαστήρια του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Δημητσάνας, στη Βιβλιοθήκη Χίου «Ο Κοραΐς» και αλλού.¹⁷⁵ Οι ερευνητές μπορούν να μελετήσουν τους εν λόγω κώδικες επί τόπου ή σε ψηφιακή μορφή.

Παράλληλα, σημαντικό αριθμό ιατροσοφικών χειρογράφων διαθέτουν οι μοναστηριακές βιβλιοθήκες της χώρας, μεταξύ των οποίων εκείνες του Αγίου Όρους, των Μετεώρων, της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα και άλλες.¹⁷⁶ Σύμφωνα μάλιστα με τον Θεοχάρη Δετοράκη, περισσότεροι από τους μισούς ιατροσοφικούς κώδικες που έχουν σωθεί «βρίσκονται στις βιβλιοθήκες τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καὶ κυρίως τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ τοῦ Βατοπεδίου».¹⁷⁷

Αρκετά *Ιατροσόφια* διατηρούνται, επίσης, σε αντίστοιχες εθνικές, ακαδημαϊκές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες του εξωτερικού. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγο-

¹⁷⁴ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 525· βλ., επίσης, Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 109· Αγγαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ό.π.*, σ. 29· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 44· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 457-458· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 321· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 10-11.

¹⁷⁵ Βλ. αναλυτικότερα στους επιμέρους καταλόγους κάθε φορέα (βιβλιοθήκης, αρχείου κ.λπ.).

¹⁷⁶ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 10.

¹⁷⁷ Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 151· πρβλ. Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 44, όπου επισημαίνεται ότι μεγάλος αριθμός ιατροσοφικών χειρογράφων φυλάσσεται στη Μονή Ιβήρων.

νται η Εθνική Βιβλιοθήκη Αυστρίας στη Βιέννη, η Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι, η Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Αλεξανδρείας και άλλες. Όπως εξάλλου υπογραμμίζει ο Σπυρίδων Λάμπρος, «καὶ ἀλλαχοῦ πλὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους περισώζονται ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει χειρόγραφα ἰατροσόφια, ἅτινα εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐφελεύσωσι συλλήβδην τὴν προσοχὴν Ἑλλήνων ἰατρῶν».¹⁷⁸

Τέλος, ιδιώτες κατέχουν μεμονωμένα χειρόγραφα, συχνά άγνωστα στην επιστημονική κοινότητα.¹⁷⁹ Άλλοτε είναι εξειδικευμένοι συλλέκτες και άλλες φορές απόγονοι ή κληρονόμοι παλαιών θεραπευτών οι οποίοι, στην εποχή τους, αξιοποιούσαν κατ' εξοχήν τους εν λόγω κώδικες ως χρηστικά φαρμακευτικά εγχειρίδια όπως, για παράδειγμα, τις ιδιωτικές ιατροσοφικές συλλογές πρακτικῶν γιαιτρῶν από τη Λευκάδα τις οποίες εξέδωσε ο Πανταζής Κοντομίχης.¹⁸⁰ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν, επιπλέον, οι εξής:

- Ένα ικαριώτικο *Ιατροσόφιο* του 18ου αιώνα, το οποίο είναι στην κατοχή του Μιχάλη Κοζαμάνη από τον Εύδηλο Ικαρίας.¹⁸¹
- Ένα ιατροσοφικό χειρόγραφο που γράφτηκε το 1725 στην Πάτμο, αλλά πλέον ανήκει στην οικογένεια Λάμπρου από τη Χίο.¹⁸²
- Το *Ιατροσόφιο* ιδιοκτησίας Στυλιανού Παναγιωτάκη που παρουσίασε σε επιστημονικό συνέδριο, το 2000, ο Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης.¹⁸³
- Το ιατροσοφικό χειρόγραφο του πρακτικού γιαιτρού Νικολάου Μαραγκάκη (†1915) από το Κακοδίκι Χανίων που έχει περιέλθει στον εγγονό του, Γεώργιο Ροδολάκη.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ό.π.*, σ. 494.

¹⁷⁹ Για παράδειγμα, στην Ήπειρο, με βάση την εκτίμηση του καθηγητή Γκανιάτσα, υπολογίζεται ότι υπάρχουν πολλοί κώδικες που παραμένουν στην αφάνεια, βλ. Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσα, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 44· του ίδιου, «Βότανα, γιαιτροσόφια...», *ό.π.*, σ. 458.

¹⁸⁰ Πανταζής Κοντομίχης, *Η λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 52 κ.ε.

¹⁸¹ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Ιατρικές συνταγές από ένα ικαριώτικο γιαιτροσόφιο», *Ικαριακά*, 37 [93] (1996), σ. 96.

¹⁸² Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιο, *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, εκδ. Gasci-Hellas, Αθήνα 1993, σ. 383.

¹⁸³ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 429.

¹⁸⁴ Παντελής Π. Βαβουλές, «Από το συνταγολόγιο του άλλοτε πρακτικού γιαιτρού Νικ. Μαραγκάκη», *Κρητική Εστία*, 100 (1960), σ. 194-195.

- Ο ιατροσοφικός κώδικας του Αυγουστή Σωτηρίου από το Κάστρο Θάσου, τον οποίο κατέχουν τα τριεγγονά του, Αύγουστος και Ιωάννης Αναστασιάδης.¹⁸⁵
- Ένα ιατροσοφικό χειρόγραφο που ανήκει στον Παύλο Δίπλα από τα Τρίκαλα.¹⁸⁶
- Ένας ιατροσοφικός κώδικας της οικογένειας Μπακούλια από την Τρίπολη.¹⁸⁷
- Τέσσερα μικρασιατικά χειρόγραφα ιδιοκτησίας Άννας Δ. Κυριακίδου.¹⁸⁸
- Ένα κυπριακό ιατροσοφικό χειρόγραφο που βρίσκεται στα χέρια του Μελή Κιμωνίδη από τη Λευκωσία.¹⁸⁹
- Ο ιατροσοφικός κώδικας του «ταπεινού Παντολέοντος Χίου» (δημοσιεύθηκε, το 2012, από τον Αγαμέμνονα Τσελίκα), που συγκαταλέγεται στα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης του γιατρού μικροβιολόγου Παναγιώτη Ι. Σταθοπούλου (1890-1972) από τη Λογγάστρα Λακωνίας και παραχωρήθηκε για έκδοση από τη σημερινή κάτοχό του, τη γιατρό αιματολόγο Ρεγγίνα Σταθοπούλου.¹⁹⁰
- Το κρητικό *Ιατροσόφιο* του 19ου αιώνα που εκδόθηκε από τον Νικόλαο Ε. Παπαδογιαννάκη και έχει περιέλθει, εδώ και μερικές δεκαετίες, στην οικογένεια Ιωάννη Βρουβάκη από το Νίπος Αποκορώνου Χανίων ενώ, παλαιότερα, ανήκε στον Χαρά-

¹⁸⁵ Γεώργιος Οικονομίδης, «Η εφαρμογή της πρακτικής ιατρικής στη Θάσο κατά τον 19ο αιώνα, μέσα από ένα χειρόγραφο κώδικα συνταγών της εποχής», *Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Θασιακών Μελετών*, «Η Θάσος διά μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός», Θάσος, 16-19 Σεπτεμβρίου 1995, εκδ. Θασιακή Ένωση Καβάλας [*Θασιακά*, 9 (1996)], Καβάλα 1996, σ. 381-382· Κωνσταντίνος Χιόνης, *ό.π.*, σ. 550-552.

¹⁸⁶ Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Ένας ανέκδοτος ιατροσοφικός-μαγικός κώδικας από την περιοχή Τρικάλων», *Τρικαλινά*, 15 (1995), σ. 208· του ίδιου, «Δύο μαγικές συνταγές από ιατροσοφικό - μαγικό κώδικα των Τρικάλων», *Δωδώνη*, 22, 1 (1993), σ. 55.

¹⁸⁷ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ό.π.*, σ. 45· της ίδιας, «Άγνωστο ιατροσοφικό χειρόγραφο παρελθόντος αιώνας από την Αρκαδία», *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, τ. Γ΄ (Νέος Ελληνισμός), εκδ. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών [Παράρτημα 13 του περιοδικού *Πελοποννησιακά*], Αθήνα 1987-1988, σ. 63.

¹⁸⁸ Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Τέσσερα μαγικά, μαντικά, αστρολογικά και ιατροσοφικά χειρόγραφα βιβλία από την Καισάρεια της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1998), σ. 149-150.

¹⁸⁹ Κύπρος Χρυσάνθη, *Δημόδης ιατρική της Κύπρου σύμμεικτα*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος «Ιπποκράτης», Λευκωσία 1988, σ. 126· του ίδιου, «Ένα κυπριακό γιατροσόφι», *Κυπριακά Σπουδαί*, 15 (1951), σ. ε΄.

¹⁹⁰ Αγαμέμνων Τσελίκας (επιμ.), *Το γιατροσόφι του Χιώτη «ταπεινού» Παντολέοντα. Περί ιατρικής βιβλίον δεδοκιμασμένο(ν) και υπό πολλών διορθωμένων*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2012, σ. ι΄, ιδ΄.

λαμπο Κιαγιαδάκη (†1988), ο οποίος ήταν εγγονός του Αναγνώστη ή Χαράλαμπου Χριστοδουλάκη, δηλαδή του κρητικού γραφέα και πρώτου κτήτορα του συγκεκριμένου κώδικα.¹⁹¹

Επομένως, βάσιμα υποστηρίζεται ότι τα μεταβυζαντινά και νεότερα *Ιατροσόφια* βρίσκονται, σήμερα, διεσπαρμένα σε πολλά διαφορετικά σημεία.

γ. Η γεωγραφική διασπορά των *Ιατροσοφίων* την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Οι θέσεις στις οποίες εντοπίζονται τα *Ιατροσόφια* κατά τη σημερινή εποχή είναι εν μέρει ενδεικτικές και για τη γεωγραφική διασπορά τους κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αυτό ισχύει κυρίως για τους ιατροσοφικούς κώδικες των μοναστηριακών βιβλιοθηκών. Αρκετοί από τους εν λόγω κώδικες, που φυλάσσονται μέχρι σήμερα σε διάφορες μονές, παραμένουν εκεί για αιώνες και βρίσκονται στο ίδιο μοναστηριακό περιβάλλον ήδη από τα μεταβυζαντινά χρόνια.

Η συγκέντρωση ιατροσοφικών χειρογράφων στα μοναστήρια συνδέεται, ομολογουμένως, με τη λειτουργία μοναστηριακών νοσοκομείων και βιβλιοθηκών. «Ἐν δὲ ταῖς μοναῖς, ἐν αἷς τὴν ἰατρικὴν ἐξήσκουν μοναχοί, κατετίθεντο ταῦτα ἐν τοῖς μοναστηριακοῖς νοσοκομείοις» σημειώνει στις αρχές του 20ου αιώνα ο Σπυρίδων Λάμπρος.¹⁹² Στη Μονή Ιβήρων στο Ἅγιο Ὄρος, στην οποία έχει διασωθεί μεγάλος αριθμός ιατροσοφικών κωδίκων, φαίνεται, σύμφωνα με παλαιά παράδοση του μοναστηριού, ότι υπήρχε νοσοκομείο, γεγονός από το οποίο ονομάστηκε ένα τμήμα της νότιας πτέρυγας της μονής.¹⁹³ Νοσηλευτικές υπηρεσίες παρέχονταν και στη Μονή Βατοπεδίου όπου είχε εγκατασταθεί, κατά τα τέλη του 15ου αιώνα, και ο Αντώνιος Πυρόπουλος, που με το έργο του ενίσχυσε τη νοσηλευτική δράση της μονής.¹⁹⁴

¹⁹¹ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιο του 19ου αιώνα*, εκδ. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2001, σ. 11, 14, 15· του ίδιου, «Κρητικό “Ιατροσόφιο” του 19ου αι.», *Πεπραγμένα του ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986*, τ. Γ’ (Τμήμα Νεοελληνικό - Καταληκτήριος Συνεδρία), εκδ. Φιλολογικός Σύλλογος “Ο Χρυσόστομος”, Χανιά 1990, σ. 345-346· βλ., επίσης, Steven M. Oberhelman, *ό.π.*, σ. 59.

¹⁹² Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ό.π.*, σ. 493· βλ., επίσης, Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 46.

¹⁹³ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 345.

¹⁹⁴ Αθανάσιος Ι. Γκιάλας, *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί... ό.π.*, σ. 22· Κωνσταντίνος Σάθας, *ό.π.*, σ. 104· βλ., επίσης, Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 144. Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *ό.π.*, σ. 39.

Εκτός από τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, μια από τις πιο πλούσιες και αξιόλογες μοναστηριακές βιβλιοθήκες εκείνης της περιόδου στον ελλαδικό χώρο βρισκόταν στη Μονή Δουσίκου (Αγίου Βησσαρίωνος) στην περιοχή των Τρικάλων. Υπολογίζεται ότι η συγκεκριμένη μονή, ως τα τέλη του 19ου αιώνα, «είχε γύρω στα 700 χειρόγραφα, πολλά από τα οποία περγαμηνά, με πολύχρωμες καλλιτεχνικές μικρογραφίες και άλλα κοσμήματα».¹⁹⁵ Ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης γινόταν, όπως και σε άλλες μονές, με την αντιγραφή χειρογράφων στο μοναστηριακό βιβλιογραφικό εργαστήριο το οποίο λειτουργούσε εκεί από τα μέσα του 16ου αιώνα.¹⁹⁶ Επιπροσθέτως, στη Μονή της Παναγίας της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα διασώζεται ένας σημαντικός αριθμός ιατρικών κωδίκων γεγονός που, σύμφωνα με τον Αγαμέμνονα Τσελίκα, καταδεικνύει ότι «στην περιοχή κατά τον 18ο αιώνα όχι μόνο στον χώρο της μονής αλλά και στη γύρω περιοχή υπήρχαν γιατροί που άσκούσαν την τέχνη με σοβαρή γνώση και υπευθυνότητα».¹⁹⁷ Τα ιατρικά χειρόγραφα της Μονής της Ολυμπιώτισσας προέρχονται κυρίως από τον 17ο και τον 18ο αιώνα και είναι αρκετά ογκώδη.

Στοιχεία για την καταγωγή των κωδίκων παρέχονται, συχνά, από τα ίδια τα *Ιατροσόφια*. Λέξεις και φράσεις τοπικών διαλέκτων που καταγράφονται μέσα στα ιατροσοφικά κείμενα υποδεικνύουν και βάσιμα μαρτυρούν τη γεωγραφική ταυτότητα χειρογράφων.¹⁹⁸ Αυτό καθίσταται περισσότερο εμφανές σε δημοσιευμένες συνταγές από περιοχές με χαρακτηριστικό γλωσσικό ιδίωμα όπως, για παράδειγμα, από την Κρήτη,¹⁹⁹ την Κω²⁰⁰ ή την Τραπεζούντα.²⁰¹

¹⁹⁵ Δημήτριος Ζ. Σοφινός, Φώτιος Αρ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου...* ό.π., σ. λζ'.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. κδ'.

¹⁹⁷ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα...* ό.π., σ. 345.

¹⁹⁸ Του ίδιου, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», ό.π., σ. 64· του ίδιου, *Θέματα...* ό.π., σ. 329· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», ό.π., σ. 63· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, ό.π., σ. 122.

¹⁹⁹ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...* ό.π., σ. 28 κ.ε.: του ίδιου, «Κρητικό “Ιατροσόφιον” του 19ου αι.», *Πεπραγμένα...* ό.π., σ. 353 κ.ε.: του ίδιου, «Νέο χειρόγραφο...», ό.π., σ. 436-438.

²⁰⁰ Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *Η δημόδης ιατρική κατά τους χρόνους της δουλείας στο Πυλί της Κω*, εκδ. Πνευματικός Όμιλος Κώων “Ο Φιλητάς”, Αθήνα 1996, σ. 18 κ.ε.

²⁰¹ Π.Η. Μελανοφρύδης, «Ποντιακόν Ιατροσόφιον», *Ποντιακή Εστία*, 58 (1954), σ. 2845 κ.ε.

Η προέλευση των χειρογράφων μπορεί, επίσης, να δηλώνεται στα κωδικολογικά σημειώματά τους μαζί με το όνομα του γραφέα τους ή, ορισμένες φορές, συνάγεται από τον τίτλο ή από περικειμενικά στοιχεία του *Ιατροσοφίου* ή από κάποια ενθύμηση ή από σημείωση του κτήτορα. Στον ιατροσοφικό κώδικα του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών αναγράφεται, για παράδειγμα, ότι το εν λόγω χειρόγραφο του 1723 συντάχθηκε «διὰ χειρὸς Εὐσταθίου Πονδία, ἐκ πόλεως Λακεδαιμονίας».²⁰² Οι συνταγές του κώδικα 223 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας είχαν γραφτεί από πρακτικούς θεραπευτές στο Λάμποβο της Ηπείρου, όπως διαπιστώνεται από τον τίτλο του συγκεκριμένου *Ιατροσοφίου*,²⁰³ ενώ ο κώδικας 78 του Μουσείου Μπενάκη [= Ταμείου Ανταλλαξίμων 176] προέρχεται επιβεβαιωμένα από την Αδριανούπολη²⁰⁴ και ο ιατροσοφικός κώδικας του Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών από τη Σμύρνη,²⁰⁵ όπως και ο κώδικας 5 της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου στην Αθήνα (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο).²⁰⁶

Αντίστοιχα, το δεύτερο από τα δύο ηπειρώτικα ιατροσοφικά χειρόγραφα που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Οικονόμου γράφτηκε, ή ορθότερα αντιγράφηκε, το 1882, «ἐν Ποζιορέντσα τῆς Σερβεΐας», δηλαδή στη σημερινή πόλη Požarevac, ή αλλιώς Πασσάροβιτς, νότια του Βελιγραδίου.²⁰⁷ Το *Ιατροσόφιον* που εκδόθηκε, μετά από έρευνα στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Ιασίου, από τον Κωνσταντίνο Μηνά, το 2012, είχε δημιουργηθεί, με βάση τη σχετική σημείωση του γραφέα, το

²⁰² Μ.Ι. Μανούσακας, «Νέο χειρόγραφο...», *ό.π.*, σ. 461· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 176.

²⁰³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 9 (1912), σ. 459· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 206.

²⁰⁴ Ευρυδίκη Λάππα - Ζίζηκα, Ματούλα Ρίζου - Κουρουπού, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 147· Βασίλειος Κ. Στεφανίδης, «Οι κώδικες της Αδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift*, 16 (1907), σ. 281.

²⁰⁵ Παναγιώτης Κρητικός, «Κώδιξ του Εργαστηρίου...», *ό.π.*, σ. 76· P.G. Kritikos, S.M. Philianos, *Iatrosophion... ό.π.*, σ. 6.

²⁰⁶ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Δύο ιατροσοφικοί κώδικες στη βιβλιοθήκη του ιστορικού και παλαιογραφικού αρχείου του Μ.Ι.Ε.Τ.», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Β', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 34.

²⁰⁷ Κωνσταντίνος Οικονόμου, «Δύο ηπειρώτικα γιατροσόφια», *Δωδώνη*, 7 (1978), σ. 241, 243.

1821 «Χοτινίω»,²⁰⁸ δηλαδή στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, στο Khotyn της σημερινής Ουκρανίας. Ενθυμήσεις σε ένα ακαταλογογράφητο σπάραγμα ιατροσοφικού κώδικα της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας ο οποίος χρονολογείται από τον 18ο-19ο αιώνα μαρτυρούν την προέλευση του από τη Βάρνα.

Γενικά, από τη μελέτη των ίδιων των ιατροσοφικών χειρογράφων αναφαίνεται χωρίς αμφιβολία ότι, κατά την περίοδο του Νέου Ελληνισμού, τα *Ιατροσόφια* ήταν ευρέως διαδεδομένα και απαντούσαν διάσπαρτα σε διάφορες περιοχές όπου υπήρχαν ελληνικές κοινότητες, από τα βόρεια Βαλκάνια μέχρι την Κρήτη και από την Ήπειρο έως τη Μικρά Ασία και την καθ' ημάς Ανατολή. Ωστόσο, πρέπει να κυκλοφορούσαν περισσότεροι ιατροσοφικοί κώδικες στα τουρκοκρατούμενα μέρη σε σχέση με τις περιοχές που ανήκαν τότε στη Γαληνοτάτη. Σε βενετικές κτήσεις όπως, για παράδειγμα, τα Επτάνησα, λειτουργούσαν, άλλωστε, φαρμακεία πολύ πριν καθιερωθούν ανάλογα καταστήματα στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και οι συνθήκες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης διαφοροποιούνταν εξαιτίας της βενετικής διοίκησης. Ο αριθμός των *Ιατροσοφίων* που έχουν διατηρηθεί στα νησιά του Αιγαίου και την ηπειρωτική Ελλάδα είναι, κατ' αντιστοιχία, πολύ μεγαλύτερος συγκριτικά με τα ιατροσοφικά χειρόγραφα του Ιονίου. Ενδεικτικό προς την κατεύθυνση αυτή είναι το γεγονός ότι τα σωζόμενα κρητικά *Ιατροσόφια* δεν είναι παλαιότερα από τον 17ο αιώνα, οπότε τερματίζεται η βενετική κυριαρχία στο νησί, αλλά μεταγενέστερα.²⁰⁹

Η γεωγραφική διασπορά των *Ιατροσοφίων* συνοψίζεται πολύ εύστοχα και παραστατικά από τον Αγαμέμνονα Τσελίκα, ο οποίος επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «ὁ γεωγραφικὸς χῶρος μέσα στὸν ὁποῖον παράγονται καὶ διαδίδονται τέτοια χειρόγραφα εἶναι ὁ μείζων ἑλληνικὸς χῶρος, πὸν περιλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὴν Εὐρώπη, τὶς παράλιες περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο».²¹⁰ Κάποιοι από αυτούς τους κώδικες έχουν παραμείνει για αιώνες αμετακίνητοι εκεί όπου δημιουργήθηκαν. Άλλοι πάλι, αν δεν καταστράφηκαν στην πορεία του χρόνου, έχουν ταξιδέψει μακριά από τον τόπο παραγωγής τους, έχουν περάσει από γενιά σε γενιά και πολλές φορές έχουν τροποποιηθεί ανάλογα με τις επιλογές του εκάστοτε ιδιοκτήτη τους.

²⁰⁸ Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 11, 197.

²⁰⁹ Patricia Ann Clark, *A Cretan Healer's Handbook... ὁ.π.*, σ. 20.

²¹⁰ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 341· βλ., επίσης, Christos Papadopoulos, *ὁ.π.*, σ. 109.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η παραγωγή, η διάδοση και οι συμπληρώσεις των *Ιατροσοφίων*

α. Η παραγωγή και η διάδοση των *Ιατροσοφίων*

Η συμπύληση ενός *Ιατροσοφίου* αποτελούσε, αναντίρρητα, ένα εξαιρετικά απαιτητικό έργο. Ο κώδικας I.16 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου στη Ρουμανία απαρτίζεται από ιατρικές συνταγές τις οποίες συγκέντρωσε, από το συγγενικό περιβάλλον του, ο ανιψιός του Σκαρλάτου Καρατζά σε μια περίοδο 48 ετών, στα μέσα του 18ου αιώνα (1736-1784).²¹¹ Η αντιγραφή ενός ιατροσοφικού κώδικα, ακόμα και μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας, εξακολουθούσε να παραμένει μια συνήθης πρακτική που, όμως, προϋπέθετε εξίσου ιδιαίτερη υπομονή. Συχνά απαιτούνταν αρκετοί μήνες ώστε να ολοκληρωθεί η εν λόγω διαδικασία και να δημιουργηθεί ένα νέο χειρόγραφο το οποίο μπορούσε, στη συνέχεια, να χρησιμοποιείται για αιώνες.

Ενδεικτικές του χρονικού διαστήματος που χρειαζόταν για την αντιγραφή ενός *Ιατροσοφίου* θεωρούνται δύο σημειώσεις στον κώδικα 9 [11] της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης Αργοστολίου. Στο πάνω μέρος του φύλλου 5r αναγράφεται η φράση «Εἰς δόξαν Χριστοῦ ἁμὴν 1678 ὀκτωβρίου η΄», που δηλώνει τον χρόνο έναρξης της αντιγραφής ενώ στο τέλος του χειρογράφου, στο φύλλο 147r, επισημαίνεται η ημερομηνία περάτωσης: «Τῷ δὲ θεῷ δόξα. Κατὰ ἀγοθ^{ον} Φεβρουαρίου 10 ἐτελείωσα».²¹² Με

²¹¹ Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 296· βλ., επίσης, Dimitrios Karaberopoulos, Alexandra Oeconomidou, *ό.π.*, σ. 8.

²¹² Αγαμέμνων Τσελίκας, «Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 1 (1976), σ. 217· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 169.

άλλα λόγια, η αντιγραφή ξεκίνησε στις 8 Οκτωβρίου 1678 και ολοκληρώθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1679, χρειάστηκαν δηλαδή περίπου 4 μήνες για την παραγωγή ενός κώδικα σχεδόν 150 φύλλων. Βέβαια, δεν διευκρινίζεται αν μέσα σε αυτό το χρονικό πλαίσιο ο γραφέας εργάστηκε συνεχόμενα ή με διακοπές, ούτε πόσες ώρες αφιέρωνε ημερησίως για τον συγκεκριμένο σκοπό.

Τα παραπάνω στοιχεία είναι αντιπροσωπευτικά των επιμέρους προϋποθέσεων που απαιτούνταν για τη σύνταξη ενός *Ιατροσοφίου*, εάν επιπροσθέτως λάβει κανείς υπ' όψιν του και τις κατά περίπτωση ειδικές συνθήκες (π.χ. έλλειψη υλικών γραφής, αυξημένο ποσοστό αναλφαβητισμού, υψηλό κόστος παραγωγής κ.λπ.). Καθίσταται, επομένως, σαφές ότι τα ιατροσοφικά χειρόγραφα ήταν πολύτιμα και μοναδικά δημιουργήματα, σε μεμονωμένα αντίτυπα που προορίζονταν για περιορισμένο αριθμό αναγνωστών εξαιτίας «τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ ἀντιγράφων καὶ τοῦ ὑψηλοῦ κόστους».²¹³ Εντούτοις, και τα ιατροσοφικά χειρόγραφα παρουσίαζαν μια ιδιαίτερη δυναμική.

Η διάδοση των *Ιατροσοφίων* δεν εδραζόταν τόσο στη δημιουργία νέων αντιτύπων, αλλά συσχετιζόταν κυρίως με το ιδιοκτησιακό καθεστώς τους. Οι ιατροσοφικοί κώδικες που δεν ανήκαν σε κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα, μοναστηριακό νοσοκομείο ή βιβλιοθήκη συνιστούσαν ατομική ιδιοκτησία και αποτελούσαν κινητό περιουσιακό στοιχείο του εκάστοτε κτήτορά τους. Ως εκ τούτου, τα χειρόγραφα αυτά χαρίζονταν, πωλούνταν, μεταβιβάζονταν, κληροδοτούνταν και, συνεπώς, μπορούσαν να βρεθούν εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά από τον τόπο παραγωγής τους. Με άλλα λόγια, η αλλαγή κτήτορα συνεπαγόταν ενίοτε και μετακίνηση του χειρογράφου σε διαφορετική περιοχή ή κοινωνικό περιβάλλον.

Τέτοια χαρακτηριστική πορεία είχε ο κώδικας 1897 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται από τις αρχές του 18ου αιώνα. Πρόκειται για έναν σύμμεικτο κώδικα 63 φύλλων με έργα του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου του Θεολόγου, λεξικό βοτάνων, καθώς και κείμενα ιατρικού περιεχομένου.²¹⁴ Γραφέας και πρώτος κτήτορας του κώδικα ήταν κάποιος Αλέξανδρος από τα Τρίκαλα της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος ολοκλήρωσε τη αντιγραφή των ιατρικών αποσπασμάτων στις 22 Δεκεμβρίου 1707 και προσέφερε το χειρόγραφο στον Στέφανο Καντακουζηνό (†1716), ο οποίος ήταν γιος του λόγιου αριστοκράτη από τη Βλαχία Κων-

²¹³ Δημήτριος Καρμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση... ό.π.*, σ. 49· του ίδιου, «Ιατρική», *ό.π.*, σ. 576.

²¹⁴ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης... ό.π.*, σ. 24-25· βλ., επίσης, Γιάννης Κράζ, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 177.

σταντίνου Καντακουζηνού (†1716) και ηγεμόνας της Βλαχίας κατά τα έτη 1714-1715, γνωστός για τη συμβολή του στην αναδιοργάνωση της Σχολής του Βουκουρεστίου.²¹⁵ Η δωρεά του συγκεκριμένου κώδικα στον Στέφανο Καντακουζηνό μαρτυρείται από μια σημείωση του ίδιου του γραφέα στο τέλος του χειρογράφου.²¹⁶ Αντίστοιχη σημείωση απαντά από τις 20 Ιανουαρίου 1708 και στο κάτω μέρος του φύλλου 25r. Επομένως, κατά τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα, η θεσσαλική ιατροσοφική γνώση ταξιδεύει μέχρι τα βορειοανατολικά Βαλκάνια με το ιατροσοφικό χειρόγραφο ενός Τρικαλινού γραφέα, το οποίο μεταφέρεται στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και εμπλουτίζει τη βιβλιοθήκη του τοπικού άρχοντα στο Βουκουρέστι. Η περίπτωση αυτού του κώδικα αναιρεί, συνεπώς, και την ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι τα ιατροσοφικά χειρόγραφα απευθύνονταν μόνο στα κατώτερα λαϊκά στρώματα.

Μεγάλη διαδρομή φαίνεται ότι διήνυσε και ένα από τα ιατροσοφικά κείμενα που έχουν συρραφθεί στον κώδικα του βικογιατρού Αλέξανδρου Κωνσταντίνου Οικονόμου με καταγωγή από την Καλωτά του Κεντρικού Ζαγορίου. Πρόκειται για τον κώδικα που βρίσκεται σήμερα στα Γ.Α.Κ. (*Συλλογή Βλαχογιάννη Ι*) και συγκροτείται από τέσσερα επιμέρους, διαφορετικά μεταξύ τους, ιατροσοφικά κείμενα, τα οποία είχαν συνενωθεί από τον Ηπειρώτη εμπειρικό θεραπευτή στις αρχές του 19ου αιώνα. Το δεύτερο από αυτά, που εμπεριέχεται στα φύλλα 99r-190v, έχει τίτλο «*Ἰατρικὸν ἐκλεκτὸν, συνηλεγμένον ἐκ πολλῶν ἰατρικῶν βιβλίων παρὰ Ἰωάννου ἀρχιάτροῦ, περιέχων συνοπτικῶς πάντων τῶν παθῶν φανερῶν καὶ ἀδήλων τὰς θεραπείας καὶ τὰ φάρμακα*» και στο κάτω μέρος του φύλλου 104r φέρει την εξής σημείωση: [...] *Εἰς τὸν ἅγιον τάφον ἔγραψα ἔτος αχλζ', ἤγουν 1637, διὰ τὰ ἠξέυρετε πότε ἐγράφη τὸ ἰατροσόφιον [...]*.²¹⁷ Η οικογένεια, δηλαδή, του εν λόγω βικογιατρού διέθετε ένα χειρόγραφο με αποσπάσματα ιατρικής ύλης και φαρμακευτικές συνταγές προερχόμενο από τους Αγίους Τόπους. Με άλλα λόγια, ένα ιατροσοφικό κείμενο, που είχε συνταχθεί την τέταρτη δεκαετία του 17ου αιώνα στα Ιεροσόλυμα, προωθήθηκε αργότερα

²¹⁵ Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 93· Ariadna Carriano-Cioran, *Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου [*Institute for Balkan Studies*, 142], Thessaloniki 1974, σ. 376.

²¹⁶ E.B.E. 1897, φ. 61r.

²¹⁷ Γιάννης Κράζ, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 75· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 30.

στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και χρησιμοποιήθηκε από πρακτικούς θεραπευτές στο Ζαγόρι κατά τα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.

Αγιοταφίτικες καταβολές είχε πιθανότατα και ο κώδικας 2162 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, ένας σύμμεικτος κώδικας 383 σελίδων από τον 19ο αιώνα με πλούσια ερυθρογραφία και γραφή επιμελημένη. Στο συγκεκριμένο χειρόγραφο καταγράφονται διάφορες διηγήσεις σχετικά με τους Αγίους Τόπους, θρησκευτικοί λόγοι και ποιήματα, αστρολογικές παρατηρήσεις και, από τη σελίδα 233 και εξής, ένα ατελές *Ιατροσόφιον* 320 κεφαλαίων με τίτλο «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τὸ Ἰατροσόφιον περιέχον ἰατροσοφικὰ διάφορα, τὰ ὅποια εἶναι συναθροισμένα ἀπὸ τοῦ Ἰπποκράτους τοῦ παλαιοῦ ἱατροῦ τὸ βιβλίον».²¹⁸ Στο ίδιο πλαίσιο, εικάζεται ότι ο ιερομόναχος Μητροφάνης, σκευοφύλακας της Μονῆς Μαχαιρά στην Κύπρο, συνέταξε, το 1849, τον ιατροσοφικό κώδικά του με γνώμονα χειρόγραφα που, πιθανώς, έφεραν από τη Μολδοβλαχία, μαζί με εικόνες και χρήματα, μοναχοί της μονῆς οι οποίοι είχαν αποσταλεί στις παραδουνάβιες ηγεμονίες από τον ηγούμενο Ιωαννίκιο, στα τέλη του 18ου αιώνα, «πρὸς συλλογὴν ἐράνων ἀπὸ τὰς τότε ἀκμαζούσας ἐκεῖ ἑλληνικὰς κοινότητας ὑπὲρ τοῦ ἀναγειρομένου μοναστηρίου».²¹⁹

Ἄλλοτε πάλι οι κώδικες κληροδοτούνταν ἀπὸ τον κτήτορά τους σε νεότερα μέλη της ἴδιας οικογένειας ἢ σε αγαπημένα πρόσωπα ἀπὸ το στενὸ κοινωνικὸ περιβάλλον του. Ἐνα τμήμα του παραπάνω ιατροσοφικοῦ κώδικα του Αλέξανδρου Κωνσταντίνου Οικονόμου (Γ.Α.Κ., *Συλλογὴ Βλαχογιάννη Ι*) προερχόταν ἀπὸ τον ἐπίσης βικογιατρό θεῖο του, ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ σχετικὴ ιδιόχειρη σημείωση: [...] *ἰατροσόφιον τοῦ κυρ Πολυχρονίου θεῖῳ μοι εἰς τιμὴν καὶ δόξαν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* [...].²²⁰ Με αὐτὸν τον τρόπο, ἕνα ιατροσοφικὸ χειρόγραφο μπορούσε να παραμείνει σε μια οικογένεια ὡς πατρογονικὸ κειμήλιο μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Ο κώδικας του Αναγνώστη ἢ Χαράλαμπου Χριστοδουλάκη (ἢ ἀλλιῶς Κιαγιαδάκη), που σήμερα ἀνήκει στην οικογένεια Ἰωάννη Βρουβάκη ἀπὸ τον Νίπος Αποκορώνου Χανίων, δηλαδή το κρητικὸ *Ιατροσόφιον* του 19ου αιώνα που ἐκδόθηκε το 2001 ἀπὸ τον Νικόλαο Ε. Παπαδογιαννάκη, εἶχε περιέλθει ἀπὸ τον γραφέα και πρῶτο κτήτορα του χειρογράφου στον γιο του, τον Ελευθέριο Χ. Κιαγιαδάκη και, στη συνέ-

²¹⁸ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης... ὁ.π.*, σ. 186.

²¹⁹ Γ.Ι. Καργώτης, «Δύο χειρόγραφα της εν Κύπρω Ιεράς Μονῆς της Παναγίας του Μαχαιρά», *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, 15 (1951), σ. μθ'-ν'.

²²⁰ Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 78· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ὁ.π.*, σ. 30-31.

χεια, μεταβιβάστηκε στον εγγονό του και γιο του Ελευθέριου, τον Χαράλαμπο Ε. Κιαγιαδάκη, ο οποίος απεβίωσε το 1988.²²¹ Έτσι, ο κώδικας πέρασε από πατέρα σε γιο και εξακολούθησε να υφίσταται ως περιουσιακό στοιχείο στην οικογένεια του δημιουργού του. Απετέλεσε, δηλαδή, κατά την έκφραση του Παπαδογιαννάκη, «κληρονομιά τού “παππού” Χαράλαμπου Κιαγιαδάκι από τόν παππού του».²²²

Αντίστοιχα, το *Ιατροσόφιο*ν του κώδικα 223 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται από τον 18ο αιώνα, μεταβιβαζόταν για δεκαετίες στα μέλη της ίδιας οικογένειας πρακτικών θεραπειών από τη βόρεια Ήπειρο.²²³ Το ιατροσοφικό χειρόγραφο του «ταπεινού Παντολέοντος Χίου», το οποίο είναι σήμερα ιδιοκτησία της Ρεγγίνας Σταθοπούλου, ανήκε πρωτύτερα στον πατέρα της, τον Παναγιώτη Ι. Σταθόπουλο (1890-1972) από τη Λογγάστρα Λακωνίας και, παλαιότερα, στην οικογένεια του Σπύρου Κεφαλά.²²⁴ Τέσσερα χειρόγραφα του Μιχαήλ Κεσί(σ)ογλου από την Καισάρεια της Καππαδοκίας μεταφέρθηκαν, το 1927, στην Ελλάδα από τους πρόσφυγες απογόνους του μαζί με άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Οι κώδικες αυτοί περιήλθαν, στη συνέχεια, στον εγγονό τού Μιχαήλ Κεσί(σ)ογλου, Δημήτριο Κυριακίδη (†1986), και στην κόρη τού τελευταίου, Άννα Δ. Κυριακίδου.²²⁵ Το *Ιατροσόφιο*ν του Στυλιανού Παναγιωτάκη από την Κρήτη δόθηκε σε εκείνον από τον θείο του, Στέφανο Μανιεδάκη,²²⁶ ενώ το ιατροσοφικό χειρόγραφο του πρακτικού γιατρού Νικολάου Μαραγκάκη (†1915) από το Κακοδίκι Χανίων περιήλθε στον εγγονό του, Γεώργιο Ν. Ροδολάκη.²²⁷

Οικογενειακό κειμήλιο είναι και ο ιατροσοφικός κώδικας του Αυγουστή Σωτηρίου από το Κάστρο Θάσου, γεννηθέντος το 1813. Το χειρόγραφο αυτό πέρασε στον γιο του, Αναστάσιο Αυγουστή ή Ιατρού ή Αναστασιάδη, που ήταν και ο ίδιος εμπειρικός γιατρός, έπειτα στον εγγονό του, Αυγουστή Αναστασιάδη, απόφοιτο της ιατρικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και, αργότερα, στους Αύγουστο και Ιω-

²²¹ Βλ. αναλυτικά Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιο*... ό.π., σ. 14, 15-16· του ίδιου, «Κρητικό “Ιατροσόφιο” του 19ου αι.», *Πεπραγμένα*... ό.π., σ. 345-346· βλ., επίσης, Steven M. Oberhelman, ό.π., σ. 59.

²²² Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιο*... ό.π., σ. 11.

²²³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», ό.π. 9 (1912), σ. 459· βλ., επίσης, Γιάννης Κράβας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*... ό.π., σ. 206-208.

²²⁴ Αγαμέμνων Τσελίκας (επιμ.), *Το γιατροσόφι του Χιώτη*... ό.π., σ. ι', ιδ'.

²²⁵ Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Τέσσερα...», ό.π., σ. 149-150.

²²⁶ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο...», ό.π., σ. 430.

²²⁷ Παντελής Π. Βαβουλές, «Από το συνταγολόγιο...», ό.π., σ. 194-195.

άννη Αναστασιάδη, τρισέγγονα τού Αυγουστή Σωτηρίου, αρχικού κτήτορα του χειρογράφου.²²⁸ Αντίστοιχα, ο τρικαλινός ιατροσοφικός κώδικας από τα τέλη του 19ου αιώνα που εκδόθηκε, το 1995, από τον Κωνσταντίνο Τσαγγαλά είχε δοθεί στον Παύλο Δίπλα από τον πατέρα του, Σπυρίδωνα Δίπλα, κάτοικο Ναρθακίου Φαρσάλων ο οποίος, με τη σειρά του, το είχε κληρονομήσει από τον παππού του, επίσης Σπυρίδωνα Δίπλα, κάτοικο Νεραϊδοχωρίου Τρικάλων.²²⁹ Η περίπτωση ενός από τα δύο ηπειρώτικα ιατροσοφικά χειρόγραφα που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Οικονόμου είναι εξίσου ενδιαφέρουσα. Κτήτορας του εν λόγω *Ιατροσοφίου*, που γράφτηκε το 1885, υπήρξε κάποιος ονόματι Νικόλας, ράφτης στο Ανθοχώρι Μετσόβου με καταγωγή από την Πρεμετή. Ο κώδικας περιήλθε, αργότερα, στα χέρια του Ανδρέα Στεφόπουλου που εργάστηκε, για χρόνια, ως δάσκαλος στο Ανθοχώρι και ήταν θείος του Οικονόμου. Ο Στεφόπουλος παραχώρησε, στη συνέχεια, το χειρόγραφο στον ανιψιό του, ο οποίος επιμελήθηκε την έκδοση του συγκεκριμένου *Ιατροσοφίου*, το 1978.²³⁰

Συνήθεις αποδέκτες των κωδίκων ήταν, όμως, και οι μαθητές εμπειρικών ιατρών, οι οποίοι κατείχαν -πιθανώς από τον δικό τους δάσκαλο- κάποιο χειρόγραφο με στοιχεία βοτανολογίας, ιατρικές οδηγίες και φαρμακευτικές συνταγές. Οι νεότεροι αποκτούσαν την απαραίτητη τεχνογνωσία, την οποία διατηρούσαν ως οικογενειακό ή επαγγελματικό μυστικό, και παράλληλα κληρονομούσαν από εκείνον σύνεργα και σημειώσεις. Σύμφωνα με μια νεότερη μαρτυρία από τη Ρειχέα Λακωνίας, κάποιος αποκαλούμενος «δάσκαλος», ονόματι Στουρνάρης, που «προσέφερε τις στοιχειώδεις ιατρικές υπηρεσίες εις τούς πρὸς αὐτὸν προσφεύγοντας», άφησε στη λεγόμενη «θειά Λένη Μοτζφεσσίνα ἢ άπλῶς θειά Λένη άπό τὰ Μπελεσσείκα²³¹» ένα ιατροσοφικό εγχειρίδιο, με βάση το οποίο ο Στουρνάρης ασκούσε την ιατρική στο μοναστήρι της Ευαγγελίστριας (Ιερά Μονή Ιέρακος Λακωνίας) που ο ίδιος είχε ανεγείρει. Η θειά Λένη «κρατοῦσε πάντα μέσα σ' ένα καθαρό βελουδένιο πανί τυλιγμένο τὸ “γιατροσόφι” τοῦ μακαρίτη τοῦ Στουρνάρη, τοῦ “δασκάλου” δηλ. άπό τὸ μοναστήρι».²³²

²²⁸ Γεώργιος Οικονομίδης, «Η εφαρμογή της πρακτικής ιατρικής...», *ό.π.*, σ. 381-382· Κωνσταντίνος Χιόνης, *ό.π.*, σ. 550-552.

²²⁹ Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Ένας ανέκδοτος...», *ό.π.*, σ. 208.

²³⁰ Κωνσταντίνος Οικονόμου, «Δύο ηπειρώτικα...», *ό.π.*, σ. 241-242.

²³¹ Οικισμός, σήμερα, του Δήμου Μονεμβασίας, ανατολικά των Μολαών.

²³² Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [*Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου*, 46], Αθήνα 1985, σ. 52.

Δωρεές ιατροσοφικών κωδίκων από μοναχούς ή κληρικούς, που ήταν ιδιοκτήτες τέτοιων χειρογράφων, παρατηρούνται και σε άλλες περιπτώσεις. Ως τελευταίοι κτήτορες του κώδικα 178 της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, ο οποίος χρονολογείται από τον 15ο αιώνα, μνημονεύονται, στα παράφυλλα της στάχωσης, ο ιερέας Ευστάθιος, ο ιεροδιάκονος Καλλίνικος και, το 1745, ο ιερομόναχος Γαβριήλ.²³³ Ο πρώτος από αυτούς αναφέρεται, μάλιστα, ως «παπα-Ευστάθιος ο ιατρός».

Ας σημειωθεί ότι μοναχοί και κληρικοί ασκούσαν την ιατρική κληρονομικά από τη βυζαντινή εποχή.²³⁴ Πολλές φορές, ένας ιατροσοφικός κώδικας δεν βρισκόταν σε μια μοναστηριακή βιβλιοθήκη, αλλά αποτελούσε ατομικό περιουσιακό στοιχείο ενός μοναχού ή ανήκε στην προσωπική συλλογή βιβλίων ενός -ως επί το πλείστον υψηλόβαθμου- εκκλησιαστικού αξιωματούχου. Ο κώδικας 3125 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας έχει πιθανότατα ιεροσολυμίτικη προέλευση και εντάχθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας ως δωρεά του Παναγιώτη και του Λέανδρου Δαμιανού από τη βιβλιοθήκη του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Σπυρίδωνος (†1956).²³⁵ Ο κώδικας της οικογένειας Μπακούλια ήταν πρωτύτερα ιδιοκτησία ενός μοναχού από το Άγιο Όρος.²³⁶ Σε ιερέα ανήκε και ένα γορτυνικό *Ιατροσόφιο* του 18ου αιώνα²³⁷ και το *Ιατροσόφιο* του Στυλιανού Παναγιωτάκη από την Κρήτη,²³⁸ ενώ ο κώδικας 223 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται επίσης από τον 18ο αιώνα, περιήλθε στην ιδιοκτησία ενός μοναχού, το 1815, όταν εκείνος περιεβλήθη το μοναχικό σχήμα, σύμφωνα με μια σημείωση από το παράφυλλο της στάχωσης του εν λόγω κώδικα.²³⁹ Ένα τέτοιου είδους ιατροσοφικό χειρόγραφο μπορούσε εύκολα να καταλήξει στα χέρια ενός άλλου μοναχού ή ιερωμένου ακόμα και σε μακρινή περιοχή.

Οι διαδοχικές μεταβιβάσεις του κώδικα 74 της Μονής Δουσίκου (Αγίου Βησσαρίωνος) είναι χαρακτηριστικές. Πρόκειται για χειρόγραφο, το οποίο στο κύριο

²³³ Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων...* ό.π., τ. Β', σ. 247.

²³⁴ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, ό.π., σ. 275, 327.

²³⁵ Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, ό.π., σ. 3-5.

²³⁶ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική...* ό.π., σ. 45· της ίδιας, «Άγνωστο ιατροσοφικό χειρόγραφο...», ό.π., σ. 63.

²³⁷ Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, «Ένα γορτυνικό γιατροσόφι», *Πελοποννησιακά*, 17 (1987-1988) [παράρτημα], σ. 26.

²³⁸ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο...», ό.π., σ. 430.

²³⁹ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», ό.π. 9 (1912), σ. 459. Πρβλ. και Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 206-208.

τμήμα του (φ. 1r-96v) περιλαμβάνει «Γιατροσόφι πάνυ ώφέλιμον και ώραϊον», που χρονολογείται από τις αρχές του 19ου αιώνα. Μια εκτενής μεταγενέστερη σημείωση (φ. 100r-v) είναι διαφωτιστική για την ιστορία του.²⁴⁰ Πιο συγκεκριμένα, όπως δηλώνεται ξεκάθαρα, ο κώδικας, το 1831, ανήκε στον δουσικιώτη αρχιμανδρίτη Χατζη-Γεράσιμο, ο οποίος είχε ιδιοποιηθεί το χειρόγραφο μετά τον θάνατο του γέροντά του ονόματι Ιωσήφ (†1831) από τη Δέση Τρικάλων. Ο γέρον Ιωσήφ, λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1824, είχε κληρονομήσει το χειρόγραφο από τον ιερομόναχο Στέφανο (†1824) από τη Βατζινία Καρδίτσας, ο οποίος με τη σειρά του το είχε αποκτήσει από τον γραφέα και πρώτο κτήτορά του, τον δουσικιώτη ιερομόναχο Σαμουήλ από τα Μεγάλα Καλύβια Τρικάλων, όταν εκείνος απεβίωσε, το 1822. Επομένως, μέσα σε μια δεκαετία, ο κώδικας είχε μεταβιβαστεί τρεις φορές και είχε περιέλθει στα χέρια τεσσάρων διαφορετικών μοναχών. Ένα άλλο χειρόγραφο, ο κώδικας 175 της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, ο οποίος είναι σύμμεικτος ποικίλου περιεχομένου με μικρές αναφορές στον Ιπποκράτη και τον Γαληνό, προερχόταν, με βάση το κτητορικό σημείωμα «εἶτα τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου Σταγῶν Παρθενίου», από δωρεά του επισκόπου Σταγῶν Παρθενίου (1751-1784) που προσέφερε τη βιβλιοθήκη του στην εν λόγω μονή²⁴¹ ενώ, σύμφωνα με προγενέστερο κτητορικό σημείωμα, το ίδιο χειρόγραφο ανήκε παλαιότερα, τον 17ο αιώνα, στον μητροπολίτη Κρήτης Νεόφυτο Πατελάρο²⁴²

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο κώδικας 151 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4271], ο οποίος χρονολογείται από τον 15ο αιώνα και, στα 235 φύλλα του, περιλαμβάνει αποσπάσματα από έργα αρχαίων και μεσαιωνικών γιατρών, κυρίως του Γαληνού, ιατρική ύλη και φαρμακευτικές συνταγές για διάφορες παθήσεις. Στο φύλλο 18v εντοπίζεται σημείωση σύμφωνα με την οποία ο ιερομόναχος Σάββας είχε χαρίσει το χειρόγραφο στο νοσοκομείο της Μονής Ιβήρων προκειμένου να είναι διαθέσιμο για τη θεραπεία όλων των ασθενών που κατέφευγαν εκεί.²⁴³

²⁴⁰ Δημήτριος Ζ. Σοφιάνος, Φώτιος Αρ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου... ό.π.*, σ. 162.

²⁴¹ Βλ. αναλυτικότερα Δημήτριος Ζ. Σοφιάνος, «Ο Επίσκοπος Σταγῶν Παρθένιος (Μάρτιος 1751 - 26 Μαρτίου 1784), αδελφός της Ι. Μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων, δωρητής και κτήτορας κωδίκων», *Πρακτικά Β' Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας "Η Καλαμπάκα μέσα από την ιστορία της"*, Καλαμπάκα, 10-12 Μαΐου 2002, εκδ. Γένεσις, Καλαμπάκα 2005, σ. 293-294.

²⁴² Δημήτριος Ζ. Σοφιάνος, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ό.π.*, τ. Β', σ. 242.

²⁴³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους... ό.π.*, τ. Β', σ. 35. Πρβλ. και Γιάννης Καραύς, *Οι επισήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 215.

Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω, ορισμένοι κώδικες γίνονταν κάποιες φορές αντικείμενο αγοραπωλησίας. Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα αποτελούσαν ιατρικά εγχειρίδια και λογίζονταν ως εμπορικά προϊόντα. Ως εκ τούτου, μπορούσαν να αλλάξουν χέρια έναντι αμοιβής. Ο κώδικας 97 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, προτού ενσωματωθεί στη βιβλιοθήκη του μοναστηριού, ανήκε σε έναν γιατρό από τα Ιωάννινα. Ο ιερομόναχος Διονύσιος, ηγούμενος της μονής, αγόρασε το εν λόγω χειρόγραφο από τη γυναίκα του γιατρού, το 1756, με αντίτιμο ένα караγρόσι, δηλαδή ένα πρόσβαρο γρόσι,²⁴⁴ με βάρος περισσότερο από το κανονικό. Η συναλλαγή αυτή μαρτυρείται από το ιδιόγραφο κτητορικό σημείωμα του Γιαννιώτη γιατρού στη σελίδα 76 και δύο μεταγενέστερες σημειώσεις του νέου κτήτορα του κώδικα.²⁴⁵ Από τη χήρα του Γιαννιώτη γιατρού ο ιερομόναχος απέκτησε επίσης και ένα παλαίτυπο.²⁴⁶ Αντίστοιχα, στον κώδικα 1483 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, ο οποίος διαθέτει συνολικά 370 σελίδες και χρονολογείται από τον 19ο αιώνα,²⁴⁷ διασώζεται το εξής κτητορικό σημείωμα: «Τὸ ἠγόρασα διὰ γρόσια 25. Ἐν Κωνστ/πόλει τῇ 10 Φεβρουαρίου 1849. Θεμιστ. Λαζαρίδης».²⁴⁸ Ο κώδικας αυτός πωλήθηκε, δηλαδή, στην Κωνσταντινούπολη για 25 γρόσια. Ομοίως, ο κώδικας 3309 της ίδιας βιβλιοθήκης, ο οποίος χρονολογείται από το 1722, πωλήθηκε 26 γρόσια το 1875.²⁴⁹

Οι παραπάνω πληροφορίες έχουν ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο επειδή αποδεικνύουν τη διακίνηση και μεταβίβαση των *Ιατροσοφίων*, αλλά και γιατί είναι δηλωτι-

²⁴⁴ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς*, τ. Γ', εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνησιν 1869, σ. 269. Για τη νομισματική διατίμηση που εμφάνιζε το караγρόσι και την ισοτιμία του με άλλα νομίσματα, τον 18ο αιώνα, βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1996, σ. 211-212.

²⁴⁵ Ευάγγελος Α. Σκουβράς, *Ολυμπιώτισσα... ό.π.*, σ. 309· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 272.

²⁴⁶ Βαγγέλης Σκουβράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανόσημα εκ θεσσαλικού κώδικος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 18-19 (1965-1966), σ. 73 (υποσημείωση 1). Για τον ιερομόναχο Διονύσιο, ο οποίος υπήρξε μια από τις πιο ονομαστές φυσιογνωμίες της Μονής της Ολυμπιώτισσας κατά τον 18ο αιώνα βλ. στο ίδιο, σ. 73-75.

²⁴⁷ Ιωάννης Σακελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακελίωv, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 265-266· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 308-309.

²⁴⁸ Ε.Β.Ε. 1483, φ. 3v.

²⁴⁹ Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 130.

κές της εμπορικής αξίας τους εκείνη την εποχή. Με άλλα λόγια, στα μέσα του 19ου αιώνα, ένας σύμμεικτος κώδικας 370 σελίδων, με ιατρική ύλη («Ίατρικαί παραινέσεις») και φαρμακευτικές συνταγές που κάλυπταν 195 σελίδες, κόστιζε στην Κωνσταντινούπολη 25 γρόσια. Ενδεικτικό της αγοραστικής δύναμης που είχε το γρόσι είναι ότι, κατά την Ελληνική Επανάσταση, σύμφωνα με τους ξένους περιηγητές, μετά την παράδοση του Ακροκορίνθου στους Έλληνες, πωλούσαν στην Κόρινθο [...] *γυναίκες και κορίτσια 30 ως 40 γρόσια τη μια, ανάλογα με την ηλικία και την ομορφιά τους [...]*²⁵⁰ ενώ [...] *με πέντε γρόσια μπορούσες ν' αγοράσεις την πιο όμορφη Τουρκοπούλα [...]* από τις Οθωμανες αιχμάλωτες της Τριπολιτσάς, τον Ιούνιο του 1822.²⁵¹ Ενδιαφέρουσα είναι και η περαιτέρω αντιπαραβολή με τις τιμές άλλων αγαθών στην Αθήνα, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, με βάση εμπορικά κατάστιχα της εποχής.²⁵²

Σε κάθε περίπτωση, η διακίνηση των *Ίατροσοφίων* ήταν ευρύτατη και παρατηρείται σε όλη την έκταση του ελλαδικού χώρου, όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί. Αυτό επαληθεύεται, άλλωστε, από τα ποικίλα κτητορικά σημειώματα που απαντούν στους κώδικες και φανερώνουν τη γεωγραφική κατανομή τους με βάση τον τόπο διαμονής του εκάστοτε ιδιοκτήτη τους. Έτσι, για παράδειγμα, ο κώδικας 241 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται από τον 18ο αιώνα, βρισκόταν, στις 20 Ιανουαρίου 1809, στα Μοσχονήσια, απέναντι από τη Λέσβο²⁵³ και ο κώδικας 13 της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Καλύμνου, ο οποίος ανάγεται στον 19ο αιώνα, είχε κτήτορα έναν ιερέα από την Άνδρο.²⁵⁴

²⁵⁰ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21. Απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τ. Β' (1822-1823), Αθήνα 1980, σ. 32.

²⁵¹ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Α' (333 μ.Χ. - 1700), Αθήνα, σ. 399 (υποσημείωση 34).

²⁵² Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846). Μια μαρτυρία από το κατάστιχο του εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1984, σ. 92 κ.ε., όπου παρατίθενται πίνακες τιμών για διάφορα προϊόντα· πρβλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Ιωάννα Πεπελάση - Μινόγλου, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834). Κοινωνική συμπεριφορά και οικονομικός ορθολογισμός της οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988, σ. 136 κ.ε. Ειδικά για τις τιμές των βιβλίων βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 110-112.

²⁵³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 10 (1913), σ. 181· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 280.

²⁵⁴ Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 215.

Ωστόσο, η εναλλαγή κτητόρων συνεπαγόταν, συχνά, παρεμβάσεις στα ιατροσοφικά χειρόγραφα. Με το πέρασμα των ετών, τα *Ιατροσόφια* δεν παρέμεναν αμετάβλητα, αλλά, αντιθέτως, τροποποιούνταν, αναδιαμορφώνονταν, μετασχηματίζονταν και συμπληρώνονταν. Οι αλλαγές αυτές συνίστανται συνήθως σε διορθώσεις, όταν διαπιστωνόταν κάποιο παλαιότερο σφάλμα ή επικεντρώνονταν σε νέες προσθήκες που εμπλουτίζαν το αρχικό κείμενο. Με άλλα λόγια, κάθε νέος κάτοχος ενός ιατροσοφικού χειρογράφου μπορούσε να επέμβει ad hoc στο συγκεκριμένο κείμενο που ερχόταν στα χέρια του προκειμένου να το καταστήσει πιο εύχρηστο, να αποκαταστήσει πιθανές ανακρίβειες και να προσθέσει δικές του παρατηρήσεις.²⁵⁵

β. Οι συμπληρώσεις των *Ιατροσοφίων*

Πολλές από τις παρεμβάσεις στα ιατροσοφικά χειρόγραφα είχαν ιατρικό ή φαρμακευτικό περιεχόμενο και συσχετιζόνταν με τις θεραπευτικές πρακτικές. Συχνά αφορούσαν λέξεις, φράσεις ή ολόκληρες συνταγές που αναπροσαρμόζονταν ή συμπληρώνονταν. Άλλοτε πάλι επιβεβαιωνόταν η δραστηριότητα και η επιτυχής χορήγηση ενός φαρμάκου ή διαψευδόταν η αποτελεσματικότητά του και υπογραμμίζονταν οι κίνδυνοι από τη χρήση του. Οι προσθήκες και οι διορθώσεις γίνονταν στο διάστιχο των κειμένων, στα περιθώρια των φύλλων ή όπου αλλού υπήρχε διαθέσιμος χώρος μέσα στους κώδικες. Στη σελίδα 106, για παράδειγμα, του κώδικα 23 του Μουσείου Μπενάκη [= Μπενάκη 49], ο οποίος χρονολογείται από τον 16ο αιώνα, σημειώνεται σε φαρμακευτική συνταγή ένα σχόλιο, από μεταγενέστερο χέρι του 19ου-20ου αιώνα, που διευκρινίζει και επεξηγεί το είδος του φυτού «μυρίχη», ενώ, στο περιθώριο της σελίδας 2 του ίδιου κώδικα, καταγράφεται, από άλλο χέρι, σημείωση σχετικά με τη θεραπευτική πρακτική της αφαίμαξης.²⁵⁶

²⁵⁵ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 6, 7· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 121, 122· Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 59· Μιχαήλ Μάλαμας, *Η λαϊκή βοτανολογία στο Ζαγόρι* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιατρική Σχολή), Ιωάννινα 1980, σ. 10· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 43· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 457· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ό.π.*, σ. 493.

²⁵⁶ Ευρυδίκη Λάππα - Ζίζηκα, Ματούλα Ρίζου - Κορουπού, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 48· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 225.

Αρκετές φορές καταχωρούνταν επιπρόσθετες συνταγές σε φύλλα που συρράπτονταν στο τέλος των χειρογράφων ή σε σελίδες τους που είχαν παραμείνει εξαρχής κενές. Οι συνταγές αυτές είτε αντιγράφονταν εκ των υστέρων από άλλα ιατροσοφικά χειρόγραφα είτε προέρχονταν από την εμπειρία μεταγενέστερων θεραπευτών που χρησιμοποιούσαν τα *Ιατροσόφια*. Αυτό παρατηρείται, για παράδειγμα, στον κώδικα του βικογιατρού Αλέξανδρου Κωνσταντίνου Οικονόμου (Γ.Α.Κ., *Συλλογή Βλαχογιάννη Ι*), που συμπλήρωσε, με δικές του συνταγές, το παλαιότερο *Ιατροσόφιο* του θείου του,²⁵⁷ αλλά και στον κώδικα 223 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας.²⁵⁸ Στον κώδικα 23 του Μουσείου Μπενάκη [= Μπενάκη 49] συνταγές έχουν προστεθεί και σε λυτά φύλλα. Αντιθέτως, στον κώδικα 1501 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας και στον κώδικα 241 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας φαρμακευτικές συνταγές συμπληρώθηκαν εκ των υστέρων σε ενδιάμεσες σελίδες των αρχικών χειρογράφων.²⁵⁹

Χαρακτηριστική περίπτωση διαδοχικών παρεμβάσεων σε ιατροσοφικά κείμενα αποτελεί ένα χειρόγραφο από τη βιβλιοθήκη της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα. Όπως σχολιάζει ο Αγαμέμνωνας Τσελίκας, «είναι ένας ιατροσοφικός κώδικας με βασική ύλη παρμένη από την ιατρική βίβλο του Νικολάου Ίερόπαιδος γραμμένος στα έλληνικά από έναν Τουρκο γραφέα την τελευταία εικοσαετία του 18ου αιώνα. Στην παράθεση των συνταγών του δέν διστάζει να αναφέρει και σύγχρονες του περιπτώσεις ασθενών και ιατρών της περιοχής, τους οποίους μάλιστα και σχεδιάζει. Μεταξύ αυτών είναι ένας Φραντζέζης μονόφθαλμος, ένας Τουρκος και ένας Έβραϊος. Το ενδιαφέρον είναι ότι λίγα χρόνια αργότερα το χειρόγραφο περιήλθε στα χέρια κάποιου Έλληνα ιατρού, ο οποίος συμπλήρωσε στα περιθώρια και άλλες ιατρικές συνταγές».²⁶⁰ Ο εν λόγω κώδικας είναι επίσης αντιπροσωπευτικός του συγκερασμού των επιμέρους πηγών από τις οποίες προερχόταν η ιατροσοφική ύλη καθώς, στο συγκεκριμένο χειρόγραφο, «συναντᾶ κανείς τὴ μίξη καὶ τὴ συγχώνευση τῆς δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς ιατρικῆς γνώσης».²⁶¹

²⁵⁷ Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 78· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 30-31.

²⁵⁸ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 9 (1912), σ. 459· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 206.

²⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Ε.Β.Ε. 1501, σ. 61-62, 69-74, 319. Ι.Ε.Ε.Ε. 241, φ. 7r-8v, 83v κ.ε.

²⁶⁰ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 345.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 344.

Ως προς την προσθήκη ολόκληρων φαρμακευτικών συνταγών στα μεταβυζαντινά χειρόγραφα, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τέτοιες συμπληρώσεις απαντούν όχι μόνο σε ιατροσοφικούς κώδικες αλλά σε κάθε είδους χειρόγραφο. Με άλλα λόγια, μεμονωμένες συνταγές μπορούσαν, συχνά, να καταγραφούν σε κάποιο παράφυλλο ή φύλλο νομοκανονικών, λειτουργικών, φιλολογικών ή μουσικών χειρογράφων όπως, για παράδειγμα, στον κώδικα 59 της Μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων -ένα μουσικό χειρόγραφο 372 φύλλων του 18ου αιώνα- όπου στο παράφυλλο της πίσω πινακίδας της στάχωσης του σημειώνεται συνταγή για τον πονόδοντο.²⁶² Το ίδιο παρατηρείται και στο φύλλο 138ν του κώδικα mss 63 της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, στον οποίο σώζεται μια παλαιά Γραμματική (τέλη 16ου - αρχές 17ου αιώνα)²⁶³ στον Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού, του 1588, στον κώδικα mss 813 [= Μαρτάκου 20] της ίδιας βιβλιοθήκης, στα φύλλα 167r-169v.²⁶⁴ και σε σύμμεικτα χειρόγραφα όπως, για παράδειγμα, στο φύλλο 19r του κώδικα 95 (162) του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών,²⁶⁵ στα φύλλα 4r και 18r του κώδικα 89 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας,²⁶⁶ στα φύλλα 2v-3r και 73v του κώδικα 21 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών²⁶⁷ και στο φύλλο 1r του κώδικα mss 236 της Γεννα-

²⁶² Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ό.π.*, τ. Γ', σ. 172· στο ίδιο, σ. 170.

²⁶³ Βλ. <https://www.ascsa.net/> [«ASCSA Digital Collections»: βάση δεδομένων της American School of Classical Studies at Athens (ASCSA)] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://www.ascsa.net/id/ambrosia/publication/000251135?q=mss%2063&t=&v=list&sort=&s=7> για τον εν λόγω κώδικα· βλ., επίσης, Μαρία Πολίτη, Ελένη Παππά (επιμ.), *Ταξίδι στον κόσμο των χειρογράφων. Κατάλογος έκθεσης χειρογράφων Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, εκδ. Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, Αθήνα 2004, σ. 84-85.

²⁶⁴ Βλ. <https://www.ascsa.net/> [«ASCSA Digital Collections»: βάση δεδομένων της American School of Classical Studies at Athens (ASCSA)] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://www.ascsa.net/id/ambrosia/publication/000256568?q=mss%20813&t=&v=list&sort=&s=1> για τον εν λόγω κώδικα.

²⁶⁵ Δημήτριος Ι. Παλλάς, «Κατάλογος των χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2 (1933), σ. ιδ'· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 295-296.

²⁶⁶ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* (1910), σ. 330-331· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 296.

²⁶⁷ Γ.Θ. Ζώρας, Φ.Κ. Μπουμπουλίδη, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Σπουδαστηρίου... ό.π.*, σ. 36, 44.

δείου Βιβλιοθήκης.²⁶⁸ Η πρακτική αυτή, που θεωρείται ανάλογη των ενθουμήσεων για σημαντικά γεγονότα, ήταν πολύ διαδεδομένη και ενισχυόταν από τη γενικότερη έλλειψη χαρτιού εκείνη την εποχή. Σήμερα, διαπιστώνεται πληθώρα τέτοιων συνταγών, ωστόσο η μελέτη τους αποτελεί, ομολογουμένως, αντικείμενο ειδικής έρευνας.

Μεταγενέστερες παρεμβάσεις και προσθήκες στα ιατροσοφικά χειρόγραφα αποσκοπούσαν, άλλες φορές, στην καλύτερη αξιοποίηση των *Ιατροσοφίων*. Αυτό μπορούσε να επιτευχθεί με τη σύνταξη ευρετηρίου ή πίνακα περιεχομένων. Τέτοιες καταγραφές γίνονταν σε λευκά φύλλα του κώδικα ή σε νέα φύλλα που συγκολλούνταν στην αρχή ή στο τέλος του χειρογράφου. Η συγκρότηση ευρετηρίου ή πίνακα με τα περιεχόμενα των *Ιατροσοφίων*, αρκετά χρόνια μετά τη δημιουργία τους, υποδεικνύει, αναμφίβολα, τη μακρά χρονική διάρκεια χρήσης αυτών των κειμένων και τη σπουδαιότητά τους για τους ανθρώπους εκείνης της εποχής, οι οποίοι εξακολουθούσαν να τα συμβουλεύονται και φρόντιζαν να τα καταστήσουν πιο εύχρηστα.

Η περίπτωση του κώδικα 74 της Μονής Δουσίκου (Αγίου Βησσαρίωνος) είναι αντιπροσωπευτική. Όπως επισημάνθηκε και νωρίτερα, στο κύριο τμήμα του χειρογράφου (φ. 1r-96v) περιλαμβάνεται «Γιατροσόφι πάνυ ωφέλιμον και ώραϊον», η συγγραφή του οποίου ολοκληρώθηκε το έτος 1800 από τον δουσικιώτη ιερομόναχο Σαμουήλ.²⁶⁹ Ύστερα από μερικές δεκαετίες, ο κώδικας περιήλθε στα χέρια του δουσικιώτη αρχιμανδρίτη Χατζη-Γεράσιμου. Εκείνος, προτού πεθάνει ο γέροντάς του Ιωσήφ (†1831) και προκάτοχος του χειρογράφου, είχε αναλάβει να καταγράψει τα περιεχόμενα του *Ιατροσοφίου*, αλλά τελικά κατάφερε να συντάξει τον σχετικό πίνακα το 1856, δηλαδή περίπου μισό αιώνα μετά την αρχική σύνταξη του *Ιατροσοφίου*.

Σε άλλες περιπτώσεις, μεταγενέστεροι κτήτορες προέβαιναν σε επιπρόσθετες χρηστικές παρεμβάσεις. Στα περιθώρια των σελίδων 146-193 του κώδικα 23 του Μουσείου Μπενάκη [= Μπενάκη 49], ο οποίος χρονολογείται από τον 16ο αιώνα, χέρι του 19ου-20ου αιώνα πρόσθεσε υποτίτλους.²⁷⁰ Μία ακόμα συνηθισμένη παρέμβαση αφορούσε τη βιβλιοδεσία των κωδίκων. Δύο ή και περισσότερα χειρόγραφα

²⁶⁸ Βλ. <https://www.ascsa.net/> [«ASCSA Digital Collections»: βάση δεδομένων της American School of Classical Studies at Athens (ASCSA)] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://www.ascsa.net/id/ambrosia/publication/000251461?q=mss%20236&t=&v=list&sort=&s=1> για τον εν λόγω κώδικα: βλ., επίσης, Μαρία Πολίτη, Ελένη Παπά (επιμ.), *ό.π.*, σ. 105-106.

²⁶⁹ Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, Φώτιος Αρ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου... ό.π.*, σ. 161, 162.

²⁷⁰ Ευρυδίκη Λάππα - Ζίζηκα, Ματούλα Ρίζου - Κουρουπού, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 48.

Ιατροσόφια δένονταν, κάποιες φορές, μεταξύ τους και συγκροτούσαν έναν ενιαίο ιατροσοφικό κώδικα όπως, για παράδειγμα, ο κώδικας του Αλέξανδρου Κωνσταντίνου Οικονόμου (Γ.Α.Κ., *Συλλογή Βλαχογιάννη Ι*), που απαρτίζεται από τέσσερα επιμέρους, διαφορετικά μεταξύ τους, ιατροσοφικά κείμενα, τα οποία συνενώθηκαν από τον Ηπειρώτη εμπειρικό θεραπευτή στις αρχές του 19ου αιώνα.²⁷¹ Άλλες φορές, βιβλιοδετούνταν μαζί με έντυπα κείμενα ιατροσοφικού ή άλλου περιεχομένου όπως, για παράδειγμα, ο κώδικας 87 του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στον οποίο, μετά τα 24 φύλλα του χειρόγραφου *Ιατροσοφίου* του Ησαΐα Παπουτζή (17ος αιώνας), έπονται συσταχωμένα δύο παλαιύττα, το *Γεωπονικόν* του Αγαπίου Λάνδου και η *Μερική διάγνωσις έκ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων περὶ φύσεως* του Δαμασκηνού Στουδίτου,²⁷² ή ο κώδικας 3125 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, όπου το ιατροσοφικό χειρόγραφο του 18ου αιώνα έχει σταχωθεί μαζί με έντυπο κείμενο που περιλαμβάνει γνωμικά παλαιών φιλοσόφων.²⁷³

Γενικά, προσθήκες και διορθώσεις από μεταγενέστερους κτήτορες εντοπίζονται στην πλειονότητα των ιατροσοφικών χειρογράφων και καταφαίνονται από τους ποικίλους διαφορετικούς γραφικούς χαρακτήρες που παρατηρούνται στους κώδικες. Οι παρεμβάσεις αυτές άλλαζαν την εικόνα κάθε χειρογράφου και, ως έναν βαθμό, επηρέαζαν και ενίσχυαν τον σταδιακό μετασχηματισμό και την αναδιαμόρφωση των *Ιατροσοφίων*. Άλλωστε, από τα κτητορικά σημειώματα των κωδίκων είναι εμφανές ότι κάτοχοι των *Ιατροσοφίων* μπορούσαν να είναι άτομα από διάφορες κοινωνικές ομάδες με ετερόκλιτο μορφωτικό επίπεδο ή επαγγελματική δραστηριότητα (γιατροί, ιερείς, μοναχοί, αξιωματούχοι κ.ά.). Ωστόσο, τα εν λόγω κείμενα διατηρούσαν την αρχική φυσιογνωμία τους και, ως εκ τούτου, είναι δυνατόν να εντοπιστούν κάποια βασικά χαρακτηριστικά ως προς τη μορφή, τη δομή και το περιεχόμενο των ιατροσοφικών κωδίκων.

²⁷¹ Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 74-79· Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *ό.π.*, σ. 29-31.

²⁷² Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης... ό.π.*, σ. 82-83.

²⁷³ Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η μορφή και η δομή των *Ιατροσοφίων*

Είναι κοινός τόπος ότι οι ιατροσοφικοί κώδικες είναι μια ανομοιογενής κατηγορία χειρογράφων. Όπως έχει επισημανθεί, ως χρηστικά φαρμακευτικά εγχειρίδια απαντούν σε πολλές παραλλαγές και κανένα *Ιατροσόφιον* δεν είναι απόλυτα ίδιο με τα υπόλοιπα. Θεωρείται μάλιστα δεδομένη «ή ποικιλία ως προς την έκταση και τον αριθμό τῶν κεφαλαίων τους, καθώς και οί γλωσσικές παραλλαγές, γεγονός πού όφείλεται στην εύκολία και την εύχέρεια τῶν αντιγραφέων νά ἀφαιροῦν ἢ νά εἰσάγουν καί ἐν γένει νά τροποποιοῦν τή δομή τοῦ προτύπου τοῦς ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς».²⁷⁴ Εντούτοις, μπορούν να διατυπωθούν συνολικά κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με την εικόνα των κειμένων αυτών, το μέγεθος, τη γραφή αλλά και τις γλωσσικές ιδιαιτερότητές τους.

α. Η εξωτερική εικόνα των *Ιατροσοφίων* (βιβλιοδεσία, διαστάσεις, έκταση)

Κατ' αρχάς, ως προς τη βιβλιοδεσία, φαίνεται ότι εφαρμόζονταν και για τους ιατροσοφικούς κώδικες οι συνήθεις πρακτικές στάχωσης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Πρόκειται, δηλαδή, για βιβλιοδεσία είτε «βυζαντινή», είτε «νεωτερική» (νεωτερικού τύπου). Χρησιμοποιούνταν, δηλαδή, πινακίδες επενδεδυμένες με χαρτί ή

²⁷⁴ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 61· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 325, 341· του ίδιου, «Τα ελληνικά γατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 59· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 121· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ό.π.*, σ. 30.

σκουρόχρωμο δέρμα στο οποίο, συχνά, αποτυπώνονταν ανάγλυφα διακοσμητικά μοτίβα όπως, για παράδειγμα, τα ανθέμια που διακρίνονται στον κώδικα 1492 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας ή οι εγχάρακτες γραμμές, τα κουκουνάρια και οι ρόδακες του κώδικα 2162 της ίδιας βιβλιοθήκης. Στη ράχη, η οποία σε άλλες περιπτώσεις είναι πάνινη (π.χ. στους κώδικες 1479 και 1482 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας), εντοπίζονται ορισμένες φορές ενδείξεις που παραπέμπουν στο ιατροσοφικό περιεχόμενο του χειρογράφου (π.χ. στον κώδικα 1484 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας η λέξη «Ιατροσόφιον»). Με την πάροδο των ετών, η βιβλιοδεσία μπορούσε βαθμιαία να καταστραφεί και, ως εκ τούτου, αρκετοί κώδικες έχουν λίγο ή περισσότερο φθαρμένη στάχωση με κομμένες ράχες ή πινακίδες. Ωστόσο, άλλα χειρόγραφα έχουν διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση και αποκαλύπτουν πόσο επιμελημένη υπήρξε η βιβλιοδεσία τους αλλά και πόσο προσεγμένη ήταν η χρήση τους.

Οι διαστάσεις των κωδικών διαφοροποιούνται από χειρόγραφο σε χειρόγραφο. Από τις πιο μεγάλες επιφάνειες είναι εκείνη του κώδικα 1506 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται από τον 19ο αιώνα. Έχει ύψος 26 εκ. και πλάτος 20 εκ. και σε κάθε σελίδα του περιλαμβάνονται 27 σειρές. Ομοίως, οι κώδικες 1483 και 1479 της ίδιας βιβλιοθήκης (χρονολογούνται και αυτοί από τον 19ο αιώνα) έχουν διαστάσεις 24 x 17 εκ. και 22 x 16 εκ. αντίστοιχα. Σε άλλα χειρόγραφα όπως, για παράδειγμα, στον κώδικα 78 του Μουσείου Μπενάκη [= Ταμείου Ανταλλαξίμων 176] ή στους κώδικες 1482, 1897 και 3309 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, το ύψος κυμαίνεται περίπου στα 20-21 εκ. και το πλάτος γύρω στα 15 εκ. Μικρότερες είναι οι διαστάσεις των κωδικών 1485, 1492, 1501 και 3312 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας (περίπου 15 x 10-11 εκ.). Ακόμα πιο μικρά σε επιφάνεια ιατροσοφικά χειρόγραφα είναι ο κώδικας 1484 της ίδιας βιβλιοθήκης, ο οποίος χρονολογείται από τον 16ο αιώνα, αλλά και ο κώδικας 23 του Μουσείου Μπενάκη [= Μπενάκη 49], του ίδιου αιώνα, με διαστάσεις 14 x 10 εκ. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι ο κώδικας 1484 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας έχει γραμμένη επιφάνεια περίπου 11,5 x 7,5 εκ. και φέρει περίπου 17 σειρές ανά σελίδα, ενώ ο κώδικας 1492 της ίδιας βιβλιοθήκης 2 σειρές λιγότερες με γραμμένη επιφάνεια 11 εκ. ύψος και 6,5 εκ. πλάτος.

Επομένως, οι ιατροσοφικοί κώδικες έχουν διαστάσεις που κυμαίνονται μεταξύ 26 x 20 εκ. και 14 x 10 εκ. Επιπλέον, τα χειρόγραφα του 19ου αιώνα φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη επιφάνεια. Πέρα από την πρόθεση των κωδικογράφων να εξοικονομήσουν χαρτί και να διατηρήσουν χαμηλό το κόστος παραγωγής των *Ιατροσοφίων*, η

δημιουργία ιατροσοφικών χειρογράφων με μικρότερες διαστάσεις εξυπηρετούσε, αναντίρρητα, και πρακτικές ανάγκες, καθώς ευνοούσε την ευχερή μεταφορά τους από τους εμπειρικούς θεραπευτές, οι οποίοι τα έφεραν συνεχώς μαζί τους ως πρακτικά εγχειρίδια ή σημειωματάρια. Ένα από αυτά ήταν και το χειρόγραφο του γιατρού Παπαδάκη από τη Λάγια της Μάνης με διαστάσεις 15 x 11 εκ., στο οποίο κατέγραφε και τις συμφωνίες για την παροχή ιατρικών-χειρουργικών υπηρεσιών στα χωριά της περιοχής μεταξύ των ετών 1716 και 1763.²⁷⁵

Ως προς την έκταση των κωδίκων, δηλαδή την ποσότητα (όγκο) της περιεχόμενης ύλης, η ποικιλία είναι εξίσου μεγάλη. Σημείο αναφοράς και μέτρο για τον προσδιορισμό αυτού του μεγέθους θεωρείται ο αριθμός των κεφαλαίων ή των συνταγών που περιλαμβάνονται σε ένα *Ιατροσόφιο* και, κυρίως, ο αριθμός των σελίδων του. Έτσι, ένα ιατροσοφικό χειρόγραφο μπορεί να αποτελείται από λίγα φύλλα ή να εμπεριέχει αρκετές συνταγές. Σήμερα, βέβαια, πολλοί ιατροσοφικοί κώδικες βρίσκονται ακέφαλοι ή κολοβοί και άλλοι είναι σπαράγματα όπως, για παράδειγμα, ο κώδικας 188 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας, από τον οποίο έχουν σωθεί δύο φύλλα, το φύλλο 25 και το φύλλο 90, που χρονολογούνται από τον 17ο αιώνα,²⁷⁶ ή τα πέντε φύλλα του κώδικα 80 της ίδιας βιβλιοθήκης, ο οποίος χρονολογείται από τον 19ο αιώνα,²⁷⁷ αλλά και οι κώδικες Π 620 [= 525] και Π 645 της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων, του 15ου και του 17ου-18ου αιώνα αντίστοιχα.²⁷⁸

Ωστόσο, δύο από τα πιο εκτενή και ογκώδη ιατροσοφικά χειρόγραφα που έχουν διασωθεί είναι ο κώδικας 3331 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας του έτους 1823 με 492 φύλλα²⁷⁹ και ο κώδικας 97 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, ο οποίος χρονολογείται από τον 18ο αιώνα, με περίπου 700 σελίδες.²⁸⁰

²⁷⁵ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Το ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού», *Νέος Ελληνομνήμων*, 14, 1 (1917), σ. 51-78· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 70-71· Αικατερίνη Θ. Γατοπούλου, *ό.π.*, σ. 43.

²⁷⁶ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 8 (1911), σ. 357· βλ., επίσης, Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 251.

²⁷⁷ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών...», *ό.π.* 7 (1910), σ. 328.

²⁷⁸ Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ό.π.*, τ. Α', σ. 691-692 και 699 αντίστοιχα· βλ., επίσης, Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 219.

²⁷⁹ Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 147-148.

²⁸⁰ Ευάγγελος Α. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα... ό.π.*, σ. 308· βλ., επίσης, Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 272.

Από 574 σελίδες διαστάσεων 21 x 15 εκ. απαρτίζεται, επίσης, καθένας από τους κώδικες 1083 [= Θ 221] και 1727 [= Μ 36] της Μονής Μεγίστης Λαύρας, οι οποίοι έχουν το ίδιο περιεχόμενο («Ίατροσόφιον μέγα»).²⁸¹ Το κείμενό τους λογίζεται μάλιστα, κατά τον Θεοχάρη Δετοράκη, ως το πληρέστερο από τα σωζόμενα αγιορείτικα *Ίατροσόφια*.²⁸² Ως μεγάλο ιατροσοφικό χειρόγραφο θα μπορούσε, επιπροσθέτως, να αναφερθεί ενδεικτικά ο κώδικας 1479 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται από τον 19ο αιώνα και αποτελείται από 279 φύλλα (δηλαδή 558 σελίδες) διαστάσεων 22 x 16 εκ.²⁸³ και ο κώδικας 1501 της ίδιας βιβλιοθήκης με 219 φύλλα μικρότερων διαστάσεων (15 x 13 εκ.) επίσης του 19ου αιώνα.²⁸⁴

Ας σημειωθεί, επιπλέον, ως μέτρο σύγκρισης, ότι στα 120 φύλλα (δηλαδή 240 σελίδες) διαστάσεων 20 x 14,5 εκ. του κώδικα 8 της Μονής Μεταμορφώσεως Σκοπέλου, ο οποίος είναι κολοβός και χρονολογείται από τον 19ο αιώνα, αριθμούνται 1.390 συνταγές για διάφορες ασθένειες.²⁸⁵ Επίσης, στον κώδικα 5 της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου στην Αθήνα (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), που χρονολογείται από τον 18ο αιώνα, περιλαμβάνονται, σε 212 φύλλα, 1.484 συνταγές και ιατρικές υποδείξεις²⁸⁶ και στο ιατροσοφικό χειρόγραφο του πρακτικού γιατρού Νικολάου Μαραγκάκη (†1915) από το Κακοδίκι Χανίων εμπεριέχονται περίπου 1.700 συνταγές σε 382 σελίδες.²⁸⁷ Συνεπώς, μπορεί εύλογα να συνειδητοποιήσει κανείς ότι από το σύνολο των σωζόμενων, σήμερα, *Ίατροσοφίων* παραδίδεται ένας τεράστιος όγκος δεκάδων χιλιάδων συνταγών, οι οποίες δεν είναι δυνατό να μελετηθούν από ένα μόνο άτομο, αλλά προσφέρουν άφθονο πρωτογενές υλικό ικανό να τροφοδοτήσει την ενδεδειγμένη και πρωτότυπη έρευνα πολλών επιστημόνων.

²⁸¹ Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, Σπυρίδων μοναχός Λαυριώτης, *Κατάλογος...* ό.π., σ. 168-169 και 309 αντίστοιχα.

²⁸² Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», ό.π., σ. 152.

²⁸³ Ιωάννης Σακελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακελίωv, *Κατάλογος...* ό.π., σ. 265· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 193.

²⁸⁴ Ιωάννης Σακελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακελίωv, *Κατάλογος...* ό.π., σ. 268· βλ., επίσης, Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 307.

²⁸⁵ Γιάννης Καρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 303· βλ., επίσης, Dimitrios Karaberopoulos, Alexandra Oeconomidou, ό.π., σ. 8.

²⁸⁶ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Δύο ιατροσοφικοί κώδικες...», ό.π., σ. 34-35.

²⁸⁷ Παντελής Π. Βαβουλές, «Από το συνταγολόγιο...», ό.π., σ. 194.

β. Η εσωτερική εικόνα των *Ιατροσοφίων* (αισθητική επιμέλεια)

Σχετικά με την εικόνα που παρουσιάζουν οι ιατροσοφικοί κώδικες στο εσωτερικό τους, επικρατεί ευρέως η άποψη ότι πρόκειται για κακογραμμένα χειρόγραφα, χωρίς καμία κωδικολογική επιμέλεια, συνυφασμένα με την προχειρότητα και την αγραμματοσύνη, που προϋδεάζει αρνητικά τον σύγχρονο αναγνώστη για την ποιότητα του περιεχομένου τους και εν γένει την εγκυρότητά τους. Ο Γεράσιμος Ρηγάτος έγραφε χαρακτηριστικά, το 2005, στο περίφημο *Λεξικό Ιατρικής Λαογραφίας*: «Κακογραμμένο, δυσανάγνωστο, ανορθόγραφο, κακοσυνταγμένο χειρόγραφο, είναι η συνήθης εικόνα των ιατροσοφίων».²⁸⁸ Σίγουρα, σε αρκετούς ιατροσοφικούς κώδικες η γραφή είναι άτεχνη. Τέτοιου είδους χειρόγραφα δείχνουν, επιπροσθέτως, ιδιαίτερα ακατάστατα, κυρίως εξαιτίας των πολυάριθμων συμπληρώσεων και παρεμβάσεων από μεταγενέστερους ιδιοκτήτες τους. Ήταν, εξάλλου, χρηστικά εγχειρίδια και οι διάφορες σημειώσεις και προσθήκες στα περιθώρια ή τα διάστιχα αυτών των κωδίκων μαρτυρούν την προσπάθεια των κτητόρων τους να αυξήσουν την ιατρική γνώση, χωρίς να υπολογίζουν την αλλοίωση της εμφάνισης και την υποβάθμιση της αισθητικής τους.²⁸⁹

Ωστόσο, δεν είναι όλοι οι κώδικες έτσι, αλλά υπάρχουν και επιμελημένα *Ιατροσόφια*. Όπως επισημαίνει και ο Αγαμέμνονας Τσελίκας σχετικά με τα ιατροσοφικά χειρόγραφα, «τὸ κωδικογραφικὸ τους σύστημα, δηλαδή ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τους καὶ τὸ ὕφος γραφῆς, δὲν δείχνουν ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι στὴν ἐποχὴ τους θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ὀλιγομαθεῖς. Ἀντίθετα, ἂν καὶ μερικοὶ εἶναι κακογράφοι, ἔχουν πλήρη γνώση καὶ συνείδηση αὐτῶν ποὺ γράφουν καὶ ἐπιδιώκουν νὰ παρουσιάσουν τὰ χειρόγραφά τους τηρῶντας ὅλους τοὺς κωδικογραφικοὺς κανόνες, σχεδιάζοντας διακοσμητικὰ ἐπίτιτλα καὶ πρωτογράμματα, παραθέτοντας ἀκόμη καὶ βοηθητικὰ παραρτήματα, ὅπως οἱ ἀριθμημένοι πίνακες περιεχομένων ἢ ἡ ἀλφαβητικὴ παράθεση τῆς ὕλης, χωρὶς πάντως νὰ ἀποφεύγονται καὶ οἱ διπλοεγγραφές».²⁹⁰ Τέτοια ἐπίτιτλα κοσμούν, για παράδειγμα, τὸ χειρόγραφο τοῦ Εὐσταθίου Πονδία²⁹¹ ἢ τοὺς κώδικες 1484, 2162 καὶ 3309 τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδας.

²⁸⁸ Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Λεξικό Ιατρικής Λαογραφίας*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2005, σ. 138.

²⁸⁹ Βλ. αναλυτικότερα Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 122-123.

²⁹⁰ Αγαμέμνον Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 66· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 331· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 66.

²⁹¹ Μ.Ι. Μανούσακας, «Νέο χειρόγραφο...», *ό.π.*, σ. 461.

Παρατηρείται, επίσης, συχνά η χρήση ερυθρογραφιών όχι μόνο σε πρωτογράμματα αλλά και για την κατάδειξη των τίτλων ή και του αύξοντος αριθμού κάθε συνταγής με ερυθρό μελάνι. Τα χειρόγραφα αυτά έχουν συνήθως στρωτή και επιμελημένη γραφή με γράμματα καθαρά και ευανάγνωστα για τα δεδομένα της εποχής τους. Η συνύπαρξη πρόχειρης και επιμελημένης γραφής είναι ιδιαίτερα εμφανής στον κώδικα 1501 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, όπου διακρίνεται συγχρόνως το αρχικό *Ιατροσόφιον* καλογραμμένο με ερυθρογραφίες στους τίτλους των συνταγών σε αντίθεση με τις μετέπειτα άτεχνες προσθήκες, από μεταγενέστερο χέρι, στις ενδιάμεσες κενές σελίδες του αρχικού χειρογράφου.

Η αισθητική επιμέλεια των κωδίκων δεν περιοριζόταν, όμως, μόνο σε διακοσμητικά επίτιτλα, πρωτογράμματα ή ερυθρογραφίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις, διαπιστώνονται πρωτότυπα σχέδια ή παραστάσεις που σχετίζονται με το περιεχόμενο των χειρογράφων ή είναι γενικότερου ιατρικού ενδιαφέροντος.²⁹² Στον κώδικα 55 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, ο οποίος χρονολογείται από τον 16ο αιώνα, εντοπίζονται συχνότατα άτεχνα ιατρικά σχέδια,²⁹³ μεταξύ των οποίων μια σχεδιαγραμματική απεικόνιση της πρακτικής του υποκαπνισμού, που μοιάζει με το αντίστοιχο μοντέλο που επικρατούσε στην Ευρώπη.²⁹⁴ Στον ιατροσοφικό κώδικα του Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών υπάρχει σκαρίφημα του τρόπου ψηλάφησης του σφυγμού.²⁹⁵ Από την άλλη, ο γιατρός Παπαδάκης παραθέτει στο χειρόγραφο του αρκετά σχέδια από τραύματα των ασθενών του.²⁹⁶ Ενδιαφέρουσες εικόνες ανατομίας του ανδρικού και του γυναικείου σώματος, μαζί με οδηγίες για φλεβοτομία, αποτυπώνονται στα δύο πρώτα φύλλα των κωδίκων 217 και 218 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4337 και 4338 αντίστοιχα] από τον 16ο αιώνα.²⁹⁷ Επιπλέον, στη σελίδα 218 του ίδιου κώδικα, σώζεται όμορφη και πρωτότυπη

²⁹² Βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 149.

²⁹³ Ευάγγελος Α. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα... ό.π.*, σ. 263· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 223.

²⁹⁴ Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 118.

²⁹⁵ Ε.Κ.Π.Α. *Κώδικας Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας*, σ. πηγ'.

²⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά Ι.Ε.Ε.Ε. 214, φ. 5r, 11r-v.

²⁹⁷ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους... ό.π.*, τ. Β', σ. 62· βλ., επίσης, Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 336, όπου δημοσιεύεται σχετική φωτογραφία· Αναστασία Καδδά, *ό.π.*, σ. 295-296, 665-667, όπου δημοσιεύεται σχετική φωτογραφία· Dimitrios Karaberopoulos, Alexandra Oeconomopoulou, *ό.π.*, σ. 8· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ό.π.*, σ. 494.

αναπαράσταση της αλληλουχίας των τεσσάρων χυμών του ανθρώπινου σώματος.²⁹⁸ Ιδιαίτερη και σπάνια περίπτωση αποτελεί το λεγόμενο «*Ιατροσόφιον* της Βονωνίας», δηλαδή ο κώδικας 3632 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Μπολόνιας, ο οποίος κοσμείται από πολυάριθμες έγχρωμες εικόνες σημαντικών αρχαίων και βυζαντινών γιατρών και άλλων δημοφιλών προσώπων.²⁹⁹ Παρ' όλα αυτά, η πλειονότητα των ιατροσοφικών κωδίκων δεν διαθέτει τέτοιου είδους απεικονίσεις.

γ. Η γλώσσα και οι γραφείς των *Ιατροσοφίων*

Ένα ακόμα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ιατροσοφικών χειρογράφων είναι η γλώσσα τους. Κατά τον Εμμανουήλ, οι ιατροσοφικοί κώδικες υπήρξαν «συγγράμματα του λαού έμφανιζόμενα έφ' όσον παρηγωνίζετο ή άρχαία έλληνική γλώσσα».³⁰⁰ Σε γενικές γραμμές, η γλώσσα των *Ιατροσοφίων* είναι η καθομιλουμένη της εποχής εκείνης,³⁰¹ ή, αλλιώς, η λεγόμενη «άπλοελληνική γλώσσα, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους λογίους του 16ου αιώνα, που είχαν ταχθεί στη διαφώτιση του άπλου λαού μέσω των μεταφράσεων πατερικών κειμένων ή της σύνθεσης πρωτότυπων κατηχητικών κυρίως έργων».³⁰² Αποτελεί, δηλαδή, ένα κράμα δημώδους λόγου με αρχαίζοντες γλωσσικούς τύπους.

Στα παραπάνω θα πρέπει να συνυπολογιστούν δύο ακόμα παράγοντες: το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα κάθε περιοχής και οι επιρροές από άλλες γλώσσες. Αυτό γίνεται απολύτως κατανοητό αν αντιπαραβάλλει κανείς αποσπάσματα ιατροσοφικών συνταγών από την Κω,³⁰³ στις οποίες αποτυπώνεται η ντοπιολαλιά του νησιού, με αντί-

²⁹⁸ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 340, όπου δημοσιεύεται σχετική φωτογραφία: Αναστασία Καδδά, *ό.π.*, σ. 296, 664, όπου δημοσιεύεται σχετική φωτογραφία: βλ., επίσης, Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 110-111.

²⁹⁹ Βλ. αναλυτικά Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Το μετά σολομωνικής ιατροσόφιον της Βονωνίας», *Νέος Έλληνομνήμων*, 15, 1 (1921), σ. 31, 35-40· βλ., επίσης, Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 324.

³⁰⁰ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 6.

³⁰¹ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ό.π.*, σ. 494.

³⁰² Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 64· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 329· του ίδιου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 63· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 121.

³⁰³ Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Αθ. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 18 κ.ε.

στοιχα κείμενα από *Ιατροσόφια* της Μάνης,³⁰⁴ της Κρήτης,³⁰⁵ της Χίου,³⁰⁶ της Κύπρου,³⁰⁷ του Πόντου³⁰⁸ ή άλλων περιοχών. Παράλληλα, τα στοιχεία της τοπικής διαλέκτου αναμειγνύονταν, συχνά, με ελληνοποιημένες ιταλικές, τουρκικές ή αραβικές λέξεις, προϊόντα γλωσσικών δανείων, που αντανακλούν τον αντίστοιχο συγκρητισμό σε κοινωνικό επίπεδο. Τέτοιου είδους επιρροές είναι περισσότερο έντονες σε χειρόγραφα που γράφτηκαν από τα μέσα του 18ου αιώνα και μετά, καθώς τότε, μεταφέρεται στον ελλαδικό χώρο η ευρωπαϊκή ιατρική ορολογία, μέσω ποικίλων νέων εκδόσεων και μεταφράσεων, κυρίως από τα Ιταλικά, στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.³⁰⁹

Αντιπροσωπευτικό δείγμα *Ιατροσοφίου* με επιρροές από ιταλικές πηγές θεωρείται ο ακέφαλος κώδικας 323 της Μονής Παντοκράτορος [= Συμπληρωματικός Αγίου Όρους 433] από τον 18ο αιώνα³¹⁰ και το ιατροσοφικό χειρόγραφο του Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου απαντούν σχετικοί όροι.³¹¹ Στο γλωσσικό ψηφοθέτημα των ιατροσοφικών κωδίκων συγκαταλέγονται και λίγα χειρόγραφα που διαφοροποιούνται ως προς τη γραφή τους. Μεταξύ αυτών ξεχω-

³⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά Δημήτριος Α. Κρεκούκιας, «Ένα μανιάτικο γιατροσόφι του περασμένου αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη - Γύθειο, 7-11 Οκτωβρίου 1977*, τ. Α΄, εκδ. Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών [*Λακωνικά Σπουδαί*, 4], Εν Αθήναις 1979, σ. 358.

³⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιο... ό.π.*, σ. 28 κ.ε. του ίδιου, «Κρητικό “Ιατροσόφιο” του 19ου αι.», *Πεπραγμένα... ό.π.*, σ. 353 κ.ε. του ίδιου, «Νέο χειρόγραφο...», *ό.π.*, σ. 436-438.

³⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά Αγαμέμνων Τσελίκιας (επιμ.), *Το γιατροσόφι του Χιώτη... ό.π.*, σ. ιδ΄ κ.ε.

³⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημιώδης ιατρική... ό.π.*, σ. 127 κ.ε. Του ίδιου, «Ένα κυπριακό...», *ό.π.*, σ. στ΄ κ.ε.

³⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά Π.Η. Μελανοφρύδης, «Ποντιακόν...», *ό.π.*, σ. 2845 κ.ε.

³⁰⁹ Dimitrios Karaberooulou, Alexandra Oeconomopoulou, *ό.π.*, σ. 8-9· Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 153· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 43· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 457· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 322· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 122· Ασπασία Τόγια, *Βιβλιογράφηση ελληνικών παλαιόπων Παθολογίας. Η εξέλιξη της ελληνικής ιατρικής σκέψης από τον 18ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή - Α.Π.Θ., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 513 κ.ε.· Αγαμέμνων Τσελίκιας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 329 του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 63.

³¹⁰ Λίνος Πολίτης, Μ.Ι. Μανούσακας, *Συμπληρωματικοί κατάλογοι... ό.π.*, σ. 172.

³¹¹ Παναγιώτης Κρητικός, «Κώδιξ του Εργαστηρίου...», *ό.π.*, σ. 69· βλ., επίσης, P.G. Kritikos, S.M. Philianos, *Iatrosophion... ό.π.*, σ. 4.

ρίζει ο κώδικας 845 της Μονής Παντελεήμονος [= Αγίου Όρους 6352] του 18ου αιώνα, με ορισμένες συνταγές γραμμένες σε λατινικό αλφάβητο,³¹² καθώς και κάποια *Ιατροσόφια* στα караμανλίδικα όπως, για παράδειγμα, τα εξής χειρόγραφα: ο κώδικας 121 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, ο οποίος χρονολογείται από τον 17ο αιώνα.³¹³ ο κώδικας 53 του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.³¹⁴ ένα κυπριακό *Ιατροσόφιο* του 19ου αιώνα.³¹⁵

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, τα ιατροσοφικά χειρόγραφα συνθέτουν ένα πολυποίκιλο γλωσσικό μωσαϊκό που προβάλλει και στοιχειοθετεί τον πολυμερή γλωσσικό πλουραλισμό της μεταβυζαντινής και νεότερης εποχής. Σε κάθε περίπτωση, τα ιατροσοφικά χειρόγραφα περικλείουν, ακόμα και μέσα στην ίδια συνταγή, στοιχεία αρχαιοπρεπή, δημώδη αλλά και ξενόγλωσσα, με κοινό παρονομαστή το μορφωτικό επίπεδο και τη βιβλιολογική εμπειρία του γραφέα. Έτσι, μπορεί να εντοπίσει κανείς λέξεις όπως «κεφαλή», «ώτιον», «αίμορροΐδες», «ἄλγος» αλλά και «κεφάλι», «ἄφτι», «ζοχάδες», «πόνος», καθώς και λέξεις ξενικής προέλευσης όπως, για παράδειγμα, οι εξής: «ρετζέτα» (< Ιταλικά *ricetta* = συνταγή), «σορόπι» (< Ιταλικά *sciorroppo*, πληθ. *sciorroppi* = σιρόπι), «τινκτούρα» (< Ιταλικά *tintura* = βάμμα), «καραμφίλι» (< Τουρκικά *karanfil* = γαρύφαλλο), «μαντζούνι» (< Τουρκικά *macun* = φαρμακευτικό παρασκεύασμα) και άλλα.

Ενδιαφέρον έχει και ο σχηματισμός της προστακτικής των ρημάτων. Δίπλα σε τύπους λόγιας προέλευσης που διατηρούν την αρχαία κατάληξη *-ον* (π.χ. «ποιήσον», «καῦσον» κ.ά.) εμφανίζονται νεότεροι ρηματικοί σχηματισμοί που, επίσης, υιοθετούν την αρχαιοπρεπή μορφολογία (π.χ. «τζάκισον», «ἀνακάτωσον» κ.ά.). Συγχρόνως, πλήθος ρημάτων νεότερης αλλά και αρχαίας ετυμολογίας σχηματίζουν την προστακτική και με την κατάληξη *-ε*, (π.χ. «κοπάνισε», «τζάκισε», κ.ά.), γεγονός που αναπόφευκτα συνεπάγεται διπλοτυπίες. Αντίστοιχες πολυτυπίες συνίστανται σε φθογιικές διαφοροποιήσεις ίδιων λέξεων όπως, για παράδειγμα, οι εξής: «ζωμός», «ζωμί», «ζουμί», «ζύγγι», «ἄζύγγι», «ἄζούγγι», «ἄζούγγιον». Τέτοιες πολυτυπίες αφορούν

³¹² Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους...* ό.π., τ. Β', σ. 443· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 280.

³¹³ Ευάγγελος Α. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα...* ό.π., σ. 327· βλ., επίσης, Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ό.π., σ. 265.

³¹⁴ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης...* ό.π., σ. 55.

³¹⁵ Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημώδης ιατρική...* ό.π., σ. 136-140. Του ίδιου, «Ένα “καραμανλίδικο” κυπριακό γατροσόφιο», *Κυπριακαί Σπουδαί*, 30 (1966), σ. 185-189.

συχνά και τις ονομασίες των φυτικών δρογών όπως, για παράδειγμα, το φλησκούνι, που αποκαλείται και γλήχων, γληχούνι, βληχούνι, φλουσκούνι ή φλεσκούνι. Σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι ενίοτε δύσκολο να προσδιοριστεί επακριβώς το είδος των βοτάνων, με αποτέλεσμα να καθίσταται δυσχερής η ταυτοποίησή τους σε κάποιες συνταγές. Άλλες συνηθισμένες γλωσσικές ιδιαιτερότητες των ιατροσοφικών κειμένων έχουν ως πυρήνα διάφορες γραμματικές και συντακτικές αποκλίσεις. Ενδεικτικά, θα μπορούσε να αναφερθεί ο περιφραστικός σχηματισμός της οριστικής του μέλλοντα με τη χρήση του ρήματος *θέλω* (π.χ. «θέλεις ιατρευθεῖ») και η σύνταξη του ρήματος *δίδωμι* με έμμεσο αντικείμενο όχι μόνο σε πτώση δοτική αλλά και σε γενική (π.χ. «δίδε τοῦ ἀσθενοῦς») ή αιτιατική (π.χ. «δίδε τὸν ἄνθρωπον»).³¹⁶

Αναμφίβολα, τα κείμενα αυτά ενσαρκώνουν μια μακρόχρονη προφορική ιατρική παράδοση της ελληνικής κοινωνίας.³¹⁷ Αποτυπώνουν τον προφορικό λόγο «με μιά έκφραση ζωντανή και πάλλουσα»³¹⁸ και εμπεριέχουν αρκετές φωνητικές ιδιομορφίες που εκείνη την εποχή ήταν συνήθειες και καθιερωμένες. Ωστόσο, στους πιο κακογραμμένους ιατροσοφικούς κώδικες διαπιστώνονται εκτεταμένες ανορθογραφίες και λάθη στον τονισμό, ο οποίος άλλοτε είναι ανύπαρκτος, όπως και η στίξη. Επίσης, χωρίζονται ή ενώνονται εσφαλμένα οι συλλαβές των λέξεων. Κατά συνέπεια, η μη τήρηση των στοιχειωδών κανόνων της ορθής γραφής -σε συνδυασμό και με τους πιθανούς λεξιλογικούς ιδιοματισμούς- κάνει δυσκολότατη ή και ανέφικτη, σήμερα, την ανάγνωση αυτών των χειρογράφων. Παράλληλα, δεν λείπουν οι συντμήσεις, τα συμπλέγματα των γραμμάτων και οι γνωστές από τη βυζαντινή περίοδο βραχυγραφίες.

Θα πρέπει, επιπλέον, να σημειωθεί εδώ ότι, πέρα από κάποιους γνωστούς επαγγελματίες γιατρούς όπως, για παράδειγμα, ο Θεοδωράκης, ο Αλέξανδρος Κωνσταντίνου Οικονόμου ή ο Νικόλαος Αγραφιώτης, στους οποίους αποδίδεται η σύνθεση ιατροσοφικών έργων,³¹⁹ οι περισσότεροι από τους γραφείς των *Ιατροσοφίων* ήταν ιερείς και μοναχοί. Μερικοί από αυτούς αναφέρονται στα σχετικά κωδικολογικά ή

³¹⁶ Βλ. αναλυτικότερα Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 27-43· του ίδιου, «Κρητικό “Ιατροσόφιον” του 19ου αι.», *Πεπραγμένα... ό.π.*, σ. 353-358· του ίδιου, «Νέο χειρόγραφο...», *ό.π.*, σ. 436-438· Κωνσταντίνος Οικονόμου, «Δύο ηπειρώτικα...», *ό.π.*, σ. 294-301.

³¹⁷ Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 123.

³¹⁸ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ό.π.*, σ. 31.

³¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Γιάννης Κάρας, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 58-59, 73-79, 105-114.

κτητορικά σημειώματα όπως, για παράδειγμα, ο γέροντας Ησαΐας ο Παπουτζής,³²⁰ ο μοναχός Στέφανος,³²¹ ο δουσικιώτης ιερομόναχος Σαμουήλ³²² και ο Χριστόφορος, ιεροδιάκονος του μητροπολίτη Τρίκκης Αμβροσίου.³²³ Ορισμένοι από τους μοναχούς γραφείς ήταν μάλιστα και γιατροί³²⁴ ενώ σε άλλους κώδικες δηλώνεται απλά το όνομα του γραφέα και η καταγωγή του (π.χ. «διὰ χειρὸς Εὐσταθίου Πονδία, ἐκ πόλεως Λακεδαιμονίας»,³²⁵ «ἐγράφει παρ' ἐμοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκ Τρίκκης τῆς Θεσσαλίας»³²⁶).

Εντούτοις, οι γραφείς των *Ιατροσοφίων*, ως επί το πλείστον, δεν είναι γνωστοί. Οι περισσότεροι ιατροσοφικοί κώδικες είναι γραμμένοι με συστηματικότητα και αίσθημα ευθύνης, ωστόσο οι δημιουργοί τους, άλλοτε από θρησκευτική ή μοναστική ταπεινότητα και άλλες φορές προκειμένου να υπογραμμίσουν την περιεχόμενη ύλη και όχι το προσωπικό τους έργο, δεν δίνουν καμία πληροφορία σχετικά με τον εαυτό τους. Άλλωστε, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά και ο Αγαμέμνωνας Τσελίκας, οι συντάκτες και οι αντιγραφείς των ιατροσοφικών χειρογράφων «δὲν διεκδικοῦν ἀκαδημαϊκὲς δάφνες», αλλά ασκούν τη θεραπευτική «μὲ φόβον Θεοῦ».³²⁷

δ. Η δομή των *Ιατροσοφίων*

Στις αρχές του 20ου αιώνα, ο Σπυρίδων Λάμπρος έγραφε σχετικά με τη δομή των ιατροσοφικών κωδίκων: «Ἡ δὲ κατάταξις τῆς ὕλης εἶνε διάφορος ἐν τοῖς διαφόροις ια-

³²⁰ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης... ό.π.*, σ. 83.

³²¹ Βλ. <http://medusa.libver.gr> [«Medusa»: ψηφιακό αποθετήριο ανοιχτής πρόσβασης της Δημοσίας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123456789/2422?mode=full> για τον εν λόγω κώδικα.

³²² Δημήτριος Ζ. Σοφινός, Φώτιος Αρ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα της Μονής Λουσίκου... ό.π.*, σ. 162.

³²³ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους... ό.π.*, τ. Β', σ. 435· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 280.

³²⁴ Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, Σπυρίδων μοναχός Λαυριώτης, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 348· βλ., επίσης, Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 154.

³²⁵ Μ.Ι. Μανούσακας, «Νέο χειρόγραφο...», *ό.π.*, σ. 461· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 176.

³²⁶ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης... ό.π.*, σ. 25· βλ., επίσης, Γιάννης Κράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 177.

³²⁷ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 339· του ίδιου, «Ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 31.

τροσοφίους [...] ἐν ἄλλοις δὲ κρατεῖ ἢ κατ' ἀσθενείας ἢ κατὰ βοτάνας διαίρεςις, ἐν ἄλλοις δὲ τέλος φύρδην μύγδην φέρεται ἢ ὕλη»³²⁸ Αντίστοιχη ἀποψη διατύπωνε και ο Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ τρεις δεκαετίες αργότερα.³²⁹ Σε κάθε περίπτωση, τα *Ιατροσόφια* εἶναι αρθρωτά κείμενα που απαντούν σε ποικίλες παραλλαγές. Ὡς προϊόντα μακρόχρονης συμπίλησης, αποτελούνται ἀπὸ πολλές αυτόνομες υποενότητες που συναρτώνται με την εραμιστική προσπάθεια σύνθεσής τους. Ἀπὸ παλαιογραφικῆς πλευράς, εντάσσονται μάλιστα στην κατηγορία χειρογράφων που «περιέχουν μιὰ ἐκτενὴ σειρά αὐτοτελῶν κεφαλαίων» με παρόμοιά τους τα *Γεροντικά*, τα νομοκανονικά κείμενα και κώδικες που περιέχουν ἠθικά παραγγέλματα.³³⁰

Ἀπὸ τὴ διεξοδική μελέτη των ιατροσοφικῶν κωδίκων συνάγεται ὅτι, ἀνάλογα με τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο κατατάσσονται τὰ αὐτοτελῆ κεφάλαια κάθε *Ιατροσοφίου*, δηλαδή οἱ συνταγές που περιλαμβάνει, μποροῦν νὰ διακριθῶν τρεῖς κύριες κατηγορίες διάρθρωσης τῆς ὕλης: α) με γνώμονα τὰ μέρη τοῦ σώματος που πᾶσχουν ἢ τις ἀντίστοιχες ἀσθένειες γιὰ τις ὁποῖες ἐνδείκνυνται, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐκείνες τοῦ κεφαλιού, β) με γνώμονα τις δρόγες ἀλφαβητικά ἢ γ) ἀνακατεμένα. Πιο συγκεκριμένα, στα χειρόγραφα τῆς πρώτης κατηγορίας οἱ κωδικογράφοι ξεκινούσαν καταγράφοντας συνταγές γιὰ νόσους ἢ συμπτώματα που ἔχουν ὡς ἐπίκεντρο διάφορα σημεῖα τοῦ κεφαλιού (π.χ. πονοκέφαλος, ἠμικρανία, διαταραχές στην ὄραση κ.λπ.) και, στη συνέχεια, καταχώριζαν συνταγές γιὰ ἄλλα ὄργανα τοῦ σώματος χαμηλότερα ἀπὸ τὸ κεφάλι (π.χ. πνεύμονες, στομάχι, ἥπαρ κ.λπ.) καταλήγοντας στην ἀντιμετώπιση των παθήσεων που ἐμφανίζονται στα πόδια (π.χ. ἰσχυαλγία, ποδάγρα κ.λπ.). Στην περίπτωση τοῦ ιατροσοφικοῦ χειρογράφου που συντάχθηκε, τὸ 1849, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Μητροφάνη, σκευοφύλακα τῆς Μονῆς Μαχαιρά στην Κύπρο, αὐτὴ ἡ διάρθρωση δηλώνεται και στὸν τίτλο τοῦ *Ιατροσοφίου*.³³¹ Τὸ παραπάνω σύστημα εἶναι γνωστὸ με τὴ λατινικὴ ορολογία «a capite ad calcem» και ἐφαρμοζόταν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀπὸ ἀρκετοὺς ἀρχαίους και μεσαιωνικοὺς συγγραφεῖς ἰατρικῶν ἐργῶν.

³²⁸ Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ὁ.π.*, σ. 495.

³²⁹ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 10.

³³⁰ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 61· τοῦ ἰδίου, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 324, 341· τοῦ ἰδίου, «Τὰ ἐλληνικὰ γιὰτροσόφια...», ὁ.π., σ. 58-59· βλ., ἐπίσης, Christos Papadopoulos, ὁ.π., σ. 109.

³³¹ Φιλάρετος ἱερομόναχος Μαχαιριώτης (ἐπιμ.), *Ιατροσοφικὸν συνταχθέν ὑπὸ τοῦ σκευοφύλακος τῆς ἐν Κύπρῳ Ἱεράς Μονῆς Μαχαιρά Μητροφάνους 1790-1867*, τύποις “Θεσσαλονίκης” Δ.Χ. Κυριακίδου, Λευκωσία 1924, σ. 11· βλ., ἐπίσης, Γ.Ι. Καργώτης, ὁ.π., σ. νγ’.

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, ο εν λόγω τρόπος διάταξης της ύλης προερχόταν από τον Γαληνό, όμως δεν ήταν πολύ δημοφιλής μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ.³³² Η μέθοδος *a capite ad calcem* εντοπίζεται καθαρά στο *Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους* του διάσημου αρχαίου γιατρού από την Πέργαμο, που αναπτύσσεται σε 10 βιβλία («Βιβλίον Α» έως «Βιβλίον Κ»)³³³ Ωστόσο, κατά τον Αυστριακό βυζαντινολόγο Herbert Hunger, «ὡς παλαιότερο ἰατρικὸ παράδειγμα τέτοιας διάταξης μᾶς διασώζεται τὸ εἰσαγωγικὸ σύγγραμμα τοῦ Ρούφου τοῦ Ἐφεσίου *Περί ὀνομασίας τῶν τοῦ ἀνθρώπου μορίων*».³³⁴ Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ρούφος γεννήθηκε τὸν 1ο αἰώνα μ.Χ., μερικὲς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὸν Γαληνό. Σε κάθε περίπτωση, ὁ συγκεκριμένος τρόπος διάταξης χρησιμοποιήθηκε, σε μεγαλύτερο βαθμό, ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς γιατροὺς που δραστηριοποιήθηκαν μετὰ τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αἰώνας), ὁ Παῦλος Αἰγινήτης (7ος αἰώνας), ὁ Λέων ἰατροσοφιστής (9ος αἰώνας) καὶ ὁ Θεοφάνης Νόννος (10ος αἰώνας). Οἱ συντάκτες τῶν *Ἰατροσοφίων* ἔλαβαν, ἔτσι, ὑπ' ὄψιν τοὺς αὐτὴν τὴν ἀρχαία καὶ μεσαιωνικὴ παράδοση ταξινόμησης τῶν συνταγῶν καὶ, ἀρκετὲς φορές, ἔκριναν σκόπιμο νὰ ἐφαρμόσουν καὶ στὰ δικά τοὺς πονήματα, δηλαδὴ στους ἰατροσοφικοὺς κώδικες, τὸ σύστημα *a capite ad calcem*.

Στὴν ἀρχαιότητα, ὅμως, καὶ ἰδίως στὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ ἀνάγεται καὶ ἡ πρώτη ταξινόμηση τῆς *Materia medica* με ἀλφαβητικὴ σειρά. Στὸ *Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων* καὶ, εἰδικότερα στὰ 6 τελευταία βιβλία («Βιβλίον Ζ» ἕως «Βιβλίον Λ»)³³⁵ πρῶτος ὁ Γαληνὸς κατέταξε καὶ παρουσίασε ἀλφαβητικὰ τὶς φαρμακευτικὲς πρῶτες ὕλες καινοτομώντας σὲ σύγκριση μετὰ τὸν Διοσκουρίδην, ὁ ὁποῖος, ἕναν αἰῶνα νωρίτερα, εἶχε κατηγοριοποιήσει τὶς δρόγες ἀνά ομάδες με συναφεῖς ιδιότητες στὸ *Περί ὕλης ἰατρικῆς*. Ἐτσι, ἡ κατάταξη τῶν φυτικῶν φαρμάκων ἀπὸ τὸν Γαληνὸ ξεκινᾷ με τὸ «ἀβρότονον». Τὴν ἴδια μέθοδο ἀκολούθησε ἀργότερα καὶ ὁ Ορειβάσιος (4ος αἰώνας), ὁ Αἰτίσιος (6ος αἰώνας), ὁ Παῦλος Αἰγινήτης (7ος αἰώνας),

³³² Βλ. ἐνδεικτικὰ Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, ὁ.π., σ. 191· Timothy S. Miller, ὁ.π., σ. 221.

³³³ Κλαυδίου Γαληνοῦ ἅπαντα. *Claudii Galeni opera omnia* (ed. C.G. Kühn), τ. 12, prostat in officina libraria Car. Snoblochii [*Medicorum Graecorum Opera quae exstant*, XII], Lipsiae 1826, σ. 378-1007 [= *Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους. Βιβλίον Α - Βιβλίον Ζ*], τ. 13, σ. 1-361 [= *Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους. Βιβλίον Η - Βιβλίον Κ*].

³³⁴ Herbert Hunger, ὁ.π., σ. 123.

³³⁵ Κλαυδίου Γαληνοῦ ἅπαντα... ὁ.π., τ. 11, σ. 789-892 [= *Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Ζ*], τ. 12, σ. 1-377 [= *Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Η - Βιβλίον Α*].

ο Συμεών Σηθ (11ος αιώνας), και ο Νικόλαος Μυρεψός (13ος αιώνας). Επηρεασμένοι από αυτά τα πονήματα αρκετοί συγγραφείς ιατροσοφικών κωδικών υιοθέτησαν παρόμοια διάρθρωση για την ύλη τους και κατέταξαν τα αυτοτελή κεφάλαια των *Ιατροσοφίων*, αλφαβητικά, με βάση τα ονόματα των δρογών.

Ωστόσο, στους πιο πολλούς ιατροσοφικούς κώδικες οι συνταγές καταχωρούνται χωρίς κάποιο κριτήριο αλλά με ανακατεμένη σειρά. Η πρακτική αυτή μπορεί εύκολα να εξηγηθεί αν αναλογιστεί κανείς τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνταν, συχνά, τα *Ιατροσόφια*. Ως επί το πλείστον, τα ιατροσοφικά κείμενα απαρτιζόνταν από επιμέρους τμήματα τα οποία συνιστούσαν προϊόντα συρραφής, αντιγραφής και μεταγενέστερων προσθηκών. Με άλλα λόγια, η ανακατεμένη παράθεση της ύλης συσχετίζεται με τον, εν γένει, συμπληματικό χαρακτήρα των συγκεκριμένων χειρογράφων.

Στο πλαίσιο του ερανισμού διαπιστώνεται επίσης, συχνά, μέσα στο ίδιο *Ιατροσόφιο*, η καταγραφή πολλών διαφορετικών συνταγών για την ίδια πάθηση. Οι συνταγές αυτές βρίσκονται ενίοτε διασκορπισμένες σε διαφορετικά φύλλα του κώδικα χωρίς κάποια αλληλοπαραπομπή μεταξύ τους. Αν και κάτι τέτοιο θα μπορούσε εύλογα να αποδοθεί στην ανακατεμένη δομή των χειρογράφων, η εξήγηση για την ύπαρξη περισσότερων συνταγών από μία για κάθε ασθένεια δίνεται από έναν άγνωστο -πιθανότατα Αγιορείτη- κωδικογράφο ο οποίος, στα μέσα του 18ου αιώνα, υπογραμμίζει στον κώδικα της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Πέτρου Πρωτονοταρίου στην Αθήνα ότι ο χρήστης του *Ιατροσοφίου* είχε τη δυνατότητα να επιλέξει την κατάλληλη, κάθε φορά, συνταγή για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των νοσημάτων.³³⁶ Αντίστοιχα, ο γραφέας του κώδικα 78 του Μουσείου Μπενάκη [= Ταμείου Ανταλλαξιμών 176] σημειώνει ότι κάθε κεφάλαιο «πολλὰς ἔχει θεραπείας» προκειμένου ο θεραπευτής να εφαρμόσει, κατά την κρίση του, την καλύτερη μέθοδο.³³⁷

Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο στη δομή ενός ιατροσοφικού κώδικα, που όμως δεν απαντά σε κάθε *Ιατροσόφιο*, ήταν ο πίνακας περιεχομένων ή, αλλιώς, το ευρετήριο. Αυτό ήταν ομολογουμένως απαραίτητο -ιδίως στα χειρόγραφα που είχαν ανακατεμένη ιατροσοφική ύλη- καθώς τα καθιστούσε πιο εύχρηστα και συνέβαλλε στην καλύτερη αξιοποίησή τους. Συχνά συμπληρωνόταν, από μεταγενέστερο χέρι, σε λευκές σελίδες του κώδικα ή σε νέα φύλλα που συγκολλούνταν στο χειρόγραφο.

³³⁶ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 67· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 332· του ίδιου, «Τα ελληνικά γατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 67.

³³⁷ Μουσείο Μπενάκη 78 [= Ταμείου Ανταλλαξιμών 176], φ. 43r.

Σε σπάνιες περιπτώσεις και όχι σε ολόκληρη την έκταση ενός ιατροσοφικού κώδικα, παρατηρούνται, επίσης, χωρία που έχουν συνταχθεί με διαφορετικό τρόπο. Στον κώδικα 1483 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται από τον 19ο αιώνα, σώζεται κείμενο που έχει ιδιαίτερη διάρθρωση: στην αρχή (σ. 1-97) παρατίθενται ιατρικές οδηγίες οι οποίες παραπέμπουν, με αριθμούς, σε συνταγές που καταχωρίζονται στη συνέχεια (σ. 99-126).³³⁸ Επιπλέον, στον κώδικα 178 της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, ο οποίος χρονολογείται από τον 15ο αιώνα, εντοπίζεται μικρό κείμενο που έχει γραφτεί με τη μορφή ερωταποκρίσεων ενώ ένα άλλο μικρό τμήμα του ίδιου κώδικα είναι γραμμένο εμμέτρως σε στίχους.³³⁹ Με έμμετρο τρόπο δίνεται, τέλος, και μια συνταγή στον κώδικα 178 της Μονής Διονυσίου [= Αγίου Όρους 3712], ο οποίος είναι εν γένει γραμμένος σε στίχους, τον 17ο αιώνα, και περιλαμβάνει κείμενο με τίτλο «Διάλεξις ψυχῆς καὶ σώματος».³⁴⁰ Στο περιθώριο της σελίδας 272 καταγράφεται σε 4 στίχους η παρακάτω συνταγή, με διάθεση επικριτική απέναντι στα ποικίλα ιδιότυπα αλλά απατηλά σκευάσματα που διακινούσαν συχνά οι τσαρλατάνοι θεραπευτές αποκομίζοντας αρκετά χρήματα από ανυποψίαστους ασθενείς:

[...] *Νὰ λάβης καλὴ θηριακὴ, νᾶχουν καὶ μιθριδάτην
καὶ ῥοδοζάχαρι πολλή, καθάρια ζαχαράτη.
Κι ἄλλα μαντζούνια τινά, ποῦνε καθάρια πλάνη,
κι ὅποιος αὐτὰ γοράζει τα, μόν' τ' ἄσπρα του τὰ χάνη [...]*³⁴¹

Ωστόσο, τέτοιες περιπτώσεις διάρθρωσης της ύλης είναι μεμονωμένες και δεν θεωρούνται αντιπροσωπευτικές της δομής των ιατροσοφικών χειρογράφων.

³³⁸ Ιωάννης Σακκελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακκελίωv, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 265· βλ., επίσης, Γιάννης Καραύς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 308.

³³⁹ Δημήτριος Ζ. Σοφιάνοv, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ό.π.*, τ. Β', σ. 246.

³⁴⁰ Σπυρίδων Π. Λάμπροσ, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους... ό.π.*, τ. Α', σ. 354-355.

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 355· βλ., επίσης, Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 10· Σπυρίδων Π. Λάμπροσ, *Μικταί... ό.π.*, σ. 495.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Το περιεχόμενο, η αξία και η αξιοποίηση των *Ιατροσοφίων*

α. Το περιεχόμενο *Ιατροσοφίων*

Όπως έχει ειπωθεί, οι ιατροσοφικοί κώδικες ήταν προϊόντα συμπίλησης, συγκροτούνταν, δηλαδή, από τον ερανισμό πληροφοριών και αποσπασμάτων που προέρχονταν από διαφορετικές πηγές. Ωστόσο, το περιεχόμενό τους δεν ήταν πάντα αμιγώς ιατροσοφικό. Ενίοτε, εκτός από τις φαρμακευτικές συνταγές, καταγράφονταν και άλλα δεδομένα που, συχνά, συνδέονταν με την ιατρική θεματική όμως, πολλές φορές, δεν είχαν καμία συνάφεια με αυτήν. Με άλλα λόγια, αρκετά ιατροσοφικά χειρόγραφα δεν ήταν απλά συνταγολόγια αλλά είχαν σύμμεικτο χαρακτήρα και, παράλληλα με την ιατρική ύλη, εμπεριείχαν προσευχές και θρησκευτικού χαρακτήρα κείμενα, εξορκισμούς, επωδές και οδηγίες μαγείας, αστρολογικές παραμέτρους, διαγνωστικές συμβουλές και προγνώσεις, διατροφικές υποδείξεις και ποικίλα άλλα θέματα από την επιτέλεση της φλεβοτομίας και τις εφαρμογές της θεωρίας των 4 χυμών μέχρι τις επιδράσεις των σεισμών και των κινήσεων των πλανητών, καθώς και από ζητήματα φυσιολογίας και κοσμολογίας μέχρι γεωγραφικές και γεωπονικές παρατηρήσεις.³⁴² Συνδύαζαν στοιχεία από την αρχαία ιατρική γραμματεία μέχρι τις μεσαιωνικές και νεότε-

³⁴² Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 150· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ό.π.*, σ. 30, 31· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 43· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 456· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 6· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ό.π.*, σ. 493-494· βλ., επίσης, Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 110, 126-127· Κωνσταντίνος Μ. Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 373-374· Κ.Α. Ψάχος, «Περί δύο βυζαντινών ιατροσοφίων», *Μεσαιωνικά Γράμματα*, 2 (1934), σ. 181 κ.ε.

ρες θεραπευτικές πρακτικές και εμφάνιζαν μεγάλη ποικιλία, γεγονός που επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό ότι κανένα *Ιατροσόφιον* δεν είναι απολύτως όμοιο με τα άλλα.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου χειρογράφου είναι ο κώδικας 403 [= B 308] της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων, ο οποίος χρονολογείται από τον 15ο αιώνα και απαρτίζεται από 334 φύλλα.³⁴³ Μεταξύ αυτών, στα φύλλα 119r-297v, περιλαμβάνεται *Ιατροσόφιον* το οποίο είναι διαρθρωμένο σε περισσότερα από 400 κεφάλαια με εμφανώς ετερογενές περιεχόμενο. Ειδικότερα, οι φαρμακευτικές συνταγές για την αντιμετώπιση των ασθενειών εναλλάσσονται με εξορκισμούς, ευχές, εκκλησιαστικά αποσπάσματα και ποικίλα άλλα θέματα τα οποία αναφέρονται στη φλεβοτομία, την τεκνοποιία, την ουροσκοπία, την προέλευση των ονείρων, τα βότανα, τα ζώδια, τους πλανήτες, τους σεισμούς αλλά και το ψάρεμα, το σκουλήκισμα, καθώς και μια σύντομη χρονογραφική διήγηση από κτίσεως κόσμου. Αξίζει να παρατεθούν ενδεικτικά ορισμένοι τίτλοι από τα κεφάλαια του συγκεκριμένου *Ιατροσοφίου*:

- *Περὶ δυσουρίας* (κεφ. α΄).
- *Περὶ ἐσωχάδων* (κεφ. οβ΄).
- *Ἰπποκράτους περὶ φλεβοτομίας* (κεφ. ογ΄).
- *Πῶς αἱ συλλήψεις γίνονται* (κεφ. ρλδ΄).
- *Πῶς ὄνειροι γίνονται* (κεφ. ρμ΄).
- *Περὶ μεγέθους ἡλίου καὶ σελήνης καὶ γῆς* (κεφ. ρμστ΄).
- *Εὐχή εἰς λαβωματίαν παντοῖαν* (κεφ. ρμθ΄).
- *Περὶ ὀγκώσεως γυναικὸς* (κεφ. ρνε΄).
- *Εἰς γυναῖκα τοῦ παιδοποιῆσαι* (κεφ. ρξζ΄).
- *Εἰς ἄγραν ἰχθύων* (κεφ. ρπε΄).
- *Εἰς δεμένους λῦσαι* (κεφ. ρπστ΄).
- *Νεοφύτου μοναχοῦ προδρομικοῦ· πρόχειρος χρήσιμος σαφήνεια καὶ συλλογὴ κατὰ στοιχεῖον περὶ βοτανῶν καὶ ἄλλων παντοίων εἰδῶν θεραπευτικῶν* (κεφ. σιγ΄).
- *Περὶ οὖρων πραγματεία ἀρίστη τοῦ σοφωτάτου παρὰ μὲν Ἰνδοῖς Ἀλῆ, παρ' Ἰταλοῖς δὲ Ἀβιτζιάνου* (κεφ. σιδ΄).
- *Βίβλος ἰατρικὴ σύντομος τοῦ τριμεγίστου Ἑρμοῦ, κατὰ μαθηματικὴν ἐπιστήμην καὶ φυσικὴν ἀπόρροϊαν τῶν ἄστρον ἐκδοθεῖσαν πρὸς τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Ἀσκληπιόν· περὶ βοτάνων τῶν ἰβ' ζωδίων* (κεφ. σκ΄).

³⁴³ Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων...* ὁ.π., τ. Α΄, σ. 419-422· βλ., επίσης, Γιάννης Καραύς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ὁ.π., σ. 220-221.

- Έρμου τοῦ τρισεγγίστου πρὸς Ἀσκληπιὸν περὶ βοτάνων τῶν ζ' ἀστέρων (κεφ. σκβ').
- Ψῆφος Πυθαγόρου (κεφ. σκδ').
- Περὶ μεταβάσεως ἡλίου ἀπὸ ζωδίου εἰς ζώδιον (κεφ. σλβ').
- Ὀρολόγιον ἐκάστου μηνὸς καὶ ἐκάστου ζωδίου (κεφ. σλγ').
- Ποίω ζωδία ποία ἡμέρα ἐκάστου μηνὸς κεκλήρωται (κεφ. σλδ').
- Δημητρίου Θεταλεύου (sic) τρικλινίου διοσημεῖα καθ' ἕκαστον μῆνα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ (κεφ. σμε').
- Ἀρχὴ σὺν Θεῷ περὶ τοῦ Σταυροῦ [= της εορτῆς του Σταυρού] τί μέλλει γενέσθαι τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου (κεφ. σμζ').
- Βροντολόγιον καὶ σεισμολόγιον τῶν ιβ' μηνῶν (κεφ. σμθ').
- Μηνολόγιον τοῦ Ὀρφέως (κεφ. σνβ').
- Εὐχὴ τοῦ Μ. Βασιλείου εἰς τὸ διῶξαι πνεῦμα πονηρὸν (κεφ. σμβ').
- Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἐκ τῆς βίβλου τῆς παλαιᾶς [...] (κεφ. σμγ') [= Χρονογραφικὸ ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι Θεοδώρου Β' Δούκα Λασκάρεως].
- Περὶ τῶν ἀγίων ἐπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων (κεφ. σμδ').
- Τοῦ ἀγίου Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἐκ τῆς βίβλου τῆς Γενέσεως (κεφ. σμε').
- Πρὸς τὸ μὴ κλαίειν παιδίον (κεφ. σνθ').
- Περὶ τοῦ διῶξαι ὄφιν ἐξ οἴκου καὶ ἐρπετὸν (κεφ. σξη').
- Περὶ τοῦ κινῆσαι κοιλίαν (κεφ. σπδ').
- Στίχοι γραφόμενοι εἰς παίδων μάθησιν (κεφ. τιβ'), μεταξύ των οποίων και μερικά βυζαντινά αινίγματα.
- Ἐπιστολὴ Ἀγάρου πρὸς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν (κεφ. υια').
- Εὐχὴ τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ (κεφ. υιβ').
- Εὐχὴ τῆς μελίσης, ἵνα σταθῇ (κεφ. υιγ').
- Εὐχὴ τοῦ ἀγίου Εὐσταθίου τοῦ πρωτοκυνηγοῦ (κεφ. υιδ').
- Ἐξορκισμὸς εἰς μάνδρα ὅπου ἀσθενοῦν (κεφ. υιε').
- Ἔτερον εἰς φυλακτήριον (κεφ. υιστ').
- Φυλακτήριον τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ δεῖνος (κεφ. υιη').³⁴⁴

Ἀπὸ τους τίτλους αὐτοὺς καθίσταται σαφές ὅτι το παραπάνω *Ἱατροσόφιον* ἔχει ετερόκλητη σύνθεση και τα επιμέρους κεφάλαιά του προέρχονται προφανώς ἀπὸ διαφορε-

³⁴⁴ Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων...* ὁ.π., τ. Α', σ. 419-420· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Καραύζης, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...* ὁ.π., σ. 221.

τικές πηγές. Παράλληλα, στον ίδιο κώδικα, πριν και μετά το κείμενο του εν λόγω *Ιατροσοφίου*, εμπεριέχονται τα εξής:

- Ακέφαλη ιατρική συναγωγή (φ. 5r-39v) με φαρμακευτικές συνταγές (π.χ. «Περὶ φλεγμονῆς βυζίων», «Εἰς τὸ ἐξέλθειν ἔμβριον, ἀποθαμένον ἐν τῇ μήτρᾳ», «Πρὸς ἀγρυπνοῦντα», «Εἰς ληθαργίαν», «Περὶ ὄρχεων πόνων» κ.ά.), κείμενο «Περὶ φλεβοτομίας» (φ. 14r-18r), «Ἐΐδησις περὶ τοῦ διακρίνειν τὴν τῶν οὖρων κατάστασιν» (φ. 18r-25v) και «Σύνθεσις Γαληνοῦ, περὶ ζουλαπίων, περὶ κουκίων, περὶ ἐμπλάστρου καὶ ἐντέρων καὶ ἄλλων, περὶ ζουλαπίων ὠφελούντων εἰς καρδιαλγίαν καὶ παλμοῦς καὶ σφαλμοῦς» (φ. 26r-37r).
- *Περὶ τροφῆς οὐσιῶν Συμεὼν μαγίστρου τοῦ Σῆθ τοῦ Ἀντιόχου καὶ φιλοσόφου* (φ. 40r-112r).
- Δημῶδεις εξορκισμοὶ καὶ μαγικὲς συνταγές (φ. 297v).
- *Περὶ τοῦ ἀλφαβήτου* (φ. 306v).
- *Στιχηρὰ Θεοτόκια προσόμοια ποίημα τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ νέου Γερμανοῦ* (φ. 312v).
- *Χρονογραφία μερικὴ* (φ. 324r).
- *Σημείωμα βραχὺ περὶ τινῶν χρονολογιῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τοῦ Ἰησοῦ* (φ. 326v).
- *Τὰ θεωρήματα τῶν οὐρῶν* (φ. 327r)
- Διάφορα προγνωστικὰ ιατρικὰ καὶ μαγικὰ σύμμεικτα (φ. 327v).
- Ἰαμβοὶ γραμμένοι καταλογάδην ὑπὸ τὴν ἐπιγραφή «καὶ τὰ Δημοσθένους» (φ. 328v-330r).³⁴⁵

Επομένως, τόσο στο πλαίσιο του παραπάνω *Ιατροσοφίου* όσο και σε επίπεδο ολόκληρου του εν λόγω κώδικα, οι φαρμακευτικές συνταγές συνυπάρχουν με γενικότερα ιατρικά θέματα αλλά και θρησκευτικά, μαγικά, αστρολογικά, διατροφικά, προγνωστικά και άλλου είδους κείμενα.

Αντίστοιχα, στον κώδικα 2162 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, πριν από το 320 κεφαλαίων *Ιατροσόφιον* που αρχίζει στη σελίδα 233, καταγράφονται: θέματα περί πλανητῶν («Περὶ τὸ πῶς χρὴ γινώσκειν ποῖος πλανήτης βασιλεύει τὸν κάθε χρόνον» κ.ά.)· καλανδάριον («Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τὸ καλαντάριον τὸ ὅποιον περιέχει ὅλων τῶν χρόνων τὰς ἀκολουθοῦσας δυστυχίας, εἴτε καλῶν εἴτε κακῶν»)· συνταγές

³⁴⁵ Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ὁ.π.*, τ. Α', σ. 419, 421· βλ., επίσης, Γιάννης Καραῖς, *Οἱ επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 220-221.

για μελάνι («Πῶς νὰ κάμης χρυσὸ μελάνι, ὅταν θέλῃς», «Τὸ πῶς νὰ κάμης μελάνη» κ.ά.)· θρησκευτικά ποιήματα και χριστιανικά κείμενα («Λόγος Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου διατὶ δὲν ζοῦν τὰ παιδιά μερικῶν ἀνθρώπων», «Εἰς τὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν πάθος», «Ἐπιστολὴ Ἰησοῦ Χριστοῦ», «Τὸ ἴσον τῆς ἀποφάσεως τοῦ Πιλάτου κατὰ τοῦ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» κ.ά.).³⁴⁶ Το ἴδιο παρατηρεῖται και σε σύμμεικτα χειρόγραφα ὅπως, για παράδειγμα: στον κώδικα 468 [= B 341] τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, με αποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του Ἱπποκράτη, τμήματα ἀπὸ τὴ λειτουργία του Ἰωάννη του Χρυσοστόμου, συνταγές ἀπὸ κείμενα σολομωνικῆς, προγνωστικὸ «περὶ ζωῆς και θανάτου μηνολόγιον», διαιτητικὸ των δώδεκα μηνῶν και ἄλλα.³⁴⁷ στον κώδικα 105 [= B 313] τῆς ἰδίας βιβλιοθήκης.³⁴⁸ στον κώδικα 5 τῆς Μητρόπολης Ξάνθης.³⁴⁹ στους κώδικες 178 και 195 τῆς Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων³⁵⁰ και ἄλλους κώδικες.

Δύο ἀκόμα αντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα αποτελοῦν οἱ κώδικες 23 και 93 του Μουσείου Μπενάκη [= Μπενάκη 49 και Ταμείου Ανταλλαξίμων 250 ἀντίστοιχα]. Ο πρῶτος, που χρονολογεῖται ἀπὸ τον 16ο αἰῶνα και ἀπαρτίζεται ἀπὸ 360 σελίδες, περιέχει τὰ εξῆς:

- *Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν βιβλίων ἱατρικῶν Γαληνοῦ, Ἱπποκράτους και Μελετίου μοναχοῦ και ἄλλων δοκιμοτάτων, σοφῶν ἱατρῶν* (σ. 1-229 / κεφ. α΄-υπα΄) ὅπου, μετὰ τον τίτλο, σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: [...] *Ἔγινεν ἐκ θεοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τεσσάρων στοιχείων και πῶς γίνεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν κοιλίαν τῆς γυναικὸς και πῶς ὁμοιάζει τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρὸς τὸ παιδίον και ἀπὸ τί λωβιάζει και ἡ ψυχὴ εἰς ποῖον μέρος τοῦ κορμίου κατοικεῖ και περὶ τοῦ πῶς κάμνει ὁ ἄνθρωπος παιδιά και εἶναι ἄλλα φρόνιμα και ἄλλα τρελλὰ και περὶ ἱατρείας εἰς τὰς ἀσθενείας τοῦ ἀνθρώ-*

³⁴⁶ Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης... ὁ.π.*, σ. 184-186.

³⁴⁷ Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ὁ.π.*, τ. Α΄, σ. 470-472· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Κράς, *Οἱ επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 276, 376.

³⁴⁸ Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ὁ.π.*, τ. Α΄, σ. 135-137· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Κράς, *Οἱ επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 323-324, 375.

³⁴⁹ Αγγαῖα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνικὴ Ἱατρική... ὁ.π.*, σ. 53 κ.ε. τῆς ἰδίας, «Ανέκδοτοι κώδικες ἱατροσοφικοῦ περιεχομένου στον βορειοελλαδικὸ χῶρο», *Πρακτικὰ Ἐ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικοῦ Χώρου (Ἡπειρος - Μακεδονία - Θράκη), Θεσσαλονίκη, 20-22 Νοεμβρίου 1987*, εκδ. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου του Αἵμου [213], Θεσσαλονίκη 1989, σ. 159 κ.ε.

³⁵⁰ Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων... ὁ.π.*, τ. Β΄, σ. 245-247 και 271-273 ἀντίστοιχα.

που, ὅπου νὰ τοῦ ἔρθει εἰς τὸ κορμί του μὲ τι νὰ τὸν ἰατρεύσεις νὰ λάβει ὑγείαν [...].

Μερικά κεφάλαια, ενδεικτικά, είναι:

«Ὅτι ὁ κόσμος ἐκ τεσσάρων στοιχείων ἔγινεν καὶ στέκεται καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τεσσάρων στοιχείων ἐγένετο καὶ διατὶ λέγεται ἄνθρωπος καὶ ὁ Ἀδάμ διατὶ ὠνομάσθη Ἀδάμ» (κεφ. α΄).

«Περὶ εἰς ποῖον τόπον τοῦ κορμίου τοῦ ἀνθρώπου εὐρίσκεται τὸ καθένα στοιχεῖον ἀπὸ τὰ τέσσαρα, ἦγουν τὸ αἷμα, τὸ φλέγμα, ξανθῆς χολῆς καὶ μελαίνης» (κεφ. β΄).

«Περὶ τοῦ πῶς γίνεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν κοιλίαν τῆς γυναικὸς καὶ ποῖον ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη γίνεται πρῶτον καὶ ποῖον ἀπ' αὐτὰ ἀποθνήσκει ὕστερον» (κεφ. γ΄).

«Περὶ περιστεροβοτάνου» (κεφ. σμ΄).

«Περὶ ἀπηγάνου» (κεφ. σμα΄).

«Περὶ πράσου» (κεφ. σμβ΄).

«Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τὰς ἡμέρας τὰς καλὰς καὶ τὰς ἐναντίας» (κεφ. υοη΄).

«Περὶ τοῦ πῶς ἐξουσιάζουσι οἱ χυμοὶ τὰς ἡμέρας» (κεφ. υοθ΄).

«Αἱ ἀγαθαὶ ὥραι τῆς σελήνης καὶ αἱ πονηραὶ ποῖαι εἰσὶν» (κεφ. π΄).

«Διαθῆκαι τῶν τριῶν ἰατρῶν Γαληνοῦ, Ἰπποκράτους καὶ Μελετίου τῶν σοφῶν» (κεφ. υπα΄).

- Ιατρικά-αστρολογικά κεφάλαια (σ. 229-237 / κεφ. υπβ΄-υπστ΄) σχετικά με τις 29 ἡμέρες των μηνῶν και τη σελήνη.

- Θεολογικά κεφάλαια (σ. 237-242 / κεφ. υπστ΄-υπη΄) [= αποσπάσματα ἀπὸ το ἔργο *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* του Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ]. Περιλαμβάνει τα εξής:

«Περὶ δημιουργίας» (κεφ. υπστ΄).

«Περὶ ἀγγέλων» (κεφ. υπζ΄).

«Περὶ διαβόλων καὶ δαιμόνων» (κεφ. υπη΄).

- Ερωταποκρίσεις (σ. 243-260 / κεφ. υπθ΄-υτγ΄). Μερικά κεφάλαια, ενδεικτικά, είναι:

«Πόσα γράμματα ἔφερον ὁ Μωϋσῆς ἀπὸ ὄρους Σινᾶ ἃ παρέδωκεν αὐτῷ ὁ θεὸς πρὸς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ;» (κεφ. υπθ΄).

«Περὶ τοῦ ποῖα γράμματα ἐδίπλασαν» (κεφ. υτδ΄).

«Διατὶ ἔφερον ὁ Μωϋσῆς τὰ κβ΄ γράμματα ἀπὸ θεοῦ;» (κεφ. υτα΄).

- *Διάλεξις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἐκ τοῦ πρὸς Εὐνόμιον διαλόγου* (σελ. 260-262 / κεφ. υτδ΄).

- *Περὶ τοῦ φυσιολόγου μερικὴ διήγησις* (σ. 262-281 / κεφ. υ'ε'-φη'). Μερικά κεφάλαια, ενδεικτικά, είναι:
 - «Περὶ τοῦ φοίνικος» (κεφ. υ'ε').
 - «Περὶ τοῦ γρυπὸς» (κεφ. υ'ζ').
 - «Περὶ τῆς ἀσπίδος» (κεφ. υ'η').
 - «Περὶ τῆς ἐχίδνης» (κεφ. υ'θ').
 - «Περὶ τῆς ἀλώπεκος» (κεφ. φβ').
 - «Περὶ τῆς χελιδόνος» (κεφ. φγ').
 - «Περὶ τῆς μελίσσης» (κεφ. φστ').
 - «Περὶ τοῦ μυρμήγκου» (κεφ. φη').
- *Σεισμολόγιον τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ* (σ. 281-288 / κεφ. φθ').
- *Ἐσδρὰν τοῦ πάνυ θαυμαστοῦ περὶ τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν τῶν καλάνδων* (σ. 288-290 / κεφ. φι').
- Γεωγραφικά, αστρολογικά κεφάλαια (σ. 290-302 / κεφ. φια'-φιζ'). Περιλαμβάνει τα εξής:
 - «Περὶ τῶν δ' θαλασσῶν» (κεφ. φια').
 - «Περὶ τοῦ ὠκεανοῦ ποταμοῦ» (κεφ. φιβ').
 - «Περὶ τοῦ Παραδείσου διήγησις» (κεφ. φιγ').
 - «Περὶ τῶν θερμῶν ὑδάτων» (κεφ. φιδ').
 - «Περὶ κομητῶν πιπτόντων εἰς γῆν καθάπερ ἀστέρων» (κεφ. φιε').
 - «Περὶ πλανητῶν» (κεφ. φιστ').
 - «Περὶ τῶν ἑπτὰ πλανητῶν» (κεφ. φιζ').
- *Χρησμοὶ* (σ. 302-328)
- Διάφορες συνταγές ἀπὸ μεταγενέστερα χέρια (σ. 331-343, 355, 358, φ. I, VI-VIII).
- Τάξεις θρόνων (σ. 344-350). Περιλαμβάνει ενδεικτικά τα εξής:
 - «Οἱ πατριάρχαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης ὅσοι ἐπατριάρχευσαν αὐτὴν ἀπ' ἀρχῆς ἕως τὴν σήμερον [...]» (σ. 344-346).
 - «Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλαι μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ [...]» (σ. 347-349).
- *Ἀρχὴ σὺν θεῷ ἀγίῳ τοῦ βροντοσεισμολογίου* [...] (σ. 351-354, φ. VI-v).
- Περὶ ζωδίων (σ. 356, 359) [= Περὶ ζωδίων καὶ χαρακτήρων (σ. 356) καὶ ἀντιστοιχία ζωδίων καὶ μηνῶν (σ. 359)].³⁵¹

³⁵¹ Ευρυδίκη Λάππα - Ζίζικα, Ματούλα Ρίζου - Κοροπού, *Κατάλογος... ὁ.π.*, σ. 44-48· βλ., ἐπίσης, Γιάννης Κράς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία... ὁ.π.*, σ. 223-226.

Αντίστοιχα, το *Ιατροσόφιον* του κώδικα 93 του Μουσείου Μπενάκη [= Ταμείου Ανταλλαξίμων 250], που καταγράφεται στα φύλλα 175-187v, 191, 188-209v του χειρογράφου, αποτελείται από τα εξής επιμέρους κείμενα:

- *Ιατροσόφιον Μελετίου τοῦ σοφοῦ ἰατροῦ* (φ. 175-187v, 191, 188-190v). Μερικά κεφάλαια, ενδεικτικά, είναι:
 - «Περὶ ἐντέρων» (κεφ. α΄).
 - «Περὶ τζακίσματος χειρὸς ἢ ποδὸς» (κεφ. β΄).
 - «Περὶ στραγγουλίσματος» (κεφ. γ΄).
 - «Περὶ λευτοκαρέας» (κεφ. ρκστ΄).
 - «Περὶ λεύκας» (κεφ. ρκζ΄).
 - «Περὶ μηλέας» (κεφ. ρκη΄).
- *Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τὰς ἡμέρας τὰς καλὰς καὶ τὰς ἐναντίας* (φ. 191v-192v).
- *Αἱ ἡμέραι τοῦ φεγγαρίου, περὶ φλεβοτομίας* (φ. 192v-193v).
- *Περὶ πῶς ἐξουσιαζουσιν οἱ χυμοὶ τῆς ἡμέρας* (φ. 193v-194r).
- Δύο συνταγές (φ. 194r-v) [= «Περὶ λεβίνθας», «Περὶ γυναικὸς ὁποῦ δὲν κάμνει παιδί»].
- *Περὶ τῆς κατὰ μῆνα ἐπὶ τὰ ζῳδία μεταβολῆ τῆ τοῦ ἡλίου* (φ. 194v-196r).
- *Περὶ τῶν ἐπτὰ πλανητῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ πῶς ἔχει καθ' ἕνα πλανήτης καὶ τὸ μέταλλον αὐτοῦ, ἤρουν τὸ μαντένι του* (φ. 196r -199r).
- Σεισμολόγιο σχετικό με τα ζῳδία (φ. 199v-201r).
- Βροντολόγιο σχετικό με τα ζῳδία (φ. 201r-203r).
- *Ἔτερον βροντολόγιον* σχετικό με τη σελήνη (φ. 203v-204v).
- *Περὶ κανθάλων* [= καλανδῶν] (φ. 204v-205v).
- *Περὶ πῶς κάμνει χρεῖα νὰ τρώγουν οἱ ἄνθρωποι τὸν κάθε μῆνα ὅλον τὸν χρόνον* (φ. 205v-208v).
- Συνταγές (φ. 209r-v) [= «Περὶ τῆς λεγομένης οἰνάνθης», «Περὶ πεντόνικας, λεγομένης ἑλληνιστὶ ψυχότροφον καὶ κίστρον»].³⁵²

Πολλά ακόμα παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ σχετικά με το περιεχόμενο των ιατροσοφικών χειρογράφων όλα, όμως, συγκλίνουν στην πολυμέρεια του περιεχομένου των *Ιατροσοφίων*. Μέσα στους ιατροσοφικούς κώδικες, ομολογουμένως, συμπορεύεται η αρχαία και βυζαντινή ιατρική παράδοση με την κυρίαρ-

³⁵² Ευρυδίκη Λάππα - Ζίζη κα, Ματούλα Ρίζου - Κουρουπού, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 184-185· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 122.

χη χριστιανική ιδεολογία αλλά και τον απόηχο των διαδεδομένων δεισιδαιμονικών αντιλήψεων και συμμειγνύεται ο ορθός λόγος των αρχαίων και βυζαντινών γιατρών με τις επικρατούσες μεσαιωνικές συνήθειες ως προς την ασθένεια και την ίαση. Μέσα από τα ιατροσοφικά χειρόγραφα, επιβεβαιώνονται, έτσι, και τα κύρια χαρακτηριστικά της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, για τα οποία έγινε εκτενής λόγος σε προηγούμενα κεφάλαια με την ανάδειξη των θρησκευτικών, μαγικών, επιστημονικών και εμπειρικών πτυχών της.

Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κρητικό και τη Στέλλα Παπαδάκη, τα *Ιατροσόφια* θα μπορούσαν, με βάση το περιεχόμενό τους, να ομαδοποιηθούν στις εξής 4 κατηγορίες: α) «Τὰ περιέχοντα καθαρῶς συνταγογραφικὴν ὕλην (συνταγὰς, τρόπους παρασκευῆς καὶ χρήσεως τῶν φαρμάκων)», β) «Τὰ ἰατροσόφια τὰ διαλαμβάνοντα πλὴν τῆς ἀνωτέρω καθαρῶς φαρμακευτικῆς ὕλης καὶ προσευχᾶς, ὕμνων, ἐξορκισμοῦς καὶ ἐπωδᾶς, ὡς καὶ τὴν χρῆσιν περιάπτων πρὸς θεραπείαν τῶν νόσων», γ) «Τὰ ἰατροσόφια, τὰ ὁποῖα πλὴν τῶν ἀνωτέρω περιλαμβάνον καὶ μαγικὰς φράσεις, ἀλχημιστικὰ καὶ καββαλιστικὰ σημεῖα κ.ἄ.» και δ) «Τὰ ἰατροσόφια ποικίλου περιεχομένου».³⁵³ Ωστόσο, λίγα είναι τα χειρόγραφα που ανήκουν αμιγῶς στη δεύτερη κατηγορία ή εκείνα της τρίτης ομάδας τα οποία συγχέονται εύκολα με τις λεγόμενες σολομωνικές. Αν εξαιρεθούν τα *Ιατροσόφια* που εμπεριέχουν αποκλειστικά και μόνο φαρμακευτικές συνταγές, τα υπόλοιπα θα μπορούσαν να ενταχθούν σε ένα σύνολο ιατροσοφικών χειρογράφων που συμπεριλαμβάνουν, ταυτόχρονα, και άλλου είδους κείμενα θρησκευτικού, μαγικού ή άλλου χαρακτήρα. Αποτελούν, δηλαδή, κατά κάποιον τρόπο, «ιατροσόφια ποικίλου περιεχομένου» με ὕλη ευρύτερου φάσματος.

Από τη μελέτη των ιατροσοφικών κωδίκων προκύπτει ότι τα κείμενα που εμπεριέχονται στα *Ιατροσόφια*, εκτός από εκείνα που αναφέρονται σε φαρμακευτικές συνταγές ή εκείνα που αντιγράφουν και παραδίδουν αποσπάσματα από γνωστά ιατρικά έργα της αρχαίας και μεσαιωνικής εποχής, μπορούν, κατά κύριο λόγο, να υπαχθούν σε κάποια από τις παρακάτω κατηγορίες θεμάτων:

- Κείμενα ανθρωπογονικά, δηλαδή σχετικά με τη δημιουργία του ανθρώπου και τη θεωρία των 4 χυμών (π.χ. «Περὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων τοῦ κόσμου»,³⁵⁴ «Περὶ συλλήψεως ἀνθρώπου ἐκ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Σοφιστοῦ»,³⁵⁵ «Περὶ τοῦ πὸς ἔγινεν

³⁵³ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 321-323.

³⁵⁴ E.B.E. 1489, φ. 53r.

³⁵⁵ E.K.P.A. *Κώδικας Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας*, σ. ρπζ'.

ὁ ἄθροπος παρὰ θεοῦ ἀπὸ τέσσαρα στοιχία [...],³⁵⁶ «Περὶ πῶς ἐγένη ὁ κόσμος παρὰ θεοῦ, καὶ πῶς ἐγένη ὁ ἄνθρωπος καὶ ὅτι ἀπὸ τέσσαρα στοιχεῖα τὸν ἔκαμεν ὁ θεός, καὶ πῶς γίνεται εἰς τὴν κοιλίαν τῆς γυναικός, καὶ πῶς ὁμιάζει τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς τὸ πεδί, καὶ ἀπὸ τί λωβιάζει, καὶ ἡ ψυχὴ εἰς πῶς μέρος τοῦ κορμίου κατοικεῖ, καὶ περὶ πῶς κάμνη ὁ ἄνθρωπος παιδία ἄλλα φρόνιμα, καὶ ἄλλα τρελά, καὶ περὶ ἰατρίας τῆς ἀσθενείας τοῦ ἀνθρώπου ὅπου νὰ τοῦ ἔλθουσιν εἰς τὸ κορμί του μὲ τί νὰ ἰατρευθῆ νὰ λάβη ὑγίαν [...],³⁵⁷ «Ἐγένεν ἐκ θεοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τεσσάρων στοιχείων, καὶ πῶς γίνεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν κοιλίαν τῆς γυναικός, καὶ πῶς ὁμοιάζει τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρὸς τὸ παιδίον, καὶ ἀπὸ τί λωβιάζει, καὶ ἡ ψυχὴ εἰς ποῖον μέρος τοῦ κορμίου κατοικεῖ, καὶ περὶ τοῦ πῶς κάμνει ὁ ἄνθρωπος παιδία καὶ εἶναι ἄλλα φρόνιμα καὶ ἄλλα τρελλά, καὶ περὶ ἰατρίας εἰς τὰς ἀσθενείας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου νὰ τοῦ ἔρθει εἰς τὸ κορμί του μὲ τί νὰ τὸν ἰατρεύσεις νὰ λάβει ὑγίαν»,³⁵⁸ «Ἐρμηνεῖα περὶ τῶν στοιχείων τοῦ ἀνθρώπου»,³⁵⁹ «Ἐρμηνεῖα τοῦ πῶς συλλαμβάνεται βρέφος ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς μητρὸς αὐτοῦ καὶ πῶς γεννᾶται ἄρσεν καὶ θύλη καὶ περὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου»³⁶⁰ κ.ά.).

- Διαιτολογικά κείμενα για την ενδεδειγμένη, κάθε φορά, διατροφή, ανάλογα με την εποχή του έτους (π.χ. «Περὶ ὑγείας καὶ ὠφελείας τοῦ ἀνθρώπου τί νὰ τρώγη τὸν κάθε μῆνα»,³⁶¹ «Ἐνθίμισις πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους τί τοὺς κάμνει νὰ τρόγουν τὸν κάθε μίναν ολουνοῦ τοῦ χρόνου διὰ νὰ εἶναι πρὸς εἰγίαν καὶ ὀφέλιαν αὐτῶν»,³⁶² «Περὶ πῶς κάμνει χρεία νὰ τρώγουν οἱ ἄνθρωποι τὸν κάθε μῆνα ὅλον τὸν χρόνον»,³⁶³ «Περὶ τίναν τρώγει ὁ ἄνθρωπος πᾶσαν μῆναν ὅλον τὸν χρόνον»,³⁶⁴ «Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τί τυχαίνει πᾶσαν ἄνθρωπος νὰ τρώγη διὰ τὴν ὑγίαν καὶ ὀφέλιαν αὐτῶν»³⁶⁵ κ.ά.).³⁶⁶

³⁵⁶ I.E.E.E. 223, φ. 59r.

³⁵⁷ Ακαδημία Αθηνών / Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. *Κώδικας Ευσταθίου Πονδία*, σ. 1.

³⁵⁸ Μουσείο Μπενάκη 23 [= *Μπενάκη* 49], σ. 1.

³⁵⁹ Μ. Βαρλαάμ (*Μετέωρα*) 178, φ. 155v.

³⁶⁰ Στο ίδιο, φ. 164v.

³⁶¹ E.B.E. 2284, φ. 191r.

³⁶² I.E.E.E. 223, φ. 101r.

³⁶³ Μουσείο Μπενάκη 93 [= *Ταμείου Ανταλλαζίμων* 250], φ. 205v.

³⁶⁴ Μ. Δοχειαρίου 227 [= *Αγίου Όρους* 3300], φ. 274v.

³⁶⁵ Μ. Μεταμορφώσεως (*Μετέωρα*) 320 [= *B 314*], φ. 187r.

³⁶⁶ Πρβλ. και Jerry S t a n n a r d, «Aspects of Byzantine Materia Medica», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), σ. 206.

- Διαγνωστικά κείμενα, συνήθως με βάση την κλινική εξέταση της γλώσσας, των σφυγμών ή των ούρων του ασθενούς (π.χ. «Ἐτέρα ἑρμηνεία περὶ τοῦ γνῶναι τὸν ἀσθενὴ τί ἀσθένειαν ἔχει»,³⁶⁷ «Περὶ τῶν σφυγμῶν τῶν ἀνθρώπων»,³⁶⁸ «Ἐτέρα ἑρμηνεία περὶ τῶν οὔρων τοῦ ἀσθενοῦς»,³⁶⁹ «Περὶ οὔρων»,³⁷⁰ «Περὶ σφυγμῶν καὶ οὔρων σημεῖα καὶ πρόγνωσες»,³⁷¹ «Περὶ σφιγμῶν»,³⁷² «Εἶδησις περὶ τοῦ διακρίνειν τὴν τῶν οὔρων κατάστασιν»³⁷³ «Περὶ τῶν ὑαλίων τῶν οὔρων»³⁷⁴ κ.ά.).
- Κείμενα για τη φλεβοτομία, κυρίως για τον προσδιορισμό της κατάλληλης χρονικής στιγμής για την επιτέλεσής της (π.χ. «Περὶ φλεβοτομίας»,³⁷⁵ «Ἐτέρα ἑρμηνία εἰς το φλεβοτομήν περὶ τοῦ φεγκαρίου»,³⁷⁶ «Περὶ φλεβοτομίας τῆς κεφαλῆς»,³⁷⁷ «Περὶ φλεβοτομίας»,³⁷⁸ «Περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν τὰς ἡμέρας τὰς καλὰς καὶ τὰς ἐναντίας»,³⁷⁹ «Ἑρμηνία τῆς σελήνης διὰ ἔμα»,³⁸⁰ «Περὶ φλεβοτομίας»³⁸¹ κ.ά.).
- Πρόγνωστικά κείμενα, κυρίως ως προς την ἴαση του αρρώστου (π.χ. «Ἐτερα ἑρμηνεία περὶ τοῦ γνῶναι τὸν ἀσθενὴ συκῶνεται ἢ αποθνήη»,³⁸² «Μηνολόγιον τῶν ἀσθενημένων εἰς πᾶσαν ἡμέραν τοῦ μηνὸς ὅπου ἀσθενήσει ὁ ἄνθρωπος»,³⁸³ «Βιβλίον μεταγλωττισθὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν, ὅπερ περιέχει σημεῖα καὶ πρόγνωσες ἐν ἐκάστῳ ἀρρώσθηματι»³⁸⁴ κ.ά.).
- Βροντολογία καὶ σεισμολογία, δηλαδή κείμενα με προμηνύματα ἀπὸ τις βροντές ἢ ἀπὸ τους σεισμούς ἀντίστοιχα (π.χ. «Βροντολόγιον καὶ σεισμολόγιον ἐκ

³⁶⁷ E.B.E. 3312, φ. 9v.

³⁶⁸ Στο ἴδιο, φ. 10r.

³⁶⁹ Στο ἴδιο, φ. 11r.

³⁷⁰ E.B.E. 3309, φ. 66v.

³⁷¹ E.B.E. 1897, φ. 29r.

³⁷² E.B.E. 1489, φ. 50v.

³⁷³ M. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 403 [= B 308], φ. 18v.

³⁷⁴ Μητρόπολη Ξάνθης 5, φ. 48v.

³⁷⁵ E.B.E. 3312, φ. 4v.

³⁷⁶ Στο ἴδιο, φ. 8r.

³⁷⁷ E.B.E. 1489, φ. 23v.

³⁷⁸ Στο ἴδιο, φ. 97r.

³⁷⁹ Μουσείο Μπενάκη 93 [= Ταμείου Ανταλλαξίμων 250], φ. 191v.

³⁸⁰ M. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 430I], φ. 338r.

³⁸¹ M. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 403 [= B 308], φ. 14r.

³⁸² E.B.E. 3312, φ. 8v.

³⁸³ E.B.E. 3132, φ. 109r.

³⁸⁴ E.B.E. 1897, φ. 27v.

- τῆς ἀπολεματικῆς ἀστροκυκλήσεως Ἡρακλείου τοῦ σοφιστοῦ»,³⁸⁵ «Ἔτερον βροντολόγιον καὶ σεισμολόγιον»,³⁸⁶ «Βροντολόγιον ἀποτελεσματικὸν Εἰρακλίου τοῦ βασιλέως»,³⁸⁷ «Ἀρχὴ συν θεῷ ἀγίῳ ἐρμήνιά τοῦ βροντολογίου ἦτα καὶ σισμολογίου ἡμέρας τε καὶ νυκτός»,³⁸⁸ «Ἀρχὴ περὶ τὴν ἐξηγήσιν τῆς διῶσεως τοῦ σισμοῦ ἡμαίρας τε καὶ νηκτῶς ὥλου τοῦ ἐνηαυτοῦ»,³⁸⁹ «Ἀρχὴ σὺν θεῷ ἀγίῳ τοῦ βροντολογίου τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ»,³⁹⁰ «Ἀρχὴ τῶν σισμολογιῶν»,³⁹¹ «Σεισμολόγιον τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ»,³⁹² «Βροντολόγιον καὶ σεισμολόγιον τῶν ἰβ' μηνῶν»³⁹³ κ.ά.).
- Σεληνοδρόμια γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῆς σελήνης στὴν υγεία τῶν ἀνθρώπων (π.χ. «Εἰς τὴν πρώτην τῆς σελήνης κακὸν [...]»,³⁹⁴ «Ἔτερον σεληνοδρόμιον τοῦ προφήτου Δαβὶδ καὶ Σολωμῶντος τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ γνῶναι τὰς ἡμέρας τῆς σελήνης ποίας εἰσὶν ὠφέλιμα καὶ ποίαί αἱ βλαπτόμεναι»,³⁹⁵ «Σελινοδρόμιον»³⁹⁶ κ.ά.).
 - Αστρολογικὰ κείμενα σχετικὰ με τοὺς πλανήτες καὶ τὰ ζῶδια (π.χ. «Ἡ οἰκοὶ τῶν ἑπτὰ πλανιτῶν»,³⁹⁷ «Τὰ ζῶδια ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἕως τὸ τέλος»,³⁹⁸ «Περὶ τὸ πῶς χρῆ γινώσκειν ποῖος πλανήτης βασιλεύει τὸν κάθε χρόνον»,³⁹⁹ «Περὶ τὰς ἐπαρχίας τὰς κυριεβόμενας οἴπο τῶν ἰβ' ζοδίων, ἡγουν τοὺς τόπους ὅπου ορῆζη το καθεν ζόδιον ἐκ τα μέρι τῆς ἡκουμένης»,⁴⁰⁰ «Περὶ τῶν ἰβ' ζωδίων τοῦ χρόνου»,⁴⁰¹ «Ἀρχὴ σὺν θεῷ ἀγίῳ περὶ τῶν ἐνέα οὐρανῶν καὶ περὶ τῶν ἑπτὰ πλανητῶν καὶ περὶ τῶν δώδεκα ζωδίων τοῦ οὐρανοῦ»,⁴⁰² «Περὶ τῆς κατὰ μῆνα ἐπὶ τὰ ζῶδια μεταβολῆ τῆ τοῦ ἡλί-

³⁸⁵ E.B.E. 3132, φ. 110v.

³⁸⁶ Στο ἴδιο, φ. 115v.

³⁸⁷ E.B.E. 1499, φ. 226v.

³⁸⁸ E.K.P.A. 8, φ. 32v.

³⁸⁹ Στο ἴδιο, φ. 47v.

³⁹⁰ Ακαδημία Αθηνῶν / Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. *Κώδικας Ευσταθίου Πονδία*, σ. 233.

³⁹¹ Στο ἴδιο, σ. 240.

³⁹² Μουσείο Μπενάκη 23 [= *Μπενάκη 49*], σ. 281.

³⁹³ Μ. Βαρλαάμ (*Μετεώρα*) 195, φ. 167r.

³⁹⁴ Α.Π.Θ. 87, φ. 23r.

³⁹⁵ Μ. Ἰβήρων 215 [= *Αγίου Ὄρους 4335*], φ. 100v.

³⁹⁶ Μ. Ἰβήρων 207 [= *Αγίου Ὄρους 4327*], φ. 164v.

³⁹⁷ E.B.E. 3309, φ. 66r.

³⁹⁸ E.B.E. 2284, φ. 194r.

³⁹⁹ E.B.E. 2162, σ. 183.

⁴⁰⁰ E.K.P.A. 8, φ. 41v.

⁴⁰¹ Ακαδημία Αθηνῶν / Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. *Κώδικας Ευσταθίου Πονδία*, σ. 207.

⁴⁰² Στο ἴδιο, σ. 214.

- ου»,⁴⁰³ «Τὰ ζώδια ὁπώσαι ἡμέρε καθ' ἕκαστον τοῦ μηνὸς κυριέβουσιν»,⁴⁰⁴ «Βίβλος ἰατρικὴ σύντομος τοῦ τριμεγίστου Ἑρμοῦ, κατὰ μαθηματικὴν ἐπιστήμην καὶ φυσικὴν ἀπόρροϊαν τῶν ἄστρον ἐκδοθεῖσαν πρὸς τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Ἀσκληπιόν· περὶ βοτάνων τῶν ἰβ' ζωδίων»,⁴⁰⁵ «Περὶ τῆς σελήνης καὶ περὶ τοῦ ἡλίου»,⁴⁰⁶ «Μακεδωνίας, κυροῦ Ἰσιδώρου, ὁ κύκλος τῆς σελήνης, ἄρχεται μὲν, ἀπὸ τοῦ πρώτου κύκλου καὶ ἀναβιβάζεται, ἕως τῶν ἰθ' καὶ πάλιν, ἄρχεται ἀπὸ τοῦ πρώτου»⁴⁰⁷ κ.ά.).⁴⁰⁸
- Κ α λ α ν δ ἄ ρ ι α (π.χ. «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τὸ καλαντάριον τὸ ὁποῖον περιέχει ὄλων τῶν χρόνων τὰς ἀκολουθοῦσας δυστυχίας, εἴτε καλῶν εἴτε κακῶν»,⁴⁰⁹ «Καλάνδωλλῶγιῶν σὺν θεῷ ἀγίῳ ὄλου τοῦ ἐνηαυτοῦ»,⁴¹⁰ «Περὶ κανδάλων» [= καλανδῶν],⁴¹¹ «Ἐσδρὰν τοῦ πάνυ θαυμαστοῦ περὶ τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν τῶν καλάνδων»,⁴¹² «Καλενδάριον παντοτινὸν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ» ἀπὸ τοῦ ἐτος 1722 ἕως τοῦ 1928⁴¹³ κ.ά.).
 - Αποσπάσματα ἀπὸ σολομωνικῆς μεσσηνικῆς μαγείας, ἐπωδῆς, ἀποκρυφιστικῶν ἐξορκισμῶν, καβαλιστικὰ σύμβολα, ἀκατάληπτες λέξεις καὶ μαγικὰ σχήματα, συνήθως κύκλους ἢ σφραγίδες.⁴¹⁴
 - Ἐκκλησιαστικὰ καὶ λειτουργικὰ κείμενα, θεολογικὰ ἀποσπάσματα, θρησκευτικοὶ ἐξορκισμοί, μικρὲς ἀκολουθίαι, εὐχές, τροπάρια, πατερικοὶ λόγοι κ.λπ. (π.χ. «Ἀκολουθία εἰς ἀσθενοῦντα»,⁴¹⁵ «Ἀκολουθία εἰς σεληνιαζομένους καὶ εἰς πᾶσαν πονηρὰν ἀσθένειαν»,⁴¹⁶ «Τοῦ ἀγίου ἱερομάρτυρος Κυπριανοῦ, ἐπὶ δὲ καὶ εἰς ἀμπέλους καὶ εἰς κήπους καὶ πᾶσαν ἀσθένειαν»,⁴¹⁷ «Φυλακτήριον εἰς ἀσθε-

⁴⁰³ Μουσείο Μπενάκη 93 [= *Ταμείου Ανταλλαξίμων* 250], φ. 194v.

⁴⁰⁴ Μ. Ἰβήρων 207 [= *Ἀγίου Ὄρου* 4327], φ. 170r.

⁴⁰⁵ Μ. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 403 [= *B* 308], φ. 183v.

⁴⁰⁶ Μ. Βαρλαάμ (Μετέωρα) 178, φ. 167r.

⁴⁰⁷ Μ. Ἀγίου Στεφάνου (Μετέωρα) 135, φ. 6r.

⁴⁰⁸ Πρβλ. καὶ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο...», *ὁ.π.*, σ. 432.

⁴⁰⁹ Ε.Β.Ε. 2162, σ. 155.

⁴¹⁰ Ε.Κ.Π.Α. 8, φ. 56r.

⁴¹¹ Μουσείο Μπενάκη 93 [= *Ταμείου Ανταλλαξίμων* 250], φ. 204v.

⁴¹² Μουσείο Μπενάκη 23 [= *Μπενάκη* 49], σ. 288.

⁴¹³ Μ. Μεγίστης Λαύρας (Ἁγίου Ὄρου) 1724 [= *M* 33], φ. 87r.

⁴¹⁴ Βλ. ἐνδεικτικὰ Ε.Β.Ε. 3309, φ. 62r-66r· Μ. Παντελεήμονος 844 [= *Ἀγίου Ὄρου* 6351], φ. 42r κ.ε.· Μ. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 468 [= *B* 341], φ. 72r· Μ. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 67 [= *B* 19], φ. 39r, 44r, 48v.

⁴¹⁵ Ε.Β.Ε. 3132, φ. 1v.

⁴¹⁶ Στὸ ἴδιο, φ. 23v.

⁴¹⁷ Στὸ ἴδιο, φ. 44r.

νοῦντα»,⁴¹⁸ «Λόγος τοῦ Μεγάλου Βασιλείου περὶ πλεονεξίας [...]»,⁴¹⁹ «Περὶ τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου»,⁴²⁰ «Περὶ τῆς τῶν ἀγίων πρεσβείας [...]»,⁴²¹ «Ἐξήγησις τοῦ τῆς Θεοτόκου ὀνόματος»,⁴²² «Ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἀγιασμοῦ»,⁴²³ «Πασαπνοάριον μετὰ φωνῶν ψαλλόμενον «[...] πρὶν τοῦ εὐαγγελίου κατὰ τὸν ὀρθρον τῆς κυριακῆς καὶ εἰς ἀγρυπνίας, καὶ ἀγίων μεγάλων μνήμας»⁴²⁴, «Στιχηρὰ Θεοτόκια προσόμοια ποίημα τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ νέου Γερμανοῦ»⁴²⁵ κ.ά.).

- Ἡθικά καὶ παραινετικά κείμενα, φιλοσοφικοὶ στοχασμοὶ καὶ γνωμικά.⁴²⁶
- Γεωπονικὲς συμβουλές (π.χ. «Πῶς νὰ γνωρίζῃς τὴν καλὴν γῆν τῆς πρώτης ποιότητος [...]»,⁴²⁷ «Διὰ τοὺς σπόρους, νὰ μὴ τοὺς βλάπτουν εἰς τὰ χωράφια τὰ πουλιὰ καὶ ἄλλα ζῶα»,⁴²⁸ «Διὰ νὰ μὴ χαλοῦν τὰ σταφύλια»⁴²⁹ κ.ά.).
- Βοτανικὰ λεξικά με ἀλφαβητικὴ κατάταξη τῶν φυτῶν σύμφωνα με τις ἀρχαίες ὀνομασίες τους («ἐλληνιστί»), ἀπόδοσή τους, συχνά, στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ, στα «Ρωμαϊκά» ἢ «γραικιστί», καὶ μετάφρασή τους σε ἄλλες γλώσσες, συνήθως στα «Φράγκικα» [= Ἰταλικά], στα Λατινικά, τα Τουρκικά καὶ τα Αραβικά (π.χ. «Περὶ ὀνομασιῶν τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κατὰ στοιχεῖον»⁴³⁰ κ.ά.).⁴³¹

⁴¹⁸ Στο ἴδιο, φ. 77v.

⁴¹⁹ E.B.E. 1897, φ. 1r.

⁴²⁰ E.B.E. 1492, φ. 80r.

⁴²¹ E.B.E. 1483, σ. 197.

⁴²² Μ. Παντελεήμονος 793 [= *Αγίου Ὁρους 6300*], φ. 1v.

⁴²³ Μ. Μεγίστης Λαύρας (Ἁγιον Ὄρος) 1699 [= *M 8*], φ. 28r.

⁴²⁴ Μ. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 468 [= *B 341*], φ. 65r.

⁴²⁵ Μ. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 403 [= *B 308*], φ. 312v.

⁴²⁶ Βλ. ἐνδεικτικά E.B.E. 3125, φ. 55v κ.ε.· E.B.E. 1897, φ. 13r· Μ. Καρακάλλου 257 [= *Αγίου Ὁρους 6596*], φ. 6r· Μ. Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 468 [= *B 341*], φ. 76r· Συναϊτικο Μετόχι Ἁγίου Ἰωάννου (Κωνσταντινούπολη) 6, φ. 278v.

⁴²⁷ E.B.E. 3310, φ. 1r.

⁴²⁸ E.K.Π.Α. *Κώδικας Ἐργαστηρίου Φαρμακογνωσίας*, σ. σιδ'.

⁴²⁹ Στο ἴδιο, σ. σκστ'.

⁴³⁰ E.B.E. 1490, φ. 1r.

⁴³¹ Βλ., ἐπίσης, ἐνδεικτικά E.B.E. 2284, φ. 111r· E.B.E. 1897, φ. 35v· Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Καλύμνου 13, φ. 79r· Μ. Παντελεήμονος 793 [= *Αγίου Ὁρους 6300*], φ. 159r· Μ. Ἰβήρων 220 [= *Αγίου Ὁρους 4340*], φ. 1r· πρβλ. καὶ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο...», *ό.π.*, σ. 430 («ἐρμηνεία τῶν βοτάνων ρούσικα καὶ ῥωμαϊκά»)· Jerry Stannard, *ό.π.*, σ. 208.

- Άλλα (λοιπά) κείμενα όπως, για παράδειγμα, νομοκανονικά,⁴³² φυσιογνωμικά,⁴³³ ονειροκριτικά,⁴³⁴ σύντομες χρονογραφίες,⁴³⁵ αφηγήσεις γεγονότων ιστορικού ενδιαφέροντος,⁴³⁶ αινίγματα,⁴³⁷ επιστολές⁴³⁸ και άλλα, τα οποία απαντούν σε πιο σπάνιες ή μεμονωμένες περιπτώσεις.

β. Η αξία *Ιατροσοφίων*

Το περιεχόμενο των *Ιατροσοφίων* καταδεικνύει, αναμφίβολα, και την αξία τους. Έχει ήδη επισημανθεί ότι οι ιατροσοφικοί κώδικες εξυπηρετούσαν για αιώνες τις ιατρικές και φαρμακευτικές ανάγκες του λαού. Ήταν σημαντικά χρηστικά κείμενα «διὰ νὰ ἔχη ὁ ἄνθρωπος τὴν ὑγίαν του ὥσον καιρὸν ζῆ», όπως αναγράφεται και στον ιατροσοφικό κώδικα του Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών,⁴³⁹ και συνέδραμαν στην αντιμετώπιση νοσημάτων και στην ανακούφιση του πληθυσμού από πολλά επώδυνα συμπτώματα κατά τη μεταβυζαντινή και νεότερη περίοδο. Πρόκειται,

⁴³² Βλ. ενδεικτικά Μ. Καρακάλλου 257 [= *Αγίου Όρους* 6596].

⁴³³ Βλ. ενδεικτικά Ε.Β.Ε. 2284, φ. 131v («Ἐδῶ γράφομεν μέρος ἀπὸ τῶν φιλοσοφικῶν ἢ φυσιογνωμικῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν [...]»): Ε.Κ.Π.Α. *Κώδικας Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας*, σ. ρμα' («Ἐκ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, Φυσιογνωμικὰ μεταφρασθέντα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων γλώττης, εἰς ἀπλήν φράσιν παρὰ τοῦ λογιωτάτου κυρίου Γεωργίου Ὁμήρου»): Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους* 4301], φ. 13v («Δαμαντίνου Φυσιογνωμικὸν ἦγουν τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν καὶ τὴν γνώμην τοῦ καθενός»).

⁴³⁴ Βλ. ενδεικτικά Ακαδημία Αθηνών / Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. *Κώδικας Ευσταθίου Πονδία*, σ. 321 («Ὀνειροκρίτης Νικηφόρου δεσπότης»), 330 («Ἔτερος ὄνειροκρίτης τῆς ἄλφας»): Μ. Ιβήρων 220 [= *Αγίου Όρους* 4340] («Ὀνειροκρίτης ἀκριβέστατος κατὰ ἀλφάβητον, ποίημα τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν [Νικηφόρου] πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ σοφωτάτου»): Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους* 4301], φ. 116r («Ἔτερος ὄνειροκρίτης ἀπλός»): Συναϊτικό Μετόχι Αγίου Ιωάννου (Κωνσταντινούπολη) 6, φ. 223v.

⁴³⁵ Βλ. ενδεικτικά Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους* 4301], φ. 131r: Μ. Μεταμορφώσεως (Μετεώρα) 403 [B 308], φ. 232v (Χρονογραφικό από Αδάμ μέχρι Θεοδώρου Β' Δούκα Λασκάρεως), 324r («Χρονογραφία μερική»).

⁴³⁶ Βλ. ενδεικτικά Μ. Παντελεήμονος 793 [= *Αγίου Όρους* 6300], φ. 2r («Περὶ τῆς κατὰ τὴν βασιλεύουσαν ἀλώσεως»).

⁴³⁷ Βλ. ενδεικτικά Συναϊτικό Μετόχι Αγίου Ιωάννου (Κωνσταντινούπολη) 6, φ. 201v.

⁴³⁸ Βλ. ενδεικτικά Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας KB-6: Μ. Παντελεήμονος 793 [= *Αγίου Όρους* 6300]: Συναϊτικό Μετόχι Αγίου Ιωάννου (Κωνσταντινούπολη) 6.

⁴³⁹ Παναγιώτης Κρητικός, «Κώδιξ του Εργαστηρίου...», *ό.π.*, σ. 68· P.G. Kritikos, S.M. Philianos, *Iatrosophion... ό.π.*, σ. 3.

μάλιστα, για «έργα αγάπης»⁴⁴⁰ ή, σύμφωνα με τον Αγαμέμνονα Τσελίκια, για «ένα άνεξαντλητο ταμείο ανθρωπιάς σε μιὰ καταδυναστευόμενη κοινωνία, όπως ή ελληνική την εποχή τής τουρκοκρατίας».⁴⁴¹ Είναι εξάλλου ενδεικτικό ότι έχουν διατηρηθεί πολλά ιατροσοφικά χειρόγραφα, επειδή διαφυλάχθηκαν, όπως σημειώνει ο Γ.Ι. Καργώτης με αφορμή το διασωθέν *Ιατροσόφιο* της Μονής Μαχαιρά στην Κύπρο από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1892, «ὡς ἐμπίπτοντα ἐντὸς τοῦ κύκλου των βιοτικῶν ἀναγκῶν» και, κατά συνέπεια, θεωρήθηκαν «ἄξια ἐρανίσεως και ἀντιγραφῆς και πατρικῆς διαφυλάξεως».⁴⁴²

Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα παραμένουν ὁμως, ἀκόμα και σήμερα, ἐξίσου πολύτιμα, ἀλλά για διαφορετικούς λόγους. Μολονότι, η σύγχρονη επιστήμη ἔχει προοδεύσει σε τέτοιο βαθμό που η εφαρμογή των φαρμακευτικῶν συνταγῶν και των θεραπευτικῶν μεθόδων που καταγράφονται στα *Ιατροσόφια* προβάλλει, εν πολλοίς, για την επιστημονική κοινότητα ως ἀσκοπη και ατελέσφορη, αν ὄχι γραφική ή επισφαλής, οι ιατροσοφικοί κώδικες αποτελούν, ομολογουμένως, ανεκτίμητα τεκμήρια για την περίοδο στην οποία αναφέρονται. Πάνω ἀπὸ ὅλα, συμβάλλουν στην ἀνάδειξη ἐπιμέρους θεμάτων που ἀπτονται της θεραπευτικῆς ὁμως, ευρύτερα, παρέχουν ποικίλα στοιχεία για διάφορα ερευνητικά πεδία.

Κατ' ἀρχάς, ως προς τη θεραπευτική, θεωρεῖται κοινός τόπος ὅτι τα ιατροσοφικά χειρόγραφα συνιστούν «θησαυρὸ ἱατρικῶν γνώσεων».⁴⁴³ Στα ιατροσοφικά κείμενα καταγράφεται και παραδίδεται πληθώρα φαρμάκων, μεθόδων και τεχνικῶν που εφαρμόζονταν ἀπὸ τους εμπειρικούς θεραπευτές. Βέβαια, ὅπως υπογραμμίζει και ο Λάζαρος Βλαδίμηρος, «η μελέτη της ιατρικῆς του παρελθόντος δεν προσφέρεται για διδασκαλία της θεραπευτικῆς σε σύγχρονους γιατρούς, ἀλλ' αποτελεί μέρος της ευρύτερης ιστορικῆς ἐρευνας προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα το παρελθόν και να ἀντλήσουμε ἀπὸ αὐτὸ ἀξιώπιστα συμπεράσματα για τους ἀνθρώπους και την κοινωνική ζωή».⁴⁴⁴ Με ἄλλα λόγια, τα *Ιατροσόφια* προσφέρουν ερευνητικὰ δεδομένα περισσότερο χρήσιμα στους ιστορικούς παρά στους γιατρούς.

⁴⁴⁰ Αγγλαῖα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ὄ.π.*, σ. 35.

⁴⁴¹ Αγαμέμνων Τσελίκιας, *Θέματα... ὄ.π.*, σ. 333· του ἰδίου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», ὄ.π., σ. 69· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, ὄ.π., σ. 122.

⁴⁴² Γ.Ι. Καργώτης, ὄ.π., σ. ν'-να'.

⁴⁴³ Αγαμέμνων Τσελίκιας, *Θέματα... ὄ.π.*, σ. 333· του ἰδίου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», ὄ.π., σ. 69.

⁴⁴⁴ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ὄ.π.*, σ. 52.

Παρ' όλα αυτά, η μελέτη των ιατροσοφικών κωδικών μπορεί, παράλληλα, να δώσει το έναυσμα για την εργαστηριακή εξέταση διάφορων φυτικών δρογών, να οδηγήσει στον εντοπισμό δραστικών ουσιών και φαρμακολογικών ιδιοτήτων τους άγνωστων μέχρι τότε και, κατ' επέκταση, να συμβάλλει στην ανακάλυψη νέων φαρμάκων.⁴⁴⁵ Η διαδικασία αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της ενδεδειγμένης έρευνας που διεξάγεται από τον φαρμακευτικό κλάδο της Φαρμακογνωσίας, η οποία μελετάει τα φάρμακα που λαμβάνονται από τη φύση.⁴⁴⁶ Ας σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με τον καθηγητή Gunnar Samuelsson, «το 40% των σημερινών φαρμακευτικών σκευασμάτων είναι φυσικά προϊόντα ή προέρχονται από φυσικά προϊόντα».⁴⁴⁷ Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, πάνω από το 50% των φαρμάκων που εγκρίθηκαν μετά το 1994, στηρίζονται σε δευτερογενείς μεταβολίτες φυσικών συστατικών ενώ, από τις μικρομοριακές ενώσεις που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο 1940-2007 για την αντιμετώπιση του καρκίνου, «το 47% ήταν είτε φυσικά προϊόντα, είτε ημισυνθετικά παράγωγα και συνθετικά ανάλογά τους».⁴⁴⁸

Επομένως, μέσα από την τεράστια ποικιλία του φυτικού κόσμου, είναι δυνατόν να προσδιοριστούν σύνθετες χημικές δομές καθώς και πολύτιμες δραστικές ουσίες που, με τη σειρά τους, μπορούν να τροφοδοτήσουν την έρευνα της φαρμακοχημείας και να συμβάλλουν στη βελτίωση των φαρμακευτικών σκευασμάτων αλλά και

⁴⁴⁵ Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 14· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 49· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 445.

⁴⁴⁶ Πάνος Ν. Κουρουνάκης, Ελένη Α. Ρέκκα, *ό.π.*, σ. 99-104· Gunnar Samuelsson, *Φαρμακευτικά προϊόντα φυσικής προελεύσεως* (μτφρ. Παύλος Κορδοπάτης, Έβη Μάνεση - Ζούπα, Γιώργος Πάρας), εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996, σ. 1.

⁴⁴⁷ Gunnar Samuelsson, *ό.π.*, σ. 4. Ως παράδειγμα αναφέρεται από τον Samuelsson «η μεγάλη κατηγορία των στεροειδών, στην οποίαν ανήκουν οι ορμόνες του φύλου, τα κορτικοστεροειδή, τα αντισυλληπτικά κ.λπ. Οι ενώσεις αυτές παρασκευάζονται από φυτικά στεροειδή, όπως οι σαπωνογενίνες (δισογενίνη, εκογενίνη), αλκαλοειδή (σολασοδίνη) ή φυτικές στερόλες (στιγμαστερόλη)». Κατά την καθηγήτρια Φαρμακολογίας στην Ιατρική Σχολή του Ε.Κ.Π.Α. Χριστίνα Τεσσερομμάτη, «σήμερα μόνο 121 από τα συνταγογραφούμενα φάρμακα εξακολουθούν να παραλαμβάνονται από τη φύση παρ' όλο που πληθώρα ουσιών με φαρμακολογική δράση μπορούν να απομονωθούν από φυτά. Τα περισσότερα από τα χρησιμοποιούμενα φάρμακα είναι συνθετικής ή ημισυνθετικής προέλευσης», βλ. Χριστίνα Τεσσερομμάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 27.

⁴⁴⁸ Νεκτάριος Αληγιάννης, «Ο ρόλος των φυσικών προϊόντων στην ανακάλυψη αποτελεσματικών φαρμάκων με αντιφλεγμονώδεις ιδιότητες», *Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας "Οι επιπτώσεις της χρόνιας φλεγμονής στην υγεία"*, Σμόκοβο, 7-8 Νοεμβρίου 2015, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας [ηλεκτρονική έκδοση], σ. 1.

στην εύρεση νέων φαρμακομοριών. Θα πρέπει, άλλωστε, να ληφθεί υπ' όψιν ότι από 250.000 είδη ανώτερων φυτών έχουν ελεγχθεί εργαστηριακά τα δραστικά συστατικά περίπου 5.000 ειδών,⁴⁴⁹ ή, σύμφωνα με άλλη εκτίμηση, «έχουν μελετηθεί εκτεταμένα λιγότερο από το 0,5 % των καταγεγραμμένων σποριόφυτων (~ 265.000 είδη), ως προς το χημικό τους περιεχόμενο και τη θεραπευτική τους αξία».⁴⁵⁰ Οι πολυάριθμες φαρμακευτικές συνταγές των ιατροσοφικών κωδίκων οι οποίες βασίζονται, κατά κύριο λόγο, στη χρήση φυτικών δρογών μπορούν, αναντίρρητα, να λειτουργήσουν ως αφετηρία για μια μακρά εργαστηριακή έρευνα προς αυτήν την κατεύθυνση μέσω της οποίας είναι, συγχρόνως, δυνατό να ελεγχθεί επακριβώς η ορθότητα και η αποτελεσματικότητα των ιατροσοφικών κειμένων.

Μεγαλύτερη, όμως, ώθηση μέσω των *Ιατροσοφιών* δίνεται στην εθνοφαρμακολογική έρευνα. Η Εθνοφαρμακολογία έχει άμεση συνάφεια με τη Φαρμακογνωσία. Πιο συγκεκριμένα, θεωρείται ειδικότητά της που «ασχολείται με τη διεξοδική διερεύνηση των βιολογικά ενεργών ουσιών που παρατηρήθηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια της παραδοσιακής κουλτούρας των λαών».⁴⁵¹ Ο όρος «εθνοφαρμακολογία» εμφανίστηκε το 1967 και αναφέρεται στην εφαρμογή φυσικών φαρμάκων από τις τοπικές κοινωνίες, σε όλη τη γη.⁴⁵² Οι εθνοφαρμακολόγοι εξετάζουν, δηλαδή, φαρμακευτικές συνταγές και θεραπευτικές πρακτικές στις οποίες περιλαμβάνονται φυτικές δρόγες. Επιδιώξή τους είναι η προσέγγιση δεδομένων της λαϊκής θεραπευτικής που θα επιτρέψουν, στη συνέχεια, την απομόνωση δραστικών συστατικών στο εργαστήριο και τη δημιουργία νέων φαρμακευτικών σκευασμάτων. Για τον σκοπό αυτόν, χρησιμοποιούν συστηματικά μεθόδους, βιβλιογραφία και έρευνες των ανθρωπιστικών επιστημών, καταγράφουν, κατά τη σύγχρονη εποχή, προφορικές μαρτυρίες από άτο-

⁴⁴⁹ Σοφία Ριζοπούλου, *ό.π.*, σ. 113.

⁴⁵⁰ Νεκτάριος Αληγιάννης, «Η γνώση των αρχαίων Ελλήνων ιατρών ως θεμέλιο για την ανάπτυξη της σύγχρονης λαϊκής θεραπευτικής», *Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας "Ιπποκρατική ιατρική"*, Κως, 28-30 Απριλίου 2012, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας [ηλεκτρονική έκδοση], σ. 4-5.

⁴⁵¹ Μανώλης Μιτάκης, «Ο ρόλος της Εθνοφαρμακολογίας στην ανακάλυψη νέων φαρμάκων», *Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας "Το ελληνικό φασκόμηλο"*, Ζαγορά Πηλίου, 25-26 Ιουνίου 2005, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας [ηλεκτρονική έκδοση], σ. 2.

⁴⁵² Πρβλ. Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 25, όπου επισημαίνεται ο όρος *φαρμακοεθνολογία*: Gunnar Samuelsson, *ό.π.*, σ. 5, όπου προτείνεται και ο όρος *εθνοφαρμακογνωσία*.

μα με σχετική βιωματική εμπειρία και αναζητούν γραπτά τεκμήρια του παρελθόντος που έχουν φαρμακευτικό περιεχόμενο.

Μια από τις αρχές στις οποίες εδράζεται η Εθνοφαρμακολογία είναι εκείνη της κωδικοποιημένης μετάδοσης (transition state principle). Σύμφωνα με την αρχή αυτή, η κουλτούρα κληροδοτείται από γενιά σε γενιά και, συνεπώς, η λεγόμενη «κουλτούρα της υγείας» μεταβιβάζεται μέσα από τις λαϊκές παραδόσεις. Για τους εθνοφαρμακολόγους η σημασία μιας τέτοιου είδους πληροφορίας, η οποία έχει επιβεβαιωμένα διατηρηθεί για δεκαετίες ή ακόμα και αιώνες, μπορεί να συγκριθεί, ως προς την ορθότητά της, με κλινικές δοκιμές μεγάλης κλίμακας, καθώς η διαχρονική μεταχείριση μιας φυτικής δρόγης με τον ίδιο τρόπο και την ίδια σκοπιμότητα υποδεικνύει, αν μη τι άλλο, εμπειρικά επωφελή δράση. Στο ίδιο πλαίσιο επισημαίνεται ότι η χορήγηση μίας ουσίας δεν θα επαναλαμβανόταν, ούτε θα χαρακτηριζόταν ως φάρμακο στο ίδιο κοινωνικό σύνολο για πάνω από 3 γενιές, αλλά αντιθέτως θα είχε απορριφθεί άμεσα. Με γνώμονα τα παραπάνω, η επιστημονική μελέτη των ιατροσοφικών χειρογράφων που έχουν διασωθεί προσφέρουν πολύτιμα δεδομένα στην εθνοφαρμακολογική έρευνα. Για αυτό και ο καθηγητής Εμμανουήλ έγραφε, το 1938, ότι, αν κάποιος συγκέντρωνε την ύλη των *Ιατροσοφίων*, θα συγκροτούσε έναν «ὀγκώδη τόμον, ἄχρηστον μὲν διὰ τὴν κλινικὴν, χρήσιμον ἴσως διὰ τὴν φαρμακοεθνολογίαν».⁴⁵³

Αξίζει να υπογραμμιστεί εδώ ότι στα ιατροσοφικά κείμενα, εκτός από τις φαρμακευτικές συνταγές και τις θεραπευτικές μεθόδους, καταγράφεται, συχνά, και η επιβεβαίωση της αποτελεσματικότητάς τους. Οι συντάκτες των *Ιατροσοφίων* φρόντιζαν να τονίσουν την επωφελή δράση των φαρμάκων και των τεχνικών που παρέδιδαν παραθέτοντας στο τέλος των συνταγών, εν είδει σχολίου, κάποιες σύντομες φράσεις όπως, για παράδειγμα: «ἰᾶται», «ὕγιαϊνει», «ὠφελεῖ», «δοκιμασμένον» ή πιο εκτενείς επισημάνσεις (π.χ. «αὐτὸ εδοκιμάσθη εἰς πολλοὺς καὶ ἐγένεν ἰατρεία»⁴⁵⁴ κ.ά.).⁴⁵⁵ Οι φράσεις αυτές πιστοποιούσαν ότι οι ίδιοι ή κάποιοι προγενέστεροι από εκείνους θεραπευτές έχουν προβεί σε έλεγχο της δραστηριότητας των συγκεκριμένων φαρμάκων ή μεθόδων. Έτσι, περιέβαλλαν τις εν λόγω φαρμακευτικές συνταγές με αξιοπιστία και μια υποτυπώδη επιστημονικότητα, που είχε αντικειμενικό έρεισμα στο πείραμα, τη δοκιμή και την a priori επαλήθευση.

⁴⁵³ Εμμανουήλ Ιω. Ε μ μ α ν ο υ ή λ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 25.

⁴⁵⁴ Π.Β.Ι. *IV.35*, σ. 181· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μ η ν ά ς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 174.

⁴⁵⁵ Πρβλ. Jerry S t a n n a r d, *ό.π.*, σ. 206.

Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη των ιατροσοφικών χειρογράφων προωθεί τη γόνιμη διεπιστημονική συνεργασία μεταξύ Φαρμακευτικής και Ιστορίας, με ισχυρό συνδετικό κρίκο την Εθνοφαρμακολογία. Είναι, επίσης, προφανές ότι τα *Ιατροσόφια* παρέχουν πρωτογενές υλικό για την ιστορία της ιατρικής και της φαρμακευτικής και αποτελούν μοναδικές πηγές για την εμβάθυνση στη δημόδη θεραπευτική της μεταβυζαντινής εποχής.⁴⁵⁶ Ειδικότερα, φωτίζονται πτυχές της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και προσδιορίζονται παράμετροι της δράσης των εμπειρικών γιατρών.

Επιπροσθέτως, με δεδομένη την άποψη ότι τα *Ιατροσόφια* συσχετίζονται με την αρχαία και μεσαιωνική ιατρική, μέσα από τους ιατροσοφικούς κώδικες αναδεικνύεται η επιβίωση και η εξέλιξη του ελληνικού πολιτισμού. Αυτό συναρτάται, αναπόφευκτα, και με τη συνεχή χρήση της ελληνικής γλώσσας αλλά και τη διαχρονική πορεία του ελληνισμού. Κατά μία άποψη, τα *Ιατροσόφια* «ένσαρκώνουν την έθνικη ψυχήν, τὸ ἔθνικὸν πνεῦμα» ενώ με τη μελέτη του περιεχομένου τους επιτυγχάνεται η «ἀπόδειξη τῆς ἔθνικῆς συνέχειας».⁴⁵⁷ Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι «στὶς ὀνομασίες τῶν βοτάνων βλέπουμε παντοῦ τὴν μεταπλαστικὴ ἰκανότητα τοῦ λαοῦ ποὺ διατήρησε σχεδὸν παντοῦ τὴν ἀρχικὴ λέξι πολλῶν βοτάνων, γεγονός ποὺ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἔθνικὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ».⁴⁵⁸ Από την άλλη, η συνύπαρξη μέσα στους ιατροσοφικούς κώδικες γνώσεων από Έλληνες, Εβραίους, Μουσουλμάνους και Φράγκους γιατρούς και η αλληλοσυμπλήρωσή τους «ἀφήνει νὰ φανεῖ ἕνα ἀνθρωπιστικὸ μήνυμα μέσα σὲ χρόνους σκληροῦς, ὅτι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν θεραπεία τοῦ ἀρρώστου καὶ τὴν ἀλάφρωση ἀπὸ τὸν πόνο δὲν γνώριζε ἔθνικες καταγωγὲς καὶ φυλετικὲς διακρίσεις».⁴⁵⁹

Τέλος, είναι κοινά παραδεκτό και θα πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ, εν κατακλείδι, ότι τα ιατροσοφικά χειρόγραφα, όπως επισημαίνει και ο Γερμανός βυζαντινο-

⁴⁵⁶ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 333· του ἰδίου, «Τα ελληνικά ιατροσόφια...», ὁ.π., σ. 69· Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», ὁ.π., σ. 149· Μ.Ι. Μανούσακας, «Νέο χειρόγραφο...», ὁ.π., σ. 464· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 321· Κ.Α. Ψάχος, ὁ.π., σ. 181· Κωνσταντῖνος Ἀμαντός, ὁ.π., σ. 149.

⁴⁵⁷ Κωνσταντῖνος Ἀθαν. Γκαρνιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», ὁ.π., σ. 49· του ἰδίου, «Βότανα, ιατροσόφια...», ὁ.π., σ. 445, 463· βλ., επίσης, Κωνσταντῖνος Οικονόμου, «Δύο ηπειρώτικα...», ὁ.π., σ. 240.

⁴⁵⁸ Κωνσταντῖνος Ἀθαν. Γκαρνιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», ὁ.π., σ. 49.

⁴⁵⁹ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 345-346.

λόγος Karl Krumbacher, συνιστούν «μνημεῖα πολιτιστικοῦ καὶ γλωσσικοῦ ἐνδιαφέροντος».⁴⁶⁰ Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί να αμφισβητηθεῖ το διεπιστημονικό ὄφελος που προκύπτει ἀπὸ τη μελέτη τέτοιου εἴδους κωδίκων. Τα *Ιατροσόφια* συνιστούν μοναδικές ιστορικές πηγές, ὡστόσο προσφέρουν πολύτιμα δεδομένα και πρωτογενές υλικό ὄχι μόνο για την ιστορία της ιατρικῆς και της φαρμακολογίας ἀλλὰ και για τη διερεύνηση ζητημάτων που ἀπτονται της λαογραφίας, της γλωσσολογίας και της παλαιογραφίας.⁴⁶¹ Επομένως, εἶναι σημαντικά τεκμήρια για ἓναν ιστορικό, ὅμως θεωρούνται ἐξαιρετικά χρήσιμα σε ἓνα ευρύτερο διεπιστημονικό πλαίσιο στο ὁποῖο συγκαταλέγονται τόσο γιατροί, φαρμακοποιοί ἢ βοτανολόγοι ὅσο και φιλόλογοι, λαογράφοι, γλωσσολόγοι ἢ παλαιογράφοι. Γενικά, θα μπορούσε να ισχυριστεῖ κανείς, με μια φράση, ὅτι τα ιατροσοφικά χειρόγραφα αποτελοῦν «κομμάτι τῆς πνευματικῆς μας κληρονομιάς».⁴⁶²

γ. Η αξιοποίηση των *Ιατροσοφίων*

Παρά την ιδιαίτερη ἀξία τους και το πλήθος των διασωθέντων κωδίκων, τα ιατροσοφικά χειρόγραφα δεν ἔχουν αξιοποιηθεῖ σε μεγάλο βαθμό. Τα περισσότερα παραμένουν «ἐν τῷ κονιορτῷ τῶν βιβλιοθηκῶν».⁴⁶³ Κι αὐτό γιατί, κατὰ τη διάρκεια του 20ου

⁴⁶⁰ Karl Krumbacher, *ὁ.π.*, σ. 417· βλ., ἐπίσης, Christos Papadopoulos, *ὁ.π.*, σ. 128· Κωνσταντῖνος Ἀθαν. Γκανιάτσας, «Βότανα, γατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 459· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 321.

⁴⁶¹ Ελένη Σκαλιτσά, *ὁ.π.*, σ. 122· Christos Papadopoulos, *ὁ.π.*, σ. 107· Ἀγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 329· του ἰδίου, «Τα ἐλληνικά γατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 63· Armin Hohlweg, *ὁ.π.*, σ. 38· Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ὁ.π.*, σ. 149· Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο...», *ὁ.π.*, σ. 436· του ἰδίου, «Κρητικό “Ιατροσόφιο” του 19ου αἰ.», *Πεπραγμένα... ὁ.π.*, σ. 347, 358· Κωνσταντῖνος Ἀθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ὁ.π.*, σ. 48· του ἰδίου, «Βότανα, γατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 462· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 327· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 8, 10· Κωνσταντῖνος Ἀμαντος, *ὁ.π.*, σ. 151-152· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί... ὁ.π.*, σ. 494.

⁴⁶² Ἀγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 338· του ἰδίου, «Ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ὁ.π.*, σ. 31.

⁴⁶³ Karl Krumbacher, *ὁ.π.*, σ. 417. Παρόμοιες ἀπόψεις διατυπώνονται και ἀπὸ ἄλλους μελετητές, βλ. Christos Papadopoulos, *ὁ.π.*, σ. 126, 127· Ἀγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ὁ.π.*, σ. 324· του ἰδίου, «Τα ἐλληνικά γατροσόφια...», *ὁ.π.*, σ. 58· Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ὁ.π.*, σ. 149· Μ.Ι. Μανούσακας, «Νέο χειρόγραφο...», *ὁ.π.*, σ. 466· Κωνσταντῖνος Ἀθαν.

αιώνα, πολλοί επιστήμονες συνέδεσαν τα *Ιατροσόφια* με τον τσαρλατανισμό και τα έθεσαν στο περιθώριο λόγω του δεισιδαιμονικού χαρακτήρα ορισμένων από τις συνταγές τους. Με σημείο αναφοράς το μεταφυσικό υπόβαθρο κάποιων χειρογράφων, μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας άσκησε αρνητική κριτική στους ιατροσοφικούς κώδικες παραβλέποντας τον τεράστιο φαρμακευτικό πλούτο που καταγράφεται στις σελίδες τους και υπερτερεί ποσοτικά από τα προφανή αναξιόπιστα στοιχεία που συσχετίζονται με τους αγύρτες. Τα *Ιατροσόφια* ταυτίστηκαν, δηλαδή, με τη δράση απατεώνων θεραπευτών και δεν αντιμετωπίστηκαν ως κείμενα μιας μακράιωνης ιατρικής παράδοσης, θεραπευτικοί οδηγοί ή χρηστικά φαρμακευτικά εγχειρίδια.

Ας σημειωθεί εδώ ότι, και στη συλλογική συνείδηση, η αντίληψη για τα ιατροσοφικά δεδομένα είναι παρόμοια. Όπως εμφανίζει ο Αγαμέμνων Τσελίκας, «έχουμε συνηθίσει, όταν ακοῦμε τὴ λέξη *γιατροσόφι*, νὰ καγχάζουμε καὶ νὰ τὸ εἰρωνεύομαστε σὰν κάτι παρωχημένο, ἐπικίνδυνο, ἀπατηλὸ καὶ ἄξιο περιφρόνησης. Δύσκολα μᾶς περνάει ἀπὸ τὸ μυαλὸ καὶ πολὺ δυσκολότερα μποροῦμε νὰ πεισθοῦμε πὼς γιὰ νὰ φτάσει ἡ ἱατρικὴ ἐπιστῆμη ὡς ἐδῶ στηρίχτηκε στὴ μακρόχρονη πείρα καὶ τὶς παρατηρήσεις γιαιτρῶν καὶ ἀπλῶν ἀνθρώπων, ποὺ πάλευαν νὰ ἀπαλύνουν τὸν ἀνθρώπινο πόνο μὲ κάθε μέσο ποὺ τοὺς παρεῖχε ἡ φύση καὶ ἡ θεία ἔμπνευση».⁴⁶⁴

Εκτός όμως από τα στοιχεία που παρέπεμπαν σε τσαρλατάνους, η εικόνα που παρουσίαζε μεγάλος αριθμός ιατροσοφικών χειρογράφων αποθάρρυνε εξίσου πολλούς μελετητές. Οι συχνές ανορθογραφίες και η άτεχνη, κουραστική και δυσανάγνωστη γραφή σε αρκετούς ιατροσοφικούς κώδικες όχι μόνο προϋδέαζε αρνητικά τους ερευνητές για την ποιότητα και την εγκυρότητα των συγκεκριμένων πηγών, αλλά προϋπέθετε και αυξημένες παλαιογραφικές δεξιότητες. Με άλλα λόγια, απαιτούνταν ειδικές επιστημονικές γνώσεις, σε συνδυασμό με μακρά πείρα στη διαχείριση χειρογράφων, καθώς και αρκετός διαθέσιμος χρόνος για έρευνα. Η προσέγγιση και μελέτη των *Ιατροσοφίων* θεωρήθηκε, δηλαδή, δυσεπιχειρήτο έργο που, συχνά, έπρεπε να επιτελεστεί αναπόφευκτα μέσα σε μοναστηριακό περιβάλλον.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι ιατροσοφικοί κώδικες αγνοήθηκαν, κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, συνειδητά, από πολλούς καταξιωμένους επιστήμονες που, με τη στάση τους και τις απόψεις τους, επηρέασαν, στη συνέχεια, και άλλους νεότε-

Γκαυιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 48· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 459· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 321.

⁴⁶⁴ Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα... ό.π.*, σ. 337· του ίδιου, «Ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 30.

ρους μελετητές. Έγκριτοι βυζαντινολόγοι όπως ο Karl Krumbacher ή ο Herbert Hunger σχολίασαν, μάλιστα, με απαξιωτικό ύφος και λεπτή ειρωνεία τη σημασία των ιατροσοφικών χειρογράφων.⁴⁶⁵ Αλλά και οι ιστορικοί της ιατρικής παρέβλεψαν τα ιατροσοφικά χειρόγραφα και έστρεψαν την προσοχή τους προς τη μελέτη των κειμένων της κλασικής αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου με το σκεπτικό ότι τα *Ιατροσόφια* είναι περισσότερο αντικείμενο της λαογραφίας και όχι της ιστορίας της ιατρικής. Αντίστοιχα, ορισμένοι παλαιογράφοι που συνέταξαν καταλόγους χειρογράφων έκαναν πολύ σύντομες -ενίοτε μονολεκτικές- περιγραφές για τους ιατροσοφικούς κώδικες.⁴⁶⁶ Επομένως, το επιστημονικό ενδιαφέρον για τα *Ιατροσόφια* υπήρξε, για πολλά χρόνια, περιορισμένο.

Αποτέλεσμα αυτής της περιθωριοποίησης των ιατροσοφικών χειρογράφων ήταν να πραγματοποιηθούν πολύ λίγες εκδόσεις *Ιατροσοφίων* σε σχέση με τον αριθμό των ιατροσοφικών κωδίκων που έχουν διασωθεί. Η πρώτη αυτοτελής δημοσίευση ιατροσοφικού χειρογράφου ήταν εκείνη που επιμελήθηκε, το 1924, ο ιερομόναχος Φιλάρετος από τη Μονή Μαχαιρά στην Κύπρο.⁴⁶⁷ Πρόκειται για το *Ιατροσόφιο* που είχε συνταχθεί από τον ιερομόναχο Μητροφάνη, σκευοφύλακα της ίδιας μονής, το 1849. Νέα, εμπλουτισμένη έκδοση αυτού του κώδικα κυκλοφόρησε 91 χρόνια αργότερα, το 2015, με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, υπό την επιμέλεια του νευροχειρουργού Ανδρέα Κ. Δημητριάδη.⁴⁶⁸ Πριν από την έκδοση του Φιλάρετου, είχαν προηγηθεί δύο αποσπασματικές δημοσιεύσεις συνταγών από ιατροσοφικούς κώδικες που φυλάσσονταν σε ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες και, ειδικότερα, από τον Lipsiensis 175 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Λειψίας και από τον Parisinus graecus 2315 της Bibliothèque Nationale de France, όπου απαντά το λεγόμενο «*Ιατροσόφιο* του Σταφιδά». Οι εκδόσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν από τον Conrad

⁴⁶⁵ Karl Krumbacher, *ό.π.*, σ. 417· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 131· βλ., επίσης, Christos Papadopoulos, *ό.π.*, σ. 107· Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», *ό.π.*, σ. 150· Armin Hohlweg, *ό.π.*, σ. 37· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 321.

⁴⁶⁶ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα...», *ό.π.*, σ. 65· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 330· του ίδιου, «Τα ελληνικά γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 65.

⁴⁶⁷ Φιλάρετος ιερομόναχος Μαχαιριώτης (επιμ.), *Ιατροσοφικών συνταχθέν υπό του σκευοφύλακος της εν Κύπρω Ιεράς Μονής Μαχαιρά Μητροφάνους 1790-1867*, τύποις “Θεσσαλονίκης” Δ.Χ. Κυριακίδου, Λευκωσία 1924.

⁴⁶⁸ Andreas K. Demetriadis (ed.), *Iatrosophikón. Folklore Remedies from a Cyprus Monastery: Original Text and Parallel Translation of Codex Machairas A.18*, Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia 2015.

Bursian και τον Émile Legrand, το 1874 και 1881 αντίστοιχα, και θεωρούνται οι πρώτες δημοσιεύσεις ιατροσοφικών κειμένων.⁴⁶⁹ Άλλες αποσπασματικές εκδόσεις ιατροσοφικών συνταγών που ακολούθησαν ήταν εκείνες του Μιχαήλ Γ. Καταπότη,⁴⁷⁰ του Ιωάννη Ν. Ψύλλα⁴⁷¹ και του Παντελή Π. Βαβουλέ,⁴⁷² καθώς και κάποιες που είχαν πιο μαγικό χαρακτήρα.⁴⁷³

Από τα μέσα του 20ου αιώνα και μετά, παρατηρείται σταδιακά η δημοσίευση ολόκληρων *Ιατροσοφίων*. Πρόκειται για εκδόσεις ιατροσοφικών χειρογράφων από διάφορες περιοχές που εντοπίζονται ως άρθρα -όχι πάνω από 10 στον αριθμό- σε περιφερειακά περιοδικά τοπικού ενδιαφέροντος. Οι εκδόσεις αυτές, κατά χρονολογική σειρά δημοσίευσης, είναι οι εξής:

- ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κύπρος, «Ένα κυπριακό γιατροσόφι», *Κυπριακαί Σπουδαί*, 15 (1951), σ. γ'-ιδ'.
- ΜΕΛΑΝΟΦΡΥΔΗΣ, Π.Η., «Ποντιακόν Ιατροσόφιον», *Ποντιακή Εστία*, 58 (1954), σ. 2845-2847· 59-60 (1954), σ. 2928-2931· 61 (1955), σ. 3005-3006· 62 (1955), σ. 3047-3048· 63-64 (1955), σ. 3097-3099· 65 (1955), σ. 3164-3165· 67 (1955), σ. 3279-3280.
- ΜΟΥΣΕΛΙΜΗΣ, Σ.Γ., «Λαϊκό γιατροσόφι (συνταγολόγιο)», *Ηπειρωτική Εστία*, 10, 115-116 (1961), σ. 1002-1008, 1080-1087.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Νίκος, «Γιατροσόφια λαϊκά από παλαιούς κώδικες της Νάξου», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, 9 (1972), σ. 234-244.

⁴⁶⁹ Conrad B u r s i a n (ed.), *Index Scholarum Hibernarum Publice et Privatum in Universitate Litterarum Ienensi* (1873-1874), prostat in officina Neuenhahni, Ienae 1874, σ. 3-14. Émile L e g r a n d (ed.), *Bibliothèque Greque Vulgaire*, τ. 2, Maisonneuve et Cie, Paris 1881 [φωτοτυπική ανατύπωση εκδ. Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήναι 1974], σ. 1-27.

⁴⁷⁰ Μιχ. Γ. Κ α τ α π ό τ η ς, «Από κολοβόν ιατροσόφιον (1756)», *Μύσων*, 6 (1937), σ. 73-75.

⁴⁷¹ Ιωάννης Ν. Ψύλλα ς «“Ιατροσόφι” περιέχον πλήθος συνταγών διαφόρων φαρμάκων (18ου αιώνας). Από τα χειρόγραφα της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 46 (1947), σ. 177-183 [αυτοτελής ανατύπωση τυπογραφείον “Ανατολή”, Αλεξάνδρεια 1947].

⁴⁷² Παντελής Π. Β α β ο υ λ έ ς, «Από το συνταγολόγιο του άλλοτε πρακτικού ιατρού Νικ. Μα-ραγκάκι», *Κρητική Εστία*, 100-131 (1960-1963).

⁴⁷³ Στίλπων Κ υ ρ ι α κ ί δ η ς, «Έπωδαί και δημόδη ιατρικά εκ χειρογράφου του ιη' αιώνας», *Λαογραφία* 4, 3-4 (1914), σελ. 377-386· Δημήτριος Β. Ο ι κ ο ν ο μ ί δ η ς, «Εξορκισμοί και ιατροσόφια εξ ηπειρωτικού χειρογράφου», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, 8 (1953-1954), σ. 14-40· Βαγγέλης Σ κ ο υ β α ρ ά ς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ θεσσαλικού κώδικος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 18-19 (1965-1966), σ. 71-115.

- ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δημήτριος Α., «Ένα παλιό ζαγορήσιο γιατροσόφι», *Ηπειρωτική Εστία*, 22, 252-253 (1973), σ. 237-249.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κωνσταντίνος, «Δύο ηπειρώτικα γιατροσόφια», *Δωδώνη*, 7 (1978), σ. 239-301.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Χρ. Γ., «Ένα γορτυνιακό γιατροσόφι», *Πελοποννησιακά*, 17 (1987-1988) [παράρτημα], σ. 24-36.
- ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κωνσταντίνος Δ., «Ένας ανέκδοτος ιατροσοφικός-μαγικός κώδικας από την περιοχή Τρικάλων», *Τρικαλινά*, 15 (1995), σ. 203-326.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, «Ιατρικές συνταγές από ένα ικαριώτικο γιατροσόφι», *Ικαριακά*, 37 [93] (1996), σ. 96-104.

Αυτοτελείς εκδόσεις ολόκληρων *Ιατροσοφίων* άρχισαν να πραγματοποιούνται μετά το 2000. Πρόκειται για πολυσέλιδα βιβλία που εκτός από το ιατροσοφικό κείμενο διαθέτουν εκτενή εισαγωγικά σημειώματα και ευρετήρια. Οι εκδόσεις αυτές, κατά χρονολογική σειρά δημοσίευσης, είναι οι εξής:

- ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Νικόλαος Ε., *Κρητικό Ιατροσόφιο του 19ου αιώνα*, εκδ. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2001.
- ΜΗΝΑΣ, Κωνσταντίνος, *Ιατροσόφιο του δέκατου όγδοου αιώνα*, εκδ. Βερέττα, Ρόδος 2012.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων (επιμ.), *Το γιατροσόφι του Χιώτη «ταπεινού» Παντολέοντα. Περί ιατρικής βιβλίον δεδοκιμασμένο(ν) και υπό πολλών διορθωμένων*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2012.

Σε αυτές τις δημοσιεύσεις δεν συνυπολογίζονται αυτοτελείς εκδόσεις αμιγώς μαγικών χειρογράφων⁴⁷⁴ θα πρέπει, όμως, να συμπεριληφθεί το ιατροσοφικό κείμενο που δημοσίευσε αυτοτελώς η Λαμπρινή Μάνου από τον κώδικα 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301],⁴⁷⁵ καθώς και τα 6 ιατροσοφικά χειρόγραφα πρακτικών

⁴⁷⁴ Μανόλης Παπαθωμόπουλος, Μανόλης Βαρβούνης, *Βερναρδάκειος μαγικός κώδικας*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, 61], Αθήνα 2006· Μανόλης Παπαθωμόπουλος, Μανόλης Βαρβούνης, *Εξορκισμοί του ιερομονάχου Βενέδικτου Τζανκαρόλου (1627)*, εκδ. Αλήθεια [*Λόγος Ελληνικός*, 1], Αθήνα 2008· πρβλ. και Κ. Βελεφάντης, *Κυπριανάριον*, εκδ. Κ.Γ. Ρώσος - Γ.Χ. Υψηλάντης, Εν Λευκωσία Κύπρου 1913 [ανατύπωση εκδ. Διόνυσος, Αθήνα 1978]· Στέλιος Α. Μουζάκης (επιμ.), *Ευχές και εξορκισμοί Αγίου Μάμα από παλιό χιώτικο χειρόγραφο*, εκδ. Κώστα Σπανού, Αθήνα 2001.

⁴⁷⁵ Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια 16ου αιώνα*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

θεραπευτών από τη Λευκάδα τα οποία εξέδωσε ο Πανταζής Κοντομίχης.⁴⁷⁶ Επιπροσθέτως, είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη η εργασία της Patricia Ann Clark σχετικά με τον κρητικό ιατροσοφικό κώδικα του πρακτικού γιατρού Νικολάου Κ. Θεοδωράκη ή Χαρκιαδονικολή⁴⁷⁷ ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια πανομοιότυπη έκδοση *Ιατροσοφίου* του 1812, η οποία κυκλοφόρησε, το 2001, από τις εκδόσεις Σπανός.⁴⁷⁸

Στα παραπάνω θα πρέπει επίσης να προστεθούν και ορισμένες ακαδημαϊκές ή εν γένει ερευνητικές εργασίες που βασίζονται, κατά κύριο λόγο, στη μελέτη ιατροσοφικών χειρογράφων. Πιο συγκεκριμένα, αξίζει να επισημανθούν: δύο σχετικά πρόσφατες διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν σε ελληνικά πανεπιστήμια, η μία στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με επίκεντρο τον κώδικα 218 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4338]⁴⁷⁹ και η άλλη στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με σημείο αναφοράς τα ιατροσοφικά χειρόγραφα της Ηπείρου.⁴⁸⁰ μία ακόμα διδακτορική διατριβή που υποστηρίχθηκε, το 1998, στο Ludwig Maximilians Universität του Μονάχου σχετικά με το ιατροσοφικό κείμενο το οποίο αποδίδεται στον μοναχό Μελέτιο.⁴⁸¹ μία διπλωματική εργασία που κατατέθηκε, το 2013, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με αντικείμενο τον κώδικα 5 της Ιδιωτικής Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου στην Αθήνα (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο).⁴⁸² και μια σει-

⁴⁷⁶ Πανταζής Κοντομίχης, *Η λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 67 κ.ε.

⁴⁷⁷ Patricia Ann Clark, *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition: Text, Translation, and Commentary*, Ashgate, Farnham 2011.

⁴⁷⁸ Στέλιος Μουζιάκης (επιμ.), *Ιατροσόφιον 1812 πανομοιότυπον*, εκδ. Σπανός, Αθήνα 2001.

⁴⁷⁹ Αναστασία Καδδά, *Κοινωνικό-ιστορική προσέγγιση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα: η περίπτωση του υπ' αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους* (Διδακτορική διατριβή - Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας), Αθήνα 2007.

⁴⁸⁰ Ευθαλία Τσαγκαλά, *Οι επιβιώσεις του Διοσκουρίδη στα δημοσιευμένα χειρόγραφα γιατροσόφια της Ηπείρου. Συμβολή στην έρευνα της Ιστορίας της Ιατρικής και της λαϊκής ιατρικής* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιατρικής), Ιωάννινα 2007.

⁴⁸¹ Maria Parthena Alexopoulou, *Das Iatrosophion des sog. Meletios. Edition mit sprachlichem und sachlichem Kommentar* (Διδακτορική διατριβή - Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig Maximilians Universität München), München, 1998.

⁴⁸² Πηνελόπη Σεριάτου, *Μαντζούνια και αλοιφές. Συνταγές ίασης της λαϊκής ιατρικής σε ένα γιατροσόφι του 18ου αι.* (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία - Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας), Αθήνα [2013].

ρά άρθρων που αναφέρονται σε συγκεκριμένους ιατροσοφικούς κώδικες, στη δομή και το περιεχόμενό τους ή επιλεκτικά σε κάποιες από τις συνταγές τους.⁴⁸³

Εξαιρετική σπουδαιότητα έχει, παράλληλα, το μνημειώδες πόνημα του διακεκριμένου ιστορικού των επιστημών Γιάννη Καρά στο οποίο παρουσιάζεται συγκεντρωτικά μεγάλος αριθμός ιατροσοφικών κωδίκων.⁴⁸⁴ Στο ίδιο πλαίσιο, εκατό χρόνια

⁴⁸³ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 429-438· Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Τέσσερα μαγικά, μαντικά, αστρολογικά και ιατροσοφικά χειρόγραφα βιβλία από την Καισάρεια της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1998), σ. 149-173· Γεώργιος Οικονομίδης, «Η εφαρμογή της πρακτικής ιατρικής στη Θάσο κατά τον 19ο αιώνα, μέσα από ένα χειρόγραφο κώδικα συνταγών της εποχής», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Θασιακών Μελετών, "Η Θάσος διά μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός", Θάσος, 16-19 Σεπτεμβρίου 1995*, εκδ. Θασιακή Ένωση Καβάλας [*Θασιακά*, 9 (1996)], Καβάλα 1996, σ. 379-389· Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Κρητικό "Ιατροσόφιο" του 19ου αι.», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986*, τ. Γ' (Τμήμα Νεοελληνικό - Καταληκτήριο Συνεδρία), εκδ. Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος", Χανιά 1990, σ. 345-366· Αγγαία Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, «Ανέκδοτοι κώδικες ιατροσοφικού περιεχομένου στον βορειοελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Ε' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος - Μακεδονία - Θράκη), Θεσσαλονίκη, 20-22 Νοεμβρίου 1987*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου [213], Θεσσαλονίκη 1989, σ. 159-168· της ίδιας, «Άγνωστο ιατροσοφικό χειρόγραφο παρελθόντος αιώνα από την Αρκαδία», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, τ. Γ' (Νέος Ελληνισμός), εκδ. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών [Παράρτημα 13 του περιοδικού *Πελοποννησιακά*], Αθήναι 1987-1988, σ. 63-70· Μ.Ι. Μανούσακας, «Νέο χειρόγραφο της Ακαδημίας Αθηνών», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 59, 1 (1984), σ. 459-470· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Κώδιξ ιατροσοφίου», *Κρητολογία*, 12-13 (1981), σ. 163-168· Δημήτριος Α. Κρεκούκιας, «Ένα μανιάτικο γιατροσόφι του περασμένου αιώνα», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη - Γύθειο, 7-11 Οκτωβρίου 1977*, τ. Α', εκδ. Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών [*Λακωνικά Σπουδαί*, 4], Εν Αθήναις 1979, σ. 355-363· P.G. Kritikos, S.M. Philianos, *Iatrosophion du moine - medecin Mélétiος*, Athènes 1972 [αυτοτελής ανατύπωση ανακοίνωσης στο Congrès International d'Histoire de la Pharmacie (Athènes, 5-13 Mai 1967)]· Κύπρος Χρυσάνθης, «Ένα "καραμανλίδικο" κυπριακό γιατροσόφι», *Κυπριακά Σπουδαί*, 30 (1966), σ. 185-189· Παναγιώτης Κρητικός, «Κώδιξ του Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Ο Εραμιστής*, 2 (1964), σ. 68-77· Γ.Ι. Καργώτης, «Δύο χειρόγραφα της εν Κύπρω Ιεράς Μονής της Παναγίας του Μαχαιρά», *Κυπριακά Σπουδαί*, 15 (1951), σ. μζ'-ση'· Κ.Α. Ψάχος, «Περί δύο βυζαντινών ιατροσοφίων», *Μεσαιωνικά Γράμματα*, 2 (1934), σ. 178-198· Κωνσταντίνος Άμαντος, «Ιατροσοφικός κώδιξ», *Αθηνά*, 43 (1931), σ. 148-170· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Το μετά σολομωνικής ιατροσοφίου της Βονωνίας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 15, 1 (1921), σ. 30-40.

⁴⁸⁴ Γιάννης Καραάς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ' (Οι επιστήμες της ζωής), εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1994.

μετά το πολύτιμο σύγγραμμα του Γερμανού καθηγητή Κλασσικής Φιλολογίας Hermann Diels (1848-1922),⁴⁸⁵ ο βελγικής καταγωγής ιστορικός Alain Touwaide δημοσίευσε, το 2016, έναν επικαιροποιημένο και εμπλουτισμένο κατάλογο των ελληνικών ιατρικών χειρογράφων.⁴⁸⁶ Τέλος, αξιομνημόνευτο είναι και το ειδικό ενδιαφέρον που έχει επιδείξει για τη διάσωση, προβολή και μελέτη των ιατροσοφικών κωδίκων ο επί σειρά ετών προϊστάμενος του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, φιλόλογος - παλαιογράφος Αγαμέμνων Τσελίκας.

Αναντίρρητα, είναι εμφανές ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ουσιαστική στροφή προς τη μελέτη των ιατροσοφικών χειρογράφων. Παρ' όλα αυτά, παραμένει αναξιοποίητος ένας τεράστιος αριθμός ιατροσοφικών κωδίκων που είναι αδύνατο να διερευνηθεί από ένα μόνο άτομο αλλά θεωρείται, χωρίς αμφιβολία, ικανός να τροφοδοτήσει με πλούσιο πρωτογενές υλικό την ερευνητική δραστηριότητα πολλών επιστημόνων από διαφορετικούς κλάδους. Προβάλλει, έτσι, μέχρι σήμερα, εξίσου επίκαιρη και, ενδεχομένως, πιο επιτακτική η ευχή και προτροπή που διατύπωσε, ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, ο Σπυρίδων Λάμπρος να βρεθούν οι κατάλληλοι άνθρωποι, οι άρτια καταρτισμένοι επιστήμονες που θα μελετήσουν, θα αναδείξουν και θα αξιοποιήσουν τον ανεξάντλητο θησαυρό των ελληνικών μεταβυζαντινών ιατροσοφικών χειρογράφων.

⁴⁸⁵ Hermann Diels, *Die Handschriften der Antiken Ärzte*, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin 1906 [ανατύπωση Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1970].

⁴⁸⁶ Alain Touwaide, *A Census of Greek Medical Manuscripts: From Byzantium to the Renaissance*, Routledge, London - New York 2016· του ίδιου, «Greek Medical Manuscripts - Toward a New Catalogue», *Byzantinische Zeitschrift*, 101 (2008), σ. 199-208.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΟΙ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΕΣ ΣΥΝΤΑΓΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η εθνοφαρμακολογική προσέγγιση των ιατροσοφικών χειρογράφων

Οι φαρμακευτικές συνταγές που εμπεριέχονται στα ιατροσοφικά χειρόγραφα προσφέρουν μοναδικές πληροφορίες για πολλούς επιστημονικούς κλάδους και ιδίως για την Εθνοφαρμακολογία. Αναντίρρητα, θεωρούνται πολύτιμες πηγές που αναδεικνύουν τη διασύνδεση και τον συσχετισμό μεταξύ πάθησης και κατάλληλης φαρμακευτικής αγωγής. Ειδικότερα, στις εν λόγω συνταγές καταγράφονται οι ποικίλες δρώσες που χρησιμοποιούνταν στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεραπευτικής, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι παθήσεις, τα συμπτώματα ή ο φαρμακευτικός στόχος για τον οποίο προτείνονταν τα συγκεκριμένα φάρμακα, καθώς και οι φαρμακοτεχνικές μορφές ή ο τρόπος χορήγησής τους. Ορισμένες φορές παρέχονται και άλλα στοιχεία όπως, για παράδειγμα, η δοσολογία, η διάρκεια της θεραπείας ή, ενδεχομένως, η αποτελεσματικότητα κάποιου σκευάσματος. Η συγκριτική μελέτη των δεδομένων που αντλούνται από τις φαρμακευτικές συνταγές των *Ιατροσοφίων* μπορούν, χωρίς αμφιβολία, να συμβάλλουν στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων σχετικά με τη θεραπευτική εκείνης της περιόδου. Για τον σκοπό αυτόν κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθεί διεξοδικά ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα ιατροσοφικών χειρογράφων και να γίνει αντιπαραβολή του περιεχομένου τους, δηλαδή των φαρμακευτικών συνταγών που παραθέτουν.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο συνολικός αριθμός των ιατροσοφικών κωδίκων που σώζονται μέχρι τη σημερινή εποχή είναι αρκετά μεγάλος και το εύρος του διαθέσιμου υλικού ιδιαίτερα εκτενές. Τα χειρόγραφα αυτά προέρχονται, μάλιστα, από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου και ανάγονται χρονικά σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Ως εκ τούτου, προκειμένου να εξασφαλιστεί η αντιπροσωπευτι-

κότητα του δείγματος θεωρήθηκε απαραίτητο να επιλεγούν κώδικες -δημοσιευμένοι ή ανέκδοτοι- που χρονολογούνται από διαφορετικούς αιώνες και έχουν διαφορετική προέλευση. Έτσι, επιλέχθηκαν τέσσερα *Ιατροσόφια*, που ανάγονται αντίστοιχα στον 16ο, τον 17ο, τον 18ο και τον 19ο αιώνα και χρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικές περιοχές. Τα εν λόγω ιατροσοφικά χειρόγραφα είναι τα εξής: ο κώδικας 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301], ο κώδικας 87 του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο κώδικας 3125 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας και ο κώδικας IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου στη Ρουμανία.

Ο κώδικας 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301] αποτελείται από 343 φύλλα και χρονολογείται από τον 16ο αιώνα.¹ Πρόκειται για έναν χαρακτηριστικό αγιορείτικο κώδικα από μια σημαντική μονή της αθωνικής χερσονήσου με πλούσια ιατρική βιβλιοθήκη και μακραίωνη παράδοση στη θεραπευτική. Εντός του συγκεκριμένου μοναστηριού, όπως άλλωστε έχει επισημανθεί, φαίνεται ότι λειτουργούσε νοσοκομείο. Ο εν λόγω κώδικας έχει σύμμεικτο περιεχόμενο και, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει κείμενο «Περὶ παλμῶν», «Φυσιογνωμικόν», χρησμούς, ερμηνείες ονείρων, χρονογραφία, συμβουλές για φλεβοτομία με βάση τη θέση της σελήνης, καθώς και προγνώσεις. Στα φύλλα 66r-100v εμπεριέχονται αρκετές ιατροσοφικές συνταγές, που εκδόθηκαν αυτοτελώς, το 2008, από τη Λαμπρινή Μάνου.²

Ο ανέκδοτος κώδικας 87 του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης χρονολογείται από τον 17ο αιώνα, έχει διαστάσεις 14,5 x 10 εκ. και στα φύλλα 1r-19r περιλαμβάνει *Ιατροσόφιον ἐκλελεγμένον*, που είναι αδημοσίευτο.³ Μετά τις φαρμακευτικές συνταγές έπεται κείμενο «Περὶ τοῦ αἵματος», σεληνοδρόμιο, καθώς και δύο παλαιότυπα συσταχωμένα μαζί με το χειρόγραφο. Ο συντάκτης του χειρογράφου δεν είναι άγνωστος. Σύμφωνα με το κωδικολογικό σημείωμα (φ. 22v), γραφέας του εν λόγω *Ιατροσοφίου* είναι ο γέροντας Ησαΐας Παπουτζής, ο οποίος θεωρείται έμπειρος βιβλιογράφος και έχει επιμεληθεί το κείμενό του με ερυθρογραφίες. Ο κώδικας προέρ-

¹ Βλ. αναλυτικότερα Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους Ελληνικών Κωδίκων*, τ. Β', Εν Κανταβριγία της Αγγλίας 1900, σ. 48-49· βλ., επίσης, Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ' (Οι επιστήμες της ζωής), εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1994, σ. 321.

² Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια 16ου αιώνα*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

³ Βλ. αναλυτικότερα Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (επιμ. - συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδη, Α. Σακελλαρίδου - Σωτηρούδη), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 82-83.

χεται από τη Σκύρο και προστέθηκε στις συλλογές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μετά από δωρεά της Ολυμπίας Ανδρονίκου, το 1973.

Ο ανέκδοτος κώδικας 3125 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας είναι και αυτός σύμμεικτος και βιβλιοδετημένος μαζί με έντυπο κείμενο που περιλαμβάνει γνωμικά παλαιών φιλοσόφων.⁴ Διαθέτει 154 φύλλα διαστάσεων περίπου 15,2 x 10,5 εκ. και χρονολογείται από τον 18ο αιώνα. Στα φύλλα 83r-93v βρίσκεται ενσωματωμένο *Ιατροσόφιον*, πυκνογραμμένο και με ερυθρογραφίες, το οποίο είναι ανέκδοτο. Ο κώδικας έχει πιθανότατα ιεροσολυμίτικη προέλευση και εντάχθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας ως δωρεά του Παναγιώτη και του Λεάνδρου Δαμιανού από τη βιβλιοθήκη του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Σπυρίδωνος (†1956).

Ο κώδικας IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου στη Ρουμανία περιλαμβάνει ένα εκτενέστατο *Ιατροσόφιον* που εμπεριέχει μεγάλο αριθμό φαρμακευτικών συνταγών και δημοσιεύθηκε αυτοτελώς από τον Κωνσταντίνο Μηνά, το 2012.⁵ Το χειρόγραφο απαρτίζεται από 207 σελίδες διαστάσεων 26,7 x 18,7 εκ. και έχει συνταχθεί από δύο διαφορετικούς γραφείς με καλό γραφικό χαρακτήρα. Το δεύτερο μέρος του κώδικα πρέπει να έχει γραφτεί καθ' υπαγόρευση του λόγιου κληρικού Δανιήλ Φιλιππίδη (†1832), ο οποίος συγκαταλέγεται στις σημαντικές προσωπικότητες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με καταγωγή από τις Μηλίες του Πηλίου. Σχετική σημείωση στη σελίδα 207 του χειρογράφου μαρτυρεί ότι η συγγραφή του εν λόγω κειμένου ολοκληρώθηκε, το 1821, «Χοτινίω», δηλαδή στο Khotyn της σημερινής Ουκρανίας, στο βόρειο τμήμα των τότε παραδουνάβιων ηγεμονιών. Ο κώδικας αυτός θεωρείται χαρακτηριστικό δείγμα ιατροσοφικού χειρογράφου του 19ου αιώνα.

Στόχος του ερευνητικού εγχειρήματος ήταν η συγκριτική πραγμάτευση φαρμακευτικών συνταγών από ελληνικούς ιατροσοφικούς κώδικες της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Για τον σκοπό αυτό, κρίθηκε απαραίτητη η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων με στοιχεία που θα αντλούνταν από τα παραπάνω χειρόγραφα. Με άλλα λόγια, η ερευνητική προσπάθεια προσανατολίστηκε και επικεντρώθηκε στη συλλογή, καταγραφή, κατανόηση, παράθεση και αντιπαραβολή συνταγών από *Ιατροσόφια* διαφορετικής προέλευσης που χρονολογούνται από τον 16ο μέχρι τον 19ο αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρήθηκε η αποδελτίωση εκατοντάδων φαρμακευτικών συνταγών.

⁴ Βλ. αναλυτικότερα Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, *Περιγραφή χειρογράφων κωδίκων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 3122-3369*, εκδ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 1996, σ. 3-5.

⁵ Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον του δέκατου όγδοου αιώνα*, εκδ. Βερέττα, Ρόδος 2012.

Η καταχώρηση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε σε δελτία, καθένα από τα οποία αντιστοιχεί σε μία σελίδα μεγέθους Α4. Μερικά από αυτά παρατίθενται ενδεικτικά στους πίνακες που ακολουθούν. Τα στοιχεία που σημειώνονται είναι τα εξής: i) Η ασθένεια, το σύμπτωμα ή ο φαρμακευτικός στόχος· ii) Η φαρμακευτική συνταγή αποδεδομένη στη νεοελληνική γλώσσα· iii) Η παραπομπή στις πρωτογενείς πηγές, δηλαδή τα χειρόγραφα· iv) Τα φυτικά συστατικά που εμπεριέχονται στη συνταγή· v) Ο τρόπος χορήγησης κάθε φαρμάκου· vi) Ενδεχόμενες παρατηρήσεις στις οποίες επεξηγείται κάποιος όρος, διευκρινίζονται πιθανά ασαφή χωρία της συνταγής και σημειώνονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες ή αλληλοπαραπομπές μεταξύ των συνταγών. Κάθε συνταγή καταχωρίζεται σε διαφορετικό «δελτίο». Ωστόσο, κάποιες συνταγές απαντούν σχεδόν απαράλλακτα σε περισσότερα από ένα χειρόγραφα ή επαναλαμβάνονται με παρόμοια διατύπωση ακόμα και στον ίδιο κώδικα. Στην περίπτωση αυτή, οι συνταγές καταχωρίζονται στο ίδιο δελτίο κατά χρονολογική σειρά (ανά αιώνα), αν αντλούνται από διαφορετικά χειρόγραφα, ή με αύξουσα ταξινόμηση ως προς το φύλλο του χειρογράφου, εφόσον προέρχονται από το ίδιο *Ιατροσόφιο*.

ΠΑΘΗΣΗ / ΣΥΜΠΤΩΜΑ:

Διαταραχές ούρησης (ολιγουρία και δυσουρία)

ΣΥΝΤΑΓΗ:

Κατάποση κονιορτοποιημένου κολοκυθόσπορου ή αποξηραμένου κολοκυθιού σε μορφή σκόνης με κρύο νερό για την αντιμετώπιση της ολιγουρίας και δυσουρίας. Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος σε νηστικό ασθενή κάθε πρωί για 3 ημέρες.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ (3):

- ▶ 16ος αι.

 Μ.Ι., 181, φ. 78r [Μάνου (2008): 50].

[...] *Περί ανθρώπου ασθενούς όπου κατουρεί και στάζει λίγον και έχει πόνον [...] έπαρε και κολοκυθόσπορον και κοπάνισέ τον και κάμε τον ώσαν στάκτη και πότιζε τον ήμέρας τρείς με κρόνον νερόν. Να είναι νηστικός [...]*

- ▶ 17ος αι.

 Α.Π.Θ., 87, φ. 4v.

[...] *Περί όταν κατουρεί άνθρωπος και στάζει λίγον μετά πόνου έπαρε κολοκίνθη ξηρόν, κοπάνισον και κάμε το ώσαν άλειρι και πότιζε τον καθ' ήμέραν με νερόν τρείς ταχινές νηστικόν και με ταυτό ύγιαίνει. [...]*

- ▶ 19ος αι.

 Π.Β.Ι., IV 35, σ. 136 [Μηγάς (2012): 133].

[...] *Όταν κατουρεί τις ολίγον μετά πόνου, έπαρον κολοκίνθου σπόρον, αμμή κάλλιον είναι το κολοκίνθη ξηρόν, να το κοπάνισεις ως άλευρον, και ας πίνει νηστικός μετά ύδατος ψυχρού ταχινές τρεις [...]*

ΦΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ (1):

- ❖ Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]

ΤΡΟΠΟΣ ΧΟΡΗΓΗΣΗΣ:

Από το στόμα (δρόγη)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Στο χειρόγραφο Π.Β.Ι., IV 35 επισημαίνεται ότι το αποξηραμένο κολοκύθι σε μορφή σκόνης έχει αποτελεσματικότερη δραστηκότητα από τον κονιορτοποιημένο κολοκυθόσπορο.

ΠΑΘΗΣΗ / ΣΥΜΠΤΩΜΑ:

Πληγή από τραυματισμό (από αιχμηρό αντικείμενο)

ΣΥΝΤΑΓΗ:

Επάλειψη θανάσιμης πληγής «από μαχαίρας» με σκεύασμα στο οποίο έχουν αναμειχθεί «ζωμός» από φρέσκα φύλλα «μυριόφυλλου» και λάδι τριανταφυλλιάς («ροδόλαδον»). Επισημαίνεται μάλιστα ότι η επούλωσή της επιτυγχάνεται μέσα σε 3 ημέρες.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ (1):

- ▶ 19ος αι.

📖 Π.Β.Ι., IV 35, σ. 134 [Μηνάς (2012): 131].

[...] *Περί μυριόφυλλον [...] τον ζωμόν από τα φύλλα χλωρόν σμίξε τον με ροδόλαδον και ιατρεύει πληγήν θανάσιμον από μαχαίρας, και διά τρεις ημέρας υγιαίνει [...]*

ΦΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ (2):

- ❖ «Μυριόφυλλο» (αχιλλέα) [είδος του γένους *Achillea* L. (Asteraceae), πιθανώς *Achillea millefolium* L.]
- ❖ Τριανταφυλλιά («ροδόλαδον») [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]

ΤΡΟΠΟΣ ΧΟΡΗΓΗΣΗΣ:

Τοπικά (επάλειψη με μείγμα)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

ΠΑΘΗΣΗ / ΣΥΜΠΤΩΜΑ:

Άσθμα

ΣΥΝΤΑΓΗ:

Κατάποση ψημένης ρίζας δρακοντιάς αναμειγμένης με μέλι για την αντιμετώπιση του άσθματος.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ (2):

- ▶ 17ος αι.

📖 Α.Π.Θ., 87, φ. 4r.

[...] *Είς τήν στένωσιν, εἴ τις ἔχει στένωσιν, ἃς ἐγήσει τήν ρίζαν τῆς δρακοντίας μετά μέλιτος καί ἃς τήν φάγει καί ἰαθήσεται. [...]*

- ▶ 19ος αι.

📖 Π.Β.Ι., IV 35, σ. 143 [Μηνάς (2012): 139].

[...] *Εἰς στένωσιν ψήσον τήν ρίζαν τῆς δρακοντίας μετά μέλιτος καί τρώγεις, καί ἰατρεύεσαι [...]*

ΦΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ (1):

- ❖ Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]

ΤΡΟΠΟΣ ΧΟΡΗΓΗΣΗΣ:

Από το στόμα (μείγμα)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

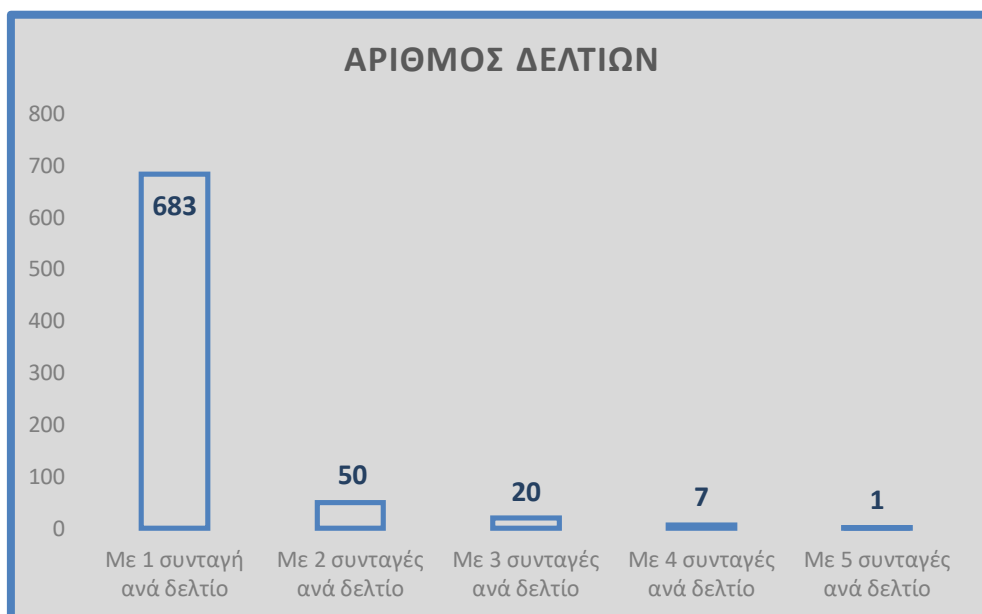
Συνολικά, από τα τέσσερα επιλεγμένα χειρόγραφα, έχουν αποδελτιωθεί και καταγραφεί 876 συνταγές. Πιο συγκεκριμένα, 178 συνταγές προέρχονται από τον κώδικα της Μονής Ιβήρων, 94 συνταγές από τον κώδικα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 111 συνταγές από τον κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας και 493 συνταγές από τον κώδικα της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου, ο οποίος είναι πιο εκτενής. Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στο γράφημα 1.

Γράφημα 1

Οι εν λόγω 876 συνταγές έχουν αποτυπωθεί συνολικά σε 761 δελτία - εγγραφές. Κι αυτό γιατί, όπως επισημάνθηκε, κάποια δελτία μπορούν να περιλαμβάνουν περισσότερες από μία συνταγές, εφόσον αυτές είναι όμοιες. Γενικά, στα πιο πολλά δελτία είναι καταχωρισμένη μία συνταγή, γεγονός που σημαίνει ότι οι περισσότερες συνταγές έχουν βρεθεί μία φορά. Ειδικότερα, τα 683 από τα 761 δελτία, δηλαδή ποσοστό 89,75%, εμπεριέχουν μία συνταγή ανά δελτίο ενώ στα υπόλοιπα 78 δελτία, δηλαδή σε ποσοστό 10,25%, απαντούν 2 έως 5 συνταγές ανά δελτίο. Πιο αναλυτικά, 2 συνταγές ανά δελτίο καταγράφονται σε 50 δελτία, 3 συνταγές ανά δελτίο σε 20 δελτία, 4 συνταγές ανά δελτίο σε 7 δελτία και 5 συνταγές ανά δελτίο σε 1 δελτίο. Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στο γράφημα 2. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι το ποσοστό των δελτίων που περιλαμβάνουν ίδιες συνταγές προερχόμενες από τον ίδιο κώδικα είναι εξαιρετικά μικρό. Μόνο σε 22 από τα εν λόγω 78

δελτία εντοπίζεται κάτι τέτοιο, δηλαδή σε ποσοστό 2,89% επί του συνόλου των 761 δελτίων.

Γράφημα 2

Η ομαδοποίηση των συνταγών και η κατάταξη των δελτίων πραγματοποιήθηκε με βάση το νόσημα ή το σύμπτωμα για το οποίο ενδείκνυται κάθε συνταγή. Υπάρχουν πολλοί τρόποι ταξινόμησης των παθήσεων ή των φαρμακευτικών στόχων. Στην παρούσα εργασία η κατάταξη έγινε συμβατικά με γνώμονα τα συστήματα του ανθρώπινου οργανισμού (π.χ. αναπνευστικό, πεπτικό, αναπαραγωγικό, μυοσκελετικό κ.λπ.). Στην παθολογία του πεπτικού συστήματος έχουν ενταχθεί, εν μέρει καταχρηστικά, και οι ασθένειες ή τα συμπτώματα που έχουν ως επίκεντρο τη στοματική κοιλότητα και τα δόντια ενώ στις συνταγές για το αναπαραγωγικό σύστημα περιλαμβάνονται και εκείνες που αναφέρονται στη γαλουχία. Παράλληλα, έχουν ομαδοποιηθεί ξεχωριστά συνταγές αφενός για τις δερματοπάθειες και τις πληγές και αφετέρου για τις παθήσεις των αισθητηρίων οργάνων με έμφαση στις διαταραχές της ακοής, της όρασης και της όσφρησης. Σε ειδική κατηγορία έχουν, επίσης, συμπεριληφθεί συνταγές ατομικής υγιεινής και καλλωπισμού.

Αντιθέτως, κρίθηκε σκόπιμο να εξαιρεθούν και δεν έχουν καταχωρισθεί αρκετές συνταγές στις οποίες δεν δηλώνεται με σαφήνεια ο θεραπευτικός στόχος τους. Πολλές από αυτές αναφέρονται γενικά στην αντιμετώπιση της «κακοχυμίας», δηλαδή αποσκοπούσαν στην αποκάθαρση του οργανισμού από το πλεόνασμα των τεσσάρων

ιποκρατικών χυμών και στην εξισορρόπησή τους στο σώμα του ασθενούς χωρίς να υποδεικνύεται ποια πάθηση θεραπεύεται κάθε φορά. Επιπλέον, έχει εξαιρεθεί μια μεγάλη ομάδα συνταγών σχετικά με δηλητηριάσεις και δήγματα ερπετών και άγριων ζώων που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας αυτοτελούς, εξειδικευμένης εργασίας, καθώς και ορισμένες ιδιαίτερα σύνθετες συνταγές που βασίζονται στον συνδυασμό πολλών διαδικασιών και φαρμακευτικών σκευασμάτων. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν, για παράδειγμα, μακροσκελείς συνταγές για την αντιμετώπιση διαφόρων ειδών πυρετών (π.χ. τριταίος, τεταρταίος κ.λπ.) ή λοιμωδών ασθενειών (π.χ. πανώλης, ελονοσία κ.λπ.). Δεν έχουν, επίσης, συμπεριληφθεί συνταγές πολλαπλής δραστηριότητας, δηλαδή συνταγές για φαρμακευτικά σκευάσματα τα οποία συντίθενται από πολλά διαφορετικά συστατικά και στοχεύουν την ίδια στιγμή στην αντιμετώπιση πολλών διαφορετικών παθήσεων και συμπτωμάτων με επίκεντρο διαφορετικά όργανα ή συστήματα του ανθρώπινου οργανισμού· πρόκειται, δηλαδή, για φάρμακα που αποσκοπούσαν γενικότερα στην καλή υγεία και στη διατήρηση της νεότητας του ανθρώπου χωρίς συγκεκριμένη θεραπευτική ένδειξη.

Η παραπομπή στις πρωτογενείς πηγές γίνεται κατά χρονολογική σειρά (ανά αιώνα) με σαφή μνεία στα αντίστοιχα χειρόγραφα στα οποία απαντά κάθε συνταγή. Εάν το χειρόγραφο είναι δημοσιευμένο, τότε δηλώνεται μέσα σε αγκύλες και η σχετική παραπομπή στη σελίδα της έκδοσης. Ακολουθώντας, παρατίθεται κατά λέξη η αντίστοιχη συνταγή με βάση το ιατροσοφικό κείμενο (δημοσιευμένο ή ανέκδοτο). Εάν το *Ιατροσόφιον* είναι δημοσιευμένο, οι συνταγές καταγράφονται σύμφωνα με την έκδοση. Από την άλλη, εάν ο κώδικας είναι ανέκδοτος, επιχειρείται παλαιογραφική προσέγγιση του χειρογράφου. Οι συνταγές μεταγράφονται φιλολογικά, αποκαθίσταται σωπηρά η ορθογραφία, ο τονισμός και η στίξη, χωρίζονται ή ενώνονται οι λέξεις, όπου απαιτείται, αναλύονται οι συντομογραφίες ή οι συντμήσεις, αλλά διατηρούνται οι γλωσσικές και φωνητικές ιδιομορφίες του κειμένου.

Τέλος, ως προς τα φυτικά συστατικά που εμπεριέχονται στις συνταγές, επισημαίνονται, σε κάθε δελτίο, τα φυτά από τα οποία προέρχονται οι αντίστοιχες φυτικές δρόγες. Στις περιπτώσεις που η ταύτιση του φυτικού είδους είναι ξεκάθαρη και προφανής, μετά την κοινή ονομασία του φυτού, δίνεται, μέσα σε αγκύλες, η επιστημονική ονομασία του με βάση το διεθνώς αποδεκτό, σήμερα, διωνυμικό σύστημα στα Λατινικά και, στη συνέχεια, μέσα σε παρένθεση, επίσης στα Λατινικά, η οικογένεια στην οποία ανήκει. Για τη δάφνη, για παράδειγμα, γίνεται η εξής καταχώριση: Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]. Όταν ο προσδιορισμός του φυτού είναι αμφισβητού-

μενος, δεν δηλώνεται το είδος του επακριβώς, αλλά αναφέρεται, μέσα στις αγκύλες, απλά το γένος και η οικογένειά του και, συχνά, αναγράφεται η λέξη *πιθανώς* και το ή (το διαζευκτικό), όπου κρίνεται απαραίτητο, προκειμένου να επισημανθούν τα πιθανά γένη ή είδη στα οποία αναφέρεται η συγκεκριμένη δρόγη. Όπου κρίνεται σκόπιμο, κυρίως σε περίπτωση αμφιβολίας ως προς την αναγνώριση ορισμένων φυτών, παρατίθεται μέσα σε εισαγωγικά («») το όνομά τους όπως αυτό καταγράφεται στις αντίστοιχες συνταγές, ώστε να αποφεύγεται τυχόν αλλοίωση των πληροφοριών που παραδίδονται από τις πρωτογενείς πηγές. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, είναι τελείως αδύνατος ο προσδιορισμός του φυτού, γεγονός που δηλώνεται μέσα στις αγκύλες με την ένδειξη *αταύτιστη φυτική δρόγη*.

Η ταυτοποίηση των φυτών υπήρξε, γενικά, μια κοπιώδης και απαιτητική διαδικασία. Κι αυτό γιατί οι δρόγες δεν απαντούν σε όλα τα χειρόγραφα με την ίδια ονομασία, αλλά αναγράφονται στις συνταγές άλλες φορές σε λαϊκό ιδίωμα ή τοπική διάλεκτο και άλλοτε με κάποιον ξενικό όρο που αποδίδει με ελληνικούς χαρακτήρες το όνομά τους σε ξένη γλώσσα (π.χ. στα Τουρκικά), κυρίως στο χειρόγραφο του 19ου αιώνα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η ταύτιση των δρογών έγινε με βάση αντίστοιχα λεξικά και γλωσσάρια δημοσιευμένων *Ιατροσοφιών*. Παράλληλα, για τον επιστημονικό προσδιορισμό των φυτικών ειδών χρησιμοποιήθηκαν σχετικές ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων όπως η <https://plants.sc.egov.usda.gov/classification.html> του *United States Department of Agriculture - Natural Resources Conservation Service*, όπου αποτυπώνεται παραστατικά η ταξινομική ιεράρχηση των φυτών, και η <https://npgsweb.ars-grin.gov/gringlobal/search.aspx?> (*National Plant Germplasm System*) του *Germplasm Resources Information Network* ή, αλλιώς, GRIN που λειτουργεί υπό την εποπτεία του *National Germplasm Resources Laboratory* (NGRL) των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (*United States Department of Agriculture - Agricultural Research Service*) και παρέχει πολλές ταξινομικές και όχι μόνο πληροφορίες για τα φυτικά είδη σε παγκόσμιο επίπεδο. Στο ίδιο πλαίσιο αξιοποιήθηκε, επιπροσθέτως, η βάση δεδομένων «Φαρμακευτικά Φυτά της Ηπείρου» (<http://mediplantepirus.med.uoi.gr/pharmacology/>) του Εργαστηρίου Φαρμακολογίας του Τμήματος Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, η βάση δεδομένων «Φαρμακευτικά φυτά Εθνικού Δρυμού Βίκου - Αώου» (<http://vikos.bat.uoi.gr/>) του Εργαστηρίου Βοτανικής του Τμήματος Βιολογικών Εφαρμογών και Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και η βάση δεδομένων «Flora of Greece Web. Vascular plants of Greece: An annotated checklist» (<http://portal.cybertaxonomy.org/flora-greece/intro>)

από την ομώνυμη έντυπη έκδοση (Dimopoulos et al. 2013) του Πανεπιστημίου Πατρών και της Ελληνικής Βοτανικής Εταιρείας.

Από την επεξεργασία όλων των παραπάνω δεδομένων εξάγονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τα φυτικά συστατικά που χρησιμοποιούνταν στις φαρμακευτικές συνταγές, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τις ασθένειες για τις οποίες χορηγούνταν οι εν λόγω δρόγες και τη μορφή των αντίστοιχων φαρμακευτικών σκευασμάτων. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται αναλυτικά στα κεφάλαια που ακολουθούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Τα φυτικά συστατικά

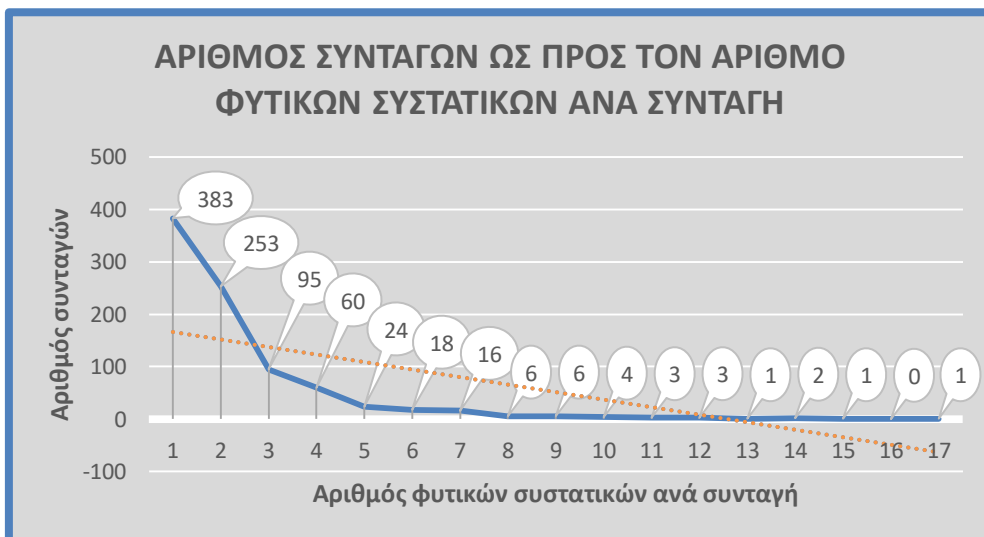
Στις φαρμακευτικές συνταγές των ιατροσοφικών χειρογράφων εντοπίζεται ένας τεράστιος αριθμός φυτικών συστατικών που χρησιμοποιούνταν για τη σύνθεση ποικίλων φαρμακευτικών σκευασμάτων. Ως φυτική δρόγη μπορούσε να θεωρηθεί ένα ολόκληρο φυτό ή μέρος του όπως, για παράδειγμα, η ρίζα, ο φλοιός, το κόμμα, τα φύλλα, τα άνθη, ο καρπός, ο σπόρος κ.λπ. Η πληθώρα των εν λόγω φυτικών συστατικών συνδέεται, αναμφισβήτητα, με τη βιοποικιλότητα και τον πλούτο της τοπικής και όχι μόνο χλωρίδας. Είναι γεγονός ότι πολλές δρόγες συλλέγονταν από αυτοφυή ή ενδημικά φυτά της ελληνικής υπαίθρου και άλλες εισάγονταν από μακρινές περιοχές όπως, για παράδειγμα, η ανατολική Ασία. Σε κάθε περίπτωση, οι δρόγες αυτές προέρχονταν από ποικίλα φυτικά είδη που ανήκουν σε διαφορετικά γένη και οικογένειες φυτών.

Ο αριθμός των φυτικών συστατικών που εμπεριέχονται σε κάθε συνταγή ποικίλει. Σε μεγάλο ποσοστό συνταγών περιλαμβάνονται ένα ή δύο φυτικά υλικά, όμως υπάρχουν και ορισμένες συνταγές με περισσότερες από 10 φυτικές δρόγες. Σε μία συνταγή καταγράφονται, μάλιστα, 17 φυτικά συστατικά. Πιο αναλυτικά, επί συνόλου 876 συνταγών απαντούν:

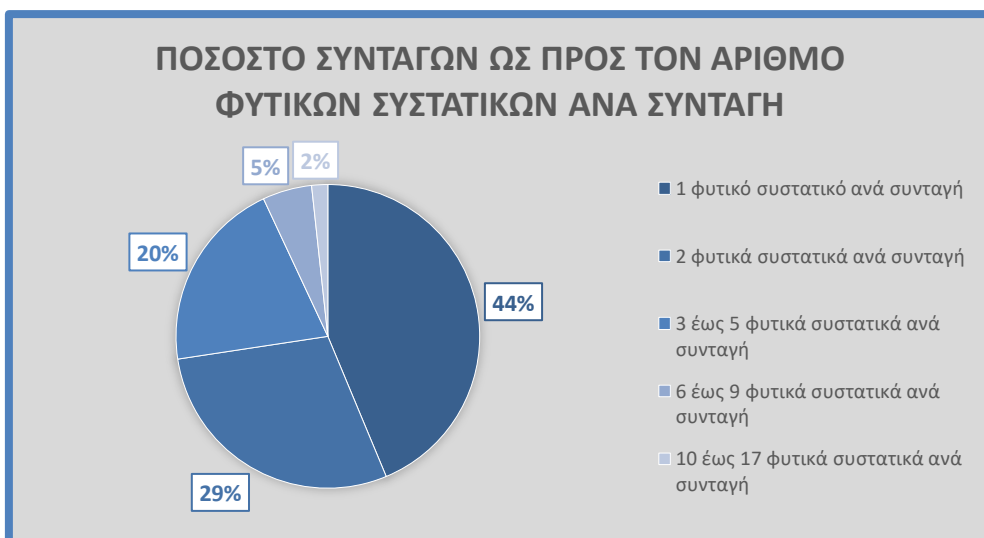
- 383 συνταγές με 1 φυτικό συστατικό ανά συνταγή,
- 253 συνταγές με 2 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 95 συνταγές με 3 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 60 συνταγές με 4 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 24 συνταγές με 5 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 18 συνταγές με 6 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,

- 16 συνταγές με 7 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 6 συνταγές με 8 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 6 συνταγές με 9 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 4 συνταγές με 10 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 3 συνταγές με 11 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 3 συνταγές με 12 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 1 συνταγή με 13 φυτικά συστατικά,
- 2 συνταγές με 14 φυτικά συστατικά ανά συνταγή,
- 1 συνταγή με 15 φυτικά συστατικά και
- 1 συνταγή με 17 φυτικά συστατικά.

Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στα γραφήματα 3 και 4.

Γράφημα 3

Γράφημα 4

Με άλλα λόγια, το 73% των συνταγών έχει ένα ή δύο φυτικά συστατικά ενώ το 7% των συνταγών περιλαμβάνει από 6 έως 17 φυτικά συστατικά ανά συνταγή.

Ο αριθμός των φυτικών συστατικών που εντοπίζεται συνολικά στις 876 συνταγές των ιατροσοφικών κωδίκων ανέρχεται σε περισσότερα από 300. Πιο συγκεκριμένα, τα φυτά από τα οποία προέρχονται οι εν λόγω φυτικές δρόγες είναι, με αλφαβητική σειρά, τα εξής:

- Αβρότονο [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Αγαρικό [είδος του γένους *Agaricus* L.:Fr. emend Karst. (Agaricaceae)]
- «Αγιοξυλον» [πιθανώς είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- Αγκινάρα [*Cynara cardunculus* L. (Asteraceae)]
- Αγριάδα [*Cynodon dactylon* (L.) Pers. (Poaceae)]
- Αίμα του δράκου [*Draco daemonorops* (Willd.) Blume (Arecaceae)]
- Ακακία - άκανθα Αιγυπτία [είδος του γένους *Acacia* Mill. (Fabaceae)]
- Άκορος [*Acorus calamus* L. (Acoraceae)]
- «Αλεπούπορδη» [είδος του γένους *Lycoperdon* (Agaricaceae)]
- Αλθαία [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae)]
- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκιά», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Αλόη [είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- «Αλόη σαρακινική» [πιθανώς είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- «Αμάραντος» [είδος του γένους *Helichrysum* Mill. (Asteraceae) ή του γένους *Sedum* L. (Crassulaceae), πιθανώς *Helichrysum stoechas* (L.) Moench ή *Sedum acre* L.]
- Αμμωνιακό κόμμι [*Dorema ammoniacum* D. Don (Apiaceae)]
- Αμπέλι [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- «Άμπρα» [είδος ρητίνης]
- Αμυγδαλιά [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- «Ανεμόχορτον» [πιθανώς *Apera spica-venti* (L.) P. Beauv. (Poaceae) ή περδικόχορτο, είδος του γένους *Parietaria* L. (Urticaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]

- Αντίδι [*Cichorium endivia* L. (Asteraceae)]
- Αντράκλα [*Portulaca oleracea* L. (Portulacaceae)]
- Ανωνίδα [είδος του γένους *Ononis* L. (Fabaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Απήγανος άγριος [πιθανώς *Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αραβικό κόμμα [*Acacia senegal* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Αριστολοχία [είδος του γένους *Aristolochia* L. (Aristolochiaceae)]
- Άρκευθος [είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae)]
- Αρμυρίκι [είδος του γένους *Tamarix* L. (Tamaricaceae)]
- «Άρνόγλωσσον» [πιθανώς πεντάνευρο, είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- «Άσαρον» (άσαρο) [πιθανώς *Asarum europaeum* L. (Aristolochiaceae) ή είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Αψιθιά («αψιθέα», «αψίνθι», «αψινθίαν», «αψίνθιν», «αψίνθιον», «πελίνον») [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βαλανιδιά [είδος του γένους *Quercus* L. (Fagaceae)]
- Βαλεριάνα [είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Βάλσαμο της Μέκκας [*Commiphora gileadensis* (L.) C. Chr (Burseraceae)]
- Βαμβάκι [είδος του γένους *Gossypium* L. (Malvaceae)]
- «Βάρσαμο» [πιθανώς υπερικό, *Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- Βασιλικός [*Ocimum basilicum* L. (Lamiaceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Βδέλιο [*Nyssa sylvatica* Marshall (Cornaceae)]
- Βερκοκιά [*Prunus armeniaca* L. (Rosaceae)]
- Βέρμπενα [*Verbena officinalis* L. (Verbenaceae)]
- Βερόνικα [*Veronica officinalis* L. (Plantaginaceae)]
- Βήχιο [*Tussilago farfara* L. (Asteraceae)]
- Βοϊδόγλωσσα («βοδογόλωσσον», «βουγλώσσα», «βούγλωσσα, ήτοι μποράντζα», «βούγλωσσον») [πιθανώς *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreacea) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]

- «Γαϊδουράγκαθο» [είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae) ή του γένους *Silybum* Adans. (Asteraceae) ή του γένους *Onopordum* L. (Asteraceae) ή του γένους *Ononis* L. (Fabaceae), πιθανώς *Carduus marianus* L. ή *Silybum marianum* (L.) Gaertn. ή *Onopordum acanthium* L. ή *Ononis spinosa* L.]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- «Γαύρος» [πιθανώς *Carpinus betulus* L. (Betulaceae)]
- Γεντιανή [*Gentiana lutea* L. (Gentianaceae)]
- Γκαλαγκάλ [*Alpinia galanga* (L.) Sw. (Zingiberaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Γογγύλι [*Brassica oleracea* var. *gongylodes* L. (Brassicaceae)]
- Δαδί [είδος ρητινούχου ξύλου]
- Δαμασκηλιά [*Prunus domestica* L. (Rosaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δελφίνιο - αγριοσταφίδα [*Delphinium staphisagria* L. (Ranunculaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- «Δενδρομολόχα» [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae) ή του γένους *Malva* L. (Malvaceae), πιθανώς *Althaea rosea* (L.) Crav. ή *Althaea officinalis* L. ή *Malva sylvestris* L.]
- Δίκταμος [*Origanum dictamnus* L. (Lamiaceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ελιά άγρια [*Olea europaea* var. *sylvestris* (Mill.) Lehr (Oleaceae)]
- Ελλέβορος [είδος του γένους *Helleborus* L. (Ranunculaceae)]
- «Ερμοδάκτυλο» [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae) = *Hermodactylus* Mill. (Iridaceae) ή του γένους *Colchicum* L. (Colchicaceae) ή του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae), πιθανώς *Iris tuberosa* L. = *Hermodactylus tuberosus* (L.) Mill.]
- Ευπατόριο [*Agrimonia eupatoria* L. (Rosaceae)]
- Ευφόρβιο [είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- «Ευφροσύνη» [πιθανώς βοϊδόγλωσσα, *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]

- «Ζαμπάκι» [πιθανώς είδος του γένους *Narcissus* L. (Amaryllidaceae) ή του γένους *Iris* L. (Iridaceae) ή του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- «Ζαμπουρουτού» [πιθανώς αγάη, είδος του γένους *Agave* L. (Asparagaceae)]
- «Ζοτόρια» (ζεδοάρια) [πιθανώς *Curcuma zedoaria* (Christm.) Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Ζουρμπάτι» [είδος του γένους *Alpinia* Roxb. (Zingiberaceae) ή του γένους *Curcuma* L. (Zingiberaceae) ή του γένους *Zingiber* Mill. (Zingiberaceae), πιθανώς *Alpinia zerumbet* (Pers.) B.L. Burtt & R.M. Sm. ή *Curcuma longa* L. ή *Zingiber zerumbet* (L.) Sm.]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Ήλεκτρο [είδος ρητίνης]
- Ήρα [*Lolium temulentum* L. (Poaceae)]
- Θρούμπι [είδος του γένους *Satureja* L. (Lamiaceae)]
- Θυμάρι [είδος του γένους *Thymus* L. (Lamiaceae)]
- Ιξός [*Viscum album* L. (Viscaceae)]
- Τον (μενεξές) [*Viola odorata* L. (Violaceae)]
- Ιππουρίδα [είδος του γένους *Equisetum* L. (Equisetaceae) ή του γένους *Hippuris* L. (Plantaginaceae)]
- Ίριδα [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae)]
- Ιτιά [είδος του γένους *Salix* L. (Salicaceae)]
- Καλαμιά [πιθανώς κοινό καλάμι, *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. (Poaceae) ή είδος του γένους *Acorus* L. (Acoraceae)]
- Καλαμίνθη [είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Καμφορά [*Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl (Lauraceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- «Κανέλα μινίο» [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff (Lauraceae)]
- Κάνναβη [είδος του γένους *Cannabis* L. (Cannabaceae)]
- Κάνναβη άγρια [είδος του γένους *Cannabis* L. (Cannabaceae)]
- Καπνός [είδος του γένους *Nicotiana* L. (Solanaceae)]
- Καπνόχορτο («καπινέα») [*Fumaria officinalis* L. (Papaveraceae)]
- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]
- «Καπροχόρτι» [πιθανώς χοιρομουρίδα, *Helminthotheca echioides* (L.) Holub (Asteraceae) ή χοιροβότανο, αντράκλα, *Portulaca oleracea* L. (Portulacaceae)]

- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- «Κάρδαμο άγριο» [είδος του γένους *Lepidium* L. (Brassicaceae) ή του γένους *Capsella* Medik. (Brassicaceae), πιθανώς *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.]
- «Καρδιοσάνκτο» (κνήκος) [πιθανώς *Centaurea benedicta* (L.) L. (Asteraceae)]
- Καρότο [*Daucus carota* L. (Apiaceae)]
- Καρπουζιά («χειμωνικό») [*Citrullus lanatus* (Thunb.) Matsum. & Nakai (Cucurbitaceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κασσία («κάσιαν») [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Καφές [είδος του γένους *Coffea* L. (Rubiaceae)]
- Κέδρος [είδος του γένους *Cedrus* Trew (Pinaceae)]
- Κενταύρια [*Centaurea cyanus* L. (Asteraceae)]
- Κερασιά [*Prunus avium* (L.) L. (Rosaceae)]
- Κεχρί [πιθανώς *Panicum miliaceum* L. (Poaceae)]
- Κινία [*Smilax china* L. (Smilacaceae)]
- Κισσός [*Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- «Κισσόφυλλα της γης» [πιθανώς κισσός, *Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- Κιτριά [*Citrus medica* L. (Rutaceae)]
- Κιχώριο [*Cichorium intybus* L. (Asteraceae)]
- Κόκα [*Erythroxylum coca* Lam. (Erythroxylaceae)]
- Κολιάνδρο [*Coriandrum sativum* L. (Apiaceae)]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- «Κομμίδι» [είδος ρητίνης]
- «Κονυζά», «κόνυζον» [πιθανώς είδος του γένους *Inula* L. (Asteraceae) ή του γένους *Erigeron* L. (Asteraceae)]
- «Κοραλλίνα» (είδος φυκιού), «μυρκοβότανον» [πιθανώς είδος του γένους *Corallina* L. (Corallinaceae)]
- Κουκί [*Vicia faba* L. (Fabaceae)]
- Κουκουνάρι [είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae)]
- Κουμαριά [είδος του γένους *Arbutus* L. (Ericaceae)]
- Κουρκουμάς [*Curcuma longa* L. (Zingiberaceae)]

- Κουσκούτα [*Cuscuta epithimum* (L.) L. (Convolvulaceae)]
- Κρασιά [είδος του γένους *Cornus* L. (Cornaceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- «Κρίσσο» [πιθανώς είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae)]
- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κυδωνιά [*Cydonia oblonga* Mill. (Rosaceae)]
- Κυκλάμινο [είδος του γένους *Cyclamen* L. (Primulaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]
- Κύπειρος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]
- Κύπειρος στογγυλός [*Cyperus rotundus* L. (Cyperaceae)]
- «Κώστος» [πιθανώς είδος του γένους *Costus* L. (Costaceae)]
- Λαδανιά [*Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- Λαθούρι [είδος του γένους *Lathyrus* L. (Fabaceae)]
- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Λάχανο («κράμβιο», «κραμπί», «κραμπολάχανο») [*Brassica oleracea* var. *capitata* (Brassicaceae)]
- Λάχανο κόκκινο [*Brassica oleracea* var. *capitata* f. *rubra* (Brassicaceae)]
- «Λάχανο χρυσό» [πιθανώς είδος του γένους *Brassica* L. (Brassicaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- Λεύκα [είδος του γένους *Populus* L. (Salicaceae)]
- «Λευκακάνθη» [πιθανώς είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae) ή του γένους *Xanthium* L. (Asteraceae) ή του γένους *Rhamnus* L. (Rhamnaceae) ή του γένους *Crataegus* L. (Rosaceae)]
- Λιβάνι («θυμίαμα», «λιβάνος», «θυμίαμα άσπρον», «λιβάνι αρσενικόν») [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λιθόσπερμο [είδος του γένους *Lithospermum* L. (Boraginaceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- «Λίνιον σάντο» [πιθανώς αγιόξυλο, είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- Λούπινα [είδος του γένους *Lupinus* L. (Fabaceae)]

- Λυγαριά [*Vitex agnus – castus* L. (Lamiaceae)]
- Μαϊντανός («μακεδονήσι», «μακεδονήσιον», «πατριτσέλι», «πετροσέλινον») [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- «Μαλαθροβότανον» [πιθανώς μάραθο, *Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μανδραγόρας [*Mandragora officinarum* L. (Solanaceae)]
- «Μάννα» (μελία, φράξινος) [*Fraxinus ornus* L. (Oleaceae)]
- Μαντζουράνα [*Origanum majorana* L. (Lamiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Μαστίχι», «μαστίχη» («μαστίχι άσπρον», «μαστίχι αρσενικόν») [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- «Μαστίχη μίνιον» [είδος μαστίχας]
- Μαρούλι [*Lactuca sativa* L. (Asteraceae)]
- Μαρούλι κεφαλωτό («κρέτσικο») [*Lactuca sativa* var. *capitata* L. (Asteraceae)]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]
- Μελίλωτος [*Melilotus officinalis* (L.) Lam. (Fabaceae)]
- Μελισσόχορτο [*Melissa officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Μηλιά [*Malus domestica* Borkh. (Rosaceae)]
- Μήιον [*Meum athamanticum* Jacq. (Apiaceae)]
- «Μικρό άμι(ο)», «κορασάνι» [πιθανώς είδος του γένους *Ammi* L. (Apiaceae) ή του γένους *Trachyspermum* Link (Apiaceae)]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μολόχα άγρια [*Malva sylvestris* L. (Malvaceae)]
- «Μοσκολάδανον» [πιθανώς λαδανιά, *Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μουριά [είδος του γένους *Morus* L. (Moraceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Μπιστόρτα [*Bistorta officinalis* Delarbre (Polygonaceae)]
- Μπουράντζα («μποράντσια», «μπορούσα», «ποραίσα») [*Borago officinalis* L. (Boraginaceae)]
- «Μυριόφυλλο» (αχιλλέα) [είδος του γένους *Achillea* L. (Asteraceae), πιθανώς *Achillea millefolium* L.]
- Μυρόξυλο [*Myroxylon balsatum* var. *pereirae* (Royle) Harms (Fabaceae)]
- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]

- «Νάρδον ινδικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Νάρδον ιταλικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Νάρδον κελτικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Νάρδον» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- Νεραντζιά [*Citrus aurantium* L. (Rutaceae)]
- «Ξινήθρα» [είδος του γένους *Oxalis* L. (Oxalidaceae) ή του γένους *Rumex* L. (Polygonaceae)]
- Ευλαλόη, αγάλοχον («ουνταγάτσι», «ουταγάτσι») [είδος του γένους *Aquilaria* Lam. (Thymelaeaceae)]
- «Ξύλον νεφριτικόν» [πιθανώς φτέρη, είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]
- «Οβρέα» (βρυωνία, αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- «Ολτούχαρ» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- Οξυφοίνικας [*Tamarindus indica* L. (Fabaceae)]
- «Οφιοβότανον» [πιθανώς δρακοντιά, είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Παιωνία [είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]
- «Πάλδαλον» [πιθανώς *Doronicum pardalianches* L. (Asteraceae)]
- Παλιούρι [*Paliurus spina-christi* Mill. (Rhamnaceae)]
- Παπαρούνα [*Papaver rhoeas* L. (Papaveraceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «αφχιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- «Πενταδάκτυλον» [πιθανώς πεντάφυλλο, είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Πεντάφυλλο («τορμεντίλα») [είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]

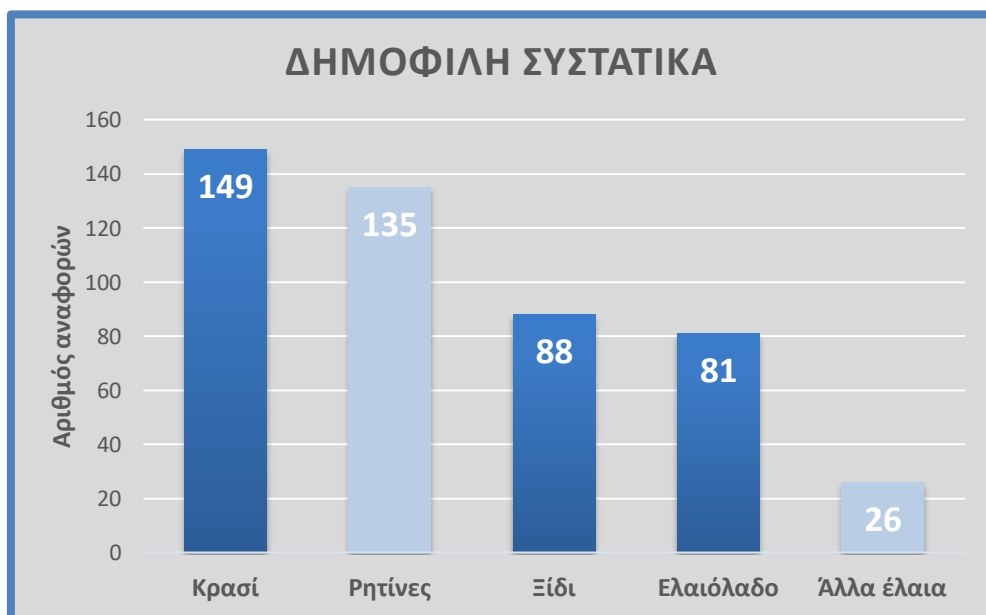
- «Πέπερ» [πιθανώς είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae) ή του γένους *Capsicum* L. (Solanaceae)]
- «Πεπερία» [πιθανώς είδος του γένους *Capsicum* L. (Solanaceae)]
- Πεπονιά [*Cucumis melo* L. (Cucurbitaceae)]
- Περδικόχορτο [είδος του γένους *Parietaria* L. (Urticaceae)]
- Περιστερόχορτο («περιστερεών», «περιστερεώνη») [είδος του γένους *Peristeria* Hook. (Orchidaceae)]
- «Περφουλιάτα βοτάνη» [πιθανώς *Eupatorium perfoliatum* L. (Asteraceae) ή *Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- «Πιγώνια» ή «πιγωνία» [πιθανώς μιγόνια, είδος του γένους *Begonia* L. (Begoniaceae) ή παιωνία, είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]
- Πικραγγουριά [*Ecballium elaterium* (L.) A. Rich. (Cucurbitaceae)]
- «Πικραλίδα» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]
- Πικραμύγδαλα [είδος του γένους *Prunus* L. (Rosaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπέρι κουμπέμπα [*Piper cubeba* L. f. (Piperaceae)]
- Πιπέρι μακρύ (μακροπίπερο) [*Piper longum* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- «Πλακοκύμινον» [πιθανώς είδος του γένους *Cuminum* L. (Apiaceae)]
- «Πλάνος» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- Πλάτανος [είδος του γένους *Platanus* L. (Platanaceae)]
- Πλατομαντήλα [είδος του γένους *Arctium* L. (Asteraceae) ή του γένους *Nymphaea* L. (Nymphaeaceae), πιθανώς *Arctium lappa* L.]
- «Πολυγόνατον» [πιθανώς είδος του γένους *Polygonatum* Mill. (Asparagaceae)]
- Πολυπόδι [*Polypodium vulgare* L. (Polypodiaceae)]
- Πολυτρίχι («πολύτριχον») [πιθανώς *Adiantum capillus-veneris* L. (Pteridaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Πύρεθρο [είδος του γένους *Tanacetum* L. = *Pyrethrum* Medik. = *Pyrethrum* Zinn (Asteraceae) ή του γένους *Chrysanthemum* L. (Asteraceae)]

- Ραβέντι («ορέον», «ορέον ινδικόν», «ρεβέντι», «ρεομπαρμπαρόν») [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]
- «Ραδίκι» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Ρεβίθι «μαύρο» [πιθανώς είδος του γένους *Cicer* L. (Fabaceae)]
- «Ρεπανίδα» [είδος του γένους *Raphanus* L. (Brassicaceae), πιθανώς *Raphanus sativus* L.]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Ροδακινιά [*Prunus persica* (L.) Batsch (Rosaceae)]
- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- Ροδιά άγρια [είδος του γένους *Punica* L. (Lythraceae)]
- Ροδοδάφνη, νήριον («ροδόφνη») [*Nerium oleander* L. (Apocynaceae)]
- Ρούδι [*Rhus coriaria* L. (Anacardiaceae)]
- Ρύζι [είδος του γένους *Oryza* L. (Poaceae)]
- Σάλβια [είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae)]
- «Σάλβινα» [πιθανώς είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή του γένους *Salvinia* Ség. (Salviniaceae)]
- Σαλέπι [*Orchis mascula* (L.) L. (Orchidaceae)]
- Σαμπούκος [*Sambucus nigra* L. (Adoxaceae)]
- Σανδαλόξυλο [είδος του γένους *Santalum* L. (Santalaceae)]
- Σαρκόκολλα [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- «Σαρκοφάς» (σαρκοφάγο φυτό) [πιθανώς *Dionaea muscipula* J. Ellis (Droseraceae) ή είδος του γένους *Drosera* L. (Droseraceae)]
- Σαρσαπαρίλλα («ζαπαρίνον», «σαπαρίνα») [είδος του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Σασσαφράς [*Sassafras albidum* (Nutt.) Ness (Lauraceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]

- «Σερπέλο καμπέστρε» (σέρπυλο, έρπυλλο) [πιθανώς *Thymus serpyllum* L. (Lamiaceae) ή είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Σέσκουλο («σεύκλο», «σεύτλο», «πάζι») [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σέσκουλο λευκό [είδος του γένους *Beta* L. (Chenopodiaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αλεύρι, αμυλάλευρο, πίτουρο, ψωμί)
- Σκαμμωνία - διαγρίδιον [*Convolvulus scammonia* L. (Convolvulaceae)]
- «Σκάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Σκαρόχορτο («σκαρολάχανον») [*Mercurialis annua* L. (Euphorbiaceae)]
- Σκολοπέντριο [*Asplenium scolopendrium* L. (Aspleniaceae)]
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Σκορπίδι [είδος του γένους *Asplenium* L. (Aspleniaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- Σπαράγγι [*Asparagus officinalis* L. (Asparagaceae)]
- «Σταφυλίνος» [πιθανώς άγριο καρότο, είδος του γένους *Daucus* L. (Apiaceae)]
- Στρώγος [*Solanum nigrum* L. (Solanaceae)]
- «Στύρακας» (βενζοϊκό κόμμα) [είδος του γένους *Styrax* L. (Styracaceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- Συκιά άγρια [*Ficus carica* var. *caprificus* (Risso) Tschirch & Ravasini (Moraceae)]
- Σύμφυτο μεγάλο [είδος του γένους *Symphytum* L. (Boraginaceae)]
- Σχίνος - μαστίχα Χίου («σακίζι») [*Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae)]
- Σχίνος [*Pistacia lentiscus* L. (Anacardiaceae)]
- Τακαμάκα [*Calophyllum inophyllum* L. (Clusiaceae)]
- Τανατσέτο («αβασκαντήρας») [*Tanacetum parthenium* (L.) Sch. Bip. (Asteraceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- «Τετράγκαθον», «κετρές» [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Τεύκριο [*Teucrium polium* L. (Lamiaceae)]
- Τζιτζυφιά [*Ziziphus jujuba* Mill. (Rhamnaceae)]

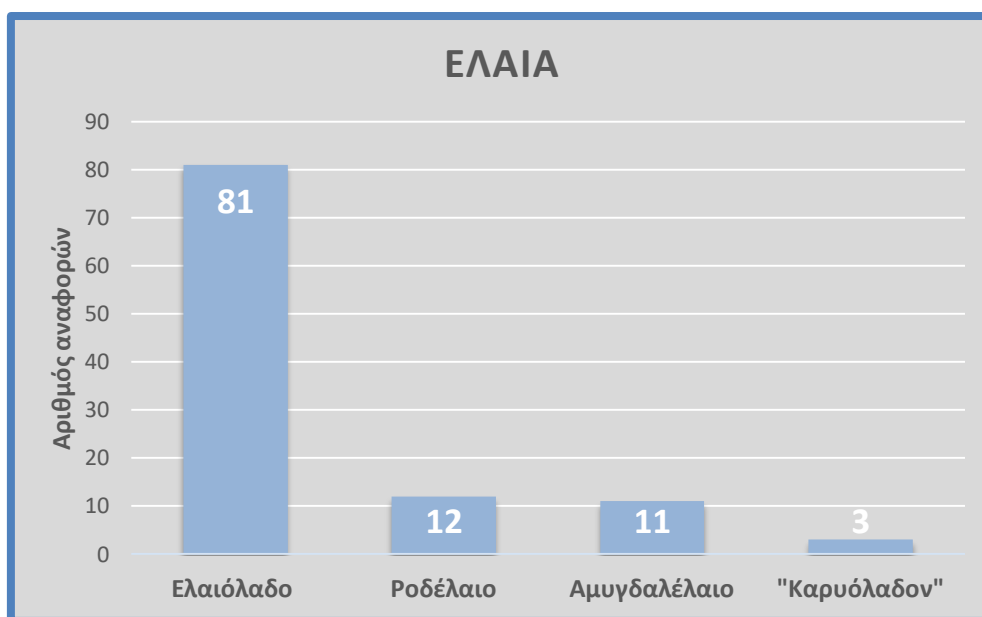
- «Τζοπιτζίνι» [πιθανώς αγιόξυλο, είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- «Τραγάκανθον» [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Τράγιο («κριοβότανον», «τραγί») [πιθανώς είδος του γένους *Pimpinella* L. (Apiaceae)]
- Τριανταφυλλιά [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριανταφυλλιά άγρια [*Rosa canina* L. (Rosaceae)]
- Τριβόλι [*Tribulus terrestris* L. (Zygophyllaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Τριφύλλι [είδος του γένους *Trifolium* L. (Fabaceae)]
- «Τριχοβότανον» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- Τσουκνίδα [είδος του γένους *Urtica* L. (Urticaceae)]
- Υοσκύαμος [είδος του γένους *Hyoscyamus* L. (Solanaceae)]
- Υπερικό («πίλατρον», «πιλατρούν») [*Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- Ύσσωπος [*Hyssopus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]
- Φασκόμηλο [*Salvia officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Φλαμούρι [είδος του γένους *Tilia* L. (Malvaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]
- Φλόμος [πιθανώς *Verbascum thapsus* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Φουντουκιά [είδος του γένους *Corylus* L. (Betulaceae)]
- Φράουλα άγρια [*Fragaria vesca* L. (Rosaceae)]
- Φτελιά [είδος του γένους *Ulmus* L. (Ulmaceae)]
- Φτέρη, «πτέρη μονόκλωνος» [πιθανώς είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]
- «Χαμέτσι» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- «Χαμοβρούμη» [πιθανώς είδος του γένους *Avena* L. (Poaceae)]
- Χαμοδρυά («χαμαΐδρυον», «χαμαιδρών») [πιθανώς *Ajuga chamaepitys* (L.) Schreb. (Lamiaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

- «Χαμοπαπαδιά» [πιθανώς χαμομήλι, *Matricaria recutita* L. (Asteraceae) ή είδος του γένους *Anthemis* L. (Asteraceae) ή του γένους *Chamaemelum* Mill. (Asteraceae)]
- Χαρουπιά [*Ceratonia siliqua* L. (Fabaceae)]
- «Χελιδονία μεγάλη» [πιθανώς χελιδονόχορτο, *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- «Χελιδονία» [πιθανώς χελιδονόχορτο, *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- «Χελιδόνιον» (χελιδονόχορτο) [πιθανώς *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- Χουρμαδιά [*Phoenix dactylifera* L. (Arecaceae)]
- Χρένο [είδος του γένους *Armoracia* G. Gaertn. et al. (Brassicaceae), πιθανώς *Armoracia rusticana* G. Gaertn. et al.]
- «Ψαθόχορτον» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- Ψαλιδόχορτο [πιθανώς είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae) ή του γένους *Adiantum* L. (Pteridaceae)]
- Ψύλλιο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Ψωρόχορτο [είδος του γένους *Knautia* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Scabiosa* L. (Caprifoliaceae)]

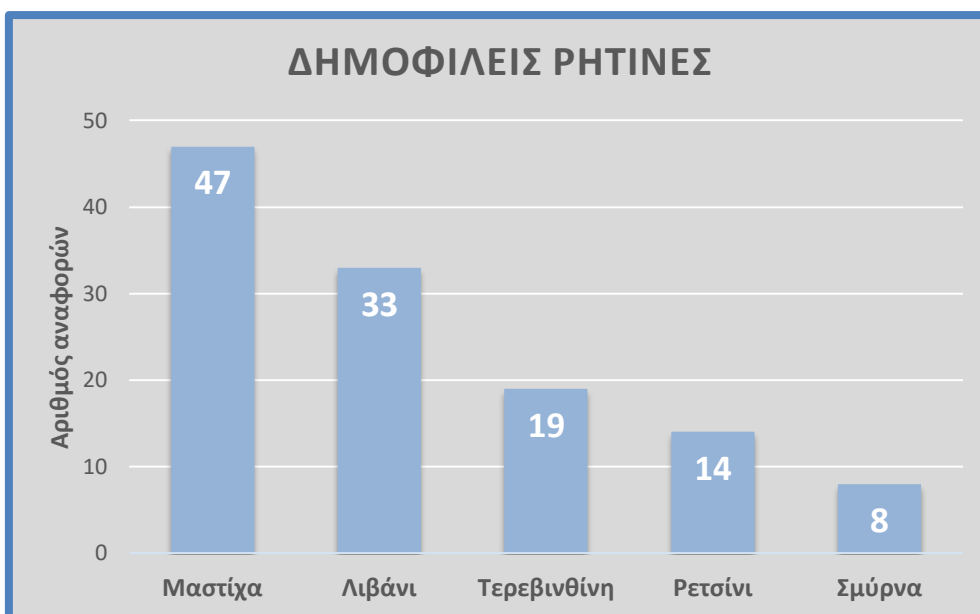
Γράφημα 5

Τα τρία φυτικά συστατικά που εντοπίζονται πιο πολλές φορές στις παραπάνω ιατροσοφικές συνταγές είναι το κρασί, το ξίδι και το ελαιόλαδο. Ειδικότερα, το κρασί απαντά σε 149 συνταγές, το ξίδι σε 88 και το ελαιόλαδο σε 81. Η συχνή παρουσία των εν λόγω προϊόντων στις ιατροσοφικές συνταγές είναι, βέβαια, αναμενόμενη καθώς τα συγκεκριμένα υλικά λειτουργούσαν συνήθως ως διαλύτες άλλων φυτικών δρογών. Άλλα έλαια που χρησιμοποιούνταν σε μικρότερη κλίμακα ήταν το αμυγδαλέλαιο, το ροδέλαιο και το «καρυόλαδον». Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στα γραφήματα 5 και 6.

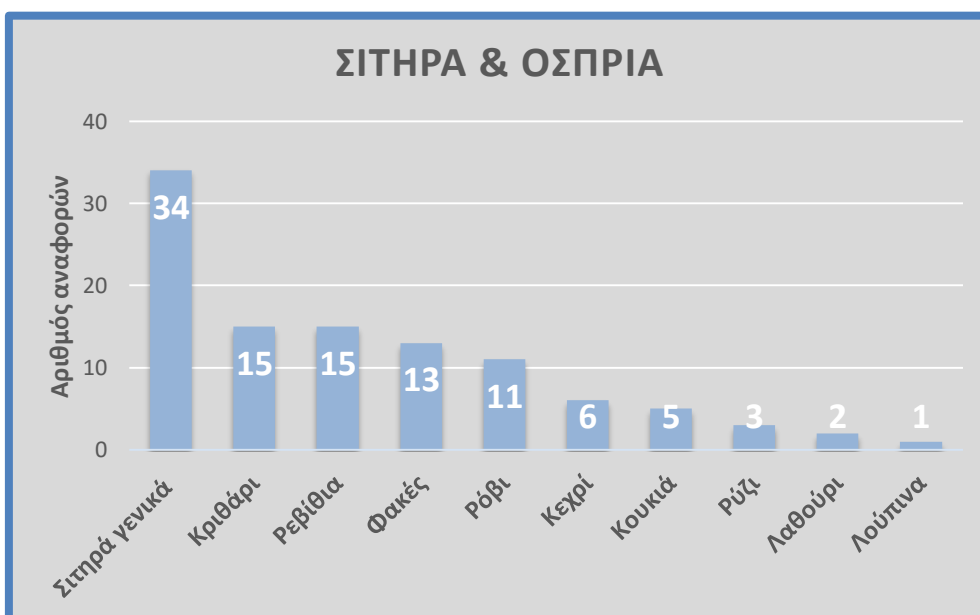
Γράφημα 6

Ιδιαίτερα συχνή φαίνεται ότι ήταν και η χρήση διαφόρων φυτικών ρητινών. Οι πιο δημοφιλείς ρητίνες που καταγράφονται είναι το «μαστίχι» ή η «μαστίχη», που πιθανώς αναφέρεται στη μαστίχα Χίου ή κάποιο άλλο είδος που δεν δηλώνεται ξεκάθαρα (σαφής αναφορά στον σχίνο-μαστίχα Χίου γίνεται μόνο μία φορά), το λιβάνι, η τερεβινθίνη, το ρετσίνι και η σμύρνα. Η χρήση των εν λόγω ρητινών επισημαίνεται συνολικά 121 φορές. Ελάχιστες φορές απαντούν πιο σπάνιες ρητίνες όπως το αμμωνιακό κόμμι (4 φορές), το ήλεκτρο (4 φορές), η «άμπρα» (2 φορές), το βάλαμο της Μέκκας (1 φορά), το αραβικό κόμμι (1 φορά), το βενζοϊκό κόμμι (1 φορά) και το «κομμίδι» (1 φορά). Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στο γράφημα 7.

Γράφημα 7

Παράλληλα, σε αρκετές συνταγές παρατηρείται η χρήση σιτηρών τα οποία συνήθως λειτουργούσαν ως έκδοχα. Πιο συγκεκριμένα, σε 34 περιπτώσεις γίνεται γενικά αναφορά σε πρώτες ύλες από σιτηρά ή προϊόντα σιτηρών χωρίς να διευκρινίζεται το είδος τους αλλά μόνο η μορφή τους (π.χ. αλεύρι, αμυλάλευρο, πίτουρο, ψωμί). Επιπροσθέτως, σε 15 συνταγές δηλώνεται ότι χρησιμοποιείται κριθάρι, σε 6 συνταγές κεχρί και μόλις σε 3 συνταγές εντοπίζεται η χρήση ρυζιού.

Γράφημα 8

Αντίστοιχα, ως συστατικά των φαρμακευτικών συνταγών, απαντούν και ορισμένα είδη οσπρίων όπως τα ρεβίθια (15 φορές), οι φακές (13 φορές), το ρόβι (11 φορές), τα κουκιά (5 φορές), το λαθούρι (2 φορές) και τα λούπινα (1 φορά). Οι αναφορές στα εν λόγω όσπρια ανέρχονται συνολικά σε 47. Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στο γράφημα 8.

Ως προς τα προϊόντα του αμπελιού, εκτός από το κρασί και το ξίδι, χρησιμοποιούνταν και άλλα υλικά που προέρχονταν από το εν λόγω φυτικό είδος. Μεταξύ αυτών, εντοπίζεται η ρακή, το κρεμόριο, ο μούστος, το πετιμέζι, το «ζίβιτον» (είδος κρασιού ή αποστάγματος), οι σταφίδες και τα αμπελόφυλλα. Οι αναφορές σε αμπελοινικά συστατικά, πλην του κρασιού και του ξιδιού, αγγίζουν τις 35. Οι συνολικές αναφορές σε δρόγες ή προϊόντα από αμπέλι ανέρχονται σε 272. Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στο γράφημα 9.

Γράφημα 9

Συγχρόνως με τα υλικά που προέρχονταν από το αμπέλι, αρκετά δημοφιλής φαίνεται ότι ήταν και τα συστατικά που είχαν ως βάση το τριαντάφυλλο. Σε αυτά, μαζί με δρόγες όπως τα άνθη ή ο καρπός της τριανταφυλλιάς, συγκαταλέγονται το ροδέλαιο, το ροδόσταγμα, η ροδοζάχαρη, το σιρόπι ρόδων, το «ροδόμελι», το «ροδόξιδον», καθώς και άλλα σκευάσματα με τριαντάφυλλα που αναφέρονται ως «διαρόδον», «ροδάτο» ή «ρόδινον». Οι συνολικές αναφορές σε δρόγες ή προϊόντα από τρια-

ντάφυλλο ανέρχονται σε 68. Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στο γράφημα 10.

Γράφημα 10

Πέρα από τα παραπάνω, οι δρόγες που απαντούν πιο συχνά στα εν λόγω ιατροσοφικά χειρόγραφα είναι ο απήγανος και η κανέλα, σε 34 και 30 συνταγές αντίστοιχα. Από 20 έως 29 αναφορές επισημαίνονται για 13 ακόμα φυτά (δάφνη, δυόσμος, κύμινο, μάραθο, μοσχοκάρυδο, κρόκος, μολόχα, αψιθιά, πιπέρι, γαρύφαλλο, λινάρι, σκόρδο και συκιά) ενώ άλλα 24 ταυτοποιημένα φυτά εντοπίζονται σε 10-19 συνταγές. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται συγκεντρωτικά στον πίνακα που ακολουθεί:

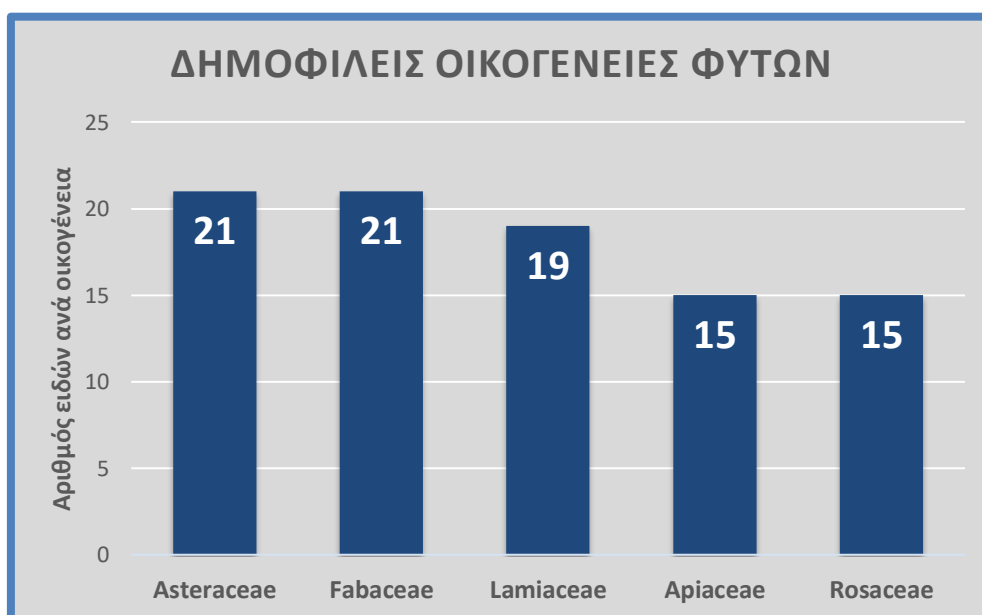
<u>Φυτό / Δρόγη</u>	<u>Αριθμός συνταγών</u>
▪ Απήγανος [<i>Ruta graveolens</i> L. (Rutaceae)]	→ 34
▪ Κανέλα [<i>Cinnamomum verum</i> J. Presl (Lauraceae)]	→ 30
▪ Δάφνη [<i>Laurus nobilis</i> L. (Lauraceae)]	→ 29
▪ Δυόσμος [<i>Mentha spicata</i> L. (Lamiaceae)]	→ 28
▪ Κύμινο [<i>Cuminum cyminum</i> L. (Apiaceae)]	→ 28
▪ Μάραθο [<i>Foeniculum vulgare</i> Mill. (Apiaceae)]	→ 28
▪ Μοσχοκάρυδο [<i>Myristica fragrans</i> Houtt. (Myristicaceae)]	→ 28
▪ Κρόκος [<i>Crocus sativus</i> L. (Iridaceae)]	→ 26
▪ Μολόχα [είδος του γένους <i>Malva</i> L. (Malvaceae)]	→ 25

▪ Αψιθιά [είδος του γένους <i>Artemisia</i> L. (Asteraceae)]	→	24
▪ Πιπέρι [είδος του γένους <i>Piper</i> L. (Piperaceae)]	→	22
▪ Γαρούφαλλο [<i>Caryophyllus aromaticus</i> L. (Myrtaceae)]	→	20
▪ Λινάρι [<i>Linum usitatissimum</i> L. (Linaceae)]	→	20
▪ Σκόρδο [<i>Allium sativum</i> L. (Amaryllidaceae)]	→	20
▪ Συκιά [<i>Ficus carica</i> L. (Moraceae)]	→	20
▪ Κολοκυθιά [είδος του γένους <i>Cucurbita</i> L. (Cucurbitaceae)]	→	19
▪ Ζοχός [<i>Sonchus oleraceus</i> L. (Asteraceae)]	→	19
▪ Πουρνάρι [<i>Quercus coccifera</i> L. (Fagaceae)]	→	18
▪ Πιπερόριζα [<i>Zingiber officinale</i> Roscoe (Zingiberaceae)]	→	18
▪ Πεντάνευρο [είδος του γένους <i>Plantago</i> L. (Plantaginaceae)]	→	17
▪ Ρίγανη [είδος του γένους <i>Origanum</i> L. (Lamiaceae)]	→	16
▪ Γλυκόριζα [είδος του γένους <i>Glycyrrhiza</i> L. (Fabaceae)]	→	15
▪ Ραπάνι [<i>Raphanus sativus</i> L. (Brassicaceae)]	→	15
▪ Σέλινο [<i>Apium graveolens</i> L. (Apiaceae)]	→	15
▪ Άνηθος [<i>Anethum graveolens</i> L. (Apiaceae)]	→	14
▪ Γλυκάνισο [<i>Pimpinella anisum</i> L. (Apiaceae)]	→	14
▪ Δενδρολίβανο [<i>Rosmarinus officinalis</i> L. (Lamiaceae)]	→	13
▪ Κρεμμύδι [<i>Allium cepa</i> L. (Amaryllidaceae)]	→	13
▪ Μπετόνικα [<i>Stachys officinalis</i> (L.) Trevis. (Lamiaceae)]	→	13
▪ Πράσο [<i>Allium ampeloprasum</i> L. (Amaryllidaceae)]	→	13
▪ Ραβέντι [είδος του γένους <i>Rheum</i> L. (Polygonaceae)]	→	13
▪ Βάτος [είδος του γένους <i>Rubus</i> L. (Rosaceae)]	→	13
▪ Λάπαθο [<i>Rumex crispus</i> L. (Polygonaceae)]	→	12
▪ Φλησκούνι [<i>Mentha pulegium</i> L. (Lamiaceae)]	→	12
▪ Λεμονιά [<i>Citrus limon</i> (L.) Burm. f. (Rutaceae)]	→	10
▪ Μαϊντανός [<i>Petroselinum crispum</i> (Mill.) Fuss (Apiaceae)]	→	10
▪ Παπαρούνα [<i>Papaver somniferum</i> L. (Papaveraceae)]	→	10
▪ Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [<i>Senna alexandrina</i> Mill. (Fabaceae)]	→	10
▪ Σκυλοκρεμμύδα [<i>Urginea maritima</i> (L.) Baker (Asparagaceae)]	→	10

Αναμφίβολα, οι περισσότερες δρόγες απαντούν λιγότερες από 10 φορές. Ειδικότερα, για πάνω από 80 φυτικά συστατικά εντοπίζονται 3-9 αναφορές ανά συστατικό ενώ περισσότερα από 150 φυτά ή δρόγες επισημαίνονται μόνο σε μία ή δύο συ-

νταγές. Σε κάθε περίπτωση, είναι αδιαμφισβήτητη η πληθώρα των φυτικών συστατικών που καταγράφεται στις ιατροσοφικές συνταγές.

Η ποικιλία των εν λόγω φυτικών δρογών καταδεικνύεται και από τις πολυάριθμες διαφορετικές οικογένειες στις οποίες ανήκουν τα συγκεκριμένα φυτικά είδη. Τα φυτικά συστατικά που χρησιμοποιούνται στις παραπάνω ιατροσοφικές συνταγές προέρχονται από φυτά που ανήκουν συνολικά σε περισσότερες από 85 βοτανικές οικογένειες. Στις πιο πολλές από αυτές συγκαταλέγεται ένα ή δύο από τα εν λόγω φυτικά είδη. Περισσότερα φυτά (15-21 είδη) από εκείνα που καταγράφονται στα ιατροσοφικά κείμενα αντιστοιχούν στις οικογένειες Asteraceae, Fabaceae, Lamiaceae, Apiaceae και Rosaceae. Τα στοιχεία αυτά απεικονίζονται παραστατικά στο γράφημα 11.

Γράφημα 11

Οι βοτανικές οικογένειες στις οποίες ανήκουν τα φυτά που χρησιμοποιούνταν στις ιατροσοφικές συνταγές καθώς και τα ταυτοποιημένα είδη που περιλαμβάνονται σε καθεμία από αυτές είναι, με αλφαβητική σειρά, οι εξής:

Acoraceae:

- Άκορος [*Acorus calamus* L. (Acoraceae)]

Adoxaceae:

- Σαμπούκος [*Sambucus nigra* L. (Adoxaceae)]

Agaricaceae:

- «Αλεπούπορδη» [είδος του γένους *Lycoperdon* (Agaricaceae)]
- Αγαρικό [είδος του γένους *Agaricus* L.:Fr. emend Karst. (Agaricaceae)]

Amaryllidaceae:

- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]

Anacardiaceae:

- Ρουδί [*Rhus coriaria* L. (Anacardiaceae)]
- Σχίνος [*Pistacia lentiscus* L. (Anacardiaceae)]
- Σχίνος - μαστίχα Χίου [*Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]

Apiaceae:

- Αμμωνιακό κόμμα [*Dorema ammoniacum* D. Don (Apiaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Καρότο [*Daucus carota* L. (Apiaceae)]
- Κολιάνδρο [*Coriandrum sativum* L. (Apiaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- «Μαλαθροβότανον» [πιθανώς μάραθο, *Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μήον [*Meum athamanticum* Jacq. (Apiaceae)]
- «Μικρό άμι(ο)», «κορασάν» [πιθανώς είδος του γένους *Ammi* L. (Apiaceae) ή του γένους *Trachyspermum* Link (Apiaceae)]
- «Πλακοκύμινο» [πιθανώς είδος του γένους *Cuminum* L. (Apiaceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- «Σταφυλίνος» [πιθανώς άγριο καρότο, είδος του γένους *Daucus* L. (Apiaceae)]
- Τράγιο [πιθανώς είδος του γένους *Pimpinella* L. (Apiaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]

Aprocynaceae:

- Ροδοδάφνη, νήριον («ροδάφνη») [*Nerium oleander* L. (Aprocynaceae)]

Araceae:

- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- «Οφιοβότανον» [πιθανώς δρακοντιά, είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]

Araliaceae:

- Κισσός [*Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- «Κισσόφυλλα της γης» [πιθανώς κισσός, *Hedera helix* L. (Araliaceae)]

Arecaceae:

- Αίμα του δράκου [*Draco daemonorops* (Willd.) Blume (Arecaceae)]
- Χουρμαδιά [*Phoenix dactylifera* L. (Arecaceae)]

Aristolochiaceae:

- Αριστολοχία [είδος του γένους *Aristolochia* L. (Aristolochiaceae)]

Asparagaceae:

- «Ζαμπουρουτού» [πιθανώς αγαύη, είδος του γένους *Agave* L. (Asparagaceae)]
- «Πολυγόνατον» [πιθανώς είδος του γένους *Polygonatum* Mill. (Asparagaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Σπαράγγι [*Asparagus officinalis* L. (Asparagaceae)]

Aspleniaceae:

- Σκολοπέντριο [*Asplenium scolopendrium* L. (Aspleniaceae)]
- Σκορπίδι [είδος του γένους *Asplenium* L. (Aspleniaceae)]

Asteraceae:

- Αβρότονο [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Αγκινάρα [*Cynara cardunculus* L. (Asteraceae)]
- Αντίδι [*Cichorium endivia* L. (Asteraceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βήχιο [*Tussilago farfara* L. (Asteraceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- «Καρδιοσάνκτο» (κνήκος) [πιθανώς *Centaurea benedicta* (L.) L. (Asteraceae)]
- Κενταύρια [*Centaurea cyanus* L. (Asteraceae)]
- Κιχώριο [*Cichorium intybus* L. (Asteraceae)]
- «Κονυζά», «κόνυζον» [πιθανώς είδος του γένους *Inula* L. (Asteraceae) ή του γένους *Erigeron* L. (Asteraceae)]

- «Κρίσσοι» [πιθανώς είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae)]
- Μαρούλι [*Lactuca sativa* L. (Asteraceae)]
- Μαρούλι κεφαλωτό («κρέτσικο») [*Lactuca sativa* var. *capitata* L. (Asteraceae)]
- «Μυριόφυλλο» (αχιλλέα) [είδος του γένους *Achillea* L. (Asteraceae), πιθανώς *Achillea millefolium* L.]
- «Πάλδαλον» [πιθανώς *Doronicum pardalianches* L. (Asteraceae)]
- «Πικραλίδα» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]
- Πύρεθρο [είδος του γένους *Tanacetum* L. = *Pyrethrum* Medik. = *Pyrethrum* Zinn (Asteraceae) ή του γένους *Chrysanthemum* L. (Asteraceae)]
- «Ραδίκι» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]
- Τανατσέτο («αβασκαντήρας») [*Tanacetum parthenium* (L.) Sch. Bip. (Asteraceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]
- «Χαμοπαπαδιά» [πιθανώς χαμομήλι, *Matricaria recutita* L. (Asteraceae) ή είδος του γένους *Anthemis* L. (Asteraceae) ή του γένους *Chamaemelum* Mill. (Asteraceae)]

Betulaceae:

- «Γαύρος» [πιθανώς *Carpinus betulus* L. (Betulaceae)]
- Φουντουκιά [είδος του γένους *Corylus* L. (Betulaceae)]

Boraginaceae:

- Βοϊδόγλωσσα [πιθανώς *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- «Ευφροσύνη» [πιθανώς βοϊδόγλωσσα, *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- Λιθόσπερμο [είδος του γένους *Lithospermum* L. (Boraginaceae)]
- Μπουράντζα [*Borago officinalis* L. (Boraginaceae)]
- Σύμφυτο μεγάλο [είδος του γένους *Symphytum* L. (Boraginaceae)]

Brassicaceae:

- Γογγύλι [*Brassica oleracea* var. *gongylodes* L. (Brassicaceae)]
- «Κάρδαμο άγριο» [είδος του γένους *Lepidium* L. (Brassicaceae) ή του γένους *Capsella* Medik. (Brassicaceae), πιθανώς *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.]
- Λάχανο [*Brassica oleracea* var. *capitata* (Brassicaceae)]

- Λάχανο κόκκινο [*Brassica oleracea* var. *capitata* f. *rubra* (Brassicaceae)]
- «Λάχανο χρυσό» [πιθανώς είδος του γένους *Brassica* L. (Brassicaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- «Ρεπανίδα» [είδος του γένους *Raphanus* L. (Brassicaceae), πιθανώς *Raphanus sativus* L.]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Χρένο [είδος του γένους *Armoracia* G. Gaertn. et al. (Brassicaceae), πιθανώς *Armoracia rusticana* G. Gaertn. et al.]

Burseraceae:

- Βάλσαμο της Μέκκας [*Commiphora gileadensis* (L.) C. Chr (Burseraceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]

Cannabaceae:

- Κάνναβη [είδος του γένους *Cannabis* L. (Cannabaceae)]
- Κάνναβη άγρια [είδος του γένους *Cannabis* L. (Cannabaceae)]

Capparaceae:

- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]

Caprifoliaceae:

- Βαλεριάνα [είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]

Chenopodiaceae:

- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σέσκουλο λευκό [είδος του γένους *Beta* L. (Chenopodiaceae)]

Cistaceae:

- Λαδανιά [*Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- «Μοσκολάδανον» [πιθανώς λαδανιά, *Cistus creticus* L. (Cistaceae)]

Clusiaceae:

- Τακαμάκα [*Calophyllum inophyllum* L. (Clusiaceae)]

Convolvulaceae:

- Κουσκούτα [*Cuscuta epithymum* (L.) L. (Convolvulaceae)]
- Σκαμμωνία - διαγρίδιον [*Convolvulus scammonia* L. (Convolvulaceae)]

Corallinaceae:

- «Κοραλλίνα» (είδος φυκιού), «μυρκοβότανον» [πιθανώς είδος του γένους *Corallina* L. (Corallinaceae)]

Cornaceae:

➤ Βδέλλιο [*Nyssa sylvatica* Marshall (Cornaceae)]

➤ Κρανιά [είδος του γένους *Cornus* L. (Cornaceae)]

Costaceae:

➤ «Κώστος» [πιθανώς είδος του γένους *Costus* L. (Costaceae)]

Cucurbitaceae:

➤ Καρπουζιά [*Citrullus lanatus* (Thunb.) Matsum. & Nakai (Cucurbitaceae)]

➤ Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]

➤ Πεπονιά [*Cucumis melo* L. (Cucurbitaceae)]

➤ Πικραγγουριά [*Ecballium elaterium* (L.) A. Rich. (Cucurbitaceae)]

Cupressaceae:

➤ Άρκευθος [είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae)]

➤ Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]

Cyperaceae:

➤ Κύπειρος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]

➤ Κύπειρος στογγυλός [*Cyperus rotundus* L. (Cyperaceae)]

Droseraceae:

➤ «Σαρκοφάγος» (σαρκοφάγο φυτό) [πιθανώς *Dionaea muscipula* J. Ellis (Droseraceae) ή είδος του γένους *Drosera* L. (Droseraceae)]

Ericaceae:

➤ Κουμαριά [είδος του γένους *Arbutus* L. (Ericaceae)]

Erythroxylaceae:

➤ Κόκα [*Erythroxylum coca* Lam. (Erythroxylaceae)]

Euphorbiaceae:

➤ Ευφόρβιο [είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]

➤ Σκαρόχορτο («σκαρολάχανον») [*Mercurialis annua* L. (Euphorbiaceae)]

Fabaceae:

➤ Ακακία - άκανθα Αιγυπτία [είδος του γένους *Acacia* Mill. (Fabaceae)]

➤ Ανωνίδα [είδος του γένους *Ononis* L. (Fabaceae)]

➤ Αραβικό κόμμα [*Acacia senegal* (L.) Willd. (Fabaceae)]

➤ Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]

➤ Κουκί [*Vicia faba* L. (Fabaceae)]

➤ Λαθούρι [είδος του γένους *Lathyrus* L. (Fabaceae)]

➤ Λούπινα [είδος του γένους *Lupinus* L. (Fabaceae)]

➤ Μελίλωτος [*Melilotus officinalis* (L.) Lam. (Fabaceae)]

- Μυρόξυλο [*Myroxylon balsamum* var. *pereirae* (Royle) Harms (Fabaceae)]
- Οξυφοίνικας [*Tamarindus indica* L. (Fabaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Ρεβίθι «μαύρο» [πιθανώς είδος του γένους *Cicer* L. (Fabaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Σαρκόκολλα [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- «Τετράγκαθον», «κετρέζ» [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- «Τραγάκανθον» [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Τριφύλλι [είδος του γένους *Trifolium* L. (Fabaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]
- Χαρουπιά [*Ceratonia siliqua* L. (Fabaceae)]

Fagaceae:

- Βαλανιδιά [είδος του γένους *Quercus* L. (Fagaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]

Gentianaceae:

- Γεντιανή [*Gentiana lutea* L. (Gentianaceae)]

Hypericaceae:

- «Βάρσαμο» [πιθανώς υπερικό, *Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- Υπεरिकό [*Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]

Iridaceae:

- Ίριδα [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]

Juglandaceae:

- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]

Lamiaceae:

- Βασιλικός [*Ocimum basilicum* L. (Lamiaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δίκταμος [*Origanum dictamnus* L. (Lamiaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Θρούμπι [είδος του γένους *Satureja* L. (Lamiaceae)]
- Θυμάρι [είδος του γένους *Thymus* L. (Lamiaceae)]
- Καλαμίνθη [είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]

- Λυγαριά [*Vitex agnus – castus* L. (Lamiaceae)]
- Μαντζουράνα [*Origanum majorana* L. (Lamiaceae)]
- Μελισσόχορτο [*Melissa officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Σάλβια [είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae)]
- «Σερπέλο καμπέστρε» (σέρπυλο, έρπυλλο) [πιθανώς *Thymus serpyllum* L. (Lamiaceae) ή είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Τεύκριο [*Teucrium polium* L. (Lamiaceae)]
- Ύσσωπος [*Hyssopus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Φασκόμηλο [*Salvia officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]
- Χαμοδρυά [πιθανώς *Ajuga chamaepitys* (L.) Schreb. (Lamiaceae)]

Lauraceae:

- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Καμφορά [*Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl (Lauraceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- «Κανέλα μινίο» [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff (Lauraceae)]
- Σασσαφράς [*Sassafras albidum* (Nutt.) Ness (Lauraceae)]

Liliaceae:

- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]

Linaceae:

- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]

Lythraceae:

- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- Ροδιά άγρια [είδος του γένους *Punica* L. (Lythraceae)]

Malvaceae:

- Αλθαία [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae)]
- Βαμβάκι [είδος του γένους *Gossypium* L. (Malvaceae)]
- «Δενδρομολόχα» [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae) ή του γένους *Malva* L. (Malvaceae), πιθανώς *Althaea rosea* (L.) Crav. ή *Althaea officinalis* L. ή *Malva sylvestris* L.]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μολόχα άγρια [*Malva sylvestris* L. (Malvaceae)]

- Φλαμούρι [είδος του γένους *Tilia* L. (Malvaceae)]

Moraceae:

- Μουριά [είδος του γένους *Morus* L. (Moraceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- Συκιά άγρια [*Ficus carica* var. *caprificus* (Risso) Tschirch & Ravasini (Moraceae)]

Myristicaceae:

- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]

Myrtaceae:

- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]

Oleaceae:

- Ελιά [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ελιά άγρια [*Olea europaea* var. *sylvestris* (Mill.) Lehr (Oleaceae)]
- «Μάννα» (μελία, φράξινος) [*Fraxinus ornus* L. (Oleaceae)]

Orchidaceae:

- Περιστερόχορτο [είδος του γένους *Peristeria* Hook. (Orchidaceae)]
- Σαλέπι [*Orchis mascula* (L.) L. (Orchidaceae)]

Paeoniaceae:

- Παιωνία [είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]

Papaveraceae:

- Καπνόχορτο [*Fumaria officinalis* L. (Papaveraceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Παπαρούνα [*Papaver rhoeas* L. (Papaveraceae)]

Pinaceae:

- Κέδρος [είδος του γένους *Cedrus* Trew (Pinaceae)]
- Κουκουνάρι [είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae)]

Piperaceae:

- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπέρι κουμπέμπα [*Piper cubeba* L. f. (Piperaceae)]
- Πιπέρι μακρύ (μακροπίπερο) [*Piper longum* L. (Piperaceae)]

Plantaginaceae:

- «Άρνόγλωσσον» [πιθανώς πεντάνευρο, είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Βερόνικα [*Veronica officinalis* L. (Plantaginaceae)]

- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Ψύλλιο [είδος τους γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]

Platanaceae:

- Πλάτανος [είδος του γένους *Platanus* L. (Platanaceae)]

Poaceae:

- Αγριάδα [*Cynodon dactylon* (L.) Pers. (Poaceae)]
- Ήρα [*Lolium temulentum* L. (Poaceae)]
- Κεχρί [πιθανώς *Panicum miliaceum* L. (Poaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Ρύζι [είδος του γένους *Oryza* L. (Poaceae)]
- «Χαμοβρούμη» [πιθανώς είδος του γένους *Avena* L. (Poaceae)]

Polygonaceae:

- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Μπιστόρτα [*Bistorta officinalis* Delarbre (Polygonaceae)]
- Ραβέντι [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]

Polypodiaceae:

- Πολυπόδι [*Polypodium vulgare* L. (Polypodiaceae)]

Portulacaceae:

- Αντράκλα [*Portulaca oleracea* L. (Portulacaceae)]

Primulaceae:

- Κυκλάμινο [είδος του γένους *Cyclamen* L. (Primulaceae)]

Pteridaceae:

- Πολυτρίχι [πιθανώς *Adiantum capillus-veneris* L. (Pteridaceae)]

Ranunculaceae:

- Δελφίνιο - αγριοσταφίδα [*Delphinium staphisagria* L. (Ranunculaceae)]
- Ελλέβορος [είδος του γένους *Helleborus* L. (Ranunculaceae)]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]

Rhamnaceae:

- Παλιούρι [*Paliurus spina-christi* Mill. (Rhamnaceae)]
- Τζιτζυφιά [*Ziziphus jujuba* Mill. (Rhamnaceae)]

Rosaceae:

- Αμυγδαλιά [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Βερικοκιά [*Prunus armeniaca* L. (Rosaceae)]

- Δαμασκηνιά [*Prunus domestica* L. (Rosaceae)]
- Ευπατόριο [*Agrimonia eupatoria* L. (Rosaceae)]
- Κερασιά [*Prunus avium* (L.) L. (Rosaceae)]
- Κυδωνιά [*Cydonia oblonga* Mill. (Rosaceae)]
- Μηλιά [*Malus domestica* Borkh. (Rosaceae)]
- «Πενταδάκτυλον» [πιθανώς πεντάφυλλο, είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]
- Πεντάφυλλο («τορμεντίλα») [είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]
- Πικραμύγδαλα [είδος του γένους *Prunus* L. (Rosaceae)]
- Ροδακινιά [*Prunus persica* (L.) Batsch (Rosaceae)]
- Τριανταφυλλιά [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριανταφυλλιά άγρια [*Rosa canina* L. (Rosaceae)]
- Φράουλα άγρια [*Fragaria vesca* L. (Rosaceae)]

Rubiaceae:

- Καφές [είδος του γένους *Coffea* L. (Rubiaceae)]

Rutaceae:

- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Απήγανος άγριος [πιθανώς *Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Κιτριά [*Citrus medica* L. (Rutaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- Νεραντζιά [*Citrus aurantium* L. (Rutaceae)]

Salicaceae:

- Ιτιά [είδος του γένους *Salix* L. (Salicaceae)]
- Λεύκα [είδος του γένους *Populus* L. (Salicaceae)]

Santalaceae:

- Σανδαλόξυλο [είδος του γένους *Santalum* L. (Santalaceae)]

Smilacaceae:

- Κινία [*Smilax china* L. (Smilacaceae)]
- Σαρσαπαρίλλα [είδος του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]

Solanaceae:

- Καπνός [είδος του γένους *Nicotiana* L. (Solanaceae)]
- Μανδραγόρας [*Mandragora officinarum* L. (Solanaceae)]
- «Πεπερία» [πιθανώς είδος του γένους *Capsicum* L. (Solanaceae)]
- Στρώγχος [*Solanum nigrum* L. (Solanaceae)]

➤ Τριβόλι [*Tribulus terrestris* L. (Zygophyllaceae)]

Στα παραπάνω θα πρέπει, επιπλέον, να προστεθούν ορισμένα ακόμα φυτά των οποίων η ταύτιση είναι αμφισβητούμενη. Μερικά από αυτά ενδεχομένως ανήκουν στις βοτανικές οικογένειες Begoniaceae, Buxaceae, Colchicaceae, Crassulaceae, Dennstaedtiaceae, Dioscoreaceae, Dryopteridaceae, Equisetaceae, Nymphaeaceae, Salviniaceae και Scrophulariaceae. Τα εν λόγω φυτά, για τα οποία υπάρχει ιδιαίτερη αμφιβολία ως προς τον ακριβή προσδιορισμό του φυτικού είδους τους και της οικογένειας στην οποία ανήκουν, είναι, με αλφαβητική σειρά, τα εξής:

- «Αγιόξυλον» [πιθανώς είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκιά», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- «Αμάραντος» [είδος του γένους *Helichrysum* Mill. (Asteraceae) ή του γένους *Sedum* L. (Crassulaceae), πιθανώς *Helichrysum stoechas* (L.) Moench ή *Sedum acre* L.]
- «Ανεμόχορτον» [πιθανώς *Apera spica-venti* (L.) P. Beauv. (Poaceae) ή περδικόχορτο, είδος του γένους *Parietaria* L. (Urticaceae)]
- «Άσαρον» (άσαρο) [πιθανώς *Asarum europaeum* L. (Aristolochiaceae) ή είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- «Γαϊδουράγκαθο» [είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae) ή του γένους *Silybum* Adans. (Asteraceae) ή του γένους *Onopordum* L. (Asteraceae) ή του γένους *Ononis* L. (Fabaceae), πιθανώς *Carduus marianus* L. ή *Silybum marianum* (L.) Gaertn. ή *Onopordum acanthium* L. ή *Ononis spinosa* L.]
- «Ερμοδάκτυλο» [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae) = *Hermodactylus* Mill. (Iridaceae) ή του γένους *Colchicum* L. (Colchicaceae) ή του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae), πιθανώς *Iris tuberosa* L. = *Hermodactylus tuberosus* (L.) Mill.]
- «Ζαμπάκι» [πιθανώς είδος του γένους *Narcissus* L. (Amaryllidaceae) ή του γένους *Iris* L. (Iridaceae) ή του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]

- Ιππουρίδα [είδος του γένους *Equisetum* L. (Equisetaceae) ή του γένους *Hippuris* L. (Plantaginaceae)]
- Καλαμιά [πιθανώς κοινό καλάμι, *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. (Poaceae) ή είδος του γένους *Acorus* L. (Acoraceae)]
- «Καπροχόρτι» [πιθανώς χοιρομουρίδα, *Helminthotheca echioides* (L.) Holub (Asteraceae) ή χοιροβότανο, αντράκλα, *Portulaca oleracea* L. (Portulacaceae)]
- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Κασσία («κάσιαν») [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- «Λευκακάνθη» [πιθανώς είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae) ή του γένους *Xanthium* L. (Asteraceae) ή του γένους *Rhamnus* L. (Rhamnaceae) ή του γένους *Crataegus* L. (Rosaceae)]
- «Λίνιον σάντο» [πιθανώς αγιόξυλο, είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- «Μαστίχι», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- «Μαστίχη μίνιον» [είδος μαστίχας]
- «Νάρδον ινδικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Νάρδον ιταλικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Νάρδον κελτικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Νάρδον» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Ξινήθρα» [είδος του γένους *Oxalis* L. (Oxalidaceae) ή του γένους *Rumex* L. (Polygonaceae)]
- «Ξύλον νεφριτικόν» [πιθανώς φτέρη, είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]

- «Οβρέα» (βρυωνία, αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- «Πέπερ» [πιθανώς είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae) ή του γένους *Capsicum* L. (Solanaceae)]
- «Περφουλιάτα βοτάνη» [πιθανώς *Eupatorium perfoliatum* L. (Asteraceae) ή *Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- «Πιγώνια» ή «πιγωνία» [πιθανώς μπιγόνια, είδος του γένους *Begonia* L. (Begoniaceae) ή παιωνία, είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πλατομαντήλα [είδος του γένους *Arctium* L. (Asteraceae) ή του γένους *Nymphaea* L. (Nymphaeaceae), πιθανώς *Arctium lappa* L.]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- «Σάλβινα» [πιθανώς είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή του γένους *Salvinia* Ség. (Salviniaceae)]
- «Σκάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- «Τζοπιτζίνι» [πιθανώς αγιόξυλο, είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- Φλόμος [πιθανώς *Verbascum thapsus* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Φτέρη, «πτέρη μονόκλωνος» [πιθανώς είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]
- «Χελιδονία μεγάλη» [πιθανώς χελιδονόχορτο, *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- «Χελιδονία» [πιθανώς χελιδονόχορτο, *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- «Χελιδόνιον» (χελιδονόχορτο) [πιθανώς *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- Ψαλιδόχορτο [πιθανώς είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae) ή του γένους *Adiantum* L. (Pteridaceae)]

- Ψωρόχορτο [είδος του γένους *Knautia* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Scabiosa* L. (Caprifoliaceae)]

Τέλος, φυτικά συστατικά για τα οποία ήταν αδύνατη η βοτανική αναγνώριση και, ως εκ τούτου, δεν έχουν ταυτιστεί είναι τα εξής:

- «Ολτούχαρ» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- «Πλάνος» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- «Τριχοβότανον» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- «Χαμέτσι» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- «Ψαθόχορτον» [αταύτιστη φυτική δρόγη]

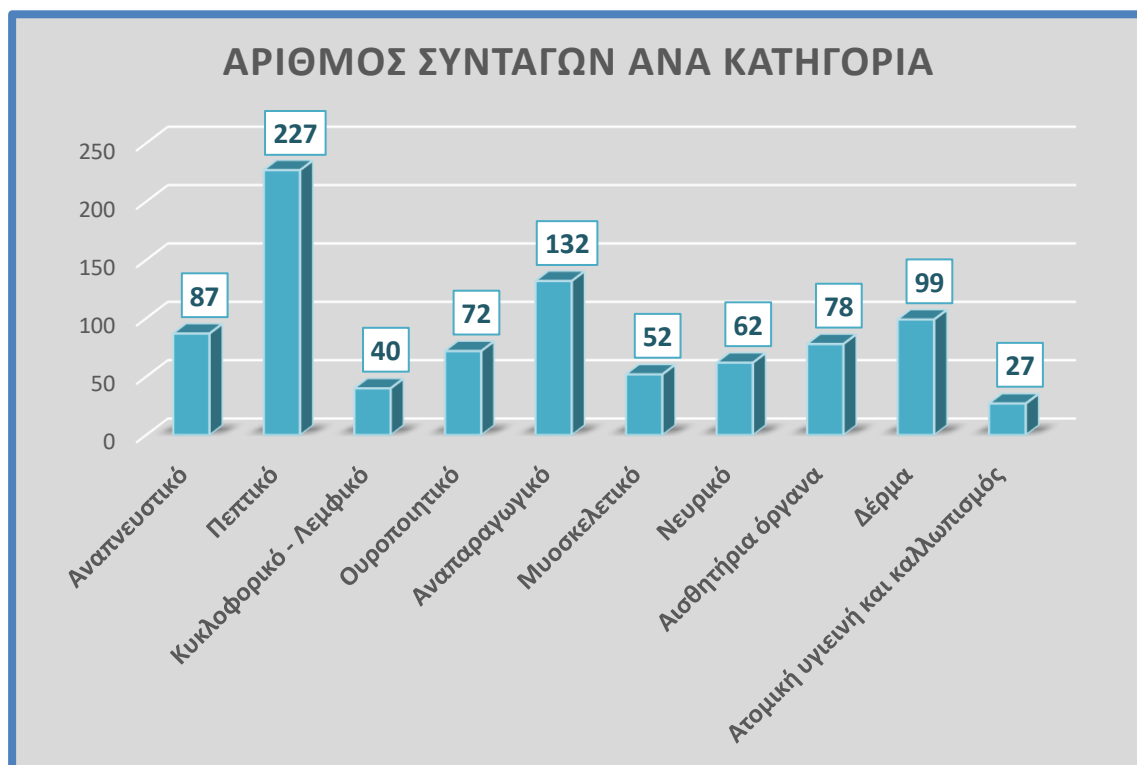
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Οι παθήσεις

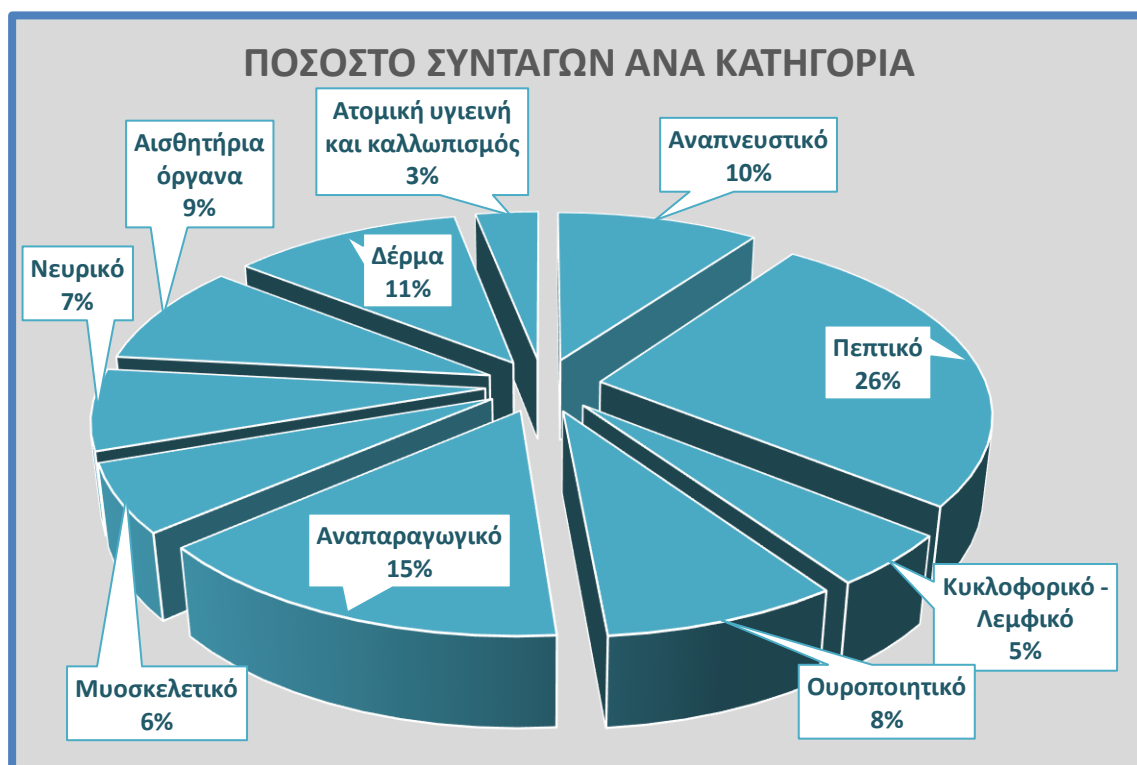
Οι φαρμακευτικές συνταγές των ιατροσοφικών χειρογράφων αναφέρονται σε πλήθος ασθενειών και, όπως ήδη επισημάνθηκε, έχουν ταξινομηθεί συμβατικά με γνώμονα τα συστήματα του ανθρώπινου οργανισμού. Πιο συγκεκριμένα, η κατάταξη έγινε με βάση τις εξής ενότητες:

- Αναπνευστικό σύστημα
- Πεπτικό σύστημα
- Κυκλοφορικό - Λεμφικό σύστημα
- Ουροποιητικό σύστημα
- Αναπαραγωγικό σύστημα
- Μυοσκελετικό σύστημα
- Νευρικό σύστημα
- Αισθητήρια όργανα
- Δέρμα
- Ατομική υγιεινή και καλλωπισμός

Ως προς την ποσότητα των συνταγών ανά κατηγορία, περισσότερες είναι οι συνταγές που αναφέρονται σε παθήσεις ή συμπτώματα του πεπτικού και του αναπαραγωγικού συστήματος (227 και 132 συνταγές αντίστοιχα). Από την άλλη, λιγότερες είναι εκείνες που έχουν ως επίκεντρο την ατομική υγιεινή και τον καλλωπισμό (27 συνταγές), καθώς και το κυκλοφορικό - λεμφικό σύστημα (40 συνταγές). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται συγκεντρωτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται παραστατικά στα γραφήματα 12 και 13.

Γράφημα 12

Γράφημα 13

	<u>Αριθμός συνταγών</u>	<u>Ποσοστό συνταγών</u>
▪ Αναπνευστικό σύστημα	→ 87	→ 9,93%
▪ Πεπτικό σύστημα	→ 227	→ 25,91%
▪ Κυκλοφορικό - Λεμφικό σύστημα	→ 40	→ 4,57%
▪ Ουροποιητικό σύστημα	→ 72	→ 8,22%
▪ Αναπαραγωγικό σύστημα	→ 132	→ 15,07%
▪ Μυοσκελετικό σύστημα	→ 52	→ 5,94%
▪ Νευρικό σύστημα	→ 62	→ 7,08%
▪ Αισθητήρια όργανα	→ 78	→ 8,90%
▪ Δέρμα	→ 99	→ 11,30%
▪ <u>Ατομική υγιεινή & καλλωπισμός</u>	→ 27	→ 3,08%
ΣΥΝΟΛΟ	876	→ 100,00

Με
στρογγυ-
λοποίηση
στα εκα-
τοστά

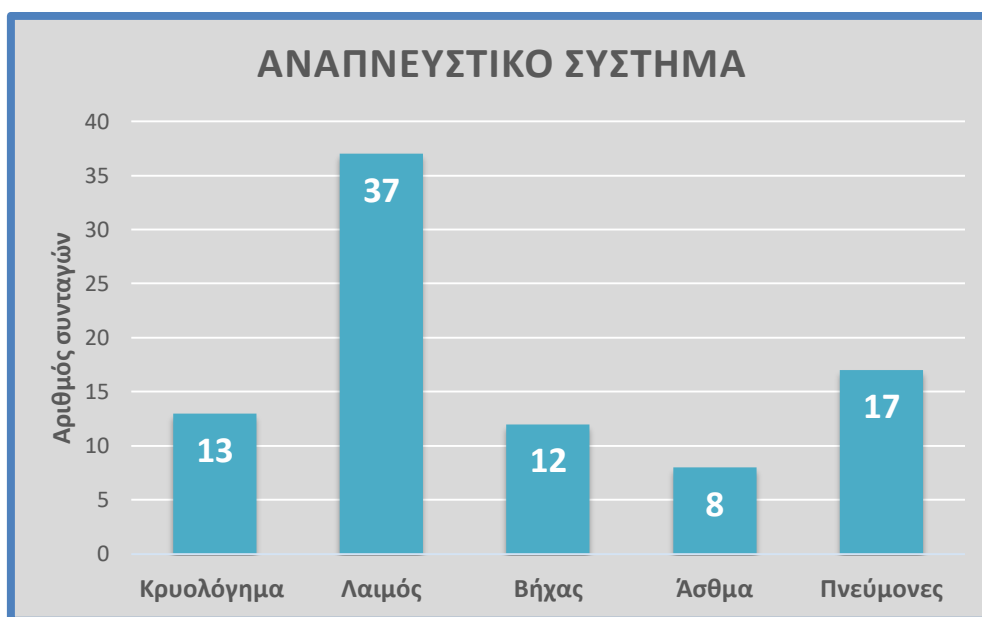
Στις επόμενες σελίδες παρουσιάζονται διεξοδικά, ανά κατηγορία, οι παθήσεις, τα συμπτώματα ή οι φαρμακευτικοί στόχοι που επισημαίνονται στις ιατροσοφικές συνταγές, καθώς και η συχνότητά τους, με βάση τον αριθμό των συνταγών στις οποίες απαντούν οι αντίστοιχες ενδείξεις.

α. Αναπνευστικό σύστημα

Στην κατηγορία *Αναπνευστικό σύστημα* περιλαμβάνονται αρκετές συνταγές για το κρυολόγημα, τον πονόλαιμο και τον βήχα. Σε μικρότερο ποσοστό εντοπίζονται, επίσης, συνταγές για το άσθμα («είς τήν στένωσιν») και την πνευμονία («οπότε πλευρίτης ή περιπνευμονία»). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 14.

<u>Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος</u>	<u>Αριθμός συνταγών</u>
▪ Κοινό κρυολόγημα (ρινοφαρυγγίτιδα)	3
▪ Καταρροή - συνάχι	10
▪ Πονόλαιμος γενικά	13
▪ Σταφυλίτιδα, αμυγδαλίτιδα	9

▪ Κυνάγχη (φαρυγγοαμυγδαλίτιδα)	5
▪ Λαρυγγίτιδα (φωνητικές χορδές)	5
▪ Λόξυγγας	1
▪ Διόγκωση και σκλήρυνση των αδένων στον λαιμό	4
▪ Βήχας	12
▪ Άσθμα	8
▪ Ασθένειες των πνευμόνων (πνευμονία και πλευρίτιδα)	13
▪ Πόνος στο στήθος	4
Σύνολο	87

Γράφημα 14

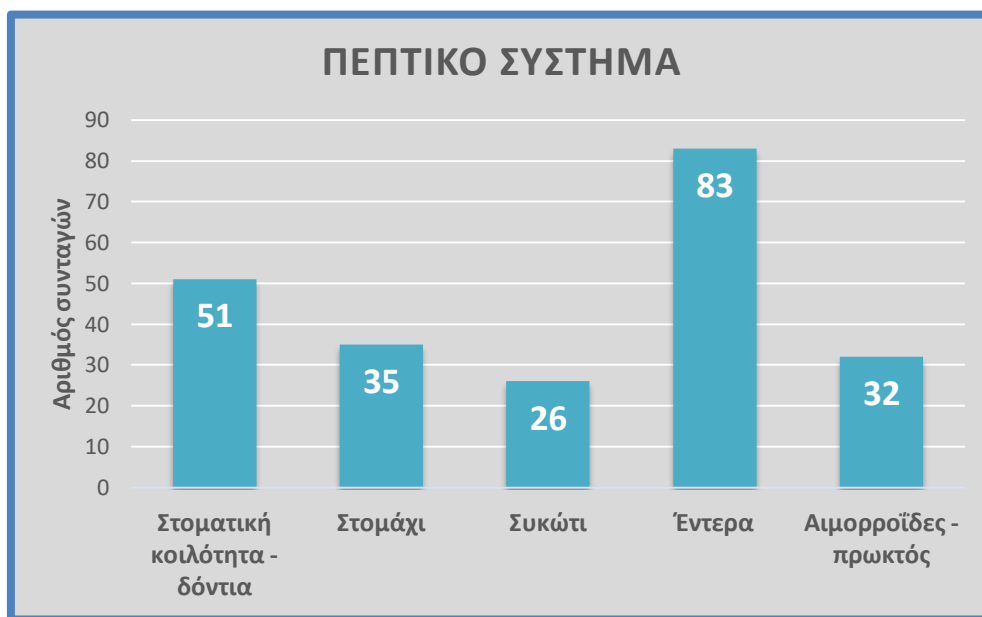
β. Πεπτικό σύστημα

Στην κατηγορία *Πεπτικό σύστημα* περιλαμβάνονται συνολικά πολλές συνταγές για παθήσεις που έχουν ως επίκεντρο τη στοματική κοιλότητα, το στομάχι, το συκώτι, τα έντερα και τον πρωκτό. Οι περισσότερες αναφέρονται σε στομαχικές και εντερικές διαταραχές (π.χ. δυσπεψία, καούρα, μετεωρισμός, δυσκοιλιότητα, διάρροια κ.ά.) ενώ αρκετές είναι και εκείνες για την αντιμετώπιση του πόνου και της αιμορραγίας των αιμορροΐδων («περι ζοχάδων όπου τρέχει αίμα άποκάτω»). Τα στοιχεία αυτά αποτυ-

πώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 15.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Πονόδοντος	11
▪ Πόνος στα ούλα ή στο στόμα	6
▪ Οδοντικό απόστημα	1
▪ Τερηδόνα	1
▪ Παρασίτωση δοντιού	2
▪ Εξαγωγή δοντιού	1
▪ Ουλίτιδα, περιοδοντίτιδα	2
▪ Αιμόπτυση	7
▪ Αποχρωματισμός των δοντιών και κακή στοματική υγιεινή	7
▪ Δυσοσμία στόματος	7
▪ Δίψα, ξηροστομία	2
▪ Σιελόρροια	2
▪ Διόγκωση γλώσσας	2
▪ Στομάχι γενικά	6
▪ Πόνος στο στομάχι	8
▪ Δυσπεψία	5
▪ Φούσκωμα	6
▪ Καούρα	3
▪ Αδυναμία στο στομάχι	2
▪ Αδυναμία στο στομάχι και εμετός	2
▪ Εμετός	3
▪ Συκώτι γενικά	7
▪ Πόνος στο συκώτι	1
▪ Ηπατίτιδα	2
▪ Ίκτερος	7
▪ Χολή	9
▪ Παρασίτωση εντέρων (ασκαριδίαση)	3
▪ Παρασίτωση εντέρων (ελμινθίαση)	7
▪ Παρασίτωση εντέρων (ελμινθίαση και ταινίαση)	1

▪ Άλλου είδους παρασίτωση εντέρων	4
▪ Πόνος στην κοιλιά	14
▪ Μετεωρισμός	10
▪ Μετεωρισμός και δυσκοιλιότητα	8
▪ Δυσκοιλιότητα	6
▪ Διάρροια	23
▪ Δυσεντερία	7
▪ Αιμορροΐδες γενικά	9
▪ Πόνος στον πρωκτό	7
▪ Αιμορραγία των αιμορροΐδων	13
▪ Πρόπτωση ορθού	3
Σύνολο	227

Γράφημα 15

γ. Κυκλοφορικό - Λεμφικό σύστημα

Στην κατηγορία *Κυκλοφορικό - Λεμφικό σύστημα* περιλαμβάνονται λίγες συνταγές κυρίως για την υδρωπικία, την καρδιά και τη σπλήνα. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 16.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Κακή κυκλοφορία του αίματος	2
▪ Υδρωπικία	12
▪ Πόνος στην καρδιά	14
▪ Σπλήνα	12
Σύνολο	40

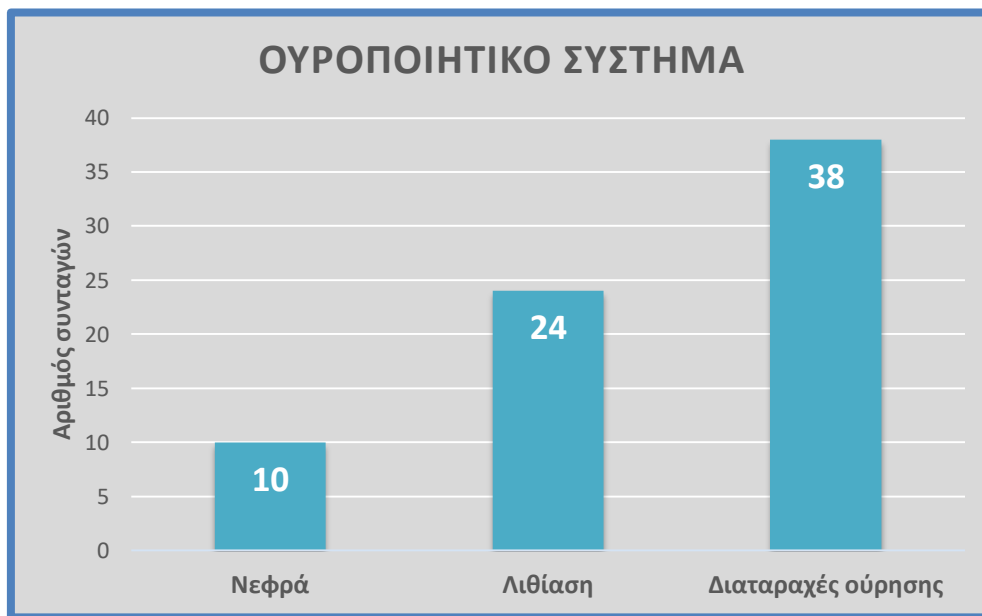
Γράφημα 16

δ. Ουροποιητικό σύστημα

Στην κατηγορία *Ουροποιητικό σύστημα* περιλαμβάνονται, ως επί το πλείστον, συνταγές για τις διάφορες διαταραχές ούρησης (π.χ. ισχυυρία, δυσουρία, αιματουρία κ.λπ.) χωρίς να διευκρινίζεται η αιτία τους. Παράλληλα, ορισμένες συνταγές προτείνονται πιο στοχευμένα για την αντιμετώπιση των λιθιάσεων (ουρολιθιάσεων και νεφρολιθιάσεων) καθώς και του πόνου στα νεφρά. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 17.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Νεφρά	10
▪ Λιθίαση	24

▪ Ισχυρία	9
▪ Ολιγουρία και δυσουρία	13
▪ Αιματουρία	4
▪ Πυουρία	2
▪ Ακράτεια	5
▪ Νυχτερινή ενούρηση ή συχνοουρία	5
Σύνολο	72

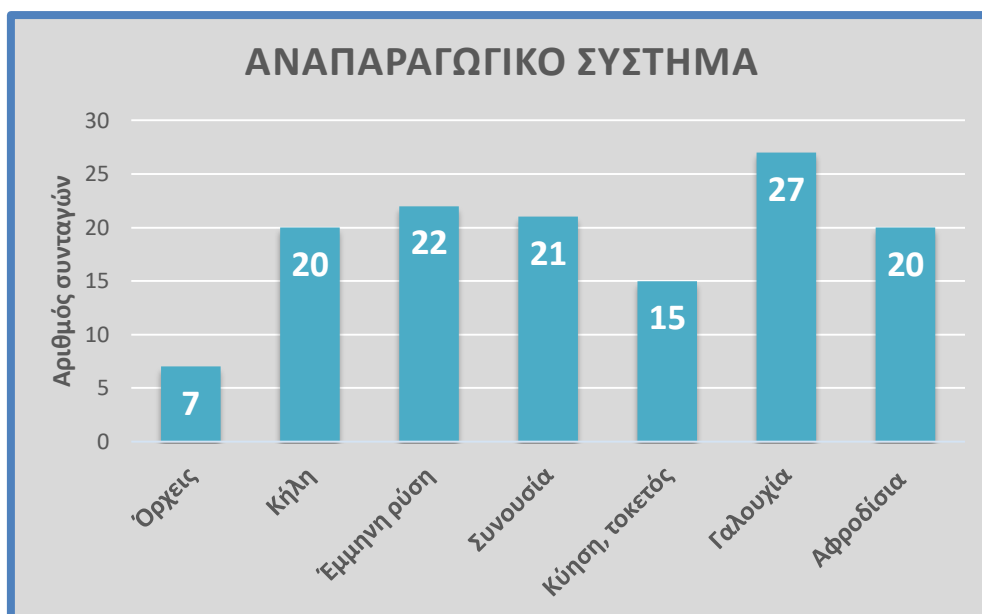
Γράφημα 17

ε. Αναπαραγωγικό σύστημα

Στην κατηγορία *Αναπαραγωγικό σύστημα* περιλαμβάνονται, κατά κύριο λόγο, συνταγές για τη συνουσία (για τη γενετήσια ορμή, την τεκνοποιία κ.λπ.), τον τοκετό (κυρίως σε περιπτώσεις δυστοκίας) και τον θηλασμό (για τον πόνο ή το οίδημα στο στήθος, την απόφραξη των γαλακτοφόρων πόρων και την ενίσχυση της γαλακτοφορίας). Επιπροσθέτως, καταγράφονται και άλλες συνταγές αποκλειστικά για τις γυναίκες, με επίκεντρο τις διαταραχές της έμμηνης ρύσης (μηνορραγία, αμηνόρροια, δυσμηνόρροια κ.λπ.) και τη γυναικολογική αιμορραγία, αλλά και για τους άνδρες σχετικά με τη διόγκωση των όρχεων και την αντιμετώπιση διαφόρων μορφών κήλης (σαρκοκήλη, βουβωνοκήλη κ.λπ.). Ένα ποσοστό των συνταγών αναφέρεται, επίσης, στα αφροδίσια

νοσήματα και ιδίως στην αντιμετώπιση της σύφιλης («περι μαλαφράντζας», «διά σκολαμέντο»). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 18.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Διόγκωση των όρχεων	7
▪ Κήλη γενικά	9
▪ Κιρσοκήλη	1
▪ Σαρκοκήλη	4
▪ Υδροκήλη	1
▪ Βουβωνοκήλη	4
▪ Εντεροκήλη	1
▪ Γυναικολογική αιμορραγία	8
▪ Μηνορραγία ή πολυμηνόρροια	1
▪ Αμηνόρροια ή αραιομηνόρροια	8
▪ Δυσμηνόρροια	5
▪ Γενετήσια ορμή	5
▪ Βιασμός	1
▪ Σύλληψη	10
▪ Στεριότητα	4
▪ Αρρενογονία	1
▪ Αρρώστια εγκύου	1
▪ Αποβολή	1
▪ Έκτρωση	2
▪ Δυστοκία	11
▪ Πόνος ή οίδημα στο στήθος	15
▪ Γαλακτοφορία	12
▪ Σύφιλη	19
▪ Γονόρροια	1
Σύνολο	132

Γράφημα 18

στ. Μυοσκελετικό σύστημα

Στην κατηγορία *Μυοσκελετικό σύστημα* περιλαμβάνονται συνταγές για κατάγματα, πόνους στους μύες, τα νεύρα και τα κόκκαλα («όταν πιασθούν τὰ νεῦρα», «εἰς πόνον κοκάλων καὶ νεύρων» κ.λπ.) αλλά και, εν γένει, για τις αρθροπάθειες («ἐπὶ τοὺς ἀρθρικούς πόνους», «περὶ ρευματικοῦ ὀποῦ πονεῖ χέρι ἢ ποδάρι», «εἰς κρυώματα γονάτων» κ.λπ.), ιδίως των ποδιών («διὰ ποδαλγίαν», «περὶ πρίσμα ποδιῶν» κ.λπ.). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 19.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Κάταγμα	4
▪ Πόνος στους μύες, τα νεύρα ή τα κόκκαλα	13
▪ Εξάρθρωση	1
▪ Πόνος ή οίδημα στα πόδια	21
▪ Πόνος ή οίδημα στις υπόλοιπες αρθρώσεις	13
Σύνολο	52

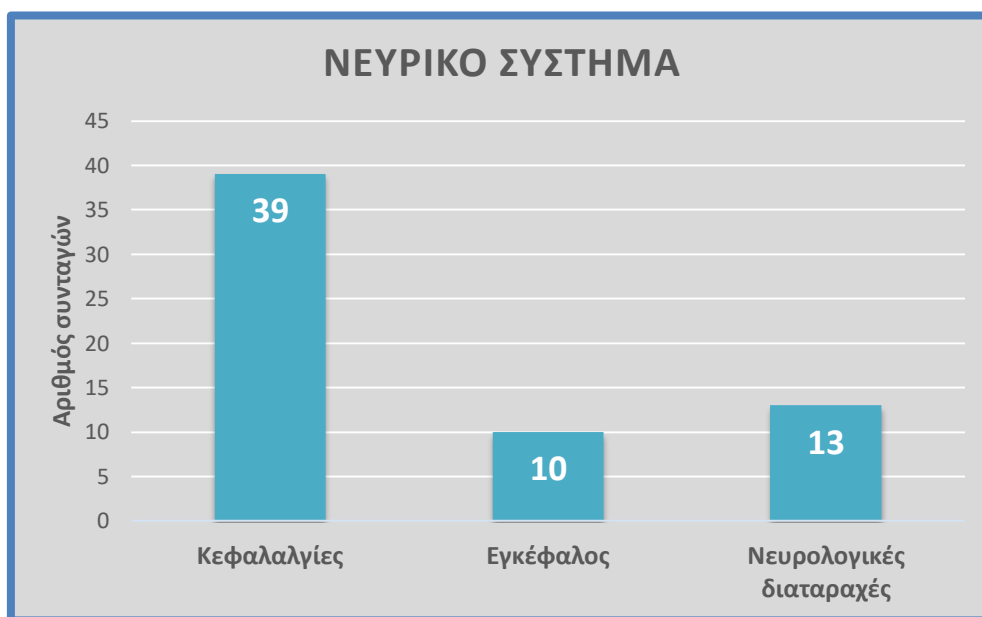
Γράφημα 19

ζ. Νευρικό σύστημα

Στην κατηγορία *Νευρικό σύστημα* περιλαμβάνονται, ως επί το πλείστον, συνταγές για την αντιμετώπιση των διαφόρων τύπων κεφαλαλγίας («εις πόνον κεφαλῆς», «εις τὸν πονοκέφαλον ἀπὸ φλάταν», «περὶ μισοκεφάλου» κ.λπ.). Παράλληλα, εντοπίζονται συνταγές σχετικά με τη λειτουργία του εγκεφάλου (π.χ. αμβλύνοια, παράλυση, αποπληξία κ.λπ.) καθώς και για την αντιμετώπιση νευρολογικών κρίσεων (π.χ. «εις ἐπιληπτικούς ὁποῦ χάνουν τὸν νοῦν τους» κ.λπ.) ή διαταραχών (π.χ. νεύρωση, κατάθλιψη, τραυλισμός κ.λπ.). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 20.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Πονοκέφαλος γενικά	23
▪ Πονοκέφαλος από συγκεκριμένη αιτία	10
▪ Ημικρανία	6
▪ Ζάλη ή λιποθυμία	4
▪ Αμβλύνοια	3
▪ Παράλυση στα χέρια και τα πόδια	1
▪ Αποπληξία	2

▪ Νευρικές κρίσεις	5
▪ Νεύρωση	2
▪ Αϋπνία	1
▪ Κατάθλιψη	2
▪ Τραυλισμός	1
▪ Τρέμουλο	2
Σύνολο	62

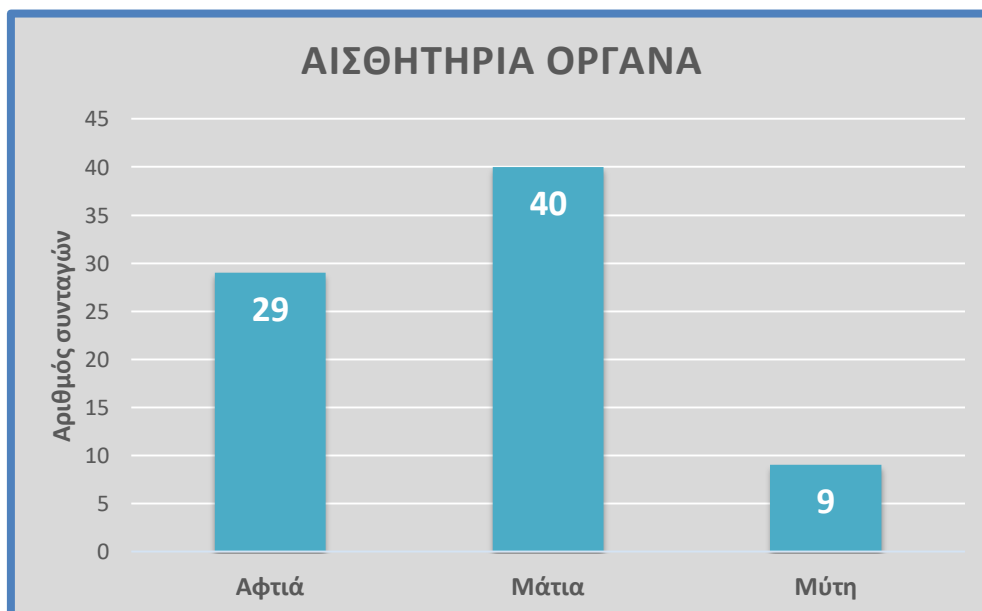

Γράφημα 20

η. Αισθητήρια όργανα

Στην κατηγορία *Αισθητήρια όργανα* περιλαμβάνονται συνταγές για την αντιμετώπιση των διαταραχών της ακοής («περι κούφωσιν και πόνον ώτιου», «περι κουφαμόν», «διά τόν ήχον, συριγμόν, βόμβον» κ.λπ.), της όρασης («διά νὰ παστρευθεῖ ἡ ὄρασις», «περι ὀμματίων ὅπου γίνονται κόκκινα», «εἰς τρέξιν δακρύων ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς» κ.λπ.) και της ὀσφρησης («εἰς αὐτὸν ὅπου δὲν τοῦ μυρίζει τίποτες» κ.λπ.). Οι πιο πολλές αναφέρονται σε παθήσεις των ματιών ενώ εκείνες για την ὀσφρηση είναι πολύ λιγότερες. Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 21.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Απώλεια της ακοής και πόνος ή αιμορραγία στα αφτιά	15
▪ Πόνος στα αφτιά	7
▪ Πόνος στα αφτιά και παρασίτωση	2
▪ Πληγή στα αφτιά	1
▪ Βούισμα	3
▪ Υγρότητα στα αφτιά	1
▪ Απώλεια ή διαταραχή της όρασης	16
▪ Νυκταλωπία	2
▪ Πόνος στα μάτια	5
▪ Πόνος και ερυθρότητα στα μάτια	5
▪ Ερυθρότητα στα μάτια	4
▪ Κνησμός στα μάτια	1
▪ Δακρύρροια	5
▪ Τραυματισμός στα μάτια	2
▪ Απώλεια ή διαταραχή της όσφρησης	2
▪ Ρινορραγία	7
Σύνολο	78

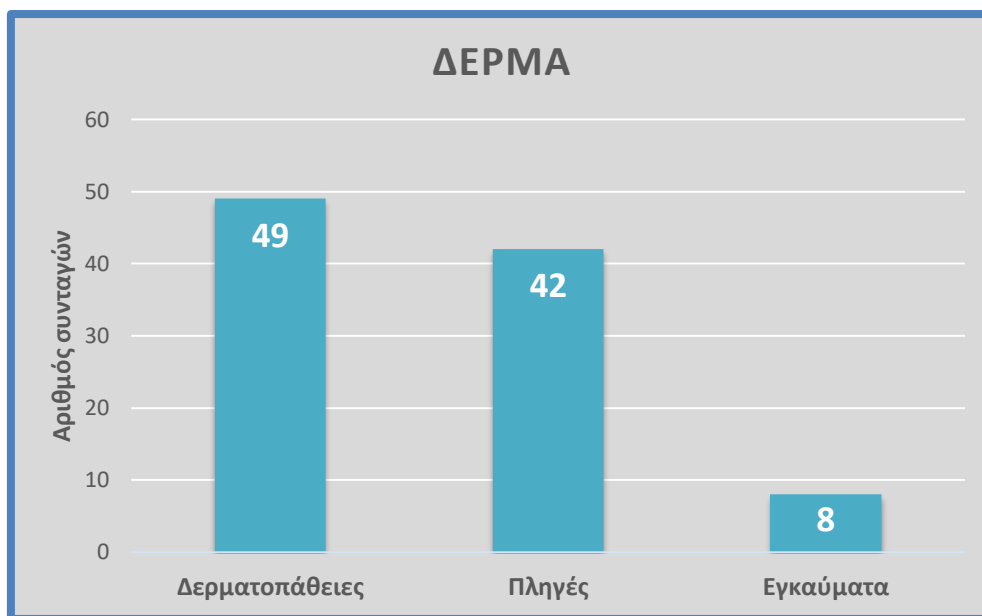
Γράφημα 21

θ. Δέρμα

Στην κατηγορία *Δέρμα* περιλαμβάνονται αρκετές συνταγές για την αντιμετώπιση δερματοπαθειών όπως οι δοθιήνες («εις τούς σκέρους»), τα εξανθήματα («περί λειχήνας»), η ψώρα («διά τήν ψώραν»), ο έρπης («εις άρμυρόν φλέγμα», «εις τουζλού μπαλκαμίτι»), το ερυσίπελας («διά άνεμοπύρωμα») και άλλα. Επιπροσθέτως, καταγράφεται εξίσου μεγάλος αριθμός συνταγών για την επούλωση πληγών τόσο από τραυματισμούς (π.χ. «εις πληγὰς έχούσας μέγαν πόνον ἢ καὶ νεῦρα κομμένα», «πληγὴν θανάσιμον ἀπὸ μαχαίρας» κ.λπ.) όσο και από δερματοπάθειες (π.χ. «εις φάγουσαν» κ.λπ.). Αντιθέτως, λιγότερες συνταγές αναφέρονται στη θεραπεία των εγκαυμάτων (π.χ. «περὶ ὀποῦ καεῖ ἀπὸ θερμόν ἢ ἀπὸ φωτίαν», «περὶ ὀποῦ καεῖ ἀπὸ μολύβι» κ.λπ.). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 22.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Δοθιήνας	3
▪ Ακμή	1
▪ Σπυριά	1
▪ Σπυριά και φλύκταινες	1
▪ Φλύκταινες της ευλογιάς	1
▪ Εξανθήματα της ευλογιάς	1
▪ Εξάνθημα, λειχήνας	10
▪ Εξάνθημα και ψώρα	1
▪ Ψώρα	8
▪ Άλλα εξανθήματα	5
▪ Έρπης	3
▪ Ερυσίπελας	3
▪ Ερυσίπελας ή απόστημα ή οίδημα (πρήξιμο)	5
▪ Οίδημα (πρήξιμο)	2
▪ Καλαγκάθι	1
▪ Μυρμηγκιά	1
▪ Κνίδωση	2
▪ Πληγή γενικά	13

▪ Πληγή από τραυματισμό	12
▪ Πληγή από δερματοπάθεια	14
▪ Πληγή από κατάκλιση	3
▪ Έγκαυμα	8
Σύνολο	99

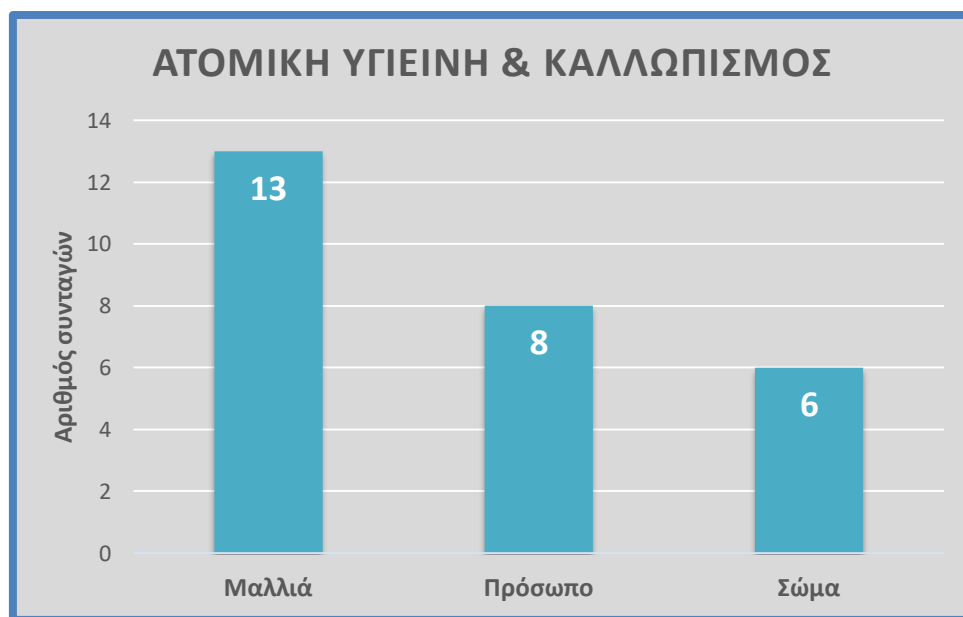
Γράφημα 22

ι. Ατομική υγιεινή και καλλωπισμός

Τέλος, στην κατηγορία *Ατομική υγιεινή και καλλωπισμός* περιλαμβάνονται συνολικά 27 συνταγές οι οποίες έχουν ως επίκεντρο την περιποίηση των μαλλιών, του προσώπου και του σώματος. Μεταξύ αυτών εντοπίζονται συνταγές για την αντιμετώπιση της φθειρίασης («όταν ποιήσει ο άνθρωπος φθείρας») και της πιτυρίδας («περί πιτυρίδος»), για τη φροντίδα των φρυδιών («εις φρύδια») ή των ξηρών και σκασμένων χειλιών («εις χείλη όπου σχίζονται») καθώς και για τον καθαρισμό του σώματος (π.χ. «τὸ λουτρὸν περὶ γυναικῶν» κ.λπ.). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί και απεικονίζονται συγκεντρωτικά στο γράφημα 23.

Πάθηση / Σύμπτωμα / Φαρμακευτικός στόχος	Αριθμός συνταγών
▪ Λούσιμο	1

▪ Αλωπεκία	5
▪ Ψείρες	5
▪ Πιτυρίδα	2
▪ Τριχοφυΐα προσώπου	2
▪ Φρύδια	1
▪ Μαύροι κύκλοι	1
▪ Μύτη (ρουθούνια)	1
▪ Ξηρά και σκασμένα χείλη	3
▪ Λουτρό	1
▪ Εφίδρωση	1
▪ Ομφαλός	1
▪ Δυσσοσμία ποδιών	1
▪ Νύχια	2
Σύνολο	27

Γράφημα 23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ο συσχετισμός παθήσεων και φυτικών συστατικών

Όπως ήδη επισημάνθηκε, στις ιατροσοφικές συνταγές καταγράφεται μια πληθώρα φυτικών συστατικών αλλά και ένα ευρύ φάσμα συμπτωμάτων, ασθενειών και φαρμακευτικών ενδείξεων. Ωστόσο, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον συσχετισμό των εν λόγω φαρμακευτικών στόχων με τις συνιστώμενες, κάθε φορά, φυτικές δρόγες. Με άλλα λόγια, κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθεί ποια από τα παραπάνω φυτά προτείνονται στις συνταγές των ιατροσοφικών χειρογράφων για την αντιμετώπιση των συγκεκριμένων παθήσεων. Στις σελίδες που ακολουθούν παρουσιάζονται συγκεντρωτικά και ομαδοποιημένα ανά κατηγορία και φαρμακευτικό στόχο τα φυτά που αντιστοιχούν, με βάση τα *Ιατροσόφια*, στις συγκεκριμένες φαρμακευτικές ενδείξεις.

α. Αναπνευστικό σύστημα

Κρυολόγημα (13 συνταγές):

- Αγαρικό [είδος του γένους *Agaricus* L.:Fr. emend Karst. (Agaricaceae)]
- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκιά», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- «Αμάραντος» [είδος του γένους *Helichrysum* Mill. (Asteraceae) ή του γένους *Sedum* L. (Crassulaceae), πιθανώς *Helichrysum stoechas* (L.) Moench ή *Sedum acre* L.]

- Αμπέλι (κρασί, ρακή) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- «Άμπρα» [είδος ρητίνης]
- Βήχιο [*Tussilago farfara* L. (Asteraceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Καφές [είδος του γένους *Coffea* L. (Rubiaceae)]
- Κολιάνδρο [*Coriandrum sativum* L. (Apiaceae)]
- Μαντζουράνα [*Origanum majorana* L. (Lamiaceae)]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]
- Μελισσόχορτο [*Melissa officinalis* L. (Lamiaceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- «Νάρδον ινδικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Νάρδον ιταλικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- Ευλαλόη, αγάλοχον [είδος του γένους *Aquilaria* Lam. (Thymelaeaceae)]
- Πιπέρι κουμπέμπα [*Piper cubeba* L. f. (Piperaceae)]
- Πύρεθρο [είδος του γένους *Tanacetum* L. = *Pyrethrum* Medik. = *Pyrethrum* Zinn (Asteraceae) ή του γένους *Chrysanthemum* L. (Asteraceae)]
- Σέσκουλο λευκό [είδος του γένους *Beta* L. (Chenopodiaceae)]
- Χρένο [είδος του γένους *Armoracia* G. Gaertn. et al. (Brassicaceae), πιθανώς *Armoracia rusticana* G. Gaertn. et al.]

Λαιμός (37 συνταγές):

- Αλθαία [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι, πετιμέζι, ρακή) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά (αμυγδαλέλαιο) [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Βαλανιδιά [είδος του γένους *Quercus* L. (Fagaceae)]
- Βήχιο [*Tussilago farfara* L. (Asteraceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]

- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ήλεκτρο [είδος ρητίνης]
- Ιππουρίδα [είδος του γένους *Equisetum* L. (Equisetaceae) ή του γένους *Hippuris* L. (Plantaginaceae)]
- Ιτιά [είδος του γένους *Salix* L. (Salicaceae)]
- Καλαμιά [πιθανώς κοινό καλάμι, *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. (Poaceae) ή είδος του γένους *Acorus* L. (Acoraceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Καρυδιά (καρπός, «διακαρίον») [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- Κρασιά [είδος του γένους *Cornus* L. (Cornaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Κυδωνιά [*Cydonia oblonga* Mill. (Rosaceae)]
- Λάχανο [*Brassica oleracea* var. *capitata* (Brassicaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μουριά (καρπός, «διαμόρον») [είδος του γένους *Morus* L. (Moraceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Περιστερόχορτο («περιστερεών», «περιστερεώνη») [είδος του γένους *Peristeria* Hook. (Orchidaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπέρι μακρύ (μακροπίπερο) [*Piper longum* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- Πλάτανος [είδος του γένους *Platanus* L. (Platanaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Ρύζι [είδος του γένους *Oryza* L. (Poaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αλεύρι)

- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- Συκιά άγρια [*Ficus carica* var. *caprificus* (Risso) Tschirch & Ravasini (Moraceae)]
- Τριανταφυλλιά (άνθη, ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]
- Χαρουπιά [*Ceratonia siliqua* L. (Fabaceae)]
- Χουρμαδιά [*Phoenix dactylifera* L. (Arecaceae)]
- «Χαμοπαπαδιά» [πιθανώς χαμομήλι, *Matricaria recutita* L. (Asteraceae) ή είδος του γένους *Anthemis* L. (Asteraceae) ή του γένους *Chamaemelum* Mill. (Asteraceae)]
- Ψωρόχορτο [είδος του γένους *Knautia* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Scabiosa* L. (Caprifoliaceae)]

Βήχας (12 συνταγές)

- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Θρούμπι [είδος του γένους *Satureja* L. (Lamiaceae)]
- Κέδρος [είδος του γένους *Cedrus* Trew (Pinaceae)]
- Κουκουνάρι [είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Παπαρούνα [είδος του γένους *Papaver* L. (Papaveraceae)]
- Πικραμύγδαλα [είδος του γένους *Prunus* L. (Rosaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]

- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- «Στύρακας» (βενζοϊκό κόμμι) [είδος του γένους *Styrax* L. (Styracaceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- «Τετράγκαθον», «κετρέζ» [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Ύσσωπος [*Hyssopus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Χαρουπιά [*Ceratonia siliqua* L. (Fabaceae)]
- Χουρμαδιά [*Phoenix dactylifera* L. (Arecaceae)]
- Ψαλιδόχορτο [πιθανώς είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae) ή του γένους *Adiantum* L. (Pteridaceae)]

Άσθμα (8 συνταγές):

- Αμπέλι (ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά (αμυγδαλέλαιο) [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Καπνός [είδος του γένους *Nicotiana* L. (Solanaceae)]
- Μελισσόχορτο [*Melissa officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Ύσσωπος [*Hyssopus officinalis* L. (Lamiaceae)]

Πνεύμονες (17 συνταγές):

- Άκορος [*Acorus calamus* L. (Acoraceae)]
- Αλθαία [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι, ρακή) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]

- Αμυγδαλιά (αμυγδαλέλαιο) [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- «Ζουρμπάτι» [είδος του γένους *Alpinia* Roxb. (Zingiberaceae) ή του γένους *Curcuma* L. (Zingiberaceae) ή του γένους *Zingiber* Mill. (Zingiberaceae), πιθανώς *Alpinia zerumbet* (Pers.) B.L. Burtt & R.M. Sm. ή *Curcuma longa* L. ή *Zingiber zerumbet* (L.) Sm.]
- Ίον (μενεξές) [*Viola odorata* L. (Violaceae)]
- Ίριδα [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- «Καρδιοσάνκτο» (κνήκος) [πιθανώς *Centaurea benedicta* (L.) L. (Asteraceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κυδωνιά [*Cydonia oblonga* Mill. (Rosaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μηλιά [*Malus domestica* Borkh. (Rosaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Παπαρούνα [*Papaver rhoeas* L. (Papaveraceae)]
- Παπαρούνα [είδος του γένους *Papaver* L. (Papaveraceae)]
- Πιπέρι κουμπέμπα [*Piper cubeba* L. f. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Σάλβια [είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae)]

- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αλεύρι, πίτουρο, ψωμί)
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Τζιτζυφιά [*Ziziphus jujuba* Mill. (Rhamnaceae)]
- Ύσσωπος [*Hyssopus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]

β. Πεπτικό σύστημα

Στοματική κοιλότητα - δόντια (51 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Βοϊδόγλωσσα («βοδόγλωσσον», «βουγλώσσα», «βούγλωσσα, ήτοι μποράντζα», «βούγλωσσον») [πιθανώς *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- «Γαύρος» [πιθανώς *Carpinus betulus* L. (Betulaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δαδί [είδος ρητινούχου ξύλου]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δελφίνιο - αγριοσταφίδα [*Delphinium staphisagria* L. (Ranunculaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ελιά άγρια [*Olea europaea* var. *sylvestris* (Mill.) Lehr (Oleaceae)]
- Καμφορά [*Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl (Lauraceae)]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]
- Κύπειρος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]

- Λάχανο [*Brassica oleracea* var. *capitata* (Brassicaceae)]
- Μανδραγόρας [*Mandragora officinarum* L. (Solanaceae)]
- Μαρούλι [*Lactuca sativa* L. (Asteraceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- «Σαρκοφάξ» (σαρκοφάγο φυτό) [πιθανώς *Dionaea muscipula* J. Ellis (Droseraceae) ή είδος του γένους *Drosera* L. (Droseraceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σιτηρά γενικά (πίτουρο)
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδέλαιο, άνθη) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριβόλι [*Tribulus terrestris* L. (Zygophyllaceae)]
- Υοσκύαμος [είδος του γένους *Hyoscyamus* L. (Solanaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]
- Χρένο [είδος του γένους *Armoracia* G. Gaertn. et al. (Brassicaceae), πιθανώς *Armoracia rusticana* G. Gaertn. et al.]

Στομάχι (35 συνταγές):

- Αίμα του δράκου [*Draco daemonorops* (Willd.) Blume (Arecaceae)]
- Αλόη [είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- «Άρνόγλωσσον» [πιθανώς πεντάνευρο, είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]

- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Θρούμπι [είδος του γένους *Satureja* L. (Lamiaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κασσία [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Κολιάνδρο [*Coriandrum sativum* L. (Apiaceae)]
- Κυδωνιά (καρπός, «κυδωνάτον») [*Cydonia oblonga* Mill. (Rosaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]
- Λαδανιά [*Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- Λούπινα [είδος του γένους *Lupinus* L. (Fabaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Μαστίχι», «μαστίγη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]
- «Νάρδον» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- Οξυφοίνικας [*Tamarindus indica* L. (Fabaceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]

- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ροδιά άγρια [είδος του γένους *Punica* L. (Lythraceae)]
- Σανδαλόξυλο («διασανδάλον») [είδος του γένους *Santalum* L. (Santalaceae)]
- Σέλινο [*Arium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Τράγιο («κριοβότανον», «τραγί») [πιθανώς είδος του γένους *Pimpinella* L. (Apiaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδοζάχαρη, «διαρόδον», άνθη) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

Συκώτι (26 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, κρεμόριο, ξίδι, ρακή, σταφίδες) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Αντίδι [*Cichorium endivia* L. (Asteraceae)]
- Αρμυρίκι [είδος του γένους *Tamarix* L. (Tamaricaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Βοϊδόγλωσσα («βοδόγλωσσον», «βουγλώσσα», «βούγλωσσα, ήτοι μποράντζα», «βούγλωσσον») [πιθανώς *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]

- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glykyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Ευπατόριο [*Agrimonia eupatoria* L. (Rosaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Ίον (μενεξές) [*Viola odorata* L. (Violaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Καρότο [*Daucus carota* L. (Apiaceae)]
- Κασσία [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Κιτριά [*Citrus medica* L. (Rutaceae)]
- Κιχώριο [*Cichorium intybus* L. (Asteraceae)]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- Κουρκουμάς [*Curcuma longa* L. (Zingiberaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- «Κρίσσο» [πιθανώς είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Νεραντζιά [*Citrus aurantium* L. (Rutaceae)]
- «Ξινήθρα» [είδος του γένους *Oxalis* L. (Oxalidaceae) ή του γένους *Rumex* L. (Polygonaceae)]
- Ξυλαλόη, αγάλοχον [είδος του γένους *Aquilaria* Lam. (Thymelaeaceae)]
- Οξυφοίνικας [*Tamarindus indica* L. (Fabaceae)]
- Περιστερόχορτο («περιστερεών», «περιστερεώνη») [είδος του γένους *Peristeria* Hook. (Orchidaceae)]
- Πικραγγουριά [*Ecballium elaterium* (L.) A. Rich. (Cucurbitaceae)]
- «Πικραλίδα» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]

- Πολυπόδι [*Polypodium vulgare* L. (Polypodiaceae)]
- Πολυτρίχι [πιθανώς *Adiantum capillus-veneris* L. (Pteridaceae)]
- Ραβέντι [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]
- «Ραδίκι» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]
- «Ρεπανίδα» [είδος του γένους *Raphanus* L. (Brassicaceae), πιθανώς *Raphanus sativus* L.]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- Σέλινο [*Arium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σκορπίδι [είδος του γένους *Asplenium* L. (Aspleniaceae)]
- Τριανταφυλλιά («ροδάτο») [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Χαμοδρυά [πιθανώς *Ajuga chamaepitys* (L.) Schreb. (Lamiaceae)]

Έντερα (83 συνταγές):

- Άκορος [*Acorus calamus* L. (Acoraceae)]
- Αλόη [είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- Αμμωνιακό κόμμι [*Dorema ammoniacum* D. Don (Apiaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι, ρακή) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- «Άμπρα» [είδος ρητίνης]
- Αμυγδαλιά (αμυγδαλέλαιο) [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βδέλιο [*Nyssa sylvatica* Marshall (Cornaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (καρπός, ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ευφόρβιο [είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]

- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κασσία [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Κεχρί [πιθανώς *Panicum miliaceum* L. (Poaceae)]
- Κιτριά [*Citrus medica* L. (Rutaceae)]
- «Κοραλλίνα» (είδος φυκιού), «μυρκοβότανον» [πιθανώς είδος του γένους *Corallina* L. (Corallinaceae)]
- Κουρκουμάς [*Curcuma longa* L. (Zingiberaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κυδωνιά (καρπός, «κυδωνάτον») [*Cydonia oblonga* Mill. (Rosaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]
- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]
- Μηλιά [*Malus domestica* Borkh. (Rosaceae)]
- «Μικρό άμι(ο)», «κορασάνι» [πιθανώς είδος του γένους *Ammi* L. (Apiaceae) ή του γένους *Trachyspermum* Link (Apiaceae)]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μολόχα άγρια [*Malva sylvestris* L. (Malvaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μουριά [είδος του γένους *Morus* L. (Moraceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Μπιστόρτα [*Bistorta officinalis* Delarbre (Polygonaceae)]
- Μυρόξυλο [*Myroxylon balsamum* var. *pereirae* (Royle) Harms (Fabaceae)]
- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]
- «Νάρδον ινδικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]

- Νεραντζιά [*Citrus aurantium* L. (Rutaceae)]
- Ξυλαλόη, αγάλοχον [είδος του γένους *Aquilaria* Lam. (Thymelaeaceae)]
- «Οφιοβότανον» [πιθανώς δρακοντιά, είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Παλιούρι [*Paliurus spina-christi* Mill. (Rhamnaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Παπαρούνα [είδος του γένους *Papaver* L. (Papaveraceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Πεντάφυλλο («τορμεντίλα») [είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]
- Πεπονιά [*Cucumis melo* L. (Cucurbitaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Πλακοκύμινον» [πιθανώς είδος του γένους *Cuminum* L. (Apiaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Ραβέντι [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Ροδακινιά [*Prunus persica* (L.) Batsch (Rosaceae)]
- Ρύζι [είδος του γένους *Oryza* L. (Poaceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αλεύρι, πίτουρο, ψωμί)
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- Τακαμάκα [*Calophyllum inophyllum* L. (Clusiaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Τράγιο («κριοβότανον», «τραγί») [πιθανώς είδος του γένους *Pimpinella* L. (Apiaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδοζάχαρη, ροδέλαιο, άνθη, καρπός) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]

- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Φτέρη, «πτέρη μονόκλωνος» [πιθανώς είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]
- «Χελιδόνιον» (χελιδονόχορτο) [πιθανώς *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]

Αιμορροΐδες - πρωκτός (32 συνταγές):

- Αγκινάρα [*Cynara cardunculus* L. (Asteraceae)]
- Αλόη [είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι, σταφίδες) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Βαλανιδιά [είδος του γένους *Quercus* L. (Fagaceae)]
- Βαμβάκι [είδος του γένους *Gossypium* L. (Malvaceae)]
- Βδέλιο [*Nyssa sylvatica* Marshall (Cornaceae)]
- «Γαϊδουράγκαθο» [είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae) ή του γένους *Silybum* Adans. (Asteraceae) ή του γένους *Onopordum* L. (Asteraceae) ή του γένους *Ononis* L. (Fabaceae), πιθανώς *Carduus marianus* L. ή *Silybum marianum* (L.) Gaertn. ή *Onopordum acanthium* L. ή *Ononis spinosa* L.]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ίον (μενεξές) [*Viola odorata* L. (Violaceae)]
- Καμφορά [*Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl (Lauraceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Λεύκα [είδος του γένους *Populus* L. (Salicaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Μαστίχιν», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]

- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- «Μυριόφυλλο» (αχιλλέα) [είδος του γένους *Achillea* L. (Asteraceae), πιθανώς *Achillea millefolium* L.]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Πικραγγουριά [*Ecballium elaterium* (L.) A. Rich. (Cucurbitaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- «Ρετσίνα», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Ροδακινιά [*Prunus persica* (L.) Batsch (Rosaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Τράγιο («κριοβότανον», «τραγί») [πιθανώς είδος του γένους *Pimpinella* L. (Apiaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα, σιρόπι) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Φλόμος [πιθανώς *Verbascum thapsus* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]

γ. Κυκλοφορικό - Λεμφικό σύστημα

Κυκλοφορία αίματος (2 συνταγές):

- Βοϊδόγλωσσα («βοδογλωσσον», «βουγλώσσα», «βούγλωσσα, ήτοι μποράντζα», «βούγλωσσον») [πιθανώς *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- Δαμασκηνιά [*Prunus domestica* L. (Rosaceae)]
- Ίον (μενεξές) [*Viola odorata* L. (Violaceae)]
- Καμφορά [*Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl (Lauraceae)]

- «Καπροχόρτι» [πιθανώς χοιρομουρίδα, *Helminthotheca echioides* (L.) Holub (Asteraceae) ή χοιροβότανο, αντράκλα, *Portulaca oleracea* L. (Portulacaceae)]
- Κασσία [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- «Μάννα» (μελία, φράξινος) [*Fraxinus ornus* L. (Oleaceae)]
- Οξυφοίνικας [*Tamarindus indica* L. (Fabaceae)]
- Πολυτρίχι [πιθανώς *Adiantum capillus-veneris* L. (Pteridaceae)]
- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]

Υδροπικία (12 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- «Ζαμπάκι» [πιθανώς είδος του γένους *Narcissus* L. (Amaryllidaceae) ή του γένους *Iris* L. (Iridaceae) ή του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κύπειρος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Ύσσωπος [*Hyssopus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- «Ψαθόχορτον» [αταύτιστη φυτική δρόγη]

Καρδιά (14 συνταγές):

- Αμπέλι (ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Ελιά [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]

- Κεχρί [πιθανώς *Panicum miliaceum* L. (Poaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]
- Νεραντζιά [*Citrus aurantium* L. (Rutaceae)]
- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]

Σπλήνα (12 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreacea) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ιτιά [είδος του γένους *Salix* L. (Salicaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- «Κονυζά», «κόνυζον» [πιθανώς είδος του γένους *Inula* L. (Asteraceae) ή του γένους *Erigeron* L. (Asteraceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κυκλάμινο [είδος του γένους *Cyclamen* L. (Primulaceae)]
- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Λυγαριά [*Vitex agnus – castus* L. (Lamiaceae)]
- «Μαλαθροβότανον» [πιθανώς μάραθο, *Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Νάρδον κελτικόν» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Οβρέα» (βρυωνία, αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreacea) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Πικραμύγδαλα [είδος του γένους *Prunus* L. (Rosaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]

- Σαμπούκος [*Sambucus nigra* L. (Adoxaceae)]
- Σκολοπέντριο [*Asplenium scolopendrium* L. (Aspleniaceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]

δ. Ουροποιητικό σύστημα

Νεφρά (10 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glykyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κασσία [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Λιθόσπερμο [είδος του γένους *Lithospermum* L. (Boraginaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Περδικόχορτο [είδος του γένους *Parietaria* L. (Urticaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Σιτηρά γενικά (πίτουρο)
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Σκορπίδι [είδος του γένους *Asplenium* L. (Aspleniaceae)]
- Σπαράγγι [*Asparagus officinalis* L. (Asparagaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

Λιθίαση (24 συνταγές):

- Άκορος [*Acorus calamus* L. (Acoraceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ρακή) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αντίδι [*Cichorium endivia* L. (Asteraceae)]
- Αντράκλα [*Portulaca oleracea* L. (Portulacaceae)]
- «Άσαρον» (άσαρο) [πιθανώς *Asarum europaeum* L. (Aristolochiaceae) ή είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Βαλεριάνα [είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δίκταμος [*Origanum dictamnus* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ελιά άγρια [*Olea europaea* var. *sylvestris* (Mill.) Lehr (Oleaceae)]
- Ήλεκτρο [είδος ρητίνης]
- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Καρότο [*Daucus carota* L. (Apiaceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- Λιθόσπερμο [είδος τους γένους *Lithospermum* L. (Boraginaceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- Μήον [*Meum athamanticum* Jacq. (Apiaceae)]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μολόχα άγρια [*Malva sylvestris* L. (Malvaceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- «Νάρδον» [πιθανώς είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae) ή του γένους *Nardus* L. (Poaceae)]
- «Ξύλον νεφριτικόν» [πιθανώς φτέρη, είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]
- «Πιγώνια» ή «πιγωνία» [πιθανώς μιγόνια, είδος του γένους *Begonia* L. (Begoniaceae) ή παιωνία, είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Σασσαφράς [*Sassafras albidum* (Nutt.) Ness (Lauraceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]

- «Σερπέλο καμπέστρε» (σέρπυλο, έρπυλλο) [πιθανώς *Thymus serpyllum* L. (Lamiaceae) ή είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Σκυλοκρεμμύδα [*Urginea maritima* (L.) Baker (Asparagaceae)]
- Σπαράγγι [*Asparagus officinalis* L. (Asparagaceae)]
- Τεύκριο [*Teucrium polium* L. (Lamiaceae)]
- Τριβόλι [*Tribulus terrestris* L. (Zygophyllaceae)]
- «Χαμοβρούμη» [πιθανώς είδος του γένους *Avena* L. (Poaceae)]
- Χαμοδρούα [πιθανώς *Ajuga chamaepitys* (L.) Schreb. (Lamiaceae)]

Διαταραχές ούρησης (38 συνταγές):

- Αγριάδα [*Cynodon dactylon* (L.) Pers. (Poaceae)]
- Αλθαία [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, μούστος, ξίδι, ρακή) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Βερικοκιά [*Prunus armeniaca* L. (Rosaceae)]
- Βερόνικα [*Veronica officinalis* L. (Plantaginaceae)]
- Γκαλαγκάλ [*Alpinia galanga* (L.) Sw. (Zingiberaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Θυμάρι [είδος του γένους *Thymus* L. (Lamiaceae)]
- Ίον (μενεξές) [*Viola odorata* L. (Violaceae)]
- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Καρπουζιά («χειμωνικό») [*Citrullus lanatus* (Thunb.) Matsum. & Nakai (Cucurbitaceae)]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κύπειρος στογγυλός [*Cyperus rotundus* L. (Cyperaceae)]
- Λαθούρι [είδος του γένους *Lathyrus* L. (Fabaceae)]

- Λάχανο κόκκινο [*Brassica oleracea* var. *capitata* f. *rubra* (Brassicaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μαρούλι [*Lactuca sativa* L. (Asteraceae)]
- «Μαστίχι», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Πεπονιά [*Cucumis melo* L. (Cucurbitaceae)]
- Περδικόχορτο [είδος του γένους *Parietaria* L. (Urticaceae)]
- Πικραμύγδαλα [είδος του γένους *Prunus* L. (Rosaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Ρεβίθι «μαύρο» [πιθανώς είδος του γένους *Cicer* L. (Fabaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ροδακινιά [*Prunus persica* (L.) Batsch (Rosaceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αλεύρι, αμυλάλευρο)
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- «Τετράγκαθον» [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα, άνθη) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

ε. Αναπαραγωγικό σύστημα

Όρχεις (7 συνταγές):

- Αμπέλι (κρεμόριο, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Κουμαριά [είδος του γένους *Arbutus* L. (Ericaceae)]

- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Σαμπούκος [*Sambucus nigra* L. (Adoxaceae)]

Κήλη (20 συνταγές):

- Αίμα του δράκου [*Draco daemonorops* (Willd.) Blume (Arecaceae)]
- Ακακία - άκανθα Αιγυπτία [είδος του γένους *Acacia* Mill. (Fabaceae)]
- Αλόη [είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- Αμμωνιακό κόμμι [*Dorema ammoniacum* D. Don (Apiaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burserraceae)]
- Μελίλωτος [*Melilotus officinalis* (L.) Lam. (Fabaceae)]
- Μουριά [είδος του γένους *Morus* L. (Moraceae)]
- Πεντάφυλλο («τορμεντίλα») [είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]
- «Περφουλιάτα βοτάνη» [πιθανώς *Eupatorium perfoliatum* L. (Asteraceae) ή *Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- «Πολυγόνατον» [πιθανώς είδος του γένους *Polygonatum* Mill. (Asparagaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]

- Σαρκόκολλα [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- Σύμφυτο μεγάλο [είδος του γένους *Symphytum* L. (Boraginaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Τριανταφυλλιά [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Υπερικό [*Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Φτέρη, «πτέρη μονόκλωνος» [πιθανώς είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]

Έμμηνη ρύση (22 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Ανωνίδα [είδος του γένους *Ononis* L. (Fabaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αριστολοχία [είδος του γένους *Aristolochia* L. (Aristolochiaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βαλεριάνα [είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Θρούμπι [είδος του γένους *Satureja* L. (Lamiaceae)]
- Ίριδα [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae)]
- Καπνός [είδος του γένους *Nicotiana* L. (Solanaceae)]
- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Λάχανο [*Brassica oleracea* var. *capitata* (Brassicaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Μαστίχιν», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]

- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Πολυτρίχι [πιθανώς *Adiantum capillus-veneris* L. (Pteridaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- «Σάλβινα» [πιθανώς είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή του γένους *Salvinia* Ség. (Salviniaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- Τριανταφυλλιά («ροδόλαδον») [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]

Συνουσία (21 συνταγές):

- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκιά», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Απήγανος άγριος [πιθανώς *Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Γεντιανή [*Gentiana lutea* L. (Gentianaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- «Ζαμπάκι» [πιθανώς είδος του γένους *Narcissus* L. (Amaryllidaceae) ή του γένους *Iris* L. (Iridaceae) ή του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- «Ζοτόρια» (ζεδοάρια) [πιθανώς *Curcuma zedoaria* (Christm.) Roscoe (Zingiberaceae)]
- Καλαμίνθη [είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Κύπειρος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]
- Λαδανιά [*Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- Λεύκα [είδος του γένους *Populus* L. (Salicaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λυγαριά [*Vitex agnus – castus* L. (Lamiaceae)]
- Μανδραγόρας [*Mandragora officinarum* L. (Solanaceae)]
- Παλιούρι [*Paliurus spina-christi* Mill. (Rhamnaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]

- Ροδακινιά [*Prunus persica* (L.) Batsch (Rosaceae)]
- Σαλέπι [*Orchis mascula* (L.) L. (Orchidaceae)]
- Τριανταφυλλιά («ρόδιον») [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριανταφυλλιά άγρια [*Rosa canina* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]
- Φτέρη, «πτέρη μονόκλωνος» [πιθανώς είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]

Κύηση, τοκετός (15 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- «Ανεμόχορτον» [πιθανώς *Apera spica-venti* (L.) P. Beauv. (Poaceae) ή περδικόχορτο, είδος του γένους *Parietaria* L. (Urticaceae)]
- Άρκευθος [είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Δίκταμος [*Origanum dictamnus* L. (Lamiaceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κυκλάμινο [είδος του γένους *Cyclamen* L. (Primulaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μολόχα άγρια [*Malva sylvestris* L. (Malvaceae)]
- Παιωνία [είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Ροδακινιά [*Prunus persica* (L.) Batsch (Rosaceae)]
- Σανδαλόξυλο [είδος του γένους *Santalum* L. (Santalaceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σκαρόχορτο («σκαρολάχανον») [*Mercurialis annua* L. (Euphorbiaceae)]

- Τσουκνίδα [είδος του γένους *Urtica* L. (Urticaceae)]

Γαλουχία (27 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι, σταφίδες) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Ανηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κισσός [*Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- Κουκί [*Vicia faba* L. (Fabaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Ρούδι [*Rhus coriaria* L. (Anacardiaceae)]
- Σιτηρά γενικά (πίτουρο)
- «Σκάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]

Αφροδίσια νοσήματα (20 συνταγές):

- Αγαρικό [είδος του γένους *Agaricus* L.:Fr. emend Karst. (Agaricaceae)]
- «Αγιόξυλον» [πιθανώς είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- «Αλεπούπορδη» [είδος του γένους *Lycoperdon* (Agaricaceae)]
- Αμπέλι (κρεμόριο, ρακή, σταφίδες) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Ανηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]

- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αραβικό κόμμι [*Acacia senegal* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glykyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ευφόρβιο [είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Ήλεκτρο [είδος ρητίνης]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Καπνόχορτο [*Fumaria officinalis* L. (Papaveraceae)]
- Κασσία [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Κινία [*Smilax china* L. (Smilacaceae)]
- Κιχώριο [*Cichorium intybus* L. (Asteraceae)]
- Κολιάνδρο [*Coriandrum sativum* L. (Apiaceae)]
- «Κομμίδι» [είδος ρητίνης]
- Κουσκούτα [*Cuscuta epithymum* (L.) L. (Convolvulaceae)]
- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- «Λίνιον σάντο» [πιθανώς αγιόξυλο, είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- «Μάννα» (μελία, φράξινος) [*Fraxinus ornus* L. (Oleaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Μαστίχη μίνιον» [είδος μαστίχας]
- «Μαστίχι», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]

- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μπουράντζα [*Borago officinalis* L. (Boraginaceae)]
- «Ξινήθρα» [είδος του γένους *Oxalis* L. (Oxalidaceae) ή του γένους *Rumex* L. (Polygonaceae)]
- «Πάλδαλον» [πιθανώς *Doronicum pardalianches* L. (Asteraceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- Πολυπόδι [*Polypodium vulgare* L. (Polypodiaceae)]
- Ραβέντι [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]
- Σαρσαπαρίλλα («ζαπαρίνον», «σαπαρίνα») [είδος του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αμυλάλευρο)
- Τανατσέτο («αβασκαντήρας») [*Tanacetum parthenium* (L.) Sch. Bip. (Asteraceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- «Τζοπιτζίνι» [πιθανώς αγιόξυλο, είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- «Τραγάκανθον» [είδος του γένους *Astragalus* L. (Fabaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδοζάχαρη, σιρόπι) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Υπερικό [*Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

στ. Μυοσκελετικό σύστημα

Κάταγμα (4 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]

- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πολυτρίχι [πιθανώς *Adiantum capillus-veneris* L. (Pteridaceae)]
- Φτέρη, «πτέρη μονόκλωνος» [πιθανώς είδος του γένους *Pteridium* Gled. ex Scop. (Dennstaedtiaceae) ή του γένους *Dryopteris* Adans. (Dryopteridaceae)]

Πόνος σε μύες, νεύρα ή κόκκαλα (13 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- «Βάρσαμο» [πιθανώς υπερικό, *Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ελλέβορος [είδος του γένους *Helleborus* L. (Ranunculaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κουμαριά [είδος του γένους *Arbutus* L. (Ericaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- «Ολτούχαρ» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Υοσκύαμος [είδος του γένους *Hyoscyamus* L. (Solanaceae)]

Εξάρθρωση (1 συνταγή):

- Ελιά άγρια [*Olea europaea* var. *sylvestris* (Mill.) Lehr (Oleaceae)]

Πόνος ή οίδημα στα πόδια (21 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]

- Γογγύλι [*Brassica oleracea* var. *gongylodes* L. (Brassicaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ευφόρβιο [είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Ήρα [*Lolium temulentum* L. (Poaceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κουκί [*Vicia faba* L. (Fabaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Λάχανο [*Brassica oleracea* var. *capitata* (Brassicaceae)]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- «Πικραλίδα» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αλεύρι, ψωμί)
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]

Πόνος ή οίδημα στις υπόλοιπες αρθρώσεις (13 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]

- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- «Ερμοδάκτυλο» [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae) = *Hermodactylus* Mill. (Iridaceae) ή του γένους *Colchicum* L. (Colchicaceae) ή του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae), πιθανώς *Iris tuberosa* L. = *Hermodactylus tuberosus* (L.) Mill.]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]
- «Κώστος» [πιθανώς είδος του γένους *Costus* L. (Costaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Σκαμμωνία - διαγρίδιον [*Convolvulus scammonia* L. (Convolvulaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]

ζ. Νευρικό σύστημα

Κεφαλαλγίες (39 συνταγές):

- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκιά», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι, ρακή, φύλλα) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά (καρπός, αμυγδαλέλαιο) [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Ανωνίδα [είδος του γένους *Ononis* L. (Fabaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αριστολοχία [είδος του γένους *Aristolochia* L. (Aristolochiaceae)]
- Βαλεριάνα [είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]

- Βέρμπενα [*Verbena officinalis* L. (Verbenaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ήλεκτρο [είδος ρητίνης]
- Καλαμιά [πιθανώς κοινό καλάμι, *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. (Poaceae) ή είδος του γένους *Acorus* L. (Acoraceae)]
- Καμφορά [*Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl (Lauraceae)]
- Καπνός [είδος του γένους *Nicotiana* L. (Solanaceae)]
- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- «Κάρδαμο άγριο» [είδος του γένους *Lepidium* L. (Brassicaceae) ή του γένους *Capsella* Medik. (Brassicaceae), πιθανώς *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.]
- Κισσός [*Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κύπειρος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]
- Λαδανιά [*Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μελισσόχορτο [*Melissa officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Πικραμύγδαλα [είδος του γένους *Prunus* L. (Rosaceae)]
- Πιπέρι [*Piper nigrum* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]

- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- «Σάλβινα» [πιθανώς είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή του γένους *Salvinia* Ség. (Salviniaceae)]
- Σέσκουλο [*Beta vulgaris* L. (Chenopodiaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Σιτηρά γενικά (πίτουρο)
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα, ροδέλαιο, άνθη) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

Εγκέφαλος (10 συνταγές):

- Άκορος [*Acorus calamus* L. (Acoraceae)]
- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αριστολοχία [είδος του γένους *Aristolochia* L. (Aristolochiaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Δελφίνιο - αγριοσταφίδα [*Delphinium staphisagria* L. (Ranunculaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κουρκουμάς [*Curcuma longa* L. (Zingiberaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Μαντζουράνα [*Origanum majorana* L. (Lamiaceae)]
- «Μαστίχι», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]

- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- Ραβέντι [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Σασσαφράς [*Sassafras albidum* (Nutt.) Ness (Lauraceae)]
- Σέννα (φύλλα Αλεξανδρείας) [*Senna alexandrina* Mill. (Fabaceae)]
- «Σερπέλο καμπέστρε» (σέρπυλο, έρπυλλο) [πιθανώς *Thymus serpyllum* L. (Lamiaceae) ή είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]

Νευρολογικές διαταραχές (13 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Βοϊδόγλωσσα («βοδόγλωσσον», «βουγλώσσα», «βούγλωσσα, ήτοι μποράντζα», «βούγλωσσον») [πιθανώς *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Θρούμπι [είδος του γένους *Satureja* L. (Lamiaceae)]
- Θυμάρι [είδος του γένους *Thymus* L. (Lamiaceae)]
- Καλαμίνθη [είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]
- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Λαθούρι [είδος του γένους *Lathyrus* L. (Fabaceae)]
- Λάχανο [*Brassica oleracea* var. *capitata* (Brassicaceae)]
- Μαρούλι [*Lactuca sativa* L. (Asteraceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- «Μυριόφυλλο» (αχιλλέα) [είδος του γένους *Achillea* L. (Asteraceae), πιθανώς *Achillea millefolium* L.]
- Παιωνία [είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]

- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Σασσαφράς [*Sassafras albidum* (Nutt.) Ness (Lauraceae)]
- «Σερπέλο καμπέστρε» (σέρπυλο, έρπυλλο) [πιθανώς *Thymus serpyllum* L. (Lamiaceae) ή είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Φασκόμηλο [*Salvia officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]

η. Αισθητήρια όργανα

Αφτιά (29 συνταγές):

- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκία», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Αμπέλι («ζίβιτον», κρασί, σταφίδες) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά (αμυγδαλέλαιο) [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- «Ανθέλαιο» [πιθανώς άνηθος, *Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αριστολοχία [είδος του γένους *Aristolochia* L. (Aristolochiaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βάλσαμο της Μέκκας [*Commiphora gileadensis* (L.) C. Chr (Burseraceae)]
- Βοϊδόγλωσσα («βοδόγλωσσον», «βουγλώσσα», «βούγλωσσα, ήτοι μποράντζα», «βούγλωσσον») [πιθανώς *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- Γκαλαγκάλ [*Alpinia galanga* (L.) Sw. (Zingiberaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]
- Καρυδιά («καρυόλαδον») [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κόκα [*Erythroxylum coca* Lam. (Erythroxylaceae)]

- Κολοκυθιά [είδος του γένους *Cucurbita* L. (Cucurbitaceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κύπριος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]
- «Λευκακάνθη» [πιθανώς είδος του γένους *Carduus* L. (Asteraceae) ή του γένους *Xanthium* L. (Asteraceae) ή του γένους *Rhamnus* L. (Rhamnaceae) ή του γένους *Crataegus* L. (Rosaceae)]
- Μαντζουράνα [*Origanum majorana* L. (Lamiaceae)]
- Πικραμύγδαλα [είδος του γένους *Prunus* L. (Rosaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Πύρεθρο [είδος του γένους *Tanacetum* L. = *Pyrethrum* Medik. = *Pyrethrum* Zinn (Asteraceae) ή του γένους *Chrysanthemum* L. (Asteraceae)]
- Ραπάνι [*Raphanus sativus* L. (Brassicaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Τριανταφυλλιά («ροδόλαιον», «σεράπιον των ρόδων», «ροδόξιδον», «ρόδο») [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Φουντουκιά [είδος του γένους *Corylus* L. (Betulaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

Μάτια (40 συνταγές):

- Αβρότονο [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Αίμα του δράκου [*Draco daemonorops* (Willd.) Blume (Arecaceae)]
- Άκορος [*Acorus calamus* L. (Acoraceae)]
- Αλθαία [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae)]
- Αλόη [είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βασιλικός [*Ocimum basilicum* L. (Lamiaceae)]

- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glykyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- «Ευφροσύνη» [πιθανώς βοϊδόγλωσσα, *Borago officinalis* L. (Boraginaceae) ή *Anchusa officinalis* L. (Boraginaceae) ή είδος του γένους *Echium* L. (Boraginaceae)]
- «Ζαμπουρουτού» [πιθανώς αγάη, είδος του γένους *Agave* L. (Asparagaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Θρούμπι [είδος του γένους *Satureja* L. (Lamiaceae)]
- Κάνναβη [είδος του γένους *Cannabis* L. (Cannabaceae)]
- Κενταύρια [*Centaurea cyanus* L. (Asteraceae)]
- Κόκα [*Erythroxylum coca* Lam. (Erythroxylaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κυδωνιά [*Cydonia oblonga* Mill. (Rosaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burserraceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μαρούλι [*Lactuca sativa* L. (Asteraceae)]
- «Μαστίχι», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Πεντάφυλλο («τορμεντίλα») [είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]
- Περιστερόχορτο («περιστερεών», «περιστερεώνη») [είδος του γένους *Peristeria* Hook. (Orchidaceae)]
- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]

- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- Σαμπούκος [*Sambucus nigra* L. (Adoxaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- «Σταφυλίνος» [πιθανώς άγριο καρότο, είδος του γένους *Daucus* L. (Apiaceae)]
- Στρώγνος [*Solanum nigrum* L. (Solanaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Τριφύλλι [είδος του γένους *Trifolium* L. (Fabaceae)]
- Φλόμος [πιθανώς *Verbascum thapsus* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Φράουλα άγρια [*Fragaria vesca* L. (Rosaceae)]
- «Χελιδονία μεγάλη» [πιθανώς χελιδονόχορτο, *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- «Χελιδονία» [πιθανώς χελιδονόχορτο, *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- «Χελιδόνιον» (χελιδονόχορτο) [πιθανώς *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae) ή είδος του γένους *Clematis* L. (Ranunculaceae)]
- Ψύλλιο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]

Μύτη (9 συνταγές):

- «Αλόη σαρακινική» [πιθανώς είδος του γένους *Aloe* L. (Xanthorrhoeaceae)]
- Αμπέλι (ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κουκί [*Vicia faba* L. (Fabaceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Ραβέντι [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τσουκνίδα [είδος του γένους *Urtica* L. (Urticaceae)]

θ. Δέρμα

Δερματοπάθειες (49 συνταγές):

- «Αμάραντος» [είδος του γένους *Helichrysum* Mill. (Asteraceae) ή του γένους *Sedum* L. (Crassulaceae), πιθανώς *Helichrysum stoechas* (L.) Moench ή *Sedum acre* L.]
- Αμμωνιακό κόμμι [*Dorema ammoniacum* D. Don (Apiaceae)]
- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αρμυρίκι [είδος του γένους *Tamarix* L. (Tamaricaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Βδέλιο [*Nyssa sylvatica* Marshall (Cornaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Δαδί [είδος ρητινούχου ξύλου]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δελφίνιο - αγριοσταφίδα [*Delphinium staphisagria* L. (Ranunculaceae)]
- «Δενδρομολόχα» [είδος του γένους *Althaea* L. (Malvaceae) ή του γένους *Malva* L. (Malvaceae), πιθανώς *Althaea rosea* (L.) Crav. ή *Althaea officinalis* L. ή *Malva sylvestris* L.]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ελιά άγρια [*Olea europaea* var. *sylvestris* (Mill.) Lehr (Oleaceae)]
- Ευπατόριο [*Agrimonia eupatoria* L. (Rosaceae)]
- Ζοχός [*Sonchus oleraceus* L. (Asteraceae)]
- Ιξός [*Viscum album* L. (Viscaceae)]
- Ιτιά [είδος του γένους *Salix* L. (Salicaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]

- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- Κουκί [*Vicia faba* L. (Fabaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κυπαρίσσι [*Cupressus sempervirens* L. (Cupressaceae)]
- Λάπαθο [*Rumex crispus* L. (Polygonaceae)]
- Λεμονιά [*Citrus limon* (L.) Burm. f. (Rutaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- Μαϊντανός [*Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss (Apiaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μελίλωτος [*Melilotus officinalis* (L.) Lam. (Fabaceae)]
- Μολόχα άγρια [*Malva sylvestris* L. (Malvaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μυρτιά [είδος του γένους *Myrtus* L. (Myrtaceae)]
- «Ολτούχαρ» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- «Πέπερ» [πιθανώς είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae) ή του γένους *Capsicum* L. (Solanaceae)]
- Πικραγγουριά [*Ecballium elaterium* (L.) A. Rich. (Cucurbitaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- Πιπέρι μακρύ (μακροπίπερο) [*Piper longum* L. (Piperaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Ραβέντι [είδος του γένους *Rheum* L. (Polygonaceae)]
- «Ραδίκι» [πιθανώς *Cichorium intybus* L. (Asteraceae) ή *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. (Asteraceae)]

- Ρεβίθι [*Cicer arietinum* L. (Fabaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- Σαμπούκος [*Sambucus nigra* L. (Adoxaceae)]
- Σιτηρά γενικά (αλεύρι)
- Σκόρδο [*Allium sativum* L. (Amaryllidaceae)]
- Σκορπίδι [είδος του γένους *Asplenium* L. (Aspleniaceae)]
- Συκιά [*Ficus carica* L. (Moraceae)]
- Συκιά άγρια [*Ficus carica* var. *caprificus* (Risso) Tschirch & Ravasini (Moraceae)]
- Σχίνος - μαστίχα Χίου («σακίζι») [*Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae)]
- Σχίνος [*Pistacia lentiscus* L. (Anacardiaceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- «Τζοπιτζίνι» [πιθανώς αγιόξυλο, είδος του γένους *Buxus* L. (Buxaceae) ή του γένους *Bursera* Jacq. ex L. (Burseraceae) ή του γένους *Bulnesia* C. Gay (Zygophyllaceae) ή του γένους *Guaiacum* L. (Zygophyllaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδέλαιο) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Φτελιά [είδος του γένους *Ulmus* L. (Ulmaceae)]
- «Χαμέτσι» [αταύτιστη φυτική δρόγη]

Πληγές (42 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, κρεμόριο, ζίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Βρυωνία, «βρουνέα», «βρουνία» (αβρωνία, αβρουνία, οβρυά, βρουνιά) [πιθανώς είδος του γένους *Bryonia* L. (Cucurbitaceae) ή του γένους *Tamus* L. (Dioscoreaceae) ή του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Smilax* L. (Smilacaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Δελφίνιο - αγριοσταφίδα [*Delphinium staphisagria* L. (Ranunculaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]

- Καλαμίνθη [είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- «Κανέλα μινίο» [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff (Lauraceae)]
- Κάνναβη άγρια [είδος του γένους *Cannabis* L. (Cannabaceae)]
- Κάππαρη [*Capparis spinosa* L. (Capparaceae)]
- «Κάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]
- «Κισσόφυλλα της γης» [πιθανώς κισσός, *Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- «Κονυζά», «κόνυζον» [πιθανώς είδος του γένους *Inula* L. (Asteraceae) ή του γένους *Erigeron* L. (Asteraceae)]
- Κρεμμύδι [*Allium cepa* L. (Amaryllidaceae)]
- Κριθάρι [*Hordeum vulgare* L. (Poaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Burseraceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- Μαρούλι κεφαλωτό («κρέτσικο») [*Lactuca sativa* var. *capitata* L. (Asteraceae)]
- «Μαστίχη», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- «Μοσκολάδανον» [πιθανώς λαδανιά, *Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- «Μυριόφυλλο» (αχιλλέα) [είδος του γένους *Achillea* L. (Asteraceae), πιθανώς *Achillea millefolium* L.]
- «Πενταδάκτυλον» [πιθανώς πεντάφυλλο, είδος του γένους *Potentilla* L. (Rosaceae)]
- «Πεπερία» [πιθανώς είδος του γένους *Capsicum* L. (Solanaceae)]
- Πιπέρι [είδος του γένους *Piper* L. (Piperaceae)]
- «Πίσσα» [πιθανώς είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητινούχου ξύλου]
- «Πλάνος» [αταύτιστη φυτική δρόγη]
- Πλάτανος [είδος του γένους *Platanus* L. (Platanaceae)]
- Πλατομαντήλα [είδος του γένους *Arctium* L. (Asteraceae) ή του γένους *Nymphaea* L. (Nymphaeaceae), πιθανώς *Arctium lappa* L.]

- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- «Ρετσίνι», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Ροδιά [*Punica granatum* L. (Lythraceae)]
- Σαμπούκος [*Sambucus nigra* L. (Adoxaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Σιτηρά γενικά (ψωμί)
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Burseraceae)]
- Τερεβινθίνη [*Pistacia terebinthus* L. (Anacardiaceae)]
- Τριανταφυλλιά («ροδόλαδον», «ροδόμελι») [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]
- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]
- Φλόμος [πιθανώς *Verbascum thapsus* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Φουντουκιά [είδος του γένους *Corylus* L. (Betulaceae)]

Εγκαύματα (8 συνταγές):

- Αμπέλι (ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Κουμαριά [είδος του γένους *Arbutus* L. (Ericaceae)]
- Πεντάνευρο [είδος του γένους *Plantago* L. (Plantaginaceae)]
- Πλάτανος [είδος του γένους *Platanus* L. (Platanaceae)]
- Σινάπι [είδος του γένους *Sinapis* L. (Brassicaceae)]
- Φακή [*Lens culinaris* Medik. (Fabaceae)]
- Φλαμούρι [είδος του γένους *Tilia* L. (Malvaceae)]

ι. Ατομική υγιεινή και καλλωπισμός

Μαλλιά (13 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί, ξίδι) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δελφίνιο - αγριοσταφίδα [*Delphinium staphisagria* L. (Ranunculaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Κισσός [*Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Λαδανιά [*Cistus creticus* L. (Cistaceae)]
- Μπετόνικα [*Stachys officinalis* (L.) Trevis. (Lamiaceae)]
- Ρίγανη [είδος του γένους *Origanum* L. (Lamiaceae)]
- Ροδοδάφνη, νήριον («ροδόφνη») [*Nerium oleander* L. (Aprocynaceae)]
- Ρύζι [είδος του γένους *Oryza* L. (Poaceae)]

Πρόσωπο (8 συνταγές):

- Αμπέλι (κρασί) [*Vitis vinifera* L. (Vitaceae)]
- Αμυγδαλιά (αμυγδαλέλαιο) [*Prunus dulcis* (Mill.) D.A. Webb (Rosaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Κερασιά [*Prunus avium* (L.) L. (Rosaceae)]
- Κισσός [*Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- «Λάχανο χρυσό» [πιθανώς είδος του γένους *Brassica* L. (Brassicaceae)]
- Λινάρι [*Linum usitatissimum* L. (Linaceae)]
- «Μαστίχι», «μαστίχη» [πιθανώς σχίνος - μαστίχα Χίου, *Pistacia lentiscus* var. *Chia* (Desf. ex Poiret) DC. (Anacardiaceae) ή κάποιο άλλο είδος μαστίχας]
- Μελάνθιο [*Nigella sativa* L. (Ranunculaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- «Ρετσίνα», «ρητίνη» [πιθανώς είδος του γένους *Pinus* L. (Pinaceae) ή κάποιο άλλο είδος ρητίνης]
- Σιτηρά γενικά (πίτουρο)
- Τριανταφυλλιά (ροδέλαιο) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- «Τριχοβότανον» [αταύτιστη φυτική δρόγη]

Σώμα (6 συνταγές):

- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκιά», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Βέρμπενα [*Verbena officinalis* L. (Verbenaceae)]
- Γαρύφαλλο [*Caryophyllus aromaticus* L. (Myrtaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δυόσμος [*Mentha spicata* L. (Lamiaceae)]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Μαντζουράνα [*Origanum majorana* L. (Lamiaceae)]
- Μοσχοκάρυδο [*Myristica fragrans* Houtt. (Myristicaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Πιπέρι μακρύ (μακροπίπερο) [*Piper longum* L. (Piperaceae)]
- Πιπερόριζα [*Zingiber officinale* Roscoe (Zingiberaceae)]
- Πολυπόδι [*Polypodium vulgare* L. (Polypodiaceae)]
- Πουρνάρι [*Quercus coccifera* L. (Fagaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Τράγιο («κριοβότανον», «τραγί») [πιθανώς είδος του γένους *Pimpinella* L. (Ariaceae)]
- Τριανταφυλλιά (ροδόσταγμα) [είδος του γένους *Rosa* L. (Rosaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]
- Χαμομήλι [*Matricaria recutita* L. (Asteraceae)]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Οι φαρμακοτεχνικές μορφές

Στα ιατροσοφικά χειρόγραφα παρατηρείται μεγάλη ποικιλία ως προς τη μορφή των προτεινόμενων φαρμάκων. Οι κυριότεροι τρόποι χορήγησης ενός σκευάσματος, σύμφωνα με τις συνταγές των *Ιατροσοφίων*, ήταν δύο: η λήψη από το στόμα ή η εφαρμογή τοπικά.

Τα σκευάσματα που χορηγούνταν από το στόμα, ανάλογα με τη σύσταση, την υφή και τον τρόπο με τον οποίο φτιάχνονταν, μπορούσαν να είναι αφεψήματα, διαβρέγματα, σιρόπια, διαλύματα, μείγματα, χάπια ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις προτεινόταν απλά η λήψη μιας δρόγης. Συνήθης ήταν, επίσης, η δημιουργία υγρών παρασκευασμάτων από φυτικές δρόγες που έβραζαν μαζί με κάποιον διαλύτη (π.χ. κρασί, ξίδι, ελαιόλαδο κ.λπ.) συχνά μέχρι να μείνει το 1/3 της αρχικής ποσότητας. Σε μία συνταγή για τον πονόδοντο, συνιστάται η ανάμειξη, η σύνθλιψη και η κονιορτοποίηση των φυτικών συστατικών και, ακολούθως, η τοποθέτηση της κόνεως εξίσου σε τρία πανάκια τα οποία δένονται και μασιόνται τρεις διαδοχικές φορές.⁶ Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται συγκεντρωτικά στον πίνακα που ακολουθεί:

Τρόπος χορήγησης: Από το στόμα

- Απόσταγμα διαλυμένο σε τσάι
- Απόσταγμα
- Αφεψήμα ή αποσταγμένο νερό
- Αφεψήμα
- Διάβρεγμα

⁶ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 187· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 178.

- Διάλυμα
- Δρόγη για μάσηση
- Δρόγη
- Έλαιον διαλυμένο σε τσάι
- Έλαιον
- Μείγμα για μάσηση μέσα σε πανάκια
- Μείγμα για μάσηση
- Μείγμα διαλυμένο σε τσάι
- Μείγμα ή διάλυμα
- Μείγμα
- Κόνις
- Σιρόπι
- Υγρό παρασκεύασμα - βάμμα
- Υγρό παρασκεύασμα ή αφέψημα
- Υγρό παρασκεύασμα
- Χάπια

Τα φάρμακα που εφαρμόζονταν τοπικά μπορούσαν να είναι αλοιφές, κηραλοιφές, μείγματα, ελαιώδη προϊόντα ή σκέτες δρόγες αλλά και αφεψήματα, διαλύματα ή υγρά παρασκευάσματα από φυτικές δρόγες που είχαν βράσει μαζί με κάποιον διαλύτη. Σε μία συνταγή για την αντιμετώπιση εξανθήματος («λειχήνα») προτείνεται, μάλιστα, η χρήση του αφρού από σκεύασμα που βράζει, στο οποίο έχουν αναμειχθεί λιναρόσπορος, ξίδι, κεραμίδι και σαπούνη («βράσε τα και κάμε ὄτι με τὸν ἀφρὸν νὰ κάψεις τὴν λειχήνα»).⁷

Η εφαρμογή των σκευασμάτων τοπικά γινόταν με διάφορους τρόπους όπως με επάλειψη, μάλαξη, εντριβή, ενστάλαξη, γαργαρισμό, πλύση, επίπαση. Μεγάλο ποσοστό συνταγών αναφέρεται, επίσης, στην τοποθέτηση ποικίλων καταπλάσμάτων και εμπλάστρων. Σε δύο περιπτώσεις, το κατάπλασμα εφαρμόζεται αφού πρώτα τοποθετηθεί σε λινό ύφασμα.⁸ Ως βάση για τα έμπλαστρα, πάνω στην οποία απλώνονταν οι φυτικές δρόγες, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν πολλά υλικά μεταξύ των οποίων

⁷ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 99r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 112.

⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 80r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 56· Α.Π.Θ. 87, φ. 7r-v, 17r.

δέρμα λύκου, μαλλί προβάτου, λινό ύφασμα αλλά και χαρτί, ζυμάρι και ομελέτα σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, συνιστάται αφενός η τοποθέτηση στους κροτάφους («εἰς τοὺς μελίγγους») εμπλάστρου με χαρτί για την αντιμετώπιση του πονοκεφάλου που προκαλείται από υπερβολική οργή, πικρία και αγανάκτηση («ὅταν χολομανίσει ἄνθρωπος καὶ πονέσει τὴν κεφαλὴν») αναμειγνύοντας κοπανισμένο «μαστίχι», κρόκο, λιβάνι «ἄσπρον» και ροδόσταγμα⁹ και αφετέρου η τοποθέτηση εμπλάστρου με ζεστό ζυμάρι στα πλευρά του ασθενούς για την αντιμετώπιση της πλευρίτιδας.¹⁰ Ως ένα είδος εμπλάστρου με ομελέτα θα μπορούσε να θεωρηθεί η τοποθέτηση τεμαχισμένων φύλλων απήγανου σε ξυρισμένο κεφάλι και η επικάλυψή τους με «πίτα» από τηγανιτά αβγά για την αντιμετώπιση του πονόλαιμου.¹¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει, επιπροσθέτως, η τοπική εφαρμογή ατμού ή καπνού. Η μέθοδος αυτή εφαρμοζόταν, ως επί το πλείστον, στη στοματική κοιλότητα για τον πονόδοντο ή την παρασίτωση των δοντιών, στην περιοχή του πρωκτού για τις αιμορροΐδες και στα γεννητικά όργανα για την ουρολιθίαση, την κήλη, τη δυσμηνόρροια, τη δυστοκία και τη σύφιλη. Προτεινόταν, επιπλέον, για την αντιμετώπιση της αμυγδαλίτιδας, της διάρροιας και του τραυλισμού.

Η εφαρμογή του ατμού στην πρωκτογεννητική περιοχή γινόταν με τη βοήθεια ενός οικιακού σκεύους («εἰς ἀγγεῖον») ή μέσω ενός ουροδοχείου («εἰς καθίκι») στο οποίο τοποθετούνταν οι φυτικές δρόγες αφού προηγουμένως είχαν βράσει ή είχαν ψηθεί. Ο ασθενής καθόταν πάνω από τα εν λόγω σκεύη και δεχόταν στοχευμένα στην πάσχουσα περιοχή τον ατμό από τις κατάλληλες δρόγες. Σε περίπτωση αιμορραγίας των αιμορροΐδων, δινόταν, για παράδειγμα, η εξής συνταγή: [...] *ἔπαρε κρεμμυδάσκελα καὶ βράσε την καὶ καθὼς τὴν ἐβγάλεις, βάλε την εἰς καθίκι. Καὶ αὐτὸς ὁποῦ ἔχει τὶς ζοχάδες, ὅταν τοῦ τρέχει τὸ αἷμα, νὰ καθίσει εἰς τὸ καθίκι νὰ τοῦ δώσει ἢ ζέστη ἐκείνη καὶ ἢ πυρὰ τῆς κρεμμυδόσκελας, καὶ μὲ αὐτὸ ὑγιαίνει. Καὶ νὰ τὸ κάμει τρεῖς καὶ τέσσαρες φορές νὰ ἀχνισθεῖ [...]*.¹² Αντίστοιχα, για την αντιμετώπιση της δυσμηνόρροιας η

⁹ E.B.E. 3125, φ. 83v.

¹⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 134 και 203· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάζ, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 132 και 192 αντίστοιχα.

¹¹ Α.Π.Θ. 87, φ. 3r-v· Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάζ, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 139.

¹² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 87r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 76.

σχετική συνταγή όριζε: [...] *άνισον περιπτόν βρασμένον εις αγγείον, να καθίσει η γυνή, να δέχεται τον άμποραν και να πλύνεται με το νερόν [...]*.¹³

Για τη δημιουργία καπνού, οι δρόγες καίγονταν συνήθως πάνω σε αναμμένα κάρβουνα. Σε μία συνταγή για τη σύφιλη συνιστάται η τοποθέτησή τους πάνω σε σιδερένιο φτυάρι, το οποίο θα είχε ήδη θερμανθεί στη φωτιά, ενώ ο ασθενής θα σκεπαζόταν ολόκληρος προκειμένου να δεχθεί τον καπνό.¹⁴ Ο καπνός μπορούσε να κατευθυνθεί σε συγκεκριμένα σημεία όπως, για παράδειγμα, μέσα στον λαιμό του ασθενούς σε περίπτωση αμυγδαλίτιδας.¹⁵ Αυτό γινόταν με τη βοήθεια κάποιας χοάνης ή κεριού ή μέσω ενός κυλινδρικού σκεύους. Ειδικότερα, για την αποβολή των σκωλήκων από τα δόντια («όταν έχει σκουλήκια τὸ δόντι») καταγράφεται σε μία συνταγή το κάπνισμα των δοντιών με σκεύασμα στο οποίο έχουν αναμειχθεί καρπός μανδραγόρα («τῆς μανδραγούρας τὸν καρπὸν») και κεριό. Το μείγμα πλάθεται σε μορφή κεριού με φιτίλι και το κάπνισμα πραγματοποιείται ανάβοντας το κεριό και πλησιάζοντάς το στο στόμα του ασθενούς, ώστε να «υπάγει ὁ καπνὸς καὶ ἡ πυρὰ τοῦ κεριοῦ μέσα».¹⁶ Επιπροσθέτως, για την αντιμετώπιση του πονόδοντου προτείνεται, στο ίδιο χειρόγραφο, το κάπνισμα των δοντιών με τον εξής τρόπο: Πάνω σε ένα τούβλο τοποθετούνται αναμμένα κάρβουνα και πάνω σε αυτά αφήνεται να καεί μείγμα κεριού και κρεμμυδόσπορου. Ακολούθως τα κάρβουνα σκεπάζονται με ένα «τσουκάλι τρύπιον εις τὸν πάτον» ώστε να είναι η τρύπα προς τα πάνω και ο καπνός να διαφεύγει από εκεί και να διοχετεύεται μέσα στο στόμα με ένα κυλινδρικό σκεύος («βάλε εις τὴν τρύπα μασούρι νὰ ἀνοίγει τὸ στόμα του νὰ πηγαίνει ὁ καπνὸς εις τοὺς ὀδόντας»)¹⁷ Σε άλλη περίπτωση, διοχετεύονταν με τη βοήθεια κυλινδρικού σκεύους μέσα στον λαιμό του ασθενούς κονιορτοποιημένες δρόγες σε μορφή σκόνης για την αντιμετώπιση του πονόλαιμου («στούμπισον και φύσησον με μασούρι εις τον λαιμόν»)¹⁸ Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται συγκεντρωτικά στον πίνακα που ακολουθεί:

¹³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 202· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 192.

¹⁴ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 144· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 140.

¹⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 188· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 179.

¹⁶ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 90r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 84.

¹⁷ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 75v-76r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 44.

¹⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 169· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 164.

Τρόπος χορήγησης: Τοπικά

- Γαργαρισμός ή πλύση με δρόγη
- Γαργαρισμός με υγρό παρασκεύασμα
- Έμπλαστρο
- Έμπλαστρο με δέρμα λύκου
- Έμπλαστρο με ζυμάρι
- Έμπλαστρο με μαλλί
- Έμπλαστρο με μαλλί προβάτου
- Έμπλαστρο με ομελέτα
- Έμπλαστρο με πανί
- Έμπλαστρο με πανί ή κατάπλασμα
- Έμπλαστρο με στουπί
- Έμπλαστρο με σφουγγάρι
- Έμπλαστρο με ύφασμα λινό ή δέρμα
- Έμπλαστρο με ύφασμα μάλλινο
- Έμπλαστρο με χαρτί
- Έμπλαστρο με ψωμί
- Ενστάλαξη δρόγης
- Εντριβή με δρόγη
- Εντριβή με μείγμα
- Εντριβή με στάχτη
- Επάλειψη με αλοιφή
- Επάλειψη με αλοιφή / κηραλοιφή
- Επάλειψη με απόσταγμα
- Επάλειψη με αφέψημα
- Επάλειψη με αφρό
- Επάλειψη με διάλυμα
- Επάλειψη με διάλυμα χρησιμοποιώντας φτερό
- Επάλειψη με δρόγη
- Επάλειψη με δρόγη μέσω φτερού
- Επάλειψη με έλαιον
- Επάλειψη με μείγμα
- Επάλειψη με πυκνόρρευστο παρασκεύασμα / αλοιφή
- Επάλειψη με υγρό παρασκεύασμα

- Επίπαση με δρόγη
- Επίπαση με μείγμα
- Εφαρμογή αποστάγματος
- Εφαρμογή ατμού
- Εφαρμογή ατμού και καπνού με υποκαπνισμό μέσω οικιακού σκεύους
- Εφαρμογή ατμού μέσω οικιακού σκεύους
- Εφαρμογή ατμού μέσω ουροδοχείου
- Εφαρμογή δρόγης
- Εφαρμογή δρόγης με επίδεση
- Εφαρμογή καπνού
- Εφαρμογή καπνού με υποκαπνισμό
- Εφαρμογή καπνού μέσω κεριού
- Εφαρμογή καπνού μέσω κυλινδρικού σκεύους
- Εφαρμογή καπνού μέσω φτυαριού
- Εφαρμογή καπνού μέσω χοάνης
- Εφαρμογή κόνεως μέσω κυλινδρικού σκεύους
- Κατάπλασμα
- Κατάπλασμα ή επάλειψη με αλοιφή
- Κατάπλασμα μέσα σε λινό ύφασμα
- Μάλαξη με απόσταγμα
- Μάλαξη με δρόγη
- Μάλαξη με έλαιον
- Μάλαξη με μείγμα
- Πλύση με απόσταγμα
- Πλύση με αφέψημα
- Πλύση με δρόγη
- Πλύση με κρασί ή ξίδι
- Πλύση με υγρό παρασκεύασμα

Εκτός από τα παραπάνω, καταγράφεται επίσης η εφαρμογή φαρμάκων διά της οτικής, οφθαλμικής και ρινικής οδού. Για τα αφτιά προτείνεται η ενστάλαξη διαλύματος, μείγματος ή ελαίου καθώς και η εφαρμογή σκέτης δρόγης ή σκευάσματος με τη βοήθεια βαμβακιού ή μαλλιού. Ως οφθαλμική εφαρμογή καταγράφεται η ενστάλαξη στα μάτια υγρού παρασκευάσματος ή διαλύματος αλλά και η πλύση των ματιών

με αφέψημα ή κάποιο άλλο υγρό παρασκεύασμα. Ρινικά μπορούσε να πραγματοποιηθεί η εισπνοή δρόγης ή μείγματος καθώς και η εφαρμογή φαρμάκου με βαμβάκι. Επιπλέον, σε μία περίπτωση απαντά και η ρινική εφαρμογή κόνεως μέσω κυλινδρικού σκεύους ([...] *Περὶ μύτην ὅπου ὑπάγει αἷμα καὶ οὐχὶ στᾶται κοπάνισον ἔλες ξηρὲς καὶ κοσκίνισον, βάλε εἰς μασοῦρι καὶ ἐμφύσισον ἀπέσω* (= μέσα, εντός) *εἰς τὴν μύτην [...]*).¹⁹

Μεμονωμένη είναι, παράλληλα, η κολπική εφαρμογή πεσσού στη μήτρα της γυναίκας για την επίτευξη τεκνοποιίας («διά εγγάστρωμα»). Συνιστάται, μάλιστα, η χρήση του πεσσού «ἐπὶ ἡμέρας εἰ μὴ πλησιάζουσα τῷ ἀνδρὶ», δηλαδή για ημέρες χωρίς να πραγματοποιείται συνουσία. Προτείνεται, επίσης, η σεξουαλική επαφή να συντελείται την ημέρα του Ἄρη, δηλαδή την Τρίτη (από τα Λατινικά *Dies Martis*), προκειμένου να επιτευχθεί αρρενογονία, ενώ για να γεννηθεί κορίτσι ως κατάλληλη ημέρα συνέυρεσης ορίζεται εκείνη της Αφροδίτης, δηλαδή η Παρασκευή (από τα Λατινικά *Dies Veneris*). Η εν λόγω συνταγή ὀριζε, κατά λέξη, τα εξής: [...] *Οπούμ μήκωνος, ἡγουν αφχιόνι, ἀσπρη στύψη, φραγγί σαπ κρόκου, δρ. 16, παρουρέα ὅτου δρ. 8, λάδι του ζαμπακίου, τζίτιανέ δρ. 4 καὶ μέλιτος αττικῷ το αρκετόν, ας βάλει δε ο πεσσός εἰς τὴν μήτραν μέσα καὶ, εἰ μὲν θέλεις ἄρρεν, ποιεί τὴν ἡμέραν του Ἄρεως, εἰ δε θήλυ τὴν ἡμέρα τῆς Αφροδίτης, χρω διά τον πεσσόν ἐπὶ ἡμέρας εἰ μὴ πλησιάζουσα τῷ ἀνδρὶ [...]*.²⁰ Τέλος, σε δύο συνταγές συνιστάται η πραγματοποίηση υποκλυσμού και καταγράφεται η εφαρμογή υγρού παρασκευάσματος στο ορθό. Οι συνταγές αυτές αναφέρονται αφενός στην αντιμετώπιση του πόνου στην κοιλιά και αφετέρου στη θεραπεία της διάρροιας.²¹ Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνονται συγκεντρωτικά στον πίνακα που ακολουθεί:

Τρόποι χορήγησης: Οφθαλμικά

- Ενστάλαξη αποστάγματος
- Ενστάλαξη διαλύματος
- Ενστάλαξη δρόγης
- Ενστάλαξη υγρού παρασκευάσματος
- Πλύση με απόσταγμα

¹⁹ E.B.E. 3125, φ. 92r.

²⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 173· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάζ, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 167.

²¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 190 και 193· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάζ, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 180 και 183 αντίστοιχα.

- Πλύση με αφέψημα
- Πλύση με μείγμα
- Πλύση με υγρό παρασκεύασμα

Τρόποι χορήγησης: Ρινικά

- Εισπνοή δρόγης
- Εισπνοή μείγματος
- Εφαρμογή βαμβακιού
- Εφαρμογή κόνεως μέσω κυλινδρικού σκεύους
- Εφαρμογή μείγματος

Τρόποι χορήγησης: Ωτικά

- Ενστάλαξη διαλύματος
- Ενστάλαξη δρόγης
- Ενστάλαξη ελαίου
- Ενστάλαξη μείγματος
- Εφαρμογή βαμβακιού
- Εφαρμογή δρόγης
- Εφαρμογή μαλλιού
- Εφαρμογή μείγματος

Λοιποί τρόποι χορήγησης

- Από το ορθό (υποκλυσμός με υγρό παρασκεύασμα)
- Κολπικά (μείγμα μέσω πεσσού)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Οι συνταγές (15ος-19ος): Μια συγκριτική θεώρηση

Η αντιπαραβολή ιατροσοφικών συνταγών οδηγεί, αναμφίβολα, σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Πιο συγκεκριμένα, αν κάποιος συγκρίνει ιατροσοφικές συνταγές από χειρόγραφα διαφορετικών αιώνων και περιοχών μπορεί εύκολα να παρατηρήσει αρκετές διαφορές αλλά και κοινά σημεία μεταξύ τους. Οι αποκλίσεις εντοπίζονται στο ύφος των κειμένων ενώ οι ομοιότητες στο περιεχόμενο των ιατροσοφικών συνταγών και στις θεραπευτικές αγωγές που καταγράφονται.

Κατ' αρχάς, μια ουσιαστική διαφοροποίηση στα ιατροσοφικά κείμενα αρχίζει να διαπιστώνεται μετά τον 17ο αιώνα. Μέχρι τότε, στα *Ιατροσόφια* καταγράφονταν σύντομες συνταγές με ιδιαίτερα απλό ύφος. Από τον 18ο αιώνα και μετά, παρατηρείται μια πιο λόγια προσέγγιση της ιατροσοφικής ύλης. Αυτό υποδηλώνεται όχι μόνο από τις εκφράσεις που χρησιμοποιούν οι γραφείς αλλά και από το μέγεθος των επιμέρους συνταγών τους. Στα πρώιμα ιατροσοφικά χειρόγραφα οι οδηγίες είναι πιο λιτές και λακωνικές. Συνήθως προτείνονται μια, δυο δρόγες για κάθε πάθηση και, πολύ συνοπτικά, υποδεικνύεται ο τρόπος χορήγησης του φαρμάκου. Αντιθέτως, στους νεότερους κώδικες οι συνταγές είναι εκτενέστερες, έχουν περισσότερα στάδια και πιο πολλές λεπτομέρειες και, συχνά, απαιτούν τον συνδυασμό πολλών συστατικών σε κάθε σκεύασμα, ακόμα και πάνω από 10.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, στον κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου ο οποίος χρονολογείται από το 1821, συνιστάται για τη νυκταλωπία η παρασκευή φαρμάκου με 14 φυτικές δρόγες.²² Συγχρόνως, καταγράφεται συνταγή φαρμάκου το οποίο αποτελείται επίσης από 14 φυτικές δρόγες και άλλα ζωικά και

²² Π.Β.Ι. IV.35, σ. 185-186· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 177.

ορυκτά συστατικά για την αντιμετώπιση της νεφρολιθίασης και της ουρολιθίασης.²³ Στο ίδιο χειρόγραφο επισημαίνεται μάλιστα και συνταγή σκευάσματος για το στομάχι («εις τον στόμαχον διά κάθε λογής βλάβην και ανορεξίαν και πόνον») με 15 φυτικές δρόγες,²⁴ καθώς και θεραπεία για τη σύφιλη («μαλαφράντζα») με συνδυαστική χορήγηση σκευασμάτων που συντίθενται συνολικά από 17 φυτικά συστατικά.²⁵

Παράλληλα, στα νεότερα *Ιατροσόφια* φαίνεται ότι συνηθίζονταν φάρμακα με πολλαπλή δραστηριότητα για την ταυτόχρονη καταπολέμηση ποικίλων διαφορετικών συμπτωμάτων. Ένα τέτοιου είδους δυναμωτικό σκεύασμα («μαντζούν») απαντά, για παράδειγμα, στον ιατροσοφικό κώδικα της οικογένειας Μπακούλια από την Τρίπολη και αποτελείται από 19 φυτικά και άλλα συστατικά.²⁶ Ομοίως, το λεγόμενο «Μαντζούνι πολλά ωφέλιμον εις πάσαν ανάγκην» του κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου που συντίθεται από 21 φυτικές δρόγες απευθύνεται [...] *εις απόστημα, οπού είναι εις το υπογάστρι και το λέγουν οι Τούρκοι βερέμι (= φυματίωση), το σκορπίζει, εις πέτραν οπού είναι εις τα νεφρά, εις δυσουρίαν, εις πόνον σπληνός, εις πόνον στήθους, οδόντων, εις καρδίαν οπού να πήζει, εις θερμασίαν, εις χολές, εις σκιάξιμον, εις πόνον κοκάλων, εις ποδαλγίαν, εις νουζλάν (= πονόδοντος ή ουλίτιδα), εις βρόμαν στόματος, εις άνθρωπον οπού αλησμονά, εις πόνον λαιμού, εις αγρυπνίαν, εις υδρώπικα, εις κουλούτσι (= κολικός), εις φαρμάκι (= δηλητηρίαση), εις δάγκαμα όφεος και σκύλου λυσιάρικου, εις σκότασιν οφθαλμών και εις τρόμον κεφαλής, εις άνθρωπον οπού πέφτει η όρεξίς του έξω προ της συνουσίας [...]*.²⁷

Έτσι, όπως εύστοχα επισημαίνει και ο Θεοχάρης Δετοράκης, «από τον 18ο αιώνα και έπειτα παρουσιάζονται λογίτερα ιατροσόφια»,²⁸ γεγονός που οφείλεται στο έργο Ελλήνων γιατρών που δραστηριοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο αλλά, κυρί-

²³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 192· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 182.

²⁴ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 141· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 138.

²⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 155-156· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 151.

²⁶ Αγγαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική Παράδοση*, τ. Β' (Βυζάντιο και Νεώτεροι Χρόνοι), Αθήνα 1989, σ. 48· της ίδιας, «Άγνωστο ιατροσοφικό χειρόγραφο παρελθόντος αιώνας από την Αρκαδία», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, τ. Γ' (Νέος Ελληνισμός), εκδ. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών [Παράρτημα 13 του περιοδικού *Πελοποννησιακά*], Αθήνα 1987-1988, σ. 66.

²⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 179-180· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 172.

²⁸ Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις σε Αγιορείτικα Ιατροσόφια», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 153· βλ., επίσης, στο ίδιο, σ. 150.

ως, στις φαρμακευτικές γνώσεις που μεταφέρθηκαν τότε από τη Δύση στον ελλαδικό χώρο μέσω των μεταφράσεων ευρωπαϊκών φαρμακευτικών εγχειριδίων. Με αυτόν τον τρόπο, είτε εμπλουτίζονταν και ανανεώνονταν τα παλαιά *Ιατροσόφια*, είτε συντάσσονταν νέα ιατροσοφικά κείμενα διαφοροποιημένα και πιο σύνθετα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο κώδικας 1483 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, ο οποίος χρονολογείται από τον 19ο αιώνα.²⁹ Το συγκεκριμένο χειρόγραφο έχει ύφος πιο επιστημονικό και η διάρθρωσή του είναι διαφορετική από τη συνήθη διάταξη της ύλης παλαιότερων *Ιατροσοφίων*. Ειδικότερα, στην αρχή (σ. 1-97) καταγράφονται ιατρικές οδηγίες οι οποίες παραπέμπουν, με αριθμούς, σε συνταγές που παρατίθενται στη συνέχεια (σ. 99-126). Το εν λόγω κείμενο φέρει τον τίτλο «*Ιατρικαὶ παραινέσεις*», ο οποίος θυμίζει το ομώνυμο έργο του λόγιου και εμπόρου από τη Σιάτιστα της Κοζάνης Γεωργίου Ζαβίρα (1744-1804).³⁰

Ενδεικτικά είναι, επίσης, ορισμένα ακόμα χειρόγραφα όπως ο κώδικας 1485 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας³¹ και ο κώδικας 244 της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας,³² που εμπεριέχουν, στα Ελληνικά, τμήματα από ευρωπαϊκές φαρμακοποιίες. Στον πρώτο (Ε.Β.Ε. 1485), εντοπίζεται, μάλιστα, μια σημείωση,³³ που μνημονεύει τη *Φαρμακοποιία* της Φερράρας (*Farmacopea ferrarese*), η οποία είχε συνταχθεί από τον διάσημο Ιταλό γιατρό και καθηγητή Πειραματικής Φυσικής, Φαρμακευτικής Χημείας και Βοτανικής Antonio Francesco Campana για τους φαρμακοποιούς της πόλης.³⁴ Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στην εμπλουτισμέ-

²⁹ Ιωάννης Σακκελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακκελίωv, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου, Εν Αθήναις 1892, σ. 265· βλ., επίσης, Γιάννης Καραύς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 308.

³⁰ Για τη βιβλιοθήκη του Γεωργίου Ζαβίρα βλ. Βάσω Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών [*Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών*, 12], Αθήνα 2013, σ. 281 κ.ε.

³¹ Ιωάννης Σακκελίωv, Αλκιβιάδης Ι. Σακκελίωv, *Κατάλογος... ό.π.*, σ. 266.

³² Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Β'. Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 10 (1913), σ. 184· βλ., επίσης, Γιάννης Καραύς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία... ό.π.*, σ. 160.

³³ Ε.Β.Ε. 1485, φ. 143r.

³⁴ Η *Φαρμακοποιία* του Campana (*Farmacopea ferrarese*) γνώρισε αρκετές εκδόσεις από τα τέλη του 18ου μέχρι περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα, βλ. ενδεικτικά *Farmacopea ferrarese del dottore*

νη εκδοχή της που δημοσιεύθηκε στο Λιβόρνο, το 1841, από τον Luigi Michelotti.³⁵ Παράλληλα, στον δεύτερο κώδικα (I.E.E.E. 244), ο οποίος χρονολογείται από τον 18ο αιώνα, το αντίστοιχο κείμενο φέρει τον τίτλο «Άουστριακή Φαρμακοποιία τοῦ κυρ Ανδρέα Π:Λ:N:C., ἡ ὕλη τῶν ἰατρῶν ἐξηγημένη ἀπὸ τὰς φράγγικας»³⁶ που, προφανώς, παραπέμπει σε κάποιο αυστριακό πρωτότυπο φαρμακοποιίας. Κοινό στοιχείο σε αυτούς τους κώδικες, εκτός από την εμφανή πιο επιστημονική ορολογία που διαθέτουν, είναι ότι στις σελίδες τους, ως επί το πλείστον, περιγράφονται σύνθετα φαρμακευτικά σκευάσματα (π.χ. χάπια, σιρόπια, έλαια κ.λπ.) και συνιστάται σε μεγαλύτερο βαθμό η χρήση ορυκτών δρογών (π.χ. ἄνθος ψευδαργύρου,³⁷ ἄρσενικὸν λευκόν,³⁸ ἄρσενικὸν χρυσοκίτρινον,³⁹ στύψη ψημμένη,⁴⁰ ὕδράργυρος γλυκός⁴¹ κ.λπ.) σε αντίθεση με τα πρώιμα ιατροσοφικά χειρόγραφα στα οποία, πιο συχνά, απαντούν φυτικά φάρμακα και περιλαμβάνονται συνταγές για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων παθήσεων με γνώμονα τη δραστικότητα των δρογών.

Σε κάθε περίπτωση, η διάκριση ανάμεσα σε περισσότερο ή λιγότερο λόγια *Ιατροσόφια* συνδέεται με μια ευρύτερη διαπίστωση σχετικά με τη γενικότερη εξέλιξη των επιστημών εκείνη την περίοδο. Σύμφωνα με την άποψη που διατύπωσε ο μελετητής της ιστορίας των επιστημών Γιάννης Καράς, «ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα ἀρχίζουν νὰ διαμορφώνονται, καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα νὰ ἀποκρυσταλλώνονται, δύο ρεύματα, ἓνα “λόγιο ρεῦμα”, πὸν τὸ ἐκπροσωποῦν ἐπώνυμοι λόγιοι, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν μὲν παράδοση πὸν συνδυάζεται, συνεχῶς περισσότερο, μὲ τὸ νέο εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦν νὰ ἐκφράσουν, κι ἓνα δεύτερο “ρεῦμα”, τὸ ρεῦμα τῆς κοινῆς παράδοσης, πὸν τὸ ἐκπροσωποῦν κείμενα ἀνώνυμα, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἄγνωστοι ἀκόμη σὲ μᾶς συγγραφεῖς τους ἐπιχειροῦν νὰ δώσουν ἀπάντηση στὰ ἄμεσα προβλήματα πὸν ἡ ζωὴ ἔθετε καθημερινὰ πρὸς ἐπίλυση. Δύο ρεύματα [...] τὰ ὁποῖα προχω-

Antonio Campana, professore di fisica sperimentale e di chimica nel Licèo di Ferrara, seconda edizione molto aumentata e corretta dall' autore, presso Guglielmo Piatti, Firenze 1803.

³⁵ *Farmacopea del professore Antonio Campana arricchita di moltissime aggiunte e delle ultime più interessanti scoperte per cura del dottore Luigi Michelotti, Fratelli Vignozzi e Nipote, Livorno 1841.*

³⁶ I.E.E.E. 244, σ. 22.

³⁷ E.B.E. 1485, φ. 8r.

³⁸ Στο ίδιο, φ. 9v.

³⁹ Στο ίδιο, φ. 11r.

⁴⁰ I.E.E.E. 244, σ. 24 (= σ. 4).

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 50 (= σ. 30).

ροῦν παράλληλα καὶ μιὰ τάση σύγκλισης (ὄχι ἐπικάλυψης ποὺ δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ), ἐντοπίζουμε κατὰ τὴν τελευταία προεπαναστατικὴ περίοδο, μὲ τὴν εὐρύτερη διάδοση τῶν ἐπιστημονικῶν ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικῶν γνώσεων καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου [...].⁴² Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ποιοτικὸς διαχωρισμὸς ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα, κατὰ τα χρόνια τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐκδηλώνεται καὶ στὸν τομέα τῆς θεραπευτικῆς μὲ σημεῖο ἀναφοράς τὰ ἰατροσοφικὰ κείμενα τῆς εποχῆς. Ωστόσο, οἱ παλαιότεροι κώδικες δὲν ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὰ λογιότερα πονήματα, ἀλλὰ τὰ δύο εἶδη *Ἰατροσοφίων*, τὸ πιο λόγιο καὶ τὸ αμιγῶς δημῶδες, φαίνεται νὰ συνυπάρχουν κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ παραπάνω διάκριση τῶν ἰατροσοφικῶν κειμένων δὲν ἀποτυπώνεται στὸς σημερινούς καταλόγους χειρογράφων. Οἱ καταλογογράφοι χρησιμοποιοῦν συνήθως ἀπλὰ τὴ λέξη *Ἰατροσόφιον*, ὁπότε γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ὁ βαθμὸς ἐπιστημονικότητος τοῦ ἀντίστοιχου κειμένου ἀπαιτεῖται, κάθε φορά, αὐτοψία τοῦ ἐκάστοτε κώδικα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ τὴν ἀντιπαραβολὴ ἰατροσοφικῶν χειρογράφων ἀπὸ διαφορετικοὺς αἰῶνες διαπιστώνονται ἀρκετές συγκλίσεις ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν συνταγῶν. Σίγουρα, σὲ ὅλα τὰ *Ἰατροσόφια* καταγράφονται θεραπευτικὲς πρακτικὲς τῆς ὁποίας ἐφάρμοζαν οἱ ἐμπειρικοὶ γιανοὶ ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἡ πραγματοποίησις τοῦ τοκετοῦ μὲ τὴ βοήθεια ἐιδικοῦ ξύλινου καθίσματος ([...] *ἢ γαστρομένη νᾶ τὸ πχιῆ [...] τρὶς φορές καὶ ὅταν γυρίσῃ πριχοῦ τὴν σηκόσουν ἀπὸ τὰ σκαμνιά νᾶ τὴν ποτίσουν ἀπὸ τὸν ἥδιον γιουβερηζηλὲ [...]*)⁴³ ἢ ἡ χρῆσις βδελλῶν ([...] *Εἰς ἄνθρωπον ὅπου νὰ ἔχη φάγουσα εἰς τὸν πάτο, νὰ πάρῃ κάμποσες ἀβδέλλες μεγάλες εἰς 10, 15, 20 κατὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ τὶς βάλῃ εἰς τὸ κάθισμα καὶ ἀφοῦ πέσουν οἱ ἀβδέλλες, νὰ ἔχη κάμποσες μολόχισ βρασμένισ εἰς μίαν τέντζιρην· τὰ ζέτακες μὲ κάμποσο νερὸν καὶ νὰ καθίσῃ ἀπάνω εἰς τὸ ἀγγό, ἕως νὰ τρέχουν ὁ τόπος τῶν ἀβδελλῶν καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ νιρὸν νὰ τὶς πλένῃ, διὰ νὰ τρέχουν, διότι ὁ ἀχνὸς τὸ ἀπαλύνει κὶ τρέχει. Καὶ νὰ τὸ ἐξακολουθήσῃ δυὸ τρεῖς φορές ἀπερισσότερο καὶ ὑγιαίνει, ὅτι ἄλλο ὠφελιμώτερο δὲν εἶναι κανένα πάρεξ αὐτὸ [...]*).⁴⁴

⁴² Γιάννης Καραῖς, «Ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψις κατὰ τὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Αναγέννησις», *Ἱστορία καὶ Φιλοσοφία τῶν Ἐπιστημῶν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (17ος-19ος αἰ.)* (ἐπιμ. Γιάννης Καραῖς), ἐκδ. Μεταίχιμο - Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2003, σ. 45.

⁴³ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικὸ Ἰατροσόφιον τοῦ 19ου αἰῶνα*, ἐκδ. Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἐταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2001, σ. 189.

⁴⁴ Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Ἐξορκισμοὶ καὶ ἰατροσόφια ἐξ ἠπειρωτικοῦ χειρογράφου», *Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 8 (1953-1954), σ. 30.

Ομοίως, επισημαίνεται στους ιατροσοφικούς κώδικες και η ευρέως ενδεδειγμένη από τους εμπειρικούς θεραπευτές, την περίοδο της Τουρκοκρατίας, πρακτική της εφαρμογής κάποιας προβιάς σε περίπτωση μυϊκών κακώσεων ([...] *Περί ὅταν δήρουν ἄνθρωπον, ἔγδαρε πρόβατον καὶ ἔπαρε τὸ δέρμα ζεστὸν καὶ φόρεσον τὸν δαρμένον σύντομα [...]*),⁴⁵ [...] *Ἑρμηνεία διὰ λαβωμάς. Ὅντας λαβωθῆ ἄνθρωπος μὲ τουφέκι ἢ πέση, νὰ σφάζῃς ἓνα πρόβατο, νὰ βγάνης τὸ μισὸ τομάρι, νὰ τοῦ βάνης ἕως νὰ βρωμίση ἀπὸ τὸ βράδυ ἕως τὴν αὐγὴ κ(αὶ) πάλι νὰ γδέρνης κ(αὶ) τ' ἄλλο μισὸ νὰ τὸ ζεσταίνης εἰς τὴ φωτιά, νὰ τὸ βάνης πάλι ἕως νὰ βρωμίση [...]*)⁴⁶. Το ίδιο και το σκεύασμα που χρησιμοποιούσαν κατ' ἐξοχὴν οἱ εμπειρικοί γιατροὶ για την ακινητοποίηση των καταγμάτων, ἓνα παχύρρευστο μείγμα-έμπλαστρο που μετέπειτα ἐπηξε και λειτουργούσε ὅπως ο σημερινός γύψινος επίδεσμος ([...] *Εἰς τζάκισμα ποδὸς ἢ χοιρός, μάρμαρον τρίψον ψιλὸν καὶ κέδρου στάκτην, ἔνοσον μὲ ἄσπρον αὐγοῦ καὶ βάλε τα εἰς στουπία, πλήνοντας πρῶτον μετὰ θερμοῦ τὸ τζάκισμα καὶ θέτε ἀπάνο τὰ στουπία καὶ φασκίσσον καλλά, ἕως ἡμέρας 7 καὶ μεταῦτο ἡγιαίνει βέβαια. Ὅμοίως ἄσπρον αὐγοῦ καὶ σαποῦνη βάλε ὡς ἄνωθεν [...]*).⁴⁷

Ωστόσο, ἓνας ἀκόμα ευδιάκριτος κοινὸς παρονομαστὴς σε ὅλους τους μεταβυζαντινούς και νεότερους ιατροσοφικούς κώδικες εἶναι ὅτι περιλαμβάνουν και μη φαρμακευτικὴ ὕλη. Με ἄλλα λόγια, ορισμένες ἀπὸ τις συνταγές που καταγράφονταν δεν ἦταν φαρμακευτικές. Πολλές ἀπὸ αυτές εἶχαν, για παράδειγμα, πρακτικὸ χαρακτήρα και αναφέρονταν: στην παρασκευὴ ασβέστη,⁴⁸ μελανιού⁴⁹ ἢ ἄλλων προϊόντων ὅπως, για παράδειγμα, χρυσοῦ χρώματος («Διὰ να αναλύσεις χρυσάφι»)⁵⁰ σε τεχνικές χρυσοχοΐας («Εἰς κρύον χρύσωμα γαλβανισμόν», «Χρύσωμα καὶ χρυσάφι

⁴⁵ Α.Π.Θ. 87, φ. 12ν.

⁴⁶ Ε.Β.Ε. 1507, φ. 1ν· βλ., ἐπίσης, Δημήτριος Α. Κ ρ ε κ ο ὄ κ ι α ς, «Ἐνα μανιάτικο γιατροσόφι του περασμένου αἰῶνα», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Σπάρτη - Γύθειον, 7-11 Οκτωβρίου 1977*, τ. Α', εκδ. Εταιρεία Λακωνικῶν Σπουδῶν [*Λακωνικαὶ Σπουδαί*, 4], Ἐν Αθήναις 1979, σ. 358.

⁴⁷ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικὸ Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 146.

⁴⁸ Βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Ἰβήρων 215 [= *Αγίου Ὁρους 4335*], φ. 113γ.

⁴⁹ Βλ. ἐνδεικτικὰ Ε.Β.Ε. 2162, σ. 135, 186· Π.Β.Ι. IV.35, σ. 167, 168· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντίνος Μ η ν ἄ ς, *Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 162 και 163 ἀντίστοιχα· Φιλάρετος ἱερομόναχος Μ α χ α ι ρ ι ὴ τ η ς (ἐπιμ.), *Ἰατροσοφικὸν συνταχθέν ὑπὸ του σκευοφύλακος της ἐν Κύπρῳ Ἱεράς Μονῆς Μαχαιρὰ Μητροφάνους 1790-1867*, τύποις “Θεσσαλονίκης” Δ.Χ. Κυριακίδου, Λευκωσία 1924, σ. 154-155.

⁵⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 167· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντίνος Μ η ν ἄ ς, *Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 162.

λοῦστρο χρῶμα», «Νὰ χωρίσης μάλαμα ἀπὸ ἀσήμι» κ.ά.)⁵¹ και κατεργασίας δερμάτων («Δι' ἄργαση φράγκικη»)⁵² στην εφαρμογή εντομοαπωθητικών μεθόδων (π.χ. «Εἰς δῶξιν ἀκρίδων»,⁵³ «Πῶς νὰ διώξεις ψύλλους»,⁵⁴ «Περὶ νὰ κάμεις νὰ φύγουν αἱ μέλισσαι»,⁵⁵ «Περὶ τὸ πὼς νὰ διώχνεις τὰ κουνούπια ἀπὸ κοντὰ σου»⁵⁶ κ.ά.) ἢ συνταγῶν για την προστασία ἀπὸ τα ποντίκια («Περὶ σκωλήκων καὶ μυῶν εἰς βιβλία καὶ ἱμάτια»)⁵⁷. Κάποιες πραγματεύονταν πιο πρωτότυπα θέματα ὅπως, για παράδειγμα, τον τρόπο «Διὰ νὰ γράψεις μυστικά γράμματα»,⁵⁸ δηλαδή κείμενο που αρχικά εἶναι ἀόρατο ἀλλὰ ἀποκαλύπτεται μετὰ ἀπὸ συγκεκριμένη διαδικασία, ἐνῶ υπήρχαν και ορισμένες συνταγές κτηνιατρικού περιεχομένου (π.χ. «Τὰ πρόβατα ὅπου ἔχουν μιτήλι»,⁵⁹ «Περὶ ἀλόγου ὅπου δὲν ἴμπορεῖ νὰ κατουρήσει»,⁶⁰ «Ἱατρεία διὰ το μούρον, ἡγουν την ελαίαν οπού ἔχει το ἀλογον ἢ ἄλλο ζῶον»⁶¹ κ.ά.).

Ἄλλες, πάλι, συνταγές ἀποσκοποῦσαν στην ἐπίλυση ζητημάτων της καθημερινότητας, ὅμως βασίζονταν σε μεταφυσικούς παράγοντες και εισηγούνταν μη ορθολογικές διαδικασίες που, ομολογουμένως, προκαλοῦν στον σημερινό ἀναγνώστη ἐκπληξη, επικριτική διάθεση ἀλλὰ και θυμηδία. Ενδεικτικά, προτεινόταν:

⁵¹ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Κώδιξ ἱατροσοφίου», *Κρητολογία*, 12-13 (1981), σ. 163, 164.

⁵² E.B.E. 1507, φ. 25ν· βλ., ἐπίσης, Δημήτριος Α. Κρεκούκις, «Ἐνα μανιάτικο γιατροσόφι...», *ὁ.π.*, σ. 357.

⁵³ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 77r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 48· Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ἱατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου "Λαϊκὴ Ἱατρικὴ", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ἱστορικὴ Λαογραφικὴ Ἐταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 435.

⁵⁴ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 91r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 88· Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο...», *ὁ.π.*, σ. 435· Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Ἐξορκισμοί...», *ὁ.π.*, σ. 35.

⁵⁵ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 100ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 116.

⁵⁶ E.K.Π.A. 8, φ. 18ν-19r.

⁵⁷ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο...», *ὁ.π.*, σ. 435.

⁵⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 167· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἱατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 162.

⁵⁹ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 73r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 36.

⁶⁰ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 85r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 70.

⁶¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 167· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἱατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 162.

- η εύρεση θησαυρού με τη βοήθεια ενός πετεινού ([...] *Χάλτι διά θησαυρόν. Πετεινόν δίκαστρον, άσπρον, έπειτα μετάξι νέον άσπρον και πιγωνέα και μανδραγόρα και τους χαρακτήρες τούτους: π : ρ : ιε : λβ : θμ. φ κ θ σ : κρέμασέ τους εις τον λαιμόν του πετεινού και άφες τον εις τον τόπον οπού έχεις υποψίαν και εκεί οπού υπάγει να λαλήσει, εκεί είναι ο θησαυρός [...]*),⁶²
- η αναγνώριση ενός κλέφτη από τη δυσκολία του να καταπιεί ([...] *Περί τοῦ γνωῖναι τὸν κλέπτην. Ἐπαρον προσφορὰν λειτουργημένην, καὶ γράψον εἰς αὐτήν· “οὔ ἄρᾶς, τὸ στόμα αὐτοῦ γέμει καὶ πικρίας καὶ δόλου, ὑπὸ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ κόπος καὶ πόνος!” Καὶ γράψον τὸ ὄνομα τῶν ὑπόπτων, καὶ ἅς πάρῃ καθαεῖς τὴν μερίδα καὶ ἅς τρώγῃ· καὶ σὺ λέγε τοὺς ἄνω γεγραμμένους στίχους, καὶ ὁ μὴ δυνάμενος καταπιεῖν αὐτὸς ὁ κλέπτης [...]*),⁶³
- η εξακρίβωση της παρθενίας μιας κοπέλας από την αντίδρασή της όταν της τοποθετούσαν στο κεφάλι ένα στεφάνι με άνθη ([...] *Περί τοῦ γνωρίσαι κόρη ἂν εἶναι παρθένα. Ἐπαρε ἄνθος καὶ κάμε στεφάνι καὶ βάλε το εἰς τὸ κεφάλι της καὶ κοίταξέ την καί, ἂν δακρῦσει, εἶναι παρθένος. Εἰ δὲ καὶ γελάσει, δὲν εἶναι. Καὶ αὐτὸ νὰ τὸ κάμεις ἡμέρα Κυριακὴ καὶ νὰ μὴν τὸ ἤξεύρει διατὶ τὸ κάμνεις [...]*)⁶⁴ ή στο στήθος της «μαγνήτην λίθον» ([...] *Μαγνήτην λίθον θὲς ἄπάνω στοῦ στήθος ταύτης ὑπνοῦσα, λάθρα. Καὶ εἰ μὲν παρθένος ἐστὶν εὐθέως γελάσας. Εἰ δὲ ἐφθαρμένη, εὐθὺς κλαύσας [...]*),⁶⁵
- η μονογαμία μιας γυναίκας με τη χρήση αυγών τρυγόνας ([...] *Λάβε τὰ αὐγὰ τῆς τρυγόνος καὶ ζήρανε τοὺς κρόκους αὐτῶν εἰς τὸν ἥλιον καὶ κουπάνισον καὶ πότισον τὴν γυναῖκα σου καὶ δὲν θέλει ἀγαπήσει ἄλλον [...]*),⁶⁶
- η διακοπή της εξωσυζυγικής σχέσης του άνδρα με τη χρήση περιττωμάτων από την ερωμένη του ([...] *Περί ἀνδρὸς νὰ μὴν πηγαίνει εἰς ἄλλην γυναῖκα. Ἐνας ἀνδρας ὁπού τὴν ἀφίνει τὴν γυναῖκα του καὶ πηγαίνει σὲ ἄλλη, πόρνη, νὰ πάρῃς ἀπὸ τὸν κό-*

⁶² Π.Β.Ι. IV.35, σ. 163· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 159.

⁶³ Bibliothèque Nationale de France (B.N.F.), *Parisinus graecus 2315*, φ. 240ν· βλ., επίσης, Émile Legrand (ed.), *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 2, Maisonneuve et Cie, Paris 1881 [φωτοτυπική ανατύπωση εκδ. Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1974], σ. 10.

⁶⁴ Μ. Ιβήρων *181* [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 79ν-80ρ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 56.

⁶⁵ Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 95· βλ., επίσης, Βαγγέλης Σκουβαράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανήσματα εκ θεσσαλικού κώδικος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεῦνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 18-19 (1965-1966), σ. 85.

⁶⁶ Μ. Μαχαιρά (Κύπρος) *A 18*, σ. 185· βλ., επίσης, Γ.Ι. Καργώτης, «Δύο χειρόγραφα της εν Κύπρω Ιεράς Μονής της Παναγίας του Μαχαιρά», *Κυπριακά Σπουδαί*, 15 (1951), σ. νστ'.

- προν τῆς γυναικὸς ἐκείνης τῆς πόρνης, νὰ καπνίσῃς τὰ ροῦχα του καὶ τὸ πουκάμισο, βρακὶν του ἐκείνου τοῦ ἀνδρὸς καὶ πλέον δὲν πηγαίνει εἰς ἐκείνην τὴν πόρνην [...]),⁶⁷
- ἡ αποκάλυψη τῶν μυστικῶν μίας γυναίκας με τὴ βοήθεια τῆς γλώσσας ἐνός βατράχου ([...] *Βάτραχος ἐστὶ πάσι γνωστός, τοῦτου τὴν γλῶσσαν, ἐὰν τις κόψῃ, αὐτὸν δὲ ἀπολύσει ζώντα, καὶ ἐπιγράσει ἐν τῇ γλώσσει οὕτως· χονόχ, ἐδαμινόφ· καὶ νὰ κοιμάται γυναῖκα, καὶ νὰ τὴν βάλῃ πάνω στὸ στήθος τῆς κρυφίως, θέλει ἐξηγηθῆ, ὅσῃν κοιμάται, ὅτι ἔπραξεν ἐν τῷ βίῳ [...])⁶⁸ καὶ ἄλλα.*

Παράλληλα, σε ὅλους τοὺς κώδικες ξεχωρίζουν κάποιες συνταγές που ἔχουν ὡς κύρια συστατικά παράξενα καὶ ιδιότυπα ζωικά υλικά (π.χ. κέρατα, δόντια, νύχια, τρίχες, δέρμα, λίπος κ.ά.). Οἱ ἐν λόγῳ δρόγες προέρχονταν ἀπὸ οἰκόσιτα ἀλλὰ καὶ ἀγρία ζῶα τοῦ δάσους καὶ χρησιμοποιούνταν σε αρκετές περιπτώσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ποικίλων ἀσθενειῶν παρά τὴν ἀμφισβητούμενη, με βάση τὰ δεδομένα τῆς σύγχρονης χημικῆς φαρμακοβιομηχανίας, ἀποτελεσματικότητά τους καὶ τὴ, συχνά, ἀποκρουστικὴ σύστασή τους. Ορισμένες μάλιστα ἀπὸ αὐτές ἦταν ἰδιαίτερα ἀηδεῖς ὅπως, γιὰ παράδειγμα: ἡ κοπριά θηλαστικῶν καὶ πτηνῶν· ἡ χολή βοδιού, λαγού, σκάντζοχοίρου ἢ περιστερίου· ἡ ουροδόχος κύστη προβάτου· οἱ ὄρχεις ἀλεπούς καὶ ἄλλες δρόγες, στὶς ὁποῖες συγκαταλέγονται ἐκκρίματα, περιττώματα καὶ σπλάγχνα ἢ, ἐν γένει, τμήματα θηλαστικῶν, ἐρπετῶν ἢ πτηνῶν. Ἐνδεικτικὰ, προτεινόταν:

- ἡ χορήγηση στὸς φυματικούς μείγματος με κρασί καὶ κονιορτοποιημένα περιττώματα σκύλου ([...] *Κόπρον σκύλλου ἄσπρην νὰ τὴν κοπανίσῃς καὶ νὰ τὴν σῆσεις νὰ γενῆ σκόνη καὶ νὰ ποτίσεις μὲ τὸ κρασὶν ἄνθρωπον κτικιάρην κρυφίως, νὰ μὴν τὸ ἰξέυρη ἰατρεύετε, ὅμως μῆτε ἴστερα νὰ μὴν του το εἰποῖς [...])⁶⁹*
- ἡ ἐπάλειψη τῶν ἐξωτερικῶν ἀιμορροϊδῶν με σκεῦασμα στὸ ὁποῖο, μεταξύ ἄλλων, ἔχουν ἀναμειχθεῖ στάχτη ἀπὸ νύχια πετεινοῦ καὶ χολή βοδιού ([...] *Ἐπαρε ἀλεκτόρου ὄνυχια καὶ κάψε τα καὶ κάμε τα στάκτη καὶ βάλε παλαιὸν καὶ ἄλας καὶ χολὴν βοιδίου καὶ βράσε τα νὰ γένουν ἀλοιφή καὶ ἄλειφε τὲς ζοχάδες [...])⁷⁰*

⁶⁷ Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 94-95· βλ., ἐπίσης, Βαγγέλης Σ κ ο υ β α ρ ἄ ς, «Μαγικά καὶ ἰατροσοφικά ἐρανίσματα...», ὁ.π., σ. 85.

⁶⁸ Μ. Μαχαιρά (Κύπρος) Α 18, σ. 184· βλ., ἐπίσης, Γ.Ι. Κ α ρ γ ῶ τ η ς, ὁ.π., σ. νε΄. Βλ., ἐπιπροσθέτως, Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 98· Βαγγέλης Σ κ ο υ β α ρ ἄ ς, «Μαγικά καὶ ἰατροσοφικά ἐρανίσματα...», ὁ.π., σ. 88.

⁶⁹ Μ. Μαχαιρά (Κύπρος) Α 18, σ. 179· βλ., ἐπίσης, Γ.Ι. Κ α ρ γ ῶ τ η ς, ὁ.π., σ. νστ΄.

⁷⁰ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 87ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μ ἄ ν ο υ, *Γιατροσόφια...* ὁ.π., σ. 76.

- η χρήση μιας ολόκληρης κότας ως καταπλάσματος για την αντιμετώπιση του πόνου στα γόνατα ([...] *Εἰς πόνον γονάτων ἔπαρε μίαν κότα ὀλόμαυρι καὶ βγάλε τζή ὄλλα τὰ πτερὰ καὶ σχίσε την καὶ βάλε την ἀπάνω στὰ γόνατα νὰ κάμει 3 ἡμέρας καὶ ἴαται [...]*),⁷¹
- η επέλιψη των ματιών με αφρό από «γιδίου πλεμόνι» για τη νυκταλωπία ([...] *Περὶ ὀρνηθοτύφλιαν, γιδίου πλεμόνι ψίσον καὶ τὸν ἀφρόν χρίσον τοὺς οφθαλμοὺς καὶ ὑγιαίνει [...]*),⁷²
- η χορήγηση στις γυναίκες μείγματος με κρασί και κερί από τα αφτιά θηλυκού μουλαριού για την επίτευξη αντισύλληψης ([...] *Ἀπὸ τὰ ἀφτία τῆς μούλας να πάρης κερίν καὶ νὰ ποτήσει γυναῖκα μὲ κρασί κρυφίως, ποτὲ δὲν ἐγγαστρώννεται, οὔτε να το βαστὰ πάνω της δὲν ἐγγαστρώννεται· ὅμως να τὸ εὐγάλει ἀπὸ πάνω της ἐγγαστρώννεται [...]*),⁷³
- η επέλιψη των γεννητικών οργάνων του άνδρα με κοπριά αλεπούς ή μείγμα με χολή κοτόπουλου και ζάχαρη, πριν από τη συνουσία, για την επίτευξη τεκνοποιίας ([...] *ο δε ανήρ, ὀρνηθος χολήν καὶ ζάχαρην ενώσας, να αλείφει τον αυλόν προτοῦ να συνευρεθεῖ, ομοίως καὶ με της αλεπούς την κόπρον να αλείφει [...]*).⁷⁴

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ ότι κάποιες από τις συνταγές αυτής της κατηγορίας χαρακτηρίζονται από διαχρονικότητα, απαντούν δηλαδή σε *Ιατροσόφια* διαφορετικών αιώνων, γεγονός που προκαλεί, σήμερα, ιδιαίτερη εντύπωση λόγω της ευρείας και διαχρονικής αποδοχής που είχαν οι εν λόγω αποκρουστικές ζωικές πρώτες ύλες στο πλαίσιο της θεραπευτικής. Για παράδειγμα, η επέλιψη των ματιών με σκεύασμα στο οποίο έχουν αναμειχθεί αίμα νυκτερίδας, χολή περιστεριού και γάλα γυναίκας για τις διαταραχές της όρασης, που προτείνεται στον κώδικα 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301], ο οποίος χρονολογείται από τον 16ο αιώνα ([...] *Περὶ ἀνθρώπου νὰ βλέπει καθαρά, ἔπαρε νυκτερίδας αἷμα καὶ χολήν περιστερίου καὶ γυναικὸς γάλα καὶ ἀνακάτωσέ τα καὶ ἄλειφε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ πᾶσα σκοτία φεύγει ἀπὸ τὸν*

⁷¹ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 154· του ίδιου, «Κρητικό “Ιατροσόφιον” του 19ου αι.», *Πεπραγμένα του ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986*, τ. Γ’ (Τμήμα Νεοελληνικό - Καταληκτήριο Συνεδρία), εκδ. Φιλολογικός Σύλλογος “Ο Χρυσόστομος”, Χανιά 1990, σ. 353.

⁷² Α.Π.Θ. 87, φ. 13r.

⁷³ Μ. Μαχαίρα (Κύπρος) *Α 18*, σ. 178· βλ., επίσης, Γ.Ι. Κ α ρ γ ὄ τ η ς, ὁ.π., σ. νστ’.

⁷⁴ Π.Β.Ι. *IV.35*, σ. 158· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 153.

άνθρωπον [...]),⁷⁵ εντοπίζεται με παρόμοια διατύπωση και στον κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου, που συντάχθηκε τον 19ο αιώνα ([...] *Εἰς το βλέπειν καθαρά, λάβε νυκτερίδος αίμα και χολήν περιστερίου και γυναικός γάλα και ανακατώσας ἀλειφε τους οφθαλμούς, και φεύγει πάσα σκοτία και βλέπει καθαρά [...]*).⁷⁶ Αντίστοιχα, συνταγή για την αρρενογονία με κύριο συστατικό τον αφαλό αρσενικού ελαφιού καταγράφεται τόσο στον παραπάνω κώδικα της Μονής Ιβήρων ([...] *Ὅταν θέλει ἡ γυνή νὰ μὴν κάμει θηλυκά παιδιά, ἀλλὰ ἀρσενικά, ἔπαρε τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀρσενικοῦ ἐλαφίου καὶ ἐμήσας πότισον τὸ ἀνδρόγυνον καὶ ποιήσει ἀρσενικὸν παιδί [...]*)⁷⁷ όσο και στον κατά τρεις αιώνες μεταγενέστερο ιατροσοφικό κώδικα της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης Ιασίου ([...] *Διὰ γένναν ἀρσενικὸν ἔπαρε ἐλαφίου ἀρσενικοῦ ὀμφαλὸν και πότισον αὐτάς, και πάντας τους εαυτὼν παῖδας ἀρρενας ποιήσουσι [...]*).⁷⁸ Ομοίως, συνταγή για την αντιμετώπιση της ρινορραγίας με τσόφλι αβγού απαντά στον κώδικα 87 του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον 17ο αιώνα ([...] *Εἰς αἷμα ὀποῦ ἐξέρχεται ἀπὸ τὴν μήτην, ἔπαρε ἀγόῦ φλούδα, κάψε την και τρίψε την καλά, βάλε την εἰς καλάμην και ἐκφύσισον εἰς τὴν μήτην και ἰᾶται [...]*)⁷⁹ αλλά και, τον 19ο αιώνα, στον κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου ([...] *Ὅταν τρέχει αίμα ἀπὸ τὴν μύτην, ας καύσει τσόφλιον αβγού και ας φουσήσει μέσα, και παύει [...]*).⁸⁰

Στο ίδιο πλαίσιο, ορισμένες συνταγές υπεδείκνυαν τη χρήση δυσεύρετων ζωικών δρογών ή έδιναν άκρως υπερβολικές οδηγίες. Σε μία περίπτωση, για παράδειγμα, το ιατροσοφικό κείμενο συνιστούσε: [...] *Ἐπαρε λαγὸν ζωντανὸν ἀρσενικὸν [...]*. Η συνταγή αυτή, όπως επισημαίνει ο καθηγητής Εμμανουήλ, θεωρείται, χωρίς αμφιβολία, «δυσεκτέλεστος καθότι σύλληψις ζῶντος λαγοῦ καὶ μάλιστα ἄρρενος οὔτε εὐχερὲς οὔτε ἀνὰ πᾶσαν ἐποχὴν κατορθωτὸν ἦτο».⁸¹ Σε άλλες συνταγές προτεινο-

⁷⁵ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 94ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 98.

⁷⁶ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 141· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 137.

⁷⁷ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 73r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 38.

⁷⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 135· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 132.

⁷⁹ Α.Π.Θ. 87, φ. 7ν.

⁸⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 176· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 170.

⁸¹ Εμμανουήλ Ιω. Εμμάνουήλ, *Ιατροσόφια και τσαρλατάνοι*, Αθήναι 1938, σ. 7· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία του πολιτισμού και τα γιατροσόφια», *Ηπειρωτι-*

νταν: δέρμα από το μέτωπο γαιδάρου για την επιληψία ([...] λάβε πετσίν από το μέτωπον του γαδάρου και κάμετο λουρίν και ζώθου το κατάσαρκα και θέλεις θεραπευθείς από την νόσον της επιληψίας [...])⁸² τμήμα από τα γεννητικά όργανα αρσενικής αλεπούς για αντισύλληψη ([...] τὸ ἄκρον τῆς ψολῆς τοῦ ἀλώπεκος να τὸ πάρη τις και να τὸ βάλει εἰς δέρμα και να γράψη ἀπάνω με σμυρνομέλανον· τὴν βήβ· ἠλίθη· και να τὸ ἐγγήξει γυναικὸς και να πλαγιάζει μαζὴν της δὲν ἐγγαστρώννεται [...])⁸³ πέτρες από την ουροδόχο κύστη νεαρού χοίρου για την ουρολιθίαση ([...] Περὶ ἀνθρώπου ὁποῦ ἔχει πέτρα εἰς τὸν αὐλὸν του και δὲν ἔμπορεῖ να κατοικήσει [...] ὅταν σφάζουν χοιρίδια ἔπαρε τὴν φούσκαν και ἂν εὔρεις μέσα πέτρα, ἔπαρέ την. Και ὡσὰν τὴν ἐβγάλεις, τρίψε την και δῶσ' τοῦ ἀσθενοῦς ἡμέρα Τετάρτη νηστικὸς και πάλιν τὴν ἐρχομένην Τετάρτη να τὴν ἐπίνει να γένουν τρεῖς Τετράδες και να τὸ πίνει με κρασί και με Θεοῦ χάριν ὑγιαίνει, διότι αὐτὴ ἡ πέτρα τοῦ χοιριδίου κόπτει τὴν πέτραν ὁποῦ ἔχει ὁ ἄνθρωπος και κατοικεῖ και ἐλευθερώνεται [...]).⁸⁴

Εἶναι, ἐπίσης, χαρακτηριστικὴ και ἡ ἐξῆς ἐξωπραγματικὴ και ἀνυπόστατη μέθοδος ἴασης για τὸ δάγκωμα ἀπὸ ἀγριόγατο, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Ἀγαμέμνονα Τσελίκου, ἀπαντᾶ σε τρία τουλάχιστον χειρόγραφα: [...] Ὅποταν δαγκώση ἄγριος γάτος τὸν ἄνθρωπον. Ἐπαρον χῶμα ὁποῦ ἀπέρασεν τροχὸς και ἐπάτησεν και βάλει το εἰς τὸ δάγκωμα και ἰατρεύεται ὁ δαγκωμένος, ἐπειδὴ ἡ συνήθεια τοῦ ἀγριόγατου εἶναι αὕτη. Ὅταν περάση ἀπὸ τὸν δρόμον τοῦ ἀμαξίου ποδαγριάζεται και πέφτει, ὡσὰν ἀποθαμμένος. Και ἂν περάση κατὰ τύχην τινὰς εὐθὺς τὸν δαγκώνει ἢ τὸν ἀγγίζει. Τὸ λοιπὸν, ἡ ἰατρεία του εἶναι τοιαύτη. Να πάρη τὸ χῶμα τοῦ ἀμαξίου ὁποῦ ἐπάτησεν και να τὸ βάλει εἰς τὴν πληγὴν, διότι ἄλλην ἰατρείαν δὲν ἔχει [...].⁸⁵ Ἡ συνταγὴ αὕτη ἐντοπίζεται και στὸν κώδικα 181 τῆς Μονῆς Ἰβήρων [= Ἀγίου Ὀρους 4301], ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα ([...] Περὶ ἀνθρώπου ὁποῦ τὸν δαγκώσει ἀγριόγατος, ἔπαρε χῶμα ἀπὸ στράτα ὁποῦ εἶναι σημαδεμένη ἀπὸ ἀμαξίου τροχὸν και ὡσὰν τὸ πάρεις να τὸ βάλ-

κό *Ημερολόγιο*, 1 (1979), σ. 44, 46· τοῦ ἰδίου, «Βότανα, γαιτροσόφια, κομπογιαννίτα», *Ἡπειρωτικὴ Ἐστία*, 21, 237-238 (1972), σ. 458.

⁸² Μ. Μαχαιρά (Κύπρος) *Α 18*, σ. 105· βλ., ἐπίσης, Γ.Ι. Καραγώτης, *ὁ.π.*, σ. νστ'.

⁸³ Μ. Μαχαιρά (Κύπρος) *Α 18*, σ. 180· βλ., ἐπίσης, Γ.Ι. Καραγώτης, *ὁ.π.*, σ. νστ'.

⁸⁴ Μ. Ἰβήρων *181* [= Ἀγίου Ὀρους 4301], φ. 85r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνου, *Γαιτροσόφια... ὁ.π.*, σ. 68-70.

⁸⁵ Ἀγαμέμνων Τσελίκου, *Θέματα Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας*, ἐκδ. Ἰνστιτούτο "Ἀρέθας" (Μεσογειακὸ Ἰνστιτούτο Ἐρευνῶν Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ἱστορίας τῶν Κειμένων), Ἀθήνα 2004, σ. 330· τοῦ ἰδίου, «Τα ἑλληνικὰ γαιτροσόφια: Μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», *Ἱατρικὰ Βυζαντινά Χειρόγραφα* (ἐπιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1995, σ. 65.

λεις άπάνω είς τὸ δάκωμα. Καὶ ἐὰν δὲν προφθάσεις νὰ τὸ βάλεις, ἀποθαίνει ὁ ἄνθρωπος, ὅτι τὰ δόντια του εἶναι πολλὰ πικρὰ καὶ ἄλλην ἰατροίαν δὲν ἔχει ἀπ' αὐτήν [...].⁸⁶

Παράλληλα, εντύπωση προκαλοῦν συνταγές που βασίζονταν στη μεταχείριση ἀνθρώπινου αἵματος καὶ οὐρών. Εἰδικότερα, σύμφωνα με τὸ ἰατροσοφικὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Μαχαιρά στην Κύπρο, ἐνδεικνυόταν ἡ χρήση υφάσματος με τὸ αἷμα ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμμηνη ρύση νεαρῆς κοπέλας ἢ ἀπὸ τὴ ρήξη τοῦ παρθενικοῦ υμένα τῆς προκειμένου νὰ ἀποφύγει κάποιος τὸν τεταρταῖο πυρετό ([...] *Τὸ πρῶτον αἷμα ὁποῦ νὰ ζουρωθῆ ἢ κορασίδα ἢ τὸ πρῶτον ὁποῦ νὰ φθαρῆ νὰ τὸ πιάσης αὐτὸ τὸ κομμάτιν τὸ ρούχον με τὸ αἷμα καὶ νὰ τὸ βάλῃς εἰς τὸν καρπὸν τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἢ εἰς τὸν βραχίονα καὶ πλέον δὲν σὲ πιάνη ὁ πυρετός [...]*).⁸⁷ Τὸ ἴδιο καὶ ἡ κατάποση οὐρών παρθένου ἀγοριοῦ 6-7 ἐτῶν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ορθόπνοιας ([...] *ἢ ὀρθοῦπνεΐα εἶναι πάθος ὁποῦ δὲν ἀφίννη τὸν ἄνθρωπον νὰ πέση εἰς τὴν κλίνην ἐπηδὶ δὲν ἤμπορῆ νὰ ἀναπνεύση ὅθεν ἀναγκάζεται νὰ κοιμάται καθήμενος, εἶναι δὲ εἰς αὐτὸ ἐξαιρετος θεραπεία νὰ πῆννει ἕναν φιλντσάνιν οὔρος κάτουρον ἐνὸς ἀφθόρου παρθένου παιδίου ἀρσενικοῦ νὰ εἶναι 6: ἢ 7: χρονῶν καὶ θεραπεύεται [...]*).⁸⁸ Στὸ χειρόγραφο τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης Ἰασίου προτεινόταν τὸ πλύσιμο τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδιῶν με οὔρα σε περίπτωση που ἦταν πρησμένα ([...] *εἰς πρήσμα χειρῶν καὶ ποδῶν [...]* νὰ τα πλένεις συχνά με τὸ κάτουρον [...]).⁸⁹

Επιπροσθέτως, ἄλλες φορές καταγράφονταν ἰατρικὲς συμβουλές που ἦταν ἐναρμονισμένες αὐθαίρετα, κατὰ κάποιον τρόπο, με τὸ ἀρχέγονο, ευρέως διαδεδομένο σε παγκόσμιο ἐπίπεδο, ἰατρικὸ δόγμα «*similia similibus curantur*». Εἶχαν, δηλαδή, ὡς κριτήριό ὅτι τὰ ὅμοια γιὰτρνεύονται με ὅμοια (*τὰ ὅμοια τοῖς ὁμοίοις εἰσὶν ἰάματα*) ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἡ χρήση τριχῶν λυσσασμένου σκύλου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς λύσσας⁹⁰ ἢ ἡ χρήση αἵματος ἀπὸ ἀιμορραγία τῆς μύτης γιὰ τὴν ἀνάσχεση τῆς ρινορραγίας ([...] *Διὰ τὴν ρύσιν τοῦ αἵματος τῆς μύτης, δόκιμον, τὸ ἴδιον αἷμα οποῦ τρέχει κάψε καὶ κάψε τὸ σκόνην καὶ τράβα τὸ ὡς ταμπάκον δια τῆς ρινός [...]*)⁹¹ καὶ οὕτω κα-

⁸⁶ Μ. Ἰβήρων *181* [= *Ἁγίου Ὁρους 4301*], φ. 96ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 104.

⁸⁷ Μ. Μαχαιρά (Κύπρος) *Α 18*, σ. 81· βλ., ἐπίσης, Γ.Ι. Καργώτης, *ὁ.π.*, σ. νστ'.

⁸⁸ Μ. Μαχαιρά (Κύπρος) *Α 18*, σ. 108· βλ., ἐπίσης, Γ.Ι. Καργώτης, *ὁ.π.*, σ. νζ'.

⁸⁹ Π.Β.Ι. *IV.35*, σ. 138· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 135.

⁹⁰ Εμμανουήλ Ἰω. Εμμανοῦ ἢ λ., *Ἰατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 6.

⁹¹ Π.Β.Ι. *IV.35*, σ. 162· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 157-158.

θεξής⁹² αλλά και ότι οι πληγές θεραπεύονται μέσω αυτού που τις προξένησε (ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται). Η νοοτροπία αυτή παραπέμπει στην αρχαία ελληνική μυθολογική παράδοση σχετικά με τον Τήλεφο, σύμφωνα με την οποία ο εν λόγω ήρωας τραυματίστηκε από τον Αχιλλέα στη Μυσία, όμως οι πληγές του δεν έκλειναν (*Τηλέφεια τραύματα*) και επουλώθηκαν μόνο όταν χρησιμοποιήθηκε επί τούτου το όπλο του Αχιλλέα, το οποίο είχε παλαιότερα επιφέρει τα συγκεκριμένα τραύματα. Κατά μία άποψη, ο Τήλεφος θεραπεύτηκε όταν τοποθετήθηκε πάνω στις πληγές του σκουριά από το δόρυ του Αχιλλέα ή κάποιο βότανο με αιμοστατική και επουλωτική δράση που φύτευσε όταν η σκουριά από το δόρυ του ομηρικού ήρωα έπεσε στο έδαφος.⁹³ Αντίστοιχα, σε ένα μανιάτικο *Ιατροσόφιον* του 19ου αιώνα, με γνώμονα, προφανώς, το σκεπτικό «ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται», προτείνεται χαρακτηριστικά για το δάγκωμα φιδιού η εξής θεραπεία: [...] *Οντας δαγκαση τον άνθρωπο το φήδη, αν το σκοτοσουνε, να κοπανήζουνε το κ(αι)φάλη του, να το βανουν απάνο κ(αι) νὰ το δένης περη πανο σφηχτα [...]*⁹⁴

Γενικά, οι πιο συνήθεις ζωικές πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται στις συνταγές των μεταβυζαντινών και νεότερων ιατροσοφικών χειρογράφων αποτυπώνονται συγκεντρωτικά στους πίνακες που ακολουθούν, αρχικά με βάση τη δρόγη και, στη συνέχεια, με βάση το ζώο:

Ζωικές πρώτες ύλες κατά δρόγη

▪ Αίμα	→	κατσίκα· νυχτερίδα· περιστέρι· σκύλα· τράγος
▪ Γάλα	→	βόδι· γάιδαρος· κατσίκα· πρόβατο
▪ Γλώσσα	→	χήνα (νεαρή)
▪ Δέρμα	→	φίδι
▪ Δόντι	→	άλογο· αρκούδα· ταύρος

⁹² Πρβλ. και Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 24-25· του ίδιου, «Κρητικό “Ιατροσόφιον” του 19ου αι.», *Πεπραγμένα... ό.π.*, σ. 350-352· του ίδιου, «Νέο χειρόγραφο...», *ό.π.*, σ. 435.

⁹³ Δημήτρης Μητούλακης, «Αχιλλεύς και αχιλλέα: Από τον ομηρικό ήρωα του ζωγράφου του Σωσία στη φυτική δρόγη των πρακτικών θεραπειών της Τουρκοκρατίας», *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Φαρσάλων “Ο Ομηρικός Αχιλλέας: διαχρονικές αντανάκλασεις στην τέχνη και τη γραμματεία”*, Φάρσαλα, 7-9 Φεβρουαρίου 2019, εκδ. Δήμος Φαρσάλων - Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας, Φάρσαλα 2019, σ. 224.

⁹⁴ Ε.Β.Ε. 1507, φ. 13ν· βλ., επίσης, Δημήτριος Α. Κρεκούκιας, «Ένα μανιάτικο γιατροσόφι...», *ό.π.*, σ. 359.

- Εγκέφαλος → κίσσα· λαγός
- Καβούκι → χελώνα
- Καρδιά → αρκούδα· ελάφι· κοτόπουλο
- Κέλυφος → στρείδι
- Κέρατο → ελάφι· μοσχάρι
- Κουκούλι → μεταξοσκώληκας
- Κρανίο → αρκούδα
- Λάρυγγας → πετεινός
- Λίπος → βόδι· ελάφι· κοτόπουλο· πάπια· πρόβατο· χήνα· χοίρος
- Μάτι → αρκούδα· караβίδα
- Νύχι → γάιδαρος· κατσίκι· πετεινός· χοίρος (μαύρος)
- Ολόκληρο ζώο → ασπάλακας· βδέλλα· γαιοσκώληκας· καβούρι·
καλαμάρι· κοριός· κουρούνα· ποντικός·
σαλιγκάρι· σκαντζόχοιρος· σκύλος (κουτάβι)· χταπόδι
- Ομφαλός → ελάφι (αρσενικό)
- Όρχεις → αλεπού· κάστορας· πετεινός· τράγος
- Οστό → ελάφι· πίνα
- Ούρα → τράγος
- Ουροδόχος κύστη → κατσίκια· πρόβατο
- Περιττώματα → αλεπού· άλογο· βόδι· γάιδαρος· καμήλα· κατσίκια·
κοτόπουλο· κριάρι· παγώνι· περιστέρα· πρόβατο·
σκύλος· χήνα
- Πέτρα εντοσθίων → χελιδόνι
- Πέτρα ουρ. κύστεως → χοίρος (νεαρός)
- Πνεύμονας → κατσίκι
- Πυτιά* → κατσίκι· λαγός [* πηκτικό ένζυμο του στομάχου]
- Στομάχι → κοτόπουλο
- Συκώτι → κριάρι· τράγος· χελιδόνι
- Τρίχωμα → ελάφι· κριάρι
- Υμένας εντοσθίων → τράγος
- Ύστερο* → χοίρος [* πλακούντας και εμβρυϊκοί υμένες]
- Χολή → αρκούδα· βόδι· κατσίκια· κοτόπουλο· λαγός· πέρδικα·
περιστέρι· πρόβατο· σκαντζόχοιρος· χοίρος

Ζωικές πρώτες ύλες κατά ζώο

- Αλεπού → όρχεις· περιττώματα
- Άλογο → δόντι· περιττώματα
- Αρκούδα → δόντι· καρδιά· κρανίο· μάτι· χολή
- Ασπάλακας → ολόκληρος
- Βδέλλα → ολόκληρη
- Βόδι → γάλα· λίπος· περιττώματα· χολή
- Γάιδαρος → νύχι· περιττώματα
- Γαιοσκώληκας → ολόκληρος
- Ελάφι → καρδιά· κέρατο· λίπος· ομφαλός· οστό· τρίχωμα
- Καβούρι → ολόκληρο
- Καλαμάρι → ολόκληρο
- Καμήλα → περιττώματα
- Καραβίδα → μάτι
- Κάστορας → όρχεις
- Κατσικά, -ι → αίμα· γάλα· κόπρανα· ουροδόχος κύστη· πνεύμονας·
πτυτιά· νύχι· χολή
- Κίτσα → εγκέφαλος
- Κοριός → ολόκληρος
- Κοτόπουλο → καρδιά· λίπος· στομάχι· περιττώματα· χολή
- Κουρούνα → ολόκληρη
- Κριάρι → περιττώματα· συκώτι· τρίχωμα
- Λαγός → εγκέφαλος· πτυτιά· χολή
- Μεταξοσκώληκας → κουκούλι
- Μοσχάρι → κέρατο
- Παγώνι → περιττώματα
- Πάπια → λίπος
- Πέρδικα → χολή
- Περιστέρα, -ι → αίμα· περιττώματα· χολή
- Πετεινός → λάρυγγας· νύχι· όρχεις
- Πίνα → οστό
- Ποντικός → ολόκληρος
- Πρόβατο → γάλα· λίπος· ουροδόχος κύστη· περιττώματα· χολή
- Νυχτερίδα → αίμα

- Σαλιγκάρι → ολόκληρο
- Σκαντζόχοιρος → ολόκληρος· χολή
- Σκύλα, -ος → αίμα· ολόκληρος (κουτάβι)· περιττώματα
- Στρείδι → κέλυφος
- Ταύρος → δόντι
- Τράγος → αίμα· όρχεις· ούρα· συκώτι· υμένας εντοσθίων
- Φίδι → δέρμα
- Χελιδόνι → πέτρα εντοσθίων· συκώτι
- Χελώνα → καβούκι
- Χήνα → γλώσσα· λίπος· περιττώματα
- Χοίρος → λίπος· νύχι· πέτρα ουροδόχου κύστεως· ύστερο· χολή
- Χταπόδι → ολόκληρο

Στα παραπάνω θα πρέπει, επίσης, να προστεθούν το κερί, το μέλι και τα αβγά από κότα που ήταν ιδιαίτερα εύχρηστα σε πολλές συνταγές.

Λιγότερες αριθμητικά, σε σχέση με τα ζωικά υλικά, ήταν οι ορυκτές δρόγες. Στα ορυκτά φάρμακα συγκαταλέγονται, ήδη από την αρχαιότητα, πολλές ουσίες που προέρχονταν είτε απευθείας από τα ορυχεία είτε από τα υπολείμματα εκκαμίνευσης στα μεταλλουργεία. Οι ορυκτές δρόγες που απαντούν σε συνταγές των μεταβυζαντινών και νεότερων ιατροσοφικών κωδίκων αποτυπώνονται συγκεντρωτικά στον πίνακα που ακολουθεί:

Δρόγη	Χημική ονομασία	Χημικός τύπος
▪ Άλας ορυκτό ή μαγειρικό αλάτι	χλωριούχο νάτριο	NaCl
▪ Αντιμονίτης	θειούχο ορυκτό του αντιμονίου	Sb ₂ S ₃
▪ Αρμενιακή ώχρα ή γη αρμενιακή	είδος ερυθρής αργίλου	---
▪ Ασβεστόλιθος ή «κιμωλία»	ανθρακικό ασβέστιο	CaCO ₃

▪ Άχνη υδραργύρου ή σουμπλιμέ ή «σουλεμάν»	εξαχνωμένος διχλωριούχος υδράργυρος (λευκός υδράργυρος σε μορφή σκόνης)	HgCl ₂
▪ Γαλαζόπετρα	ένυδρος θειικός χαλκός	CuSO ₄ ·5H ₂ O
▪ «Γιάρ(ι)» ή «ιός χαλκού» ή «γαλάζια στύψη»	θειικός χαλκός	CuSO ₄
▪ Θειάφι	θείο	S
▪ Κινναβαρίτης ή κιννάβαρι	θειούχο ορυκτό του υδραργύρου	HgS
▪ Λιθάργυρος ή «μουρτασάνι»	ορυκτό οξίδιο του μολύβδου	PbO
▪ Μαγνητίτης ή «μαγνήτις λίθος»	ορυκτό οξίδιο του σιδήρου	Fe ₃ O ₄
▪ Νισαντήρι ή «άλας αμμωνιακό»	χλωριούχο αμμώνιο	NH ₄ Cl
▪ Νίτρο ή «άλας νιτρικό»	νιτρικό κάλιο	KNO ₃
▪ Στουπέτσι ή «φιμύθι»	ανθρακικός μόλυβδος	PbCO ₃
▪ Στυπτηρία ή στύψη	ορυκτό ένυδρο μικτό θειικό άλας του καλίου και του αργιλίου	KAl(SO ₄) ₂ ·12H ₂ O
▪ Υδράργυρος	υδράργυρος	Hg
▪ Ψευδαργυρίτης ή «τουτία»	ορυκτό οξίδιο του ψευδαργύρου	ZnO

Ωστόσο, η χρήση όλων αυτών των δρογών συνδυαζόταν συχνά με προσευχές και μαγικές επωδές. Με άλλα λόγια, σε ορισμένες συνταγές συμπεριλαμβάνονταν και επικλήσεις σε υπερφυσικές δυνάμεις, άλλοτε με τη μορφή σύντομων φράσεων και άλλες φορές μέσω εκτενέστερων κειμένων τα οποία παρέπεμπαν στην Αγία Γραφή ή σε κάποια σολομωνική ή σε αυτοσχέδια ξόρκια. Καταγράφονταν, επίσης, πρακτικές που παρέπεμπαν σε μη φαρμακευτικές διαδικασίες που βασίζονταν σε δεισιδαιμονικό υπόβαθρο ενώ, κάποιες φορές, τα μαγικά στοιχεία και οι θρησκευτικές αναφορές συνυπήρχαν ακόμα και στην ίδια συνταγή.

Σε κάθε περίπτωση, όπως επισημαίνει και ο Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης με αφορμή το κρητικό ιατροσοφικό χειρόγραφο του Χαράλαμπου Κιαγιαδάκη ή Χριστοδουλάκη από τον 19ο αιώνα, σε τέτοιου είδους συνταγές «ή γλώσσα φαίνεται να παλινδρομεί, πέραν από τα όρια και την συμβατικότητα της ως κώδικα επικοινωνίας της κοινότητας, πρὸς μιὰν ἄγλωσση ἀρχέγονη συγκινησιακὴ ἀφετηρία. Σὲ αὐτὴν κυρίαρχο στοιχείο εἶναι ἡ ἐπανάληψη συλλαβῶν ποὺ σχηματίζουν λέξεις “λεττριστικοῦ” τύπου καὶ τὸ ὅλον σύνταγμα διέπεται ἀπὸ ἕναν ρυθμὸ. Ταυτοχρόνως παρεμβάλλονται εὐχές ἢ ἀποσπάσματα ἀπὸ λειτουργικὰ κείμενα ἢ τροπάρια τῆς ὑμνογραφίας»⁹⁵ Στο πλαίσιο αυτό, εντοπίζεται, για παράδειγμα, στον εν λόγω κώδικα η εξής οδηγία για τον πονοκέφαλο («Εἰς παλαιὸν πόνον κεφαλῆς»): [...] *Γράψον νὰ βαστᾶ ταῦτα. ἄβρα. ἀφικοδάκ. ἀφιζαήλ. φικθά. ι·π·ι·τ·φ·π·ρ·± καὶ ἀνάγνωσον ἐπάνο ἀφοῦ καὶ τὰ ια' ἐωθινὰ καὶ χάριτι θεοῦ ὑγιαίνη [...]*.⁹⁶

Ομοίως, για την ημικρανία («πρὸς ἡμίκρανον») ο συντάκτης του *Ιατροσοφίου* συνιστούσε τα παρακάτω: [...] *Γράψον εἰς χαρτὶ ταῦτα δὸς τοῦ ἀσθενῆ: Μιχαήλ, ἐκκλησουραρίζ, βαρσαφαήλ, ἔκκλησον ρίζ, καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος ἀκρανοῦ ἀφρὰ ἀφικοδαμρός, φισαζαήλ, φ·ν·κ·δ·α·ν·κ·τ·τ·τ·φ·λ·τ·σ·υ·ρ·χ· + ✱. Ἐξύγισις τῶν στιχίων φ. φῶς. ν. νοερόν. κ. κ(ύρι)ε. δ. δῶς. α. ἄνεσιν. π. πολυεύσπλαχνε. τ. τῆς κεφαλῆς. τ. τοῦ δούλου σου. φ. φλόγαν δυνήν. τ. ταχέως. σ. σβέσον. υ. ὑγείας. ρ. ρόσιν. χ. χάρισε.*

Ἔτερον. Γράψον τὰ κάτωθεν τὴν ἥσπεριν (χάσιν τῆς σελήνης). Ὁ τοὺς ἦλους ὑπομείνας χριστὲ ὁ θεὸς καὶ τὴν ἄχραντον ὑπέκληνας κεφαλὴν καὶ ἔσωσας τὸν μπιστόν σου λαὸν καὶ τὸν πιστόν σου λιστήν, παῦσον τὸ κρανίον καὶ τὸ ἡμίκρανον ἀπὸ τὸν δούλον του θεοῦ Δ(εῖν)α. ἅγιοι ἄγγελοι οἱ κρατοῦντες τοὺς ποταμοὺς τοῦ παραδείσου,

⁹⁵ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικὸ Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 20.

⁹⁶ Στο ἴδιο, σ. 54-55.

φεισῶν, γεῶν, τίγριν καὶ εὐράτην κρατήσατε τὴν κεφαλὴν τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ δεῖν)α. εἰς τὸ ὄνομα τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου πν(εύμα)τ(ο)ς, νῦν στ(ῶ)μ(ε)ν καλῶς, στ(ῶ)μ(ε)ν μ(ε)τ(ὰ) φ(ό)β(ου) θ(εο)ῦ.

Ὡς ἐπάταξεν ὁ σολομὸν ὁ θαυμαστὸς τὰ πονηρὰ τῆς πλάνης πνεύματα οὗτος δέ- νο καὶ ἐγὼ ἐσὰς ὑπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰ(ησ)οῦ χ(ριστ)οῦ τὸ κρανίον, τὸ σκυλοκρανίον, τὸν μεσοκέφαλον, τὸ μισόν τοῦ ἡμίσεως, τὸ ρεῦμα, τὸ τζέρμα, τὸ κρυό- ρεμα, τὸ πύρομα, τὸ ἀνεμοπύρομα, τὸ βράσμα, τοὺς ἀπέξο δαίμονας, ἐπιτάσει ἡμᾶς τὰ πονηρὰ πνεύματα ὁ κύριος ἡμῶν ἰ(η)σ(οῦ)ς χ(ριστὸ)ς ἵνα ἀπέλθετε εἰς τὰ ἄγρια ὄρη ὅπου ὀρνέου φωνὴ οὐκ ἀκούεται, ἀλλ' οὔτε ἥλιος οὔτε σελύνη φέγγει ἐκεῖ εἰσέλθεται καὶ ἀναχωρήσεται ἀπὸ τὸν δούλον τοῦ θεοῦ δεῖν)α. Ἐν κρανίῳ ὁ κύριος ἐστ(αυρῶ)θη, ἐν κυπαρίσῳ καὶ πεύκει καὶ κέδρω, ἵνα καταργήσῃ πάσαν τοῦ διαβόλου ἐνέργιαν στ(ῶ)μ(ε)ν κ(αλῶς), στ(ῶ)μ(ε)ν μ(ετὰ) φ(ό)β(ου) θ(εοῦ), ἀ(μὴ)ν.

Σταύρωσον αὐτὸν μετὰ τὴν ἀγίαν λόγχην ἐκ γ', λέγε κάθε φορᾶν. Ὁ χριστὸς ἐσταυρῶθη ἐν κρανίου τόπον, ὁ χ(ριστὸ)ς ἐτάφη, ὁ χ(ριστὸ)ς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν. Ὁρκί- ζω σε κρανίον καὶ ἡμίκρανον εἰς τὸν κύριον τὸν σταυρωθέντα καὶ ταφέντα καὶ ἀνα- στάντα ἐκ νεκρῶν, εἰς τὸν υἱὸν καὶ λόγον τοῦ θεοῦ καὶ ζῶντος. Παῖσε, πονηρέ, πόνον κρανίου, τόπος κρανίου παράδεισος γέγονεν, μόνον ἐπάγι, χ(ριστ)έ, τοῦ σταυροῦ σου τὸ ξύλον καὶ εὐθὺς ἐβλάστησεν τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, εἰς ὁσμὴν εὐροσύνης, χ(ριστ)έ, ὁ θεὸς ἡμῶν δόξα σοι [...].⁹⁷

Στην τελευταία συνταγή εἶναι, μάλιστα, εμφανῆς ἓνας γλωσσικός παραλληλι- σμός με μεταφυσική δυναμική ως προς τὴν θεραπευτικὴ «κατὰ τὸ ὅμοιον καὶ ἀνάλο- γον» μέσω του συσχετισμοῦ τῆς λέξης *κρανίον* καὶ του τοπωνυμίου *Κρανίου Τόπος*, με το οποίο αποδίδεται ἀπὸ τους Ευαγγελιστὲς ἡ περιοχὴ τοῦ Γολγοθά, ὅπου σταυρώθη- κε ὁ Ἰησοῦς.⁹⁸ Ἡ ἴαση μίας ἐπώδυνης πάθησης τοῦ κεφαλιού καὶ ἡ λύτρωση τοῦ πά- σχοντος ἀπὸ τὸν πονοκέφαλο συνδέεται, δηλαδή, κατὰ τὸ ἰατροσοφικὸ κείμενο, με τὴ σταυρικὴ θυσία τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων, σύμφωνα με τὴ ευαγγελι- κὴ παράδοση. Με ἄλλα λόγια, ὁ χρήστης τοῦ συγκεκριμένου *Ἰατροσοφίου* επικαλεῖται

⁹⁷ Στο ἴδιο, σ. 59-60.

⁹⁸ Κατὰ Ματθαῖον, 27, 33 ([...] Καὶ ἐλθόντες εἰς τόπον λεγόμενον Γολγοθᾶ, ὃ ἐστὶ λεγόμενος κρανίου τόπος [...])· κατὰ Μάρκον, 15, 22 ([...] Καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ Γολγοθᾶ τόπον, ὃ ἐστὶ μεθερ- μινευόμενον κρανίου τόπος [...])· κατὰ Λουκᾶν 23, 33 ([...] Καὶ ὅτε ἀπῆλθον ἐπὶ τὸν τόπον τὸν κα- λούμενον Κρανίον, ἐκεῖ ἐσταύρωσαν αὐτὸν καὶ τοὺς κακούργους ὃν μὲν ἐκ δεξιῶν ὃν δὲ ἐξ ἀριστερῶν [...])· κατὰ Ἰωάννην, 19, 17 ([...] Παρέλαβον δὲ τὸν Ἰησοῦν καὶ ἤγαγον· καὶ βαστάζων τὸν σταυρὸν αὐτοῦ ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον κρανίου τόπον, ὃς λέγεται ἐβραϊστὶ Γολγοθᾶ [...]).

για την αντιμετώπιση του πονοκεφάλου τη λυτρωτική δύναμη του Χριστού όπως αυτή αναδείχθηκε στον τόπο του μαρτυρίου του, στον Γολγοθά. Παρόμοια συνταγή για την αντιμετώπιση της ημικρανίας απαντά και σε ένα γορτυνιακό ιατροσοφικό χειρόγραφο του 18ου αιώνα, όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνεται: [...] *Περὶ μισοκέφαλον πόνον, ὅποταν ἔχῃ ὁ ἄνθρωπος μισοκέφαλον πόνο [...] τὴν εἴ τῆς σελήνης γράψε εἰς χαρτὶ οὕτως. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος ὁ ἐν σπηλαίῳ γεννηθεῖς, ἐν τόπῳ κρανίου ἐσταυρώθης. Φεῦγε κρανίον καὶ μισοκέφαλε καὶ ρεματικὸν ἀπὸ τὸν δοῦλον του Θεοῦ (ὁ δεῖνα). Στ. μ. κ. στ. μ. τ. φ. β. Θεοῦ. Ἀμήν [...]*.⁹⁹

Άλλες ιατροσοφικές συνταγές για την αντιμετώπιση ασθενειών με ξόρκια και μαγικές πρακτικές είναι, ενδεικτικά, οι εξής:

- [...] *Περὶ ἀνθρώπου ὅπου νὰ ἔχει δαιμόνιον, ἔπαρε τὸν δαιμονιζόμενον καὶ σύρ' τον εἰς μίαν βρύσην καὶ χύσε ἀπάνω του δώδεκα ποτήρια νερόν. Καὶ δῶσ' του κλειδωνίαν μὲ τὸ κλειδί της νὰ τὴν ἀνοίξει καὶ μετ' αὐτὸ ὑγιαίνει [...]*,¹⁰⁰
- [...] *Περὶ δαιμονιάρην [...] Εἶτα ἄς γυρίση εἰς τὸ σπίτι του τὸ συντομότερον καὶ ἄς βαστάζη καὶ τοῦ Σολομῶντος τὴν βούλλαν. Καὶ νὰ βάλῃς καὶ νερόν σὲ μία κοῦπα καὶ νὰ τὴν βάλῃς ἀπὸ κάτω εἰς τὸ κρεββάτιν του νὰ στέκη τὴν νύκτα, καὶ τὸ πουρνὸ νὰ τὸ χύνης [...]*,¹⁰¹
- [...] *Εἰς ἄνθρωπον σεληνιαζόμενον, τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν νὰ πιάσης λαγόν, νὰ τὸν σφάξῃς καὶ νὰ πάρῃς παννὶ νὰ τὸ ματώσης μὲ τὸ αἷμα τοῦ λαγοῦ καὶ μὲ τῆς καρδιᾶς του τὸ αἷμα μαζί. Εἶτα ἔπαρον ἁγίασμα τῶν ἁγίων Θεοφανείων καὶ βρέξε πάλε τὸ παννὶ εἰς τὸ ἁγίασμα καθὼς εἶναι μὲ τὸ αἷμα. Καὶ ὅποτε χρειαστῆς, κόψε ἀπὸ κεῖνο τὸ παννὶ καὶ βρέχε το εἰς τὸ νερόν καὶ πότιζε τὸν σεληνιασμένον καὶ ἴαται· μόνον νὰ εἶναι νηστικός [...]*,¹⁰²

⁹⁹ Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, «Ένα γορτυνιακό γιατροσόφι», *Πελοποννησιακά*, 17 (1987-1988) [παράρτημα], σ. 28.

¹⁰⁰ Μ. Ιβήρων *181* [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 96r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 102. Παρόμοια συνταγή απαντά και σε άλλους, νεότερους κώδικες, βλ. Ε.Κ.Π.Α. 8, φ. 7r-v· Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 84· Βαγγέλης Σκουβάρας, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», *ό.π.*, σ. 81· Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Ένας ανέκδοτος ιατροσοφικός-μαγικός κώδικας από την περιοχή Τρικάλων», *Τρικαλινά*, 15 (1995), σ. 320· του ίδιου, «Δύο μαγικές συνταγές από ιατροσοφικό - μαγικό κώδικα των Τρικάλων», *Δωδώνη*, 22, 1 (1993), σ. 58.

¹⁰¹ Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 85.

¹⁰² Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 84· βλ., επίσης, Βαγγέλης Σκουβάρας, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», *ό.π.*, σ. 80-81. Παρόμοια συνταγή απαντά και στον κώδικα Ε.Κ.Π.Α. 8, φ. 6r-v.

- [...] *Ξόρκι δια τὸ αἷμα ἀπὸ τὴν μύτη. Εἰς τὸ βουνοῦ τοῦ Ἀραρά<τ> εἶναι λίμνη ματωτὴ καὶ σταματωτὴ. Τρεῖς ἀγγέλοι τὴν κρατοῦν καὶ ἄλλοι τρεῖς παρακαλοῦν: Στάσου λίμνη ματωτὴ. Ὡς καθὼς ἐσταμάτησε ὁ Χριστὸς εἰς τὸν σταυρόν, ἔτσι νὰ σταματήσῃ καὶ τὸ αἷμα ἀπὸ τὴ μύτη τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τάδε). Ἐσταμάτησε καὶ ἐξηράνθη, ὡς τὴν λίμνη τοῦ Βάρθα, νὰ ἦλθε ὡς Θεοῦ θαῦμα [...],¹⁰³*
- [...] *Εἰς δάγκαμα ὄφεος [...]* Ἐπαρε νερόν καὶ λέγε, *σάρα, σάρα, σάρα καὶ τῆ σαρσάρι σαραποροῦ πόρου καὶ τῆ πόρου, πόρου ζωὴ μάνια Σαβαῶθ τὸν παρακεντοῦντα οὔτος καὶ τὸν πονοῦντα ἐν ὕδωρ. εἰς τὸ ὄνομα τοῦ π(α)τρ(ὸ)ς καὶ τοῦ ἡοῦ καὶ τοῦ ἀγίου πν(εύματο)ς, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. Εἶπε τοῦ μαντατοφόρου νὰ μὴν σαλεύσει καὶ κάμε εἰς τὸ πόδι του τὸ δεξιὸν ἢ εἰς τὸ χαῖρι του τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ κάμε τρεῖς μετάνοιες κατὰ ἀνατολὰς καὶ εἶπε οὔτος: *ρέμπιε, οὐκαρούσα, σαναήλ, καναήλ, παράκλητε. καὶ πίασον ἀπὸ τὸ ἰχνάρι του ὅπου ἔχει τὸν στ(αυ)ρόν καὶ πότισέ τον μὲ τὸ νερόν ἐκεῖνον καὶ πάραυτα στέκει τὸ αἷμα [...],¹⁰⁴**
- [...] *Εἰς αὐπνίαν ἀσθενοῦς, ἔπαρε κεραμίδι ἀπὸ ἐκκλησίαν καὶ γράψε μὲ τὴν ἀγίαν λόγῃν ταῦτα τὰ γράμματα· ὁ Θεὸς ὁ ἄγιος, ὁ τὸν Ἀδὰμ ὑπνώσας ἐν τῷ Παραδείσῳ καὶ τὸν Ἀβιμέλεχ καὶ τοὺς ἀγίους ἐπτὰ παῖδας ἐν Ἐφέσῳ, κοίμησον καὶ τὸν δοῦλον σου ὀδεῖνα ὕπνον ζωῆς. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου Πνεύματος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν [...],¹⁰⁵*
- [...] *Περὶ ὅταν δαγκωθεῖ ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ λυσιάρην σκύλον. Κεφάλαιον ρε´. Ἐπαρον φλούδα ψωμί ὅπου νὰ ζυμωθεῖ τὸ Σάββατο καὶ γράψον εἰς στὸ ψωμί τὰ κάτωθεν ὀνόματα καὶ ἄς τὸ τρώγει ἡμέρας ζ´ καὶ οὐ φοβεῖται τὴν λύσσαν. Τὰ δὲ ὀνόματα εἰσὶν Βρισκαδέθησ, Βρήσκαδέου, τωδέσσωα κασουήλ, Ναχαρβαρά, Ἐκτηλ, Ἐγλη [...],¹⁰⁶*
- [...] *Εἰς πόνον σπλήνας [...]* Γράψον εἰς φύλλα δάφνης ζ. ς. χ. ς. ι. ζ. φ. ρ. στ. νᾶ τα καπνιστῆ [...].¹⁰⁷

Πάντως, διατρέχοντας κανεῖς τα ιατροσοφικά χειρόγραφα μπορεῖ εύκολα να διαπιστώσει ότι οι θρησκευτικές αναφορές είναι περισσότερες συγκριτικά με τα στοιχεία που παραπέμπουν σε μαγικές διαδικασίες. Το θρησκευτικό υπόβαθρο στις ια-

¹⁰³ Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Εξορκισμοί...», ὁ.π., σ. 25.

¹⁰⁴ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...* ὁ.π., σ. 83.

¹⁰⁵ Μ. Ιβήρων *181* [= *Αγίου Όρους 430I*], φ. 74ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια...* ὁ.π., σ. 40. Πρβλ. και Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 11· Βαγγέλης Σκουβαράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά εραπίσματα...», ὁ.π., σ. 79.

¹⁰⁶ Ε.Κ.Π.Α. 8, φ. 12ν-13r.

¹⁰⁷ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον...* ὁ.π., σ. 199.

τροσοφικές συνταγές εντοπίζεται, κατ' αρχάς, σε φράσεις με τις οποίες αναγνωρίζεται από τον συντάκτη του *Ιατροσοφίου* ότι η ίαση του πάσχοντος θα επιτευχθεί με την επενέργεια της θεϊκής συνδρομής. Σε συνταγή για την ουρολιθίαση στον κώδικα 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301] από τον 16ο αιώνα επισημαίνεται, για παράδειγμα, ότι ο ασθενής, αφού ακολουθήσει την προτεινόμενη φαρμακευτική αγωγή, «μὲ Θεοῦ χάριν ὑγιαίνει».¹⁰⁸ Επιπροσθέτως, στο ίδιο χειρόγραφο, σε συνταγή «περὶ χοιρολαΐμου, ἤγουν κοράκου» υπογραμμίζεται ότι «μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Θεοῦ λυτρώνεται ὁ ἄνθρωπος».¹⁰⁹ Στον κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου, ο οποίος χρονολογείται από τον 19ο αιώνα, συνιστάται για την αντιμετώπιση της φαγέδαινας («φάγουσας») η τοποθέτηση καταπλάσματος με ρίζα φλόμου, πλατομαντήλα, πιπέρι και μέλι πάνω στην πληγή και η επιτέλεση της εν λόγω διαδικασίας «εις το ὄνομα του Πατρός και του Αγίου Πνεύματος, αμήν».¹¹⁰ Άλλες φορές, η χορήγηση των φαρμακευτικών σκευασμάτων συνδυαζόταν, σύμφωνα με τις ιατροσοφικές συνταγές, με κάποια προσευχή όπως, για παράδειγμα, το «Πάτερ ἡμῶν» ([...] δῶσ' του νὰ πίνει νηστικός καὶ λέγε τὸ Πάτερ ἡμῶν ἀπὸ τρεῖς φορές καὶ ὑγιαίνει [...])¹¹¹ ή κάποιο τροπάριο αφιερωμένο στη Θεοτόκο ([...] λέγοντας καὶ ἓνα τροπάριον θεοτοκίον [...]).¹¹²

Επιπροσθέτως, σε ορισμένες συνταγές διαπιστώνονται αναφορές σε κείμενα της Αγίας Γραφής. Συνήθως πρόκειται για σύντομες φράσεις ή λίγο μεγαλύτερα χωρία από τη Βίβλο - ως επί το πλείστον αποσπάσματα από κάποια ευαγγελική περικοπή- που ενσωματώνονταν στις ιατροσοφικές συνταγές και έπρεπε να απαγγελθούν ή να αναγνωστούν μπροστά στον ασθενή. Σε συνταγή για τη δυστοκία από τον κώδικα 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301] (16ος αιώνας) εμπεριέχεται, για παράδειγμα, το 7ο εδάφιο από τον 136ο Ψαλμό του Δαβίδ ([...] *μνήσθητι, Κύριε, τῶν υἰῶν Ἐδὼμ τὴν ἡμέραν Ἱερουσαλήμ τῶν λεγόντων· ἐκκενοῦτε, ἐκκενοῦτε, ἕως τῶν θεμελίων*

¹⁰⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 84r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 70.

¹⁰⁹ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 96r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 102.

¹¹⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 133· βλ., επίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 131.

¹¹¹ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 96v· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 104.

¹¹² Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 99v· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 114.

αὐτῆς [...]). Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω ιατροσοφική συνταγή ορίζει: [...] *Εἰς γυναικα ὅπου κοιλοπονεῖ νὰ γεννήσει [...] ἐκεῖ ὅπου κοιλοπονεῖ νὰ διαβάσεις ἀπάνω της οὕτως: Μνήσθητι, Κύριε, τῶν υἱῶν Ἐδὼμ τὴν ἡμέραν Ἱερουσαλήμ, τῶν λεγόντων ἐκκενοῦται, ἐκκενοῦται ἕως τῶν θεμελίων αὐτῆς, ὡς ἐξῆλθε Λάζαρος ἐκ τοῦ μνημείου καὶ Ἰωνᾶς ἐκ τοῦ κήτους, οὕτως ἔξελθε καὶ σὺ τὸ τικτώμενον παιδίον, ἔξελθε, Χριστὸς σὲ καλεῖ καὶ ἡ Μαρία γεννᾷ [...]*,¹¹³ ὅπου μνημονεύεται, στο πλαίσιο ενός μεταφυσικού παραλληλισμού με τη γέννηση του βρέφους, η έξοδος του αναστημένου Λαζάρου από το ταφικό μνημείο του και η απελευθέρωση του προφήτη Ιωνά από την κοιλιά του κήτους. Επιπλέον, σε άλλη συνταγή του ίδιου *Ἰατροσοφίου* για τη δυστοκία απαντά η περίφημη φράση «Λάζαρε, δεῦρο ἔξω» ([...] *ἔπαρε κόπρον περιστερᾶς καὶ κοπάνισον αὐτὴν ἐκεῖ ὅπου κοιλοπονεῖ καὶ εἶπέ της Λάζαρε, δεῦρο ἔξω, καὶ θελήματι Θεοῦ γεννᾷ [...]*)¹¹⁴ που προέρχεται από το 43ο εδάφιο του 11ου κεφαλαίου του *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου* ([...] *καὶ ταῦτα εἰπὼν φωνῆ μεγάλη ἐκράυγασε· Λάζαρε, δεῦρο ἔξω [...]*). Το εδάφιο 38 από το κεφάλαιο 7 του ίδιου ευαγγελικού κειμένου ([...] *ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ρέουσιν ὕδατος ζῶντος [...]*) εντοπίζεται, αντίστοιχα, στον κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης Ιασίου (19ος αιώνας), σε συνταγή για την ουρολιθίαση ([...] *Περὶ τοῦ ἔχοντος πέτραν εἰς τὸν αὐλὸν αὐτοῦ, γράψον εἰς τὸ υπογάστριον μετὰ κινναβάρεως εἶπεν ὁ Κύριος, ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ρέουσιν ὕδατος ζῶντος καὶ, ἀντρέπεσαι νὰ τα γράψεις εἰς τὸ υπογάστριόν σου, γράψε το εἰς κομμάτι χαρτί, κρέμασέ το εἰς τὸ υπογάστριον αὐτοῦ καὶ, δυνάμει θεοῦ, κατουρεῖ τὴν πέτραν [...]*).¹¹⁵

Επίσης, σε συνταγή «περὶ ἄνθρωπον δαιμονισμένον» από τρικαλινό ιατροσοφικό κώδικα του 19ου αιώνα γίνεται, μεταξύ άλλων, μνεία στο εδάφιο 14 από το 17ο κεφάλαιο του *Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου* ([...] *νὰ τοῦ γράψης καὶ τὸ εὐαγγέλιον· Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ προσήλθεν τῷ Ἰησοῦ ἄνθρωπος γονυπετῶν <αὐτὸν> καὶ λέγων· Κύριε, ἐλέησόν μου τὸν υἱόν, ὅτι σεληνιάζεται· ὄλον, νὰ τὸ διαβάξῃ τρεῖς φορὲς τὴν ἡμέραν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες καὶ νὰ τὸ φορῇ εἰς τὸ κεφάλι του [...]*).¹¹⁶ Παρόμοια συνταγή με μεγαλύ-

¹¹³ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Ἁγίου Ὄρους 4301*], φ. 71ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 32.

¹¹⁴ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Ἁγίου Ὄρους 4301*], φ. 71ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 32.

¹¹⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 136· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 133.

¹¹⁶ Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Ἐνας ἀνέκδοτος...», *ὁ.π.*, σ. 320· του ἰδίου, «Δύο μαγικές...», *ὁ.π.*, σ. 58.

τερο, όμως, απόσπασμα από την εν λόγω ευαγγελική περικοπή εμπεριέχεται και στον κώδικα 8 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (17ος αιώνας).¹¹⁷

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, μια συνταγή για δήγματα -κυρίως φιδιού- που καταγράφεται σε 4 τουλάχιστον ιατροσοφικά χειρόγραφα διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης, από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζεται: στον κώδικα 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301] (16ος αιώνας).¹¹⁸ στον κώδικα 8 του Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (17ος αιώνας).¹¹⁹ στον κώδικα 97 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα (18ος αιώνας).¹²⁰ και στον κώδικα του Χαράλαμπου Κιαγιαδάκη ή Χριστοδουλάκη από την Κρήτη (19ος αιώνας).¹²¹ Στη συνταγή αυτή συνιστάται η εφαρμογή καταπλάσματος με κοπανισμένους ζοχούς και ψωμί πάνω στην πληγή. Ταυτόχρονα, όμως, παρατίθεται και ένα υμνογραφικό κείμενο το οποίο, σύμφωνα με τη συνταγή, θα πρέπει να λέγεται 3 φορές, αφού προηγουμένως έχει επιτελεσθεί, πριν από κάθε απαγγελία ή ανάγνωση, το σημείο του σταυρού πάνω στο δήγμα (σταύρωμα πληγής). Το εν λόγω κείμενο είναι το γ' τροπάριο από την Α' ωδή του Κανόνα της Υψώσεως του Σταυρού, που φέρει την ακροστιχίδα *Σταυρῶ πεποιθῶς, ὕμνον ἐξερεύγομαι*, έργο του Αγίου Κοσμά του Μελωδού, και έχει ως εξής: [...] *Ἀνέθηκε Μωϋσῆς ἐπὶ στήλης ἄκος φθοροποιοῦ λυτήριον καὶ ἰοβόλου δήγματος· καὶ ζύλω τύπῳ Σταυροῦ τὸν πρὸς γῆν συρόμενον ὄφιν προσέδησεν, ἐγκάρσιον ἐν τούτῳ θριαμβεύσας τὸ πῆμα· διὸ Χριστῶ ἄσωμεν τῷ Θεῷ ἡμῶν ὅτι δεδόξασται [...].* Συνεπώς, για την αντιμετώπιση του δήγματος από φίδι, προτείνεται διαχρονικά από τα ιατροσοφικά χειρόγραφα η χρήση μιας φυτικής δρόγης, του ζοχού (*Sonchus oleraceus* L. της οικογένειας Asteraceae), σε συνδυασμό με έναν εκκλησιαστικό ύμνο αφιερωμένο στη γιορτή του Σταυρού.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το παραπάνω υμνογραφικό απόσπασμα παραπέμπει σε ένα περιστατικό από τη βιβλική περιπλάνηση του εβραϊκού λαού στην έρημο

¹¹⁷ Ε.Κ.Π.Α. 8, φ. 6ν-7γ.

¹¹⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 73ν-74γ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μά ν ο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 38-40.

¹¹⁹ Ε.Κ.Π.Α. 8, φ. 9γ-9ν.

¹²⁰ Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 120· βλ., επίσης, Βαγγέλης Σ κ ο υ β α ρ ά ς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», *ό.π.*, σ. 91.

¹²¹ Νικόλαος Ε. Π α π α δ ο γ ι α ν ν ά κ η ς, *Κρητικό Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 81.

όπως αυτό περιγράφεται στους *Αριθμούς*, το 4ο βιβλίο της *Πεντατεύχου* της Παλαιάς Διαθήκης. Σύμφωνα με το σχετικό χωρίο, οι Ισραηλίτες επλήγησαν, τότε, από «φαρμακερά φίδια», επειδή, λόγω της έλλειψης φαγητού, καταφέρθηκαν εναντίον του Μωσέ και της θεϊκής βούλησης. Όταν όμως συνειδητοποίησαν την υβριστική συμπεριφορά τους και αντελήφθησαν το αμάρτημα που διέπραξαν, ζήτησαν ταπεινωμένοι συγχώρεση και ο Θεός έδωσε εντολή στον Μωσέ να κατασκευάσει ένα παροιμιώδες χάλκινο φίδι στερεωμένο πάνω σε πάσσαλο, το οποίο λειτούργησε, τελικά, ως μέσο εξυγίανσης ([...] *καὶ παραγενόμενος ὁ λαὸς πρὸς Μωυσῆν ἔλεγον· ὅτι ἡμάρτομεν, ὅτι κατελαλήσαμεν κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ σοῦ· εὔξαι οὖν πρὸς Κύριον, καὶ ἀφελέτω ἀφ' ἡμῶν τὸν ὄφιν. Καὶ ἠῤῥατο Μωυσῆς πρὸς Κύριον περὶ τοῦ λαοῦ. Καὶ εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσῆν· ποίησον σεαυτῷ ὄφιν καὶ θές αὐτὸν ἐπὶ σημείου, καὶ ἔσται ἐὰν δάκη ὄφιν ἄνθρωπον, πᾶς ὁ δεδηγμένος ἰδὼν αὐτὸν ζήσεται. Καὶ ἐποίησε Μωυσῆς ὄφιν χαλκοῦν καὶ ἔστησεν αὐτὸν ἐπὶ σημείου, καὶ ἐγένετο ὅταν ἔδακνεν ὄφιν ἄνθρωπον, καὶ ἐπέβλεπεν ἐπὶ τὸν ὄφιν τὸν χαλκοῦν καὶ ἔζη [...]).¹²² Οι συντάκτες των ιατροσοφικών χειρογράφων, μέσω του αποσπάσματος από το προαναφερθέν υμνογραφικό κείμενο του Αγίου Κοσμά του Μελωδού, φαίνεται, επομένως, ότι συνέδεαν με τη θεϊκή βούληση την αντιμετώπιση των θανατηφόρων δηγημάτων και επικαλούνταν τη μεσολάβηση του Μωσέ, ο οποίος εμφανίζεται στην Παλαιά Διαθήκη ως θεραπευτής του εβραϊκού λαού μετά από υπόδειξη και καθοδήγηση του Θεού.¹²³*

Παράλληλα, εκτός από τους εκκλησιαστικούς ύμνους ή τις ευαγγελικές περικοπές, καταγράφεται στις ιατροσοφικές συνταγές και η χρήση αγιάσματος. Αυτό μπορούσε συνήθως να χρησιμοποιηθεί σε κάποιο φαρμακευτικό παρασκεύασμα ως διαλύτης μιας φυτικής ή ζωικής δρόγης. Σε συνταγή για την αντιμετώπιση του πυρετού από τον κώδικα 97 της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα (18ος αιώνας) συνιστάται η ανάμειξη τριμμένης μαστίχας με αγιασμό από την ημέρα των Θεοφανείων ([...] *Περὶ ρίγος καὶ θέρμης, τρῖνον μαστίχη καὶ βάλε ἀγίασμα τῶν ἀγίων Θεοφανείων καὶ πίνε το ὁ ἀστενής [...])¹²⁴ ενώ σε άλλη συνταγή του ίδιου χειρογράφου για την αντιμετώπιση της νυχτερινής ενούρησης προτείνεται η χορήγηση σκευάσμα-*

¹²² *Αριθμοί*, 21, 7-9.

¹²³ Δημήτρης Μη το υ λ ά κ η ς, *Η θεραπευτική των Εβραίων με βάση τη θρησκευτική τους παράδοση. Ιεουργικές πρακτικές, φυτικά φάρμακα και υγιεινολογικές απαγορεύσεις*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2018, σ. 27-28.

¹²⁴ Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 92· βλ., επίσης, Βαγγέλης Σ κ ο υ β α ρ ά ς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», *ό.π.*, σ. 84.

τος με αγιασμό και κονιορτοποιημένη ουροδόχο κύστη χοίρου ([...] *Περὶ ὅταν κατουριέται κανεῖς εἰς τὸ στρῶμα, ἔπαρε τὴν φούσκαν τοῦ χοίρου, κάμε τὴν σκόνη καὶ πίνε τὴν με ἀγίασμα [...]*).¹²⁵ Επιπροσθέτως, σε συνταγή του κώδικα 3125 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, που χρονολογείται από τον 18ο αιώνα, επισημαίνεται η χορήγηση Αγίου Μύρου «εἰς δαιμονισμένους» ([...] *τὸ μέγα μύρον πότισον νήστης καὶ παστρικά καὶ ἰᾶται [...]*).¹²⁶ Σε ανάλογη συνταγή από τον κώδικα 181 της Μονῆς Ἰβήρων [= Αγίου Ὄρους 4301] (16ος αἰώνας) ενδείκνυται αντίστοιχα η λήψη σκευάσματος στο οποίο ἔχουν αναμειχθεῖ Ἅγιο Μύρο, αγιασμός και διάφορες ιδιότυπες ζωικές δρόγες ([...] *Ἐπαρε χελιδονίου κεφαλὴν καὶ τὴν κοιλίαν καὶ κάψε τα καὶ κάμε τα στάκτη καὶ καστορίου ὀρχίδια καὶ τῆς καμήλας τὴν κοπριάν τῆς καὶ κάμε τα ἀλεύρι. Καὶ βάλε τα μετὰ μύρον καὶ μετὰ ἀγίασμα καὶ ἀνακάτωσέ τα καὶ δῶσ' του νὰ πίνει νηστικὸς καὶ λέγε το Πάτερ ἡμῶν ἀπὸ τρεῖς φορὲς καὶ ὑγιαίνει [...]*).¹²⁷

Σύμφωνα με μια πιο ακραία άποψη, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η ίαση ἔγκειται αποκλειστικά στη βούληση του Θεού και ότι η χρήση φαρμάκων ή η εφαρμογή θεραπευτικῶν μεθόδων κρίνεται άσκοπη, άνώφελη και περιττή. Σαφή απάντηση σε αυτήν την εκδοχή και μια πιο ισοροπημένη αντιμετώπιση του θέματος εντοπίζεται στον κώδικα της Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Πέτρου Πρωτονοταρίου στην Αθήνα, από τα μέσα του 18ου αἰώνα. Ο συντάκτης του εν λόγω ιατροσοφικού χειρογράφου σημειώνει, μεταξύ άλλων, ότι οι θεραπευτικές διαδικασίες θα πρέπει να συνδυάζονται με την ευσπλαχνία του Θεού και ότι μαζί με τη θεϊκή προαίρεση χρειάζονται και οι κατάλληλες ενέργειες των ανθρώπων, θέση που θυμίζει την παροιμιώδη έκφραση «σὺν Ἀθηνᾶ καὶ σὺ χεῖρα κίνει». Ἐτσι, κάθε άνθρωπος θα μπορεί να μακροημερεύει και να δοξάζει ακόμα περισσότερο τη χάρη του Θεού ([...] *Καὶ ἂν ἤθελεν εἰπῆ τινάς, ὅτι ἔαν θέλῃ ὁ Θεὸς ὑγιαίνω, ὑγιαίνω καὶ χωρὶς τὰ ἱατρικά σου. Ναί, λέγω του καὶ ἐγώ, πῶς ὁ Θεὸς θέλει νὰ ζῆση ἢ λεχοῦσα ἀφοῦ γεννήση, ἀμὴ θέλει καὶ*

¹²⁵ Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 350· βλ., επίσης, Βαγγέλης Σκομβράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», *ό.π.*, σ. 103.

¹²⁶ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 86r.

¹²⁷ Μ. Ἰβήρων 181 [= Αγίου Ὄρους 4301], φ. 96r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 104. Παρόμοια συνταγή απαντά και σε άλλους, νεότερους κώδικες, βλ. Ε.Κ.Π.Α. 8, φ. 7v· Μ. Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 97, σ. 84· Βαγγέλης Σκομβράς, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα...», *ό.π.*, σ. 81· Κωνσταντίνος Δ. Τσαγγαλάς, «Ένας ανέκδοτος...», *ό.π.*, σ. 320· του ίδιου, «Δύο μαγικές...», *ό.π.*, σ. 58· Κωνσταντίνος Οικονόμου, «Δύο ηπειρώτικα γιατροσόφια», *Δωδώνη*, 7 (1978), σ. 269.

τὴν μαμὴν νὰ τὴν κυβερνήσῃ, εἰ δὲ μὴ κακοζῆ. Ὁ Θεὸς θέλει νὰ ζήσῃ τὸ παιδί ὁποῦ γεννηθῆ, ἀμὴ θέλει καὶ τὰ σπάργανά του καὶ τὰ ἄλλα του, εἰ δὲ μὴ κακοζῆ. Καὶ τοὺς ναύτας ὁποῦ ταξιδεύουν μὲ τὸ καράβι θέλει ὁ Θεὸς νὰ πάγουν κατευόδιον εἰς τὸ ταξίδι τους, ἀμὴ ἂν δὲν φυλάζουν τὸ καράβι τους ἀπὸ ξέρες καὶ φορτοῦνες, πνίγονται. Ἔτσι λοιπὸν λέγω καὶ ἐγὼ τοῦ ἀντιλέγοντος, ὅτι ὁ Θεὸς θέλει νὰ ὑγιαίνῃς, ἀμὴ θέλεις νὰ κυβερνηθῆς καὶ ἐσύ. Διότι ἐπιμελοῦνταν οἱ παλαιοὶ μαῖστορες καὶ πρῶτοι ἰατροὶ νὰ κάμουν τόσους κόπους καὶ μόχθους καὶ ἔξοδα νὰ μάθουν τὰ ἰατρικὰ καὶ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἐγγράφως. Διὰ τοῦτο λέγω σας, ὅτι ὁ κάθε εἷς ἅς ἐπιμελεῖται τὴν ἰατρούειάν του, διὰ νὰ ζῆ καὶ νὰ δοξάζῃ τὸν ἅγιον Θεὸν ἐν πάσῃ τῇ ζωῇ καὶ νὰ ἀξιωθῆ καὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν [...]).¹²⁸

Όλα τα παραπάνω διέπονται, αναντίρρητα, από μια μεταφυσική υπόσταση και, χωρίς αμφιβολία, τεκμηριώνουν τον μαγικό και θρησκευτικό χαρακτήρα της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Υποδηλώνουν την επικρατούσα, τότε, πεποίθηση ότι η ίαση επιτυγχάνεται με τη συνδρομή υπερφυσικών δυνάμεων και μαρτυρούν μια σειρά δεισιδαιμονιών που, σε πολλές περιπτώσεις, διατηρήθηκαν μέχρι τη σύγχρονη εποχή και έχουν καταγραφεί από λαογραφικές έρευνες σε διάφορες περιοχές της ελληνικής υπαίθρου. Επομένως, επιβεβαιώνεται η αξία των ιατροσοφικών χειρογράφων ως ιστορικών πηγών καθώς μέσα από τους εν λόγω κώδικες καταδεικνύονται σημαντικές πτυχές της ελληνικής θεραπευτικής κατά τη μεταβυζαντινή και νεότερη περίοδο. Οι πολυάριθμοι ιατροσοφικοί κώδικες παραμένουν, εδώ και αιώνες, αδιάσειστοι μάρτυρες των ιατρικών και φαρμακευτικών διεργασιών κατά την εποχή αυτή.

Εντούτοις, η πιο σημαντική διαπίστωση από τη συγκριτική θεώρηση των ιατροσοφικών συνταγών είναι ότι κάποιες από αυτές επαναλαμβάνονται σε χειρόγραφα διαφορετικής περιόδου και γεωγραφικής προέλευσης. Με άλλα λόγια, επισημαίνονται όμοιες ιατρικές οδηγίες ή συνταγές σε *Ιατροσόφια* που δεν ανάγονται στον ίδιο αιώνα ούτε χρησιμοποιήθηκαν στην ίδια περιοχή. Η παρατήρηση αυτή δεν αφορά μόνο σε συνταγές με αποκρουστικές ζωικές πρώτες ύλες ή μεταφυσικές πρακτικές, για τις οποίες έγινε ήδη λόγος, αλλά και σε μια σειρά συνταγών για την αντιμετώπιση ποικί-

¹²⁸ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα και “Λαϊκή Ιατρική”», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 67· του ίδιου, *Θέματα... ό.π.*, σ. 332-333· του ίδιου, «Τα ελληνικά γατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 67-68.

λων ασθενειών με δημοφιλείς φυτικές δρόγες. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν σημαντικό αριθμό συνταγών οι οποίες εντοπίζονται σε περισσότερους από έναν ιατροσοφικούς κώδικες που χρονολογούνται από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Με σημείο αναφοράς τον φαρμακευτικό στόχο τους, οι κοινές συνταγές που απαντούν, ενδεικτικά, σε 4 διαφορετικά χειρόγραφα, δηλαδή στον κώδικα 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301] (16ος αιώνας), στον κώδικα 87 του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (17ος αιώνας), στον κώδικα 3125 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας (18ος αιώνας) και στον κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης Ιασίου (19ος αιώνας), είναι οι εξής:

α. Αναπνευστικό σύστημα

Λαιμός (4 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση τεμαχισμένων φύλλων απήγανου στο κεφάλι του ασθενούς και επικάλυψή τους με «πίτα» από τηγανιτά αβγά για την αντιμετώπιση του πονόλαιμου (γενικά). Συνιστάται η εφαρμογή της δρόγης πάνω σε ξυρισμένο κεφάλι.

▶ 17ος αι.

[...] *Εἰς πόνον λαιμοῦ τηγάνισον ἀβγά μετὰ ἐλαίου ἢ βουτύρου ἀναλάτου καὶ κάμε μίαν πίταν. Εἶτα κόψε φύλλα πηγάνου λιανὰ καὶ βάλε τα ἀπάνω εἰς τὴν κεφαλὴν ξυρισμένην. Ἐπειτα φέρε τὴν πίταν τῶν ἀβγῶν καὶ πλάκωσε τὸν πηγάνον ἀπάνω εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ ὑγιαίνει [...]*¹²⁹

▶ 19ος αι.

[...] *Εἰς πόνον λαιμοῦ τηγάνισον αὐγά μετὰ ελαίου ἢ βουτύρου ἀναλάτου καὶ κάμε μίαν πίταν, εἶτα κόψε φύλλα πηγάνου λιανούτσικα καὶ βάλε τα ἐπάνω εἰς τὴν κεφαλὴν τὴν ξυρισμένην, ἔπειτα φέρε τὴν πίταν τοῦ αβγοῦ καὶ βάλε τὴν εἰς τὴν κεφαλὴν, ἐπάνω εἰς τὸν πηγάνον, νὰ τὸν πλακώσει, καὶ υγιαίνει [...]*¹³⁰

- Παρασκευή σιροπιού μούρων για την αντιμετώπιση του πονόλαιμου (γενικά). Οι καρποί συνθλίβονται και ο χυμός τους εκτίθεται στον ήλιο μαζί με ζάχαρη για 40 ή 30-40 ημέρες μέσα σε «γαστέραν» ή σε γυάλινο σκεύος.

▶ 17ος αι.

¹²⁹ Α.Π.Θ. 87, φ. 3r-v.

¹³⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 139.

[...] Ἐτερον (= εἰς πόνον λαιμοῦ): τῆς συκαμινιάς τὰ μοῦρα στεῖψε τα καὶ στράγγισέ τα καὶ βάλε τα εἰς μίαν γαστέραν, βάλε καὶ ζάχαρην ὅσον τὸ ἀρκετὸν καὶ ἄς βράσει εἰς τὸν ἥλιον ἡμέρας μ' ἕως νὰ ἀποστερήσει καί, ὅταν πονεῖ κανένα ὁ λαιμὸς, ἄς τρώγει ἀπ' ἐκεῖνο καὶ ὠφεληθήσεται πολλὰ [...]¹³¹

► 19ος αἰ.

[...] Ἄλλο (= εἰς πόνον λαιμοῦ): τῆς συκαμινέας τα μούρα στίψον καὶ στράγγισον, ἔπειτα βάλε τον ζωμόν εἰς γυαλί καὶ βάλε καὶ ζάχαρην μέσα ὅσον το ἀρκετόν, εἶτα βάλε το εἰς τον ἥλιον, να βράσει ἡμέρας δυο δέκα, ἤγουν τριάντα, ἢ σαράντα, ἕως να ἀπορροχώσει (= στραγγιστεῖ) καὶ, ὅταν πονεῖ τινα ὁ λαιμὸς, ας τρώγει ἀπ' ἐκεῖνο καὶ ὠφεληθήσεται πολλὰ [...]¹³²

- Τοποθέτηση καταπλάσματος στον λαιμό για την αντιμετώπιση του πονόλαιμου (γενικά) αναμειγνύοντας κοπανισμένη ρίζα κρίνου και χλιαρό βούτυρο.

► 17ος αἰ.

[...] Ἐτερον (= εἰς πόνον λαιμοῦ): κοπάνισον κρίνου ρίζαν καὶ ἔνωσον αὐτὴν μετὰ βουτύρου χλιαροῦ καὶ ἐπίθεσ αὐτὰ εἰς τὸν λαιμόν [...]¹³³

► 19ος αἰ.

[...] Ἐτερον (= εἰς πόνον λαιμοῦ): κοπάνισον κρίνου ρίζαν καὶ ἔνωσον αὐτὴν μετὰ βουτύρου χλιαροῦ καὶ βάλε αὐτὰ εἰς τὸν λαιμόν [...]¹³⁴

- Κατάποση μείγματος με κρασί, μέλι και «ζουμί» από κοπανισμένη ρίζα κολοκυθιάς («κολοκυθέας», «κολοκυνθιάς») για το «χελῶνι», δηλαδή τη διόγκωση και σκλήρυνση των αδένων στον λαιμό. Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος σε νηστικό ασθενή κατά τη χάση της σελήνης μία φορά την ημέρα για διάστημα 5 ή 5-6 ημερών.

► 16ος αἰ.

[...] Περὶ ἀνθρώπου ὁποῦ ἔχει χελῶνι ἔπαρε κολοκυθέας ρίζα καὶ κοπάνισέ την καλὰ καὶ στύψε την καὶ ἔπαρε τὸ ζουμί της καὶ βάλε μέλι καὶ κρασί καὶ ἀνακάτωσέ

¹³¹ Α.Π.Θ. 87, φ. 3ν.

¹³² Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142-143· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 139.

¹³³ Α.Π.Θ. 87, φ. 3ν-4ρ.

¹³⁴ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 143· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 139.

τα και ἄς πίνει νηστικὸς εἰς χάσιν φεγγαρίου μισὴ ουγγία τὴν ἡμέραν. Καὶ ἄς τὸ πίνει πέντε ἡμέρες πέντε φορές [...]¹³⁵

► 19ος αι.

[...] Εἰς τον ἔχοντα χελώνια ἔπαρε κολοκυνθίας ρίζαν και κοπάνισέ την καλά και στίψε την και λάβε τον ζωμόν αυτής και βάλε μέλι και κρασί και ανακάτωσον και ας πεί νηστικὸς και καθάριος εἰς χάσιν φεγγαρίου μίαν ουγκίαν την ἡμέραν και ας το πίνει πέντε ἡμέρας, πέντε φορές, και υγιαίνει [...]¹³⁶

[...] Περί αχιλώνες κολοκύνθας ρίζαν κοπάνισον καλά και ἔπαρε τον ζωμόν της και βάλε μέλι και κρασί και πίνε νηστικὸς εἰς χάσιν φεγγαρίου ουγκίαν μίαν, πέντε ἢ εἴ ἡμέρας ἀπὸ μίαν φοράν νήστις, και πέφτουν τα χελώνια ἢ χάνονται [...]¹³⁷

Ἀσθμα (1 περίπτωση):

- Κατάποση ψημένης ρίζας δρακοντίας αναμειγμένης με μέλι για την αντιμετώπιση του ἄσθματος.

► 17ος αι.

[...] Εἰς τὴν στένωσιν, εἴ τις ἔχει στένωσιν, ἄς ἐψήσει τὴν ρίζαν τῆς δρακοντίας μετὰ μέλιτος και ἄς τὴν φάγει και ἰαθήσεται [...]¹³⁸

► 19ος αι.

[...] Εἰς στένωσιν ψήσον τὴν ρίζαν της δρακοντίας μετὰ μέλιτος και τρώγεις, και ἰατρεύεσαι [...]¹³⁹

β. Πεπτικό σύστημα

Στοματική κοιλότητα - δόντια (6 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση ζεστών (ψημένων) σκελίδων σκόρδου πάνω στο δόντι που πονάει για την αντιμετώπιση του πονόδοντου.

► 16ος αι.

¹³⁵ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 94r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 96-98.

¹³⁶ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 141· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 137.

¹³⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 154· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 149.

¹³⁸ Α.Π.Θ. 87, φ. 4r.

¹³⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 143· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 139.

[...] *Περὶ πόνον ὀδόντων ἔπαρε σκόρδον καὶ ψῆσε το καὶ βάλε το ἀπάνω εἰς τὸ δόντι καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁴⁰

▶ 17ος αι.

[...] *Ἔτερον (= εἰς πόνον δοντίων): ὅταν πονεῖ τὸ δόντι, ψῆσον σκόρδον καὶ βάλε ζεστὲς σκιλίδες ἀπάνω εἰς τὸ πονεμένο δόντι [...]*¹⁴¹

- Τοποθέτηση μείγματος με πίτουρα, κοπανισμένα φύλλα ἢ ρίζα κολοκυθιάς καὶ ξίδι πάνω στο δόντι που πονάει για την αντιμετώπιση του πονόδοντου. Επισημαίνεται μάλιστα ὅτι σταματᾶει ὁ πόνος καὶ τὸ δόντι «πέφτει».

▶ 16ος αι.

[...] *Ἄλλο (= περὶ πόνον ὀδόντων): ἔπαρε πίτουρα καὶ κολοκυθιάς φύλλα καὶ βάλε ξίδι καὶ θέσε ἀπάνω καὶ παύει ὁ πόνος, ἀμὴ τὸ δόντι πέφτει [...]*¹⁴²

▶ 17ος αι.

[...] *Εἰς πόνον δοντίων κοπάνισον κολοκυνθέας ρίζαν ἢ καὶ φύλλα καὶ βάλε καὶ ξίδι καὶ θές ἀπάνω εἰς τὸν πόνον του καὶ παύει ὁ πόνος καὶ τὸ δόντι πέφτει [...]*¹⁴³

▶ 18ος αι.

[...] (Περὶ ὀδόντων) *κοπάνισον κολοκυνθέας φύλλα, βάλε καὶ ὄξος καὶ θές εἰς τὸ δόντι ὅπου πονεῖ καὶ παύει ὁ πόνος, τὸ δὲ δόντι πέφτει [...]*¹⁴⁴

- Πλύση του στόματος με ἀφέψημα ἀπὸ φύλλα ἐλιάς ἢ ἀγρίας ἐλιάς για την αντιμετώπιση του πόνου στα οὐλα («ὅταν πονοῦν τὰ γούλη») ἢ στο στόμα («εἰς στόμα ὅπου πονεῖ»). Προτείνεται ὁ ἀσθενής να κρατᾶει τὸ σκεῦασμα στο στόμα του «εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο ὅπου τὸν πονοῦν τὰ γούλη, πολλὴν ὥραν νὰ τὸ κρατεῖ». Συνιστάται ἡ ἐπανάληψη τῆς διαδικασίας 3 φορές.

▶ 17ος αι.

¹⁴⁰ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 90r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 84.

¹⁴¹ Α.Π.Θ. 87, φ. 9v.

¹⁴² Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 90r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 84.

¹⁴³ Α.Π.Θ. 87, φ. 9v.

¹⁴⁴ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 91r.

[...] *Περὶ ὅταν πονοῦν τὰ γούλη τὰ φύλλα τῆς ἐλαίας βράσει με νερόν καὶ τὸ ζουμί τοὺς κράτει εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο ὅπου τὸν πονοῦν τὰ γούλη, πολλὴν ὥραν νὰ τὸ κρατεῖ καὶ ἄς τὸ κάμει τρεῖς φορὲς καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁴⁵

▶ 18ος αἰ.

[...] *Εἰς στόμα ὅπου πονεῖ [...] ἀγριοελαίας κορυφὲς βράσον, θέσον εἰς τὸ στόμα [...]*¹⁴⁶

- Κατάποση δυόσμου κοπανισμένου με ξίδι ἢ διαλύματος με «ζουμί» ἀπὸ κοπανισμένο δυόσμο καὶ ξίδι κάθε πρωί -για 3 ἡμέρες- σε περίπτωση αἰμόπτυσης.

▶ 16ος αἰ.

[...] *Τὸ ἠδύοσμον νὰ τὸ πίνει ὁ ἄνθρωπος τὸν ζομίν του με δριμὺ ξίδι στένει τὸ αἷμα [...]*¹⁴⁷

▶ 17ος αἰ.

[...] *Περὶ τοῦ πτύοντος αἷμα κοπάνισον ἠδύοσμον, ἀνακάτωσον με ὀλίγον ξίδι τὸ ζουμί τοῦ ἠδύοσμου καὶ ἄς πίνει τὸ πρωί [...]*¹⁴⁸

▶ 19ος αἰ.

[...] *Διὰ τον πτύοντα το αἷμα [...] ἠδύοσμον κοπανισμένον με ξίδι τρεῖς ταχινές να πίνει [...]*¹⁴⁹

- Μάλαξη των ούλων με σκεύασμα στο οποίο ἔχουν αναμειχθεῖ κονιορτοποιημένα φύλλα δάφνης, σελινόσπορος καὶ κύπειρος για τὴν αντιμετώπιση τῆς δυσσομίας τοῦ στόματος («εἰς βρόμον στόματος») ἢ κατάποση τοῦ ἐν λόγῳ σκευάσματος με μέλι.

▶ 18ος αἰ.

[...] *Περὶ δυσωδίαν στόματος, ὅταν ἔχει δυσωδίαν τοῦ ἀνθρώπου τὸ στόμα, κοπάνισον δάφνης φύλλα ξηρὰ καὶ σελινόσπορον καὶ κύπερην καί, ἐνώσας αὐτὰ μετὰ μέλιτος, ποιήσον γλύκισμα καὶ τρῶγε καὶ ὠφελεῖ [...]*¹⁵⁰

▶ 19ος αἰ.

¹⁴⁵ Α.Π.Θ. 87, φ. 9r.

¹⁴⁶ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 93r.

¹⁴⁷ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 430I*], φ. 76v· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 46-48.

¹⁴⁸ Α.Π.Θ. 87, φ. 13v.

¹⁴⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 163· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Γιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 158.

¹⁵⁰ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 91v.

[...] *Εἰς βρόμον στόματος [...] φύλλα δάφνης, σελινόσπορον και κύπεριν τρίμας, τρίβε τα ούλη [...]*¹⁵¹

- Κατάποση αφεψήματος από γλυκόριζα και μαρουλόσπορο για την αντιμετώπιση της δίψας. Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος σε νηστικό ασθενή.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ ἀσθενοῦς ὁποῦ ἔχει δίψα νὰ τοῦ περάσει ἔπαρε γλυκόριζα καὶ μαρουλόσπορον καὶ βράσε τα καὶ ἄς πίνει νηστικὸς καὶ παύει ἢ δίψα [...]*¹⁵²

▶ 19ος αι.

[...] *Διὰ να παύσεις την δίψαν του ασθενούντος ἔπαρε γλυκόριζαν και μαρουλόσπορον και βράσε τα και δος πιεῖν νηστικὸς το νερόν αυτών, και υγαιίνει [...]*¹⁵³

Στομάχι (1 περίπτωση):

- Τοποθέτηση εμπλάστρου με μαλλί στην περιοχή του στομαχίου για την αντιμετώπιση της δυσπεψίας («Περὶ στομάχου ποῦ δὲν χωνεύει», «Χωνευτικόν εἰς στομάχι, ὅταν ξηλωθεῖ») βράζοντας ἢ αναμειγνύοντας σελινόσπορο ἢ λιναρόσπορο (πιθανῶς σελινόσπορο και εκ παραδρομῆς «λινόσπορον»), κύμινο, γλυκάνισο, αψιθιά και ελαιόλαδο («λάδι») ἢ κρασί.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ στομάχου ποῦ δὲν χωνεύει, ὅταν πονεῖ τοῦ ἀνθρώπου τὸ στομάχι καὶ δὲν χωνεύει καλά [...]* νὰ βάλεις λινόσπορον (ενδεχομένως διάβαζε σελινόσπορον) καὶ κύμινο καὶ γλυκάνισον καὶ ἀψιδέαν καὶ λάδι καὶ νὰ βράσεις αὐτὰ καὶ νὰ βρέξεις μαλλία νὰ δέσεις τὰ ἠδύσματα καὶ νὰ τὰ βάλεις ἀπάνω εἰς τὸ στομάχι [...]

▶ 19ος αι.

[...] *Χωνευτικόν εἰς στομάχι, ὅταν ξηλωθεῖ, ἔπαρε σελινόσπορον και κύμινον και γλυκάνισον και αψινθέα, βάλε κρασί ἢ ἔλαιον, κάμε ἐμπλαστρον και βάλε εἰς το στομάχι [...]*¹⁵⁵

¹⁵¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 163· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 158.

¹⁵² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 79r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 52.

¹⁵³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 144· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 141.

¹⁵⁴ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 84r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 66-68.

¹⁵⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 179· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 171.

Χολή (1 περίπτωση):

- Κατάποση μείγματος με «ζουμί» από κοπανισμένη ρίζα κολοκυθιάς και μέλι για τη χολή. Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος σε νηστικό ασθενή κατά τη χάση της σελήνης.

► 16ος αι.

[...] *Περὶ τοῦ ἔχοντος χολὴν καὶ θέλει νὰ τὴν ἐβγάλει, ἔπαρε κολοκυθίου ρίζα καὶ κοπάνισέ την καὶ τὸ ζουμί της ἀνακάτωσέ το μὲ μέλι καὶ ἄς πίνει νηστικὸς εἰς χάσιν φεγγαρίου ἔξ οὐγγίης εἰς πάσαν φορὰν, ἤγουν ἕξι φορὲς τὴν ἡμέραν καὶ θέλει ἰδεῖ τὴν χολὴν ὅπου ἐβγάλει ἀπὸ μέσα [...]*¹⁵⁶

► 18ος αι.

[...] *Περὶ ξεκενώσεως χολῆς ἔπαρον κολοκύνθας ρίζαν, κοπάνισον καλά, τὸν ζουμὸν ἔνωσον μετὰ μέλιτος, πότισον νήστης (σελήνης) ληγούσης ὀγγιὰ ἀ', ὀγγιὰ μία, τὴν ἡμέραν τὴν χολὴν ἐβγάξει πάσῃν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὕλην [...]*¹⁵⁷

► 19ος αι.

[...] *Διὰ νὰ εβγάλεις χολές ἔπαρε κολοκύνθας ρίζαν καὶ κοπάνισέ την καλά καὶ στίψε την καὶ τὸ ζουμί ἀνακάτωσέ το με μέλι καὶ πίνε νηστικὸς εἰς χάσιν φεγγαρίου κάθε ἡμέραν ἀπὸ οὐγκίαν μίαν καὶ εβγάξει τὴν χολὴν [...]*¹⁵⁸

Ἐντερα (6 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με ζεστό κεχρί μέσα σε λινό ύφασμα για την αντιμετώπιση του πόνου στην κοιλιά, χωρίς να διευκρινίζεται το επίκεντρο ή η αιτία του. Συνιστάται η επανάληψη της διαδικασίας 2-3 ή 4 φορές. Σε περίπτωση που η παραπάνω θεραπεία δεν επιφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα προτείνεται η πραγματοποίηση υποκλυσμού («κάμε του γλυστήριν»).

► 16ος αι.

[...] *Ἔτερον (= περὶ ὅταν πονεῖ τοῦ ἀνθρώπου ἡ κοιλία καὶ ὅταν σφάζεται): ἔπαρε κεχρὶ καὶ βάλε το εἰς τὸ τηγάνι χωρὶς νερὸν καὶ ἄς κάψει. Καὶ τότε ἔχε ἓνα σακουλάκι λινὸν καὶ βάλε το, καθὼς εἶναι καμένον καὶ ράψε το ἢ δέσε το καὶ θέσε το εἰς*

¹⁵⁶ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 87ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 76.

¹⁵⁷ E.B.E. 3125, φ. 83ν.

¹⁵⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 128· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 126.

τὸν πόνον δύο και τρεῖς και ὑγιαίνει. Καὶ ἂν δὲν ὑγιαίνει, κάμε του γλυστήριν [...]¹⁵⁹

► 17ος αι.

[...] Ἔτερον (= περὶ ὅταν πιάσει τὸν ἄνθρωπον πόνος εἰς τὴν καρδίαν και εἰς τὴν κοιλίαν και ὅταν σφάζεται ὑπὸ τοῦ πόνου): ἔπαρε κεχρί, βάλε το εἰς ἓνα τηγάρι χωρὶς νερόν και ἄς κάψει καλὰ και τότε ἔχε ἓνα σακουλόπουλο λινὸν και βάλε το μέσα καθὼς εἶναι καημένον, ράψε και βάλε το ἀπάνω εἰς τὸν πόνον τρεῖς και τέσσαρες φορὲς και ἰᾶται [...]¹⁶⁰

- Τοποθέτηση (ζεστοῦ) καταπλάσματος στην περιοχή της κοιλιάς για την αντιμετώπιση του μετεωρισμοῦ χρησιμοποιώντας κοπανισμένο λιναρόσπορο («λινόκουκκα», «λινόσπορον»), πίτουρα και μέλι.

► 16ος αι.

[...] Περὶ ὅταν πρησθεῖ ἡ κοιλία τοῦ ἄνθρώπου ἔπαρε λινόκουκκα και κοπάνισον και βάλε και πίτουρα και μέλι και ἀλεύρι και βάλε ἀπάνω και ὑγιαίνει [...]¹⁶¹

► 18ος αι.

[...] Περὶ πρήσμα κοιλίας [...] λινόκουκκα μετὰ μέλιτος και πίτερα νὰ ψήσεις [...]¹⁶²

► 19ος αι.

[...] Ὅταν πρησθεῖ ἡ κοιλία, κοπάνισον λινόσπορον και πίτουρα και μέλι και βράσε τα και ας τα βάλει ζεστὰ ἐπάνω εἰς τὴν κοιλίαν [...]¹⁶³

- Επάλειψη της κοιλιάς με σκεῦασμα στο οποίο ἔχουν αναμειχθεῖ κοπανισμένα σύκα και κριθάλευρο για την αντιμετώπιση του μετεωρισμοῦ.

► 17ος αι.

[...] Ἔτερον (= περὶ πρήσματος): βάλε σύκα και κριθάλευρον, στούμπισον αὐτὰ εἰς γουδίον και ἄλειφε τὴν κοιλίαν τοῦ πρησμένου [...]¹⁶⁴

¹⁵⁹ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Ὄρους 4301], φ. 80ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 58.

¹⁶⁰ Α.Π.Θ. 87, φ. 17γ.

¹⁶¹ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Ὄρους 4301], φ. 81γ· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 58.

¹⁶² Ε.Β.Ε. 3125, φ. 92ν.

¹⁶³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 137-138· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 134.

¹⁶⁴ Α.Π.Θ. 87, φ. 7γ.

► 19ος αι.

[...] *Εις πρήσμα κοιλίας και κορμίου σύκα και κριθάλευρον στουμπάνισον εις γου-
δίων και άλειφε την κοιλίαν του πάσχοντος [...]*¹⁶⁵

- Κατάποση ζεστού μείγματος με μολόχα και ζοχό («ζοχία») ή μόνο μολόχα, που έχει βράσει με ελαιόλαδο («λάδι»), για την αντιμετώπιση του μετεωρισμού και της δυσκοιλιότητας.

► 16ος αι.

[...] *Άλλο (= περί όταν πρησθεῖ ἡ κοιλία τοῦ ἀνθρώπου): ἔπαρε μολόχα καὶ ζοχία καὶ βράσε τα με λάδι καὶ δῶσ' του νὰ φάγει ζεστόν καὶ παρευθὺς τὸν κινεῖ [...]*¹⁶⁶

► 18ος αι.

[...] *Όταν δέσει ἡ κοιλίαν τοῦ ἀνθρώπου, βράσον μολόχη μετὰ ἔλαιον, δός του νὰ τὸ φάγει καί, σὰν τὸ φάγει, παρευθὺς κινάει [...]*¹⁶⁷

► 19ος αι.

[...] *Εις κίνησιν βράσον μολόχας με λάδι και φάγε και σε κινάει [...]*¹⁶⁸

- Παρασκευή χαπιών με ευφόρβιο («γαλατσίδας γάλα ἤγουν φλομίν», «φλόμον») και αλεύρι για την αντιμετώπιση του μετεωρισμού και της δυσκοιλιότητας. Το ευφόρβιο συνθλίβεται και το «γάλα» που προκύπτει αναμειγνύεται με το αλεύρι. Συνιστάται η λήψη 5 ή 7 χαπιών («παλότες», «πίλουρες», «πέρουλες») και προτείνεται ο ασθενής να μην μασάει το σκεύασμα αλλά να το καταπίνει όπως είναι, αμάσιτο.

► 16ος αι.

[...] *Άλλο (= περί όταν πρησθεῖ ἡ κοιλία τοῦ ἀνθρώπου): ἔπαρε γαλατσίδας γάλα ἤγουν φλομίν καὶ κοπάνισέ τον καὶ μάζωξε τὸ γάλα ἕως ἕνα χουλιάριν καὶ βάλε ἀλεύρι καὶ ζύμωσε τα καὶ κάμε πίρουλες καὶ δίδε του νὰ τὲς καταπίνει καὶ νὰ μὴν τὲς μασᾷ. Καὶ νὰ τοῦ κάμει πέντε παλότες (= πιτούλες), καὶ ὡσὰν τὲς φάγει τοῦ τρέχει ἡ κοιλία καὶ ὁ βρόμος (= ακαθαρσία) καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁶⁹

¹⁶⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 138· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 135.

¹⁶⁶ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 81r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 58.

¹⁶⁷ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 83r.

¹⁶⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 128· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 126.

¹⁶⁹ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 81r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 58-60.

[...] *Περὶ ἀνθρώπου ὁποῦ εἶναι πρησμένος ἔπαρε φλόμου γάλα ἕως ἓνα χουλιάρι καὶ βάλει ἀλεύρι καὶ ἀνακάτωσέ το καὶ κάμε ζυμᾶρι καὶ κάμε πῖλουμες πέντε ἢ ἑπτὰ καὶ φάγε νηστικὸς καὶ νὰ μὴν τὲς μασήσεις, μόνον νὰ τὰ καταπίνεις, καὶ σὲ κινᾷ [...]*¹⁷⁰

► 17ος αἰ.

[...] *Περὶ δὲ πρήσματος ποδαρίου ἢ κορμίου κόπτουν φλόμον καὶ μαζώνουν ἀπὸ τὸ γάλα του ἕως μίαν χουλιαρίαν καὶ βάνουν καὶ ἀλεύρι καὶ ζυμώνουν τὸ γάλα ἐκεῖνο καὶ κάμουν το ὡσὰν πέρουλες καὶ δίδουν τοῦ ἀνθρώπου ὁποῦ εἶναι ἀσθενὴς καὶ τὲς καταπίνει ἀμάσιστες καὶ τοῦ κάμουν πέντε πέρουλες καὶ ὡσὰν τες καταπίνει τὸν τρέχει ὕλη ἀπὸ κάτω καὶ βρώμος (= ἀκαθαρσία) καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁷¹

- Κατάποση βρασμένης φακῆς για την αντιμετώπιση της διάρροιας («ὅτι νὰ στήσει τὴν κοιλίαν τοῦ ἀνθρώπου», «ὅταν πά[γει ἢ κοιλία τοῦ ἀν]θρώπου»). Η φακὴ βράζει «μὲ ἕξ νερά» καὶ στο ἑβδομο προστίθεται λίγο ξίδι καὶ συνεχίζει νὰ βράζει. Χορηγείται στον ἀσθενή ὄχι μόνο ἡ βρασμένη δρόγη ἀλλὰ καὶ τὸ ζουμί της.

► 16ος αἰ.

[...] *Ὅτι νὰ στήσει τὴν κοιλίαν τοῦ ἀνθρώπου ἔπαρε φακὴ καὶ βράσει τὴν μὲ ἕξ νερά. Καὶ μὲ τὸ ἑβδομον ἂς βράσει καλὰ καὶ ἀφοῦ βράσει, βάλει ὀλίγον ξίδι καὶ βράσει καὶ ἂς φάγει καὶ ἂς πίνει τὸ ζουμί της καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁷²

► 18ος αἰ.

[...] *Περὶ ὅταν πά[γει ἢ κοιλία τοῦ ἀν]θρώπου βράσον φακὴ καὶ ἄλλαξε τὸ νερόν της στ' ἑφορὲς καὶ εἰς τὴν ἑβδόμην φορὰν, σὰν βράσει, βάλει ὀλίγον ξίδι καὶ ἂς φάγει αὐτὴν καὶ ἰᾶται [...]*¹⁷³

► 19ος αἰ.

[...] *Εἰς κίνησιν βράσει φακὴν καὶ ἄλλαξε τὸν νερόν της ἐξ ἑφορὲς, εἶτα βάλει ὀλίγον ξίδι καὶ φάγε καὶ ωφελείσαι [...]*¹⁷⁴

¹⁷⁰ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 94ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 98.

¹⁷¹ Α.Π.Θ. 87, φ. 6ν-7γ.

¹⁷² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 81γ· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 60.

¹⁷³ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 83γ.

¹⁷⁴ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 128· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 126.

Αιμορροΐδες (2 περιπτώσεις):

- Παρασκευή εμπλάστρου με κόκκινη τσόχα, δηλαδή χοντρό μάλλινο ύφασμα, σε περίπτωση αιμορραγίας των αιμορροΐδων («περί ζοχάδων όπου τρέχει αίμα άποκάτω», «όταν τρέχει αίμα από τον πάτον του ανθρώπου») χρησιμοποιώντας κανέλα, μοσχοκάρυδο, πιπερόριζα, «μαστίχα», καθώς και «πίσσα» και «ρετσίνι» ή ένα από τα δύο. Μπορεί επίσης να προστεθεί και πιπέρι. Το ύφασμα αλείφεται αρχικά με πίσσα ή και ρετσίνι, που προφανώς έχουν θερμανθεί και έχουν λιώσει. Ακολούθως απλώνεται το μείγμα με τις υπόλοιπες δρόγες, οι οποίες έχουν προηγουμένως κοπανιστεί και έχουν γίνει σκόνη. Συνιστάται η εφαρμογή του εμπλάστρου χαμηλά στη σπονδυλική στήλη, κάτω από τα νεφρά, και η διατήρησή του στη θέση αυτή για μερικές ημέρες, ίσως 5-6, μέχρι να σταματήσει η αιμορραγία.

► 16ος αι.

[...] *Περί ζοχάδων όπου τρέχει αίμα άποκάτω έπαρε κανέλα και μοσχοκάρυδο και τζιτζεβρον και μαστίχα και κοπάνισέ τα και σμίξε τα όλα μαζί. Και έπαρε κομμάτι τσόχα κόκκινη έως δύο παλάμες και άλειπέ την με πίσσα και με ρετσίνι και βάλε άπάνω τὰ μυρωδικὰ και βάλε τα ύποκάτω των νεφρών εις τὸ κωλοκάτινον (= χαμηλά στη σπονδυλική στήλη) και δέσε το να κολλήσει. Και ἄς κάμει ημέρες εκεί. Και όταν ιδεῖς και έχει πέντε ἔξι ημέρες και σταθεῖ τὸ αίμα, ἔβγαλέ το [...]*¹⁷⁵

► 17ος αι.

[...] *Όταν τρέχει αίμα από τον πάτον του ανθρώπου, έπαρε κανέλαν, μοσχοκάρυδον, τζιντζιφιλι, πιπέρι, μαστίχι κοπάνισέ τα και σμίξε τα όλα άντάμα και τότε έπαρε τζόχα κόκκινην έως δύο παλάμες, άλειφε την τζόχαν με πίσσαν ή με ρετζίνιν και βάλε άπάνω αυτά τὰ μυρωδικὰ και κάτωθεν από τὰ νεφρά εις τὸ κωλοκάτουνον (= χαμηλά στη σπονδυλική στήλη) δέσε τα να κολλήσουν και ἄς κάμει ημέρες εκεί ὅσον να ιδεῖς όπου έσταμάτησε τὸ αίμα [...]*¹⁷⁶

- Πλύση της περιοχής του πρωκτού με ζεστό κόκκινο κρασί σε περίπτωση αιμορραγίας των αιμορροΐδων. Η θεραπεία συμπληρώνεται με επάλειψη των αιμορροΐδων 5-6 φορές με στάχτη από οστά (καβούκι) χελώνας ή από κελύφη στρειδιών ή πεταλίδων ή κοχυλιών. Παράλληλα, επισημαίνεται και η χρήση της ψημένης και κο-

¹⁷⁵ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 85ν-86γ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάγου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 72.

¹⁷⁶ Α.Π.Θ. 87, φ. 8γ.

νιορτοποιημένης γαλαζόπετρας («καλακάνθι») [ένυδρος θειικός χαλκός με χημικό τύπο $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$] 4-5 ή 6 φορές τόσο για τις εξωτερικές όσο και για τις εσωτερικές αιμορροΐδες, οι οποίες «ξηραίνονται» μετά την επάλειψή τους με το εν λόγω υλικό. Σε περίπτωση μάλιστα που «είναι μέσα και δέν φαίνονται» προτείνεται η παραπάνω σκόνη να διοχετεύεται μέσα στον πρωκτό του ασθενούς με ένα κυλινδρικό σκεύος («φύσα τὸ μασούρι νὰ ὑπάγει ἢ στάκτη μέσα»).

► 16ος αι.

[...] Ἄλλο (= περὶ ζοχάδων ὁποῦ τρέχει αἷμα ἀποκάτω): τὸν καιρὸν ὁποῦ τρέχει τὸ αἷμα, νὰ πάρει κρασί δυνατὸν καὶ νὰ εἶναι κόκκινον καὶ νὰ τὸ βάλει εἰς τὴν φωτίαν νὰ πυρώσει ὀλίγον, τόσον, ὅτι νὰ τὸ δέχεται ὁ ἄνθρωπος καὶ τότε νὰ πλύνει τὸν πάτον του μὲ τὸ ζεστὸν κρασί ἐκεῖνο εἰς τὸν τόπον ὁποῦ εἶναι ἡ ζοχάδα. Ἐπειτα νὰ ἔχεις στάκτη ἀπὸ χελώνας ἢ ἀπὸ τσέφλια ὄστρειδίων ἢ πεταλίδων ἢ κογχυλίων καὶ νὰ βάλεις ἀπάνω πέντε ἕξι φορές καὶ πίπτουν καὶ πλέον δὲν τις βλέπεις. Ἐτερον: καὶ ἄκουσον πῶς γίνεται ἡ στάκτη ὁποῦ εἶπαμε. Παίρνεις τὰ καύκαλα τῶν ὄστρειδίων ἢ τῆς χελώνας ἢ τοῦ κογχυλίου ἢ τῶν πεταλίδων καὶ τὰ καίεις καὶ ὕστερα τὰ τρίβεις καὶ γίνονται στάκτη καὶ κοσκινίζεις τὴν μὲ πανὶ ψιλὸν ἢ κόσκινον. Καί, ὅταν τρέχει τὸ αἷμα τοῦ ἀνθρώπου, νὰ πάρεις ἀπ' ἐκείνην τὴν στάκτην καὶ βάλεις ἀπάνω καὶ ὑγιαίνει. Ἐτερον: ἔπαρε τὸ χῶμα ὁποῦ κάμνουν τὸ μελάνι, ἤγουν τὸ καλακάνθι καὶ βάλε το εἰς τηγανόπουλον χωρὶς νερὸν καὶ ἄς ψηθεῖ καλά, τόσον ὅτι νὰ κοκκινίσει τὸ χῶμα ἐκεῖνον. Εἶτα νὰ τὸ ἐβγάλεις, νὰ τὸ κοπανίσεις καὶ νὰ τὸ κοσκινίσεις μὲ τὴν κρισάρα τὴν ψιλὴν. Καὶ ὅταν τρέχει τοῦ ἀνθρώπου τὸ αἷμα ἔπαρε μὲ τὸν δάκτυλόν σου ἀπὸ τὸ χῶμα ἐκεῖνο νὰ τὸ βάλεις ἐπάνω πέντε καὶ ἕξι φορές, καὶ ἐν τῷ ἅμα ξηραίνονται καὶ ὑγιαίνει. Ἐὰν εἶναι μέσα καὶ δὲν φαίνονται, ποιήσον οὕτως: βάλε ἀπὸ τὸ ἀλεύρι τοῦ κάματος, ἤγουν ἀπὸ τὸ καλακάνθι, μέσα εἰς μασούρι. Καὶ ὡσὰν τὸ βάλεις μέσα εἰς τὸν πάτον τοῦ ἀνθρώπου, φύσα τὸ μασούρι νὰ ὑπάγει ἢ στάκτη μέσα καὶ τὲς θανατώνει. Καὶ νὰ τὸ κάμεις πέντε φορές [...]¹⁷⁷

► 17ος αι.

[...] Εἰς δὲ τὲς τζοχάδες τὸν καιρὸν ὁποῦ τρέχει τὸ αἷμα ἀπὸ τὲς τζοχάδες ἢ ἐξοχάδες νὰ πάρεις κρασί δυνατὸν καὶ κόκκινον νὰ τὸ βάλεις εἰς τὴν φωτίαν νὰ πυρώσει ὀλίγον ὅσον νὰ τὸ δέχεται ἄνθρωπος καὶ πλύνε τὸν πάτον ἐκείνου ὁποῦ εἶναι οἱ

¹⁷⁷ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 86r-87r βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάγου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 74-76.

έσοχάδες και νὰ ἔχεις στάχτην ἀπὸ χελώνης καύκαλον ἢ ἀπὸ στρειδίου νὰ βάλεις ἀπάνω εἰς τὰς έσοχάδας. Ἔτερον: πάρε χῶμα ὁποῦ τὸ λέγουν καλακάνθι καὶ εἶναι πράσινον καὶ βάλε το εἰς τηγάνιον χωρὶς νερὸν καὶ ἄς κάψει καλὰ ἕως νὰ κοκκινίσει τὸ χῶμα ἐκεῖνο καὶ κοπάνισέ το εἰς γουδί, κοσκίνισέ το με ψιλὴν σίταν καὶ, ὅταν τρέχει τὸ αἷμα, νὰ πάρεις με τὰ δάκτυλά σου ἀπὸ τὸ χῶμα ἐκεῖνο νὰ τὸ βάλεις ἀπάνω εἰς τὰς σοχάδες ἕξι φορές καὶ ξηραίνονται καὶ ὑγιαίνει [...]¹⁷⁸

► 19ος αἰ.

[...] Εἰς πόνον αφεδρώνος καὶ εζοχάδων, τον καιρόν οπού τρέχει αἷμα ἀπὸ τας εζοχάδας λάβε κρασί δυνατόν καὶ κόκκινον, πύρωσον εἰς την φωτίαν ολίγον, ὅσον νὰ δέχεται ο ἄνθρωπος, καὶ τότε λάβε ζεστόν καὶ πλύνε τον πάτον του ἐκεῖ οπού εἶναι αἱ εζοχάδες καὶ τότε πάσισέ τας με στάκτην ἀπὸ χελώνης κόκαλα καὶ πάσισον πέντε ἢ εζ φορές. Ἄλλο: ἔπαρε καλακάνθι καὶ βάλε εἰς το τηγάνι χωρὶς νερόν καὶ ας κάμει πολὺ εἰς την φωτίαν, ὅσον νὰ κοκκινίσει, καὶ στούμπισον καὶ κοσκίνισον μετὰ ψιλῆς σήτας καὶ λάβε με τὰ δάκτυλά σου καὶ βάλε καὶ κάμε το τέσσαρας ἢ πέντε φορές καὶ πάρευθες ξηραίνονται, εἰ δε καὶ εἶναι μέσα αἱ εζοχάδες, το φυσάς με το καλάμι καὶ κάμνει το αὐτό, θανατώνει αὐτάς [...]¹⁷⁹

γ. Κυκλοφορικό σύστημα

Καρδιά (3 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με κοπανισμένα βατόμουρα σε περίπτωση πόνου στην καρδιά.

► 16ος αἰ.

[...] Περὶ πόνου καρδίας ἔπαρε τὰ βατόμουρα καὶ κοπάνισον καὶ βάλε ἐπάνω καὶ ὑγιαίνει. Καὶ ἡ καρδιά εἶναι εἰς τὸ ζερβὸν μέρος ἀποκάτω εἰς τὸ βυζῖ [...]¹⁸⁰

► 17ος αἰ.

[...] Εἰς πόνον καρδίας κοπάνισον τὰ βατόμουρα καὶ βάλε τα ἀπάνω καὶ ὑγιαίνει. Καὶ ἡ καρδιά εἶναι εἰς τὸ ζερβὸν μέρος ἀποκάτω εἰς τὸ βυζῖον [...]¹⁸¹

¹⁷⁸ Α.Π.Θ. 87, φ. 8ν-9ρ.

¹⁷⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 138· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 135.

¹⁸⁰ Μ. Ιβήρων *181* [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 80ρ· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 56.

¹⁸¹ Α.Π.Θ. 87, φ. 6ρ.

[...] *Περὶ πόνου καρδίας τοῦ ἀνθρώπου κοπάνισον τῆς βάτου τὸν καρπὸν, τὰ βατόμουρα, βάλε τα ἀπάνω καὶ ἰᾶται. Καὶ ἡ καρδία εἶναι εἰς τὸ ζερβὸν μέρος ἀποκάτω το εἰς τὸ βυζίον [...]*¹⁸²

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με ζεστό κεχρί μέσα σε λινό ύφασμα σε περίπτωση πόνου στην καρδιά. Συνιστάται η επανάληψη της διαδικασίας 2-3 ή 4 φορές. Σε περίπτωση που η παραπάνω θεραπεία δεν επιφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα προτείνεται η πραγματοποίηση υποκλυσμού («κάμε του γλυστήριον»).

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ πόνου καρδίας [...] ἔπαρε κεχρὶ καὶ βάλε το εἰς ἓνα τηγάνι καὶ ἄς ζεσταθεῖ καλά. Ἐπειτα βάλε το ἀπάνω εἰς τὸν πόνον, δύο καὶ τρεῖς. Καὶ ἂν δὲν ὑγιάνει, κάμε του γλυστήριον καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁸³

▶ 17ος αι.

[...] *Ἔτερον (= εἰς πόνον καρδίας): ἔπαρε κεχρὶ καὶ βάλε το εἰς τηγάνι χωρὶς νερόν καὶ ἄς κάψει καλὰ καὶ τότε ἔχε ἓνα σακούλι λινὸν, βάλε τὸ κεχρὶ μέσα καὶ βάλε το ἀπάνω εἰς τὸν πόνον καὶ κάμε το τρεῖς καὶ τέσσαρες φορές καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁸⁴

[...] *Ἔτερον (= περὶ ὅταν πιάσει τὸν ἄνθρωπον πόνος εἰς τὴν καρδίαν καὶ εἰς τὴν κοιλίαν καὶ ὅταν σφάζεται ὑπὸ τοῦ πόνου): ἔπαρε κεχρὶ, βάλε το εἰς ἓνα τηγάνι χωρὶς νερόν καὶ ἄς κάψει καλὰ καὶ τότε ἔχε ἓνα σακουλόπουλο λινὸν καὶ βάλε το μέσα καθὼς εἶναι καημένον, ράψε καὶ βάλε το ἀπάνω εἰς τὸν πόνον τρεῖς καὶ τέσσαρες φορές καὶ ἰᾶται [...]*¹⁸⁵

- Κατάποση σκευάσματος από άνθη φλησκουνιού, που έχουν ψηθεί με ξίδι, σε περίπτωση πόνου στην καρδιά.

▶ 17ος αι.

[...] *Περὶ ὅταν πονεῖ τοῦ ἀνθρώπου ἡ καρδία νὰ ἐβγάλει τοῦ φλησκουνίου τὸ ἄνθος, νὰ τὸ πῖει μὲ τὸ ξίδι [...]*¹⁸⁶

▶ 19ος αι.

¹⁸² Α.Π.Θ. 87, φ. 16r.

¹⁸³ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ορουσ 4301*], φ. 80r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 56.

¹⁸⁴ Α.Π.Θ. 87, φ. 7r-v.

¹⁸⁵ Α.Π.Θ. 87, φ. 17r.

¹⁸⁶ Α.Π.Θ. 87, φ. 14v-15r.

[...] *Εἰς πόνον στήθους καὶ καρδίας φλησκουνίου άνθος ἔψησον με ζίδι καὶ δος πιείν [...]*¹⁸⁷

γ. Ουροποιητικό σύστημα

Νεφρά (1 περίπτωση):

- Παρασκευή μείγματος με ζοχό, φλοιό σκόρδων («σκορδότσεφλια»), κρασί και πιπέρι για την αντιμετώπιση του πόνου στα νεφρά. Ο ζοχός βράζει αρχικά με το κρασί μέχρι να μείνει το 1/3 ή τα 2/3 της αρχικής ποσότητας και στη συνέχεια στραγγίζεται και το υγρό που προκύπτει αναμειγνύεται με 30 κόκκους πιπεριού (προφανώς κοπανισμένους).

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ πόνον νεφρῶν ἔπαρε ζοχία καὶ σκορδότσεφλια καὶ βράσε τα με νερόν, ἀμὴ καλλιότερα με κρασί καὶ ὄχι με νερόν, ἕως νὰ ἀπομείνει τὸ ἕνα τρίτον, καὶ τριάντα σπυριά πιπέρι καὶ δῶσ' τοῦ ἀσθενοῦς νὰ πίνει καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁸⁸

▶ 19ος αι.

[...] *Περὶ πόνου νεφρῶν βράσε ζοχίον με κρασί ἕως νὰ φυράρει το τρίτον, εἶτα κοπάνισον τριάντα σπυρία πιπέρι καὶ βάλε το εἰς το κρασί καὶ πίνε νὰ ιαθεῖς [...]*¹⁸⁹

Λιθίαση (3 περιπτώσεις):

- Κάπνισμα του ασθενούς με κονιορτοποιημένο καρπό άγριας ελιάς πάνω σε αναμμένα κάρβουνα για την αντιμετώπιση της ουρολιθίασης.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ δυσουρίας [...]* ἔπαρε άγριοελιές καὶ τρίψε καὶ κοπάνισέ τες νὰ γενοῦν ἀλεύρι καὶ βάλε ἀπάνω εἰς τὰ κάρβουνα τὰ ἀναμμένα καὶ ἄς καπνισθεῖ πέντε ἔξι φορές καὶ καὶ ὑγιαίνει. Καὶ ἂν εἶναι καὶ κανένα ζῶον ὁποῦ δὲν ἠμπορεῖ νὰ κατουρήσει, με αὐτὸ κατουρεῖ καὶ ὑγιαίνει [...]

▶ 17ος αι.

¹⁸⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 138· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 135.

¹⁸⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 89ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 82.

¹⁸⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 154· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 149.

¹⁹⁰ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 85γ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 70.

[...] *Εἰς δυσουρίαν ἢ στραγγουρίαν ἔπαρε ἀγριοελαίες καὶ ἔβγαλε τὰ κουκούτζια τοὺς, κοπάνισέ τα, κάμε τα ὡσὰν ἀλεύρι καὶ βάλε εἰς κάρβουνα, κάπνιζε τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον καὶ ὑγιαίνει. Ἐὰν τύχει καὶ ζῶον καὶ δὲν ἴσχυται νὰ κατουρήσει, κάπνισέ το μετ' ἐκεῖνο τὸ ἀλεύρι καὶ κατουρεῖ τῆς ὥρας [...]*¹⁹¹

[...] *Ἔτερον (= περὶ δυσουρίας καὶ στραγγουρίας): ἔπαρε ἀγριοελαίας καὶ ἔβγαλε τὰ κουκούτζια αὐτῶν καὶ κοπάνισέ τα καὶ κάμε τα ὡσὰν ἀλεύρι καὶ βάλε τα εἰς κάρβουνα ἀναμμένα καὶ κάπνιζε τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον καὶ ἴσται [...]*¹⁹²

► 19ος αἰ.

[...] *Ἄλλο (= περὶ τῶν ἐχόντων πέτραν εἰς τὸ παιδόγονον καὶ μὴ δυναμένων ουρήσαι): τῆς ἀγριοελαίας τὸν καρπὸν κοπάνισον καὶ βράσον καὶ ξήρανον, ἔπειτα βάλε κάρβουνα τῆς φωτιάς καὶ ας καπνισθεῖ ὁ πάσχων, εἴτε ἄνθρωπος εἴτε ζῶον [...]*¹⁹³

- Κατάποση μείγματος με κοπανισμένο «καρδαμόσπορο», κονιορτοποιημένα μάτια караβίδας, μέλι καὶ κρασί γιὰ τὴν αντιμετώπιση τῆς ουρολιθίασης ἢ τῆς λιθίασης (γενικά).

► 16ος αἰ.

[...] *Περὶ ἀνθρώπου ὁποῦ ἔχει πέτρα εἰς τὸν αὐλὸν τοῦ καὶ δὲν ἴσχυται νὰ κατουρήσει ἔπαρε καρδαμόσπορον καὶ караβίδας μάτια καὶ κοπάνισέ τα καὶ βάλε μέλι καὶ κρασί καὶ ἀνακάτωσέ τα καὶ δῶσ' τοῦ νὰ φάγει καὶ ὑγιαίνει [...]*¹⁹⁴

► 17ος αἰ.

[...] *Ἔτερον (= ἐὰν θέλεις νὰ κατουρήσει ἄνθρωπος ἢ ζῶον): ἔπαρε τῆς караβίδας τὰ ὀμμάτια καὶ τρίψε τα ὡσὰν ἀλεύρι καὶ βάλε ἀπ' αὐτὸ εἰς νερὸν ἢ εἰς κρασί καὶ δός τοῦ νὰ πίνει καὶ παρευθὺς κατουρεῖ τὴν πέτραν [...]*¹⁹⁵

► 18ος αἰ.

[...] *Ὅταν κρατηθεῖ τὸ οὔρον, ἔπαρε τῆς караβίδας τὰ μάτια, τρίψον σὰν ἀλεύρι καί, ὅταν ἔλθει νὰ οὔρησει, ἔνωσον τὸ ἀλεύρι μετὰ οἴνου καὶ νερό, πότισον δυο καὶ τρεῖς φορές καὶ ἴσται [...]*¹⁹⁶

¹⁹¹ Α.Π.Θ. 87, φ. 4r.

¹⁹² Α.Π.Θ. 87, φ. 18r-v.

¹⁹³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 131· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάζ, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 129.

¹⁹⁴ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 84r-v· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 68.

¹⁹⁵ Α.Π.Θ. 87, φ. 18r.

► 19ος αι.

[...] Άλλο (= περί των εχόντων πέτραν εις το παιδόγονον και μη δυναμένων ουρήσαι): τα ομμάτια της καραβίδας ξήρανον και τρίμον και δος πιείν με νερόν ή με κρασί [...]¹⁹⁷

- Κατάποση μείγματος με αφένημα από ρίζα άγριας μολόχας, στάχτη από κόκκαλα καλαμαριών και αλάτι για την αντιμετώπιση της ουρολιθίασης ή της λιθίασης (γενικά). Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος σε νηστικό ασθενή.

► 16ος αι.

[...] Άλλο (= περι άνθρωπου όπου έχει πέτρα εις τον αυλόν του και δέν ήμπορεί να κατουρήσει): έπαρε άγριομολόχας ρίζαν και βράσε την και έπαρε και καλαμάρια θαλάσσια, και έβγαλε τα κόκκαλά τους και καῶσε τα και κάμε τα στάκτην και βάλε το εις τής άγριομολόχας τὸ ζουμι και ὀλίγον ἄλας και ἄς πίνει νηστικός και κατουρεί τήν πέτραν [...]¹⁹⁸

► 17ος αι.

[...] Περι ὅταν έχει εις τὸ σῶμα του ἄνθρωπος πέτραν άγριομολόχας ρίζαν βράσον μετὰ ἄλατος δὸς πιεῖν. [...]¹⁹⁹

[...] Ἐὰν έχει ὁ ἄνθρωπος πέτραν εις τὸ σῶμα, να βράσεις τής άγριομολόχας τήν ρίζαν, να βάλεις ὀλίγον ἄλας, δὸς του να πίνει να κατουρήσει τήν πέτραν [...]²⁰⁰

► 19ος αι.

[...] Όταν έχει πωρί ο άνθρωπος εις το σώμα του, ας βράσει της άγριομολόχας την ρίζαν με νερόν, να βάλει και ὀλίγον ἄλας και ας πίνει, και κατουρεί το πωρί [...]²⁰¹

[...] Περι των εχόντων πέτραν εις το παιδόγονον (= πέος) και μη δυναμένων ουρήσαι της άγριας μολόχης την ρίζαν κοπάνισον και βάλε ὀλίγον ἄλας και δος πιείν. Ἐτι, το καλαμάριον της θαλάσσης καύσον και κάμε στάκτην και δος πιείν με νερόν, και κατουρεί είτε ἄνθρωπος είναι είτε ζῶον [...]²⁰²

¹⁹⁶ E.B.E. 3125, φ. 83r.

¹⁹⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 131· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 129.

¹⁹⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ορους 4301*], φ. 84v· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 68.

¹⁹⁹ Α.Π.Θ. 87, φ. 4r-v.

²⁰⁰ Α.Π.Θ. 87, φ. 13v-14r.

²⁰¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 136· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 133.

²⁰² Π.Β.Ι. IV.35, σ. 131· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 129.

Διαταραχές ούρησης (4 περιπτώσεις):

- Κατάποση κονιορτοποιημένου κολοκυθόσπορου ή αποξηραμένου κολοκυθιού σε μορφή σκόνης με κρύο νερό για την αντιμετώπιση της oligουρίας και δυσουρίας. Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος σε νηστικό ασθενή κάθε πρωί για 3 ημέρες.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς ὁποῦ κατουρεῖ καὶ στάζει ὀλίγον καὶ ἔχει πόνον [...]* ἔπαρε καὶ κολοκυθόσπορον καὶ κοπάνισέ τον καὶ κάμε τον ὡσὰν στάκτη καὶ πότιζέ τον ἡμέρας τρεῖς μὲ κρύον νερόν. *Νὰ εἶναι νηστικὸς [...]*²⁰³

▶ 17ος αι.

[...] *Περὶ ὅταν κατουρεῖ ἄνθρωπος καὶ στάζει ὀλίγον μετὰ πόνου ἔπαρε κολοκύνθι ξηρόν, κοπάνισον καὶ κάμε το ὡσὰν ἀλεύρι καὶ πότιζέ τον καθ' ἡμέραν μὲ νερόν τρεῖς ταχινές νηστικὸν καὶ μὲ ταυτό ὑγιαίνει. [...]*²⁰⁴

▶ 19ος αι.

[...] *Ὅταν κατουρεῖ τις ὀλίγον μετὰ πόνου, ἔπαρον κολοκύνθου σπόρον, αμμὴ κάλλιον εἶναι το κολοκύνθι ξηρόν, να το κοπανίσεις ως ἀλευρον, και ας πίνει νηστικὸς μετὰ ὕδατος ψυχροῦ ταχινές τρεις [...]*²⁰⁵

- Κατάποση σκευάσματος από δενδROLίβανο, που έχει βράσει με κρασί παλαιό, για την αντιμετώπιση της oligουρίας και δυσουρίας.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ δυσουρίας καὶ λυσοντερίας ὁποῦ κινᾶ ἀποκάτω αἷμα ἔπαρε δενδROLίβανον καὶ βράσε τον μὲ παλαιὸν κρασί καὶ δῶσ' του νὰ πίνει καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁰⁶

▶ 17ος αι.

[...] *Περὶ δυσουρίας καὶ στραγγουρίας δενδROLίβανον βράσε το μὲ κρασί παλαιὸν καὶ δός του νὰ πείει καὶ ἰᾶται [...]*²⁰⁷

²⁰³ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 78r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 50.

²⁰⁴ Α.Π.Θ. 87, φ. 4v.

²⁰⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 136· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 133.

²⁰⁶ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 85r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 70.

²⁰⁷ Α.Π.Θ. 87, φ. 18r.

- Κατάποση μείγματος με κονιορτοποιημένο ραπανόσπορο, ξίδι και μέλι για την αντιμετώπιση της αιματουρίας.

▶ 17ος αι.

[...] *Περὶ ἀνθρώπου ὅπου νὰ κατουρεῖ αἷμα τρίψον τοῦ ρεπανίου τὸν σπόρον ὡσὰν ἄλεύρι καὶ ἀνακάτωσέ τον μὲ ξίδι καὶ μὲ καμπόσον μέλι καὶ πότιξέ τον καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁰⁸

▶ 19ος αι.

[...] *Ὅταν ουρεῖ αἷμα τις, τρίψον ρεπανίου σπόρον καὶ βάλε ὀλίγον ξίδι καὶ μέλι καὶ δος πιεῖν συνεχῶς [...]*²⁰⁹

[...] *Εάν ουρεῖ αἷμα, φλεβοτομείσθω ἀπὸ τὴν καθολικὴν φλέβα καὶ ἔπαρον ρεπανίου σπόρον, τρίψον καὶ ἔνωσον μὲ ξίδι καὶ μέλι ὀλίγον, δος πιεῖν, καὶ ἰάται, ἢ λαγῶν πυτιάν μὲ ξίδι καὶ μέλι ὀλίγον δος πιεῖν, καὶ ἰάται [...]*²¹⁰

- Κατάποση μείγματος με κρασί και κονιορτοποιημένη (ψημένη και κοσκινισμένη) γλώσσα μικρής χήνας («γλώσσαν του χηναρίου») για την αντιμετώπιση της νυχτερινής ενούρησης ή της συχουρίας.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ ὅπου κατουρεῖ τὴν νύκτα μικρὸς ἢ μέγας ἔπαρε γλώσσα τοῦ χηναρίου καὶ τὸν λάρυγγα τοῦ πετεινοῦ καὶ κάψε τα καὶ κάμε τα στάκτη καὶ πότιξέ τον μὲ κρασί [...]*²¹¹

▶ 17ος αι.

📖 A.Π.Θ., 87, φ. 5r.

[...] *Περὶ ἀνθρώπου ὅπου νὰ κατουρεῖ τὴν νύκταν ἢ μέγας ἢ μικρὸς ἔπαρε τοῦ χιωναρίου (διάβαξε χηναρίου) τὴν γλώσσαν ὅταν εἶναι νωπὴ νὰ τὴν κάψεις, νὰ τὴν πίνει μὲ κρασί ὁ ἄνθρωπος. Ἔτερον: ἔπαρε τὸν λάρυγγα τοῦ πετεινοῦ καὶ καῦσον αὐτὸν καὶ δός του νὰ φάγει [...]*²¹²

▶ 19ος αι.

²⁰⁸ A.Π.Θ. 87, φ. 5r.

²⁰⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 136· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 133.

²¹⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 136· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 133-134.

²¹¹ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 85v· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 70.

²¹² A.Π.Θ. 87, φ. 5r.

[...] *Εάν τις ουρεί την νύχτα εις τον ύπνον του [...] την γλώσσαν του χηναρίου καύσον και με κρασί πότισον. Ομοίως ας φάγει και τα αιδοία του πετεινού ψημένα ή όνυχα μαύρου χοίρου καύσας τρίψον με κρασί, πότισον ή κύστιν αιγός καύσον και με κρασί και ζίδι πότισον [...]*²¹³

[...] *Εις άνθρωπον οπού κατουρεί συχνά την γλώσσαν του χηναρίου καύσον και την σκόνην με κρασί πότισον [...]*²¹⁴

ε. Αναπαραγωγικό σύστημα

Όρχεις (1 περίπτωση):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με ρεβίθια, ρόβι και μέλι, που έχουν βράσει μαζί, σε περίπτωση διόγκωσης των όρχεων.

► 16ος αι.

[...] *Άλλο (= περιπρίσμα όρχιδίων): βάλε ρεβύθια και μέλι και βράσε τα. Έπειτα κοπάνισέ τα και βάλε άπάνω και ύγιαίνει [...]*²¹⁵

► 17ος αι.

[...] *Περί εάν πρηστούν άνθρωπου δύμια βάλε ρεβίθια και ρόβιν και μέλι να βράσουν και θές το άπάνω εις τὰ δύμια και ύγιαίνει [...]*²¹⁶

[...] *Έτερον (= περιπρήσματος δυμίων): βάλε ρεβίθι και ρόβι και μέλι, κοπάνισέ τα, βάλε τα άπάνω και ιάται [...]*²¹⁷

► 19ος αι.

[...] *Εις πρήσμα αρχιδίων βάλε ρεβίθια και ρόβι και μέλι και κοπάνισέ τα και βάλε τα επάνω και υγιαίνουν [...]*²¹⁸

Κήλη (2 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με κοπανισμένα κυπαρισσόμηλα, «πίσσα», «ρητίνη» και ελαιόλαδο («λάδι») σε περίπτωση κήλης («περιπάσιμον άνθρωπου», «περι

²¹³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 137· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 134.

²¹⁴ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 137· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 134.

²¹⁵ Μ. Ιβήρων *181* [= *Αγίου Όρους 430I*], φ. 88r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 78.

²¹⁶ Α.Π.Θ. 87, φ. 14r.

²¹⁷ Α.Π.Θ. 87, φ. 18v.

²¹⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 128· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 126.

σπασμόν»). Συνιστάται η εφαρμογή του για 15 ημέρες και σε δεύτερη φάση μέχρι να επιτευχθεί η ίαση.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ σπάσιμον ἀνθρώπου ἔπαρε κυπαρισσόμηλα καὶ κοπάνισέ τα καὶ βάλε πίσσα καλὴ καὶ ὀλίγον λάδι καὶ ἀνακάτωσέ τα καὶ βάλε ἀπάνω καὶ ἄς κάμουν δεκαπέντε ἡμέρες καὶ ἀπέκει σήκωσέ το μετὰ μεγάλῃς προσοχῆς νὰ σταθεῖ ὀλίγον. Καὶ πάλι νὰ τὸ ἐβγάλει τὸ ἔμπλαστρον ἕως νὰ ὑγιαίνει [...]*²¹⁹

▶ 18ος αι.

[...] *Περὶ σπασμόν [...] τὰ κυπαρισσόμηλα καὶ βάλε ρητίνην καὶ πίσσα, μάλαζον αὐτὰ μετὰ ὀλίγου ἐλαίου καὶ βάλε τὸ ἔντερον καὶ θές ἀπάνω του ἔμπλαστρον νὰ ποιήσει ἡμέρας ιε' καὶ μετὰ ταῦτα νὰ σηκώσεις αὐτὸ μετὰ μεγάλῃς προσοχῆς καὶ νὰ σταθεῖ ὀλίγον καὶ πάλαι θέσε τὸ ἔμπλαστρον ἕως ἰαθήσεται [...]*²²⁰

- Κατάποση «ζουμιού» από «βρουνέα» σε περίπτωση κήλης («περὶ σπάσιμον ἀνθρώπου», «περὶ σπασμόν»).

▶ 16ος αι.

[...] *Ἄλλο (= περὶ σπάσιμον ἀνθρώπου): ἔπαρε τῆς βρουνέας τὸ ζουμὶ καὶ ἄς τὸ πίνει [...]*²²¹

▶ 18ος αι.

[...] *Περὶ σπασμόν νὰ πίνει τὸν ζουμόν τῆς βουρλέας (διάβαζε βρουνέα) τῆς ρίζας [...]*²²²

Ἐμμηνη ρύση (2 περιπτώσεις):

- Κατάποση μείγματος με «ζωμόν» δυόσμου και ελαιόλαδο («λάδι») σε περίπτωση γυναικολογικής αιμορραγίας.

▶ 16ος αι.

[...] *Εἰς γυναῖκα αἱμορροῦσα ἄς πίνει τὸν ζωμόν τοῦ ἡδυόσμου μετὰ ἐλαίου [...]*²²³

²¹⁹ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 95r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 100.

²²⁰ E.B.E. 3125, φ. 88r.

²²¹ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 95r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 100.

²²² E.B.E. 3125, φ. 88r.

▶ 19ος αι.

[...] *Περί αιμορραγίας γυναικός ηδύοσμον ζουμί με λάδι να πίνει [...]*²²⁴

- Κατάποση μείγματος με κοπανισμένο θρούμπι, μέλι και νερό για την αντιμετώπιση της αμηνόρροιας ή της αραιομηνόρροιας («περί έμμήνια γυναικῶν όπου δέν τρέχουν», «όταν σταθῶσιν τὰ μηναιᾶ τῆς γυναικός καὶ οὐδέν ὑπάγουν», «όταν εμποδίζονται τα εμμήνια»).

▶ 16ος αι.

[...] *Περί έμμήνια γυναικῶν όπου δέν τρέχουν έπαρε θρύμψη καὶ κοπάνισέ την καὶ βάλε την εἰς μέλι με νερόν καὶ δῶσ' τῆς γυναικός νὰ πεί καὶ ἀναπαύεται [...]*²²⁵

▶ 18ος αι.

[...] *Όταν σταθῶσιν τὰ μηναιᾶ τῆς γυναικός καὶ οὐδέν ὑπάγουν, νὰ πεί την θρύμψη μετὰ μέλιτος καὶ ὕδατος καὶ νὰ κινήσουν τὰ μηναιᾶ τῆς γυναικός ἢ ὡς τὰ συνήθεια καὶ ὠφελεῖται [...]*²²⁶

▶ 19ος αι.

[...] *Όταν εμποδίζονται τα εμμήνια και πονούν τα αρμῖα και νεφρά, θρύμψη πολλὰ κοπανισμένην, με μέλι και νερόν δος πειν [...]*²²⁷

Συνουσία (2 περιπτώσεις):

- Κατάποση σκευάσματος από πυρήνες από παλιούρι («παλιουρίου σπόρον», «παλιουρέας κουκούτσια»), που έχουν βράσει με κρασί, για την επίτευξη γονιμοποίησης - σύλληψης.

▶ 16ος αι.

[...] *Καὶ ἀπὸ παλιουρίου σπόρον βράσε με κρασί καλὸν καὶ δίδε της νὰ πίνει, εἶναι καὶ αὐτὸ πολλὰ καλὸν (= ὠφελεῖ νὰ ἐγκαστρωθεῖ) [...]*²²⁸

²²³ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρου* 4301], φ. 76ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 46.

²²⁴ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 157· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 152.

²²⁵ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρου* 4301], φ. 68γ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 24.

²²⁶ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 91γ.

²²⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 157· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 152.

²²⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρου* 4301], φ. 70γ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 28.

► 19ος αι.

[...] *Περί συλλήψεως παλιουρέας κουκούτσια βρασμένα με κρασί να πίνει η γυνή*
[...]²²⁹

- Κατάποση μείγματος με κρασί και κοπανισμένο πρασόσπορο για την επίτευξη γονιμοποίησης - σύλληψης. Προτείνεται επίσης η επάλειψη του πέους του συζύγου, πριν από τη συνουσία, με κοπριά αλεπούς ή μείγμα με χολή κοτόπουλου και ζάχαρη.

► 16ος αι.

[...] *Ἐτέρα ἐρμηνεία (= ὠφελεῖ νὰ ἐγκαστρωθεῖ): πράσο σπόρον νὰ κοπανίσει νὰ τὸν πίνει μὲ τὸ κρασί, καὶ αὐτὸ εἶναι πολλὰ καλὸν [...]*²³⁰

► 19ος αι.

[...] *Περί συλλήψεως [...] πρασόσπορον κοπανισμένον ὁμοίως (= να το βάνει εις νερόν και να πίνει η γυνή) με νερόν ή με κρασί, ο δε ανήρ, ὄρνιθος χολήν και ζάχαρην ενώσας, να αλείφει τον αυλόν προτού να συνευρεθεί, ὁμοίως και με της αλεπούς την κόπρον να αλείφει [...]*²³¹

Κύηση (1 περίπτωση):

- Κατάποση σκευάσματος από αψιθιά, που έχει βράσει με κρασί, για την επίτευξη τεχνητής διακοπής της κύησης (έκτρωσης) και την αφαίρεση του νεκρού κυήματος, όταν δηλαδή «αποθάνει το παιδί μέσα και δεν ημπορεί να γεννά».

► 16ος αι.

[...] *Περί γυναικὸς ὅπου θέλει νὰ ἀπορίξει τὸ παιδὶ ἔπαρε ἀψιθέα καὶ βράσε την καλὰ μὲ κρασί. Καὶ νερόν μὴ βάλεις. Καὶ ὡσὰν βράσει καλὰ, δῶσ' της τὸ ζουμὶ νὰ τὸ πιεῖ. Καὶ ρίχνει τὸ παιδὶ ἀποθαμένον [...]*²³²

► 19ος αι.

²²⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 158· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 153.

²³⁰ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 70r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 28.

²³¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 158· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 153.

²³² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 79r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 54.

[...] *Περὶ γυναικὸς ὁπού να αποθάνει το παιδί μέσα και δεν ημπορεὶ να γεννά ἔπαρε αμινθίαν και βράσε την καλά με κρασί και δος της να πίνει απ' εκείνο, και ευθύς ρίπτει το παιδί αποθαμμένον [...]*²³³

Γαλουχία (4 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση εμπλάστρου με πανί ή καταπλάσματος στο στήθος γυναίκας που θηλάζει για την αντιμετώπιση του πόνου και του οιδήματος (πρηξίματος) χρησιμοποιώντας κοπανισμένα καβούρια, κρασί, πίτουρα και αλάτι, που έχουν βράσει μαζί. Συνιστάται η εφαρμογή του καταπλάσματος 3 φορές την ημέρα για διάστημα 3 ημερών.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ γυναικὸς ὁπού πονεῖ τὸ βυζὶ της καὶ τρέχει τὸ γάλα ἔπαρε τσαγανούς (= καβούρια) καὶ τσάκισέ τους καὶ βάλε κρασί καὶ πίτουρα καὶ ἄλας καὶ βράσε τα. Καὶ ὡσὰν βράσουν, βάλε τα εἰς πανὶ καὶ θέσε τα εἰς τὸν τόπον [...]*²³⁴

▶ 18ος αι.

[...] *Περὶ πόνον βυζίου πίτερα καὶ ἄλας νὰ τὰ βράσεις μὲ καλὸ κρασί ἕως νὰ τριτωθεῖ, νὰ βάλεις ἀπάνω ἡμέρας γ' ἀπὸ τρεῖς φορές τὴν ἡμέρα καὶ ζεστὰ [...]*²³⁵

▶ 19ος αι.

[...] *Εἰς ὄγκωμα και φύσημα μαστοῦ κρασί και πίτυρον και ἄλας βράσον ομού και βάλε ἐπάνω μετὰ πανίου [...]*²³⁶

[...] *Το βυζὶ ὅταν πρησθεῖ βάλε κρασί και πίτουρα και ἄλας, βράσον εἰς τηγάνι και βάλε εἰς πανὶ και βάλε ἐπάνω [...]*²³⁷

- Επάλειψη του στήθους γυναίκας με κοπανισμένο δυόσμο για την ενίσχυση της γαλακτοφορίας και σε περίπτωση που το γάλα της «κρατηθεί» και η γυναίκα «σπαργανώσει» μετά τον τοκετό, δηλαδή το γάλα δεν διοχετεύεται με τον θηλασμό αλλά μένει στο μαστό ή εντοπίζονται φραγμένοι γαλακτοφόροι πόροι.

▶ 16ος αι.

²³³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 144· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 140.

²³⁴ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ορους 4301*], φ. 79r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 54.

²³⁵ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 87v.

²³⁶ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 131· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 129.

²³⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 134-135· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 132.

[...] *Εἰς γάλα γυναικός νὰ πάρεις ἡδύοσμον νὰ τὸν κοπανίσεις, νὰ τὸν βάλεις ἀπάνω εἰς τὰ βυζία της καὶ θέλει κάμνει γάλα [...]*²³⁸

[...] *Ὅταν ἐλευθερωθεῖ ἡ γυναῖκα καὶ σπαργανώσει, νὰ κοπανίσεις ἡδύοσμον καὶ νὰ τὸν θέσεις συνθρασμένον εἰς τὰ βυζία αὐτῆς ἀπάνω, ἀναπαύεται [...]*²³⁹

► 18ος αἰ.

[...] *Ἡ γυναῖκα ὅταν γεννήσει καὶ κρατηθεῖ τὸ γάλα της κοπάνισον δυόσμον, πάσσον εἰς τὰ βυζία της καὶ θέλει ἀχαμνίσει τὸ γάλα της [...]*²⁴⁰

► 19ος αἰ.

[...] *Ὅταν σπαργανώσει τὸ γάλα της γυναικός, ἤγουν σταθεῖ, ἔπαρε ἡδύοσμον, κοπάνισον καὶ βάλε ἐπάνω εἰς τὸ βυζί καὶ ἀχαμνίζει τὸ γάλα [...]*²⁴¹

- Επάλειψη του στήθους γυναίκας με κοπανισμένες σταφίδες σε περίπτωση που το γάλα της «κρατηθεί» και η γυναίκα «σπαργανώσει» μετά τον τοκετό, δηλαδή το γάλα δεν διοχετεύεται με τον θηλασμό αλλά μένει στο μαστό ή εντοπίζονται φραγμένοι γαλακτοφόροι πόροι. Συνιστάται η εφαρμογή της δρόγης πρωί και βράδυ για διάστημα 3 ημερών.

► 16ος αἰ.

[...] *Ὅταν ἐλευθερωθεῖ ἡ γυναῖκα καὶ σπαργανώσει, νὰ κοπανίσεις [...] θέσεις εἰς τὰ βυζία αὐτῆς ἀπάνω [...] τσακισμένες σταφίδες [...]*²⁴²

► 18ος αἰ.

[...] *Εἰς γάλα τυρωθὲν ἐν μαστοῖς σταφίδες γλυκὲς κοπάνισον, θέσον ἀπάνω εἰς τὸ βυζί ἡμέρες τρεῖς, ταχὺ καὶ βράδυ [...]*²⁴³

- Κατάποση αφειήματος από κοπανισμένο σπόρο ἀνηθου με ζάχαρη για την ενίσχυση της γαλακτοφορίας.

²³⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 70ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 30.

²³⁹ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 76ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 46.

²⁴⁰ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 83r.

²⁴¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 135· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 132.

²⁴² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 76ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνο υ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 46.

²⁴³ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 83v.

► 16ος αι.

[...] Άλλο (=εις γάλα γυναικός): να κοπανίσεις τὸν σπόρον τοῦ ἀνήθου, να τὸν βράσεις με τὸ νερὸν να τὸν πίνει, κάμνει γάλα [...] ²⁴⁴

► 19ος αι.

[...] Εἰς το ποιῆσαι η γυνή γάλα, ὅταν δεν ἔχει η γυνή γάλα, κοπάνισον ανθόσπορον και βράσε τον με νερόν και βάλε ζάχαρην μέσα και δος πιείν [...] ²⁴⁵

στ. Μυοσκελετικό σύστημα

Πόνος στα κόκκαλα (1 περίπτωση):

- Κατάποση ζεστού μείγματος με τριμμένο μοσχοκάρυδο και αποσταγμένο νερό («κάμε να ἐβγάλεις νερόν») από φύλλα κουμαριάς και από αψιθιά για την αντιμετώπιση του πόνου στα πλευρά ή σε άλλο σημείο («περὶ ἀνθρώπου ὅπου πονοῦν τὰ παγίδια του ἢ ἄλλο μέρος», «περὶ ἀνθρώπου ὅπου να ἔχει σφάκτη εἰς τὰ παγίδια ἢ εἰς τὴν σιδηροστίαν ἢ εἰς ἄλλο τόπον»). Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος πρωί και βράδυ.

► 16ος αι.

[...] Περὶ ἀνθρώπου ὅπου πονοῦν τὰ παγίδια του ἢ ἄλλο μέρος κάμε να ἐβγάλεις ἀπὸ τῆς κουμαρέας τὰ φύλλα νερόν, να γεμίσεις μίαν γαστέρα γυαλένια και ἀψιθία ἄλλη μία. Και ἀπὸ τὰ δύο νερὰ ἕνα ποτήριν και εἰς τὸ κάθε ποτήριν να βάλεις και δύο μοσχοκάρυδα κοπανικὰ και να ζεσταίνει τὸ νερὸ με τὸ μοσχοκάρυδο και να πίνει τὸ ταχὺ και τὸ βράδν και ὑγιαίνει [...] ²⁴⁶

► 17ος αι.

[...] Περὶ ἀνθρώπου ὅπου να ἔχει σφάκτη εἰς τὰ παγίδια ἢ εἰς τὴν σιδηροστίαν ἢ εἰς ἄλλο τόπον κάμε να ἐβγάλεις ἀπὸ τῆς κουμαρέας τὰ φύλλα νερόν να γεμίσεις γαστέρα να ἐβγάλεις <και ἀψιθία ἄλλη μία. Και> ἀπὸ τὰ δύο ἕνα ποτήρι και εἰς κάθε ποτήριον να βάλει ἕνα μοσχοκάρυδον και να πίνει τὸ ταχὺ και τὸ βράδν και ἰᾶται [...] ²⁴⁷

²⁴⁴ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 70ν· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 30.

²⁴⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 134· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 132.

²⁴⁶ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 80r-v· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 56-58.

²⁴⁷ Α.Π.Θ. 87, φ. 16r-v.

Πόνος ή οίδημα στα πόδια (4 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με ζεστά φύλλα καρυδιάς («καρέας») για την αντιμετώπιση του πόνου στα πόδια ή της «ποδαλγίας».

▶ 17ος αι.

[...] *Περὶ πόνων ποδίων τῆς καρέας φύλλα ζεστά θῆς ἄπάνω τούτου καὶ ὠφελεῖται*
[...]²⁴⁸

▶ 19ος αι.

[...] *Ἄλλο (= διὰ ποδαλγίαν): καρέας φύλλα ζεστά βάλε ἐπάνω εἰς τὸν τόπον, καὶ ὠφελεῖται* [...] ²⁴⁹

- Τοποθέτηση καταπλάσματος για την αντιμετώπιση του πόνου στα πόδια ή της «ποδαλγίας» αναμειγνύοντας φρέσκο γάλα γίδας, ψίχα ζεστού ψωμιού και κρόκο.

▶ 17ος αι.

[...] (Περὶ πόνων ποδίων) *ἀλλὰ καὶ γάλα νωπὸν τῆς γίδας καὶ ψωμίου τὴν ψίχαν ἀνακάτωσον με ὀλίγον κρόκον καὶ βάλε τα ἄπάνω εἰς τὸν πόνον καὶ θέλεις θαυμάσει εἰς τὴν ἰατρείαν ὅπου θέλει κάμει* [...] ²⁵⁰

▶ 19ος αι.

[...] *Ἄλλο (= διὰ ποδαλγίαν): ἔπαρε γάλα τῆς γίδας ζεστόν, καθὼς το αρμέξεις, καὶ ψίχαν ψωμίου ζεστού καὶ ὀλίγον σαφράνι, ἀνακάτωσέ τα καὶ βάλε ἐπάνω εἰς τὸν τόπον, καὶ θέλεις θαυμάσει τὴν ἐνέργειαν* [...] ²⁵¹

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με κοπανισμένους ζοχούς («ζοχία») για την αντιμετώπιση του πόνου ή του οιδήματος (πρηξίματος) στα πόδια ή στα δάκτυλα («ρευματισμένα δάκτυλα»).

▶ 16ος αι.

[...] (Περὶ πρίσμα ποδιῶν) *καὶ κοπάνισε καὶ ζοχία καὶ βάλε ἄπάνω καὶ ὑγιαίνει*
[...]²⁵²

²⁴⁸ Α.Π.Θ. 87, φ. 5r.

²⁴⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 143· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 139.

²⁵⁰ Α.Π.Θ. 87, φ. 5v.

²⁵¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 143· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 139.

²⁵² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 88v· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 80.

[...] *Περὶ ρευματισμένα δάκτυλα ἔπαρε ζοχία καθὼς εἶναι μὲ τὲς ρίζες καὶ βάλει ἀπάνω καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁵³

▶ 17ος αἰ.

[...] (Περὶ πόνων ποδίων) *ἀλλὰ καὶ ζοχία καθὼς εἶναι μὲ τὲς ρίζες πλύνε τα καὶ κοπάνισέ τα, βάλει τα ἀπάνω εἰς τὰ ποδάρια τρεῖς ἡμέρας καὶ ἀναπαύεται [...]*²⁵⁴

- Τοποθέτηση καταπλάσματος με χυλό κουκίων («κάμε τα φάβα», «κουκίων φάβας»), που ἔχουν βράσει με μέλι, για την αντιμετώπιση του οιδήματος (πρηξίματος) στα πόδια.

▶ 16ος αἰ.

[...] *Ἔτερον (= περὶ πρίσμα ποδιῶν): ἔπαρε κουκία καὶ κάμε τα φάβα καὶ βράσε τα μὲ μέλι καὶ κάμε το ἔμπλαστρον [...]*²⁵⁵

▶ 19ος αἰ.

[...] *Ομοίως (= εἰς πρήσμα ποδῶν), να τα πλύνεις συχνά με το κάτουρον καὶ κουκίων φάβας μετὰ μέλιτος καταπλασάτω [...]*²⁵⁶

Πόνος ἢ οἰδήμα στις υπόλοιπες αρθρώσεις (2 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος για την αντιμετώπιση του πόνου στα γόνατα χρησιμοποιώντας κονιορτοποιημένους (καβουρδισμένους καὶ κοπανισμένους) πυρήνες ἀπὸ καρπούς δάφνης («δαφνόκουκκα»), κρασί παλαιό καὶ ελαιόλαδο («ἔλαιον») που ἔχουν βράσει μαζί.

▶ 17ος αἰ.

[...] *Περὶ δὲ γονάτων πόνον κάψε δαφνόκουκκα καὶ κοπάνισε αὐτὰ ὡς ἄλευρον καὶ ἐνώσας μετὰ οἴνου παλαιοῦ καὶ ἐλαίου βράσον ὁμοῦ καὶ κατάπλασον τὰ γόνατα [...]*²⁵⁷

▶ 19ος αἰ.

²⁵³ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 95ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 100.

²⁵⁴ Α.Π.Θ. 87, φ. 5ν.

²⁵⁵ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 88ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 80.

²⁵⁶ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 138· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Γιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 135.

²⁵⁷ Α.Π.Θ. 87, φ. 6r-v.

[...] *Περὶ πόνου γονάτων και νεύρων κάψε δαφνόκουκκα και κοπάνισέ τα ως άλλευρον και, ενώσας μετά οίνου παλαιού και ελαίου, βράσον ομού και κατάπλασον [...]*²⁵⁸

- Παρασκευή μείγματος με ζοχό, κρασί και πιπέρι για την αντιμετώπιση του πόνου στα γόνατα ή του οιδήματος (πρηξίματος) στα χέρια και τα πόδια. Ο ζοχός βράζει αρχικά με το κρασί μέχρι να μείνει το 1/3 της αρχικής ποσότητας και στη συνέχεια προστίθενται κοπανισμένοι 3 κόκκοι πιπεριού.

▶ 17ος αι.

[...] (Περὶ γονάτων πόνου) *άλλα και ζοχόν αν βράσεις με κρασί εως να απομείνει το τρίτον και τότε κοπάνισον όλίγον πιπέρι τρία σπυρία και ας το πίνει ο ασθενής και υγιαίνει [...]*²⁵⁹

▶ 19ος αι.

[...] *Εἰς πρήσμα χειρών και ποδών βράσε ζοχόν με κρασί, εως ου να απομείνει τρίτον, και τότε κοπάνισον και τρία σπυρία πιπέρι και ας τα πίνει ο ασθενής [...]*²⁶⁰

ζ. Νευρικό σύστημα

Κεφαλαλγίες (3 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος στο βλέφαρο ή το κεφάλι για την αντιμετώπιση του πονοκεφάλου χρησιμοποιώντας κοπανισμένα αμπελόφυλλα.

▶ 16ος αι.

[...] *Περὶ ανθρώπου όπου τον πονεί το κεφάλι, εἶπαρε τα φύλλα του ἀμπελίου και κοπάνισον και βάλε άπάνω εἰς το βλέφαρον και υγιαίνει [...]*²⁶¹

▶ 18ος αι.

[...] *Εἰς πόνον κεφαλῆς τα φύλλα του ἀμπελίου κοπάνισον, θέσον άπάνω εἰς το βλέφαρον και ἰάται [...]*²⁶²

²⁵⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 128· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 126.

²⁵⁹ Α.Π.Θ. 87, φ. 6ν.

²⁶⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 138· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 135.

²⁶¹ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 81ν-82ρ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάγου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 62.

²⁶² Ε.Β.Ε. 3125, φ. 84τ.

[...] Ὅταν πονεῖ τοῦ ἀνθρώπου τὸ κεφάλι, τὰ φύλλα τοῦ ἀμπελίου κοπανίσας, θέσας εἰς τὸ κεφάλιν [...]²⁶³

- Επάλειψη των μαλλιών και του μετώπου, από τον έναν κρόταφο («μήλιγγαν») μέχρι τον άλλο, με σκεύασμα στο οποίο έχουν αναμειχθεί ελαιόλαδο («λάδι») και κονιοροτοποιημένος αποξηραμένος κισσός ή κοπανισμένα φρέσκα φύλλα κισσού για την αντιμετώπιση του πονοκεφάλου. Προτείνεται επίσης η επίδεση «ἀπὸ ἕναν μήλιγγα ἕως τὸν ἄλλον».

► 16ος αι.

[...] Ἄλλο (= περὶ ἀνθρώπου ὅπου τὸν πονεῖ τὸ κεφάλι): ἔπαρε κισσὸν ξηρὸν καὶ κοπάνισον καὶ κάμε τον ἀλεύρι καὶ βάλε καὶ λάδι καὶ ζύμωσε τον καὶ ἄλειψον τὰ μαλλία καὶ βάλε ἀπάνω εἰς τὸν μήλιγγαν νὰ ὑπάγει ἕως τὸν ἄλλον [...]²⁶⁴

► 18ος αι.

[...] Εἰς κεφαλόπονον λάβον τὰ φύλλα τοῦ κισσοῦ καὶ κοπάνισον αὐτὰ καλῶς καὶ ἀπόβρεζον εἰς ἔλαιον καὶ θαυμάσεις [...]²⁶⁵

[...] Εἰς πόνον κεφαλῆς κισσὸν ξήρανον ἢ καὶ χλωρὸν κοπανίσας ἀπόβρεχε εἰς ἔλαιον, ὀθονιόδι (= με μικρὸ λευκὸ καὶ λεπτὸ ὕφασμα) διηθήσας, χρίε τὸ μέτωπον καὶ τοὺς κροτάφους [...]²⁶⁶

[...] Περὶ πόνον κεφαλῆς κισσὸν ξηρὸν κοπάνισον καὶ βάλε εἰς τὸ ἔλαιον διὰ νὰ μὴ πέσει, ἄλειψέ το εἰς τὸ μανδύλιν, δέσε το ἐπάνω ἀπὸ ἕναν μήλιγγα ἕως τὸν ἄλλον καὶ ὠφελεῖ [...]²⁶⁷

- Τοποθέτηση ζεστού εμπλάστρου με στουπί στο κεφάλι για την αντιμετώπιση του πονοκεφάλου χρησιμοποιώντας βρασμένο ξίδι. Προτείνεται επίσης η επίδεση του κεφαλιού («τύλιζον τὴν κεφαλὴν»).

► 17ος αι.

[...] Περὶ πόνου κεφαλῆς βάλε ξίδι καὶ βράσε το καὶ βάλε μέσα στουπία καί, καθὼς εἶναι ζεστὰ τὰ στουπία, τύλιζον τὴν κεφαλὴν καὶ ὑγιαίνει [...]²⁶⁸

²⁶³ E.B.E. 3125, φ. 92r.

²⁶⁴ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ορους 4301*], φ. 82r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 62.

²⁶⁵ E.B.E. 3125, φ. 84r.

²⁶⁶ E.B.E. 3125, φ. 90r.

²⁶⁷ E.B.E. 3125, φ. 91r.

► 19ος αι.

[...] *Άλλο* (= εις πόνον κεφαλής): *βάλε ξίδι και βράσε το και βάλε μέσα στουπία να βράσουν και, καθώς είναι ζεστά, τύλιζον την κεφαλήν και υγιαίνει [...]*²⁶⁹

Εγκέφαλος (1 περίπτωση):

- Κατάποση σκευάσματος από ρίγανη, που έχει βράσει με κρασί και νερό, για την αμβλύνοια («ἀλάθητον ποιεῖ τὸν νοῦν», «περὶ τοῦ εἶναι ὁ νους τοῦ ἀνθρώπου σεσωρευμένος»). Συνιστάται η χορήγηση του σκευάσματος κατά τη νέα σελήνη.

► 16ος αι.

[...] *Άλάθητον ποιεῖ τὸν νοῦν μεθ' ὕδατος καὶ οἴνου ὀριγάνη βρασμένη καὶ κατὰ γένναν τῆς σελήνης πινομένη [...]*²⁷⁰

► 19ος αι.

[...] *Περὶ τοῦ εἶναι ὁ νους τοῦ ἀνθρώπου σεσωρευμένος ἔπαρε ὀρίγανον καὶ βράσε με νερόν καὶ κρασί καὶ ας πίνει κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ φεγγαρίου [...]*²⁷¹

η. Αισθητήρια ὄργανα

Αφτιά (5 περιπτώσεις):

- Ενστάλαξη μέσα στο αφτί «ζουμιού» από κοπανισμένο πράσο σε περίπτωση βαρηκοΐας και πόνου ή αιμορραγίας από το αφτί. Συνιστάται η εφαρμογή της δρόγης πρωί και βράδυ για 3 ημέρες.

► 16ος αι.

[...] *Άλλο* (= περὶ ὁποῦ δὲν ἀκούει ὁ ἄνθρωπος καὶ τοῦ πονοῦν καὶ τὰ ἄφτία του): *ἔπαρε πράσο καὶ κοπάνισε καὶ στάζε τὸ ζουμί μέσα εἰς τὸ ἄφτι τρεῖς ταχινὲς καὶ τρεῖς βραδινὲς [...]*²⁷²

► 17ος αι.

²⁶⁸ Α.Π.Θ. 87, φ. 2γ.

²⁶⁹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 128· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 126.

²⁷⁰ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 77γ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 48.

²⁷¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 141· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 138.

²⁷² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 89γ· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 80.

[...] *Περὶ ὅταν τρέχει αἷμα ἀπὸ τὸ ὠτίον ἔπαρε πρᾶσον καὶ κοπανισέ το καλὰ καὶ νὰ στάξεις τὸ ζουμί του τρεῖς ταχινές καὶ τρεῖς βραδυνές μέσα εἰς τὸ ὠτίον [...]*²⁷³

▶ 19ος αἰ.

[...] *Ὅταν τρέχει αἷμα ἀπὸ τα αφτία, ἔπαρε πρᾶσον καὶ στούμπισέ το καλὰ καὶ να στάξεις το ζουμί του τρεῖς ταχινές καὶ τρεῖς βραδινές μέσα εἰς το αφτίον [...]*²⁷⁴

- Επάλειψη του αφτιού με ζεστό σκεύασμα στο οποίο ἔχουν αναμειχθεῖ «καλὸν κρασί» καὶ «λάσπη καλοῦ κρασίου» ἢ ενστάλαξη του ἐν λόγῳ μείγματος μέσα στο αφτί σε περίπτωση βαρηκοΐας καὶ πόνου ἢ αιμορραγίας ἀπὸ το αφτί. Προτείνεται ἐπίσης ἡ κατάποση «λάσπης καλοῦ κρασιοῦ».

▶ 16ος αἰ.

[...] (Περὶ ὅπου δὲν ἀκούει ὁ ἄνθρωπος καὶ τοῦ πονοῦν καὶ τὰ ἀφτία του) *λάσπη καλοῦ κρασιοῦ νὰ πῖει καὶ νὰ ἀνακατώσεις μὲ καλὸν κρασί καὶ νὰ βάλεις ἀπάνω εἰς τὸ ἀφτί καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁷⁵

▶ 17ος αἰ.

[...] *Ἐτερον (=περὶ ὅταν τρέχει αἷμα ἀπὸ τὸ ὠτίον): καλοῦ κρασίου λάσπην νὰ τὴν ἀνακατώσεις μὲ καλὸν κρασί καὶ νὰ τὴν ζεστάνεις νὰ τὴν ρίζεις εἰς τὸ ἀφτί, ὑγιαίνει [...]*²⁷⁶

▶ 19ος αἰ.

[...] *Ὅταν τρέχει αἷμα ἀπὸ τα αφτία [...] καλοῦ κρασίου λάσπην να τὴν ἀνακατώσεις με καλὸν κρασί καὶ να τὴν ζεστάνεις καὶ να τὴν τρίψεις μέσα εἰς το αφτίον, καὶ υγιαίνει [...]*²⁷⁷

- Ενστάλαξη μέσα στο αφτί ζεστοῦ μείγματος με λάδι καρυδιάς («καρυδίου λάδι», «καρυδόλαιον», «καρυόλαδον»), αμυγδαλέλαιο καὶ «ζουμί» κρεμμυδιοῦ σε περίπτωση βαρηκοΐας καὶ πόνου στο αφτί.

▶ 16ος αἰ.

²⁷³ Α.Π.Θ. 87, φ. 1r.

²⁷⁴ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἱατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 138.

²⁷⁵ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Ἁγίου Ὁρους 4301*], φ. 89r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 80.

²⁷⁶ Α.Π.Θ. 87, φ. 1r.

²⁷⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἱατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 138.

[...] *Περὶ ὅπου δὲν ἀκούει ὁ ἄνθρωπος καὶ τοῦ πονοῦν καὶ τὰ ἀφτία του ἔπαρε καρυδίου λάδι καὶ ἀμύγδαλον (διάβαζε ἀμυγδάλου ἢ συνεκδοχικά ἀμυγδαλέλαιον) καὶ ἀνακάτωσέ τα καὶ βάλε καὶ κρεμμυδίου ζουμί καὶ ἄς ζεσταθοῦν ὀλίγον καὶ ρίξε εἰς τὸ ἀφτί μίαν καὶ δύο καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁷⁸

▶ 17ος αἰ.

[...] *Περὶ ὅταν πονεῖ μέσα τὸ ὠτίον τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν ἀκούει ἔπαρε καρυδόλαιον καὶ ἀμυγδαλόλαιον καὶ σμίξε τα καὶ βάλε τα εἰς τὴν φωτίαν νὰ ζεσταθοῦν ὀλίγον καὶ ρίξε τα μέσα εἰς τὸ ἀφτί καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁷⁹

▶ 19ος αἰ.

[...] *Ἄλλο (= εἰς πόνον αφτίων): ἔπαρε καρυόλαδον καὶ ἀμυγδαλόλαδον καὶ σμίξε τα καὶ βάλε τα εἰς τὴν φωτίαν νὰ ζεσταθοῦν ὀλίγον καὶ χύσε τα μέσα εἰς τὸ ἀφτίον, καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁸⁰

- Ενστάλαξη μέσα στο αφτί ζεστού «ζουμιού» από κρεμμύδι σε περίπτωση βαρηκοΐας και πόνου στο αφτί.

▶ 18ος αἰ.

[...] *Περὶ κούφωσιν καὶ πόνον ὠτίου κρομμυδίου ζουμὸν πύρωσον ὅσον νὰ τὸ δέχεται, στάξον μέσα ὀλίγον καὶ ἰᾶται [...]*²⁸¹

▶ 19ος αἰ.

[...] *Ἄλλο (= εἰς πόνον αφτίων): κρομμυδίου ζουμί βάλε εἰς τὴν φωτίαν νὰ ζεσταθεῖ ὀλίγον καὶ βάλε το μέσα εἰς τὸ ἀφτί, καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁸²

- Ενστάλαξη μέσα στο αφτί ζεστού «ζουμιού» από κοπανισμένα φύλλα κάππαρης για την αντιμετώπιση του πόνου στο αφτί και για την αποβολή των παρασιτικών σκουληκών («πέφτουν τὰ σκουλήκια»).

▶ 16ος αἰ.

²⁷⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 88v-89r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνοου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 80.

²⁷⁹ Α.Π.Θ. 87, φ. 1r.

²⁸⁰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 138.

²⁸¹ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 83r.

²⁸² Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 138.

[...] *Περὶ πόνον ἀφτίου καὶ ὅταν τρέχει ἔπαρε τὰ φύλλα τῆς κάππαρης καὶ κοπάνισέ τα καὶ στύψε τα καὶ ἔβγαλε τὸ ζουμί τους καὶ ζέστανέ το ὀλίγον καὶ ρίξε εἰς τὸ ἀφτί καὶ πέφτουν τὰ σκουλήκια καὶ ὑγιαίνει [...]*²⁸³

► 17ος αἰ.

[...] *Περὶ ὅταν ἔχει τὸ ἀφτί σκώληκας κοπάνισε τὰ φύλλα τῆς κάππαρης καὶ στύψε τα, ἔβγαλε τὸ ζουμί καὶ ζέστανέ το ὀλίγον καὶ ρίξε το εἰς τὸ ἀφτί καὶ παρευθὺς πέφτουν τὰ σκωλήκια [...]*²⁸⁴

Μάτια (3 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος στα μάτια για την αντιμετώπιση του πόνου και της ερυθρότητας στα μάτια («εἰς πόνον ὀφθαλμῶν», «περὶ ὀμματίων ὅπου γίνονται κόκκινα») χρησιμοποιώντας κοπανισμένο ζοχό. Για τη σύνθλιψη της δρόγης συνιστάται η χρήση δύο πετρών («δύο πέτρες ἴσες καὶ καθαρὲς καὶ πλύνε τες καὶ βάλε ἀπάνω τὰ ζοχία καὶ στούμισέ τα μὲ τὲς πέτρες ἐκεῖνες»). Προτείνεται επιπλέον ο ασθενής να προφυλάσσεται ἀπὸ τὸν ἥλιο, τὸν ἀνεμο, τὴ σκόνη καὶ τὸν καπνὸ καὶ νὰ ἀκολουθεῖ συγκεκριμένο πρόγραμμα διατροφῆς ἀποφεύγοντας ἀλμυρὲς τροφές («ἀρμυρόν») καθὼς καὶ τὸ κρασί.

► 16ος αἰ.

[...] *Ἄλλο (= περὶ ὀμματίων ὅπου γίνονται κόκκινα): ἔπαρε ζοχία καὶ πλύνε τα καλὰ καθὼς τὰ ἐβγάτσα, ἤγουν τὰ φύλλα. Καὶ ἔπαρε δύο πέτρες ἴσες καὶ καθαρὲς καὶ πλύνε τες καὶ βάλε ἀπάνω τὰ ζοχία καὶ στούμισέ τα μὲ τὲς πέτρες ἐκεῖνες καὶ βάλε ἀπάνω εἰς τὰ μάτια πολλὰς φορὲς καὶ θέλεις θαυμάσει τὴν ἰατρείαν ὅπου θέλει κάμει. Καὶ νὰ φυλάγῃ ἀπὸ τὰ ἄνωθεν ὅπου εἴπαμεν νὰ τρώγῃς (= κρασί νὰ μὴν πίνει, οὔτε ἀρμυρόν φαγί, οὔτε εἰς ἥλιον νὰ περπατήσῃ, οὔτε εἰς ἀνεμον, μῆτε εἰς κονιορτόν, μῆτε εἰς καπνόν) [...]*²⁸⁵

► 18ος αἰ.

²⁸³ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 89r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μά ν ο υ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 80.

²⁸⁴ Α.Π.Θ. 87, φ. 1v.

²⁸⁵ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 82v-83r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μά ν ο υ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 64.

[...] *Εἰς πόνον ὀφθαλμῶν ἔπαρον ζόχον, πλύνον καλά, κοπάνισον εἰς πέτραν με πέτραν καὶ θέσον ἀπάνω ἔτζι πολλὰς φορὰς καὶ ἰδεῖς καὶ θαυμάσεις τοῦ ζόχου τὴν ἰατρείαν. Πρόσεχε ἀπὸ φαγία βλαβερὰ καὶ ἰᾶται [...]*²⁸⁶

- Επάλειψη των ματιῶν με αποσταγμένο νερό μάραθου («του μαράθου το νερόν, εκείνο οπού εβγάζουν ἰατροί εἰς τὴν φωτίαν ὡσάν ρακὴν καὶ ὡσάν ροδόσταμον») για τὴν αντιμετώπιση τῆς ερυθρότητας. Συνιστάται ἡ εφαρμογὴ του το βράδυ πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκλιση ἀλλὰ καὶ το πρωί. Προτείνεται ἐπιπλέον ὁ ασθενὴς νὰ προφυλάσσεται ἀπὸ τὸν ἥλιο, τὸν ἀνεμο, τὴ σκὴν καὶ τὸν καπνὸ καὶ νὰ ἀκολουθεῖ συγκεκριμένο πρόγραμμα διατροφῆς ἀποφεύγοντας ἀλμυρὲς τροφές («ἀρμυρόν») καθὼς καὶ τὸ κρασί.

► 16ος αἰ.

[...] *Ἄλλο (= περὶ ὀμματίων ὅπου γίνονται κόκκινα): ἔπαρε τοῦ μαράθου τὸ νερόν ὅπου ἐβγάζουν οἱ ἰατροί εἰς τὴν φωτίαν ὡσάν ροδόσταμον καί, ὅταν θέλεις νὰ κοιμηθεῖς νὰ ἀλείφεις τὰ μάτια πολλὰς φορὰς καὶ θέλεις θαυμάσει. Καὶ νὰ φυλάγῃς ἀπὸ τὰ ἄνωθεν (= κρασί νὰ μὴν πίνει, οὔτε ἀρμυρόν φαγί, οὔτε εἰς ἥλιον νὰ περπατήσῃ, οὔτε εἰς ἀνεμον, μήτε εἰς κονιορτόν, μήτε εἰς καπνόν) [...]*²⁸⁷

► 19ος αἰ.

[...] *Ὅταν γίνονται κόκκινα τὰ μάτια, ἔπαρε τοῦ μαράθου τὸ νερόν, ἐκεῖνο οπού εβγάζουν ἰατροί εἰς τὴν φωτίαν ὡσάν ρακὴν καὶ ὡσάν ροδόσταμον, καὶ ὅταν θέλει πλαγιάσει νὰ κοιμηθεῖ, νὰ ἀλείφῃ τὰ μάτια του, ὁμοίως καὶ τὸ ταχινόν καὶ τὴν ἡμέραν, καὶ υγιαίνει [...]*²⁸⁸

- Τοποθέτηση καταπλάσματος στο μέτωπο για τὴν αντιμετώπιση τῆς δακρύρροιας χρησιμοποιώντας ρεβίθια κοπανισμένα σε μορφή σκόνῃς, ροδόσταγμα καὶ «ζουμί» ἢ ἀφέψημα μαραθόριζας («μαλαθρόνερρον»). Προτείνεται ἐπίσης ὁ ασθενὴς νὰ μὴν λούζεται, νὰ προφυλάσσεται ἀπὸ τὸν ἥλιο, τὸν ἀνεμο καὶ τὸν καπνὸ καὶ νὰ ἀποφεύγει τὸ κρασί καθὼς καὶ θερμὲς τροφές, ὅπως τὸ κρεμμύδι, τὸ πράσο καὶ τὸ σκόρδο.

► 16ος αἰ.

²⁸⁶ E.B.E. 3125, φ. 83r.

²⁸⁷ M. Ἰβήρων 181 [= *Ἀγίου Ὁρους 4301*], φ. 83r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 64.

²⁸⁸ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 142· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 138.

[...] *Περὶ ὅπου ἔχει δάκρυ νὰ τὸ στήσει ἔπαρε ρεβύθια καὶ κοπάνισέ τα καὶ κάμε τα ἀλεύρι καὶ βάλε ροδόσταμον καὶ μαραθόριζα καὶ ἔβγαλε τὸ ζουμί καὶ κάμε τὸ ἔμπλαστρον καὶ βάλε το εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ἀνθρώπου [...]*²⁸⁹

► 18ος αἰ.

[...] *Εἰς τρέξιν δακρύων ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς κοπάνισον ρεβίνθια σὰν ἀλεύρι, ἔνωσον μὲ ροδόσταμαν καὶ μαλαθρόζουμον, θέσον εἰς τὸ μέτωπον καὶ ἰᾶται [...]*
*Περὶ ὀφθαλμῶν τῶν ρέουν δάκρυα κρασί μὴ πίνει, θερμὰ μὴ ἐσθίειν, οἶον κρομμύδια, πράσα, σκόρδα καὶ τὰ λοιπὰ, μηδὲν λούεται, μήτε ὁ ἥλιος νὰ τὸν κρούει, μήτε καπνός, μήτε ἄνεμος [...]*²⁹⁰

► 19ος αἰ.

[...] *Εἰς αὐτὸν ὀπού δακρύουν τα μάτια του κοπάνισον με ρεβίθια ὡσάν ἀλεύρι, εἶτα βάλε ροδόσταμα καὶ μαλαθρόνερον καὶ βάλε το εἰς τὸ μέτωπον καὶ στέκουν τα δάκρυα [...]*²⁹¹

Δερματοπάθειες (1 περίπτωση):

- Παρασκευή αλοιφῆς (κηραλοιφῆς) για την «ψώρα» αναμειγνύοντας θειάφι, πιπέρι, «μαστίχι», κερί («ἀγιοκέρι», «αγιοκηρί»), ελαιόλαδο («λάδι»), φύλλα δάφνης, χυμό λεμονιού, ορυκτό ἀλάτι ἀπὸ τὴ Βλαχία («ἄλας βλάχικον») καὶ στάχτη κοσκινισμένη. Δεν καταγράφεται, ἀλλὰ ἐννοεῖται ὅτι ἀρχικὰ οἱ στερεές δρόγες κονιορτοποιοῦνται (συνθλίβονται καὶ κοσκινίζονται), ἀκολουθῶς θερμαίνονται μαζί με τὰ υπόλοιπα υλικά μέχρι νὰ λιώσουν, ἐνῶ τὸ μείγμα ἀναδεύεται συνεχῶς μέχρι νὰ ὁμογενοποιηθεῖ καὶ σταδιακὰ νὰ πῆξει καθὼς ψύχεται. Προτείνεται ὁ ἀσθενής νὰ παραμένει ζεστός κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σκευάσματος, κοντὰ σε κάποια πηγὴ θερμότητας, καὶ νὰ ἀκολουθεῖ συγκεκριμένο πρόγραμμα διατροφῆς ἀποφεύγοντας ἀλμυρές τροφές.

► 16ος αἰ.

[...] *Περὶ ψώρας ἔπαρε τειάφι καὶ πιπέρι καὶ μαστίχι καὶ ἀγιοκέρι καὶ λάδι καὶ δαφνόφυλλα καὶ λεμονόζουμον καὶ ἄλας βλάχικον καὶ στάκτη κοσκινισμένη καὶ*

²⁸⁹ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 90ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 86.

²⁹⁰ E.B.E. 3125, φ. 91r.

²⁹¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 154· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἱατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 150.

κοπάνισέ τα ὄλα μαζί καὶ κάμε ἀλοιφή. Καὶ ἂς καθίσει εἰς τὴν φωτιάν κοντὰ νὰ ζέεται καὶ νὰ ἀλείφεται. Καὶ ἀρμυρὰ μὴν τρώγει καὶ ὑγιαίνει [...]²⁹²

► 19ος αἰ.

[...] *Εἰς ἄνθρωπον ἔχοντα ψώραν λάβε θειάφι καὶ πιπέρι καὶ μαστίχην καὶ αἰοκηρί καὶ λάδι καὶ δάφνην φύλλα καὶ λεμονόζωμον καὶ ἄλας βλάχικον καὶ στάκτην κοσκινισμένην καὶ κοπάνισον ὄλα ομοῦ, κάμε ἀλοιφήν, καὶ εἰς τὴν φωτιάν ας ἀλειφθεῖ καὶ νὰ μὴ τρώγει ἀλμυρὰ [...]*²⁹³

Πληγές (3 περιπτώσεις):

- Τοποθέτηση καταπλάσματος σε πληγή ἀπὸ αἰχμηρὸ ἀντικείμενο ἀναμειγνύοντας μολόχα, ψίχα ψωμίου καὶ χοιρινὸ λίπος ἢ λίπος προβάτου. Επισημαίνεται μάλιστα ὅτι με τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σκευάσματος στὴν πάσχουσα περιοχὴ «ἐξέρχεται ὄ,τι καὶ εἶναι μέσα».

► 16ος αἰ.

[...] *Περὶ πόνον ὁποῦ ἔχει πληγὴν ἔπαρε μολόχα καὶ ἀζούγγι πρόβειον ἢ χοίριον καὶ ψίχα ψωμίου καὶ ἀνακάτωσέ τα καλὰ καὶ βάλε ἀπάνω καὶ ἐξέρχεται ὄ,τι καὶ εἶναι μέσα [...]*²⁹⁴

► 17ος αἰ.

[...] *Ἔτερον (= εἰς τομὴν ξίφους καὶ πᾶσα -διάβαζε πᾶν- κόψιμον): βράσον μολόχαν καὶ πρόβειον ἀζούγγι ἢ χοίρειον καὶ ἔνωσον καὶ θές ἀπάνω [...]*²⁹⁵

- Πλύση πληγῆς σε περίπτωση φαγέδαινας («φάγουσας») με σκευάσμα ἀπὸ φλούδες ξινοῦ ροδιοῦ που ἔχουν βράσει με κρασί. Για τὸ πλύσιμο τῆς πληγῆς χρησιμοποιούνται φτερά («πλύνε τὴν πληγὴν καλὰ με πτερὰ»).

► 16ος αἰ.

[...] *Ἀλοιφή εἰς φάγουσαν [...]* ἔχε βρασμένα φλούδια ὀξινοῦ ροδιοῦ με καλὸν κρασί ἄδολον καὶ πλύνε τὴν πληγὴν καλὰ με πτερὰ καὶ ὕστερα βάνε τὴν ἀλοιφήν με πανία ἀπάνω καὶ οὕτως ἰᾶται [...]²⁹⁶

²⁹² Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αἰγίου Ὄρους 4301*], φ. 94ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 98.

²⁹³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 141· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνιάς, *Ἱατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 137.

²⁹⁴ Μ. Ἰβήρων 181 [= *Αἰγίου Ὄρους 4301*], φ. 93γ· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 92.

²⁹⁵ Α.Π.Θ. 87, φ. 4ν.

► 18ος αι.

[...] *Εἰς φάγουσαν, εἰς φάγουσαν δόκιμον τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἀψευδῆς* (διάβαζε ἀψευδῆς), *ρόδου ξινοῦ φλούδα βράσον μετὰ οἴνου καὶ πλύνε πρῶτον μετὸ φτερόν τὴν φάγουσαν καὶ τότε νὰ βάλεις τὴν ἀλοιφή ἀπάνω [...]*²⁹⁷

- Επάλειψης πληγῆς σε περίπτωση φαγέδαινας («φάγουσας») με σκεύασμα (αλοιφή) στο οποίο ἔχουν αναμειχθεῖ κονιορτοποιημένο (κοπανισμένο και κοσκινισμένο) αλεύρι ἀπὸ ρόβι («ροβάλευρον»), κριθάλευρο, στυπτηρία [ορυκτὸ ἔνυδρο μικτὸ θεικὸ ἄλας τοῦ καλίου και τοῦ αργιλίου με χημικὸ τύπο $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$], σμύρνα, κρόκος, ασβέστης, «ἀρσενίκι» ἢ «χρίσμα» και μέλι που ἔχει θερμανθεῖ και ἔχει λιώσει («εξαφρισμένον») και ενδεχομένως επίδεση τῆς πάσχουσας περιοχῆς («βάνε τὴν ἀλοιφήν μετὰ πανία ἀπάνω»). Για τὴν παρασκευὴ τῆς αλοιφῆς τα στερεὰ υλικά κονιορτοποιούνται και ενσωματώνονται σε μορφή σκόνης. Συνιστάται ἡ εφαρμογὴ τοῦ σκευάσματος 2 φορές τὴν ἡμέρα.

► 16ος αι.

[...] *Ἀλοιφή εἰς φάγουσαν: ἔπαρε ροβάλευρον κοσκινισμένον δράμια δ', κριθάλευρον δράμια δ', στίψη δράμια δ', σμύρνα δράμια β', κρόκον δράμια β', ἀσβέστη δράμια β', ἀρσενίκι δράμια β' καὶ τρίψε αὐτὰ χωριστὰ πᾶσα ἓνα καὶ κοσκίνισον αὐτὰ. Ἐἶτα ζύγισον καὶ βάλε αὐτὰ ὅλα εἰς ἓνα μισοῦρι καὶ βάλε μέλι ἐξαφρισμένον καὶ ζύμωσον καὶ ποιήσον ἀλοιφή [...]* καὶ ὕστερα βάνε τὴν ἀλοιφήν μετὰ πανία ἀπάνω καὶ οὕτως ἰᾶται [...]

► 18ος αι.

[...] *Εἰς φάγουσαν, εἰς φάγουσαν δόκιμον τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἀψευδῆς* (διάβαζε ἀψευδῆς) [...] καὶ τότε νὰ βάλεις τὴν ἀλοιφή ἀπάνω δύο φορές τὴν ἡμέρα. Καὶ ἡ σκευασία τῆς ἀλοιφῆς αὕτη: ροβάλευρον κοσκίνισον μετὰ σίτα ψιλὴ καὶ ζύγιασε δράμια δ', ὁμοίως καὶ κριθάλευρον, ὁμοίως καὶ στίψη, ἴ[σα τ]ὸ καθέν, καὶ κρόκον καὶ ἀσβέστην καὶ σμύρνα καὶ χρίσμα ἀπὸ δύο δράμια τὸ καθέν καὶ ἔνωσον ὁμοῦ εἰς ἓνα μισοῦρι καὶ βάλε μέλι νὰ βράσει καθαρὸ καὶ νὰ τὸ ζαφρίσεις καὶ ἀφῆσ' το νὰ

²⁹⁶ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 72ν-73γ· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 36.

²⁹⁷ E.B.E. 3125, φ. 84γ.

²⁹⁸ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Ὁρους 4301*], φ. 72ν-73γ· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινὴ Μάνοῦ, *Γιατροσόφια... ὁ.π.*, σ. 36.

κρυώσει, τὰ δὲ βότανα ἐκεῖνα ζύμωσον με ταῦτο τὸ μέλι καὶ γίνεται ἀλοιφή καὶ ἰά-
τρευε τὸν νοσοῦντα [...]²⁹⁹

Εγκαύματα (1 περίπτωση):

- Επάλειψη εγκαύματος «ἀπό μολύβι» ἢ ἀπὸ φωτιά με σκεύασμα (αλοιφή) στο οποίο ἔχουν αναμειχθεῖ «ἄβρεχος» ασβέστης καὶ ελαιόλαδο («λάδι»).

▶ 16ος αἰ.

[...] *Περὶ ὅπου καεῖ ἀπὸ μολύβι ἔπαρε ἀσβέστην ἄβρεχον καὶ λάδι καὶ ἀνακάτωσέ
τα καὶ κάμε ἀλοιφή καὶ ἃς ἀλείφεται καὶ ὑγιαίνει [...]*³⁰⁰

▶ 19ος αἰ.

[...] *Εἰς κάψιμον ἀπὸ φωτίαν ἢ ἀπὸ μολύβι ἔπαρε ἀσβέστην ἄβραχον καὶ λάδι καὶ
βάνε τα ἐπάνω πολλάκις, καὶ υγιαίνει [...]*³⁰¹

Μαλλιά (1 περίπτωση):

- Επάλειψη του κεφαλιού, στα μαλλιά καὶ στα γένια, με σκεύασμα στο οποίο ἔχουν
αναμειχθεῖ κοπανισμένη ρίζα κρίνου καὶ ξίδι γιὰ τὴν καταπολέμηση καὶ ἐξάλειψη
τῆς πιτυρίδας («ἄλειφε τὰ γένια ἢ τὴν κεφαλὴν καὶ καθαρίζουν»).

▶ 16ος αἰ.

[...] *Περὶ πιτυρίδας ἔπαρε κρίνου ρίζα καὶ κοπάνισέ τὴν καὶ βάλε ξίδι καὶ ἄλειφε τὰ
γένια ἢ τὴν κεφαλὴν καὶ καθαρίζουν [...]*³⁰²

▶ 18ος αἰ.

[...] *Περὶ πιτυρίδος κρίνου ρίζαν κοπάνισον, ἔνωσον μετὰ ὄξους, ἄλειψον τὴν κε-
φαλὴν αὐτοῦ καὶ ἰᾶται [...]*³⁰³

Πρόσωπο (1 περίπτωση):

²⁹⁹ E.B.E. 3125, φ. 84r.

³⁰⁰ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 92r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσό-
φια... ὁ.π.*, σ. 90.

³⁰¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 134· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Γιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 131.

³⁰² Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 95v· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, *Γιατροσό-
φια... ὁ.π.*, σ. 102.

³⁰³ E.B.E. 3125, φ. 86v.

- Επάλειψη των ξηρών και σκασμένων χειλιών με σκεύασμα (αλοιφή) στο οποίο έχουν αναμειχθεί κοπανισμένα κηκίδια του πουρναριού, «μαστίχι», «ρετσίνι», «δάκρυον» κερασιάς και λίπος χήνας.

▶ 16ος αι.

[...] *Όταν σχισθοῦν τὰ χεῖλη μαστίχι καὶ κηκίδια καὶ ρετσίνι καὶ τῆς κερασίας τὸ δάκρυον καὶ τῆς χήνας ἀζύγγι ἔπαρε καὶ κοπάνισέ τα καὶ ἄλειφε τὰ χεῖλη [...]*³⁰⁴

▶ 19ος αι.

[...] *Περί ὅταν σχισθοῦν τα χεῖλη λάβε μαστίχην, κηκίδια καὶ ρετσίνι καὶ τῆς κερασίας τὸ δάκρυον καὶ τῆς χήνας ζίγγι καὶ κοπάνισον ομοῦ, κάμε αλοιφήν καὶ ἄλειφε τα χεῖλη τα σχισμένα [...]*³⁰⁵

Στους 4 παραπάνω κώδικες εντοπίζονται συνολικά 70 περιπτώσεις ιατροσοφικών συνταγών που εμφανίζουν κάποιου είδους διαχρονικότητα κατά τους αιώνες της Τουρκοκρατίας, επαναλαμβάνονται δηλαδή σε *Ιατροσόφια* διαφορετικής εποχής από τη μεταβυζαντινή μέχρι τη νεότερη περίοδο. Ορισμένες από αυτές όπως, για παράδειγμα, η συνταγή που προτείνει την κατάποση αφεψήματος από κοπανισμένο σπόρο άνηθου με ζάχαρη για την ενίσχυση της γαλακτοφορίας ή εκείνη με την οποία συνιστάται η επάλειψη των ξηρών και σκασμένων χειλιών με σκεύασμα (αλοιφή) στο οποίο έχουν αναμειχθεί κοπανισμένα κηκίδια του πουρναριού, μαστίχι, ρετσίνι, «δάκρυον» κερασιάς και λίπος χήνας καταγράφονται στον κώδικα 181 της Μονής Ιβήρων [= Αγίου Όρους 4301],³⁰⁶ ο οποίος χρονολογείται από τον 16ο αιώνα, όμως απαντούν και τον 19ο αιώνα στον κώδικα IV.35 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ιασίου.³⁰⁷ Η παραπάνω συνταγή για τα χεῖλη επισημαίνεται και σε ηπειρωτικό *Ιατρο-*

³⁰⁴ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 97r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάγου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 104.

³⁰⁵ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 140· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 137.

³⁰⁶ Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Όρους 4301], φ. 70v και 97r· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάγου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 30 και 104 αντίστοιχα ([...] *Άλλο (=εις γάλα γυναικός): να κοπανίσεις τὸν σπόρον τοῦ ἀνήθου, να τὸν βράσεις με τὸ νερόν να τὸν πίνει, κάμνει γάλα [...]* *Όταν σχισθοῦν τὰ χεῖλη μαστίχι καὶ κηκίδια καὶ ρετσίνι καὶ τῆς κερασίας τὸ δάκρυον καὶ τῆς χήνας ἀζύγγι ἔπαρε καὶ κοπάνισέ τα καὶ ἄλειφε τὰ χεῖλη [...]*).

³⁰⁷ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 134 και 140· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 132 και 137 αντίστοιχα ([...] *Εἰς τὸ ποιῆσαι ἡ γυνὴ γάλα, ὅταν δὲν ἔχει ἡ γυνὴ γάλα, κοπάνισον ἀνθόσπορον καὶ βράσε τον με νερόν καὶ βάλε ζάχαρην μέσα καὶ δὸς πιεῖν [...]* *Περί ὅταν σχισθοῦν τα χεῖλη λάβε μα-*

σόφιον του 19ου αιώνα.³⁰⁸ Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση συνταγής για την αντιμετώπιση της ουρολιθίασης με κύριο συστατικό τα κονιορτοποιημένα μάτια καραβίδας που χορηγούνταν αναμειγμένα με κρασί ή νερό. Η εν λόγω συνταγή εντοπίζεται, με μικρές παραλλαγές, σε χειρόγραφα του 16ου,³⁰⁹ του 17ου,³¹⁰ του 18ου³¹¹ και του 19ου αιώνα.³¹² Επομένως, τεκμαίρεται εύλογα ότι τέτοιου είδους ιατροσοφικές συνταγές βρίσκονταν σε χρήση κατά τη διάρκεια όλης της περιόδου της Τουρκοκρατίας και μάλιστα σε διαφορετικές περιοχές του ελλαδικού χώρου και της ελληνικής διασποράς.

Σε κάθε περίπτωση, το ποσοστό των παραπάνω κοινών συνταγών που επαναλαμβάνονταν στους μεταβυζαντινούς και νεότερους ιατροσοφικούς κώδικες θα μπορούσε να θεωρηθεί μικρό επί του συνόλου των φαρμακευτικών συνταγών που καταγράφονται εν γένει στα *Ιατροσόφια*, ωστόσο, αναμφίβολα, είναι ικανό για την εξαγωγή πολύτιμων συμπερασμάτων ως προς τη χρήση των ιατροσοφικών χειρογράφων την εποχή εκείνη. Κατ' αρχάς, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι τα κοινά στοιχεία ανάμεσα σε κώδικες από διαφορετικές τοποθεσίες επιβεβαιώνουν την άποψη ορισμένων μελετητών σχετικά με την επίδραση ενός κεντρικού άξονα στη διαμόρφωση και σύνθεση των *Ιατροσοφίων*. Ενισχύεται, με άλλα λόγια, η άποψη ότι χρησιμο-

στίηνη, κηκίδια και ρετσίνη και της κερασίας το δάκρυον και της χήνας ζίγγη και κοπάνισον ομού, κάμε αλοιφήν και άλειφε τα χείλη τα σχισμένα [...]).

³⁰⁸ Κωνσταντίνος Οικονόμου, «Δύο ηπειρώτικα...», *ό.π.*, σ. 258.

³⁰⁹ Μ. Ιβήρων 181 [= *Αγίου Όρους 4301*], φ. 84r-v· βλ., επίσης, Λαμπρινή Μάνου, *Γιατροσόφια... ό.π.*, σ. 68 ([...] *Περί ανθρώπου όπου έχει πέτρα εις τόν αυλόν του και δέν ήμπορεί να κατουρήσει έπαρε καρδαμόσπορον και καραβίδας μάτια και κοπάνισέ τα και βάλε μέλι και κρασί και ανακάτωσέ τα και δῶσ' του να φάγει και ύγιαίνει [...]).*

³¹⁰ Α.Π.Θ. 87, φ. 18r ([...] *Έτερον (= εάν θέλεις να κατουρήσει άνθρωπος η ζῶον): έπαρε τής καραβίδας τὰ όμμάτια και τρίψε τα ώσαν άλεύρι και βάλε άπ' αυτό εις νερόν η εις κρασί και δός του να πεί και παρευθός κατουρεί τήν πέτραν [...]).*

³¹¹ Ε.Β.Ε. 3125, φ. 83r ([...] *Όταν κρατηθεί τὸ οὔρος, έπαρε τής καραβίδας τὰ μάτια, τρίψον σάν άλεύρι και, όταν έλθει να ούρήσει, ένωσον τὸ άλεύρι μετὰ οίνου και νερό, πότισον δυο και τρεῖς φορές και ίαται [...]).*

³¹² Π.Β.Ι. IV.35, σ. 131· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 129 ([...] *Άλλο (= περί των εχόντων πέτραν εις το παιδόγονον και μη δυναμένων ουρήσαι): τα ομμάτια της καραβίδας ζήρανον και τρίψον και δος πείν με νερόν ή με κρασί [...]).* Παρόμοια συνταγή απαντά και σε κρητικό ιατροσοφικό χειρόγραφο του ίδιου αιώνα, βλ. Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 116 ([...] *Έπαρε τής καραβίδας τὰ όμμάτια, κάμετα άλεύρι και βάλετα εις νερόν γι εις κρασί και δός να πιή και κατουρι τήν πέτραν [...]).*

ποιήθηκε μία ή περισσότερες κοινές μήτρες από τις οποίες αναπαράγονταν, στη συνέχεια, τα ιατροσοφικά χειρόγραφα. Ωστόσο, παρά τα κοινά στοιχεία που παρατηρούνται στις μεταβυζαντινές και νεότερες συνταγές, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι σπάνια τα εν λόγω κείμενα είναι απολύτως όμοια μεταξύ τους και σχεδόν ποτέ δεν παραθέτουν τα ίδια χωρία κατά λέξη, γεγονός που, αν διαπιστωνόταν, θα τεκμηρίωνε ανεπιφύλαχτα την ύπαρξη συγκεκριμένων ιατροσοφικών προτύπων που αντιγράφονταν συστηματικά και διακινούνταν στον ελλαδικό χώρο. Πάντως, επισημαίνεται κάποια συνάφεια μεταξύ των *Ιατροσοφίων* που κυκλοφορούσαν τότε και, αναντίρρητα, καθίσταται σαφές ότι ένα μέρος των ιατρικών και φαρμακευτικών οδηγιών τις οποίες εφάρμοζαν οι εμπειρικοί θεραπευτές παρέμενε, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, σταθερό και αμετάβλητο.

Η διαπίστωση αυτή θα πρέπει, επιπροσθέτως, να συσχετιστεί με την αρχή της κωδικοποιημένης μετάδοσης (transition state principle) στην οποία βασίζεται διεθνώς η επιστήμη της Εθνοφαρμακολογίας. Σύμφωνα με τους εθνοφαρμακολόγους, μια φαρμακογνωστική πληροφορία που έχει διατηρηθεί για δεκαετίες ή ακόμα και αιώνες μπορεί να συγκριθεί, ως προς την ορθότητά της, με κλινικές δοκιμές μεγάλης κλίμακας. Όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί, η χορήγηση μιας δόσης δεν θα επαναλαμβανόταν για πάνω από 3 γενιές, αν αποδεικνυόταν εξαρχής τοξική ή θανατηφόρα. Αντιθέτως, θα απορριπτόταν άμεσα ενώ η αντίστοιχη συνταγή θα διαγραφόταν από τους ιατροσοφικούς κώδικες και δεν θα αναπαράγόταν. Με άλλα λόγια, η διαχρονική φαρμακευτική χρήση μιας φυσικής πρώτης ύλης για την αντιμετώπιση της ίδιας ασθένειας υποδηλώνει, κατά κάποιον τρόπο, την αποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου υλικού. Ωστόσο, κάτι τέτοιο μένει πλέον, στον 21ο αιώνα, να αποδειχθεί επιστημονικά μέσα από την εξειδικευμένη εργαστηριακή έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Οι συνταγές (15ος-19ος): Μια αντιπαραβολή με αρχαίες και μεσαιωνικές ελληνικές ιατρικές πηγές

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η συμπύληση των ιατροσοφικών κωδίκων συνδέεται άρρηκτα, από πολλούς μελετητές, με τα έργα της αρχαίας και μεσαιωνικής ιατρικής που διατηρήθηκαν μέχρι τη νεότερη εποχή. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι τα *Ιατροσόφια* συσχετίζονται με την αρχαία και μεσαιωνική ιατρική γραμματεία. Η διεξοδική σύγκριση του περιεχομένου όλων των σωζόμενων ιατροσοφικών συνταγών με το σύνολο των αρχαίων και μεσαιωνικών ιατρικών κειμένων ξεπερνάει, ομολογουμένως, τα όρια της παρούσας ερευνητικής εργασίας καθώς είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί από ένα άτομο. Παρ' όλα αυτά, μία τέτοιου είδους αντιπαραβολή, ακόμα και σε μικρότερη κλίμακα, προσφέρει χρήσιμα συμπεράσματα, ενδεικτικά για το σύνολο του υλικού.

Οι αρχαιότερες ιατρικές πηγές στην ελληνική γλώσσα ανάγονται, αναμφίβολα, στην εποχή του Ιπποκράτη. Στην *Ιπποκρατική Συλλογή* (*Corpus Hippocraticum*) συγκαταλέγονται περίπου 60 έργα γραμμένα στην ιωνική διάλεκτο, πολλά από τα οποία έχουν εξειδικευμένο και θεωρητικό περιεχόμενο.³¹³ Πρόκειται για τα πρώτα ελ-

³¹³ Για την *Ιπποκρατική Συλλογή* βλ. αναλυτικότερα Δημήτριος Λυπουρλής, *Ιατρική στην αρχαία Ελλάδα από τον Όμηρο στον Ιπποκράτη*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 159-163, 179-253· Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά, *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική*, εκδ. Σιώκης, Αθήνα 2002· βλ., επίσης, Kurt Pohlak, *Η ιατρική στην αρχαιότητα. Ελλάδα-Ρώμη-Βυζάντιο. Η ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ* (μτφρ. Αμίλιος Δημ. Μαρουδής, επιμ. Αγγελική Δεληκάρη), εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2007, σ. 145-149· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*, εκδ. Ιασώ, Αθήνα 1998, σ. 236-262· Antje Krug, *Αρχαία Ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα* (μτφρ. Ελένη Π. Μανακίδου, Θεόδωρος Σαρτζής), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997, σ. 48-51,

ληνικά κείμενα με αμιγώς ιατρική θεματική και μάλιστα με προσέγγιση επιστημονική, απαλλαγμένη από δεισιδαιμονικές αντιλήψεις και μεταφυσικούς παράγοντες. Ο Ιπποκράτης, γεννημένος στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., ήταν εκείνος ο οποίος μετατόπισε το επίκεντρο της θεραπευτικής σε καθαρά ορθολογική βάση παραμερίζοντας τις θρησκευτικές παραμέτρους που είχαν παγιωθεί με τη διάδοση της λατρείας του Ασκληπιού και την εξάπλωση της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Με τη διδασκαλία του, ίδρυσε την Ιπποκρατική Σχολή και, εν γένει, θεμελίωσε την ιατρική επιστήμη στον δυτικό κόσμο. Κατά τον Γεράσιμο Πεντόγαλο, η ιπποκρατική απόρριψη της θεϊκής αιτιολογίας για την επιληψία, όπως καταγράφεται στο *Περί ιερής νόσου* της Ιπποκρατικής Συλλογής ([...] οὐδέν τί μοι δοκεῖ τῶν ἄλλων θειοτέρη εἶναι νούσων οὐδὲ ἱερωτέρη, ἀλλὰ φύσιν μὲν ἔχει καὶ αὕτη καὶ πρόφασιν [...]),³¹⁴ είναι το «πρώτο γνωστό επαναστατικό βήμα προόδου, που έρχεται σε σύγκρουση με καθιερωμένες αντιλήψεις».³¹⁵

58-60· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι ιατροί και οι φαρμακολόγοι της αρχαίας Ελλάδας. Βιογραφικά στοιχεία και εργασίες των ιατρών και των φαρμακολόγων της αρχαίας Ελλάδας από τους μυθικούς χρόνους έως και τον 4ο μ.Χ. αιώνα*, εκδ. Αίθρα, Αθήνα 1996, σ. 85-88· βλ., επιπροσθέτως, Ελένη Σκαλτσά, *Ιστορία της Φαρμακευτικής. Η διαδρομή στην εξέλιξη των φαρμάκων από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα με έμφαση στην κλασική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο και η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών [ηλεκτρονική έκδοση], Αθήνα 2015, σ. 40, 42-43· Πάνος Ν. Κουρουνάκης, Ελένη Α. Ρέκκα, *Γνωριμία με τη συναρπαστική επιστήμη των φαρμάκων*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 46-47· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2012, σ. 161· Πάνος Στ. Μανιάτης, *Ιστορία της Ιατρικής από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα*, εκδ. Εντός, Αθήνα [2002], σ. 135-137· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Ζήτα, Αθήνα 2000, σ. 63-69· Roberto Margotta, Paul Lewis, *Ιστορία της Ιατρικής* (μτφρ. Γ.Ν. Αντωνακόπουλος), εκδ. Μαρία Γρ. Παρισιανού, Αθήνα χ.χ., σ. 27-31· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 171· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 31-34· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *Συνοπτική ιστορία τη φαρμακολογίας*, Αθήνα 1982, σ. 30-31· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1948, σ. 76-77.

³¹⁴ Του μεγάλου Ιπποκράτους άπαντα. *Magni Hippocratis opera omnia* (ed. C.G. Kühn), τ. 1, prostat in officina libraria Car. Cnoblochii [*Medicorum Graecorum Opera quae exstant*, XXI], Lipsiae 1825, σ. 587 [= *Περί ιερής νόσου*, 1], δηλαδή, σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή: «Δεν πιστεύω καθόλου πως η αρρώστια αυτή είναι πιο θεϊκή από τις άλλες αρρώστιες ή πιο ιερή. Πιστεύω πως υπάρχει και γι' αυτήν μια φυσική αιτία», βλ. *Ιπποκράτης (τ. 1): Ιατρική θεωρία και πράξη. Ιατρικά θέματα* (επιμ. Δημήτριος Λυπουρλής), εκδ. Ζήτρος [*Αρχαίοι συγγραφείς*, 157], Θεσσαλονίκη 2016, σ. 351.

³¹⁵ Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή... ό.π.*, σ. 232.

Ωστόσο, δεν ήταν όλα τα έργα της *Ιπποκρατικής Συλλογής* κατάλληλα για να συμπεριληφθούν στην ιατροσοφική ύλη. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους μελετητές, αρκετά από αυτά ίσως δεν έχουν συνταχθεί από τον ίδιο τον Ιπποκράτη, καθώς αμφισβητείται η αυθεντικότητά τους, όμως, σίγουρα, εκφράζουν το πνεύμα της ιπποκρατικής διδασκαλίας και πραγματεύονται θέματα που άπτονται πολλών ιατρικών κλάδων όπως η ανατομία, η χειρουργική, η οφθαλμολογία, η μαιευτική, η παιδιατρική και άλλοι. Είναι, επίσης, γεγονός ότι στην *Ιπποκρατική Συλλογή* δεν περιλαμβάνεται κάποιο αμιγώς φαρμακολογικό έργο.

Παρ' όλα αυτά, καταγράφονται συνολικά πάνω από 1.500 φαρμακευτικές συνταγές³¹⁶ και αναφέρονται 236 φυτικά φάρμακα.³¹⁷ Εξάλλου, κατά τον θεμελιωτή της ιατρικής επιστήμης, «πάντα φάρμακά εισι τὰ μετακινέοντα τὸ παρεόν»,³¹⁸ δηλαδή ορίζονται ως φάρμακα όλα όσα μεταβάλλουν την παρούσα, την υφιστάμενη κατάσταση. Περισσότερο ενδιαφέρον για τους συμπλητές των *Ιατροσοφίων* είχαν, ομολογουμένως, τα συγγράμματα με θέμα τη νοσολογία, την παθολογία αλλά και την πρόγνωση των ασθενειών. Μεγάλος αριθμός φαρμάκων σημειώνεται και στο τέλος των γυναικολογικών έργων *Περί γυναικείων Α'* και *Περί γυναικείων Β'*, εν είδει παραρτήματος.³¹⁹ Αξίζει να υπογραμμιστεί εδώ ότι τα περισσότερα από τα φυτικά συστατικά

³¹⁶ Laurence M.V. Totelin, *Hippocratic Recipes: Oral and Written Transmission of Pharmaceutical Knowledge in Fifth- and Fourth-Century Greece*, Brill [*Studies in Ancient Medicine*, 34] Leiden - Boston 2009, σ. 297.

³¹⁷ Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Γιώργος Τασούλας (επιμ.), *Ιασις. Υγεία, νόσος, θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαληνό*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2014, σ. 40· Πάνος Ν. Κουρουνάκης, Ελένη Α. Ρέκκα, *ό.π.*, σ. 45· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 34· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 78-82· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 40-42· Γεώργιος Κ. Κλήμης, *Βότανα και φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Γεωργιάδης, Αθήνα 2006, σ. 31-34· πρβλ., επίσης, Δημήτριος Λυπουρής, *ό.π.*, σ. 237, 280-283, όπου επισημαίνονται 256 θεραπευτικά φυτά· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 174· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 140· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 30, όπου γίνεται λόγος για περισσότερα από 300 φάρμακα.

³¹⁸ *Του μεγάλου Ιπποκράτους άπαντα... ό.π.*, τ. 2, σ. 146 [= *Περί τόπων τῶν κατὰ ἄνθρωπον*, 45].

³¹⁹ Δημήτριος Λυπουρής, *ό.π.*, σ. 237. Για τις φυτικές δρόγες που χρησιμοποιεί ο Ιπποκράτης στη Μαιευτική και τη Γυναικολογία βλ., επίσης, Αλέξανδρος Κλειδάρας, «Ανατρέχοντας στα ιπποκρατικά κείμενα: Γενικές αρχές της ιπποκρατικής θεραπευτικής - Τα είδη και οι χρήσεις των φυτικών δρογών στη Μαιευτική και Γυναικολογία», *“Περί Γυναικείων” Μαιευτική και Γυναικολογία από την Αρχαιότητα ως σήμερα* (επιμ. Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά), εκδ. Πανελλήνια Εταιρεία Ι-

που εμπεριέχονται στις ιατροσοφικές συνταγές για την αντιμετώπιση διαταραχών του γυναικείου αναπαραγωγικού συστήματος απαντούν και στα ιπποκρατικά έργα που αναφέρονται σε ζητήματα γυναικολογίας και μαιευτικής. Πιο συγκεκριμένα, τα φυτά αυτά είναι τα εξής:

- «Αλισφακιά», «αλιφασκέα», «αλιφασκιά», «αλιφασκία» [πιθανώς φασκόμηλο, σάλβια, είδος του γένους *Salvia* L. (Lamiaceae) ή ασφάκα, είδος του γένους *Phlomis* L. (Lamiaceae) ή φλόμος, είδος του γένους *Verbascum* L. (Scrophulariaceae) ή είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- «Ανεμόχορτον» [πιθανώς *Apera spica-venti* (L.) P. Beauv. (Poaceae) ή περδικόχορτο, είδος του γένους *Parietaria* L. (Urticaceae)]
- Άνηθος [*Anethum graveolens* L. (Apiaceae)]
- Απήγανος [*Ruta graveolens* L. (Rutaceae)]
- Αριστολοχία [είδος του γένους *Aristolochia* L. (Aristolochiaceae)]
- Άρκευθος [είδος του γένους *Juniperus* L. (Cupressaceae)]
- Αψιθιά [είδος του γένους *Artemisia* L. (Asteraceae)]
- Βαλεριάνα [είδος του γένους *Valeriana* L. (Caprifoliaceae)]
- Βάτος [είδος του γένους *Rubus* L. (Rosaceae)]
- Γλυκάνισο [*Pimpinella anisum* L. (Apiaceae)]
- Γλυκόριζα [είδος του γένους *Glycyrrhiza* L. (Fabaceae)]
- Δάφνη [*Laurus nobilis* L. (Lauraceae)]
- Δενδρολίβανο [*Rosmarinus officinalis* L. (Lamiaceae)]
- Δίκταμος [*Origanum dictamnus* L. (Lamiaceae)]
- Δρακοντιά [είδος του γένους *Arum* L. (Araceae) ή του γένους *Dracunculus* Mill. (Araceae), πιθανώς *Arum maculatum* L. ή *Dracunculus vulgaris* Schott = *Arum dracunculus* L.]
- Ελιά (ελαιόλαδο) [*Olea europaea* L. (Oleaceae)]
- Ευφόρβιο [είδος του γένους *Euphorbia* L. (Euphorbiaceae)]
- Ίριδα [είδος του γένους *Iris* L. (Iridaceae)]
- Καλαμίνθη [είδος του γένους *Calamintha* Mill. (Lamiaceae)]
- Κανέλα [*Cinnamomum verum* J. Presl (Lauraceae)]
- Καρυδιά [είδος του γένους *Juglans* L. (Juglandaceae)]

στορίας της Ιατρικής - Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 35-43, όπου επισημαίνονται 147 φυτά.

- Κασσία [είδος του γένους *Cinnamomum* Schaeff. (Lauraceae) ή του γένους *Cassia* L. (Fabaceae), πιθανώς *Cinnamomum aromaticum* Nees = *Cinnamomum cassia* auct.]
- Κισσός [*Hedera helix* L. (Araliaceae)]
- «Κομμίδι» [είδος ρητίνης]
- «Κονυζά», «κόνυζον» [πιθανώς είδος του γένους *Inula* L. (Asteraceae) ή του γένους *Erigeron* L. (Asteraceae)]
- Κρίνος [είδος του γένους *Lilium* L. (Liliaceae)]
- Κρόκος [*Crocus sativus* L. (Iridaceae)]
- Κυκλάμινο [είδος του γένους *Cyclamen* L. (Primulaceae)]
- Κύμινο [*Cuminum cyminum* L. (Apiaceae)]
- Κύπειρος [είδος του γένους *Cyperus* L. (Cyperaceae)]
- Λεύκα [είδος του γένους *Populus* L. (Salicaceae)]
- Λιβάνι [*Boswellia sacra* Flueck. (Bursaceae)]
- Λυγαριά [*Vitex agnus – castus* L. (Lamiaceae)]
- «Μάννα» (μελία, φράξινος) [*Fraxinus ornus* L. (Oleaceae)]
- Μάραθο [*Foeniculum vulgare* Mill. (Apiaceae)]
- Μολόχα [είδος του γένους *Malva* L. (Malvaceae)]
- Μολόχα άγρια [*Malva sylvestris* L. (Malvaceae)]
- Παιωνία [είδος του γένους *Paeonia* L. (Paeoniaceae)]
- Παλιούρι [*Paliurus spina-christi* Mill. (Rhamnaceae)]
- Παπαρούνα («αφιόνι», «όπιον») [*Papaver somniferum* L. (Papaveraceae)]
- Πολυπόδι [*Polypodium vulgare* L. (Polypodiaceae)]
- Πολυτρίχι [πιθανώς *Adiantum capillus-veneris* L. (Pteridaceae)]
- Πράσο [*Allium ampeloprasum* L. (Amaryllidaceae)]
- Ρόβι [*Vicia ervilia* (L.) Willd. (Fabaceae)]
- Σέλινο [*Apium graveolens* L. (Apiaceae)]
- «Σκάρδαμο» [πιθανώς καρδαμούρα, *Lepidium sativum* L. (Brassicaceae) ή καρδάμωμο, *Elettaria cardamomum* (L.) Matton (Zingiberaceae)]
- Σκαρόχορτο («σκαρολάχανον») [*Mercurialis annua* L. (Euphorbiaceae)]
- Σμύρνα [*Commiphora myrrha* (Nees) Engl. (Bursaceae)]
- Τριανταφυλλιά άγρια [*Rosa canina* L. (Rosaceae)]
- Τριγωνέλλα [*Trigonella foenum-graecum* L. (Fabaceae)]
- Υπερικό [*Hypericum perforatum* L. (Hypericaceae)]

- Φέρουλα [*Ferula gummosa* Boiss. (Apiaceae)]
- Φλησκούνι [*Mentha pulegium* L. (Lamiaceae)]

Μεγάλη ομοιότητα ανάμεσα στα ιπποκρατικά κείμενα και τα νεότερα *Ιατροσόφια* διαπιστώνεται και στις θεραπευτικές τεχνικές που προτεινόταν. Ο Ιπποκράτης αλλά και οι νεότεροι εμπειρικοί θεραπευτές χρησιμοποιούσαν αυτούσιες δρόγες κοριορτοποιημένες ή το υδατικό ή αλκοολικό εκχύλισμά τους (π.χ. μέσα σε κρασί). Φαρμακοτεχνικές μορφές όπως κόνεις, διαλύματα, αλοιφές, καταπλάσματα και άλλες κατηγορίες σκευασμάτων που εφαρμόζονταν τοπικά ή χορηγούνταν από το στόμα παρατηρούνται τόσο στα έργα της *Ιπποκρατικής Συλλογής* όσο και στους νεότερους ιατροσοφικούς κώδικες.

Παράλληλα, ο υποκαπνισμός, που καταγράφεται σε πολλές ιατροσοφικές συνταγές, απαντά κατ' εξοχήν στα ιπποκρατικά κείμενα ως θεραπευτική μέθοδος. Σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, οι υποκαπνισμοί σε περίπτωση γυναικολογικών παθήσεων διενεργούνταν με το «κάνειο», ένα δοχείο στο οποίο έβραζαν τα βότανα και οι παραγόμενοι ατμοί διοχετεύονταν με καλάμι στον κόλπο της γυναίκας ενώ, αν χρειαζόταν να γίνει υποκαπνισμός της μήτρας, χρησιμοποιούσαν καθετήρα από μόλυβδο προκειμένου να ανοίξει το στόμιο του τραχήλου.³²⁰ Έτσι, η συνταγή για την αντιμετώπιση της δυσμηνόρροιας, για παράδειγμα, από το χειρόγραφο του Ιασίου, το οποίο χρονολογείται από τον 19ο αιώνα ([...] *άνισον περιττόν βρασμένον εις αγγείον, να καθίσει η γυνή, να δέχεται τον άμποραν και να πλύνεται με το νερόν [...]*)³²¹ δείχνει απόλυτα εναρμονισμένη με τις αρχαιοελληνικές ιπποκρατικές πρακτικές. Ας ληφθεί, επίσης, υπ' όψιν ότι ο Ευρυφών, ο οποίος υπήρξε σύγχρονος με τον Ιπποκράτη, ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον *μαιευτικόν δίφρον*, δηλαδή το ειδικό κάθισμα για τον τοκετό αλλά και την πρακτική του *κατασεισμού* της λεχώνας³²² που, όπως σχολιάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, παρατηρήθηκε σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου μέχρι τη νεότερη εποχή.

Επιπροσθέτως, αρκετά συχνά στα ιατροσοφικά χειρόγραφα εντοπίζονται - συνήθως προτάσσονται - αποσπάσματα από τη λεγόμενη «*Ιπποκράτους έπιστολή προς Πτολεμαίον βασιλέα, περί κατασκευής ανθρώπου*». Το εν λόγω κείμενο αρχίζει

³²⁰ Αλέξανδρος Κλειδάρας, *ό.π.*, σ. 34-35.

³²¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 202· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνάς, *Ιατροσόφιον... ό.π.*, σ. 192.

³²² Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Η ιπποκράτειος μαιευτική σείσις. Μια αρχαία μαιευτική τεχνική που επιβίωσε έως την εποχή μας*, εκδ. Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αθήνα 2016, σ. 18-19.

ως εξής: [...] Συνέστηκεν ὁ κόσμος ἐκ στοιχείων τεσσάρων, οἶον πυρός, ἀέρος, ὕδατος, γῆς· τουτέστιν ἐκ θερμοῦ καὶ ψυχροῦ καὶ ὑγροῦ καὶ ξηροῦ· συνέστηκε δὲ καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῶν αὐτῶν τεσσάρων στοιχείων· οἶον ἐξ αἵματος καὶ φλέγματος, καὶ ζανθῆς χολῆς καὶ μελαίνης. Καὶ τὸ μὲν αἷμα ἔοικε τῷ ἀέρι, τὸ δὲ φλέγμα τῷ ὕδατι, ἡ δὲ ζανθὴ χολὴ τῷ πυρί, ἡ δὲ μέλαινα τῇ γῇ· ἔστι δὲ τῇ μὲν γεύσει τὸ αἷμα γλυκύ, τὸ δὲ φλέγμα ἀλμυρόν, ἡ δὲ ζανθὴ χολὴ πικρά, ἡ δὲ μέλαινα ὀξίζουσα [...].³²³ Το συγκεκριμένο πόνημα δεν θεωρείται γνήσιο ἔργο του Ιπποκράτη, ὁμως ἀπηγεῖ την ιπποκρατικὴ θεωρία των 4 χυμῶν (φλέγμα, αἷμα, κίτρινη χολή, μέλαινα χολή), δηλαδή των 4 στοιχείων ἀπὸ τα οποία αποτελείται, κατὰ τους ιπποκρατικούς, τὸ ἀνθρώπινο σῶμα.³²⁴

Με γνώμονα την περίφημη θεωρία των 4 χυμῶν, διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμὸ καὶ ἡ παθολογία του Γαληνοῦ, τοῦ σπουδαιότερου γιατροῦ τῆς ἀρχαιότητος μετὰ τον Ιπποκράτη. Ο Γαληνός που, μεταξύ ἄλλων, ἀποδεχόταν ὅτι οἱ ἀσθένειες συσχετίζονται με τὴ διαταραχὴ τῆς ἰσορροπίας των παραπάνω ουσιῶν μέσα στον ὀργανισμό, ἔζησε τον 2ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἀφησε ἰδιαίτερα πολὺπλευρο καὶ πλούσιο ἔργο. Σε αὐτὸν ἀποδίδονται ποικίλα κείμενα, ἀνάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν 83 ἰατρικὰ συγγράμματα γνήσια καθὼς καὶ ὀρισμένα νόθα ἢ ἀμφίβολου προέλευσης (ψευδογαληνικά). Σε ἀντίθεση ὁμως με τὴν *Ἰπποκρατικὴ Συλλογὴ*, που δεν ἐμπεριέχει κάποιο εἰδικὸ φαρμακολογικὸ πόνημα, στο ἔργο του Γαληνοῦ ἐντοπίζονται συγκεκριμένες πραγματείες που ἐπικεντρώνονται ἀμιγῶς στη φαρμακευτικὴ. Πέρα ἀπὸ τις διάσπαρτες ἰατρικὲς ὑποδείξεις καὶ συνταγές, ἡ φαρμακολογικὴ ἐρευνα του Γαληνοῦ ἀνα-

³²³ F.Z. Ermerins (ed.), *Anecdota Medica Graeca e Codicibus MSS. expromsit F.Z. Ermerins*, Apud S. et J. Luchtmans, Lugduni Batavorum [= Leiden] 1840, σ. 279.

³²⁴ Πρβλ. *Του μεγάλου Ιπποκράτους ἀπαντα... ὁ.π.*, τ. 1, σ. 352-353 [= *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, 4] ([...] τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἑωυτῷ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολὴν διττήν, ἥγουν ζανθὴν τε καὶ μέλαιναν. Καὶ ταῦτ' ἐστὶν αὐτέω ἢ φύσις τοῦ σώματος καὶ διὰ ταῦτα ἀλγέει καὶ ὑγιαίνει. Ὑγιαίνει μὲν οὖν μάλιστα, ὀκόταν μετρίως ἔχη ταῦτα τῆς πρὸς ἄλληλα κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθους, καὶ μάλιστα ἦν μεμιγμένα ἢ· ἀλγέει δὲ ὀκόταν τι τουτέων ἔλασσον ἢ πλεῖον εἴη, ἢ χωρισθῇ ἐν τῷ σώματι καὶ μὴ κεκρημένον ἢ τοῖσι ζύμπασιν [...]) Το παραπάνω ἀπόσπασμα ἀπὸ το *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* του Ιπποκράτη ἀποδίδεται, σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή, ὡς εξής: «Τὸ σῶμα του ἀνθρώπου ἔχει μέσα του αἷμα, φλέγμα, κίτρινη καὶ μαύρη χολή: αὐτὰ συνιστοῦν τὴ φύση του ἀνθρώπινου σώματος καὶ σ' αὐτὰ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους ὁ πόνος καὶ ἡ υγεία. Ο ἀνθρώπος λοιπὸν ἔχει τὴν υγεία του, κατὰ κύριο λόγο ὅταν αὐτὰ τα συστατικά του στοιχεῖα εἶναι ἀναμεμιγμένα με σωστὴ ἀναλογία ἰδιοτήτων καὶ ποσότητος καὶ ὅταν ἡ ἀνάμειξη εἶναι τέλεια. Ἀντίθετα ὁ ἀνθρώπος αἰσθάνεται πόνους, ὅταν κάποιο ἀπὸ τα συστατικά αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τὸ κανονικὸ ἢ ὅταν ξεχωρίσει μέσα στο σῶμα του καὶ δεν εἶναι πια ἀναμεμιγμένο με ὅλα τα ὑπόλοιπα», βλ. *Ἰπποκράτης (τ. 1): Ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξις... ὁ.π.*, σ. 651.

πτύσσεται, ως επί το πλείστον, σε τρία εκτενή συγγράμματα: στο *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους* και στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη*.³²⁵ Ὅπως πολὺ εὐστοχα υπογράμμισε ἡ Γερμανίδα ἀρχαιολόγος Antje Krug, αὐτὰ τὰ ἔργα, μαζί με τὰ 14 βιβλία («Βιβλίον Α» ἕως «Βιβλίον Ξ») τῆς *Γαληνοῦ θεραπευτικῆς μεθόδου*, «ενδιέφεραν τοὺς πρακτικοὺς γιατροὺς, ἀφοῦ προσέφεραν στὶς μεταγενέστερες γενιές τὴ δυνατότητα νὰ ἀντλοῦν ἀπὸ αὐτὰ ἀμεση βοήθεια γιὰ τὴ νοσηλεία τῶν ἀσθενῶν τοὺς. Προπάντων στὸν Μεσαίωνα οἱ γιατροὶ εἶχαν στὴ διάθεσή τοὺς, με τὰ φαρμακολογικὰ καὶ θεραπευτικὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, ἓνα βασικὸ ἀπόθεμα γνώσεων, ποὺ διατήρησαν τὴν ἰσχὺ τοὺς ὡς τοὺς νεότερους χρόνους».³²⁶

Ὁ Γαληνὸς υπῆρξε, ἀναντίρρητα, πρωτοπόρος τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς φαρμακολογίας στὴν ἐποχὴ τοῦ. Μελέτησε τοὺς προγενέστερους καὶ σύγχρονους συναδέλφους τοῦ καὶ χρησιμοποίησε τὰ συγγράμματά τοὺς ὡς πηγές. Σύμφωνα με τὸν Δημήτριο Κουτρούμπα, ποὺ ἐρεῦνησε εἰς βάθος τὴ γαληνικὴ φαρμακολογία, στο δεῦτερο μέρος τοῦ *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, ὁ Γαληνὸς κατέγραψε τὰ φάρμακα ποὺ εἶχαν παρουσιασθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Διοσκουρίδην στο *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*.³²⁷ Στὸ πόνημά τοῦ ὁ Γαληνὸς, σε ἀντίθεση με τὸν Διοσκουρίδην ποὺ εἶχε κατηγοριοποιήσει τὶς δρόγες ἀνά ομάδες με συναφεῖς ιδιότητες, τοποθέτησε τὰ φάρμακα σε ἓνα ευρύτερο φαρμακολογικὸ πλαίσιο καὶ τὰ κατέταξε ἀλφαβητικὰ. Παράλληλα, οἱ μισές καὶ πλέον συνταγές ἀπὸ αὐτές ποὺ παρατίθενται στο *Περὶ συνθέσεως*

³²⁵ Για τὸ φαρμακολογικὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ βλ. ἀναλυτικότερα Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπα, *Ἡ φαρμακολογία τοῦ Γαληνοῦ* (Διδακτορικὴ διατριβὴ - Ε.Κ.Π.Α., Σχολὴ Ἐπιστημῶν Υγείας, Τμήμα Ἰατρικῆς), Ἀθήνα 2010, σ. 71 κ.ε.· βλ., ἐπίσης, Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Γιώργος Τασούλας (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 41-42· Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 98-100· Πάνος Ν. Κουρουνάκης, Ελένη Α. Ρέκκα, *ὁ.π.*, σ. 63-64· Kurt Pohlak, *ὁ.π.*, σ. 302-323· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 97, 99, 119, 123, 130· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλοῦ, *Οἱ ἰατροὶ καὶ οἱ φαρμακολόγοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας...* *ὁ.π.*, σ. 223-224· John Scarborough, «Early Byzantine Pharmacology», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), σ. 213-232· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 55-56· Κωνσταντῖνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντῖνος Γ. Πουρνάρουλος, *ὁ.π.*, σ. 45-51· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ἱστορία...* *ὁ.π.*, σ. 155-159. Γενικότερα, γιὰ τὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ βλ., ἐπιπροσθέτως, Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 263· Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπα, *ὁ.π.*, σ. 35-48· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 196· Σπύρος Μαρκέτος, *Εἰκονογραφημένη...* *ὁ.π.*, σ. 117-119· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ὁ.π.*, σ. 40· Antje Krug, *ὁ.π.*, σ. 69-71· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Εἰσαγωγή...* *ὁ.π.*, σ. 175.

³²⁶ Antje Krug, *ὁ.π.*, σ. 71· βλ., ἐπίσης, στο ἴδιο, σ. 109.

³²⁷ Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπα, *ὁ.π.*, σ. 77.

φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους και στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη* εἶναι, κατὰ τον Κουτρούμπα, «παρμένες, συχνά κατὰ λέξη, ἀπὸ ἔργα προγενέστερων φαρμακολόγων».³²⁸ Κατὰ συνέπεια, εἶναι εὐλόγο ὅτι, με τη γαληνική εργογραφία, διασώθηκε εν μέρει και διαδόθηκε ἔμμεσα ἓνα ευρύτερο τμήμα της προγενέστερης αρχαίας ελληνικής ιατρικής γραμματείας. Ωστόσο, ο Γαληνός δεν περιέγραψε τις δρόγες ὡπως ο Διοσκουρίδης, ἀλλὰ ἔδωσε ἔμφαση στη δράση τους και στην ἀπόδειξη των ιδιοτήτων τους. Παρασκεύαζε μόνος του τα φάρμακα και δοκίμαζε πειραματικά τη δραστηκότητά τους. Το γεγονός αὐτό καθιστοῦσε τα δικά του συμπεράσματα πιο αξιόπιστα, καθῶς, ὡπως σημειώνει και ο ἴδιος [...] ἢ δὲ πείρα κρίνει τὴν τῶν εὐρεθέντων ἀρετὴν [...].³²⁹ Ἐτσι, το ἔργο του αποκτοῦσε υψηλότερη ἀξία και ἔβρισκε για πολλοὺς αἰῶνες μεγάλη ἀπήχηση ἀκόμα και ἔξω ἀπὸ τα ὅρια του ελληνικού κόσμου.

Ο Γαληνός στήριξε τις φαρμακολογικές μελέτες του στην ἱποκρατική θεωρία των 4 χυμῶν, την οποία υιοθέτησε και διεύρυνε.³³⁰ Πιο συγκεκριμένα, υπῆρξε κοινή πεποίθηση ὅτι το ἀνθρώπινο σῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 ουσίες: το φλέγμα, το αἷμα, την ξανθὴ ἢ κίτρινη χολή και τη μέλαινα ἢ μαύρη χολή. Οι ουσίες αὐτές συνδέονταν με τα 4 στοιχεῖα ἢ ἀλλιῶς *ριζώματα* της προσωκρατικής κοσμολογίας (νερό, ἀέρας, φωτιά και γη), ἐνῶ ἐξέφραζαν και τη δυναμική του ἀριθμοῦ 4 των Πυθαγορείων ο ὁποῖος, μεταξύ ἄλλων, ἀντιπροσώπευε δύο ζεύγη ἀντίθετων δυνάμεων σε σχῆμα Χ. Συσχετίζονταν, ἐπιπλέον, με τις 4 εποχές του χρόνου, καθῶς κυριαρχοῦσε η ἀποψη ὅτι κάθε «χυμὸς» ἐπηρεάζεται ἀπὸ διαφορετικὴ εποχή. Παράλληλα, λογιζόταν ὅτι η κυκλοφορία κάθε «χυμοῦ» ρυθμίζεται ἀπὸ διαφορετικὸ ὄργανο του σώματος. Με σημείο ἀναφοράς τις εν λόγω 4 ουσίες, διαμορφώνονταν 4 τύποι ἀνθρώπου ἀνάλογα με τον «χυμὸ» που φαινόταν να υπερετερεῖ σε κάθε οργανισμό. Η ἀνάμειξη αὐτῶν των ουσιῶν συνιστοῦσε την «κράση». Η λέξη *κρᾶσις* προέρχεται, ἀλλῶστε, ἀπὸ το ἀρχαῖο ελληνικὸ ρῆμα *κεράννυμι* ἢ *κεραννύω*, που σημαίνει ἀναμειγνύω, ἀνακατεύω, συνδυάζω. Αν οι «χυμοί» ἐνός ἀνθρώπου βρίσκονταν σε ἀρμονία και ἰσορροπία μεταξύ

³²⁸ Στο ἴδιο, σ. 82.

³²⁹ *Κλαυδίου Γαληνοῦ ἅπαντα. Claudii Galeni opera omnia* (ed. C.G. Kühn), τ. 13, prostat in officina libraria Car. Cnoblochii [*Medicorum Graecorum Opera quae exstant*, XIII], Lipsiae 1827, σ. 376 [= *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη. Βιβλίον Α, κεφ. δ*].

³³⁰ Ο Γαληνός ἀναγνώριζε τη συμβολή του Ἱπποκράτη και παραδεχόταν την ἀξία του ἔργου που ἄφησε ο μεγάλος Κῶος γιατρός, βλ. ἐνδεικτικά *Κλαυδίου Γαληνοῦ ἅπαντα... ὁ.π.*, τ. 1, σ. 456-457 [= *Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην στοιχείων. Βιβλίον Α, κεφ. ε*]. *Κλαυδίου Γαληνοῦ ἅπαντα... ὁ.π.*, τ. 1, σ. 494 [= *Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην στοιχείων. Λόγος Β, κεφ. β*].

τους, τότε εξασφαλιζόταν η υγεία του και γινόταν λόγος για «ευκρασία», ενώ, αντίθετα, η διαταραχή και η δυσαρμονία τους χαρακτηριζόταν ως «δυσκρασία» και συνεπαγόταν την ασθένεια.

Οι παραπάνω ουσίες συνδέονταν, επίσης, με 4 αλληλοαντικρουόμενες ιδιότητες ή «ποιότητες»: το ψυχρό, το θερμό, το υγρό και το ξηρό. Κατά τον Γαληνό, σε κάθε «χυμό» δεν αντιστοιχούσε μόνο μία από αυτές τις 4 «ποιότητες» αλλά δύο ή αλλιώς ένα ζεύγος ιδιοτήτων. Έτσι, στο φλέγμα προσιδίαζε το ψυχρό και το υγρό, στο αίμα το θερμό και το υγρό, στην κίτρινη χολή το θερμό και το ξηρό και στη μαύρη χολή το ψυχρό και το ξηρό. Είναι, συνεπώς, προφανές ότι η δυσαναλογία των «χυμών» ήταν αλληλένδετη με την ανισορροπία των «ποιότητων» και το αντίθετο, ενώ οι ποικίλοι συνδυασμοί των «ποιότητων» σε κάθε οργανισμό εξηγούσαν την πολυμορφία των «κράσεων». Επομένως, θα έλεγε κανείς ότι στη γαληνική παθολογία η υγεία του ατόμου βρίσκεται σε συνάρτηση με τις «ποιότητες» του.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Γαληνό, παρόμοιες «ποιότητες» με εκείνες που υφίστανται στον ανθρώπινο οργανισμό εντοπίζονται και στα φάρμακα. Οι δρόγες, δηλαδή, μπορούν να είναι ψυχρές, θερμές, υγρές ή ξηρές και να έχουν αντίστοιχα ψυχαντικές, θερμαντικές, υγραντικές ή ξηραντικές ιδιότητες. Ο Γαληνός διαβάθμιζε, μάλιστα, την ένταση των «ποιότητων» κάθε φαρμάκου και διέκρινε 4 επίπεδα ή βαθμούς για κάθε μία από τις εν λόγω ιδιότητες. Κατά συνέπεια, στη γαληνική φαρμακολογία η ίαση ενός αρρώστου εξαρτιόταν, επί της ουσίας, από τις «ποιότητες» των παρεχόμενων φαρμάκων. Με δεδομένο ότι η νόσος ήταν απόρροια της διαταραχής των «χυμών» και των «ποιότητων» στον οργανισμό του ασθενούς, κύριο μέλημα του θεραπευτή ήταν να εντοπίσει αυτήν τη δυσαρμονία και να φροντίσει για την επαναφορά της ισορροπίας των «χυμών» και των «ποιότητων» του σώματος χορηγώντας τα φάρμακα με τις κατάλληλες επιμέρους «ποιότητες» που θα ισοστάθμιζαν τη συγκεκριμένη δυσαναλογία με γνώμονα το ιπποκρατικό δόγμα «τὰ ἐναντία τῶν ἐναντίων ἐστὶν ἰήματα» (*contrariorum contraria sunt remedia* ή αλλιώς *contraria contrariis curantur*).³³¹ Σε πολλές περιπτώσεις, η επιζητούμενη αρμονία επιτυγχανόταν όχι με μία μόνο φαρμακευτική ουσία, αλλά με τον συνδυασμό και την ανάμειξη αρκετών συστατικών, προτεινόταν δηλαδή πολυμερή φάρμακα. Έτσι, η αποτελεσματικότητα

³³¹ Του μεγάλου Ιπποκράτους άπαντα... ό.π., τ. 1, σ. 570 [= *Περὶ φουσῶν*, 1]. πρβλ. Κλαυδίου Γαληνού άπαντα... ό.π., τ. 1, σ. 71 [= *Περὶ αἰρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις*, κεφ. γ'] ([...] τὰ δὲ ἐναντία τῶν ἐναντίων ἐστὶν ἰήματα [...]).

της φαρμακευτικής αγωγής καθοριζόταν από τη συνισταμένη των επιμέρους «ποιοτήτων» των δρογών.³³²

Αυτό το γαληνικό σύστημα διαβάθμισης των «ποιοτήτων» στα φάρμακα διατηρήθηκε στις θεραπευτικές πρακτικές για πολλούς αιώνες, μέχρι τη νεότερη εποχή, ως κοινά αποδεκτή φαρμακολογική βάση. Ο στόχος της εξισορρόπησης των 4 «χυμών» και η αντιμετώπιση της «δυσκρασίας» στο ανθρώπινο σώμα απαντά, ομολογουμένως, κατά το μάλλον ή ήττον, ως κοινός παρονομαστής στην πλειονότητα των μεταβυζαντινών και νεότερων ιατροσοφικών κειμένων.

Εκτός από το θεωρητικό πλαίσιο της γαληνικής φαρμακολογίας, μέσω της γραπτής παράδοσης διασώθηκαν και πολλές χρήσιμες πρακτικές υποδείξεις του διάσημου αρχαίου γιατρού ως προς την εφαρμογή των φαρμάκων. Είναι γνωστό ότι ο Γαληνός διαχώριζε τα φάρμακα σε δύο κατηγορίες, τα *απλά* και τα *σύνθετα*. *Απλό* φάρμακο ήταν κάθε δρόγη αυτή καθαυτή, χωρίς άλλες προσμείξεις, δηλαδή ήταν το φάρμακο που συνίσταται από ένα μόνο υλικό, ενώ τα *σύνθετα* φάρμακα εμπεριείχαν πάνω από ένα συστατικό, ήταν δηλαδή προϊόντα ανάμειξης δύο ή περισσότερων δρογών (*απλών* φαρμάκων).³³³ Αντίστοιχα, στις ιατροσοφικές συνταγές εντοπίζονται φάρμακα με ένα συστατικό αλλά και σκευάσματα με περισσότερα υλικά. Στο πλαίσιο αυτό, στη γαληνική εργογραφία επισημαίνονται περισσότερα από 800 φαρμακευτικά σκευάσματα, η πλειονότητα των οποίων είναι φυτικής προέλευσης και σε μικρότερο ποσοστό ζωικής ή ανόργανης σύστασης.³³⁴

³³² Για το ιατρικό σύστημα και το θεωρητικό υπόβαθρο της φαρμακολογίας του Γαληνού βλ. αναλυτικότερα Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπας, *ό.π.*, σ. 49 κ.ε.: βλ., επίσης, Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Γιώργος Τασούλας (επιμ.), *ό.π.*, σ. 41-42· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 98-99· Πάνος Ν. Κουρουνάκης, Ελένη Α. Ρέκκα, *ό.π.*, σ. 63-64· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 267· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 198· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 119-122, 128· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 311, 316-318· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 56· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 45-47· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 155.

³³³ Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Γιώργος Τασούλας (επιμ.), *ό.π.*, σ. 42· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 98· Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπας, *ό.π.*, σ. 79-80, 113· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 45· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 155.

³³⁴ Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Γιώργος Τασούλας (επιμ.), *ό.π.*, σ. 42· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 121.

Η δραστηριότητα των απλών φαρμάκων αναλύεται στο *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, το οποίο απαρτίζεται από 11 βιβλία («Βιβλίον Α» έως «Βιβλίον Λ»). Σύμφωνα με τον Δημήτριο Κουτρούμπα, πρόκειται για «το πιο σημαντικό φαρμακολογικό έργο που συνέθεσε ο Γαληνός εφόσον με αυτό τίθενται για πρώτη φορά οι θεωρητικές βάσεις της φαρμακολογίας και παράλληλα ενσωματώνεται ο θεραπευτικός μηχανισμός των φαρμάκων στο φυσιολογικό - παθολογικό σύστημα του Γαληνού».³³⁵ Ως προς το περιεχόμενό του, το εν λόγω σύγγραμμα θα μπορούσε να διαιρεθεί σε δύο ευρύτερες νοηματικές ενότητες. Η πρώτη, στην οποία περιλαμβάνονται τα 5 πρώτα βιβλία («Βιβλίον Α» έως «Βιβλίον Ε»),³³⁶ αναπτύσσεται σε πιο θεωρητικό επίπεδο και επικεντρώνεται στις γενικές αρχές της φαρμακολογίας με γνώμονα τη θεωρία των «χυμών». Στη δεύτερη ενότητα, δηλαδή στα υπόλοιπα 6 βιβλία («Βιβλίον Ζ» έως «Βιβλίον Λ»),³³⁷ παρουσιάζονται σε αλφαβητική σειρά οι δρόγες και οι φαρμακευτικές πρώτες ύλες που μελέτησε ο Γαληνός λαμβάνοντας υπ' όψιν του την μέχρι τότε γνωστή βιβλιογραφία (π.χ. το *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* του Διοσκουρίδη). Ειδικότερα, σε 3 βιβλία («Βιβλίον Ζ», «Βιβλίον Η» και «Βιβλίον Θ») συγκεντρώνονται οι φυτικές δρόγες (πρώτο βότανο που σχολιάζεται είναι το «ἀβρότονον»),³³⁸ στο «Βιβλίον Ι» ταξινομούνται τα φάρμακα από ορυκτά υλικά, στο «Βιβλίον Κ» καταγράφονται οι δρόγες ζωικής προέλευσης και στο «Βιβλίον Λ» γίνεται επίσης λόγος για φαρμακευτικά προϊόντα από ζώα, καθώς και θαλάσσιους οργανισμούς.

Ο Γαληνός πραγματεύεται το θέμα των απλών φαρμάκων με διαφορετικό τρόπο συγκριτικά με τον Διοσκουρίδη, ο οποίος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην περιγραφή των δρογών. Σύμφωνα με το σύστημα που ακολουθεί ο Γαληνός, πρώτα αναφέρεται το όνομα του φαρμάκου και, ακολούθως, αναλύονται οι «ποιότητες» του. Στη συνέχεια, επισημαίνεται η δραστηριότητά του σε συγκεκριμένα όργανα του σώματος καθώς και οι ειδικές ιδιότητες που ενδεχομένως έχει.³³⁹ Αυτές οι πληροφορίες σχετικά με τη δραστηριότητα και τις ιδιότητες των δρογών ήταν εκείνες που, αναμφι-

³³⁵ Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπα, *ό.π.*, σ. 76.

³³⁶ Κλαυδίου Γαληνού *άπαντα... ό.π.*, τ. 11, σ. 379-788 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Α - Βιβλίον Ε*].

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 789-892 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Ζ*], τ. 12, σ. 1-377 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Η - Βιβλίον Λ*].

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 798 κ.ε. [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Ζ, κεφ. α*].

³³⁹ Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπα, *ό.π.*, σ. 265-266.

σβήτητα, προσείλκυαν το ενδιαφέρον των συμπλητών των *Ιατροσοφίων* για τη συγκρότηση της ιατροσοφικής ύλης.

Τα *σύνθετα* φάρμακα, δηλαδή όσα συνίστανται από δύο τουλάχιστον δρόγες, διακρίνονται από τον Γαληνό σε δύο κατηγορίες, τις οποίες διεξέρχεται σε χωριστά έργα. Στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη*, το οποίο αποτελείται από 7 βιβλία («Βιβλίον Α» έως «Βιβλίον Η»),³⁴⁰ τα φαρμακευτικά σκευάσματα ομαδοποιούνται ανάλογα με τις ιδιότητές τους ή τη φαρμακοτεχνική μορφή τους. Για παράδειγμα, στα 4 πρώτα βιβλία περιλαμβάνονται *σύνθετα* φάρμακα που εφαρμόζονται ως έμπλαστρα, ακολουθούν φάρμακα για ευρύ φάσμα ασθενειών τα οποία χαρακτηρίζονται ως «πολύχρηστα» και, τέλος, στο έβδομο βιβλίο («Βιβλίον Η»), απαντούν φάρμακα με μαλακτική, καθαρτική και παυσίπονη δράση.

Αντιθέτως, στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, που αναπτύσσεται σε 10 βιβλία («Βιβλίον Α» έως «Βιβλίον Κ»),³⁴¹ τα *σύνθετα* φάρμακα κατατάσσονται με κριτήριο τα μέρη του σώματος που πάσχουν ή τις αντίστοιχες ασθένειες για τις οποίες ενδείκνυνται, αρχίζοντας από το κεφάλι και καταλήγοντας στα πόδια. Έτσι, στα 6 πρώτα βιβλία παρουσιάζονται *σύνθετα* φάρμακα για το τριχωτό της κεφαλής και τον καλλωπισμό («Βιβλίον Α»), τις κεφαλαλγίες («Βιβλίον Β»), τα αφτιά και τη μύτη («Βιβλίον Γ»), τα μάτια («Βιβλίον Δ»), το δέρμα και τα δόντια («Βιβλίον Ε»), καθώς και το στόμα και τις αμυγδαλές («Βιβλίον Ζ») ενώ, στη συνέχεια, στα υπόλοιπα 4 βιβλία, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση παθήσεων που πλήττουν άλλα μέρη του σώματος και, πιο συγκεκριμένα, τις αρτηρίες και το αναπνευστικό σύστημα στο έβδομο βιβλίο («Βιβλίον Η»), την κοιλιακή χώρα (π.χ. στομαχικές και ηπατικές διαταραχές, δυσεντερία, αιμορροΐδες) και τα γεννητικά όργανα στο όγδοο και το ένατο βιβλίο («Βιβλίον Θ» και «Βιβλίον Ι») και, τέλος, τα νεφρά και τα κάτω άκρα (π.χ. ισχυαλγία, αρθρίτιδα, ποδάγρα) στο δέκατο βιβλίο («Βιβλίον Κ»).

Τα τρία παραπάνω έργα του Γαληνού για τα *απλά* και τα *σύνθετα* φάρμακα συγκροτούν ένα μεγάλο σώμα κειμένων φαρμακολογικού περιεχομένου. Ας σημειωθεί, άλλωστε, ότι τα εν λόγω συγγράμματα καλύπτουν πάνω από 2.500 σελίδες στην ελληνική και λατινική έκδοση του C.G. Kühn. Σε αυτά, θα πρέπει επίσης να προστεθούν και ορισμένα άλλα γαληνικά έργα πιο εξειδικευμένης φαρμακολογικής θεματι-

³⁴⁰ Κλαυδίου Γαληνού *άπαντα... ό.π.*, τ. 13, σ. 362-1058 [= *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη. Βιβλίον Α - Βιβλίον Η*].

³⁴¹ Στο ίδιο, τ. 12, σ. 378-1007 [= *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους. Βιβλίον Α - Βιβλίον Ζ*]. τ. 13, σ. 1-361 [= *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους. Βιβλίον Η - Βιβλίον Κ*].

κής, όπου εξετάζονται επιμέρους κατηγορίες *σύνθετων* φαρμάκων. Στο *Περὶ τῆς τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως* και στο *Τίνας δεῖ ἐκκαθαίρειν καὶ ποίοις καθαρτηρίοις καὶ πότε* ο Γαληνός παραθέτει στοιχεία για τη δραστικότητα και τη χρήση των καθαρτικών σκευασμάτων.³⁴² Επιπροσθέτως, στο *Περὶ ἀντιδότων* και στο *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς* γίνεται λόγος για την περιβόητη θηριακή, για τα αντίδοτα σε δῆγματα ιοβόλων ζώων και γενικότερα για φάρμακα που εξουδετερώνουν τα δηλητήρια.³⁴³ Στο δεύτερο βιβλίο του *Περὶ ἀντιδότων* περιλαμβάνεται, μάλιστα, μια συλλογή περίπου 130 συνταγών για φάρμακα κατά των δηλητηρίων. Τέλος, φαρμακολογικό ενδιαφέρον έχουν οι πραγματείες *Θεραπευτικὴ μέθοδος*, *Περὶ κράσεων* και *Υγιεινῶν*,³⁴⁴ καθώς και τρία ακόμα έργα που παλαιότερα αποδίδονταν στον Γαληνό, το *Περὶ θηριακῆς πρὸς Παμφιλιανόν*, το *Περὶ εὐπορίστων* και το *Περὶ ἀντεμβαλλομένων*, τα οποία, όμως, θεωρούνται πλέον ψευδεπίγραφα με βάση τη σύγχρονη φιλολογική έρευνα.³⁴⁵

Συνεπώς, η εργογραφία του Γαληνού υπήρξε ιδιαίτερα πλούσια και συνέβαλε στην παράδοση ενός τεράστιου όγκου ιατρικών και φαρμακευτικών γνώσεων από την αρχαιότητα. Σίγουρα, ο Γαληνός μελέτησε και, σε μεγάλο βαθμό, αντέγραψε πονήματα προγενέστερων γιατρών ή φαρμακολόγων ωστόσο, από την άλλη, όπως υπογραμμίζουν ο Παναγιώτης Κρητικός και η Στέλλα Παπαδάκη, «διεσώθησαν οὕτως ὑπ' αὐτοῦ πληροφορίες, ἀποσπάσματα ἢ συνταγαὶ περὶ τοῦ προσώπου ἢ τῶν ἔργων τῶν: Νικάνδρου τοῦ Κολοφωνίου, Μαντίου, Ἀνδρέου τοῦ Καρυστίου, Ἡρακλείδου τοῦ Ταραντίνου, Ἀττάλου τοῦ Φιλομήτορος, Βαλεριανοῦ τοῦ Σωρανοῦ, Κλεοπάτρας τῆς Φιλοπάτορος, Ξενοκράτους τοῦ Ἀφροδισέως, Παμφίλλου τοῦ ἐξ Ἀλεξανδρείας, Ἰόλλα τοῦ ἐκ Βιθυνίας, Ἀνδρομάχου τοῦ ἐκ Κρήτης, Σεξτίου Νίγηρος, Φίλωνος τοῦ ἐκ Ταρσοῦ, Μηνίου Ρούφου τοῦ Ἐφεσίου κ.ἄ.».³⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση, η μεγάλη αξία των γαληνικών συγγραμμάτων συμπορεύεται με την ευρύτατη απήχηση που είχαν τα συγκεκριμένα κείμενα στην αραβική αλλά και τη δυτική ιατρική μέχρι τη νεότερη εποχή. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό το γεγονός ότι έργα όπως το *Περὶ κράσεως καὶ*

³⁴² Δημήτριος Χρ. Κοιτρούμπας, *ό.π.*, σ. 74.

³⁴³ Στο ίδιο, σ. 75, 98 κ.ε.

³⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 73.

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 74-75.

³⁴⁶ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, «Συμβολή εις την ιστορίαν της φαρμακευτικής των Βυζαντινών», *Πανηγυρικός τόμος επί τη 1400ῃ αμφοιτηρίδι της Ιεράς Μονῆς του Σινά* (επιμ. Γεράσιμος Κονιδάρης), Εν Αθήναις 1971, σ. 288-289.

δυνάμειος τῶν ἀπλῶν φαρμάκων χρησιμοποιούνταν, στα μέσα του 16ου αιώνα, ως πανεπιστημιακά εγχειρίδια για τους φοιτητές σε ιατρικές σχολές της Γαλλίας.³⁴⁷

Σημαντικός γιατρός μετά τον Γαληνό ήταν ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (4ος αιώνας), ο οποίος σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και υπήρξε γιατρός του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη.³⁴⁸ Συγκέντρωσε την αρχαία ιατρική γνώση από τα πονήματα των προγενέστερων γιατρών και φαρμακολόγων (κυρίως του Διοσκουρίδη και του Γαληνού), την εμπλούτισε και συνέθεσε στα Ελληνικά ένα είδος ιατρικής εγκυκλοπαίδειας 70 βιβλίων με τίτλο *Ίατρικαὶ συναγωγαὶ πρὸς Ἰουλιανὸν ἢ Ἑβδομηκοντάβιβλος*, από την οποία έχει διασωθεί περίπου το 1/3 (μόνο 26 βιβλία). Σχετικά με την ερασιωτική εργασία του και την αναζήτηση και επιλογή των χρήσιμων πληροφοριών από τα παλαιότερα συγγράμματα, ο ίδιος ο Ορειβάσιος τονίζει, μάλιστα, χαρακτηριστικά στην αρχή του πρώτου βιβλίου του τα εξής: [...] πάντων τῶν ἀρίστων ἰατρῶν ἀναζητήσαντά με τὰ καιριώτατα συναγαγεῖν καὶ πάντα ὅσα χρησιμεύει πρὸς αὐτὸ

³⁴⁷ Δημήτριος Χρ. Κουτρούμπας, *ό.π.*, σ. 111.

³⁴⁸ Για τον Ορειβάσιο βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Β' (Υλικές και ιδεολογικές δομές), εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σ. 457-458· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *Στα χρόνια του Βυζαντίου. Οι θετικοί επιστήμονες, ιατροί, χρονολόγοι και αστρονόμοι*, εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2010, σ. 189-190· Kurt Poliak, *ό.π.*, σ. 415-418· Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ' (Μαθηματικά και αστρονομία, φυσικές επιστήμες, ιατρική, πολεμική τέχνη, νομική φιλολογία, μουσική) (μτφρ. Γεώργιος Χ. Μακρής κ.ά.), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σ. 115-117· Timothy S. Miller, *Η Γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία* (μτφρ. Ν. Κελέρμενος), εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998, σ. 220-221· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής εποχής*, εκδ. Αίθρα [Αθήνα 1996], σ. 25 κ.ε.· John Scarborough, *ό.π.*, σ. 221-224· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα 1983, σ. 283· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 291-297· βλ., επίσης, Χριστίνα Τεσσερομάτη, *Φυτά με φαρμακολογικές ιδιότητες. Σύγχρονες φυτοθεραπευτικές δυνατότητες*, εκδ. Σπανός - Βιβλιοφιλία, Αθήνα 2016, σ. 30· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 113-114· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 288-289· Χριστίνα Τεσσερομάτη, *Φαρμακολογία της σύγχρονης αυτοθεραπείας. Φυτικής προέλευσης σκευάσματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2012, σ. 17· Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα στην διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τα ζώα και της χρήσεως των προϊόντων τους κατά την βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας), Αθήνα 2010, σ. 66-67· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 221· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 139· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 368 κ.ε.· Antje Kug, *ό.π.*, σ. 210-211· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 62-63· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 53· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 172-173.

τὸ τέλος τῆς ἰατρικῆς, καὶ τοῦτο πράττειν, ὡς οἶος τέ εἰμι, προθύμως διέγνωκα, χρησιμωτάτην ὑπολαμβάνων ἔσεσθαι τὴν τοιαύτην συναγωγὴν, τῶν ἐντυγχανόντων ἐτοίμως ἐξευρισκόντων τὸ ἐκάστοτε τοῖς δεομένοις ὠφέλιμον [...].³⁴⁹

Το περιεχόμενο των «Ιατρικῶν Συναγωγῶν» του Ορειβασίου εἶναι αρκετά ευρύ. Μεταξύ άλλων, εξετάζονται ζητήματα γενικῆς διαιτητικῆς, *Materia medica*, φυσιολογίας, υγιεινῆς, διαγνωστικῆς, ειδικῆς παθολογίας, χειρουργικῆς και ἄλλα.³⁵⁰ Ενδεικτικά, τα 5 πρώτα βιβλία ἔχουν ὡς αντικείμενο τὴν διατροφή (π.χ. εἶδη διατροφῆς, δίαιτα, τρόποι παρασκευῆς τροφίμων, ροφήματα κ.ά.), τὸ 6ο επικεντρώνεται στὴν κατάκλιση και στὴν γυμναστική, τὸ 7ο και τὸ 8ο στις αφαιμάξεις και τὴν ἀποκάθαρση τοῦ πεπτικῆς συστήματος (π.χ. χορήγηση ἐμετικῶν ἢ καθαρτικῶν, υποκλυσμοί κ.ά.), τὸ 9ο στὴν υγιεινή και τὸ 10ο στα λουτρά.³⁵¹

Για τα φάρμακα γίνεται κατ' ἐξοχὴν λόγος στα βιβλία ΙΑ' - ΙΕ'.³⁵² Ειδικότερα, στὸ 11ο και τὸ 12ο βιβλίο παρουσιάζονται ἀλφαβητικὰ οἱ φυτικὲς δρόγες με γνώμονα τὸ ἔργο τοῦ Διοσκουρίδου («ἐκ τῶν Διοσκουρίδου περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων δυνάμεως») ξεκινώντας ἀπὸ τὸ φυτό «ἀβρότονον».³⁵³ Παρατίθεται περιληπτικὰ ἀπὸ τα ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* ἡ περιγραφή κάθε βοτάνου, ἡ προέλευσή του, οἱ ιδιότητες που ἔχει, καθὼς και ἄλλες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες. Τὸ 13ο βιβλίο ἀναφέρεται στις ορυκτὲς και ἀνόργανες δρόγες και πάλι με βάση τὸ σύγγραμμα τοῦ Διοσκουρίδου,³⁵⁴ τὸ 14ο στις «δυνάμεις ἀπάντων τῶν ἀπλῶν φαρμάκων» δηλαδή στὴν δραστηριότητα και τις «ποιότητες» των δρογῶν, κατὰ τὸν Γαληνὸν,³⁵⁵ ἐνῶ στὸ 15ο ταξινομούνται με ἀλφαβητικὴ σειρά τα ἀπλά φάρμακα -φυτικά, ἀνόργανα και ζωικά- «ἐκ τῶν Γαληνοῦ· ἐκάστου φαρμάκου αἱ καθόλου δυνάμεις», δηλαδή σύμφωνα με τὸ ομώνυμο ἔργο τοῦ Γαληνοῦ.³⁵⁶ Και ὅπως εὔστοχα ἐπισημαίνουν ὁ Παναγιώτης Κρητικὸς και ἡ Στέλλα Παπαδάκη, τὸ 15ο βιβλίο «δύναται νὰ

³⁴⁹ *Oribasii Collectionum medicarum reliquiae* (ed. J. Raeder), τ. 1 (Libri I-VIII), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, VI 1, 1], Lipsiae - Berolini 1928, σ. 4.

³⁵⁰ Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 116.

³⁵¹ Βλ. ἀναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 291-292 (υποσημείωση 162)· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 369-374.

³⁵² Βλ. ἀναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 292 (υποσημείωση 162), 293-294· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 374-376.

³⁵³ *Oribasii Collectionum...* *ὁ.π.*, τ. 2 (Libri IX-XVI), σ. 80.

³⁵⁴ Στὸ ἴδιο, σ. 160.

³⁵⁵ Στὸ ἴδιο, σ. 183.

³⁵⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 239.

χαρακτηρισθῆ ὡς τὸ φαρμακολογικόν, ἐνῶ τὰ ια΄ καὶ ιβ΄ ἀφοροῦν εἰς τὸ φαρμακογνωστικόν, τὸ δὲ ιγ΄ εἰς τὸ τῶν χημικῶν, ἀνοργάνου φύσεως, φαρμάκων, τμήμα τῆς συγγραφῆς. Ἐκ τῶν ὀλίγων στίχων τῶν διασωθέντων τοῦ ιστ΄ βιβλίου φαίνεται ὅτι τοῦτο δέον νὰ περιεῖχε τὰ σύνθετα φάρμακα. Εἰς ταῦτα δὲ ἀσφαλῶς θὰ ἀφεώρων καὶ εἷς τινα ἐκ τῶν ἀπωλεσθέντων ιξ΄-κγ΄ βιβλίων».³⁵⁷

Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Ορειβάσιος ἀρχίζει τὴν ἐξέταση τῶν ἀπλῶν φυτικῶν φαρμάκων στὸ *Βιβλίον ΙΕ΄* μετὰ τὸ «ἀβρότονον», ὅπως ἔκανε καὶ ὁ Γαληνός, ἀλλὰ ἡ πραγμάτευσή του εἶναι πολὺ πιο συμπυκνωμένη συγκριτικὰ μετὰ ἐκείνη τοῦ ἀρχαίου γαιτροῦ. Πιο συγκεκριμένα, ἐνῶ στὸ κείμενο τοῦ Γαληνοῦ ὁ σχολιασμός κάθε δρόγης καταλαμβάνει ἀρκετές σελίδες, στὶς «Ἱατρικὲς Συναγωγές» τοῦ Ορειβασίου τὸ ἀντίστοιχο χωρίο ἐκτείνεται σε λίγες ἀράδες. Για παράδειγμα, τὸ «ἀβρότονον» στὸ *Βιβλίον Ζ* τοῦ *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων* τοῦ Γαληνοῦ, στὴν ἐκδοσὴ τοῦ C.G. Kühn, ἀναλύεται σε 10 σελίδες,³⁵⁸ ἐνῶ ὁ Ορειβάσιος (ἐκδοσὴ τοῦ J. Raeder) τὸ παρουσιάζει σε 8 σειρές.³⁵⁹ Ὁμοίως, τὸ ἐπόμενο ἀπλό φάρμακο, ὁ «ἄγνος», καταχωρεῖται ἀπὸ τὸν Ορειβάσιο σε 3-4 ἀράδες,³⁶⁰ ἀλλὰ στὴ μελέτη τοῦ Γαληνοῦ καλύπτει 3-4 σελίδες³⁶¹ καὶ οὕτω καθεξῆς.

Με βάση τὴν παρατήρηση αὐτή, θὰ μπορούσε εὐλόγα νὰ ἰσχυριστεῖ κάποιος ὅτι οἱ συμπλητές τῶν νεότερων *Ἱατροσοφίων* λειτούργησαν, τηρουμένων τῶν ἀναλογιών, μετὰ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ μετὰ τοῦ ὁποῖο ἐργάστηκε καὶ ὁ Ορειβάσιος, τὸν 4ο αἰῶνα, ὡς πρὸς τὴ διαχείριση τῆς υφιστάμενης ἱατρικῆς γνώσης. Μετὰ ἄλλα λόγια, ὅπως ὁ Ορειβάσιος συνέπτυξε τὴν μέχρι τότε καθιερωμένη ἱατρικὴ βιβλιογραφία, ἔτσι καὶ οἱ συντάκτες τῶν *Ἱατροσοφίων* προέβησαν σε ἀπλουστεύσεις τῆς προγενέστερης ἱατρικῆς καὶ φαρμακολογικῆς ὕλης, ἡ ὁποία, σε πολλὰ περιπτώσεις, ἀν καὶ εἶχε τις ἀπαρχές τῆς ἀρκετοῦς αἰῶνες πρὶν, ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀκόμα ευρέως ἀποδεκτὴ. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ καταδεικνύει, ὁμολογουμένως, τὴν πορεία σύντμησης καὶ ἐκλαΐκευσης τῆς ἱατρικῆς γνώσης κατὰ τὸ πέρασμά της ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ, ἀργότερα, στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ.

³⁵⁷ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 294.

³⁵⁸ Κλαυδίου Γαληνοῦ ἀπαντα... ὁ.π., τ. 11, σ. 798-807 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Ζ, κεφ. α΄*].

³⁵⁹ *Oribasii Collectionum*... ὁ.π., τ. 2 (Libri IX-XVI), σ. 239.

³⁶⁰ Στὸ ἴδιο, σ. 239-240.

³⁶¹ Κλαυδίου Γαληνοῦ ἀπαντα... ὁ.π., τ. 11, σ. 807-810 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Ζ, κεφ. β΄*].

Παράλληλα, στον Ορειβάσιο αποδίδονται δύο ακόμα έργα: το ένα είχε αποδέκτη τον γιο του - ο οποίος μετέπειτα έγινε γιατρός- και ήταν επιτομή των «Ιατρικών Συναγωγών» σε 9 βιβλία με τίτλο *Σύνοψις τῶν Ὀρειβασίου ἑννέα λόγων πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Εὐστάθιον*.³⁶² το δεύτερο λεγόταν *Ὀρειβασίου πρὸς Εὐνάπιον* (κατὰ ἄλλους χαρακτηριζόταν ως «Εὐπόριστα»)³⁶³ και αποτελούσε «ἐγχειρίδιον ἐκλαϊκευτικὸν ἰατρικῶν γνώσεων καὶ πρώτων βοηθειῶν, ἀπευθυνόμενον πρὸς μὴ ἰατροὺς κυρίως, ἐκ βιβλίων τεσσάρων»,³⁶⁴ στο δεύτερο ἀπὸ τα οποία ταξινομοῦνταν τα *ἀπλά* φάρμακα με πρώτο το φυτὸ «ἄγνος».³⁶⁵ Τα *εὐπόριστα* ἦταν, ἄλλωστε, κατὰ τον Αυστριακὸ βυζαντινολόγο Herbert Hunger, «τὰ μέσα πού μπορούσαν νὰ βρεθοῦν εὐκόλα καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ ἐπιτυχία ἀκόμη καὶ ἀπὸ μὴ ἐιδικοὺς σὲ περιπτώσεις ἐλαφρῶν ἀσθενειῶν ἢ ἀτυχημάτων».³⁶⁶

Σύμφωνα με τον Σπύρο Μαρκέτο, ο Ορειβάσιος ἔγραψε τα «Εὐπόριστα» για να καταπολεμήσει τον τσαρλατανισμό.³⁶⁷ Στην ἀρχὴ αὐτοῦ του πονήματος, πρὶν ἀπὸ το πρώτο βιβλίο, ο ἴδιος ο Ορειβάσιος υπογραμμίζει τη σκοπιμότητα που ἔχει η γνώση των «ἀπλῶν καὶ εὐπορίστων ἰάσεων», οι οποίες θα μπορούσαν να εφαρμοστοῦν οπουδήποτε δεν εἶναι δυνατὴ ἡ πρόσβαση σε κάποιον ἐπιστήμονα γιατρὸ, ἀλλὰ και για την εὐκόλη και ἐπωφελὴ ἀντιμετώπιση αἰρνίδιων και ἐπειγουσῶν παθογόνων καταστάσεων, χωρὶς τη συνδρομὴ [...] *μήτε ὀργάνου τινὸς μήτε σκεύους ἰατρικοῦ* [...].³⁶⁸ Συνεπῶς, βάσιμα θα ἔλεγε κανεῖς ὅτι το ἔναυσμα για τη συγγραφὴ του συγκεκριμένου κειμένου καθὼς και το περιεχόμενό του συνάδουν περισσότερο με το πνεῦμα των *Ἰατροσοφίων*. Ωστόσο, ἴσως γενικά ο ἐγκυκλοπαιδισμὸς του Ορειβασίου προσομοιάζει με την ἐρανιστικὴ προσπάθεια που κατέβαλλαν οι συμπλητῆς των ἰατροσοφικῶν κωδίκων.

³⁶² Για το περιεχόμενό του βλ. ἀναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 295 (υποσημείωση 169)· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 376.

³⁶³ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 295 (υποσημείωση 173)· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 376-377.

³⁶⁴ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 296· βλ., ἐπίσης, Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 117.

³⁶⁵ *Oribasii Synopsis ad Eustathium, Libri ad Eunapium* (ed. J. Raeder), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, VI 3], Lipsiae - Berolini 1926, σ. 349 κ.ε.

³⁶⁶ Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 117.

³⁶⁷ Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ὁ.π.*, σ. 139· βλ., ἐπίσης, Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 117.

³⁶⁸ *Oribasii Synopsis... ὁ.π.*, σ. 317.

Συμπληρωματικό έργο, παρόμοιο με εκείνο του Ορειβασίου, συνέθεσε και ο Αέτιος ο Αμιδηνός, τον 6ο αιώνα μ.Χ.³⁶⁹ Ο Αέτιος καταγόταν από την πόλη Άμιδα, που ήταν χτισμένη στις όχθες του ποταμού Τίγρη στην Άνω Μεσοποταμία και ταυτίζεται με το Ντιγιάρμπακιρ της σημερινής Τουρκίας. Ήταν χριστιανός γιατρός, σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και διετέλεσε αρχίατρος στην αυλή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ (†565). Με γνώμονα τα πονήματα του Ορειβασίου και τα κείμενα των γιατρών της αρχαιότητας, συνέγραψε εραnistικό έργο σε 16 ιατρικά βιβλία που ονομάζονταν *Λόγοι* ([...] *Αετίου Αμιδηνού σύνοψις τῶν τριῶν βιβλίων Ὀριβασίου, λέγω δὴ τοῦ πρὸς Ἰουλιανὸν καὶ τοῦ πρὸς Εὐστάθιον καὶ τοῦ πρὸς Εὐνάπιον καὶ τῶν θεραπευτικῶν βιβλίων Γαληνοῦ καὶ Ἀρχιγένους καὶ Ρούφου καὶ ἐτέρων τινῶν ἀρχαίων ἐπισήμων* [...]).³⁷⁰

Οι *Λόγοι* του Αετίου κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα ιατρικών και φαρμακολογικών θεμάτων.³⁷¹ Ιδιαίτερο φαρμακολογικό περιεχόμενο έχουν τα 3 πρώτα βιβλία.³⁷² Πιο συγκεκριμένα, ο *Λόγος Α΄* αποτελεί επισκόπηση του *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων* του Γαληνού.³⁷³ Μετά το σχετικό προοίμιο του έργου, η πραγ-

³⁶⁹ Για τον Αέτιο βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 458-459· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 195-196· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 419-420· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 118-120· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 221-222· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.· John Scarborough, *ό.π.*, σ. 224-226· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 286-287· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 304-307· βλ., επίσης, Χριστίνα Τεσσαρομμάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 32· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 115· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 289-291· Χριστίνα Τεσσαρομμάτη, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 17-18· Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα... ό.π.*, σ. 53· Μαρία Νάστα, *Η άσκηση της ιατρικής κατά τη βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Δ.Π.Θ., Τμήμα Ιατρικής), Αλεξανδρούπολη 2008, σ. 68-69· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 221· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 139· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 24-25· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 64-65· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 53· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 175-176.

³⁷⁰ *Aetii Amideni Libri medicinales* (ed. A. Olivieri), τ. 1 (Libri I-IV), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, VIII 1], Lipsiae - Berolini 1935, σ. 10.

³⁷¹ Για το περιεχόμενό τους βλ. αναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 304-305 (υποσημείωση 206)· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 118-119· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 24-25.

³⁷² Βλ. αναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 304 (υποσημείωση 206), 305· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 175.

³⁷³ *Aetii Amideni Libri... ό.π.*, τ. 1 (Libri I-IV), σ. 17 κ.ε.

μάτευση των φαρμάκων ξεκινάει με το «ἀβρότονον»³⁷⁴ και συνεχίζει στην επόμενη σελίδα με τον «ἄγνο». Στον *Λόγο Β'* απαντούν τα [...] *περὶ τῶν τῆς γῆς διαφορῶν καὶ λίθων καὶ μεταλλικῶν καὶ τῆς ἀπὸ τῶν ζώων ὠφελείας, ἐκ τῶν ἀπλῶν Γαληνοῦ καὶ τοῦ περὶ τροφῶν δυνάμεων αὐτοῦ καὶ Ὀριβασίου καὶ ἐτέρων [...]*,³⁷⁵ δηλαδή ταξινομούνται ορυκτές και ζωικές δρόγες σε 269 κεφάλαια, ενώ στον *Λόγο Γ'* ομαδοποιούνται σε 185 κεφάλαια ως επί το πλείστον καθαρτικά φάρμακα και καταπλάσματα.³⁷⁶ Στα υπόλοιπα βιβλία η θεματική είναι περισσότερο ιατρική, όμως, ανάμεσα στις ασθένειες που σχολιάζονται, παρατίθεται και η συνιστώμενη κάθε φορά φαρμακευτική αγωγή.

Πάντως, στο έργο του εντοπίζονται αρκετές φαρμακολογικές καινοτομίες. Ο Αέτιος, σύμφωνα με την Τεσσερομμάτη, πρότεινε τη χορήγηση καρπού ερείκης σε χυλό υοσκύαμου με μέλι για νεοπλάσματα του στόματος.³⁷⁷ Συνιστούσε ως μέθοδο αντισύλληψης την ενδοκολπική χορήγηση στυπτικών ουσιών³⁷⁸ και υπήρξε, επιπροσθέτως, μεταξύ άλλων, πρωτοπόρος σε χειρουργικές επεμβάσεις, στην υποδήλωση της υπέρτασης και στην αντιμετώπιση της θρόμβωσης.³⁷⁹ Κατά μία άποψη, το πόνημά του «θα έπρεπε να κατέχει για τον γιατρό τη θέση που είχαν οι *Πανδέκτες* του Ιουστινιανού για τον νομικό».³⁸⁰

Εντούτοις, στο έργο του Αετίου παρατηρούνται, συγχρόνως, και επιρροές «ἀπὸ τὸν μυστικισμὸν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρικὴν δεισιδαιμονίαν»,³⁸¹ που άρχιζαν σταδιακά να αναμειγνύονται με το επιστημονικό πνεύμα το οποίο παραδιδόταν από τα κείμενα της αρχαίας ιατρικής γραμματείας. Έτσι, στην περίπτωση που ένα κόκκαλο από ψάρι κολλούσε, για παράδειγμα, στον λαιμό κά-

³⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 30.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 152.

³⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 260 κ.ε.

³⁷⁷ Χριστίνα Τεσσερομμάτη, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 17.

³⁷⁸ Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 196· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 24.

³⁷⁹ Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 286.

³⁸⁰ Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 290.

³⁸¹ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 307· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλιτσά, *ό.π.*, σ. 115· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 290· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 221· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 139· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 119· πρβλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 459, όπου επισημαίνεται ότι ο Αέτιος απορρίπτει απερίφραστα τις τακτικές αλχημείας και λευκής μαγείας, όμως τις αναφέρει στο έργο του προκειμένου να ενημερώσει τους αναγνώστες του και να τους διαφυλάξει από πιθανούς αγύρτες.

ποιου, κρινόταν απαραίτητη η επίκληση: «Ὁρκίζω σέ, ὄστοῦν, ἐν ὀνόματι Βλασίου τοῦ μάρτυρος καὶ δούλου τοῦ Χριστοῦ, κατάβηθι ἢ ἐξελθε»³⁸² ἢ «ἐξελθε, ὄστοῦν, ὡς ὁ Ἰησοῦς τὸν Λάζαρον ἐκ τοῦ τάφου ἀνήγαγε καὶ Ἰωνᾶν ἐκ τοῦ κήτους».³⁸³ Ἀντίστοιχα, ὁ παρασκευαστής ενός εμπλάστρου ἔπρεπε νὰ ἀναφωνεῖ: «Ὁ Θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσαάκ, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰακώβ, ἀς δώσει δύναμη σ' αὐτὸ το φάρμακο».³⁸⁴ Τέτοιες μέθοδοι πολλαπλασιάζονταν με τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν καὶ ἐντοπίζονταν με μεγαλύτερη συχνότητα, τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, στους ἰατροσοφικοὺς κώδικες.

Στοιχεῖα δεισιδαιμονίας διαπιστώνονται, ὁμῶς, καὶ στο ἔργο τοῦ ἄλλου μεγάλου γαιτροῦ ἐκείνης τῆς περιόδου (ἕως αἰῶνας), τοῦ Ἀλέξανδρου Τραλλιανοῦ, ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν πόλη Τράλλεις τῆς Λυδίας (σημερινὸ Αἰδίνιο).³⁸⁵ Ὁ πατέρας τοῦ ἦταν γαιτρός, ὀνόματι Στέφανος, καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός τοῦ, ὁ Ἀνθέμιος, ἀρχιτέκτονας τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Ἀλέξανδρος ἀκολούθησε τὰ ἐπαγγελματικὰ βήματα τοῦ πατέρα τοῦ, ταξίδεψε σε ἀρκετὰ μέρη καὶ κατέληξε στὴ Ρώμη, ὅπου πιθανότατα δίδαξε ἰατρικὴ.³⁸⁶ Ὡστόσο, παρά τὶς σπουδές καὶ

³⁸² Ἐμμανουήλ Ἰω. Ἐμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 175-176· βλ., ἐπίσης, Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 420.

³⁸³ Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 65· πρβλ. Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 290, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι γιὰ τὴν ἀφαίρεση ξένων σωμάτων ἀπὸ τὸν φάρυγγα, τὸν λάρυγγα ἢ τὸν οἰσοφάγο, ὁ ἀσθενὴς ἔπρεπε νὰ καταπιεῖ σπύγγο ἐμποτισμένο σε τερεβινθίνη καὶ δεμένο σε ἰσχυρὸ νήμα, ὥστε μετὴν κατάποση τοῦ σπύγγου νὰ κολλοῦσε σε αὐτὸν τὸ ξένο σῶμα καὶ ὁ γαιτρός νὰ τὸ ἀνέσυρε ἔλκοντας ἐν τέλει τὸ νήμα.

³⁸⁴ Στο ἴδιο, σ. 291.

³⁸⁵ Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Τραλλιανὸ βλ. ἀναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγῆς (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 460-462· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 196-197· Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 420-422· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 121-123· Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 222-223· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλοῦ, *Οἱ θεακοὶ ἐπιστήμονες τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 25 κ.ε· John Scarborough, *ὁ.π.*, σ. 226-228· Ἀριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 287-288· Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 299-304· βλ., ἐπίσης, Χριστίνα Τεσσαρομμάτη, *Φυτὰ... ὁ.π.*, σ. 31· Ἐλένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 114-115· Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 291-292· Χριστίνα Τεσσαρομμάτη, *Φαρμακολογία... ὁ.π.*, σ. 18· Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκὰ προϊόντα... ὁ.π.*, σ. 56· Μαρία Νάστα, *ὁ.π.*, σ. 70-71· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 221-222· Σπύρος Μαρκέτος, *Εἰκονογραφημένη... ὁ.π.*, σ. 141· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 34-36· Antje Krug, *ὁ.π.*, σ. 212-213· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 63-64· Κωνσταντῖνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντῖνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 53-54· Ἐμμανουήλ Ἰω. Ἐμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 176.

³⁸⁶ Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 197· Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 420-421· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 121· Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 299· βλ.,

τη σταδιοδρομία του, φαίνεται ότι αποδεχόταν τις δεισιδαιμονικές μεθόδους στη θεραπευτική. Ενδεικτικά, στο κεφάλαιο για την επιληψία υποστήριζε την κατασκευή περιάπτων μεταξύ άλλων αμιγώς φαρμακευτικών οδηγιών.³⁸⁷ Σε αυτές τις συνταγές, το έργο του Τραλλιανού συνάδει εν πολλοίς με τα νεότερα *Ιατροσόφια*. Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε να θεωρηθεί «πρὸ παντὸς πρακτικὸς» καθώς και «ἡ φωτεινότερα ἰατρικὴ μορφή τῆς περιόδου ταύτης»³⁸⁸ ενώ, σύμφωνα με τη Χριστίνα Τεσσερομμάτη, είναι εκείνος που «θεμελίωσε την κλινική μελέτη της φυτοθεραπείας».³⁸⁹ Κατά τον Herbert Hunger, οι νεότεροι ιστορικοί της ιατρικής τού αναγνωρίζουν «πρακτικὴ ἔμπειρία, λογικὴ κρίση καὶ σαφὴ περιγραφὴ».³⁹⁰

Ο Αλέξανδρος Τραλλιανός, όπως και ο Αέτιος, ἔλαβε υπ' ὄψιν του τα ἔργα των προγενέστερων γιατρών και φαρμακολόγων και συνέθεσε ἓνα παρόμοιο συμπληματικό πόνημα που απαρτιζόταν από 12 βιβλία.³⁹¹ Ὅμως ο Αλέξανδρος δεν συγκέντρωσε σε ἓνα εγχειρίδιο τα *απλά φάρμακα* προκειμένου να δημοσιεύσει μια θεωρητική φαρμακογνωστικὴ πραγματεία που θα συνόψιζε το αντίστοιχο σύγγραμμα του Γαληνού, ἀλλὰ κατηγοριοποίησε την ὕλη του με κριτήριο τις ασθένειες και τη συνι-

επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὅ.π.*, σ. 114· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὅ.π.*, σ. 291· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 35· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὅ.π.*, σ. 63· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὅ.π.*, σ. 176.

³⁸⁷ Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ὅ.π.*, σ. 460, 461-462· Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα... ὅ.π.*, σ. 307, 329· της ἰδίας, «Τα ζωϊκά προϊόντα ως πρώτη ὕλη για την παρασκευὴ φαρμάκων και περιάπτων στα βυζαντινά ἰατρικὰ κείμενα της μέσης περιόδου. Η εξελικτικὴ σχέση της πανίδας με την ἰατρικὴ και τη λευκὴ μαγεία», *Ζῶα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αἰ.)*, (επιμ. Ηλίας Αναγνωστάκης, Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Ευτυχία Παπαδοπούλου), εκδ. Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν / Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν [*Διεθνή Συμπόσια*, 21], Ἀθήνα 2001, σ. 393· βλ., ἐπίσης, Kurt Pollak, *ὅ.π.*, σ. 421, ὅπου ἐπισημαίνεται μια μη ἐπιστημονικὴ συνταγὴ του Τραλλιανού για την αντιμετώπιση της ποδάγρας· Antje Krug, *ὅ.π.*, σ. 213, ὅπου υπογραμμίζεται ὅτι προτεινόταν ἀπὸ τον ἐν λόγω γιατρὸ η χρήση ἐιδικοῦ μαγικοῦ σφραγιδόλιθου κατὰ του κολικοῦ· Herbert Hunger, *ὅ.π.*, σ. 122.

³⁸⁸ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὅ.π.*, σ. 304· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὅ.π.*, σ. 115· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὅ.π.*, σ. 291· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὅ.π.*, σ. 196· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὅ.π.*, σ. 221· Kurt Pollak, *ὅ.π.*, σ. 421· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὅ.π.*, σ. 176.

³⁸⁹ Χριστίνα Τεσσερομμάτη, *Φαρμακολογία... ὅ.π.*, σ. 18· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὅ.π.*, σ. 114.

³⁹⁰ Herbert Hunger, *ὅ.π.*, σ. 122.

³⁹¹ Alexander von Tralles. *Original-Text und Übersetzung nebst einer einleitenden Abhandlung. Ein Beitrag zur Geschichte der Medicin* (ed. Th. Puschmann), τ. 1, Wilhelm Braumüller, Wien 1878, σ. 441 κ.ε.

στώμενη σε κάθε πάθηση θεραπεία. Γι' αυτό και το έργο του είχε πρακτική αξία. Διεξήλθε, μάλιστα, το θέμα ξεκινώντας από τις αρρώστιες που εμφανίζονται στο κεφάλι και καταλήγοντας στις νόσους των ποδιών. Έτσι, στο πρώτο βιβλίο γίνεται λόγος περί της αλωπεκίας και των παθήσεων του τριχωτού της κεφαλής, καθώς και περί των κεφαλαγιών, στο δεύτερο βιβλίο εξετάζονται οι ασθένειες των ματιών, στο τρίτο βιβλίο οι παθήσεις των αφτιών ενώ στο τελευταίο, στο 12ο, η ποδάγρα.³⁹² Η δομή αυτή ως προς τη διάταξη των συνταγών απαντά, κατά τη νεότερη εποχή, σε πολλούς ιατροσοφικούς κώδικες.

Γενικά, ο Αλέξανδρος Τραλλιανός παραθέτει μία «πλουσίαν συλλογήν συνταγών, πάσης φύσεως, ἐξ ἐπισήμων ἰατρικῶν τῆς ἀρχαιότητος πηγῶν, δὲν ἀπολείπουν ὅμως καὶ τοιαῦται λαϊκῶν φαρμάκων (συνταγαὶ ἃς ἤκουσε παρ' ἀγροίκων [...] ὡς καὶ τοιαῦται ἐξ Ἰσπανίας καὶ Γαλλίας), ἃς κρίνει καταλλήλους διὰ τὴν ἀντίστοιχον θεραπείαν».³⁹³ Κατά τον Herbert Hunger, «συνιστᾶ τὰ φάρμακα σύμφωνα μὲ τὴ βασικὴ ἀρχὴ *contraria contrariis*»³⁹⁴ και, κατά τον Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, ο εν λόγω βυζαντινός γιατρός «ἀναγράφει καθαρτικούς τροχίσκους μετὰ πικραμυγδάλων, ἔμπλαστρον στομάχου μετὰ στύρακος ἰσαυρικοῦ, ἀλόης, εὐφορβίου καὶ τερεβινθίνης καὶ ἀναφέρει πολλὰς δρόγας θεραπευτικὰς [...] ἐφήρμοξε τὴν διὰ βδελλῶν ἀφαίμαξιν καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἰατρικὴν τὰς κανθαρίδας, τὸ ρῆον καὶ τὸ κολχικόν».³⁹⁵ Συνεπώς, δικαιολογημένα το έργο του Αλέξανδρου Τραλλιανού άσκησε μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους γιατρούς και μεταφράστηκε στα Λατινικά, τα Αραβικά αλλά και τα Εβραϊκά.³⁹⁶

Ένας άλλος βυζαντινός γιατρός που αφενός επηρεάστηκε από την μέχρι τότε ιατρική βιβλιογραφία -κυρίως από τον Ορειβάσιο- και αφετέρου επενήργησε κι αυτός, με τη σειρά του, στην ελληνική αλλά και την αραβική ιατρική σκέψη των επόμε-

³⁹² Για το περιεχόμενό τους βλ. αναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 299-300 (υποσημείωση 197)· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 197· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 122-123· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 36.

³⁹³ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 301· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλιτσά, *ό.π.*, σ. 115· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 197· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 421· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 222· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 64.

³⁹⁴ Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 123.

³⁹⁵ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 176.

³⁹⁶ Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 197· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 122· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 303· βλ., επίσης, Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 221· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 64· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 176.

νων αιώνων ήταν ο Παύλος Αιγινήτης.³⁹⁷ Με καταγωγή από την Αίγινα, ο Παύλος έζησε τον 7ο αιώνα και σπούδασε στην Αλεξάνδρεια, πριν από την κατάκτηση της πόλης από τους Άραβες. Το σημαντικότερο και πιο δημοφιλές πόνημά του, που μεταφράστηκε και στην αραβική γλώσσα, τον 9ο αιώνα, ήταν μια ιατρική επιτομή αποτελούμενη από 7 βιβλία. Στόχος του συγκεκριμένου συγγραφικού εγχειρήματος ήταν η σύνθεση μιας εύχρηστης πραγματείας που δεν θα ήταν υπερβολικά εκτενής και εξαντλητική αλλά περιεκτική και επαρκής.

Όπως υπογραμμίζει και ο ίδιος ο Παύλος στο προοίμιο του έργου του, είναι εξαιρετικά δύσκολο ή αδύνατο να κατέχει κάποιος «διὰ μνήμης» το σύνολο των ιατρικών γνώσεων από την αρχαιότητα. Όμως εκείνος προτίμησε να γράψει «συντόμου χάριν διδασκαλίας» και δεν υιοθέτησε το μοντέλο που ακολούθησαν οι παλαιότεροι γιατροί με τη διεξοδική ανάλυση και τον εκτεταμένο σχολιασμό της θεματικής.³⁹⁸ Αναφέρθηκε, μάλιστα, ειδικότερα στα συγγράμματα του Ορειβασίου επισημαίνοντας ότι [...] *ή μὲν γὰρ ἑβδομηκοντάβιβλος αὐτοῦ τοῦ Ὀριβασίου πᾶσαν ἐν ἑαυτῇ περιέχει τῆς τέχνης ὑπόθεσιν, ἀλλ' οὐκ εὐπόριστος ἅπασιν ἡ πραγματεία πολὺστιχος ὑπάρχουσα· ἡ δὲ ταύτης ἐπιτομή πρὸς Εὐστάθιον τὸν υἱὸν αὐτοῦ γραφεῖσα πολλῶν εἰς τὸ παντελὲς λειπομένη νοσημάτων ἀτελῆ τὴν τῶν λοιπῶν περιέχει θεωρίαν πῆ μὲν αἰτιῶν πῆ δὲ διαγνώσεων ἐνίοτε δὲ καὶ τῆς αὐτάρκους ἐστερημένη θεραπείας, ὥσπερ οὖν ἑτέρων εἰς μνήμην μόνον ἐληλυθότων. Τὸ δὲ παρὸν σύγγραμμα διαγνώσεις τε καὶ αἰτίας καὶ θερα-*

³⁹⁷ Για τον Παύλο Αιγινήτη βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 459-460· Σπράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 327-329· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 423-426· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 127-128· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 223-224· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε· John Scarborough, *ό.π.*, σ. 228-229· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 289-290· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 307-311· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 115-116· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 292-294· Χριστίνα Τεσσερομμάτη, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 18· Μαρία Νάστα, *ό.π.*, σ. 72-74· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 222· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 140· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 388-389· Antje Krug, *ό.π.*, σ. 213-214· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 65-67· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 54· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 177-178.

³⁹⁸ *Paulus Aegineta* (ed. J.L. Heiberg), τ. 1 (Libri I-IV), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, IX 1], Lipsiae - Berolini 1921, σ. 3.

*πείας πάντων περιέχει τῶν νοσημάτων, ὁμοιομερῶν, ὀργανικῶν, ἐν λύσει συνεχείας θεωρουμένων, οὐ κεφαλαιωδῶς μόνον ἀλλὰ κατὰ τὸ ἐγγωροῦν πλάτος [...].*³⁹⁹

Με ἄλλα λόγια, ὁ Παῦλος Αἰγινήτης θεωροῦσε ὅτι τα 70 βιβλία των «*Ἰατρικῶν Συναγωγῶν*» του Ορειβασίου συγκροτοῦσαν ἓνα ιδιαίτερα μακροσκελές ἰατρικό πόνημα που πραγματευόταν λεπτομερῶς κάθε πτυχή της θεραπευτικῆς, ἀλλὰ δεν ἦταν προσιτό σε ὅλους. Ἀπό την ἄλλη, ἡ «*Σύνοψις*» προς τον γιο του Ευστάθιο εἶχε μικρότερη ἔκταση, ὡστόσο ἦταν σε πολλά σημεία ελλιπής και δεν μπορούσε να καλύψει ἐξ ολοκλήρου τις θεραπευτικές ἀνάγκες για τις οποίες προοριζόταν. Ἐτσι, κρίθηκε σκόπιμη ἀπὸ τον Παῦλο ἡ σύνταξη ἐνός νέου εγχειριδίου που θα εἶχε ἐπάρκεια και πληρότητα ὡς προς τὸ περιεχόμενό του, ὁμως, ταυτόχρονα, θα ἦταν εὐχρηστο σε καθημερινή βάση και ἐν γένει προσιτό ἰδίως σε ἐκείνους που βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ τα μεγάλα αστικά κέντρα.⁴⁰⁰ Τὸ σκεπτικό αὐτό, που ἐνεθάρρυνε τὴ συγγραφή του συγκεκριμένου ἔργου, θυμίζει τις συνθήκες που ἐνόησαν, μερικὸς αἰῶνες μετὰ, τὴ δημιουργία των ἰατροσοφικῶν κωδίκων.

Στην ἰατρική ἐπιτομή του Παύλου Αἰγινήτη ἀναπτύσσεται, ἀναμφίβολα, ἓνα ἐυρὺ φάσμα ἰατρικῶν και φαρμακευτικῶν θεμάτων.⁴⁰¹ Εἰδικότερα, γίνεται λόγος για ζητήματα υγιεινῆς και διαίτας (1ο βιβλίο), πυρετοῦς (2ο βιβλίο), παθήσεις ἀπὸ τὸ κεφάλι ἕως τα ἄκρα και ἄλλες ἐξωγενεῖς ἀσθένειες (3ο-4ο βιβλίο), ἀντίδοτα σε δηλητήρια και σε δῆγματα ἰοβόλων ζώων (5ο βιβλίο), χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις, κατάγματα και ἐξαρθρήματα (6ο βιβλίο) και, τέλος, ἀλφαθητικά, τα ἀπλά φάρμακα και τα σύνθετα σκευάσματα (7ο βιβλίο). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον για τὴ φαρμακευτική ἔχουν, προφανῶς, τὸ 5ο και κυρίως τὸ 7ο βιβλίο, στο ὁποῖο ἐντοπίζονται και δρόγες που δεν ἀναφέρονται ἀπὸ τον Διοσκουρίδη, τον Γαληνό, τον Ορειβάσιο ἢ τον Αἴτιο.⁴⁰²

Κατὰ μία ἀποψη, τα κεφάλαια για τὴ χειρουργική συνιστοῦν κείμενο «ἐλευθεριώτερον καὶ πλέον αὐτοτελές, διακρινόμενον λόγῳ τῶν ἀπανταχοῦ ὑπαρχουσῶν

³⁹⁹ Στο ἴδιο, σ. 4.

⁴⁰⁰ Στο ἴδιο, σ. 3.

⁴⁰¹ Βλ. ἀναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 308-309 (υποσημείωση 219)· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 327· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 128· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 388-389.

⁴⁰² Για τὸ περιεχόμενο του 7ου βιβλίου βλ. ἀναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 309, ὅπου ἐπισημαίνονται και οἱ φαρμακοτεχνικὲς μορφές που ἀπαντοῦν στο συγκεκριμένο κείμενο· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκατσά, *ὁ.π.*, σ. 116· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 66· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 177-178.

κριτικῶν παρατηρήσεων τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν ἐκ τῆς ἐμπειρίας αὐτοῦ διεσπαρμένων ἐν αὐτῷ δεδομένων». ⁴⁰³ Σύμφωνα με τον Πάνο Μανιάτη, ο Παῦλος Αιγινήτης διέκρινε τις αρτηριακές ἀπὸ τις φλεβικές αιμορραγίες καὶ τελειοποίησε τις απολινώσεις ⁴⁰⁴ ἐνῶ, ὅπως υπογραμμίζει ο Σπύρος Μαρκέτος, οἱ πρωτότυπες χειρουργικές μέθοδοι που ἐφάρμοξε «για τὴν θεραπεία τῆς βουβωνοκῆλης, τοῦ ηπατικού ἀποστήματος, τὴν αμυγδαλεκτομὴ καὶ τὴν λιθοτριψία παρέμειναν κλασικές ὡς τὸν 17ο αἰῶνα». ⁴⁰⁵ Λέγεται, ἐπίσης, ὅτι ο Παῦλος Αιγινήτης εἶχε ἐιδικευθεῖ στὴ γυναικολογία, ὁμῶς δὲν ἔχει διασωθεῖ κάποιο σχετικὸ σύγγραμμά του. ⁴⁰⁶ Γενικά, ἀποτελεῖ ἕνα «τῶν κυριότερων ἐκπροσώπων τῆς βυζαντινῆς ἰατρικῆς» ⁴⁰⁷ καὶ «τὸν συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ἀραβικὴ ἰατρικὴ». ⁴⁰⁸

Ἐκτός ἀπὸ τὸν Αιγινήτη, με τὸ ὄνομα Παῦλος ἀπαντᾶ μία ἀκόμα ἀξιόλογη φυσιολογία τῆς βυζαντινῆς ἰατρικῆς που ἐξῆσε πιθανῶς δύο αἰῶνες ἀργότερα. Πρόκειται γιὰ τὸν Παῦλο ἀπὸ τὴ Νίκαια, ⁴⁰⁹ ὁ ὁποῖος ἐγράψε ἕνα ἐκτενὲς πῶνημα -μια

⁴⁰³ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 308· βλ., ἐπίσης, Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 292-294· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 327, 328· Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 424· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 128· Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 224· Antje Krug, *ὁ.π.*, σ. 214· Ἀριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 289-290.

⁴⁰⁴ Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 222.

⁴⁰⁵ Σπύρος Μαρκέτος, *Εἰκονογραφημένη... ὁ.π.*, σ. 141· βλ., ἐπίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγῆς (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 460· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 328.

⁴⁰⁶ Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 424, 426· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 308, ὅπου σημειώνεται ὅτι συχνά τὸν ἀποκαλοῦσαν «βοηθὸ τοκετῶν» ἢ χαρακτηριζόταν ἀντίστοιχα στα Ἀραβικά ὡς «Al-kawabeli»: βλ., ἐπίσης, Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 327· Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 223· Antje Krug, *ὁ.π.*, σ. 214· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 66· Ἐμμανουήλ Ἰω. Ἐμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 177.

⁴⁰⁷ Ἐμμανουήλ Ἰω. Ἐμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 177.

⁴⁰⁸ Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 426· βλ., ἐπίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγῆς (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 460· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 127.

⁴⁰⁹ Γιὰ τὸν Παῦλο ἀπὸ τὴ Νίκαια βλ. ἀναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγῆς (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 470-471· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 128-129· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλοῦ, *Οἱ θετικοὶ ἐπιστήμονες τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 25 κ.ε.· Ἀριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 290· βλ., ἐπίσης, Ἐλένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 117· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 392. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματός του, καθὼς καὶ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρονικοῦ πλαισίου μέσα στο ὁποῖο δραστηριοποιήθηκε βλ. ἐιδικότερα Paolo di Nicea. *Manuale medico. Testo edito per la prima volta, con introduzione, apparato critico, traduzione e note* (a cura di Anna Maria Ieraci Bio), Bibliopolis [*Hellenica et Byzantina Neapolitana. Collana di studi e testi*, 16], Napoli 1996, σ. 13-17.

ιατρική εγκυκλοπαίδεια- 133 κεφαλαίων με τον μακροσκελή τίτλο: *Περὶ πολλῶν τε καὶ ποικίλων γενομένων νοσημάτων ἀναριθμήτων τε συμπτωμάτων περὶ τὰ ἀνθρώπινα σώματα, ποτὲ μὲν ἀπὸ διαφορῶν ἀέρων, ποτὲ δὲ καὶ ἀπ' αὐτῶν, τῆς φύσεως τῆς συνεχούσης τὸ ζῆον πανταχόθεν ἀναλυομένης, ἔτι δὲ καὶ διαίτης καὶ τῶν ποιότητων ὧν γε προσφερομένων.*⁴¹⁰ Στο ἔργο αὐτό, κάθε κεφάλαιο πραγματεύεται διαφορετικὴ νόσο, σύμπτωμα ἢ διαταραχὴ καὶ διαιρείται σε δύο ἐνότητες. Στὴν πρώτη δίνεται ὁ ὀρισμὸς τῆς πάθησης καὶ σχολιάζονται τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐνῶ στὴ δεύτερη, ποὺ φέρει πάντα τὸν ὑπότιτλο «Πῶς οὖν θεραπεύσης», ἐπισημαίνονται οἱ ἐνδεικνυόμενες θεραπευτικὲς ὁδηγίες καὶ ἡ κατάλληλη φαρμακευτικὴ ἀγωγή.⁴¹¹

Σύμφωνα με τὴ Μαρία Χρόνη, ὁ Παῦλος Νικαίας «ἐμφανίζεται ὡς αὐτόβουλος συγγραφεύς, καθὼς δὲν ἀναφέρει, ὅπως ἄλλοι βυζαντινοὶ ἰατροί, ὅτι γράφει τὸ πόνημά του ὕστερα ἀπὸ παραγγελία κάποιου ἐνδιαφερομένου φίλου ἢ μαθητῆ του ἢ προκειμένου νὰ τὸ ἀφιερῶσει στὸν αὐτοκράτορα ἢ σὲ κάποιον ἀξιωματοῦχο».⁴¹² Γενικότερα, τὸ ἔργο του διακρίνεται ἀπὸ ἐπιστημονικότητα, καθὼς ἀπουσιάζουν ἀναφορὲς σὲ μαγικὲς πρακτικὲς ἢ δεισιδαιμονικὲς διαδικασίες. Ὁ ἐπιστημονικὸς προσανατολισμὸς του ἐκφράζεται, ἄλλωστε, ἐξαρχῆς στὸ προοίμιο τῆς πραγματείας του, ὅπου δηλώνεται ὅτι οἱ ἀρρώστιες οφείλονται σὲ φυσικοὺς παράγοντες.⁴¹³ Ὡς ἐκ τούτου, διακατέχεται ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ νοσηρότητα δὲν ἀποδίδεται σὲ μεταφυσικὲς δυνάμεις.

Ὁ Παῦλος Νικαίας διεξέρχεται τὴν ἰατρικὴ θεματικὴ με μεθοδικότητα καὶ παραθέτει λεπτομερεῖς περιγραφές γιὰ τὶς ἀσθένειες ἀποσκοπώντας περισσότερο στὴν ἴασή τους καὶ λιγότερο στὴν πρόληψη. Συχνὰ ομαδοποιεῖ τὰ νοσήματα καὶ υποδεικνύει κοινὲς θεραπείες. Κατὰ τὴ Χρόνη, τὸ πιο σημαντικό στοιχεῖο στὸ πόνημά του εἶναι «ὁ μέγας ἀριθμὸς πρώτων ὑλῶν ἀπὸ φυτὰ καὶ ζῶα ποὺ περιλαμβάνονται στὰ προτεινόμενα φαρμακευτικὰ σκευάσματα» γιὰ κάθε πάθηση.⁴¹⁴ Σὲ κάθε περίπτωση,

⁴¹⁰ Paolo di Nicea... ὁ.π., σ. 49.

⁴¹¹ Μαρία Χρόνη, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Λέοντος ἰατροσοφιστοῦ καὶ τοῦ Παύλου Νικαίας στὴ διαμόρφωση τῶν ἰατρικῶν ἀντιλήψεων στὸν βυζαντινὸ κόσμο», *Ερώ*, 22-23 (2015), σ. 67· βλ., ἐπίσης, Τηλέμαχος Κ. Λογγής (ἐπιμ.), ὁ.π., σ. 470· Herbert Hunger, ὁ.π., σ. 129, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι «ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῶν παλαιότερων ἰατρικῶν ἐρωταποκρίσεων»· Paolo di Nicea... ὁ.π., σ. 17-19.

⁴¹² Μαρία Χρόνη, «Ἡ συμβολὴ...», ὁ.π., σ. 68.

⁴¹³ Paolo di Nicea... ὁ.π., σ. 49.

⁴¹⁴ Μαρία Χρόνη, «Ἡ συμβολὴ...», ὁ.π., σ. 68· βλ., ἐπίσης, στὸ ἴδιο, σ. 69· Ελένη Σκαλιτσά, ὁ.π., σ. 117.

το έργο του Παύλου άσκησε ουσιαστική επιρροή στους μεταγενέστερους γιατρούς. Αλλά και εκείνος φαίνεται ότι ίσως είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τα ιατρικά κείμενα δύο άλλων συγγραφέων, ενδεχομένως του μοναχού Μελετίου και πιθανότατα του Λέοντος από την Κωνσταντινούπολη.⁴¹⁵

Για τον μοναχό Μελέτιο δεν έχουν σωθεί πολλές πληροφορίες.⁴¹⁶ Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, έζησε την περίοδο της εικονομαχίας, τον 8ο-9ο αιώνα, και ήταν μοναχός στη Μονή της Αγίας Τριάδος στην Τιβεριούπολη της Φρυγίας στη Μικρά Ασία.⁴¹⁷ Ο ίδιος σημείωνε για τον εαυτό του ότι ήταν μοναχός [...] *θέματος του Όψικίου Βάνδου Ακροκοῦ, χωρίου Τιβεριουπόλεως, μονῆς λεγομένης Τρεῖς, ἥτοι τῆς ἁγίας Τριάδος [...]*.⁴¹⁸ Ο Μελέτιος συνέθεσε ιατρική πραγματεία με τίτλο *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς* ή *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*.⁴¹⁹ Στο πόνημα αυτό εντοπίζονται επιρροές όχι μόνο από τα αρχαία ελληνικά ιατρικά κείμενα αλλά και από τα αντίστοιχα έργα προγενέστερων βυζαντινών συγγραφέων όπως ο επίσκοπος Νύσσης Γρηγόριος (4ος αιώνας μ.Χ.), ο επίσκοπος Εμέσης Νεμέσιος (4ος αιώνας μ.Χ.) και ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (6ος αιώνας μ.Χ.). Διαφαίνεται, μάλιστα, μια προσπάθεια συγκερασμού ιατρικών θεωριών, φιλοσοφικών προβληματισμών και θεολογικών-πατερικών απόψεων στο πλαίσιο μιας γόνιμης σύζευξης του αρχαίου ελληνικού

⁴¹⁵ Μαρία Χρόνη, «Η συμβολή...», *ό.π.*, σ. 67· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 117.

⁴¹⁶ Για τον μοναχό Μελέτιο βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 467-468· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 329-330· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 132· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 290· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 311-312· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 116· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 297· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 330· Maria Parthena Alexorouliou, *Das Iatrosophion des sog. Meletios. Edition mit sprachlichem und sachlichem Kommentar* (Διδακτορική διατριβή - Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig Maximilians Universität München), München, 1998, σ. 11-12.

⁴¹⁷ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 311· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 116· Maria Parthena Alexorouliou, *ό.π.*, σ. 12.

⁴¹⁸ *Μελετίου περί της του ανθρώπου κατασκευῆς στο Anecdota graeca e codd. manuscriptis bibliothecarum oxoniensium* (ed. J.A. Cramer), τ. 3, E typographeo academico, Oxonii 1836, σ. 1.

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σ. 1-157.

πνεύματος με τις χριστιανικές αντιλήψεις.⁴²⁰ Η διάθεση αυτή αναγνωρίζεται, εν πολλοίς, και στον σύμμεικτο χαρακτήρα αρκετών ιατροσοφικών κωδικών της νεότερης εποχής.

Σύμφωνα με τη Μαρία Χρόνη, το κείμενο του Μελετίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η «πρώτη ιατρική ανατομική πραγματεία», με δεδομένο ότι, από τον 9ο αιώνα και μετά, αρχίζει να επιδρά στη συγγραφή ιατρικών εγχειριδίων η στροφή του ιατρικού ενδιαφέροντος προς τη μελέτη της ανατομίας του ανθρώπινου σώματος, της φυσιολογίας και των σχετικών διατροφικών υποδείξεων.⁴²¹ Ωστόσο, κατά τον Herbert Hunger, το παραπάνω πόνημα έχει «περισσότερο ανθρωπολογικό-τελεολογικό παρά ιατρικό (ανατομικό) προσανατολισμό».⁴²² Στον μοναχό Μελέτιο αποδίδεται, επίσης, εργασία *Περὶ ψυχῆς*, καθώς και κείμενο *Περὶ στοιχείων* ενώ το όνομά του απαντά και σε μεμονωμένα χειρόγραφα που έχουν ιατρικό περιεχόμενο.⁴²³

Από το έργο του Μελετίου εμπνεύστηκε, όμως, και επηρεάστηκε ένας ακόμα ιατρός του 9ου αιώνα, ο Λέων από την Κωνσταντινούπολη, ο επονομαζόμενος και ιατροσοφιστής, που έζησε στα χρόνια του αυτοκράτορα Θεοφίλου (†842).⁴²⁴ Σύμφωνα με τον Herbert Hunger, παραμένει αδιευκρίνιστο αν το πρόσωπο αυτό ταυτίζεται με τον περίφημο λόγιο του 9ου αιώνα Λέοντα τον Φιλόσοφο ή Μαθηματικό.⁴²⁵ Σε κάθε περίπτωση, ο Λέων ο Κωνσταντινουπόλιτης συνέγραψε την πραγματεία *Σύνοψις εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων*, που απαρτίζεται από 78 κεφάλαια με σύντομες ερωτήσεις και αποκρίσεις σχετικά με τη φύση του ανθρώπου και τη λειτουργία του αν-

⁴²⁰ Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 132· βλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 467-468· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 116· Maria Parthena Alexopoulou, *ό.π.*, σ. 11· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 330.

⁴²¹ Μαρία Χρόνη, «Η συμβολή...», *ό.π.*, σ. 65· βλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 468.

⁴²² Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 132· βλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 467· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 297· Maria Parthena Alexopoulou, *ό.π.*, σ. 11.

⁴²³ Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 132· Maria Parthena Alexopoulou, *ό.π.*, σ. 11.

⁴²⁴ Για τον Λέοντα τον Κωνσταντινουπόλιτη βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 468-469, 470· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 330· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 132-133· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.: Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 291· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 116-117· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 297· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 312.

⁴²⁵ Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 133 (υποσημείωση 8).

θρώπινου οργανισμού, αρχίζοντας με τις απαντήσεις στα ερωτήματα: «Τί ἐστι ψυχή;», «Τί ἐστὶν ἄνθρωπος;», «Τί ἐστὶ ζῶον;», «Πόθεν ἄνθρωπος;», «Πόθεν ἔμβρυον;», «Πόθεν μήτρα;», «Πόθεν τρέφεται τὸ ἔμβρυον; Καὶ πόθεν ἀναπνεῖ;» και ἄλλα.⁴²⁶

Στο πλαίσιο αυτό, ο Λέων σταχυολόγησε το κείμενο του Μελετίου και το χρησιμοποίησε ως βάση για το δικό του πόνημα.⁴²⁷ Συνδύασε τις πληροφορίες που ἀντλήσε ἀπὸ τον Μελέτιο με δεδομένα της ἱπποκρατικής ἰατρικής ἀλλὰ και γνώσεις ἀπὸ την προσωπική ἐμπειρία του. Ὅπως υπογραμμίζει η Μαρία Χρόνη, «τὸ νέο στοιχεῖο στὸ ἔργο τοῦ Λέοντος εἶναι ἡ ἄμεση σύνδεση τῶν διατροφικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φυσικὴ κατάσταση καὶ τὴν ἡλικία του, τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔτους καὶ τὶς κλιματικὲς συνθῆκες. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ διαγραμματικὰ ὡς ἑξῆς:

Πῦρ - θέρους - θερμότητα - ξανθὴ χολή	=	Παιδικὴ ἡλικία,
Ἄηρ - ἔαρ - ὑγρότητα - αἷμα	=	Ἐφηβεία / Νεανικὴ ἡλικία,
ὔδωρ - χειμῶν - ψυχρότητα - φλέγμα	=	ῶριμη ἡλικία,
Γῆ - φθινόπωρο - ξηρότητα - μέλαινα χολή	=	Γῆρας». ⁴²⁸

Ο Λέων ἔγραψε, ἐπίσης, και τὴν πραγματεία *Σύνοψις ἱατρική*,⁴²⁹ ἡ ὁποία περιλαμβάνει 180 κεφάλαια διαρθρωμένα σε 7 λόγους (βιβλία). Το πόνημα αὐτὸ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ἀντιμετώπιση ποικίλων νοσημάτων και διαταραχῶν ὅπως πυρετοὶ (1ο βιβλίο), ἀσθένειες τῆς κεφαλῆς (2ο βιβλίο), τῶν ματιῶν (3ο βιβλίο), τοῦ λαιμοῦ, τῆς μύτης και τῶν αφτιῶν (4ο βιβλίο), τοῦ πεπτικῶν συστήματος (5ο βιβλίο), τῆς οὐρησης και τῶν γεννητικῶν ὀργάνων (6ο βιβλίο), καθὼς και τοῦ δέρματος (7ο βιβλίο).⁴³⁰ Ὡς πρὸς τὴ δομὴ και τὴ σκοπιμότητα τοῦ συγκεκριμένου ἔργου, ο Λέων τονίζει

⁴²⁶ *Leonis medici De natura hominum synopsis* (ed. R. Renehan), In *Aedibus Academiae Scientiarum [Corpus Medicorum Graecorum, X 4]*, Berolini 1969, σ. 16 κ.ε.

⁴²⁷ Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 133· βλ., ἐπίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγῆς (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 468· Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 116· Μαρία Χρόνη, «Ἡ συμβολή...», *ὁ.π.*, σ. 65-66· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 312.

⁴²⁸ Μαρία Χρόνη, «Ἡ συμβολή...», *ὁ.π.*, σ. 66· βλ., ἐπίσης Τηλέμαχος Κ. Λουγγῆς (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 469· Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα... ὁ.π.*, σ. 45-46· τῆς ἰδίας, «Θεραπείες ἀσθενειῶν με ζωϊκῆς προελεύσεως ὕλες στα βυζαντινά ἱατρικά κείμενα. Συμβολή στην μελέτη τῶν ἀντιλήψεων για τὶς ἀσθένειες και τὶς θεραπείες τους στο Βυζάντιο», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα*, 20 (2010), σ. 144.

⁴²⁹ F.Z. Ermerins (ed.), *ὁ.π.*, σ. 79-217.

⁴³⁰ Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 132· Μαρία Χρόνη, «Ἡ συμβολή...», *ὁ.π.*, σ. 67· βλ., ἐπίσης, Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 297· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 312.

στο προοίμιό του ότι προτίθεται να εκθέσει τις αιτίες, τα συμπτώματα και την κατάλληλη θεραπεία για κάθε ασθένεια.⁴³¹ Παρ' όλα αυτά, σε γενικές γραμμές, το ύφος του είναι λακωνικό,⁴³² που θυμίζει το ύφος των πρώιμων *Ιατροσοφίων*. Ωστόσο, το κείμενό του, όπως και το έργο του Παύλου από τη Νίκαια, είναι απαλλαγμένο από δεισιδαιμονικές πρακτικές (π.χ. κατασκευή περιάπτων) ή αμφιβόλου αξιοπιστίας θεραπευτικές συνταγές,⁴³³ οι οποίες απαντούν συχνά στα ιατροσοφικά χειρόγραφα.

Μαγικές υποδείξεις εντοπίζονται, αντιθέτως, στο πόνημα ενός άλλου σημαντικού βυζαντινού γιατρού, του Θεοφάνη Νόννου.⁴³⁴ Η καταγραφή μαγικών οδηγιών ανάμεσα σε αμιγώς ιατρικές συνταγές συνιστά κοινό στοιχείο στις πραγματείες του Αλέξανδρου Τραλλιανού και του Θεοφάνη Νόννου.⁴³⁵ Σύμφωνα με τη Μαρία Χρόνη, ο Νόννος είναι ο τελευταίος βυζαντινός γιατρός που, μαζί με την ιατρική ύλη, παραθέτει και «όδηγες λευκής μαγείας, ωστόσο οι ιατρικές του συνταγές είναι σαφώς έπηρεασμένες από το έργο του Παύλου Νικαίας, ενῶ στη διάταξη τῶν νοσημάτων ἀκολουθεῖ τὴ μέθοδο τοῦ Λέοντος». Είναι, εξάλλου, γεγονός ότι, μετά τον 9ο αιώνα, τα ιατρικά βυζαντινά συγγράμματα «ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα τοῦ Λέοντα καὶ τοῦ Παύλου» και είναι «εὐσύνοπτα» και «περικεκτικά».⁴³⁶ Κατά τον Παναγιώτη Κρητικό και τη Στέλλα Παπαδάκη, το πόνημα του Νόννου διακρίνεται από «ὀλιγολογία,

⁴³¹ F.Z. Ermerins (ed.), *ό.π.*, σ. 89.

⁴³² Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 291· βλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 470· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 116-117· Μαρία Χρόνη, «Η συμβολή...», *ό.π.*, σ. 67.

⁴³³ Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα... ό.π.*, σ. 409· της ίδιας, «Η συμβολή...», *ό.π.*, σ. 69· της ίδιας, «Τα ζωϊκά προϊόντα ως πρώτη ύλη...», *ό.π.*, σ. 396· βλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 471.

⁴³⁴ Για τον Θεοφάνη Νόννο βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 471· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 330-331· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 133· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 233-234· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 292· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 312-314· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 117· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 297· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 219· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 67· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 179.

⁴³⁵ Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα... ό.π.*, σ. 57, 322, 328-329· βλ., επίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 458, 463, 471.

⁴³⁶ Μαρία Χρόνη, «Η συμβολή...», *ό.π.*, σ. 69· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 117.

ἀλλὰ καὶ σαφήνεια». ⁴³⁷ Στο ἴδιο πνεῦμα καὶ ὁ Joseph Sonderkamp υπογραμμίζει ὅτι το συγκεκριμένο κείμενο ἔχει σχεδιαστεί γιὰ χρήση στὴν καθημερινή ἰατρική πρακτική καὶ παρέχει οὐσιαστικές πληροφορίες ὡς πρὸς τὴ θεραπευτική σε συμπτωκωμένη καὶ εὐκόλα προσιτή μορφή. ⁴³⁸ Τα χαρακτηριστικά αὐτά, σε συνδυασμό με τὴν ευρύτητα τῆς θεματικῆς καὶ τὴν πληθώρα τῶν παθήσεων γιὰ τίς ὁποῖες προτεινόταν φαρμακευτική ἀγωγή, καθιστοῦσαν τὸ ἐν λόγῳ σύγγραμμα κατάλληλο καὶ χρήσιμο, ἀν ὄχι ἰδανικό, ὡς βιβλιογραφικό ἔρεισμα, γιὰ τὴ δημιουργία καὶ συγκρότηση τῶν ἰατροσοφικῶν κωδίκων. Ἀς σημειωθεῖ, ἄλλωστε, καὶ ἡ διαπίστωση τοῦ Timothy Miller, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ἐπιτομή τοῦ Θεοφάνη, με γνώμονα τὴ χειρόγραφη παράδοση, φαίνεται ὅτι «κατέληξε γρήγορα στὶς βιβλιοθηκῆς τῶν ξενῶνων· ἐκεῖ οἱ ἰατροὶ τοῦ προσωπικοῦ μποροῦσαν νὰ τὴν συμβουλευθοῦν, μαζί με τοὺς δικούς τους θεραπευτικούς καταλόγους». ⁴³⁹

Ὁ Θεοφάνης Νόννος ἢ ἀλλιῶς Θεοφάνης Χρυσοβαλάντης (τὸ ὄνομα αὐτό, κατὰ τὴν Ελένη Γλύκατζη - Ἀρβελέρ, ἴσως υποδηλώνει τὴ σχέση τοῦ Θεοφάνη με τὸ βυζαντινὸ εὐαγές ἴδρυμα τῆς Χρυσοβαλάντου) ⁴⁴⁰ ἔζησε τὸν 10ο αἰῶνα καὶ υπῆρξε ἀρχίατρος τοῦ Βυζαντινοῦ αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογέννητου (†959). Με ἐντολή τοῦ τελευταίου, συνέθεσε ἕνα εἶδος ἰατρικῆς ἐγκυκλοπαιδείας, ⁴⁴¹ τὴν ὁποία ἀφιέρωσε στὸν αυτοκράτορα (*Πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον βασιλέα σύννομις ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἰατρικῆς ἀπάσης τέχνης*). ⁴⁴² Τὸ κείμενο ἀπαρτιζόταν ἀπὸ 297 κεφάλαια, ⁴⁴³ ποὺ κάλυπταν ἕνα μεγάλο φάσμα ἀσθενειῶν καὶ συμπτωμάτων,

⁴³⁷ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 313· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλιτσά, *ὁ.π.*, σ. 117· Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 233, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Θεοφάνης «συνέταξε τὴν οὐσιωδέστερη περίληψη τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Παύλου ἐξ Αἰγίνης»· Ἀριστοτέλης Χρ. Εὐτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 292.

⁴³⁸ Joseph A.M. Sonderkamp, «Theophanes Nonnus: Medicine in the circle of Constantine Porphyrogenitus», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), σ. 29.

⁴³⁹ Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 234.

⁴⁴⁰ Ελένη Γλύκατζη - Ἀρβελέρ, «Ἡ ἐπιστήμη στα χρόνια τοῦ Πορφυρογέννητου», *Ἰατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα* (ἐπιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), ἐκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 28.

⁴⁴¹ *Theophanis Nonni Epitome de curatione morborum graece ac latine* (ed. Jo. Steph. Bernard), τ. 1-2, Apud C.W. Ettinger - Apud J.St. von Esvelt Holtrop et Soc., Gothae - Amstelodami 1794-1795.

⁴⁴² Στο ἴδιο, τ. 1, σ. 4.

⁴⁴³ Γιὰ τὸ περιεχόμενό τους βλ. ἀναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 313 (υποσημείωση 236).

ενώ η διάταξη της ύλης ακολουθούσε τον γνωστό άξονα από το κεφάλι προς τα άκρα με πρώτο κεφάλαιο την αντιμετώπιση της τριχόπτωσης («Περὶ ρεουσῶν τριχῶν»)⁴⁴⁴

Σε γενικές γραμμές, η ιατρική πραγματεία του Νόννου είχε ερανιστικό χαρακτήρα και η συγγραφή της θα μπορούσε, χωρίς επιφύλαξη, να ενταχθεί στο πλαίσιο του εγκυκλοπαιδισμού που παρατηρήθηκε ευρύτερα, εκείνη την εποχή, στο Βυζάντιο υπό την αιγίδα του Πορφυρογέννητου. Ο Νόννος άντλησε πληροφορίες από τα πονήματα προγενέστερων γιατρών και το έργο του, ως προς τη χρηστικότητα και την απλούστευση της ύλης που παραθέτει, θα μπορούσε να παραλληλιστεί με κείμενα όπως το ψευδογαληνικό *Περὶ εὐπορίστων* ή τμήματα από τα εγχειρίδια που έγραψε ο Ορειβάσιος απευθυνόμενος προς τον γιο του Ευστάθιο και προς τον Ευνάπιο, καθώς και το 3ο, 4ο και 5ο βιβλίο της ιατρικής επιτομής του Αιγινήτη.⁴⁴⁵ Σύμφωνα με τον Θεοχάρη Δετοράκη, μια *Προσευχή τοῦ ὀρθοδοξοτάτου βασιλέως Κωνσταντίνου* (δηλαδή του Πορφυρογέννητου), που εντοπίζεται στο φύλλο 63r του μεταβυζαντινού ιατροσοφικού κώδικα 891 [= Θ 29] της Μονής Μεγίστης Λαύρας,⁴⁴⁶ ο οποίος χρονολογείται από τον 16ο αιώνα, «ένισχλει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἰατροσόφια ἔχουν τὴν ἀρχή τους στὶς ἐκλογές τοῦ Πορφυρογεννήτου».⁴⁴⁷

Ο στόχος του Θεοφάνη Νόννου και οι συγγραφικές προθέσεις του δηλώνονται ξεκάθαρα στο προοίμιο του πονήματός του. Εκεί διατυπώνεται χωρίς περιστροφές η επιδίωξή του να εκθέσει «ἕκαστον τῶν παθημάτων» με σύντομο και σαφή τρόπο, μετά από προσταγή του αυτοκράτορα, αρχίζοντας «ἀπὸ κεφαλῆς» και παρουσιάζοντας τις αιτίες, τα συμπτώματα και την κατάλληλη θεραπεία ([...] *Τὰς προσταχθείσας ἐπιτομὰς παρὰ τῆς σῆς θειότητος, ἐκ Θεοῦ αὐτοκράτωρ, περὶ τῆς τῶν ἰατρικῶν θεωρημάτων συναγωγῆς, ἔσπευσα κατὰ τὸ δυνατὸν διὰ συντομίας ὁμοῦ καὶ σαφηνείας πάσης τὴν ἰατρικὴν ἐπελθεῖν· μηδὲν κατὰ δύναμιν τῶν ἀναγκαίων ὑπερορῶν, ἕκαστον ἐκθέμενος τῶν παθημάτων, πρῶτον μὲν τὰς αἰτίας τούτων ὑπαγορεύων σαφῶς· δεύτερον δὲ τὰς σημειώσεις, δι' ὧν ραδίως γνωσθήσονται, εἴθ' ἐξῆς τὴν θεραπείαν, δι' ἣν πάντα κατὰ*

⁴⁴⁴ *Theophanis Nonni Epitome...* ὁ.π., τ. 1, σ. 8.

⁴⁴⁵ Joseph A.M. S o n d e r k a m p, ὁ.π., σ. 29.

⁴⁴⁶ Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, Σπυρίδων μοναχός Λαυριώτης, *Κατάλογος των Κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας (της εν Αγίω Όρει) συνταχθείς υπό Σπυρίδωνος μοναχού Λαυριώτου ιατροῦ, επεξεργασθείς δε και διασκευασθείς υπό Σωφρονίου Ευστρατιάδου μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, εμπλουτίσθη και διά των εν τέλει δύο παραρτημάτων και των αναγκαιούντων ευρετηρίων πινάκων [Αγιορείτικη Βιβλιοθήκη, Β' - Γ']*, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris 1925, σ. 137.

⁴⁴⁷ Θεοχάρης Δετοράκης, «Παρατηρήσεις...», ὁ.π., σ. 152.

τέχνην θεραπεύσωμεν, πρότερον ἀπὸ κεφαλῆς ἀρξάμενοι, διὰ τὸ ἐκεῖσε ἰδρυσθὲν τὸ ἱερὸν τῆς λογικῆς ψυχῆς [...]).⁴⁴⁸

Στον Νόννο αποδίδονται, επίσης, και άλλα έργα.⁴⁴⁹ Για παράδειγμα, στον κώδικα Supplément grec 764 της Bibliothèque Nationale de France,⁴⁵⁰ ο οποίος χρονολογείται ἀπὸ τον 14ο αἰώνα και εμπεριέχει, στα φύλλα 44r-76v, ἀντίγραφο της παραπάνω ιατρικῆς εγκυκλοπαίδειας, σώζεται και ἀντίγραφο ενός ἀλλου πονήματος (φ. 88v-97v) με τίτλο *Περὶ διαίτης*, που πιθανῶς ἀνήκει στον ἴδιο συγγραφέα και περιλαμβάνει διατροφικές οδηγίες. Το κείμενο αὐτὸ ἀρχίζει με τη φράση: *Καὶ τοῦτο τῆς σῆς ἔργον προνοίας κ(αὶ) μ(ε)γ(α)λ(ο)φυοῦς ἐπινοίας κ(αὶ) φιλαν(θρωπ)ίας ἐπίταγμα Κων(σταντῖ)νε μέγιστε αὐτοκράτ(ο)ρ [...]*,⁴⁵¹ που θα μπορούσε να θεωρηθεῖ δηλωτικὴ του συγγραφικὸ ὄφους του Θεοφάνη Νόννου και της ευγνωμονούσας μνείας του στον αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο. Ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις δεν εἶναι πάντα εὐκόλο να διαπιστωθεῖ με ἀσφάλεια η πατρότητα του κειμένου.

Σημαντικὸ ἔργο με ἀμιγῶς διατροφικὸ περιεχόμενο συνέγραψε, τον 11ο αἰώνα, ο ἰατροφιλόσοφος Συμεὼν Σηθ ἀπὸ την Αντιόχεια, ο οποίος εἶχε τιμηθεῖ με τα ἀξιώματα του πρωτοβεστιαρίου και του μαγίστρου.⁴⁵² Το πόνημά του ἦταν αφιερω-

⁴⁴⁸ *Theophanis Nonni Epitome... ὁ.π.*, τ. 1, σ. 4 κ.ε.

⁴⁴⁹ Βλ. ἀναλυτικότερα Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 314· βλ., επίσης, Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 331. Ελένη Γλύκατζη - Αρβελέρ, *ὁ.π.*, σ. 28· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 67· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 179.

⁴⁵⁰ Βλ. ἀναλυτικότερα <http://pinakes.irht.cnrs.fr/> [«Πίνακες»: βάση δεδομένων του Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) / Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (IRHT) για τα ελληνικά κείμενα και χειρόγραφα ἀπὸ τη μεσαιωνική και νεότερη εποχή] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/53479/> για τον εν λόγω κώδικα.

⁴⁵¹ Bibliothèque Nationale de France (B.N.F.), *Supplément grec 764*, φ. 88v.

⁴⁵² Για τον Συμεὼν Σηθ βλ. ἀναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ὁ.π.*, σ. 471-472· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 378-381· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 136-137· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 25 κ.ε.· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εἰς την βυζαντινήν... ὁ.π.*, σ. 293· Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 316-317· βλ., επίσης, Frederick Lauritzen, «Between the Past and the East Symeon Seth's Nutritional Advice for Michael VII Doukas», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 125-133· Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 118· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 298· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ὁ.π.*, σ. 137, 175· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος,

μένο στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (†1090) και είχε τίτλο *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον περὶ τροφῶν δυνάμεων* (*Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον περὶ τροφῶν δυνάμεων συγγραφὴν παρὰ Σιμεῶνος μαγίστρου ἀντιοχένου τοῦ Σηθί, καὶ δοθὲν Μιχαήλῳ τῷ βασιλεῖ*).⁴⁵³ Το κείμενο βασίζεται όχι μόνο στα έργα του Ιπποκράτη, του Γαληνού, του Ορειβασίου, του Παύλου Αιγινήτη ή άλλων βυζαντινών γιατρών -κυρίως ως προς τη θεωρία των 4 «χυμών» και των 4 «ποιότητων» (ψυχρό, θερμό, υγρό και ξηρό)- αλλά και σε αραβικές, περσικές και ινδικές πηγές και διαρθρώνεται σε 24 ενότητες (αντιστοιχούν στα γράμματα του αλφαβήτου) οι οποίες περιλαμβάνουν συνολικά 159 κεφάλαια («άρθρα»).⁴⁵⁴ Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται 228 είδη φυτών και ζώων.⁴⁵⁵ Ο Σηθ συνθέτει, επί της ουσίας, ένα διατροφικό εγχειρίδιο στο οποίο περιγράφει με αλφαβητική σειρά κρέατα, θαλασσινά, πουλερικά, όσπρια, σιτηρά, λαχανικά, καρπούς, φρούτα, βότανα, ρητίνες, καρυκεύματα και άλλα τρόφιμα επισημαίνοντας τις φαρμακευτικές ιδιότητές τους.

Το κύριο μέρος του συγγράμματος αρχίζει με το κεφάλαιο «Περὶ ἄρτων»⁴⁵⁶ και ακολουθούν τα κεφάλαια «Περὶ ἀρνῶν»,⁴⁵⁷ «Περὶ ἀμυγδάλων»,⁴⁵⁸ «Περὶ ἀπίων»,⁴⁵⁹ «Περὶ ἀγγουρίων»⁴⁶⁰ και οὕτω καθεξῆς. Σύμφωνα με τον Herbert Hunger, «για πρώτη φορά στη βυζαντινή ιατρική παρουσιάζονται ἐδῶ σὲ μεγάλη ἔκταση ἡ ἀραβικὴ καὶ ἰνδικὴ *Materia medica* καὶ ἀναφέρονται φυτὰ ὅπως καμφορά, μόσχος,

ό.π., σ. 425· Γεώργιος Κ. Φωκάς, ό.π., σ. 68· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, ό.π., σ. 54· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 180.

⁴⁵³ *Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus* (ed. B. Langkavel), In Aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae 1868, σ. 18 κ.ε.

⁴⁵⁴ Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, ό.π., σ. 316· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 180· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, ό.π., σ. 118· Γεώργιος Κ. Φωκάς, ό.π., σ. 68· πρβλ. Paul Moore, *Iter Psellianum: a Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies [*Subsidia Mediaevalia*, 26], Toronto 2005, σ. 437, όπου υπογραμμίζεται ότι «the text is really an explanation of Aetius Amidenus *Iatricorum libri xvi*, with material drawn from Dioscorides *Liber de alimentis*».

⁴⁵⁵ Ελένη Σκαλτσά, ό.π., σ. 118, 124-125· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, ό.π., σ. 379· Paul Moore, ό.π., σ. 438.

⁴⁵⁶ *Simeonis Sethi Syntagma... ό.π.*, σ. 18.

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 20.

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 20.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 21.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 21.

άμπρα και χασίς».⁴⁶¹ Ειδικά για την ινδική κάνναβη, ο Σηθ σημειώνει: [...] *Κανάβου τὸ σπέρμα ἐσθιόμενον τὸ τοιοῦτον παραπλησίως ἔχει τὴν βλάβην ὡς ὁ κοριανὸς (= κολιάνδρο). Ἀμέτρως γὰρ ὡς ἐκεῖνος τρωγόμενον παραφροσύνη ποιεῖ. Τὰ δὲ φύλλα ξηρὰ πινόμενα ὡσπερ ἄλευρον ἢ καὶ μᾶλλον ἀντὶ πόσεως τὸ τούτου ἄλευρον ἐκμασσόμενον, ξένην τινὰ ποιεῖ μέθην καὶ ἀναισθησίαν τῷ τρώγοντι. Ἐν γὰρ τοῖς Ἀράβοις τοῦτο μασσᾶται ἀντὶ οἴνου καὶ ἐκμεθύουσι, ξηραίνει δὲ τὴν γονὴν καθάπερ ἡ καφουρά [...]*.⁴⁶² Επιπροσθέτως, γίνεται μνεΐα σε μια φαρμακοτεχνική μορφή «εισαχθείσα στη θεραπευτική από τους Άραβες, άγνωστη στην αρχαιότητα, τα *ιουλάπια*, που ήταν ποτήματα με έκδοχο παρασκευαζόμενο από διάλυση κόμμεως και καλαμοσακχάρου σε H₂O».⁴⁶³ Όπως τονίζει ο διακεκριμένος Αυστριακός βυζαντινολόγος, «μολονότι δὲν ἔγινε δυνατὸ ὡς σήμερα νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ ἀραβικὲς πηγὲς τοῦ Συμεών, βρέθηκαν στὸ ἔργο του 54 στοιχεῖα ποὺ δὲν ἔχουν ἀντίστοιχα στὴν ἑλληνικὴ φαρμακολογία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 46 -δηλαδὴ περίπου τὸ 87%- ἀπαντῶνται σὲ ἄραβες γιατρούς».⁴⁶⁴ Ως εκ τούτου, ο Σηθ θα μπορούσε δικαιολογημένα να θεωρηθεῖ «εισηγητὴς τῆς ἀραβικῆς ἰατρικῆς στο Βυζάντιο».⁴⁶⁵ Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὅρος «ζουλάπιον» εντοπίζεται ἀργότερα και στα ἰατροσοφικὰ χειρόγραφα.⁴⁶⁶

Κατὰ τὴ Μαρία Χρόνη, σημαντικό ρόλο ἐπαιζαν και οἱ ἀπόψεις που εἶχε διατυπώσει, τὸν 9ο αἰῶνα, ὁ Λέων ὁ ἰατροσοφιστὴς ἢ Κωνσταντινουπολίτης. Οἱ ἀντιλήψεις του Λέοντος σχετικὰ με τὴ διατροφή υπῆρξαν καθοριστικὲς για τὴ συγκρότηση τοῦ πονήματος τοῦ Σηθ, τὸ ὁποῖο, στη συνέχεια, λειτούργησε ὡς «πρότυπο γιὰ τὰ

⁴⁶¹ Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 136· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 118· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 298· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 379, 381· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ὁ.π.*, σ. 137· Ἀριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 293· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 425· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 68· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 316· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 180. Κατὰ τὴν Ελένη Σκαλτσά, «ἡ καφουρά ἐνδείκνυται σε οξείες φλεγμονές, ὁ μύσχος εἶναι ἰσχυρὸ ἀντισπασμωδικό (σήμερα ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ δράση του οφείλεται σε μίαν ετεροκυκλικὴ κετόνη) και τὸ ἄμπρα εἶναι τὸνωτικό τῆς καρδιάς και τῆς κεφαλῆς», βλ. Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 118.

⁴⁶² *Simeonis Sethi Syntagma... ὁ.π.*, σ. 60-61.

⁴⁶³ Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 118.

⁴⁶⁴ Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 136.

⁴⁶⁵ Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 379.

⁴⁶⁶ Βλ. ἐνδεικτικὰ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 189· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Μηνάς, *Ἰατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 180.

ἀλφαβητικά καὶ κατὰ μῆνα διατροφικὰ ἐγχειρίδια τοῦ Ἱερόφιλου καὶ ἄλλων ἰατρῶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ὕστερα».⁴⁶⁷ Ο Paul Moore ισχυρίζεται, ἀντίστοιχα, ὅτι ο Σηθ εἶχε ὡς βάση ἓνα παρόμοιο κείμενο που εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τον Μιχαήλ Ψελλό για τον αυτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ' τον Μονομάχο (†1055).⁴⁶⁸ Ο Συμεών Σηθ εμφανίζεται ὡς συγγραφέας καὶ ἄλλων πραγματειῶν.⁴⁶⁹ Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρονται τὰ ἔργα: *Σύνομις τῶν φυσικῶν*,⁴⁷⁰ *Περὶ χρείας τῶν οὐρανίων σωμάτων*,⁴⁷¹ καθὼς καὶ -ἴσως ἐσφαλμένα- ἓνα βοτανικό λεξικό (*Ἑρμηνεία κατὰ λέξιν τῶν βοτάνων κατὰ ἀλφάβητον*).⁴⁷² Αξίζει, ἐπίσης, νὰ υπογραμμιστεῖ ὅτι, με τὸ σύντομο κείμενό του ὑπὸ τον τίτλο *Ἀντιρρήτικὸς πρὸς Γαληνόν*,⁴⁷³ ο Σηθ καθίσταται ἓνας ἀπὸ τους πρώτους μελετητές που τόλμησαν, κατὰ τον Μεσαίωνα, νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν αὐθεντία του Γαληνοῦ.⁴⁷⁴

Οι συμπλητές των νεότερων *Ιατροσοφῶν* εἶχαν, τέλος, τὴ δυνατότητα νὰ ἀντλήσουν πληροφορίες ἀπὸ ἓνα ἀκόμα ἀξιόλογο καὶ δημοφιλές σύγγραμμα τῆς βυζαντινῆς ἰατρικῆς.

⁴⁶⁷ Μαρία Χρόνη, «Ἡ συμβολή...», ὁ.π., σ. 67.

⁴⁶⁸ Paul Moore, ὁ.π., σ. 438· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, ὁ.π., σ. 118· Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 316.

⁴⁶⁹ Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, ὁ.π., σ. 379· Herbert Hunger, ὁ.π., σ. 136-137· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, ὁ.π., σ. 425· Γεώργιος Κ. Φωκάς, ὁ.π., σ. 68· Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 316-317· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ἱστορία...* ὁ.π., σ. 180.

⁴⁷⁰ *Anecdota Atheniensia et allia* (ed. A. Delatte), τ. 2 (*Textes grecs relatifs à l'histoire des sciences*), Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège - Librairie E. Droz, Liège - Paris 1939, σ. 17-89. πρβλ., ἐπίσης, *Physici et medici graeci minores. Congessit, ad fidem codd. Mss. praesertim eorum, quos beatus Dietzius contulerat, veterumque editionum partim emendavit partim nunc prima vice edidit, commentariis criticis indicibusque tam rerum quam verborum instruxit* (ed. J.L. Ideler), τ. 2, Typis et impensis G. Reimeri, Berolini 1842, σ. 283-285.

⁴⁷¹ *Anecdota Atheniensia...* ὁ.π., σ. 91-126.

⁴⁷² Στο ἴδιο, σ. 339-361.

⁴⁷³ *Notices et extraits des manuscrits médicaux grecs, latins et français, des principales bibliothèques de l'Europe. 1re partie. Manuscrits grecs d'Angleterre, suivis d'un fragment inédit de Gilles de Corbeil et de scolies inédites sur Hippocrate* (ed. Ch. Daremberg), Imprimerie Impériale, Paris 1853, σ. 44-47.

⁴⁷⁴ Βλ. ἀναλυτικότερα Herbert Hunger, ὁ.π., σ. 137· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσά, ὁ.π., σ. 118· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, ὁ.π., σ. 379· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, ὁ.π., σ. 298· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη...* ὁ.π., σ. 175· Ἀριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν...* ὁ.π., σ. 293.

ντινής περιόδου, το λεγόμενο *Δυναμερόν* του Νικολάου Μυρεψού.⁴⁷⁵ Ο Νικόλαος Μυρεψός ή αλλιώς Νικόλαος ακτουάριος ή Αλεξανδρινός καταγόταν από την Αλεξάνδρεια και υπήρξε αυλικός γιατρός του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (†1254) στη Νίκαια της Βιθυνίας στη Μικρά Ασία. Το επώνυμο «Μυρεψός» αποδόθηκε πιθανότατα στον Νικόλαο εξαιτίας της επαγγελματικής ιδιότητάς του και δηλώνει τον μυροποιοό - αρωματοποιοό.⁴⁷⁶ Ας σημειωθεί ότι, για πολλούς αιώνες, από την αρχαιότητα μέχρι τη μεταβυζαντινή εποχή, οι λέξεις *μυρεψός*, *μυροπόλης* ή *αρωματάριος* αντιστοιχούσαν, με την ευρύτερη σημασία, στο επάγγελμα του φαρμακοποιού. Σήμερα, ο όρος *μυρεψός* διατηρείται ως οφφίκιο, δηλαδή εκκλησιαστικός τιμητικός τίτλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου (απονέμεται σε χημικούς ή φαρμακοποιούς οι οποίοι έχουν την ευθύνη για το τεχνικό μέρος της παρασκευής του Αγίου Μύρου).⁴⁷⁷

Ο χρόνος συγγραφής του πονήματος του Νικολάου Μυρεψού δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια, καθώς το πρωτότυπο χειρόγραφο δεν έχει διασωθεί. Πιθανότατα, όμως, συντάχθηκε μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, ενδεχομένως γύρω στο

⁴⁷⁵ Για τον Νικόλαο Μυρεψό βλ. αναλυτικότερα Ηλίας Απ. Βαλιάκος, *Η συμβολή του Νικολάου Μυρεψού στην προώθηση και την τεκμηρίωση της βοτανολογίας και της φαρμακευτικής κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιατρικής), Λάρισα 2014, όπου εξετάζονται πτυχές σχετικά με τη ζωή και το έργο του Μυρεψού και επιχειρείται η πρώτη ελληνική έκδοση τμήματος του *Δυναμερόν*: Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 451-452· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 142· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 242-243· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.: Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 295-296· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 317-318· βλ., επίσης, Χριστίνα Τεσσαρομάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 31-32· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 118-119· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 298· Χριστίνα Τεσσαρομάτη, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 18· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 222· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 133· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 353-355· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 68-69· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 54· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 180-182.

⁴⁷⁶ Ηλίας Απ. Βαλιάκος, *ό.π.*, σ. 31· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 118· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 298· Χριστίνα Τεσσαρομάτη, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 18· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 452· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 222· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 353· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 68-69· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 317· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 180.

⁴⁷⁷ Δημήτρης Μητούλακης, *Η θεραπευτική των Εβραίων... ό.π.*, σ. 35.

1260.⁴⁷⁸ Σύμφωνα με αντίγραφό του που παραδίδεται από τον κώδικα Parisinus graecus 2243 της Bibliothèque Nationale de France,⁴⁷⁹ ο οποίος χρονολογείται από τον 14ο αιώνα (δεν είναι το παλαιότερο αντίγραφο, αλλά έχει την παλαιότερη τελική μορφή που πήρε το σύγγραμμα), το εν λόγω έργο ήταν ένα εκτενές αντιδοτάριο με 2.667 συνταγές (ο αριθμός αυτός διαφοροποιείται ελαφρώς σε άλλα χειρόγραφα), οι οποίες είχαν κατηγοριοποιηθεί συνολικά σε 48 κεφάλαια, που ταξινομούσαν γενικότερα «κατὰ στοιχεῖον» σε 24 «στοιχεῖα», δηλαδή ενότητες, από το Α έως το Ω, ανάλογα με το αρχικό γράμμα του διακριτικού τίτλου που έφερε κάθε κεφάλαιο (η πρώτη ενότητα ήταν το «Στοιχεῖον Ἄλφα», η δεύτερη ενότητα το «Στοιχεῖον Βῆτα», η τρίτη το «Στοιχεῖον Γάμμα» κ.ο.κ.).⁴⁸⁰

Με άλλα λόγια, το σύγγραμμα χωριζόταν αλφαβητικά σε 24 ενότητες-«στοιχεῖα», στις οποίες περιλαμβάνονταν συνολικά 48 κεφάλαια (κάθε «στοιχεῖον» εμπεριείχε διαφορετικό αριθμό κεφαλαίων που κυμαίνονταν από ένα μέχρι εννιά), όπου καταγράφονταν συνολικά πάνω από 2.600 συνταγές. Για παράδειγμα, στο «Στοιχεῖον Βῆτα» κατατάσσονταν 2 κεφάλαια, το «περὶ Βηχικῶν» με 56 συνταγές, που άρχιζαν με τις λέξεις «Βηχικὴν ἀντίδοτος [...]», και το «περὶ Βαλάνων» με 21 συνταγές, που, ως ἐπὶ το πλείστον, εισάγονταν με τη φράση «Βάλανος, ἦτοι ὑπόθετον [...]»· στο «Στοιχεῖον Ἐψίλον» συγκαταλέγονταν τα κεφάλαια «περὶ Ἐμπλάστρον» με 199 συνταγές, «περὶ Ἐπιθεμάτων» με 9 συνταγές, «περὶ Ἐδρικῶν» με 27 συνταγές, «περὶ Ἐλιγμάτων» με 8 συνταγές, «περὶ Ἐλμίνθων» με 9 συνταγές, «περὶ Ἐρρίνων» με 8 συνταγές, «περὶ Ἐλαιῶν» με 51 συνταγές και «περὶ Ἐνεμάτων» με 51 συνταγές· στο «Στοιχεῖον Ταῦ» απαντούσε το κεφάλαιο «περὶ Τροχίσκων» με 163 συνταγές· στο «Στοιχεῖον Ὑψίλον» καταχωρούσαν τα κεφάλαια «περὶ Ὑπογλωττίων» με 36 συνταγές, «περὶ Ὑπνωτικῶν ἐπιθεμάτων» με 12 συνταγές και «περὶ Ὑδάτων διαφόρων» με 32 συνταγές· στο «Στοιχεῖον Ψι» το κεφάλαιο «περὶ Ψώρας ἀλειμμά-

⁴⁷⁸ Ηλίας Απ. Βαλιάκος, *ό.π.*, σ. 38 (υποσημείωση 55), 51· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 119· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 298· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 142· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 355.

⁴⁷⁹ Βλ. <http://pinakes.irht.cnrs.fr/> [«Πίνακες»: βάση δεδομένων του Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) / Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (IRHT) για τα ελληνικά κείμενα και χειρόγραφα από τη μεσαιωνική και νεότερη εποχή] και ειδικότερα στον σύνδεσμο <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/51872/> για τον εν λόγω κώδικα.

⁴⁸⁰ Ηλίας Απ. Βαλιάκος, *ό.π.*, σ. 51, 71· βλ., επίσης, Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 119· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 355.

των» με 15 συνταγές και στο «Στοιχειὸν Ὠμέγα» το κεφάλαιο «περὶ Ὠτικῶν θεραπειῶν» με 23 συνταγές.⁴⁸¹ Αναμφίβολα, το *Δυναμερὸν* του Νικολάου Μυρεψοῦ εἶναι «το πλουσιότερο συνταγολόγιο που ἔχει υπάρξει ποτέ».⁴⁸² Στις σελίδες του αναφέρεται ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς δρογῶν, εγχώριας ἢ ἀνατολικῆς προέλευσης, που κυκλοφοροῦσαν στη βυζαντινὴ επικράτεια ἀλλὰ και ποικιλία φαρμακοτεχνικῶν μορφῶν (π.χ. αλοιφές, αφειήματα, ἔλαια, καταπλάσματα, κολλύρια, σιρόπια, υπόθετα κ.ά.) που προτείνονταν για τὴν ἀντιμετώπιση πλήθους ἀσθενειῶν και συμπτωμάτων. Δεν εἶναι, συνεπῶς, υπερβολικὴ ἡ ἐπισημάνση ὅτι στο συγκεκριμένο ἔργο συγκεντρώνονταν «ὄλα τὰ γνωστὰ τότε ἀπλᾶ φάρμακα καὶ τὰ σκευάσματα».⁴⁸³

Το πόνημα του Νικολάου Μυρεψοῦ γνώρισε τεράστια ἀπήχηση για μεγάλο χρονικὸ διάστημα και ἀσκησε ἰσχυρὴ ἐπιρροή στην ευρωπαϊκὴ φαρμακολογία τουλάχιστον μέχρι και τον 18ο αἰῶνα. Ἀρκετές ἀπὸ τις συνταγές που παραθέτει ο ἐν λόγῳ βυζαντινὸς γιατρός του 13ου αἰῶνα ἐντοπίζονται, ἀργότερα, σε φαρμακευτικὰ εγχειρίδια που ἀρχισαν να δημοσιεύονται ἀπὸ τα μέσα του 16ου αἰῶνα και ἐξῆς στη δυτικὴ Ευρώπη, μεταξύ των οποίων οἱ *Φαρμακοποιίες* του Augsburg, τῆς Καταλωνίας, τῆς Βόννης, τῆς Φλωρεντίας, τῆς Κολωνίας, τῆς Νυρεμβέργης, τῆς Μαδρίτης και ἄλλες.⁴⁸⁴ Ἐπομένως, τὸ σύγγραμμα του Νικολάου Μυρεψοῦ, δημιουργημένο κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ με ἐξαιρετικὴ πληρότητα ὡς πρὸς τὸ φαρμακογνωστικὸ περιεχόμενό του ἀλλὰ και ἰδιαίτερη δημοτικότητα ἀκόμα και ἐξῶ ἀπὸ τα ὅρια του ἐλλαδικοῦ χώρου, μπορούσε δικαιολογημένα να λειτουργήσῃ, τους ἐπόμενους αἰῶνες,

⁴⁸¹ Βλ. ἀναλυτικότερα Ηλίας Ἀπ. Βαλιᾶκος, *ὁ.π.*, σ. 52-71.

⁴⁸² Στο ἴδιο, σ. 38· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσᾶ, *ὁ.π.*, σ. 119· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 222· Ἀριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 295-296· Κωνσταντῖνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντῖνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 54· Ἐμμανουήλ Ἰω. Ἐμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 182.

⁴⁸³ Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 317· βλ., ἐπίσης, Ἀριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 296, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ο Νικόλαος Μυρεψός «συνοψίζει τὰς μέχρι τῆς ἐποχῆς του φαρμακολογικὰς γνώσεις».

⁴⁸⁴ Ηλίας Ἀπ. Βαλιᾶκος, *ὁ.π.*, σ. 78-79· βλ., ἐπίσης, Ελένη Σκαλτσᾶ, *ὁ.π.*, σ. 119· Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 298· Χριστίνα Τεσσαρομμάτη, *Φαρμακολογία... ὁ.π.*, σ. 18· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 451-452· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 222· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 142· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 355· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 69· Κωνσταντῖνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντῖνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 54· Παναγιώτης Κρητικὸς, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 318· Ἐμμανουήλ Ἰω. Ἐμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 182.

ως βιβλιογραφική πηγή για τη σύνθεση των μεταβυζαντινών και νεότερων *Ιατροσοφίων*. Σύμφωνα μάλιστα με τον Timothy Miller, «ή *Materia medica* του Μυρψου -τὸ *Δυναμερόν*- ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ πρακτικοῦ ἐγχειριδίου ποὺ ὑπέθαλψε ἡ πρακτικὴ τοῦ ξενῶνος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μεσαίωonos».⁴⁸⁵

Θα πρέπει να σημειωθεί ἐδῶ ὅτι, κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, δραστηριοποιήθηκαν καὶ ἄλλοι σημαντικοὶ γιατροί, ποὺ ἀφήσαν ἐπίσης ἀξιόλογο συγγραφικὸ ἔργο. Ὅμως, τὰ κείμενά τους εἴτε δὲν διασώθηκαν εἴτε ἦταν λιγότερο φαρμακογνωστικά (πραγματεύονταν πιο ἐξειδικευμένη ἰατρικὴ θεματολογία) καὶ, ὡς ἐκ τούτου, δὲν θεωρήθηκαν ἐξίσου ἀξιοποιήσιμα ἀπὸ τους συμπληρῆτες τῶν πρώτων ἰατροσοφικῶν κωδίκων. Για παράδειγμα, θα μπορούσε νὰ αναφερθεῖ: ὁ Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7ος αἰώνας) με τὸ σύγγραμμα *Περὶ οὔρων*, τὸ *Περὶ διαχωρημάτων*, τὸ *Περὶ σφυγμῶν* καὶ τὸ *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*⁴⁸⁶ ὁ μοναχὸς Μερκούριος (7ος αἰώνας) με τὸ *Περὶ σφυγμῶν*⁴⁸⁷ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός (11ος αἰώνας) με τὸ *Πόνημα ἰατρικὸν ἄριστον δι' ἰάμβων*, τὸ *Περὶ διαίτης*, τὸ *Περὶ δυνάμεως τροφῶν*, τὸ *Περὶ λουτροῦ* καὶ τὸ *Περὶ λίθων δυνάμεων*⁴⁸⁸ ὁ Νικήτας Βυζάντιος (11ος αἰώνας) με τὴν *Συλλογὴ τῶν*

⁴⁸⁵ Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 242· βλ., ἐπίσης, Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 452.

⁴⁸⁶ Για τὸν Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο βλ. ἀναλυτικότερα Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 325-326· Kurt Pollak, *ὁ.π.*, σ. 427· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 123-126· Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 230-233· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλοῦ, *Οἱ θετικοὶ ἐπιστήμονες τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 25 κ.ε.· Ἀριστοτέλης Χρ. Εὐτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 288· βλ., ἐπίσης, Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 295· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 222· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 220-221.

⁴⁸⁷ Για τὸν μοναχὸ Μερκούριο βλ. ἀναλυτικότερα Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 329· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 132· Timothy S. Miller, *ὁ.π.*, σ. 228· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλοῦ, *Οἱ θετικοὶ ἐπιστήμονες τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 25 κ.ε.· Ἀριστοτέλης Χρ. Εὐτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 291· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 333-334.

⁴⁸⁸ Για τὸν Μιχαὴλ Ψελλό βλ. ἀναλυτικότερα Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ὁ.π.*, σ. 299, 369-374· Herbert Hunger, *ὁ.π.*, σ. 135-136· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλοῦ, *Οἱ θετικοὶ ἐπιστήμονες τῆς βυζαντινῆς... ὁ.π.*, σ. 25 κ.ε.· Ἀριστοτέλης Χρ. Εὐτυχιάδης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν... ὁ.π.*, σ. 293· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ὁ.π.*, σ. 314-315· βλ., ἐπίσης, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (ἐπιμ.), *ὁ.π.*, σ. 472· Ελένη Σκαλιτσά, *ὁ.π.*, σ. 117· Ἰωάννης Γ. Λασκαράτος, *ὁ.π.*, σ. 297-298· Χριστίνα Τεσσαρομάτη, *Φαρμακολογία... ὁ.π.*, σ. 17· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ὁ.π.*, σ. 222· Σπύρος Μαρκέτος, *Εἰκονογραφημένη... ὁ.π.*, σ. 137· Κωνσταντῖνος Γεωργακόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 338-339· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ὁ.π.*, σ. 67-68· Εμμανουήλ Ἰω. Εμμανουήλ, *Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 179-180.

χειρούργων λειψάνων ή απλώς Χειρουργική συλλογή⁴⁸⁹ ο Δημήτριος Πεπαγωμένος (13ος αιώνας) με το *Περὶ τῆς ποδάγρας* και το *Ἰερακοσόφιον ή Περὶ τῆς τῶν ἱεράκων ἀνατροφῆς τε καὶ ἐπιμελείας*⁴⁹⁰ ο Ιωάννης Ακτουάριος (14ος αιώνας) με το *Περὶ οὔρων* σε επτά βιβλία, το *Περὶ ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος καὶ τῆς κατ' αὐτὸ διαίτης* σε δύο βιβλία, το *Περὶ ζῶων φθαρτικῶν* και την *Ἰατρικὴ ή Θεραπευτικὴ μέθοδο* σε ἑξὶ βιβλία και ἄλλα.⁴⁹¹

Από όλα τα παραπάνω είναι εμφανές ότι τα μεταβυζαντινά και νεότερα ιατροσοφικά χειρόγραφα παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία με τα αρχαία και μεσαιωνικά ελληνικά ιατρικά συγγράμματα. Η συνάφεια μεταξύ τους εντοπίζεται αφενός στον παρεμφερή συμπληματικό ή εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα των εν λόγω κειμένων και την ανάλογη χρηστική λειτουργικότητά τους και αφετέρου σε ιδιαιτερότητες όπως η δομή και διάταξη της ύλης *a capite ad calcem*, το απλουστευμένο, εκλαϊκευτικό και, συχνά, λακωνικό ύφος, οι μεταφυσικές και δεισιδαιμονικές επιρροές από μαγικές πρακτικές και χριστιανικές αντιλήψεις, καθώς και ο ανθρωπολογικός αλλά και, ενίοτε, διατροφικός προσανατολισμός τους, που παρατηρούνται κατά περίσταση.

⁴⁸⁹ Για τον Νικήτα Βυζάντιο βλ. αναλυτικότερα Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 331· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 237-238· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 294· βλ., επίσης, Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 297· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 352.

⁴⁹⁰ Για τον Δημήτριο Πεπαγωμένος βλ. αναλυτικότερα Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 471· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 141-142· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 295· βλ., επίσης, Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 298· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 143.

⁴⁹¹ Για τον Ιωάννη Ακτουάριο βλ. αναλυτικότερα Τηλέμαχος Κ. Λουγγής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 473-474· Στράτος Θεοδοσίου, Μάνος Δανέζης, *ό.π.*, σ. 472-473· Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 428-429· Herbert Hunger, *ό.π.*, σ. 142-143· Timothy S. Miller, *ό.π.*, σ. 243· Βαγγέλης Σπανδάγος, Ρούλα Σπανδάγου, Δέσποινα Τραυλού, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής... ό.π.*, σ. 25 κ.ε.· Αριστοτέλης Χρ. Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν... ό.π.*, σ. 297· Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, *ό.π.*, σ. 318-319. · βλ., επίσης, Χριστίνα Τεσσερομμάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 32· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 120-121· Ιωάννης Γ. Λασκαράτος, *ό.π.*, σ. 298-299· Χριστίνα Τεσσερομμάτη, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 18-19· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 222· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 163· Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, *ό.π.*, σ. 283-284· Γεώργιος Κ. Φωκάς, *ό.π.*, σ. 69-70· Κωνσταντίνος Θ. Σιώκος, Κωνσταντίνος Γ. Πουρναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 54· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 184.

Ωστόσο, περισσότερο δηλωτικό του συσχετισμού των νεότερων *Ιατροσοφίων* με τα ελληνικά κείμενα της αρχαίας και μεσαιωνικής ιατρικής γραμματείας είναι το κοινό περιεχόμενό τους, καθώς ορισμένες από τις φαρμακευτικές οδηγίες που καταγράφονται σε ιατροσοφικές συνταγές είναι παρόμοιες με εκείνες που παραδίδονται από τα έργα των αρχαίων και βυζαντινών γιατρών. Με άλλα λόγια, οι φαρμακογνωστικές πληροφορίες από τα κείμενα του Γαληνού, του Ορειβασίου, του Παύλου Αιγινήτη και άλλων θεραπευτών της αρχαίας και βυζαντινής περιόδου απαντούν σχεδόν ίδιες ή ελαφρώς διαφοροποιημένες και στα νεότερα ιατροσοφικά χειρόγραφα. Ενδεικτικά, θα μπορούσαν να παρατεθούν οι εξής περιπτώσεις:

- ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΑΠΟΞΗΡΑΜΕΝΟΥ ΑΓΟΥΡΟΥ ΚΑΡΠΟΥ ΒΑΤΟΥ ΩΣ ΣΤΥΠΤΙΚΟΥ ΦΑΡΜΑΚΟΥ

► Γαληνός (2ος αι.)

[...] *Περὶ βάτου. Βάτου καὶ τὰ φύλλα μὲν καὶ οἱ βλαστοὶ καὶ τὸ ἄνθος καὶ ὁ καρπὸς καὶ ἡ ρίζα στυπτικῆς μετέχουσι ποιότητος, οὐκ ἀσαφῶς [...] ὁ δ' ἄωρος (σ.σ. καρπός) ὑπὸ ψυχρᾶς γεώδους οὐσίας ἐπικρατεῖται καὶ διὰ τοῦτο στρυφνός τε ἐστὶ καὶ ἰσχυρῶς ξηραντικός. καὶ μὲν δὴ καὶ ξηρανθεὶς ἐκάτερος ἀποτίθεται, ξηραντικώτερος ἢ τὸ προσφάτου. καὶ τὸ ἄνθος δὲ τῆς αὐτῆς τ' ἐστὶν τῷ ἄωρῳ καρπῷ δυνάμεως, εἰς δυσεντερίας καὶ ρεύματα γαστρὸς καὶ ἀτονίας καὶ τὰς τοῦ αἵματος πτύσεις ἐπιτήδεια φάρμακα [...]*⁴⁹²

► Ορειβάσιος Περγαμηνός (4ος αι.)

[...] *Βάτου καὶ τὰ φύλλα μὲν καὶ οἱ βλαστοὶ καὶ τὸ ἄνθος καὶ ὁ καρπὸς καὶ ἡ ρίζα τῆς στυπτικῆς μετέχουσι ποιότητος οὐκ ἀσαφοῦς [...] ὁ δ' ἄωρος (σ.σ. καρπός) ὑπὸ ψυχρᾶς γεώδους οὐσίας ἐπικρατεῖται, καὶ διὰ τοῦτο στρυφνός τε ἐστὶ καὶ ἰσχυρῶς ξηραντικός. καὶ μὲν δὴ καὶ ξηρανθεὶς ἐκάτερος ξηραντικώτερος ἐστὶ τοῦ προσφάτου. καὶ τὸ ἄνθος δὲ τῆς αὐτῆς ἐστὶ τῷ ἄωρῳ καρπῷ δυνάμεως [...]*⁴⁹³

► Αέτιος Αμιδηνός (6ος αι.)

[...] *Βάτου τὰ φύλλα καὶ μάλιστα τὰ μαλακὰ καὶ οἱ βλαστοὶ μετρίως ἐστὶ στυπτικὰ [...] ὁ δὲ ἄωρος (σ.σ. καρπός) ὑπὸ ψυχρᾶς οὐσίας γεώδους ἐπικρατεῖται καὶ διὰ τοῦτο σφοδρῶς ξηραντικός ἐστὶ. ξηρανθεὶς δὲ ἀποτίθεται καὶ γίνεται ξηραντικώτερος τοῦ ὑγροῦ. καὶ τὸ ἄνθος δὲ τῆς αὐτῆς ἐστὶ τῷ ἄωρῳ καρπῷ δυνάμεως. εἰς δυ-*

⁴⁹² Κλαυδίου Γαληνού ἀπαντα... ὁ.π., τ. 11, σ. 848-849 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Ζ, κεφ. β*].

⁴⁹³ *Oribasii Collectionum... ὁ.π., τ. 2 (Libri IX-XVI), σ. 247* [= Ορειβάσιος Περγαμηνός (*Ιατρικὰ καὶ συναγωγὰ*), 15, 1]

σεντερίας οὖν καὶ ρεύματα γαστρὸς καὶ ἀτονίας καὶ τὰς τοῦ αἵματος πτύσεις ἐπιτή-
δειον [...] ⁴⁹⁴

► Παύλος Αιγινήτης (7ος αι.)

[...] Βάτου τὸ μὲν θαμνῶδες ἱκανῶς στύφει καὶ ξηραίνει [...] ὁ δὲ ἄωρος (σ.σ. καρ-
πός) στρυφνός τε καὶ ἰσχυρῶς ξηραντικός, καὶ μάλιστα ξηρανθεὶς, ὁμοίως δὲ καὶ
τὸ ἄνθος [...] ⁴⁹⁵

► 14ος αι.

[...] Ὅταν ὁ ἄνθρωπος κενώσει καὶ ἄνω καὶ κάτω χολὴν μετὰ ἀνάγκης [...] βάτου
καρπὸν ἤτοι τὰ κουκκία του ἄωρα ξηρὰ τρίψον καὶ πότισον μετὰ αὐστηροῦ οἴνου
[...] ⁴⁹⁶

► 18ος αι.

[...] Ἄλλον (= περὶ χολῆς, ὅταν ὁ ἄνθρωπος κενώσει χολὴν ἄνω καὶ κάτω μετὰ
ἀνάγκης): ἔπαρον τοῦ βάτου τὸν καρπὸν ὅπου νὰ ἴναι ἄγουρος, εἶτα τρίψον καλὰ
καὶ πότισον μετὰ οἴνου αὐστηροῦ νήστην καὶ ἰαθήσεται [...] ⁴⁹⁷

- ΧΡΗΣΗ ΜΕΙΓΜΑΤΟΣ ΚΑΠΠΑΡΗΣ ΚΑΙ ΞΙΔΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ (ΣΚΙΡΡΩΔΗ) ΣΠΛΗΝΑ

► Γαληνός (2ος αι.)

[...] Περὶ καππάρεως. Καππάρεως ὁ μὲν τῆς ρίζης φλοιὸς ἐπικρατοῦσαν ἔχει τὴν
πικρὰν ποιότητα, δευτέραν δὲ τὴν δριμεῖαν, ἐφεξῆς δὲ ταύτη τὴν στρυφνὴν [...] ῥύ-
πτειν μὲν γὰρ δύναται καὶ διακαθαίρειν τε καὶ τέμνειν τῇ συνιούσῃ πικρότητι, θερ-
μαίνειν δὲ καὶ τέμνειν καὶ διαφορεῖν τῇ δριμύτητι, συνάγειν δὲ καὶ πιλεῖν καὶ σφίγ-
γειν τῇ στρυφνότητι. καὶ διὰ τοῦτο σπλήνας μὲν σκιρρώδεις, εἴ πέρ τι καὶ ἄλλο, καὶ
τοῦτο τὸ φάρμακον ὀνίνησιν, ἔξωθεν δὲ τοῖς ἐπιτηδείοις καταπλάσμασι μιγνύμενον,
εἴσω δὲ τοῦ σώματος λαμβανόμενον, ἤτοι ἀφεψημένον ἐν ὄξει καὶ ὀξύμελιτι καὶ
τοῖς τοιοῦτοις, ἢ ξηρὸν κεκομμένον ἀναμιγνύμενον αὐτοῖς. καὶ γὰρ δὴ καὶ κενοῖ
φανερῶς τοὺς γλίσχρους καὶ παχεῖς χυμοὺς οὕτω ληφθέν, οὐ δι' οὔρων μόνον,

⁴⁹⁴ Aetii Amideni Libri... ὁ.π., τ. 1 (Libri I-IV), σ. 46 [Αέτιος Αμιδηνός, 1, 62].

⁴⁹⁵ Paulus Aegineta... ὁ.π., τ. 2 (Libri V-VII), σ. 200 [= Παύλος Αιγινήτης, 7, 3].

⁴⁹⁶ Bibliothèque Nationale de France (B.N.F.), Parisinus graecus 2315, φ. 224r βλ., επίσης,
Émile Le grand (ed.), ὁ.π., σ. 5.

⁴⁹⁷ E.B.E. 3125, φ. 92r.

ἀλλὰ καὶ κατὰ γαστέρα. πολλάκις δὲ καὶ αἱματώδη διαχωροῦσιν, ἐφ' οἷς οἷ τε σπληνες ὀνίναται καὶ αἰ κατ' ἰσχίον ὀδύναι [...]⁴⁹⁸

► Αέτιος Αμιδηνός (6ος αι.)

[...] Καππάρεως ὁ μὲν φλοιὸς τῆς ρίζης ἐπικρατοῦσαν ἔχει τὴν πικρὰν ποιότητα, δευτέραν δὲ τὴν δριμεῖαν, ἐφεξῆς δὲ ταύτη τὴν στρυφνὴν [...] ῥύπτειν μὲν γὰρ δύναται καὶ διακαθαίρειν καὶ τέμνειν τῇ πικρότητι, θερμαίνειν δὲ καὶ διαφορεῖν καὶ λεπτύνειν τῇ δριμύτητι, συνάγειν δὲ καὶ πιλεῖν καὶ σφίγγειν τῇ στρυφνότητι. καὶ διὰ τοῦτο σπληνας σκιρρώδεις, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, τοῦτο τὸ φάρμακον ὀνίνησιν, ἔξωθεν τε τοῖς ἐπιτηδείοις καταπλάσμασι μινγνόμενον, εἴσω τε τοῦ σώματος λαμβανόμενον, ἦτοι ἀφεψόμενον ἐν ὄξει τε καὶ ὄξυμέλιτι καὶ τοῖς τοιούτοις, ἢ ξηρὸν λεῖον ἀναμιγνόμενον αὐτοῖς. κενοῖ γὰρ φανερωῶς τοὺς γλίσχρους καὶ παχεῖς χυμοὺς οὕτω ληφθὲν οὐ δι' οὕρων μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ γαστρός. πολλάκις δὲ καὶ αἱματώδη διαχωροῦσιν, ἐφ' οἷς οἷ τε σπληνες ὀνίναται καὶ αἰ κατ' ἰσχίον ὀδύναι [...]⁴⁹⁹

► Παῦλος Αιγινήτης (7ος αι.)

[...] Καππάρεως ἡ ρίζα ῥύπτει μὲν καὶ διακαθαίρει καὶ τέμνει καὶ διαφορεῖ τῇ πικρότητι καὶ δριμύτητι, συνάγει δὲ καὶ σφίγγει καὶ πιλεῖ τῇ στρυφνότητι. δι' ὃ σπληνάς τε σκιρρώδεις ὀνίνησι πινομένη τε καὶ ἔξωθεν ἐπιτιθεμένη [...]⁵⁰⁰

► Παῦλος Νικαίας (9ος αι.)

[...] Περὶ σπληνικῶν [...] καταπλάσματα δὲ διὰ κριθίνου ἀλεύρου καὶ ὄξυμέλιτος καὶ καππάρεως ρίζης καὶ μαλάγματα δι' ἀμμωνιακοῦ καὶ μυροβαλάνου καὶ ὄξους ἢ γλυκέος χρῆσομαι [...] χρεῖα τοίνυν τοῖς τοιούτοις λεπτονόντων φαρμάκων ἄνευ τοῦ θερμαίνειν σὺν ὄξει· καὶ τὸ σὺν ὄξυμέλιτι δὲ πινόμενον ἐκκενοῖ πάντας τοὺς παχεῖς χυμοὺς καὶ γλίσχρους καὶ ὑδατώδεις οὐ δι' οὕρων μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ γαστρός [...]⁵⁰¹

► Θεοφάνης Νόννος (10ος αι.)

[...] Περὶ σκιρρωθέντος σπληνός [...] ἢ καππάρεως φλοιὸν ὄξει λειώσας, καὶ καταπλάσας [...] ἄλλο σπληνικὸν βοήθημα, μυρικής καρποῦ δραχμ. δ', πεπέρεως δραχμ.

⁴⁹⁸ Κλαυδίου Γαληνοῦ ἀπαντα... ὁ.π., τ. 12, σ. 9-10 [= Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Η, κεφ. ι].

⁴⁹⁹ Aetii Amideni Libri... ὁ.π., τ. 1 (Libri I-IV), σ. 81 [Αέτιος Αμιδηνός, 1, 180].

⁵⁰⁰ Paulus Aegineta... ὁ.π., τ. 2 (Libri V-VII), σ. 220 [= Παῦλος Αιγινήτης, 7, 3].

⁵⁰¹ Paolo di Nicea... ὁ.π., σ. 136-137 [= Παῦλος Νικαίας, 60].

δ', ναρδοστάχυος δραχμ. β', άμμωνιακοῦ δραχμ. β', φύλλων καππάρεως δραχμ. γ',
ὄξους σκιλλητικοῦ τὸ ἀρκοῦν λειώσας ποίει τροχόν, καὶ δίδου [...]⁵⁰²

▶ 19ος αι.

[...] *Περὶ σπλήνας* [...] *ας πίνει τον ζωμόν της κάππαρης αντάμα με ζίδι* [...]⁵⁰³

- ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΑΦΕΨΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΡΙΖΑ ΑΓΡΙΑΔΑΣ ΩΣ ΔΙΟΥΡΗΤΙΚΟΥ ΦΑΡΜΑΚΟΥ

▶ Γαληνός (2ος αι.)

[...] *Περὶ ἀγρώστεως* [...] *τὸ δὲ ἐν τῇ ρίζῃ δακνωδὲς καὶ λεπτομερές ἐστι* [...] *καὶ λίθους θρύπτειν, εἴ τις αὐτὴν ἀφεψήσας πίνει* [...]⁵⁰⁴

▶ Ορειβάσιος Περγαμηνός (4ος αι.)

[...] *Ἀγρώστεως ἢ μὲν ρίζα* [...] *τὸ δ' ἐν τῇ ρίζῃ δακνωδὲς τε καὶ λεπτομερές ἐστι* [...] *καὶ λίθους θρύπτειν* [...]⁵⁰⁵

▶ Αέτιος Αμιδηνός (6ος αι.)

[...] *Ἀγρώστεως ἢ ρίζα* [...] *τὸ δ' ἐν τῇ ρίζῃ δακνωδὲς τε καὶ λεπτομερές ἐστι* [...] *καὶ λίθους θρύπτειν, εἴ τις αὐτὴν ἀφεψήσας πίνει* [...]⁵⁰⁶

▶ Αλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αι.)

[...] *τὴν γὰρ ποιητικὴν αἰτίαν αὔξουσι τῶν λίθων δυσκράτους αὐτοῦς καὶ πυρώδεις διὰ τῶν θερμαινόντων ἀπεργαζόμενοι, ὡς εὐχερῶς ἐτέρους ὀπτᾶν δύνασθαι λίθους. ὅπως οὖν μὴ τοῦτο γένοιτο, σπουδάζειν χρὴ φεύγειν τὰ πάνυ θερμὰ καὶ δριμύα τῶν βοηθημάτων* [...] *ἀλλὰ τὸναντίον δεῖ σπουδάζειν καὶ εὐκрасίαν ἐμποιεῖν καὶ τοῖς λεπτόνουσιν ἄνευ τοῦ πάνυ θερμαίνειν κεχρηῆσθαι, ὥσπερ τὸ ὀξύμελι καὶ τὸ ἀδιάντον καὶ τὸ ζέμα τοῦ ἐλείου ἀσπαράγου καὶ ἀγρώστεως καὶ ἡ ρίζα τοῦ σελίνου καὶ ἡρυγγίου* [...]⁵⁰⁷

▶ Παύλος Αιγινήτης (7ος αι.)

⁵⁰² *Theophrastus Nonni Epitome...* ὁ.π., τ. 2, σ. 104-106 [Θεοφάνης Νόννος (*Επιτομή*), 188].

⁵⁰³ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 130· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Μηνιάς, *Ιατροσόφιον...* ὁ.π., σ. 128.

⁵⁰⁴ *Κλαυδίου Γαληνού άπαντα...* ὁ.π., τ. 11, σ. 810-811 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Ζ, κεφ. α*].

⁵⁰⁵ *Oribasii Collectionum...* ὁ.π., τ. 2 (Libri IX-XVI), σ. 240 [= Ορειβάσιος Περγαμηνός (*Ιατρικὰ καὶ συναγωγαί*), 15, 1]

⁵⁰⁶ *Aetii Amideni Libri...* ὁ.π., τ. 1 (Libri I-IV), σ. 31 [Αέτιος Αμιδηνός, 1, 4].

⁵⁰⁷ *Alexander von Tralles...* ὁ.π., τ. 2, σ. 471 [Αλέξανδρος Τραλλιανός, 11, 1].

[...] Ἄγρωστις (ἡ τοῦ Παρνασοῦ μάλιστα χρήσιμος ἐστὶ) [...] λίθους τὸ ἀφέψημα αὐτῆς θρύπτει [...]⁵⁰⁸

► Θεοφάνης Νόννος (10ος αἰ.)

[...] Καὶ δεῖ ἐπὶ μὲν τῶν νεφρῶν τοῖς θρύπτουσι τοὺς λίθους φαρμάκοις χρῆσθαι, οἷον τῶν βασιλικῶν ἀσπαράγων καὶ ἀγρώστεως ρίζαι, ἀδιαντόν τε, καὶ βδέλλιον καὶ [...] καὶ πινέτωσαν μετὰ λουτρὸν εὐθὺς τινὰ τῶν εἰρημένων [...]⁵⁰⁹

► 18ος αἰ.

[...] Διὰ τὸ φιάγκο. Ὅντας ἔχει φιάγκο ὁ ἄνθρωπος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κατοικήσῃ τὸ ψιλὸ του νερὸ ἢ καὶ τὸ ζῶο [...] καὶ δίδε του καὶ ἄλλο νὰ πίνῃ καὶ ἀπὸ ἀγριάδα ρίζα [...]⁵¹⁰

► 19ος αἰ.

[...] Ἄλλο (= ὅταν δὲν ἠμπορεῖ νὰ ουρήσῃ τις): μαλάθρου ρίζαν καὶ ἀγριάδα βράσον καὶ δὸς πιεῖν [...]⁵¹¹

- ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΤΡΙΒΟΛΙΟΥ ΩΣ ΔΙΟΥΡΗΤΙΚΟΥ ΦΑΡΜΑΚΟΥ

► Γαληνός (2ος αἰ.)

[...] Περὶ τριβόλου. Τρίβολος ἐξ ὑγρᾶς οὐσίας μετρίως ψυχρᾶς καὶ ξηρᾶς οὐ μετρίως καὶ ταύτης ψυχρᾶς συνέστηκεν. ἐπικρατεῖ δ' ἐν μὲν τῷ χερσαίῳ τὸ γεῶδες ψυχρόν, ὅπερ καὶ στῦφον ἐδείξαμεν [...] τοῦ δὲ χερσαίου λεπτομερῆς ὁ καρπὸς ὑπάρχων, τοὺς ἐν νεφροῖς λίθους θρύπτει πινόμενος [...]⁵¹²

► Αέτιος Αμιδηνός (6ος αἰ.)

[...] Τρίβολος ἐξ ὑγρᾶς οὐσίας μετρίως ψυχρᾶς καὶ ξηρᾶς συνέστηκεν. ἐπικρατεῖ δὲ ἐν μὲν τῷ χερσαίῳ τὸ γεῶδες ψυχρόν, καὶ διὰ τοῦτο στύφει μᾶλλον [...] τοῦ δὲ χερσαίου ὁ καρπὸς τοὺς ἐν νεφροῖς λίθους θρύπτει πινόμενος [...]⁵¹³

► Παῦλος Αιγινήτης (7ος αἰ.)

⁵⁰⁸ Paulus Aegineta... ὁ.π., τ. 2 (Libri V-VII), σ. 187 [= Παῦλος Αιγινήτης, 7, 3].

⁵⁰⁹ Theophranis Nonni Epitome... ὁ.π., τ. 2, σ. 60-62 [Θεοφάνης Νόννος (Επιτομή), 173].

⁵¹⁰ E.B.E. 1507, φ. 10ν· βλ., ἐπίσης, Δημήτριος Α. Κ ρ ε κ ο ὄ κ ι α ς, «Ἐνα μανιάτικο γιαιτροσόφι...», ὁ.π., σ. 363.

⁵¹¹ Π.Β.Ι. IV.35, σ. 136· βλ., ἐπίσης, Κωνσταντίνος Μ η ν ἄ ς, Ιατροσόφιον... ὁ.π., σ. 133.

⁵¹² Κλαυδίου Γαληνοῦ ἀπαντα... ὁ.π., τ. 12, σ. 144 [= Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Θ, κεφ. ιθ].

⁵¹³ Aetii Amideni Libri... ὁ.π., τ. 1 (Libri I-IV), σ. 141 [Αέτιος Αμιδηνός, 1, 393].

[...] *Τρίβολος ψύχει μετρίως· ἀλλ' ὁ μὲν χερσαῖος μετὰ τοῦ ξηραίνειν ἰσχυρῶς ἐστίν [...]* τοῦ δὲ χερσαίου λεπτομερῆς ὁ καρπὸς ὑπάρχων τοὺς ἐν νεφροῖς λίθους θρύπτει [...]⁵¹⁴

► 16ος αἰ.

[...] *Ἄλλο (= περὶ ἀνθρώπου ὁποῦ ἔχει πέτρα εἰς τὸν αὐλὸν του καὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ κατοικήσει): μάλαζον τὰ φύλλα τῆς μολόχας καὶ βάλε τα εἰς τὴν φωτίαν καὶ ἔβγαλε νερὸν ὡσὰν ἐβγάζουν τὸ ροδόσταμον. Καὶ γέμισε μίαν γαστέρα (= γαβάθα) τριβολόνερον καὶ νὰ βάλεις ἀπὸ τὰ δύο νερὰ νὰ γίνονται ἕως μισὸν ποτήρι καὶ νὰ πίνει κάθε ἡμέρα ἀπὸ μισὸν ποτήρι, ἕως νὰ τελειώσουν αἱ γαστέραι καὶ τότε κατοική τὴν πέτραν [...]*⁵¹⁵

► 18ος αἰ.

[...] *Διὰ τὸ φιάγκο. Ὦντας ἔχει φιάγκο ὁ ἄνθρωπος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κατοικήσῃ τὸ ψιλὸ του νερὸ ἢ καὶ τὸ ζῶο, νὰ εὔρησ τριβόλια ὅπου εἶναι εἰς τὰ χωράφια, νὰ τὰ κοπανίσῃς καὶ νὰ τὰ βράσῃς μὲ τὸ νερό. Καὶ σὰν κρυσώσουνε, νὰ τὰ στραγγίσῃς μ' ἓνα παννὶ καὶ νὰ τοῦ δίνῃς ἀπὸ κεῖνο τὸ νερὸ νὰ πίνῃ δύο καὶ τρεῖς βολῆς καὶ τότες θέλει βγάλῃ παρὶ ἀπὸ τὴ φύση του καὶ ἀνασαίνει [...]*⁵¹⁶

- ΧΡΗΣΗ ΧΥΜΟΥ ΑΠΟ ΚΟΠΑΝΙΣΜΕΝΑ ΦΥΛΛΑ ΚΑΠΠΑΡΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΙΤΩΣΗ ΣΤΑ ΑΦΤΙΑ

► Γαληνός (2ος αἰ.)

[...] *Περὶ καππάρεως. Καππάρεως ὁ μὲν τῆς ρίζης φλοιὸς ἐπικρατοῦσαν ἔχει τὴν πικρὰν ποιότητα, δευτέραν δὲ τὴν δριμεῖαν, ἐφεξῆς δὲ ταύτη τὴν στρυφνὴν [...]* οὐδὲν δὲ θαυμαστὸν εἶ καὶ τοὺς ἐν ὧσὶ σκώληκας ὁ χυλὸς ἀναιρεῖ διὰ τὴν πικρότητα [...]⁵¹⁷

► Αέτιος Αμιδηνός (6ος αἰ.)

⁵¹⁴ *Paulus Aegineta... ὁ.π., τ. 2 (Libri V-VII), σ. 267 [= Παῦλος Αιγινήτης, 7, 3].*

⁵¹⁵ *Μ. Ιβήρων 181 [= Αγίου Ορους 430I], φ. 84ν· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνοῦ, Γιατροσόφια... ὁ.π., σ. 68.*

⁵¹⁶ *Ε.Β.Ε. 1507, φ. 10ν· βλ., ἐπίσης, Δημήτριος Α. Κρεκούκις, «Ἐνα μανιάτικο γιατροσόφι...», ὁ.π., σ. 363.*

⁵¹⁷ *Κλαυδίου Γαληνοῦ ἀπαντα... ὁ.π., τ. 12, σ. 9-11 [= Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Η, κεφ. ι'].*

[...] Καππάρεως ό μὲν φλοιός τῆς ρίζης ἐπικρατοῦσαν ἔχει τὴν πικρὰν ποιότητα, δευτέραν δὲ τὴν δριμεῖαν, ἐφεξῆς δὲ ταύτη τὴν στρυφνὴν [...] οὐδὲν δὲ θαυμαστὸν εἶ και τοὺς ἐν ὧσὶ σκώληκας ὁ χυλὸς ἀναιρεῖ διὰ τὴν πικρότητα [...] ⁵¹⁸

► Παῦλος Αἰγινήτης (7ος αἰ.)

[...] Καππάρεως ἡ ρίζα ρύπτει μὲν και διακαθαίρει και τέμνει και διαφορεῖ τῇ τε πικρότητι και δριμύτητι, συνάγει δὲ και σφίγγει και πιλεῖ τῇ στρυφνότητι [...] και τοὺς ἐν ὧσὶ σκώληκας ἀναιρεῖ. και τὰ φύλλα δὲ και ὁ καρπὸς παραπλησίας μὲν, ἀσθενεστέρας δὲ δυνάμεώς εἰσιν [...] ⁵¹⁹

► Θεοφάνης Νόννος (10ος αἰ.)

[...] Πρὸς τοὺς ἐν τοῖς ὧσὶ σκώληκας [...] ἔνσταζε δὲ και καππάρεως φύλλων χυλὸν [...] ⁵²⁰

► 16ος αἰ.

[...] Περὶ πόνον ἀφτίου και ὅταν τρέχει ἔπαρε τὰ φύλλα τῆς κάππαρης και κοπάνισέ τα και στύψε τα και ἔβγαλε τὸ ζουμί τους και ζέστανέ το ὀλίγον και ρίζε εἰς τὸ ἀφτί και πέφτουν τὰ σκουλήκια και ὑγιαίνει [...] ⁵²¹

► 17ος αἰ.

[...] Περὶ ὅταν ἔχει τὸ ἀφτί σκώληκας κοπάνισε τὰ φύλλα τῆς κάππαρης και στύψε τα, ἔβγαλε τὸ ζουμί και ζέστανέ το ὀλίγον και ρίζε το εἰς τὸ ἀφτί και παρευθὺς πέφτουν τὰ σκωλήκια [...] ⁵²²

► 19ος αἰ.

[...] Κοπάνησον τὰ φύλλα τῆς κάππαρης και βγάλε τὸν ζομὸν και ζέστανέ τον ὀλίγον, βάλε εἰς τὸ ὅτιον και παρευθὺς πέφτουν οἱ σκώλικες [...] ⁵²³

[...] Περὶ τῶν ἐχόντων σκώληκας εἰς τὰ αὐτία, κοπάνισον καππαρκὰν και ἀψινθιὰν και [...] και σφύζας εὔγαλε τὸν ζομὸν ἕως μισὸν φιλιτζάνιν· βάλε και ὀλίγον ζύδι, ἀνακάτωσέ το, και στάσσε μέσα εἰς τὸ αὐτίον και φθείρονται οἱ σκώληκες και ἴαται [...] ⁵²⁴

⁵¹⁸ *Aetii Amideni Libri...* ὁ.π., τ. 1 (Libri I-IV), σ. 81-82 [Αέτιος Αμιδηνός, 1, 180].

⁵¹⁹ *Paulus Aegineta...* ὁ.π., τ. 2 (Libri V-VII), σ. 220 [= Παῦλος Αἰγινήτης, 7, 3].

⁵²⁰ *Theophranis Nonni Epitome...* ὁ.π., τ. 1, σ. 290 [Θεοφάνης Νόννος (*Επιτομή*), 87].

⁵²¹ Μ. Ιβήρων *181* [= *Αγίου Ορους 4301*], φ. 89r· βλ., ἐπίσης, Λαμπρινή Μάνο, *Γιατροσόφια...* ὁ.π., σ. 80.

⁵²² Α.Π.Θ. 87, φ. 1v.

⁵²³ Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιο...* ὁ.π., σ. 65.

⁵²⁴ Φιλάρετος ιερομόναχος Μαχαιριώτης (επιμ.), *Ιατροσοφικόν...* ὁ.π., σ. 22.

Πολλά αντίστοιχα παραδείγματα θα μπορούσαν, με ανάλογη προσέγγιση, να αναφερθούν επιπροσθέτως εδώ,⁵²⁵ ωστόσο όλα συγκλίνουν στο ίδιο συμπέρασμα: αρκετά φαρμακογνωστικά δεδομένα παρέμεναν αμετάβλητα στον ελλαδικό χώρο για πάρα πολλούς αιώνες, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Ακόμα και η τόσο διαδεδομένη, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, πρακτική της χρήσης προβιάς για τις μυϊκές κακώσεις, που δεν εντοπίζεται μόνο στα νεότερα ιατροσοφικά χειρόγραφα αλλά επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές, καθώς είναι γνωστό ότι εφαρμόζοταν στην Αθήνα στα χρόνια του Οθωμανού διοικητή της πόλης Χατζή Αλή Χασεκί (†1795) και, αργότερα, κατά την εποχή του Μακρυγιάννη (†1864),⁵²⁶ αποτελεί ενδεικτική μέθοδο θεραπείας που καταγράφεται, τον 2ο αιώνα μ.Χ., από τον Γαληνό ([...] *Περὶ δέρματος προβάτου. Δέρμα προβάτου νεωσιτὶ ἐκδεδαρμένου περιτεθὲν τοῖς μεμαστιγωμένοις ὀπωσοῦν ἔναργῶς ὠφελεῖ πάντων ἐτέρων μᾶλλον, ὡς ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ καὶ νυκτὶ θεραπεύειν αὐτούς· συμπέπει τε γὰρ καὶ διαφορεῖ τὰ ὕφαιμα [...]*)⁵²⁷ και, στη συνέχεια, αναπαράγεται και παραδίδεται από διάσημους βυζαντινούς γιατρούς όπως ο Αέτιος Αμιδηνός ([...] *Περὶ δερμάτων. Δέρμα προβάτου τοῦ νεωσιτὶ ἐκδεδαρμένου περιτεθὲν τοῖς μεμαστιγωμένοις ἔναργῶς ὠφελεῖ παντὸς ἐτέρου μᾶλλον, ὡς ἐν ἡμέρᾳ καὶ νυκτὶ μιᾷ θεραπεύειν αὐτούς. συμπέσει τε γὰρ καὶ διαφορεῖ τὰ ὕφαιμα [...]*)⁵²⁸ ή ο Παύλος Αιγινήτης ([...] *Δέρμα προβάτου νεόδαρτον ἔτι θερμὸν τοῖς μεμαστιγωμένοις περιτεθὲν θαυμαστῶς αὐτοὺς ἰᾶται [...]*).⁵²⁹

⁵²⁵ Πρβλ. και Μαρία Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα... ὁ.π.*, σ. 57 (υποσημείωση 351)· Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό Ιατροσόφιον... ὁ.π.*, σ. 18· του ίδιου, «Νέο χειρόγραφο...», ὁ.π., σ. 434· Patricia Ann Clark, «Αρχαία “Materia Medica” και το τετράδιο ενός πρακτικού ιατροῦ στον Μέρωνα Αμαρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 243-244· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική... ὁ.π.*, σ. 33, 34, 49-50· Δημήτριος Α. Κρεκούκας, «Ένα μανιάτικο γιατροσόφι...», ὁ.π., σ. 358-363· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», ὁ.π., σ. 46-47· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», ὁ.π., σ. 457· Νίκος Κεφαλληνιάδης, «Γιατροσόφια λαϊκά από παλαιούς κώδικες της Νάξου», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, 9 (1972), σ. 235.

⁵²⁶ Δέσποινα Ντίνα, *Μια ανάγνωση των Απομνημονευμάτων του στρατηγού Μακρυγιάννη με ιατρική ματιά*, εκδ. Ροτόντα, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 217-218.

⁵²⁷ *Κλαυδίου Γαληνού ἅπαντα... ὁ.π.*, τ. 12, σ. 342 [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Α, κεφ. α*].

⁵²⁸ *Aetii Amideni Libri... ὁ.π.*, τ. 1 (Libri I-IV), σ. 211 [Αέτιος Αμιδηνός, 2, 162].

⁵²⁹ *Paulus Aegineta... ὁ.π.*, τ. 2 (Libri V-VII), σ. 206 [= Παύλος Αιγινήτης, 7, 3].

Θα μπορούσε, επομένως, να ισχυριστεί κανείς ότι η θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο εμφανίζει μια διαχρονική ενότητα και αδιάσπαστη συνέχεια, ως προς τις δρόγες και τις πρακτικές που χρησιμοποιούνταν, από την αρχαία εποχή μέχρι και τον 19ο αιώνα. Οι φαρμακευτικές υποδείξεις των αρχαίων Ελλήνων γιατρών εξακολουθούσαν να είναι αποδεκτές κατά τη μεσαιωνική περίοδο και εφαρμόζονταν από τους Έλληνες εμπειρικούς γιατρούς σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Οι πρακτικοί γιατροί εκείνης της εποχής χορηγούσαν, με τον ίδιο φαρμακευτικό στόχο, πολλές από τις δρόγες τις οποίες συνιστούσαν, αιώνες πιο πριν, οι αρχαίοι Έλληνες θεραπευτές. Με άλλα λόγια, η θεραπευτική στους ελληνικούς πληθυσμούς, μετά την Άλωση, εδραζόταν, σε μεγάλο βαθμό, στα διδάγματα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής. Τα *Ιατροσόφια*, τα χρηστικά φαρμακευτικά εγχειρίδια που θεωρούνται γραπτή έκφραση της παραδοσιακής θεραπευτικής, κατά τη μεταβυζαντινή και νεότερη περίοδο, βασίζονταν, συνεπώς, σε παλαιότερα φαρμακευτικά δεδομένα που είχαν διασωθεί και παραδίδονταν από τα συγγράμματα των αρχαίων Ελλήνων και των βυζαντινών γιατρών. Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα φαίνεται, δηλαδή, ότι αποτελούσαν δημόδεις συντημήσεις και εκλαϊκευτικά συμπλήματα της αρχαίας και βυζαντινής ιατρικής γραμματείας. Ως εκ τούτου, καθίσταται σαφές ότι μέσω των *Ιατροσοφίων* επιβίωσε και διατηρήθηκε στον ελλαδικό χώρο, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ένα σημαντικό μέρος της αρχαίας ελληνικής ιατρικής σκέψης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Οι συνταγές (15ος-19ος): Μια σύγκριση μεταξύ παραδοσιακής και επιστημονικής θεραπευτικής

Σύμφωνα με την Αγλαΐα Μπίμπη - Παπαστυροπούλου, η παραδοσιακή θεραπευτική είναι «ιατρική του συνόλου ανθρώπου»⁵³⁰ και θεωρείται «άχρονική» ή αλλιώς «διατηρεί και αποδέχεται, συγκρατεί και μετασχηματίζει, θυμάται και εφαρμόζει. Μένει ζωντανή, αλλά και άπροσμέτρητα παλαιά».⁵³¹ Η δομή και η λειτουργικότητά της είναι «όμοια σε όλες τις εποχές» καθώς «οι αιτίες των ασθενειών μένουν σταθερά οι ίδιες».⁵³² Βασίζεται στην παγκόσμια πεποίθηση ότι «μέσα στη φύση υπάρχει το έξουδερωτικό κάθε κακού, συνεπώς και της νόσου».⁵³³ Όπως παραθέτει, μάλιστα, ο Δημήτριος Καμπούρογλου [...] *δὲν εἶναι τόσο κουτὸς ὁ Θεός, μοὶ ἔλεγεν εἷς ἀπόγονός των πωλητῆς βοτάνων γέρων, νὰ ἔχη τὴν θέρμη στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ γιαιτρικὸ της στὴν Κίνα [...]*.⁵³⁴ Είναι επίσης, εντυπωσιακό το γεγονός ότι λαοί που δεν είχαν καμία σχέ-

⁵³⁰ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπαστυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 46], Αθήνα 1985, σ. 420-421.

⁵³¹ Στο ίδιο, σ. 422· βλ., επίσης, Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική της Κύπρου σύμμεικτα*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος "Ιπποκράτης", Λευκωσία 1988, σ. 12, όπου επισημαίνεται ο μηχανισμός με τον οποίο επιβιώνουν και δεν χάνονται πολλά στοιχεία του παρελθόντος.

⁵³² Αγλαΐα Μπίμπη - Παπαστυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 423.

⁵³³ Κύπρος Χρυσάνθης, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 22.

⁵³⁴ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, περίοδος πρώτη 1458-1687*, τ. Γ', εκ των καταστημάτων Σπ. Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1896, σ. 185-186· βλ., επίσης, Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες, οι ζακουσμένοι αυτοδίδακτοι γιατροί απ' το Ζαγόρι της Ηπείρου* [Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, 35], Αθήνα 1972, σ. 45.

ση μεταξύ τους χορηγούσαν για τις ίδιες παθήσεις φυτά των οποίων τα συστατικά απομονώθηκαν, αργότερα, με την εξέλιξη της χημείας και αναγνωρίστηκαν ως δραστικές φαρμακευτικές ουσίες.⁵³⁵

Η λεγόμενη παραδοσιακή ή «λαϊκή» θεραπευτική έχει καθιερωθεί στη συλλογική συνείδηση των σύγχρονων κοινωνιών ως αντίποδας της λεγόμενης επιστημονικής θεραπευτικής, δηλαδή των ιατρικών διεργασιών που βασίζονται σε ορθολογικές αντιλήψεις και έχουν αναδειχθεί μέσα από συστηματική πανεπιστημιακή και εργαστηριακή έρευνα. Στον 21ο αιώνα, την εποχή της χαρτογράφησης του ανθρώπινου γονιδιώματος, των ρομποτικών χειρουργικών επεμβάσεων και της ιατρικής πληροφορικής, η διάκριση αυτή γίνεται πολύ πιο έντονη αλλά και περισσότερο κατανοητή. Ειδικότερα, στη σημερινή εποχή, οποιαδήποτε διαγνωστική μέθοδος με γνώμονα την ψηλάφηση του σφυγμού ή την παρατήρηση του χρώματος των ούρων⁵³⁶ εύλογα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επισφαλής, αναξιόπιστη, αλλά ακόμα και αστεία ή γραφική. Ωστόσο, η «λαϊκή» θεραπευτική δεν εντασσόταν πάντοτε σε αυτό το πλαίσιο.

Είναι κοινός τόπος ότι παραδοσιακές θεραπευτικές πρακτικές χρησιμοποιήθηκαν αδιάλειπτα για εκατοντάδες χρόνια από την πλειονότητα του πληθυσμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Θα πρέπει, μάλιστα, να ληφθεί υπ' όψιν ότι μέχρι την κωδικοποίηση των επιστημονικών γνώσεων στον δυτικό κόσμο, κατά τον 18ο αιώνα,⁵³⁷ τη βιολογική επανάσταση του 19ου αιώνα με τις θεωρίες που διατυπώθηκαν από τον Lamarck (1744-1829), τον Darwin (1809-1882) και τον Mendel (1822-1884)⁵³⁸ αλλά, κυρίως, τις καινοτόμες ανακαλύψεις του Γάλλου χημικού Louis Pasteur (1822-1895) σχετικά με τη μικροβιολογία⁵³⁹ και του Βρετανού χειρουργού Joseph Lister (1827-

⁵³⁵ Χριστίνα Τεσσαρομάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 39.

⁵³⁶ Η εξέταση του σφυγμού και των ούρων (ουροσκοπία) υπήρξαν τα κύρια διαγνωστικά μέσα κατά τη μεσαιωνική περίοδο, βλ. Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 131· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 66. Η μεσαιωνική ουροσκοπία βασίστηκε στο έργο του βυζαντινού γιατρού Θεόφιλου (7ος αιώνας), ο οποίος συνόψισε τα αντίστοιχα κείμενα του Ιπποκράτη και του Γαληνού, ενώ δημοφιλές σύγγραμμα *Περί ούρων* συνέθεσε και ο Ιωάννης Ακτουάριος (14ος αιώνας), βλ. Kurt Pollak, *ό.π.*, σ. 427-428.

⁵³⁷ Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 229.

⁵³⁸ Στο ίδιο, σ. 251-261· βλ., επίσης, Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 354-356, 411-412· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 135.

⁵³⁹ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 277· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 429-432· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 297-299· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 159-161.

1912), που εισήγαγε την άσηπτη χειρουργική,⁵⁴⁰ η ιατρική επιστημονική πρόοδος δεν παρουσίαζε ραγδαία και αλματώδη εξέλιξη. Για αιώνες, τα ιατρικά εγχειρίδια που διδάσκονταν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια βασίζονταν στα έργα των αρχαίων Ελλήνων, των Ρωμαίων και των Αράβων γιατρών.

Επιπροσθέτως, μέχρι τον 19ο αιώνα, όπως ήδη επισημάνθηκε, μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες δεν διέθεταν επιστήμονες γιατρούς ή δεν είχαν πρόσβαση σε επιστημονική ιατρική περίθαλψη ή απλά δεν γνώριζαν άλλες θεραπευτικές διαδικασίες παρά μόνο αυτές που, σήμερα, αποκαλούνται παραδοσιακές. Με άλλα λόγια, οι διεργασίες της «λαϊκής» ιατρικής ήταν η μοναδική επιλογή πολλών ανθρώπων χωρίς να τίθεται, εκείνα τα χρόνια, ζήτημα διάκρισης ή επιμερισμού της θεραπευτικής. Αυτό δεν συνέβαινε, τότε, μόνο στον ελλαδικό χώρο όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί αλλά και σε περιοχές του δυτικού κόσμου που φημίζονται, στη σημερινή εποχή, για το επίπεδο της ιατρικής τεχνογνωσίας τους. Σύμφωνα τον Πολωνό ιστορικό της ιατρικής Erwin Ackerknecht, το μοναδικό μέσο ιατρικής εκπαίδευσης νέων γιατρών στις αγγλικές αποικίες στη Βόρεια Αμερική, μέχρι το 1765, οπότε λειτούργησε η πρώτη αμερικανική ιατρική σχολή στη Φιλαδέλφεια της Πενσυλβάνια, ήταν το σύστημα της μαθητείας δίπλα σε κάποιον παλαιότερο γιατρό ενώ υπολογίζεται ότι, το 1775, έναν χρόνο πριν από τη διακήρυξη της αμερικανικής ανεξαρτησίας, υπήρχαν στη χώρα 3.500 γιατροί, από τους οποίους μόνο οι 400 διέθεταν πανεπιστημιακό δίπλωμα.⁵⁴¹ Αντίστοιχα, στη Ζυρίχη, το 1790, δραστηριοποιούνταν 4 γιατροί με ακαδημαϊκή μόρφωση, 34 κουρείς-χειρουργοί και 8 μαίες.⁵⁴²

Καθίσταται, επομένως, σαφές ότι η θέση και η απήχηση της «λαϊκής» θεραπευτικής στην κοινωνία διαφοροποιείται, στη σύγχρονη εποχή, συγκριτικά με τον ρόλο που είχε σε προηγούμενες περιόδους. Κατά συνέπεια, η «λαϊκή» θεραπευτική στην ιστορική διάστασή της θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με βάση τα δεδομένα της εποχής

⁵⁴⁰ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 277· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 373, 381-382· Αμύντας Βαρβαρούσης, *Ιστορία της Ορθοπαιδικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η εξέλιξη της ελληνικής Ορθοπαιδικής*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2001, σ. 158-159· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 283-284· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 154-155.

⁵⁴¹ Erwin H. Ackerknecht, *Ιστορία της Ιατρικής* (μτφρ. Β. Πασχάλης, Γ. Ηλιάδης, Β. Καρατζούλης), εκδ. Μαραθιά, Αθήνα 1998, σ. 246-247· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Ο εμπειρικός γιατρός στην Τουρκοκρατία», *11ο Συμπόσιο "Η θέση του γιατρού στην κοινωνία"*, Αθήνα, 7 Μαρτίου 2015, εκδ. Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αθήνα 2015, σ. 93.

⁵⁴² Erwin H. Ackerknecht, *ό.π.*, σ. 122-123· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, «Ο εμπειρικός...», *ό.π.*, σ. 94.

για την οποία γίνεται λόγος κάθε φορά και όχι με γνώμονα τη σημερινή κατάσταση και τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα του δυτικού πολιτισμού. Διαφορετικά, η προσέγγιση του θέματος είναι επιφανειακή και αναπόφευκτα εξάγονται εσφαλμένα συμπεράσματα εξαιτίας του αναχρονισμού.

Θα πρέπει, επιπλέον, να υπογραμμιστεί ότι, μέχρι τον 19ο αιώνα, σε αρκετές περιπτώσεις η «λαϊκή» και η επιστημονική θεραπευτική συνυπήρχαν, συμπορεύονταν και σε ορισμένα σημεία, όσο κι αν αυτό ακούγεται παράξενο ή οξύμωρο, ταυτίζονταν. Η συγκεκριμένη άποψη τεκμηριώνεται αφενός από τη χορηγούμενη φαρμακευτική αγωγή και αφετέρου από τις θεραπευτικές διαδικασίες που εφαρμόζονταν. Στο πλαίσιο αυτό, οι ιατροσοφικές συνταγές αναδεικνύονται πολύτιμες πηγές για την ιστορία εν γένει της ιατρικής.

Είναι γεγονός ότι, μέχρι την απομόνωση των δραστικών ουσιών από τις φυτικές δρόγες κατά τον 19ο αιώνα και την προώθηση της χημικής παραγωγής των φαρμάκων, όλα τα θεραπευτικά σκευάσματα ήταν φυσικής προέλευσης. Τα φάρμακα που μπορούσαν να επιλέξουν οι θεραπευτές, επιστήμονες ή μη, ήταν κοινά και παράγονταν αποκλειστικά από τον φυσικό κόσμο. Ως εκ τούτου, απόφοιτοι πανεπιστημίων αλλά και πρακτικοί γιατροί μπορούσαν να χορηγήσουν τα ίδια φάρμακα, τα οποία ήταν ολόκληρες δρόγες (όχι χημικά απομονωθείσες δραστικές ουσίες όπως σήμερα) φυτικές, ζωικές ή ορυκτές.

Τα φάρμακα φυτικής προέλευσης ήταν αριθμητικά περισσότερα. Πολλά από αυτά είχαν, μάλιστα, καθιερωθεί ως μόνη και κοινά αποδεκτή φαρμακευτική αγωγή όπως ο φλοιός κιγχόνης για τον πυρετό και την ελονοσία. Βέβαια, κάποιοι λαϊκοί θεραπευτές ενδεχομένως γνώριζαν και ορισμένα λιγότερο δημοφιλή βότανα, τα οποία συνδέονταν με την τοπική χλωρίδα και τον τόπο καταγωγής τους ή τη δραστηριότητα της οικογένειάς τους. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, η χρήση φυτικών δρογών δεν χαρακτηριζόταν μόνο τους παραδοσιακούς θεραπευτές.

Η ουσιαστική διαφορά μεταξύ εμπειρικών και επιστημόνων θεραπειών, ως προς τα φυτικά φάρμακα, εντοπίζεται στον λεκτικό προσδιορισμό των δρογών. Είναι κοινά παραδεκτό ότι, ήδη από τη μεσαιωνική εποχή, τα Λατινικά είχαν επικρατήσει στη δυτική Ευρώπη ως γλώσσα της επιστήμης. Τα επιστημονικά εγχειρίδια γράφονταν στα Λατινικά και πολλά ελληνικά ή αραβικά ιατρικά κείμενα μεταφράζονταν στη λατινική γλώσσα.⁵⁴³ Οι φαρμακοποιοί όφειλαν να γνωρίζουν Λατινικά προκειμέ-

⁵⁴³ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 134.

νου να ασκήσουν το επάγγελμά τους.⁵⁴⁴ Τον 18ο αιώνα, ο Σουηδός βοτανολόγος και γιατρός Carl von Linné ή, κοινώς, Κάρολος Λινναίος (1707-1778) θεμελίωσε τη σύγχρονη επιστημονική βοτανική ορολογία.⁵⁴⁵ Με το έργο του *Systema Naturae* (1735) πρότεινε τη διωνυμική ονοματολογία των φυτών και εισήγαγε ένα εκτεταμένο σύστημα ταξινόμησης των φυτών και των ζώων, βασικές αρχές του οποίου ακολουθούνται μέχρι σήμερα. Με τη διωνυμική μέθοδο, που αναγνωρίζεται πλέον παγκοσμίως, η επίσημη ονομασία κάθε φυτού αποτελείται από δύο λέξεις στα Λατινικά. Η πρώτη είναι ουσιαστικό και φανερώνει το γένος του φυτού και η δεύτερη, ως επίθετο, προσδιορίζει το κάθε είδος. Έτσι, για παράδειγμα, το είδος που είναι πολύ γνωστό σε όλους ως βερικοκιά αποκαλείται επιστημονικά *Prunus armeniaca* L., ανήκει δηλαδή στο γένος *Prunus* L., στο οποίο εντάσσονται επιπροσθέτως και τα είδη *Prunus avium* (L.) L. [= κερασιά], *Prunus domestica* L. [= δαμασκηλιά], *Prunus dulcis* (Mill.) D.A. [= αμυγδαλιά] και *Prunus persica* (L.) Batsch [= ροδακινιά] της οικογένειας Rosaceae. Τα γράμματα του λατινικού αλφαβήτου που έπονται κάθε φορά του είδους παραπέμπουν στο όνομα του επιστήμονα που αναγνώρισε ή ταύτισε το εν λόγω είδος. Στα συγκεκριμένα παραδείγματα το «L.» υποδηλώνει τον ίδιο τον Λινναίο.

Αντιθέτως, στη «λαϊκή» θεραπευτική δεν υφίσταται ενιαία βοτανική ορολογία και τα φυτά αναφέρονται με κοινές ονομασίες οι οποίες, συχνά, διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή και από εποχή σε εποχή. Έτσι, το *Zingiber officinale* Roscoe της οικογένειας Zingiberaceae, δηλαδή η πιπερόριζα ή αλλιώς *τζίντζερ* (*ginger*), προσδιοριζόταν σε πολλές περιοχές είτε εξελληνισμένα ως *ζιγγίβερις*, *τζιτζιβέρι*, *τζιτζεβρον* κ.λπ. είτε ως *τζιντζιφίλ*, *τζιντσιφίλι* κ.λπ. από το τουρκικό *zencefil*. Αντίστοιχα, το κοινώς επονομαζόμενο γαρύφαλλο απαντούσε και ως *μοσχοκάρφι*, *καρυόφυλλο*, *καροφύλι* κ.λπ. ή *καραμφίλι* από το τουρκικό *karanfil*. η οπιούχος παπαρούνα ήταν γνωστή ως *αφιόνι*, *μάκος* (ο) ή *μάκο* (το) από τον δωρικό τύπο *μάκων* της λέξης *μήκων*, καθώς και *χάσκα* (η) από το τουρκικό *hashas*, που σημαίνει *παπαρούνα*, αλλά και ως *γκιούμεσι* από το αρβανίτικο *γκιούμε*, που ερμηνεύεται ως ύπνος, και ούτω καθ' εξής. Ωστόσο, είτε ως *Papaver somniferum* L. είτε ως *αφιόνι* ή *μήκων* ή *χάσκα* κ.λπ. η υπνοφόρος παπαρούνα εμπεριέχει τις ίδιες δραστικές ουσίες και οι φαρμακευτικές

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 158, 162, 191· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 261, 651.

⁵⁴⁵ Χριστίνα Τεσσαρομμάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 39· Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 201-202· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 315-316· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 231-233· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 117· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 384-385.

ιδιότητες της δεν διαφοροποιούνται στη μια ή την άλλη περίπτωση. Το ίδιο ισχύει και για τις υπόλοιπες φυτικές δρόγες που μεταχειρίζονταν εξίσου επιστήμονες και παραδοσιακοί θεραπευτές. Αντίστοιχα, οι επιστήμονες γιατροί εκφράζονταν στην καθαρεύουσα γλώσσα ως προς την περιγραφή των ίδιων ασθενειών και τη θεραπεία τους.⁵⁴⁶

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεραπευτικής αξιοσημείωτη ήταν, επίσης, η εφαρμογή ποικίλων ζωικών φαρμάκων που χαρακτηρίζονται ως αηδή, δηλαδή προκαλούν έντονη αποστροφή και είναι δυσάρεστα στις αισθήσεις, εξαιτίας της σύστασής τους. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται είτε ολόκληροι οργανισμοί μικρού μεγέθους όπως ερπετά, έντομα, νεογέννητα θηλαστικά και άλλα είτε τμήματα από διάφορα οικόσιτα ζώα ή θηράματα (π.χ. κέρατα, δέρμα, νύχια, οστά, τρίχες, εντόσθια) αλλά και εκκρίματα ή περιττώματα από αυτά ή ακόμα και από ανθρώπους καθώς και σκόνη από ανθρώπινο κρανίο.⁵⁴⁷ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αλεξίου Κουτσαλέξη, ο γιατρός που εξέτασε την άρρωστη μητέρα του [...] *διέταξε την συλλογήν κανθαρίδων [...], πρακτική που σχολιάστηκε από τον Κουτσαλέξη ως εξής: [...] εἰς τὴν ρυπαρὸν αὐτὴν ἐργασίαν ἐνέκειτο ἡ θεραπεία τῆς μητρὸς μου [...]*.⁵⁴⁸ Εντύπωση προκαλεί, σήμερα, το γεγονός ότι, εκτός από τα ούρα και τα κόπρανα του ανθρώπου, το σάλιο, το οποίο αναφερόταν ως μαλακτικό κατά των δηγμάτων, και το κερί από τα αφτιά ως επουλωτικό για τις αμυχές, κατατασσόταν, συγχρόνως, μεταξύ των εν λόγω φαρμακευτικών

⁵⁴⁶ Ευάγγελος Καραμανέζης, «Βότανα στην λαϊκή θεραπευτική: λαογραφική έρευνα και τεκμηρίωση της πολιτισμικής διάστασης των φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερέυνας της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 450.

⁵⁴⁷ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 94· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 317, 319· βλ., επίσης, Σεβαστή Χαβιάρα - Καραχάλιου, *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, εκδ. Gasci-Hellas, Αθήνα 1993, σ. 369-371· Κύπρος Χρυσάνθη, *Δημόδης ιατρική... ό.π.*, σ. 21· Παναζής Κοντομίχης, *Η λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 39-43, 49-50· Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 35· του ίδιου, «Βότανα, γιατροσόφια...», *ό.π.*, σ. 451· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 16-24· του ίδιου, *Η πρόοδος της Φαρμακευτικής*, τύποις Κ.Γ. Μακρίδου και Ι.Λ. Αλευροπούλου, Εν Αθήναις 1925, σ. 11, 12-13.

⁵⁴⁸ Αλέξιος Κουτσαλέξης, *Διαφέροντα και περίεργα τινά ιστορήματα*, εκδ. Πελεκάνος [*Νεοελληνική Γραμματεία*, 205], Αθήνα 2011, σ. 85.

υλικών, το γάλα από λεχώνα, το αίμα της έμμηνης ρύσης αλλά και το ανθρώπινο λίπος από σώματα που είχαν απαγχονισθεί.⁵⁴⁹

Θα περίμενε κανείς ότι τέτοιου είδους σκευάσματα παράγονταν και διακινούνταν από λαϊκούς θεραπευτές και ακόμα περισσότερο από αγύρτες και απατεώνες. Οπωσδήποτε, πολλοί καιροσκόποι ψευτογιατροί εκμεταλλεύονταν, κατά καιρούς, την ημιμάθεια και την ανάγκη του λαού και εμπορεύονταν, στο πλαίσιο του τσαρλατανισμού, περίεργα, πρωτότυπα ή αποκρουστικά φάρμακα, που δεν είχαν καμία θεραπευτική δράση ή αποτελεσματικότητα. Εντούτοις, αηδή ζωικά φαρμακευτικά προϊόντα υποστηρίζονταν και από καταξιωμένους γιατρούς με επιστημονικό υπόβαθρο.

Κατ' αρχάς, η φαρμακευτική χρήση πρώτων υλών που προέρχονται από ζώα προτεινόταν ήδη από την ύστερη αρχαιότητα (Ξενοκράτης από την Κιλικία, Ασκληπιάδης ο Φαρμακίων),⁵⁵⁰ ενώ ανάλογες πρακτικές όπως η εφαρμογή κοπράνων κροκόδειλου για γυναικολογικές ασθένειες αλλά και ως μέσο αντισύλληψης εντοπίζονται και στους αρχαίους ιατρικούς αιγυπτιακούς παπύρους.⁵⁵¹ Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Γαληνός, στο «Βιβλίον Κ» του *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, κάνει εκτενή λόγο για τέτοιου είδους δρόγες,⁵⁵² μεταξύ των οποίων απαντούν, για παράδειγμα, κεφάλαια «Περὶ αἵματος περιστεραῶς»,⁵⁵³ «Περὶ αἵματος νυκτερίδος τε καὶ λαγωῦ καὶ ἀλεκτορίδων καὶ αἰγῶν καὶ ἀρνῶν καὶ ἐρίφων ἄρκτων τε καὶ ταύρων καὶ τράγων»,⁵⁵⁴ «Περὶ αἵματος τῶν χλωρῶν βατράχων»,⁵⁵⁵ «Περὶ χολῆς»,⁵⁵⁶ «Περὶ

⁵⁴⁹ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 319-321· βλ., επίσης, Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σ. 223-224, 228-231· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *Η δημόδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα 1978, σ. 13-14· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 16-24· του ίδιου, *Η πρόοδος... ό.π.*, σ. 11, 12-13.

⁵⁵⁰ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 317, 320· του ίδιου, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 16· του ίδιου, *Η Φαρμακοποιία διά μέσου των αιώνων*, Εν Αθήναις 1934, σ. 11· βλ., επίσης, Κωνσταντίνος Αθαν. Γκανιάτσας, «Τα βότανα στην ιστορία...», *ό.π.*, σ. 35· του ίδιου, «Βότανα, γιαιτροσόφια...», *ό.π.*, σ. 451.

⁵⁵¹ Gregg S. Nelson, «Ancient Egyptian Obstetrics and Gynecology», *The Proceedings of the 10th Annual History of Medicine Days, Health Sciences Centre, Calgary AB, 23-24 March 2001* (ed. W.A. Whitelaw) The University of Calgary, 2001, σ. 3· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 54.

⁵⁵² Κλαυδίου Γαληνού *άπαντα... ό.π.*, τ. 12, σ. 245 κ.ε. [= *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων. Βιβλίον Κ, κεφ. α'.*].

⁵⁵³ Στο ίδιο, σ. 256-258.

⁵⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 258-262.

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 262.

ιδρωτός»,⁵⁵⁷ «Περὶ οὔρου»,⁵⁵⁸ «Περὶ σιέλου»,⁵⁵⁹ «Περὶ ἀνθρωπείας κόπρου»,⁵⁶⁰ «Περὶ ἀλεκτορίδος κόπρου»,⁵⁶¹ «Περὶ μυῶν κόπρου»⁵⁶² κ.ο.κ. Επιπροσθέτως, αρκετοὶ βυζαντινοὶ γιατροὶ ἀκολουθώντας τὸ πρότυπο τοῦ Γαληνοῦ ἐνσωμάτωσαν, κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο, στὸ ἔργο τους ἀντίστοιχες φαρμακευτικὲς υποδείξεις.⁵⁶³ Ὁ Αἰτίος ὁ Ἀμιδηνός (6ος αἰ.), στὸν 13ο Λόγο του, στὸ κεφάλαιο κγ' («Περὶ ἔχεως καὶ ἐχίδνης»), συνιστοῦσε μάλιστα, με βάση τὸ δόγμα «ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται», τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ πολὺ συχνά στὴν παραδοσιακὴ ἰατρικὴ τῶν ἐπόμενων αἰώνων, τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κεφαλιοῦ τῆς νεκρῆς ἐχίδνας πάνω στὴν πληγὴ ποὺ εἶχε προηγουμένως προκληθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο φίδι ([...] *Τὴν δὲ ἀποκοπεῖσαν κεφαλὴν* (σ.σ. τῆς ἐχίδνης) *λαβίδι κατέχων ἀκριβῶς ἐπιτίθει τῷ δῆγματι τὸ πρὸς τὸν τράχηλον μέρος ἔνθερμον* [...]).⁵⁶⁴

Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημεῖωτο ὅτι, κατὰ τὸν 17ο αἰώνα, παρατηρεῖται στὴν Εὐρώπη γενικευμένη χρῆση βδελυρῶν φαρμάκων ζωικῆς προέλευσης. Ἀδηρὴ ζωικά σκευάσματα περιλαμβάνονταν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, σὲ ἀρκετὰ ἰατρικὰ καὶ φαρμακευτικὰ εγχειρίδια ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ Εὐρωπαίους ἐπιστήμονες. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ξεχωρίζει τὸ *Pharmacopée royale galénique et chimique*, ποὺ κυκλοφόρησε ἀρχικὰ τὸ 1676 ἀπὸ τὸν Γάλλο φαρμακοποιὸ Moysse Charras (1619-1698), καὶ τὸ *Pharmacopée universelle* τοῦ Γάλλου χημικοῦ καὶ φαρμακοποιοῦ Nicolas Lémery (1645-1715).⁵⁶⁵ Στὴ φαρμακοποιία τοῦ Charras ἐπισημαίνεται, μάλιστα, τὸ *Essence d'urine*, ποὺ πα-

⁵⁵⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 275-281.

⁵⁵⁷ Στὸ ἴδιο, σ. 281-284.

⁵⁵⁸ Στὸ ἴδιο, σ. 284-288.

⁵⁵⁹ Στὸ ἴδιο, σ. 288-290.

⁵⁶⁰ Στὸ ἴδιο, σ. 293-295.

⁵⁶¹ Στὸ ἴδιο, σ. 303-304.

⁵⁶² Στὸ ἴδιο, σ. 307.

⁵⁶³ Βλ. ἐνδεικτικὰ *Aetii Amideni Libri... ὁ.π.*, τ. 1 (Libri I-IV), σ. 178 κ.ε. [Αἰτίος Ἀμιδηνός, 2, 84 κ.ε.] *Paulus Aegineta... ὁ.π.*, τ. 2 (Libri V-VII), σ. 188-189 (*αἷμα*), 228-229 (*κόπρος*), 249 (*οὔρον*), 272-273 (*χολή*) κ.α. [= Παῦλος Ἀιγινήτης, 7, 3].

⁵⁶⁴ Σκεύος Ζεργβός, «Αἰτίου Ἀμιδηνοῦ λόγος δέκατος τρίτος, ἥτοι περὶ δακνόντων ζώων καὶ ἰοβόλων», *Αθηνά*, 18 (1905) σ. 283· βλ., ἐπίσης, Δημήτριος Α. Κρεκούκας, «Ἐνα μανιάτικο γαστροσόφι...», *ὁ.π.*, σ. 359.

⁵⁶⁵ Ελένη Σκαλτσά, *ὁ.π.*, σ. 181· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ὁ.π.*, σ. 317· τοῦ ἴδιου, *Ἡ Φαρμακοποιία... ὁ.π.*, σ. 13.

ραγόταν σε μεγάλες ποσότητες από τους Καπουτσίνους του Λούβρου,⁵⁶⁶ ενώ ο Lémery, ο οποίος υπήρξε φαρμακοποιός του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΔ' (1638-1715) και καθηγητής Χημείας στο Montpellier και στο Παρίσι, παραθέτει συνταγή για *έλαιον μικρών σκύλων*, που παρασκευαζόταν με βράσιμο νεογέννητων σκύλων και σκωλήκων μέσα σε λάδι, καθώς και *έλαιον αραχνών* αλλά και *ύδωρ χιλίων ανθέων* το οποίο, επί της ουσίας, ήταν φρέσκα ούρα αγελάδας για ασθενείς με αρθρίτιδα.⁵⁶⁷

Επιπλέον, στο πρώτο επίσημο αγγλικό συνταγολόγιο, που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1618 με τίτλο *Pharmacopoea collegii regalis medicorum Londinensis*, εμπειριέχονταν 200 ζωικές δρόγες (σε σύνολο 1.254 δρογών), μεταξύ των οποίων περιττώματα, ούρα και άλλα.⁵⁶⁸ Πιο αντιπροσωπευτικό, όμως, είναι το πόνημα του Johann David Ruland (1605-1648) *Pharmacopoea nova: in qua reposita sunt stercora et urinae*, που δημοσιεύθηκε το 1644 και περιγράφει σε 200 σελίδες τη χρήση περιττωμάτων από 35 ζώα και πουλιά, καθώς και το αντίστοιχο έργο του Γερμανού γιατρού Christian Franz Paullini (1643-1712) με τίτλο *Heilsame Dreck-Apotheke: wie nemlich mit Koth und Urin [...]* (1696), που θα μπορούσε να αποδοθεί ελεύθερα ως «Θεραπευτικά βρώμικα φάρμακα με τη συμβολή περιττωμάτων και ούρων». Μέχρι το 1714, το βιβλίο του Paullini είχε 4 εκδόσεις.⁵⁶⁹

Εκτός από τα χορηγούμενα φάρμακα, σύγκλιση μεταξύ της «λαϊκής» και της επιστημονικής θεραπευτικής παρατηρείται και ως προς τις δημοφιλείς θεραπευτικές μεθόδους εκείνης της εποχής, δηλαδή την αφαίμαξη και την αποκάθαρση του πεπτικού συστήματος. Οι διαδικασίες αυτές αντανakλούν, αναμφίβολα, καθιερωμένες πρακτικές της λεγόμενης «λαϊκής» θεραπευτικής. Ωστόσο, μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 19ου αιώνα, αναγνωρίζονταν, ομολογουμένως, ως οι κύριες θεραπευτικές μέ-

⁵⁶⁶ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 320. Για τον Moysse Charas βλ., επίσης, Fred W. Felix, «Moysse Charas, maître apothicaire et docteur en médecine», *Revue d'histoire de la pharmacie*, 90, 333 (2002), σ. 63-80.

⁵⁶⁷ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181, 186-187· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 318-319, 339-340· του ίδιου, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 20· του ίδιου, *Η πρόοδος... ό.π.*, σ. 11. Για τον Nicolas Lémery βλ., επίσης, Olivier Lafont, «Nicolas Lémery et l'acidité», *Revue d'histoire de la pharmacie*, 90, 333 (2002), σ. 53-62. Paul Dorveaux, «Apothicaire membres de l'Académie Royale des Sciences: VI. Nicolas Lémery», *Revue d'histoire de la pharmacie*, 19, 75 (1931), σ. 208-219.

⁵⁶⁸ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Η Φαρμακοποιία... ό.π.*, σ. 14.

⁵⁶⁹ Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 317· του ίδιου, *Η Φαρμακοποιία... ό.π.*, σ. 11.

θοδοι που εφαρμόζονταν σταθερά από το σύνολο της επιστημονικής ιατρικής κοινότητας. Επιστήμονες γιατροί, πτυχιούχοι των μεγάλων ιατρικών σχολών της εποχής, προέβαιναν συστηματικά σε υποκλυσμούς και αφαιμάξεις σχεδόν για κάθε ασθένεια και μάλιστα διαδοχικά ή συνδυαστικά ανάλογα με την περίπτωση, ακόμα και χωρίς κάποιο διαπιστωμένο παθολογικό αίτιο.⁵⁷⁰ Λέγεται ότι ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΓ΄ (1601-1643) μέσα σε ένα έτος έλαβε 215 καθαρτικά και υπέστη 47 αφαιμάξεις και 312 υποκλυσμούς ενώ κάποιες μαρκησίες διατεινόταν ότι η διαρκής ομορφιά τους οφειλόταν στην καθημερινή εφαρμογή κλυσμάτων.⁵⁷¹ Οπαδός των υποκλυσμών ήταν και ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ (1638-1715), εξαιτίας του οποίου φαίνεται ότι το κλύσμα είχε μεγάλη απήχηση, τον 17ο αιώνα, και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές ηγεμονικές αυλές.⁵⁷²

Οι εν λόγω διεργασίες απετέλεσαν κυρίαρχα ιατρικά δόγματα που μονοπόλησαν την επιστημονική σκέψη για αιώνες μέχρι τη σύγχρονη εποχή και διατηρήθηκαν αναλλοίωτα στις συνήθειες του λαού. Ειδικότερα, στην ιστορία της ευρωπαϊκής ιατρικής ο 17ος και ο 18ος αιώνας χαρακτηρίζονται ως οι «αιώνες της αφαιμάξης».⁵⁷³ Στον ελλαδικό χώρο η πρακτική αυτή συνεχιζόταν και τον 19ο αιώνα σε μεγάλη κλίμακα και καταγράφηκε στα επίσημα ιατρικά επιστημονικά περιοδικά που κυκλοφόρησαν τότε. Είναι, μάλιστα, ενδεικτικό το γεγονός ότι στο περιοδικό *Ιατρική Μέλισσα* του 1853 προτεινόταν η τοποθέτηση βδελλών ακόμα και στον πρωκτό ασθενών οι οποίοι υπέφεραν από αιμορροΐδες, καθώς και στο εξωτερικό τμήμα των γυναικείων γεννητικών οργάνων για την αντιμετώπιση του επιλόχειου πυρετού.⁵⁷⁴ Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, που διδάχτηκε την ιατρική στην Ευρώπη, έγραφε, το 1831, στο βιβλίο του με τίτλο *Εγκόλπιον των ιατρών* (§ 405): [...] *Ἡ φλεβοτομία εἶναι εἰς πολλὰς σθενικὰς ἀσθενείας τὸ ἐπωφελέστατον μέσον πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς ὑγείας τοῦ*

⁵⁷⁰ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί και ιατρική στην επανάσταση του 1821*, εκδ. Μπαλτά, 2014, σ. 46.

⁵⁷¹ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 322· του ίδιου, *Η πρόοδος... ό.π.*, σ. 12.

⁵⁷² Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 181· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 321.

⁵⁷³ Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 310.

⁵⁷⁴ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2010, σ. 116· του ίδιου, «Η αφαιμάξη στη λαϊκή θεραπευτική της Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 167.

άνθρώπου, καθὼς συνεχέστατα ἢ πείρα μᾶς ἐδίδαξεν [...] και παρακάτω (§ 407): [...] Κάθε πάθος ζητεῖ καὶ ξεχωριστὸν σχεδὸν μέρος διὰ τὴν φλεβοτομίαν [...].⁵⁷⁵

Στην Ελλάδα, κατά τη νεότερη περίοδο, πολλά γνωστά ιστορικά πρόσωπα, μεταξύ των οποίων ο φιλέλληνας λόρδος Βύρων (1788-1824) και ο εθνικός ευεργέτης Ιωάννης Βαρβάκης (1745-1825), υποβλήθηκαν σε τέτοιου είδους θεραπείες υπό την εποπτεία γιατρών που είχαν μορφωθεί σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.⁵⁷⁶ Πιο συγκεκριμένα, ο Βαρβάκης νοσηλεύτηκε στο λοιμοκαθαρτήριο της Ζακύνθου, όπου τελικά πέθανε τον Ιανουάριο του 1825. Εκεί, 4 ημέρες πριν από τον θάνατό του, εμφάνισε συμπτώματα γαστρορραγίας με έντονη αιματέμεση. Στην αρχή κλήθηκε για να τον εξετάσει ο Ζακυνθινός γιατρός και μέλος της Φιλικής Εταιρείας Παναγιώτης Στεφάνου (1792-1863), ο οποίος είχε σπουδάσει ιατρική στην Πίζα. Ο Στεφάνου χορήγησε αμέσως στον ασθενή καθαρτικό (ρετσινόλαδο). Την επόμενη ημέρα συγκλήθηκε επί τούτω ιατρικό συμβούλιο με τη συμμετοχή και άλλων καταξιωμένων γιατρών του νησιού. Η θεραπευτική αγωγή που αποφασίστηκε ήταν πάλι καθαρτικό φάρμακο, υποκλυσμός και 4 βδέλλες στον λαιμό. Την τρίτη ημέρα, καθώς η κατάσταση επιδεινωνόταν, με απόφαση του ιατρικού συμβουλίου εφαρμόστηκαν πρώτα 3 αιματηρές βεντούζες στο δεξιό υποχόνδριο, δηλαδή στο τμήμα της κοιλιακής χώρας κάτω από τα πλευρικά τόξα, και το απόγευμα τοποθετήθηκαν 6 βδέλλες στο λαιμό ενώ έγιναν και 3 υποκλυσμοί. Εντούτοις, το επόμενο ξημέρωμα ο Βαρβάκης απεβίωσε.⁵⁷⁷

Σε γενικές γραμμές, φαίνεται ότι, μέχρι τον 19ο αιώνα, παρέμενε ως επικρατούσα θεραπευτική μέθοδος η μεσαιωνική ιατρική προτροπή: *Clysterium donare, postea seignare, ensuite purgare*, δηλαδή «δώσε κλύσμα, μετά αφαιμάξη, στη συνέχεια καθαρτικό», που διακωμωδείται τόσο εύστοχα, το 1673, από τον Μολιέρο στο τρίτο ιντερλούδιο (*troisième intermède*) του *Le Malade imaginaire* («Ο κατά φαντασίαν ασθενής»)⁵⁷⁸ Εκεί ο συγγραφέας, διά στόματος ενός υποψήφιου γιατρού

⁵⁷⁵ Διονύσιος Πύρρος (ο Θεταλός), *Εγκόλιον των ιατρών*, τ. Α', εκ της τυπογραφίας των Κωνσταντίνων Τόμπρα Κυδωνιέως, Ιωαννίδου Σμυρναίου και Γεωργίου Αθανασιάδου Μελισταγούς εκ Μακεδονίας, Εν Ναυπλίου 1831, σ. 265 και 266-267 αντίστοιχα.

⁵⁷⁶ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 46-51· Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η αρχαία ιατρική... ό.π.*, σ. 154-155.

⁵⁷⁷ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 51.

⁵⁷⁸ Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 323· βλ., επίσης, Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 46· Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 116· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 306· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια... ό.π.*, σ. 21· του ίδιου, *Η πρόοδος... ό.π.*, σ. 12.

(bachelierus), καυτηριάζει με το κείμενό του την ανεξέλεγκτη, καθολικά συνιστώμενη, αξιωματικά επιβεβλημένη και εντελώς υπέρμετρη πραγμάτωση του τρίπτυχου υποκλυσμός - αφαίμαξη - καθαρτικό. Εξάλλου, μέχρι να καθιερωθεί το στηθοσκόπιο ως ιατρικό σύμβολο, σήμα κατατεθέν των γιατρών ήταν ο κλυστήρας.⁵⁷⁹ Ωστόσο, εύκολα μπορεί να αναλογιστεί κανείς ότι δεν χρειαζόταν πτυχίο πανεπιστημίου για να επιτελέσει κάποιος έναν υποκλυσμό.

Αντίστοιχα, και η θεραπευτική τεχνική του *pus laudabile*, για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο, μολονότι ως διαδικασία παραπέμπει σε μη επιστημονικές πρακτικές, εφαρμοζόταν κατ' εξοχήν από τους διπλωματούχους γιατρούς. Κατά τον Λάζαρο Βλαδίμηρο, θεωρείται, μάλιστα, ως η μεγαλύτερη μεσαιωνική ιατρική πλάνη.⁵⁸⁰

Εντούτοις, το σημαντικότερο γνώρισμα της λαϊκής θεραπευτικής και η ουσιαστική διαφορά της με την επιστημονική δεν έγκειται τόσο στις θεραπευτικές διαδικασίες αυτές καθαυτές και την ιατρική πράξη εν γένει αλλά, κυρίως, στο ιδεολογικό υπόβαθρο σχετικά με την προέλευση της αρρώστιας. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της λαϊκής θεραπευτικής το αίτιο των ασθενειών αποδίδεται εκ προοιμίου σε άυλες υπεραισθητές οντότητες και μεταφυσικά στοιχεία. Σύμφωνα με την πεποιθήση αυτή, η νόσος εκδηλώνεται μετά από παρέμβαση θεϊκών δυνάμεων ή επιβλαβών πνευμάτων και, ως εκ τούτου, η γιαιρεία προϋποθέτει την εκδίωξη ή τον εξευμενισμό των συγκεκριμένων παραγόντων. Έτσι, στη λαϊκή θεραπευτική εντάσσονται, συχνά, πρακτικές που συνδέονται με θρησκευτικά ή λατρευτικά δρώμενα και μαγικές διεργασίες. Αντιθέτως, στην επιστημονική θεραπευτική η ερμηνεία της νοσηρότητας στηρίζεται σε ορθολογικές αντιλήψεις και φυσικούς κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του οργανισμού.

Με γνώμονα αυτές τις παραμέτρους καθίσταται προφανές ότι η λαϊκή θεραπευτική ταυτίζεται εν πολλοίς με την πρωτόγονη θεραπευτική. Στις αντίστοιχες διαδικασίες των πρωτόγονων κοινωνιών μπορεί κανείς να διαπιστώσει τις ρίζες της λαϊκής θεραπευτικής. Οι πρωτόγονοι πληθυσμοί υιοθέτησαν εξ αρχής πρακτικές οι οποίες βασίζονταν, αναμφισβήτητα, στην παρατήρηση του φυσικού κόσμου και την καθημερινή εμπειρία, που μετουσιωνόταν σταδιακά σε βιωματική γνώση. Ταυτόχρονα, όμως, άρχισε από την πρώτη στιγμή να αναπτύσσεται και μια πιο μεταφυσική προ-

⁵⁷⁹ Λάζαρος Ε. Βλαδίμηρος, *Γιατροί... ό.π.*, σ. 43.

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 38.

σέγγιση. Κι αυτό γιατί ο ανθρώπινος νους δεν ήταν πάντοτε σε θέση να συλλάβει τις πραγματικές αιτίες όσων συμβαίνουν. Κατά συνέπεια, ενώ οι τραυματισμοί που προέκυπταν από ατυχήματα (π.χ. κατά τη διάρκεια της μάχης ή του κυνηγιού) δικαιολογούνταν χωρίς δεύτερη σκέψη ως αποτελέσματα συγκεκριμένων ενεργειών και για τη θεραπεία τους τοποθετούνταν πάνω στις πληγές δρόγες με αιμοστατική, αντισηπτική και επουλωτική δράση, δεν συνέβαινε το ίδιο και στις περιπτώσεις παθήσεων που προέρχονταν από δυσλειτουργία εσωτερικών οργάνων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ίκτερου καθώς το επίκεντρο της νόσου ήταν άγνωστο και δεν μπορούσε να εξηγηθεί ορθολογικά το κίτρινο χρώμα που αποκτούσε ξαφνικά το δέρμα του ασθενούς.⁵⁸¹

Κάτω από τέτοιου είδους συνθήκες, ο ρόλος του θεραπευτή ήταν εύλογο να ταυτιστεί με εκείνον του ιερέα, του εξορκιστή και του μάγου. Συχνά, οι αρμοδιότητες αυτές συγκεντρώνονταν στο ίδιο πρόσωπο το οποίο, ούτως ή άλλως, κατείχε ιδιαίτερη κοινωνική θέση και γνώριζε να χρησιμοποιεί βότανα, να παρασκευάζει και να εφαρμόζει φαρμακευτικά προϊόντα, να παρατηρεί το φυσικό περιβάλλον, να διατυπώνει επωδές ή ακατάληπτες φράσεις, να φτιάχνει φυλαχτά ή μάσκες, να ερμηνεύει οιωμούς και να προβαίνει σε τελετουργίες παγανιστικού ύφους. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η θεραπευτική διαδικασία περιλάμβανε όχι μόνο αμιγώς φαρμακολογικές πρακτικές αλλά και ενέργειες λατρευτικού περιεχομένου που, αν μη τι άλλο, τόνωναν το ηθικό του αρρώστου και αποσκοπούσαν στην απομάκρυνση των κακών πνευμάτων.⁵⁸² Η παλαιότερη ένδειξη τέτοιων δραστηριοτήτων προέρχεται από ένα ιχνογράφημα ηλικίας 17.000-20.000 ετών πάνω σε βράχο του σπηλαίου *Les Trois Frères* της Γαλλίας που πιθανολογείται ότι απεικονίζει έναν θεραπευτή-μάγο με προσωπίο από κεφάλι ελαφιού.⁵⁸³

Έτσι, στις παραδοσιακές κοινωνίες πραγματοποιούνταν φλεβοτομίες καθώς και αποκαθάρσεις του πεπτικού συστήματος προκειμένου να απομακρυνθούν τα «κα-

⁵⁸¹ Στέφανος Γερουλάνος, René Bridler, *Τραύμα. Πρόκληση και φροντίδα του τραύματος στην Αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, Αγγελική Δεληκάρη), εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998, σ. 43-44.

⁵⁸² Ελένη Σκαλτσά, *ό.π.*, σ. 3-4· Πάνος Στ. Μανιάτης, *ό.π.*, σ. 28-32, 33· Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 5, 11· Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 8· Εμμανουήλ Ιω. Εμμανουήλ, *Ιστορία... ό.π.*, σ. 4, 7-8.

⁵⁸³ Roberto Margotta, Paul Lewis, *ό.π.*, σ. 8· βλ., επίσης, Σπύρος Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη... ό.π.*, σ. 11.

κά πνεύματα» από το σώμα του αρρώστου. Ωστόσο, η πιθανή ίαση οφειλόταν, επί της ουσίας, σε λανθάνουσες φυσικές, βιολογικές διεργασίες, δηλαδή στη μείωση της αρτηριακής πίεσης εξαιτίας της αφαιμάξης και στην αποτοξίνωση του οργανισμού με την κένωση των εντέρων αντίστοιχα. Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο κάποιας «μαγικής» τελετουργίας μπορούσαν πολλές φορές να εφαρμοστούν ασυναίσθητα ορισμένες επιστημονικά αποδεκτές διαδικασίες συγχρόνως με τις παραδοσιακά μεταφυσικές πρακτικές και με αυτόν τον τρόπο επιτυγχανόταν, τελικά, το επιθυμητό αποτέλεσμα. Ομοίως, το σάλιο, που θεωρήθηκε για πολλούς αιώνες -ήδη από την εποχή του Πλίνιου- ως «μαγικό» συστατικό για την αντιμετώπιση διαφόρων παθήσεων, συνήθως δερματικών, αποδείχθηκε με έρευνες, τον 20 αιώνα, ότι περιέχει μια ουσία, τη λυσοζύμη, με αξιόλογη αντισηπτική δράση.⁵⁸⁴

Παρόμοια συμπεράσματα εξάγονται και από άλλες θεραπευτικές διεργασίες της παραδοσιακής ιατρικής που θεμελιώνονταν σε τελετουργικό υπόβαθρο, αλλά η αποτελεσματικότητά τους μπορεί να ερμηνευθεί με γνώμονα τους φυσικούς κανόνες. Με το ίδιο σκεπτικό, δηλαδή για να εκδιωχθούν τα «δαιμόνια», εξηγείται η απήχηση που είχε η κοπριά⁵⁸⁵ ή άλλα αποκρουστικά υλικά ζωικής προέλευσης τα οποία, με βάση ανάλογες δεισιδαιμονικές αντιλήψεις, χρησιμοποιούνταν με αποτροπαϊκή σκοπιμότητα απέναντι στις υπερφυσικές δυνάμεις που ευθύνονταν για τα νοσήματα. Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με επιστημονικές έρευνες της σημερινής εποχής με αφορμή τα φαρμακευτικά σκευάσματα στην αρχαία Αίγυπτο, αναγνωρίζεται στην κοπριά διαφόρων ζώων η σημασία δευτερογενών μεταβολιτών βακτηριακής ή μυκητιακής προέλευσης οι οποίοι, με βάση την εντερική μικροχλωρίδα κάθε οργανισμού, μπορούν να προσφέρουν διαφορετικές αντιμικροβιακές ουσίες που συμβάλλουν στη μικροβιακή ισορροπία.⁵⁸⁶ Επιπροσθέτως, όπως έχει επισημάνει ο

⁵⁸⁴ Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, «Παραδοσιακή θεραπευτική και ιατρική επιστήμη. Βίοι παράλληλοι», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερένης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 54-55.

⁵⁸⁵ Πανταζής Κοντομίχης, *ό.π.*, σ. 49-50· Αγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 433· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 13-14.

⁵⁸⁶ Michael D. Parkins, «Pharmacological practices of ancient Egypt», *The Proceedings of the 10th Annual History of Medicine Days, Health Sciences Centre, Calgary AB, 23-24 March 2001* (ed. W.A. Whitelaw) The University of Calgary, 2001, σ. 10· βλ., επίσης, Πανταζής Κοντομίχης,

καθηγητής Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Παναγιώτης Κρητικός, στη νωπή κοπριά των αλόγων βρίσκεται πάντοτε το βακτηρίδιο του τετάνου, το οποίο καταστρέφεται όταν η κοπριά μουχλιάσει, με επακόλουθο «τὴν ἀνάπτυξιν μικροοργανισμῶν, παραγόντων ἀντιβιοτικῶς δρώσας οὐσίας».⁵⁸⁷ Ωστόσο, οι διαπιστώσεις αυτές δεν είναι ικανές να δικαιολογήσουν τη μεγάλη απήχηση της κοπροθεραπείας στις λαϊκές μάζες κατά τη νεότερη περίοδο.

Αντίστοιχες απόψεις επικρατούσαν και για ορισμένες δημοφιλείς φυτικές δρόγες. Ως προς το σκόρδο, για παράδειγμα, ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη η άποψη ότι μπορούσε μέσω της δυσάρεστης οσμής του να προστατέψει τον άνθρωπο από ποικίλα επίβουλα υπερκόσμια στοιχεία. Είχε, δηλαδή, ισχυρή αποτροπαϊκή δράση. Εντούτοις, σήμερα, διαπιστώνει εύλογα κανείς ότι αυτές οι αόρατες παθογενείς οντότητες δεν θα ήταν τίποτα άλλο παρά νοσογόνα μικρόβια, τα οποία εξουδετερώνονταν όχι από το σκόρδο ως αντικείμενο αλλά από τις θειούχες ενώσεις του. Ειδικότερα, όταν ο βολβός κοπεί ή υποστεί σύνθλιψη, απελευθερώνεται το ένζυμο *αλινάση* και, ως εκ τούτου, η μέχρι τότε άοσμη *αλίνη* που εμπεριέχεται στη δρόγη μετασχηματίζεται σε *αλικίνη*, η οποία, με τη σειρά της, έχει αποδεδειγμένη αντιμικροβιακή δράση και ευθύνεται για την ιδιάζουσα μυρωδιά που αναδύεται ενώ σύγχρονες φαρμακευτικές μελέτες αναγνωρίζουν, επιπροσθέτως, στα συστατικά του σκόρδου ευεργετικές ιδιότητες ως προς τη λειτουργία της καρδιάς και του κυκλοφορικού συστήματος (ρύθμιση της χοληστερίνης, αποφυγή των θρομβώσεων, πρόληψη της αρτηριοσκλήρωσης κ.ά.).⁵⁸⁸

ό.π., σ. 49· Αγγλαΐα Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική... ό.π.*, σ. 426· Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *ό.π.*, σ. 14.

⁵⁸⁷ Παναγιώτης Κρητικός, «Η προϊστορία των αντιβιοτικών εν Ελλάδι. Η χρήση των εις την ελληνικήν λαϊκήν θεραπευτικήν», *Λαογραφία*, 18 (1959), σ. 421.

⁵⁸⁸ Χριστίνα Τεσσαρομάτη, *Φυτά... ό.π.*, σ. 407-409· της ίδιας, *Φαρμακολογία... ό.π.*, σ. 133-136· Jörg Grünwald, Christof Jänicke, *Το φαρμακείο της φύσης* (μτφρ. Μαριάννα Σταυροπούλου), εκδ. Φλούδας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 77, 78, 104, 107, 156, 159, 342-343, 402· Claudia Boss - Teichmann, Thomas Richter, *Το σκόρδο και η ευεργετική του αξία. Ποικιλίες, καλλιέργεια, συνταγές* (μτφρ. Κάρα Πριμαβέρα), εκδ. Μάλλιαρης Παιδεία [Θεσσαλονίκη, 2007], σ. 46-54· Hans Flück, *Τα φαρμακευτικά βότανα και οι χρήσεις τους* (μτφρ. Αναστασία Δημητρίου), εκδ. Μπίμπης, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 45· βλ., επίσης, Margaret Picton, *Μαγικά βότανα. Τα βότανα στην ιστορία, τη μαγεία και τη λαϊκή παράδοση* (μτφρ. Δημοσθένης Αυγερινός), εκδ. Κοχλίας, Αθήνα 2003, σ. 28-33· Παναγιώτης Κρητικός, «Η προϊστορία των αντιβιοτικών...», *ό.π.*, σ. 403.

Πιο χαρακτηριστική, όμως, και ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι, τέλος, η περίπτωση των λεγόμενων νεραΐδοσφοντύλων, η χρήση των οποίων έχει μελετηθεί διεξοδικά και έχει ερμηνευθεί επιστημονικά από τον παιδοχειρουργό Χρίστο Θ. Οικονομόπουλο.⁵⁸⁹ Τα νεραΐδοσφόντυλα ήταν κανονικά σφοντύλια υφαντικής, σε συνηθισμένο σχήμα και μέγεθος (αρχαία, πήλινα και ενίοτε εγχάρακτα), τα οποία σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση είχαν μαγικές θεραπευτικές ιδιότητες. Ο λαός πίστευε ότι τα εν λόγω αντικείμενα προστάτευαν ως μαγικά φυλαχτά τις λεχώνες και τα παιδιά τους, επειδή εξουδετέρωναν την επιβλαβή δράση των «κακών» Νεραΐδων, οι οποίες μπορούσαν να επιφέρουν ακόμα και τον θάνατο. Ο θάνατος ενός βρέφους που αποδιδόταν σε κάποια Νεραΐδα εκδηλωνόταν συνήθως ως ξαφνικός στραγγαλισμός και συνοδευόταν από λαρυγγικό σπασμό με εισπνευστικό συριγμό, σύσπαση των μυών του προσώπου και σπασμούς των άνω άκρων. Με βάση τη σύγχρονη επιστημονική διαγνωστική, τα συμπτώματα αυτά παραπέμπουν σε λαρυγγοσπασμό εξαιτίας *ραχιτικής τετανίας* (όχι τετάνου), ασθένεια που οφείλεται σε υποασβεστιαμία και υπομαγνησιαμία, δηλαδή μειωμένη συγκέντρωση ασβεστίου και μαγνησίου στο αίμα.

Η μητέρα, για να αποτρέψει τον πνιγμό του παιδιού της από τις Νεραΐδες, κρεμούσε ένα πήλινο νεραΐδοσφόντυλο στο στήθος του βρέφους ως φυλαχτό. Το μωρό, με τη σειρά του, όπως ήταν αναμενόμενο, πιπίλιζε και ροκάνιζε το πήλινο σφοντύλι, το οποίο σταδιακά τριβόταν. Το παιδί προστατευόταν έτσι από τις «κακές» Νεραΐδες και γλύτωνε τον αιφνίδιο θάνατο, όμως στην πραγματικότητα απέφευγε την τετανία. Κι αυτό όχι με κάποια μαγική διεργασία, αλλά επειδή με το ροκάνισμα του σφοντυλιού επιτυγχανόταν η πρόσληψη περίσσειας ανθρακικού ασβεστίου, μαγνησίου και πυριτικών αλάτων που υπήρχαν στο πήλινο σφοντύλι, δηλαδή ουσιών που λειτουργούσαν ασυναίσθητα ως ευεργετικά συμπληρώματα διατροφής.⁵⁹⁰ Με άλλα λόγια, οι μητέρες πίστευαν ότι εξασφάλιζαν την υγεία των παιδιών τους με μαγικό τρόπο, ωστόσο η αίσια έκβαση ήταν καθαρά αποτέλεσμα χημείας.

Χρήση τέτοιων σφοντυλιών γινόταν, επίσης, και κατά τη διάρκεια του τοκετού. Σε περίπτωση μάλιστα μεγάλης αιμορραγίας (π.χ. από ρήξη του τραχήλου της

⁵⁸⁹ Χρίστος Θ. Οικονομόπουλος, «Τα σαράντα νεραΐδοσφόντυλα στην ελληνική λαϊκή παράδοση και η ιατρική ερμηνεία τους (Συμβολή στην Ελληνική Λαογραφική Μαιευτική και Μαστολογία και στην Παιδική Λαογραφία)», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 321-363.

⁵⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 323-324.

μήτρας), η μαία έπαιρνε δύο κοινά ξύλινα σφοντύλια, τα βουτούσε στο λάδι του κατηλιού και, στη συνέχεια, τα τοποθετούσε πάνω στα μάτια της λεχώνας, από ένα σε κάθε οφθαλμικό βολβό, σφίγγοντάς τα με ένα μαντήλι. Τότε η αιμορραγία βαθμιαία περιοριζόταν και υπήρχαν μεγάλες πιθανότητες να σωθεί η γυναίκα, γεγονός που αποδιδόταν στα μαγικά σφοντύλια. Σύμφωνα όμως με τη σύγχρονη ιατρική έρευνα, η ανάσχεση της αιμορραγίας είχε βιολογικό υπόβαθρο και θα πρέπει να συνδεθεί με το επονομαζόμενο *οφθαλμοκαρδιακό αντανακλαστικό*, στο οποίο στηριζόταν ακούσια η μέθοδος της μαίας. Πιο συγκεκριμένα, «όταν εξασκηθεί ισχυρή πίεση σε αμφοτέρους τους οφθαλμούς και βολβούς προκαλείται άμεση βραδυκαρδία, πτώση της αρτηριακής πίεσης και ελάττωση της θερμοκρασίας του σώματος. Έτσι εμειωνόταν στο ελάχιστο η μεγάλη απώλεια αίματος».⁵⁹¹

Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η λαϊκή θεραπευτική προβάλλει ως συνισταμένη ποικίλων παραμέτρων. Άλλοτε συνοδεύεται από βαθιά ριζωμένες δοξασίες και άλλες φορές αντιγράφει τον φυσικό κόσμο ή μιμείται την επιστημονική ιατρική. Κατά τον Δημήτριο Λουκάτο, πρόκειται για ένα σύστημα φυσικής εμπειρίας, που άργησε να γίνει συνειδητό από τον άνθρωπο και έτσι δεν έμεινε απαλλαγμένο από τα υπερφυσικά στοιχεία.⁵⁹² Ενίοτε, παραδοσιακή και επιστημονική θεραπευτική εφαρμόζουν ανάλογες πρακτικές, με διαφορετικά κίνητρα αλλά, συχνά, ίδια αποτελέσματα.

Άλλες φορές πάλι, η λαϊκή θεραπευτική προηγείται των διάσημων επιστημονικών επιτευγμάτων. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, πολύ πριν από την ανακάλυψη της πενικιλίνης, δηλαδή του πρώτου αντιβιοτικού, το 1928, από τον Alexander Fleming (1881-1955) και πριν από τις έρευνες του Joseph Lister (1827-1912) για την ασηψία ή την καθιέρωση του γύψινου επιδέσμου στην ορθοπαιδική, το 1851, από τον Ολλανδό στρατιωτικό γιατρό Antonius Mathijssen (1805-1878), εμπειρικοί θεραπευτές οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στον ελλαδικό χώρο, κατά την Ελληνική Επανάσταση αλλά και τα προεπαναστατικά χρόνια, πετύχαιναν τους ίδιους στόχους και κάλυπταν τις συγκεκριμένες ανάγκες χρησιμοποιώντας αντίστοιχες τεχνικές και ουσίες που γνώριζαν παραδοσιακά όπως, για παράδειγμα, το κρασί, το ξίδι, η ρακή, το ρετσίφι, το αλατόνερο ή ακόμα και η μούχλα από τους ανήλιους τοίχους και τα αλλοιω-

⁵⁹¹ Στο ίδιο, σ. 328.

⁵⁹² Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1977, σ. 234.

μένα τρόφιμα. Βέβαια, οι διεργασίες των λαϊκών θεραπειών του παρελθόντος δεν ενδείκνυνται, σήμερα, για διδασκαλία της θεραπευτικής στις σύγχρονες ιατρικές σχολές, μπορούν ωστόσο, μέσω της ιστορικής έρευνας, να εμπνεύσουν την επιστημονική κοινότητα και να λειτουργήσουν ως έναυσμα για νέες επιστημονικές ανακαλύψεις, όπως συμβαίνει με τον κλάδο της Εθνοφαρμακολογίας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα αποτελούν μια ειδική κατηγορία χειρόγραφων βιβλίων με ιατρικό και φαρμακευτικό περιεχόμενο. Συνιστούσαν χρηστικά εγχειρίδια ιατρικών οδηγιών, εκλαϊκευμένες συλλογές φαρμακευτικών συνταγών και δημώδεις επιτομές με συστηματοποιημένη ιατρική και φαρμακευτική ύλη. Εμφανίστηκαν ως απλοποιημένες συντμήσεις παλαιότερων επιστημονικών συγγραμμάτων και δημιουργήθηκαν για να καλύψουν κενά και ελλείψεις στην περίθαλψη των ασθενών εξυπηρετώντας καθημερινές ιατροφαρμακευτικές ανάγκες του πληθυσμού σε πιο διευρυμένη βάση. Η σύνθεσή τους αντανακλά μια διάθεση απομάκρυνσης από τον θεωρητικό ακαδημαϊσμό και τις μακροσκελείς φιλοσοφικές αναζητήσεις της ιατρικής σκέψης και ιδίως της φυσιοπαθολογίας ενώ, συγχρόνως, υποδηλώνει μια προσέγγιση σε πιο πρακτική θεματολογία. Διακρίνεται, δηλαδή, μια προσπάθεια για άμεση πρόσβαση στην ουσιαστική ιατρική γνώση και στις σαφείς ιατρικές και φαρμακευτικές οδηγίες με έμφαση στην αντιμετώπιση των ασθενειών, και όχι στην ερμηνεία τους ή στην κατανόηση της λειτουργίας του ανθρώπινου σώματος.

Η διαμόρφωση των πρώτων ιατροσοφικών κωδίκων ανάγεται συμβατικά στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, στο ευρύτερο χρονικό πλαίσιο της μετάβασης από τη βυζαντινή στην οθωμανική εξουσία. Ωστόσο, η παραγωγή τους φαίνεται να συστηματοποιείται μετά τον 15ο αιώνα και η διάδοσή τους άρχισε σταδιακά να αυξάνεται από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, οπότε αποκρυσταλλώθηκε πιθανότατα ένα μοντέλο ιατροσοφικών χειρογράφων που γνώρισε, στη συνέχεια, μεγάλη εξάπλωση στον ελληνικό κόσμο. Η κυκλοφορία των *Ιατροσοφίων* έφτασε στο αποκορύφωμά της τον 18ο αιώνα και, εν γένει, κατά την προεπαναστατική περίοδο. Τότε εμφανίστηκαν πιο σύνθετα, λογιότερα ή εμπλουτισμένα ιατροσοφικά χειρόγραφα με πιο

εκτενείς συνταγές ενώ, από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, με την ανάπτυξη της ακαδημαϊκής ιατρικής και την κατάρτιση επιστημόνων γιατρών, άρχισαν βαθμιαία να περιορίζονται και σταδιακά να περιθωριοποιούνται τα ιατροσοφικά κείμενα.

Η γεωγραφική διασπορά των *Ιατροσοφίων*, την περίοδο του Νέου Ελληνισμού, εντοπίζεται, κατά κύριο λόγο, στα τουρκοκρατούμενα μέρη, από τα βόρεια Βαλκάνια μέχρι τα νησιά του Αιγαίου και από την Ήπειρο έως τη Μικρά Ασία και την καθ' ημάς Ανατολή, όπου κυκλοφορούσαν περισσότερα ιατροσοφικά χειρόγραφα σε σχέση με τις περιοχές που ανήκαν στη Γαληνοτάτη. Κάποιοι από αυτούς τους κώδικες έχουν παραμείνει για αιώνες αμετακίνητοι εκεί όπου δημιουργήθηκαν, ως επί το πλείστον στο περιβάλλον ενός μοναστηριού ή σε μια μοναστηριακή βιβλιοθήκη. Άλλοι πάλι, αν δεν καταστράφηκαν στην πορεία του χρόνου, έχουν ταξιδέψει μακριά από τον τόπο παραγωγής τους, έχουν περάσει από χέρι σε χέρι και από γενιά σε γενιά καταλήγοντας, στη σημερινή εποχή, σε κάποιον δημόσιο φορέα (βιβλιοθήκη, αρχείο κ.λπ.) ή ιδιωτική συλλογή τόσο στην ελληνική επικράτεια όσο και στο εξωτερικό.

Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα δεν απευθύνονταν μόνο στα κατώτερα λαϊκά στρώματα. Κάτοχοι των *Ιατροσοφίων* μπορούσαν να είναι άτομα από διάφορες κοινωνικές ομάδες με ετερόκλιτο μορφωτικό επίπεδο ή επαγγελματική δραστηριότητα (γιατροί, ιερείς, μοναχοί, αξιωματούχοι κ.ά.). Οι ιατροσοφικοί κώδικες που δεν ανήκαν σε κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα, μοναστηριακό νοσοκομείο ή βιβλιοθήκη συνιστούσαν ατομική ιδιοκτησία και αποτελούσαν κινητό περιουσιακό στοιχείο του εκάστοτε κτήτορά τους. Τα χειρόγραφα αυτά χαρίζονταν, πωλούνταν, μεταβιβάζονταν, κληροδοτούνταν και, εν γένει, διακινούνταν. Με το πέρασμα των ετών, τα *Ιατροσόφια* δεν παρέμεναν αμετάβλητα, αλλά, αντιθέτως, τροποποιούνταν, αναδιαμορφώνονταν, μετασχηματίζονταν και συμπληρώνονταν. Κάθε νέος κάτοχος ενός ιατροσοφικού χειρογράφου μπορούσε να επέμβει ad hoc στο συγκεκριμένο κείμενο που ερχόταν στα χέρια του προκειμένου να το καταστήσει πιο εύχρηστο, να αποκαταστήσει πιθανές ανακρίβειες και να προσθέσει δικές του παρατηρήσεις.

Τα *Ιατροσόφια* είναι αρθρωτά κείμενα που απαντούν σε πολλές παραλλαγές. Έχουν αρθρωτή διάταξη της περιεχόμενης ύλης με πολλές αυτόνομες υποενότητες, απαρτίζονται δηλαδή από επιμέρους τμήματα εν είδει αυτοτελών κεφαλαίων. Συγχρόνως, παρουσιάζουν τεράστια ποικιλία και μεγάλη ανομοιογένεια μεταξύ τους, τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενό τους, με αποτέλεσμα κανένα *Ιατροσόφιο* να μην είναι απόλυτα ίδιο με τα υπόλοιπα. Σε πολλές περιπτώσεις, πρόκειται για κακογραμμένα και δυσανάγνωστα χειρόγραφα, χωρίς καμία κωδικολογική

επιμέλεια, συνυφασμένα με την προχειρότητα και την αγραμματοσύνη. Παράλληλα, συνθέτουν ένα πολυποίκιλο γλωσσικό μωσαϊκό που προβάλλει και στοιχειοθετεί τον πολυμερή γλωσσικό πλουραλισμό της μεταβυζαντινής και νεότερης εποχής.

Ο αριθμός των μεταβυζαντινών και νεότερων *Ιατροσοφίων* που έχουν διατηρηθεί μέχρι τη σημερινή εποχή υπολογίζεται ότι είναι τριψήφιος. Ενδεχομένως σώζονται περισσότεροι από 250 ιατροσοφικοί κώδικες, μέσω των οποίων παραδίδονται χιλιάδες συνταγές, που είναι αδύνατον να μελετηθούν στο σύνολό τους. Ωστόσο, με σημείο αναφοράς και επίκεντρο ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 876 αποδελτιωμένων ιατροσοφικών συνταγών από χειρόγραφα που έχουν διαφορετική γεωγραφική προέλευση και χρονολογούνται από διαφορετικούς αιώνες (από τον 16ο μέχρι και τον 19ο αιώνα) προκύπτουν ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις για τη θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Στις φαρμακευτικές συνταγές των ιατροσοφικών χειρογράφων εντοπίζεται ένας τεράστιος αριθμός φυτικών συστατικών που χρησιμοποιούνταν για τη σύνθεση ποικίλων φαρμακευτικών σκευασμάτων. Ταυτόχρονα, επισημαίνονται και πρώτες ύλες ζωικής ή ορυκτής προέλευσης, οι οποίες όμως είναι αριθμητικά λιγότερες σε σχέση με τις φυτικές. Στα ορυκτά φάρμακα ανήκαν ουσίες που λαμβάνονταν είτε από τα υπολείμματα εκκαμίνευσης στα μεταλλουργεία είτε απευθείας από τα ορυχεία (π.χ. ασβεστόλιθος, κινναβαρίτης, λιθάργυρος, στυπτηρία κ.ά.) ενώ οι ζωικές δρόγες αποτελούσαν παράξενα και ιδιότυπα ζωικά υλικά (π.χ. κέρατα, δόντια, νύχια, τρίχες, δέρμα, λίπος κ.ά.) από οικόσιτα αλλά και άγρια ζώα του δάσους. Στις ζωικές δρόγες συγκαταλέγονταν, επίσης, και ορισμένες ιδιαίτερα αηδείς ουσίες αποκρουστικής σύστασης όπως εκκρίματα, περιττώματα και σπλάχνα ή, εν γένει, τμήματα θηλαστικών, ερπετών ή πτηνών. Ωστόσο, το ενδιαφέρον της φαρμακευτικής έρευνας επικεντρώνεται στα φυτικά συστατικά.

Οι φυτικές δρόγες προέρχονταν από αυτοφυή ή ενδημικά φυτά της ελληνικής υπαίθρου, γεγονός που συνδέεται και με την πλούσια βιοποικιλότητα της τοπικής χλωρίδας, ενώ άλλες εισάγονταν από μακρινές περιοχές όπως, για παράδειγμα, η ανατολική Ασία. Τα φυτικά είδη που καταγράφονται στα ιατροσοφικά χειρόγραφα ανέρχονται σε περισσότερα από 300 και ανήκουν συνολικά σε περισσότερες από 85 διαφορετικές βοτανικές οικογένειες. Πιο πολλά φυτά (15-21 είδη) αντιστοιχούν στις οικογένειες Asteraceae, Fabaceae, Lamiaceae, Apiaceae και Rosaceae. Σε μεγάλο ποσοστό συνταγών (73%) περιλαμβάνονται ένα ή δύο φυτικά υλικά, όμως υπάρχουν και ορισμένες συνταγές με περισσότερες από 10 ή και 15 φυτικές δρόγες.

Τα φυτικά συστατικά που εντοπίζονται πιο πολλές φορές στις ιατροσοφικές συνταγές είναι το κρασί, το ξίδι και το ελαιόλαδο. Ιδιαίτερα συχνή φαίνεται όμως ότι ήταν και η χρήση διαφόρων φυτικών ρητινών όπως η μαστίχα, το λιβάνι, η τερεβινθίνη, το ρετσίνι και η σμύρνα. Επιπροσθέτως, σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται η χρήση σιτηρών ή προϊόντων από σιτηρά χωρίς να διευκρινίζεται το είδος τους αλλά μόνο η μορφή τους (π.χ. αλεύρι, αμυλάλευρο, πίτουρο, ψωμί) καθώς και οσπρίων όπως τα ρεβίθια, οι φακές, το ρόβι, τα κουκιά, το λαθούρι και τα λούπινα. Εκτός από το κρασί και το ξίδι, καταγράφονται, επίσης, αναφορές και σε άλλα αμπελοοινικά προϊόντα (π.χ. ρακή, κρεμόριο, μούστος, πετιμέζι, σταφίδες κ.λπ.) ενώ αρκετά δημοφιλή φαίνεται ότι ήταν και τα συστατικά που είχαν ως βάση το τριαντάφυλλο. Πέρα από τα παραπάνω υλικά, τα περισσότερα από τα οποία λειτουργούσαν συνήθως ως έκδοχα ή ως διαλύτες άλλων πρώτων υλών, οι δρόγες που απαντούν πιο συχνά στα ιατροσοφικά χειρόγραφα είναι ο απήγανος και η κανέλα καθώς και 13 ακόμα ταυτοποιημένα φυτά (δάφνη, δυόσμος, κύμινο, μάραθο, μοσχοκάρυδο, κρόκος, μολόχα, αψιθιά, πιπέρι, γαρύφαλλο, λινάρι, σκόρδο και συκιά). Γενικά, οι περισσότερες δρόγες καταγράφονται συνολικά λιγότερες από 10 φορές. Πάνω από 150 φυτά ή δρόγες επισημαίνονται μόνο σε μία ή δύο συνταγές ενώ περισσότερα από 80 φυτικά συστατικά εντοπίζονται 3-9 φορές.

Οι παραπάνω δρόγες ενδείκνυνται, σύμφωνα με τις ιατροσοφικές συνταγές, για την αντιμετώπιση ενός ευρύτατου φάσματος παθήσεων και συμπτωμάτων. Στα ιατροσοφικά χειρόγραφα απαντούν θεραπείες για περισσότερους από 150 φαρμακευτικούς στόχους που αναφέρονται σε όλα τα συστήματα του ανθρώπινου οργανισμού (αναπνευστικό, πεπτικό, κυκλοφορικό, λεμφικό, ουροποιητικό, αναπαραγωγικό, μυοσκελετικό, νευρικό), τα αισθητήρια όργανα (αφτιά, μάτια και μύτη), το δέρμα, καθώς και την ατομική υγιεινή. Οι περισσότερες συνταγές έχουν ως επίκεντρο τις ασθένειες του πεπτικού και του αναπαραγωγικού συστήματος (το άθροισμά τους ξεπερνάει το 40% επί του συνόλου των συνταγών) ενώ λιγότερες είναι εκείνες που αφορούν στην ατομική υγιεινή αλλά και το κυκλοφορικό - λεμφικό σύστημα με ποσοστό μικρότερο από 4% και 5% αντίστοιχα. Η ταξινόμηση των φυτικών πρώτων υλών σε κατηγορίες ανάλογα με τις παθήσεις για τις οποίες προτείνονται από τους συντάκτες των *Ιατροσοφίων* αναδεικνύει τον συσχετισμό των εν λόγω φαρμακευτικών στόχων με τις συνιστώμενες, κάθε φορά, φυτικές δρόγες.

Η μορφή των φαρμάκων που καταγράφονται στα ιατροσοφικά χειρόγραφα παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Οι κυριότεροι τρόποι χορήγησης ενός σκευάσματος,

σύμφωνα με τις ιατροσοφικές συνταγές, ήταν δύο: η λήψη από το στόμα ή η εφαρμογή τοπικά. Τα σκευάσματα που χορηγούνταν από το στόμα, ανάλογα με τη σύσταση, την υφή και τη μέθοδο με την οποία φτιάχνονταν, μπορούσαν να είναι αφεψήματα, διαβρέγματα, σιρόπια, διαλύματα, μείγματα, χάπια ή υγρά παρασκευάσματα από φυτικές δρόγες που είχαν βράσει μαζί με κάποιον διαλύτη (π.χ. κρασί, ξίδι, ελαιόλαδο κ.λπ.) ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις προτεινόταν απλά η λήψη της δρόγης. Τα φάρμακα που εφαρμόζονταν τοπικά μπορούσαν να είναι αλοιφές, κηραλοιφές, μείγματα, ελαιώδη προϊόντα ή σκέτες δρόγες αλλά και αφεψήματα, διαλύματα ή υγρά παρασκευάσματα. Η εφαρμογή των σκευασμάτων τοπικά γινόταν με διάφορους τρόπους όπως με επάλειψη, μάλαξη, εντριβή, ενστάλαξη, γαργαρισμό, πλύση, επίπαση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει, επίσης, η τοπική εφαρμογή ατμού ή καπνού, όμως μεγάλο ποσοστό συνταγών αναφέρεται στην τοποθέτηση ποικίλων καταπλάσμάτων και εμπλάστρων. Εκτός από τα παραπάνω, συνιστάται, επιπροσθέτως, και η εφαρμογή φαρμάκων διά της ωτικής, της οφθαλμικής και της ρινικής οδού.

Παρ' όλα αυτά, σε ορισμένες ιατροσοφικές συνταγές η χορήγηση φαρμάκων συνδυαζόταν με πρακτικές που παρέπεμπαν σε μη φαρμακευτικές διαδικασίες οι οποίες βασίζονταν σε θρησκευτικό ή δεισιδαιμονικό υπόβαθρο. Συνήθως συνοδεύονταν από προσευχές ή μαγικές επωδές ενώ ως πρώτες ύλες για την παρασκευή των φαρμάκων χρησιμοποιούνταν και συστατικά με μεταφυσικές ιδιότητες όπως το αγίασμα. Οι επικλήσεις σε υπερφυσικές δυνάμεις γίνονταν άλλοτε με τη μορφή σύντομων φράσεων και άλλες φορές μέσω εκτενέστερων κειμένων τα οποία παρέπεμπαν στην Αγία Γραφή ή σε κάποια σολομωνική ή σε αυτοσχέδια ξόρκια. Κάποιες φορές, μάλιστα, τα μαγικά στοιχεία και οι θρησκευτικές αναφορές συνυπήρχαν ακόμα και στην ίδια συνταγή και, σε κάθε περίπτωση, καταδεικνύουν την επικρατούσα, τότε, πεποίθηση ότι για την ίαση των νοσούντων χρειαζόταν η συνδρομή και η επενέργεια υπερφυσικών δυνάμεων.

Επιπλέον, ένας σημαντικός αριθμός ιατροσοφικών συνταγών εμφανίζει κάποιου είδους διαχρονικότητα κατά τους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Όμοιες ιατρικές οδηγίες ή συνταγές για την αντιμετώπιση ποικίλων ασθενειών επαναλαμβάνονται, ενίοτε με μικρές παραλλαγές, σε περισσότερους από έναν ιατροσοφικούς κώδικες διαφορετικής περιόδου και γεωγραφικής προέλευσης. Οι συνταγές αυτές βρίσκονταν, δηλαδή, σε χρήση, κατά τη μεταβυζαντινή και τη νεότερη εποχή, μέχρι και τον 19ο αιώνα, σε διαφορετικές περιοχές του ελλαδικού χώρου και της ελληνικής διασποράς όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί. Ενδεχομένως υπήρξαν συγκεκρι-

μένα ιατροσοφικά πρότυπα που αντιγράφονταν συστηματικά και διακινούνταν στους ελληνικούς πληθυσμούς. Ωστόσο, ανεξάρτητα από την επίδραση κάποιου κεντρικού άξονα στη διαμόρφωση και σύνθεση των *Ιατροσοφίων*, είναι σαφές ότι ένα μέρος των ιατρικών και φαρμακευτικών οδηγιών τις οποίες εφάρμοζαν οι εμπειρικοί θεραπευτές παρέμενε, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, σταθερό και αμετάβλητο. Η διαχρονική φαρμακευτική χρήση μιας φυσικής πρώτης ύλης για την αντιμετώπιση της ίδιας ασθένειας υποδηλώνει, σύμφωνα με τις αρχές της Εθνοφαρμακολογίας, και την αποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου υλικού.

Η θεραπευτική στον ελλαδικό χώρο εμφανίζει, παράλληλα, μια διαχρονική ενότητα και αδιάσπαστη συνέχεια, ως προς τις δρόγες και τις πρακτικές που χρησιμοποιούνταν, από την αρχαία εποχή μέχρι και τον 19ο αιώνα. Ορισμένες από τις φαρμακευτικές οδηγίες που καταγράφονται στις ιατροσοφικές συνταγές είναι παρόμοιες με εκείνες που παραδίδονται από τα έργα των αρχαίων και βυζαντινών γιατρών. Φαρμακογνωστικές πληροφορίες από τα κείμενα του Γαληνού, του Ορειβασίου, του Παύλου Αιγινήτη και άλλων θεραπευτών της αρχαίας και βυζαντινής περιόδου απαντούν σχεδόν ίδιες ή ελαφρώς διαφοροποιημένες και στα νεότερα ιατροσοφικά χειρόγραφα. Η θεραπευτική στους ελληνικούς πληθυσμούς, μετά την Άλωση, εδραζόταν, επομένως, σε μεγάλο βαθμό, στα διδάγματα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής. Τα *Ιατροσόφια* συγκροτήθηκαν με βάση την αρχαία και μεσαιωνική ιατρική γραμματεία και, μέσω των ιατροσοφικών χειρογράφων, επιβίωσε και διατηρήθηκε στον ελλαδικό χώρο, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ένα σημαντικό μέρος της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής ιατρικής σκέψης.

Σε γενικές γραμμές, τα *Ιατροσόφια* θεωρούνται γραπτή έκφραση μιας μακράιωνης ιατρικής παράδοσης της ελληνικής κοινωνίας. Μέσα στους ιατροσοφικούς κώδικες συμπορεύεται η αρχαία και βυζαντινή ιατρική γνώση με την κυρίαρχη χριστιανική ιδεολογία αλλά και τον απόηχο των διαδοσμένων δεισιδαιμονικών πρακτικών, συμμειγνύεται η επιστημονική διδασκαλία των αρχαίων και βυζαντινών γιατρών με τις επικρατούσες μεσαιωνικές συνήθειες και νοοτροπίες ως προς την ασθένεια και την ίαση, συνδιαλέγεται ο ορθός λόγος της αρχαίας και μεσαιωνικής ιατρικής γραμματείας με τις αρχέγονες μεταφυσικές αντιλήψεις και ανησυχίες του λαού. Αναντίρρητα, μέσα από τα ιατροσοφικά χειρόγραφα επιβεβαιώνονται και τεκμηριώνονται τα κύρια χαρακτηριστικά της θεραπευτικής στον ελλαδικό χώρο, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, με την ανάδειξη των θρησκευτικών, μαγικών, επιστημονικών και εμπειρικών πτυχών της. Η παραδοσιακή θεραπευτική προβάλλει, εξάλλου, μέχρι τον

19ο αιώνα, ως συνισταμένη ποικίλων παραμέτρων. Άλλοτε συνοδεύεται από βαθιά ριζωμένες δοξασίες και, άλλες φορές, η δημόδης και η επιστημονική θεραπευτική συνυπάρχουν, αλληλοσυμπληρώνονται και, σε ορισμένα σημεία, όσο κι αν αυτό ακούγεται παράξενο ή οξύμωρο, ταυτίζονται.

Τα *Ιατροσόφια* αποτελούν μια μοναδική και πολύτιμη κατηγορία πηγών για την ιστορία της θεραπευτικής, κατά τη μεταβυζαντινή και νεότερη εποχή. Η μελέτη τους συμβάλλει στη διερεύνηση της παραδοσιακής ιατρικής και φαρμακογνωσίας στον ελλαδικό χώρο και στην ανάδειξη αρκετών επιμέρους θεμάτων που άπτονται της θεραπευτικής εκείνης της περιόδου. Ωστόσο, προσφέρουν άφθονο πρωτογενές υλικό ικανό να τροφοδοτήσει την ενδελεχή και πρωτότυπη έρευνα πολλών ακόμα επιστημονικών κλάδων. Η σπουδή των *Ιατροσοφίων* μπορεί, αναμφίβολα, να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο διεπιστημονικό πλαίσιο που επιτρέπει και ενθαρρύνει τη σύγκλιση, σύζευξη και σύμπραξη ερευνητών από διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη των ιατροσοφικών χειρογράφων προωθεί τη γόνιμη διεπιστημονική συνεργασία μεταξύ Φαρμακευτικής και Ιστορίας, με ισχυρό συνδετικό κρίκο την Εθνοφαρμακολογία. Οι πολυάριθμοι ιατροσοφικοί κώδικες παραμένουν, εδώ και αιώνες, αδιάσειστοι μάρτυρες των ιατρικών και φαρμακευτικών διεργασιών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι πρακτικές αυτές δεν ενδείκνυνται, σήμερα, για διδασκαλία της θεραπευτικής στις σύγχρονες ιατρικές σχολές, ωστόσο η αξιοποίηση των ιατροσοφικών χειρογράφων ως ιστορικών πηγών μπορεί να αποτελέσει ισχυρό έναυσμα και αφετηρία για νέα επιστημονικά πορίσματα και περαιτέρω ερευνητικές αναζητήσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ (ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ)

Ανέκδοτα ιατροσοφικά χειρόγραφα

Ακαδημία Αθηνών / Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. Κώδ. *Ευσταθίου Πονδία*

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 53· ~87

Δημόσια Βιβλιοθήκη Δημητσάνας 68

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας *ΚΒ-6*

Δημοτική Βιβλιοθήκη Καλύμνου 13

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας 1479· ~1482· ~1483· ~1484· ~1485· ~1489· ~1490·
~1492· ~1499· ~1501· ~1506· ~1507· ~1897· ~2162· ~2283· ~2284· ~3125·
~3132· ~3309· ~3310· ~3312· ~3331

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 8 ~46· ~*Κώδ. Εργ. Φαρμακογνωσίας*
Ιδιωτική Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου 5· ~23· ~44· ~61

Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας 80· ~115· ~126· ~188· ~214· ~223·
~241· ~244· ~245

Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου 9 [11]

Μητρόπολη Ξάνθης 5

Μονή Αγίου Βησσαρίωνος (Δουσίκου) 74

Μονή Αγίου Στεφάνου (Μετέωρα) 135

Μονή Βαρλαάμ (Μετέωρα) 175· ~178· ~195

Μονή Διονυσίου 178 [= Αγίου Όρους 3712

Μονή Δοχειαρίου 227 [= Αγίου Όρους 3300]

Μονή Ευαγγελίστριας (Σκιάθος) 28

Μονή Ιβήρων 151 [= Αγίου Όρους 4271]· ~174 [= Αγίου Όρους 4294]· ~207 [= Αγίου
Όρους 4327]· ~214 [= Αγίου Όρους 4334]· ~215 [= Αγίου Όρους 4335]· ~217

[= *Αγίου Όρους 4337*]· ~220 [= *Αγίου Όρους 4340*]· ~535 [= *Αγίου Όρους 4655*]

Μονή Καρακάλλου 257 [= *Αγίου Όρους 6596*]

Μονή Κουτλουμουσίου 248 [= *Αγίου Όρους 3321*]· ~269 [= *Αγίου Όρους 3342*]· ~379
[= *Αγίου Όρους 3452*]· ~596 [= *Συμπληρωματικός Αγίου Όρους 264*]

Μονή Μεγίστης Λαύρας (Άθως) 704 [= *H 49*]· ~891 [= *Θ 29*]· ~1083 [= *Θ 221*]·
~1699 [= *M 8*]· ~1724 [= *M 33*]· ~1727 [= *M 36*]· ~1904 [= *Ω 92*]

Μονή Μεταμορφώσεως (Μετέωρα) 67 [= *B 19*]· ~105 [= *B 313*]· ~320 [= *B 314*]·
~403 [= *B 308*]· ~468 [= *B 341*]· ~Π 620 [= 525]· ~Π 645ε'

Μονή Μεταμορφώσεως (Σκόπελος) 8

Μονή Ξηροποτάμου 99 [= *Αγίου Όρους 2432*]

Μονή Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα) 55· ~81· ~97· ~121· ~122

Μονή Παντελεήμονος 262 [= *Αγίου Όρους 5769*]· ~793 [= *Αγίου Όρους 6300*]· ~844
[= *Αγίου Όρους 6351*]· ~845 [= *Αγίου Όρους 6352*]

Μονή Παντοκράτορος 323 [= *Συμπληρωματικός Αγίου Όρους 433*]

Μουσείο Μπενάκη 23 [= *Μπενάκη 49*]· ~78 [= *Ταμείου Ανταλλαξίμων 176*]· ~93 [= *Ταμείου Ανταλλαξίμων 250*]

Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη Ιασίου *I.16*

Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη Μπολόνιας 3632

Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων 148

Σιναΐτικο Μετόχι Αγίου Ιωάννου (Κωνσταντινούπολη) 6

Biblioteca Apostolica Vaticana *Vaticanus graecus 292*

Bibliothèque Nationale de France *Parisinus graecus 2243*· ~*Parisinus graecus 2315*·
~*Supplément grec 764*

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ (ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΕΣ)

Αρχαίοι και Βυζαντινοί συγγραφείς

Ιπποκράτης (τ. 1): Ιατρική θεωρία και πράξη. Ιατρικά θέματα (επιμ. Δημήτριος Λυπουρλής), εκδ. Ζήτρος [*Αρχαίοι συγγραφείς*, 157], Θεσσαλονίκη 2016.

Κλαυδίου Γαληνού άπαντα. Claudii Galeni opera omnia (ed. C.G. Kühn), τ. 1 και 11-13, prostat in officina libraria Car. Cnoblochii [*Medicorum Graecorum Opera quae exstant*, I και XI-XIII], Lipsiae 1821, 1826-1827.

Μελετίου περί της του ανθρώπου κατασκευής στο Anecdota graeca e codd. manuscriptis bibliothecarum oxoniensium (ed. J.A. Cramer), τ. 3, E typographeo academico, Oxonii 1836, σ. 1-157.

Του μεγάλου Ιπποκράτους άπαντα. Magni Hippocratis opera omnia (ed. C.G. Kühn), τ. 1, prostat in officina libraria Car. Cnoblochii [*Medicorum Graecorum Opera quae exstant*, XXI], Lipsiae 1825· τ. 2, prostat in officina libraria Car. Cnoblochii [*Medicorum Graecorum Opera quae exstant*, XXII], Lipsiae 1826.

Aetii Amideni Libri medicinales (ed. A. Olivieri), τ. 1 (Libri I-IV), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, VIII 1], Lipsiae - Berolini 1935.

Alexander von Tralles. Original-Text und Übersetzung nebst einer einleitenden Abhandlung. Ein Beitrag zur Geschichte der Medicin (ed. Th. Puschmann), τ. 1-2, Wilhelm Braumüller, Wien 1878-1879.

Anecdota Atheniensia et allia (ed. A. Delatte), τ. 2 (*Textes grecs relatifs à l'histoire des sciences*), Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège - Libraire E. Droz, Liège - Paris 1939.

- Leonis medici De natura hominum synopsis* (ed. R. Renehan), In Aedibus Academiae Scientiarum [*Corpus Medicorum Graecorum*, X 4], Berolini 1969.
- Notices et extraits des manuscrits médicaux grecs, latins et français, des principales bibliothèques de l'Europe. Ire partie. Manuscrits grecs d'Angleterre, suivis d'un fragment inédit de Gilles de Corbeil et de scolies inédites sur Hippocrate* (ed. Ch. Daremberg), Imprimerie Impériale, Paris 1853.
- Oribasii Collectionum medicarum reliquiae* (ed. J. Raeder), τ. 1 (Libri I-VIII) - τ. 2 (Libri IX-XVI), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, VI 1, 1-2], Lipsiae - Berolini 1928-1929.
- Oribasii Synopsis ad Eustathium, Libri ad Eunapium* (ed. J. Raeder), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, VI 3], Lipsiae - Berolini 1926.
- Paolo di Nicea. Manuale medico. Testo edito per la prima volta, con introduzione, apparato critico, traduzione e note* (a cura di Anna Maria Ieraci Bio), Bibliopolis [*Hellenica et Byzantina Neapolitana. Collana di studi e testi*, 16], Napoli 1996.
- Paulus Aegineta* (ed. J.L. Heiberg), τ. 1 (Libri I-IV) - τ. 2 (Libri V-VII), In Aedibus B.G. Teubneri [*Corpus Medicorum Graecorum*, IX 1-2], Lipsiae - Berolini 1921-1924.
- Physici et medici graeci minores. Congessit, ad fidem codd. Mss. praesertim eorum, quos beatus Dietzius contulerat, veterumque editionum partim emendavit partim nunc prima vice edidit, commentariis criticis indicibusque tam rerum quam verborum instruxit* (ed. J.L. Ideler), τ. 2, Typis et impensis G. Reimeri, Berolini 1842.
- Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus* (ed. B. Langkavel), In Aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae 1868.
- Theophanis Nonni Epitome de curatione morborum graece ac latine* (ed. Jo. Steph. Bernard), τ. 1-2, Apud C.W. Ettinger - Apud J.St. von Esveldt Holtrop et Soc., Gothae - Amstelodami 1794-1795.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Νεκτάριος, «Η γνώση των αρχαίων Ελλήνων ιατρών ως θεμέλιο για την ανάπτυξη της σύγχρονης λαϊκής θεραπευτικής», *Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας “Ιπποκρατική ιατρική”*, Κως, 28-30 Απριλίου 2012, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας [ηλεκτρονική έκδοση], σ. 1-12.

http://www.ethnopharmacology.gr/omilies/2012_05/kos_aligiannis.pdf

ΑΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Νεκτάριος, «Ο ρόλος των φυσικών προϊόντων στην ανακάλυψη αποτελεσματικών φαρμάκων με αντιφλεγμονώδεις ιδιότητες», *Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας “Οι επιπτώσεις της χρόνιας φλεγμονής στην υγεία”*, Σμόκοβο, 7-8 Νοεμβρίου 2015, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας [ηλεκτρονική έκδοση], σ. 1-4.

http://www.ethnopharmacology.gr/omilies/2015_11/xronia_flegmoni_alligiannis.pdf

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Κ.Ν., ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.Κ., «Το περί “ευλογιασμού” έργο του Έλληνα ιατρού του ΙΗ΄ αιώνα Ιακώβου Πυλαρινού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 27 (1952), σ. 287-307.

ΑΜΑΝΤΟΣ, Κωνσταντίνος, «Ιατροσοφικός κώδιξ», *Αθηνά*, 43 (1931), σ. 148-170.

ΑΝΑΣΗΣ, Εμμανουήλ Σ., *Τα φαρμακευτικά βότανα της Ελλάδος*, Αθήνα 1959.

ΑΝΔΡΟΥΤΣΕΛΗΣ, Αρσ., «Οι ιατροί της Ιονίου Πολιτείας και η συμβολή των στην Ελληνική Επανάσταση και μετέπειτα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, 8 (1971), σ. 65-71.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Πάνος Δ., *Ερμηνευτικό Λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, εκδ. Γαβρηλίδης, Αθήνα 1997.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτρης Γ., «Για την προϊστορία του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στοιχεία Φυσιολογίας τον 17ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη», *Ο Ερανιστής*, 11 (1974), σ. 296-310.

- ΑΡΓΕΝΤΗΣ, Φίλιππος Π., ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Στίλπων Π., *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνας*, τ. Γ', τυπογραφείον "Εστία", Εν Αθήναις, 1946.
- ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ - ΚΑΧΡΙΑΛΑΣ, Μαρίνος, «Η ιατρική στην Ελληνική Επανάσταση του 1821», *Τεκμήρια Ιστορίας. Μονογραφίες*, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2017, σ. 23-42.
- ΑΡΔΑΒΑΝΗΣ - ΛΙΜΠΕΡΑΤΟΣ, Σπυρίδων Ν., *Επτανήσιοι ιατροί διακριθέντες εις την πολιτικήν και τα γράμματα*, εκδ. Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1938.
- ΒΑΒΑΡΕΤΟΣ, Γεώργιος Αχ., *Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες, οι ξακουσμένοι αυτοδίδακτοι γιατροί απ' το Ζαγόρι της Ηπείρου [Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, 35]*, Αθήνα 1972.
- ΒΑΒΟΥΛΕΣ, Παντελής Π., «Από το συνταγολόγιο του άλλοτε πρακτικού ιατρού Νικ. Μαραγκάκι», *Κρητική Εστία*, 100-131 (1960-1963).
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Απόστολος Ε., *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. Β'-Δ', Θεσσαλονίκη 1964-1973.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Απόστολος Ε., *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη ¹⁶1999.
- ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, Αναστασία Δ., *Η γένεση του θεϊκού ανθρώπου στις αρχαίες θρησκείες. Μελέτη πηγών από την Αρχαιότητα έως το Βυζάντιο*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2002.
- ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, Αναστασία Δ., *Η εξέλιξη της μαγείας από την αρχαιότητα έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2001.
- ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, Αναστασία Δ., *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4ος-7ος μ.Χ. αι.)*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2001.
- ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, Αναστασία Δ., *Μυστικισμός, θαυματοποιία και ιατρική της θεουργίας*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000.
- ΒΑΛΕΤΑΣ, Γ. (επιμ.), *Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας στα χρόνια της τυρανίας του Χατζαλή γραμμένο στα 1841 από τον αγωνιστή Παναγή Σκουζέ*, εκδ. Α. Κολολού, Αθήνα 1948.
- ΒΑΛΙΑΚΟΣ, Ηλίας Απ., *Η συμβολή του Νικολάου Μυρεψού στην προώθηση και την τεκμηρίωση της βοτανολογίας και της φαρμακευτικής κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιατρικής)*, Λάρισα 2014.

- ΒΑΡΒΑΡΟΥΣΗΣ, Αμύντας, *Ιστορία της Ορθοπαιδικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η εξέλιξη της ελληνικής Ορθοπαιδικής*, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2001.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, Πέτρος, «Ο Ιησούς Χριστός ιατρός των ψυχών και των σωμάτων. Βιβλική προσέγγιση», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 45-57.
- ΒΕΗΣ, Ν.Α., «Μιχαήλ Κοντοπίδης Μάρκελλος, σύνδικος και αντιπρύτανης του εν Παταβίω πανεπιστημίου», *Αρμονία* 2 (1901), σελ. 57-63.
- ΒΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Κ., *Κυπριανάριον*, εκδ. Κ.Γ. Ρώσσοσ - Γ.Χ. Υψηλάντης, Εν Λευκωσία Κύπρου 1913 [ανατύπωση εκδ. Διόνυσος, Αθήναι 1978].
- ΒΗΛΑΡΑΣ, Ιωάννης, *Τα Ποιήματα. Ερωτικά - Σατυρικά - Μύθοι - Βατραχομομαχία*, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, Εν Αθήναις 1916.
- ΒΙΤΣΟΣ, Ιωάννης Α., *Η ιατρική εις την Επτάνησον και η συμβολή των Επτανησίων ιατρών εις την πνευματικήν και κοινωνικήν εξέλιξιν της Ελλάδος από του 16ου μέχρι και του πρώτου ημίσεος του 19ου αιώνος* (Διατριβή επί διδακτορία - Ε.Κ.Π.Α., Ιατρική Σχολή), Αθήναι 1979.
- ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ, Λάζαρος Ε., «Εμπειρικών γιατρών εγκώμιον πρώτον. Ή οι λεγόμενοι Κομπογιαννίτες ήταν "Κομπογιαννίτες";», *Δέλτος*, 38 (2009), σ. 37-45.
- ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ, Λάζαρος Ε., «Ο εμπειρικός γιατρός στην Τουρκοκρατία», *11ο Συμπόσιο "Η θέση του γιατρού στην κοινωνία"*, Αθήνα, 7 Μαρτίου 2015, εκδ. Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αθήνα 2015, σ. 86-104.
- ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ, Λάζαρος Ε., «Ορόσημα και κορυφαία γεγονότα στην ιστορία της ελληνικής Μαιευτικής και Γυναικολογίας», *"Περί Γυναικείων". Μαιευτική και Γυναικολογία από την Αρχαιότητα ως σήμερα* (επιμ. Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά), εκδ. Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής - Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 21-31.
- ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ, Λάζαρος Ε., *Γιατροί και ιατρική στην επανάσταση του 1821*, εκδ. Μπαλτά, 2014.
- ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ, Λάζαρος Ε., *Η ιπποκράτειος μαιευτική σείσις. Μια αρχαία μαιευτική τεχνική που επιβίωσε έως την εποχή μας*, εκδ. Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Αθήνα 2016.

- ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γιάννης (επιμ.), *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, εκδ. Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1947.
- ΒΛΑΧΟΣ, Νικόλαος Κ., «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ΄ - ΙΘ΄ αι.)», *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών*, 3 (1974), σ. 7-74.
- ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, Σκαρλάτος Δ., *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής*, τ. Γ΄, εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδέλφειας, Αθήνησιν 1869.
- ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ, Κώστας, «Η αποδοχή των επιστημονικών ιδεών και η απόρριψη του επιστημονικού λόγου στο έργο των Ελλήνων λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Το αίτημα της διεπιστημονικής έρευνας. Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο"*, Αθήνα, 2-3 Ιουνίου 1995, εκδ. Τροχαλία - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997, σελ. 39-48.
- ΓΑΖΗΣ, Γεώργιος, *Βιογραφία των ηρώων Μάρκου Μπότσαρη και Καραϊσκάκη*, εκδ. Εθνική Τυπογραφία, Εν Αιγίνη 1828.
- ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Αικατερίνη Θ., *Πελοποννήσιοι ιατροί. Συνοπτική ιστορία της ελληνικής ιατρικής και λεξικογραφική αναφορά ιατρών Πελοποννήσου από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι την σύσταση του νέου ελληνικού κράτους*, εκδ. Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1995.
- ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Μαρίνος Σ., «Η συμβολή των ιατρών εις την Παλιγγενεσίαν του Έθνους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 15 (1940), σ. 221-237.
- ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Στέφανος, BRIDLER, René, *Τραύμα. Πρόκληση και φροντίδα του τραύματος στην Αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, Αγγελική Δεληκάρη), εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998.
- ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ, Κανάκης, «Γιατροσόφια και βότανα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 109-124.
- ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος, *Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*, εκδ. Ιασώ, Αθήνα 1998.
- ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κωνσταντίνος Αθαν., «Βότανα, γιατροσόφια, κομπογιαννίται», *Ηπειρωτική Εστία*, 21, 237-238 (1972), σ. 445-463.
- ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κωνσταντίνος Αθαν., «Βοτανικά έρευναί επί της χαράδρας του Βίκου», *Ηπειρωτική Εστία*, 20, 228-230 (1971), σ. 251-275.

- ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κωνσταντίνος Αθαν., «Έρευνα επί των φαρμακευτικών φυτών της χαράδρας του Βίκου», *Ηπειρωτική Εστία*, 23, 263-268 (1974), σ. 212-229, 393-411.
- ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κωνσταντίνος Αθαν., «Τα βότανα στην ιστορία του πολιτισμού και τα γιατροσόφια», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1 (1979), σ. 29-50.
- ΓΚΙΑΛΛΑΣ, Αθανάσιος Ι., «Η κοινωνική πρόνοια και οι υγειονομικά υπηρεσίες εις την Χίον από του 14ου αι. μέχρι της σφαγής του 1822», *Χιακή Επιθεώρησις*, 28 (1972), σ. 36-45.
- ΓΚΙΑΛΛΑΣ, Αθανάσιος Ι., *Η ελληνική ιατρική και οι Έλληνες ιατροί από της αλώσεως μέχρι της εθνεγερσίας*, Αθήναι 1979.
- ΓΚΙΑΛΛΑΣ, Αθανάσιος Ι., *Η ελληνική ιατρική παιδεία και οι φορείς αυτής κατά τον δέκατον όγδοον αιώνα* (Διατριβή επί υφηγεσία - Ε.Κ.Π.Α.), Αθήναι 1977.
- ΓΛΥΚΑΤΖΗ - ΑΡΒΕΛΕΡ, Ελένη, «Η επιστήμη στα χρόνια του Πορφυρογέννητου», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα* (επιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 15-29.
- ΔΑΡΔΑΒΕΣΗΣ, Θεόδωρος Ι., *Υγειονομική φροντίδα και περίθαλψη των αγωνιστών του 1821*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών [*Εθνική Βιβλιοθήκη*, 56], Θεσσαλονίκη 2011.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θεοχάρης, «Παρατηρήσεις σε Αγιορείτικα Ιατροσόφια», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 149-155.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Μανώλης Ε., «Η αφαιμάξη στη λαϊκή θεραπευτική της Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 157-168.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Μανώλης Ε., *Ιστορία της Ιατρικής στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2010.
- ΔΗΜΟΥΛΗ, Αγγελική, «Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας ως ιατρική μαρτυρία και η μυθοπλαστική εφαρμογή της», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Β', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 225-233.

- ΔΟΝΤΑΣ, Σπυρίδων, «Η αυτοβιογραφία του εν Κωνσταντινουπόλει ιατρού Δημητρίου Στ. Σταματιάδου (1810-1889)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 26 (1951), σ. 188-196.
- ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ, Αριστείδης Ν., «Η λαϊκή ιατρική στην παραδοσιακή κοινωνία της Κορινθίας του 20ού αιώνα (κύηση, τοκετός, λοχεία, γαλουχία)», *Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 177-190.
- ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ, Αριστείδης Ν., «Λαϊκές δοξασίες για τη δύναμη των βοτάνων στον Ζητιάνο του Καρκαβίτσα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)"*, Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 30], Αθήνα 2013, σ. 345-363.
- ΔΟΥΝΔΟΥΛΑΚΗ, Ελένη, ΧΡΙΣΤΙΝΙΔΗΣ, Νίκος, «Μορφές λαϊκής ιατρικής περιοχής Αρχανών Ηρακλείου Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 169-225.
- ΔΡΑΓΑΤΣΗΣ, Ιακ. Χ., «Τα Γιαννάκια και οι Κομπογιαννίταις», *Νέα Εστία*, 2, 9-24 (1927), σ. 1.141-1.142.
- ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εμμανουήλ Ιω., *Η πρόοδος της Φαρμακευτικής*, τύποις Κ.Γ. Μακρίδου και Ι.Λ. Αλευροπούλου, Εν Αθήναις 1925.
- ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εμμανουήλ Ιω., *Η Φαρμακοποιία διά μέσου των αιώνων*, Εν Αθήναις 1934.
- ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εμμανουήλ Ιω., *Ιατροσόφια και τσαρλατάνοι*, Αθήναι 1938.
- ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εμμανουήλ Ιω., *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήναι 1948.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Μαρία, «Περηφάνεια και οδύνη. Με αφορμή τις τουρκικές επιγραφές της Ρόδου», *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη*, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού [Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, 9], Αθήνα 1994, σ. 223-238.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Μαρία, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, εκδ. Τροχάλια, Αθήνα 1992.

- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Σωφρόνιος, ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, μοναχός Σπυρίδων, *Κατάλογος των Κωδίκων της Μείστης Λάβρας (της εν Αγίω Όρει) συνταχθείς υπό Σπυρίδωνος μοναχού Λαυριώτου ιατρού, επεξεργασθείς δε και διασκευασθείς υπό Σωφρονίου Ευστρατιάδου μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, εμπλουτίσθη και διά των εν τέλει δύο παραρτημάτων και των αναγκαιούντων ευρετηρίων πινάκων* [Αγιορείτικη Βιβλιοθήκη, Β΄-Γ΄], Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris 1925.
- ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Αριστοτέλης Χρ., *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήναι 1983.
- ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Αριστοτέλης Χρ., *Εισαγωγή εις την ελληνικήν θεραπευτικήν από του 1453 μέχρι των μέσων του 19ου αιώνας*, Αθήναι 1985.
- ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Αριστοτέλης, *Η άσκησις της βυζαντινής ιατρικής επιστήμης και κοινωνικά εφαρμογαί αυτής κατά σχετικές διατάξεις*, Αθήναι 1983.
- ΖΑΓΑΝΙΑΡΗΣ, Δημήτριος Ν., *Τα φαρμακευτικά φυτά της Ελλάδος*, τύποις Ν. Απασιδή, Αθήναι 1935.
- ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, Χρήστος, «Όψεις της καθημερινής ζωής στα Γιάννινα (17ος-18ος αι.)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 35 (2016), σ. 385-396.
- ΖΑΡΑΚΑΣ, Νικόλαος Αθ., *Η δημόδης ιατρική κατά τους χρόνους της δουλείας στο Πυλί της Κω*, εκδ. Πνευματικός Όμιλος Κώων “Ο Φιλητάς”, Αθήνα 1996.
- ΖΕΡΒΟΣ, Σκεύος, «Αετίου Αμιδηνού λόγος δέκατος τρίτος, ήτοι περί δακνόντων ζώων και ιοβόλων», *Αθηνά*, 18 (1905) σ. 241-302.
- ΖΩΡΑΣ, Γ.Θ., ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, Φ.Κ., *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Σπουδαστηρίου Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1964.
- ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ, Στράτος, ΔΑΝΕΖΗΣ, Μάνος, *Στα χρόνια του Βυζαντίου. Οι θετικοί επιστήμονες, ιατροί, χρονολόγοι και αστρονόμοι*, εκδ Δίαυλος, Αθήνα 2010.
- ΙΑΤΡΟΥ, Γρηγόριος, ΛΑΜΑΡΗ, Φωτεινή, ΔΗΜΗΤΡΕΛΟΣ, Γεώργιος, ΤΣΑΚΙΡΗ, Μαρία (επιμ.), *Κατάλογος αρωματικών και φαρμακευτικών φυτών*, εκδ. Πανεπιστήμιο Πατρών [έκδοση στο πλαίσιο του έργου «Re.herb»], Πάτρα 2014. [<http://reherb.eu/katalogos-GR.pdf>].
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄-ΙΒ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1974-1975.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Αντώνιος Ι., *Η ιατρική στην Κ. Διαθήκη και στους Πατέρες της Εκκλησίας. Συμβολή στην Ιστορία και Δεοντολογία - Ηθική της Ιατρικής*, Θεσσαλονίκη 1992.

- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Νικόλαος Χ., «Η ανθρώπινη ασθένεια και ο πόνος στην πατερική θεολογία», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 87-115.
- ΚΑΛΔΑ, Αναστασία, *Κοινωνικό-ιστορική προσέγγιση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα: η περίπτωση του υπ' αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους* (Διδακτορική διατριβή - Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας), Αθήνα 2007.
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ - ΠΑΝΟΥ, Ελένη, «Ιωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολή στη δημόδη πεζογραφία του 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα*, 12 (1975), σ. 218-256.
- ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ, Ελένη Δ., «Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγαπίου Λάνδου», *Ελληνικά*, 20, 2 (1967), σ. 387-392.
- ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ, Νικόλαος Α.Ε., *Hippocrates Repurgatus, ή Όταν ο Αδαμάντιος Κοραής μελετούσε τον Ιπποκράτη*, εκδ. Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, Χίος 2007.
- ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ, Νικόλαος Α.Ε., *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2006.
- ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Δημήτριος Γρ., *Αι Αθήναι κατά τα έτη 1775-1795*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι.Δ. Κολλάρου, Εν Αθήναις 1931.
- ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Δημήτριος Γρ., *Αι Παλαιαί Αθήναι*, εκδ. Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1922.
- ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Δημήτριος Γρ., *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, περίοδος πρώτη 1458-1687*, τ. Α', εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, Εν Αθήναις 1889· τ. Γ', εκ των καταστημάτων Σπ. Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1896.
- ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Δημήτριος Γρ., *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων*, τ. Γ', εκ του τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1892.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Αθανάσιος Ε., *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1982.

- ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗΣ, Κωνσταντίνος, «Οι ακολουθίες του αγιασμού και η θεραπευτική τους διάσταση», *Πρακτικά Ι΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων “Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας”*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 372-413.
- ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ, Ευάγγελος, «Βότανα στην λαϊκή θεραπευτική: λαογραφική έρευνα και τεκμηρίωση της πολιτισμικής διάστασης των φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 443-462.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος (επιμ.), *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων. Αναπνευστικόν όργανον της κυκλοφορίας του αίματος, ήτοι περί κινήσεως και χρείας των πνευμόνων πραγματεία φιλοσοφικοϊατρική*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2010.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Η ιατρική σκέψη μέσα από τα βιβλία Φυσικής της προεπαναστατικής περιόδου», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Το αίτημα της διεπιστημονικής έρευνας. Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο”*, Αθήνα, 2-3 Ιουνίου 1995, εκδ. Τροχαλία - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997, σελ. 223-248.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Η αποδοχή της ευρωπαϊκής ιατρικής επιστήμης μέσω των ελληνικών βιβλίων της προεπαναστατικής περιόδου», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας των Επιστημών “Επιστημονική σκέψη και φιλοσοφικός στοχασμός στον ελληνικό πνευματικό χώρο, 18ος-19ος αι. Προσλήψεις, ρήξεις, ενσωματώσεις”*, Αθήνα, 19-21 Ιουνίου 1997, εκδ. Τροχαλία - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998, σ. 331-346.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Η ιατρική γνώση στα πρώτα νεοελληνικά βιβλία Χημείας της προεπαναστατικής περιόδου», *Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου “Η ιστορική εξέλιξη της Χημείας στην Ελλάδα”*, 14-15 Οκτωβρίου 1994, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα 1996, σ. 137-152.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Η λαϊκή χρήση του εμβολιασμού για την ευλογία αφορμή για την πρώτη επιστημονική εφαρμογή του εμβολιασμού το 1701 από

- τον Ιάκωβο Πυλαρινό», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Β΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 461-465.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Η πρώτη επιστημονική εφαρμογή του εμβολιασμού από τους Έλληνες ιατρούς Εμμ. Τιμόνη και Ιακ. Πυλαρινό (αρχές 18ου αι.)», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 53, 4 (2006), σ. 347-351.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Ιατρική», *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.)* (επιμ. Γιάννης Καράς), εκδ. Μεταίχμιο - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003, σ. 565-636.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Ιωάννης Νικολίδης και Anton Stoerck. Ταύτιση κειμένου του βιβλίου “Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος, ήγουν η μαλαφράντζα”, Βιέννη 1794», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου “Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής”*, Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996, εκδ. Ινστιτούτου Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 1999, σ. 119-145.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, «Το γνωστικό επίπεδο των ιατρικών γνώσεων κατά τη Νεοελληνική Αναγέννηση», *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, 1, 1 (2011), σ. 97-104.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης μέσω των εντύπων ελληνικών βιβλίων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1745-1821)* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Αθήνα 1996.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, *Για τον ιατροφιλόσοφο Κήρυκο Χαιρέτη (1756-1830) τρεις ανακοινώσεις*, Αθήνα 2014.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745 - 1821*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2003.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σπύρος, «Ιατρικές δημοσιεύσεις στον “Ερμή το Λόγιο” (1811-1821)», *Πρακτικά Ημερίδας “Ιατρικά παλαίτυπα περιόδου 1525-1900”*, Θεσσαλονίκη 27 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1999, σ. 68-78.
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτριος, *Ο ιατρός Μανουήλ Σαράς Τενέδιος (1778-1802) και το διαφωτιστικό του έργο*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 1999.

- ΚΑΡΑΣ, Γιάννης, «Η επιστημονική σκέψη κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.)* (επιμ. Γιάννης Καράς), εκδ. Μεταίχμιο - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 45-101.
- ΚΑΡΑΣ, Γιάννης, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Γ' (Οι επιστήμες της ζωής), εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1994.
- ΚΑΡΓΩΤΗΣ, Γ.Ι., «Δύο χειρόγραφα της εν Κύπρω Ιεράς Μονής της Παναγίας του Μαχαιρά», *Κυπριακαί Σπουδαί*, 15 (1951), σ. μζ'-οη'.
- ΚΑΡΡΑΣ, Γιώργος, ΦΙΛΗΣ, Βαγγέλης, *Φαρμακευτικά φυτά του Ζαγορίου*, εκδ. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000.
- ΚΑΤΑΠΟΤΗΣ, Μιχ. Γ., «Από κολοβόν ιατροσόφιον (1756)», *Μύσων*, 6 (1937), σ. 73-75.
- ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ - HERING, Όλγα, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Α'-Β', εκδ. Ε.Κ.Π.Α. [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 52], Αθήνα 1986.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Νίκος, «Γιατροσόφια λαϊκά από παλαιούς κώδικες της Νάξου», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, 9 (1972), σ. 234-244.
- ΚΛΕΙΔΑΡΑΣ, Αλέξανδρος, «Ανατρέχοντας στα ιπποκρατικά κείμενα: Γενικές αρχές της ιπποκρατικής θεραπευτικής - Τα είδη και οι χρήσεις των φυτικών δρογών στη Μαιευτική και Γυναικολογία», *“Περί Γυναικείων”. Μαιευτική και Γυναικολογία από την Αρχαιότητα ως σήμερα* (επιμ. Ελένη Χριστοπούλου - Αλετρά), εκδ. Πανελλήνια Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής - Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 33-43.
- ΚΛΗΜΗΣ, Γεώργιος Κ., *Βότανα και φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Γεωργιάδης, Αθήνα 2006.
- ΚΟΜΠΟΧΟΛΗ, Αγγελική, «Τα χρώματα στη λαϊκή ιατρική. Το κόκκινο και το μπλε», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 385-390.
- ΚΟΝΟΡΤΑΣ, Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- ΚΟΝΤΑΞΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος Μ., *Άγιοι ιατροί της Ορθοδοξίας*, εκδ. Καρδιά, Αθήνα 1989.
- ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ, Πανταζής, *Η λαϊκή ιατρική στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985.

- [ΚΟΡΑΗΣ, Αδαμάντιος (επιμ.),] *Άτακτα, ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων, και τινών άλλων υπομνημάτων, αυτοσχέδιος συναγωγή. Τόμος δεύτερος, περιέχων γλωσσογραφικής ύλης δοκίμιον, αλφάβητον πρότον*, εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Εν Παρισίοις 1829.
- [ΚΟΡΑΗΣ, Αδαμάντιος (επιμ.),] *Ιπποκράτους το Περί Αέρων, Υδάτων, Τόπων, δεύτερον εκδοθέν μετά της Γαλλικής μεταφράσεως· ω προσετέθη εκ του αυτού Ιπποκράτους και Ο Νόμος, μετά της Γαλλικής μεταφράσεως· και το του Γαληνού ότι άριστος ιατρός, και φιλόσοφος. Φιλοτίμω δαπάνη των ομογενών Χίων*, εκ της τυπογραφίας Ι.Μ. Εβεράρτου, Εν Παρισίοις 1816.
- ΚΟΤΕΛΗ, Ασημούλα Ν., «Ευλογία: μια πανάρχαια νόσος», *Ιατρικά Θέματα*, 44 (2006), σ. 80-83.
- ΚΟΥΖΗΣ, Αριστοτέλης Π., «Ο Αδαμάντιος Κοραΐς ως ιατρός», *Η εκατονταετηρίς του Αδαμαντίου Κοραΐ. Λόγοι εκφωνηθέντες και πεπραγμένα της Επιτροπής του Εορτασμού*, τυπογραφείον “Εστία”, Εν Αθήναις 1935, σ. 19-56.
- ΚΟΥΖΗΣ, Αριστοτέλης Π., «Οι Έλληνες επιστήμονες ιατροί από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ΙΗ΄ εκατονταετηρίδος», *Αρχαία Ιατρικής*, 1 (1905), σ. 174-175, 199-200, 244-246.
- ΚΟΥΖΗΣ, Αριστοτέλης Π., «Ολίγα τινά περί ιατροσοφίων κατά τους μετά την Άλωσιν χρόνους», *Αρχαία Ιατρικής*, 3 (1907), σ. 76-78.
- ΚΟΥΖΗΣ, Αριστοτέλης Π., «Παρατηρήσεις επί τινων ανεκδότων ιατρικών κωδίκων των βιβλιοθηκών της Ευρώπης και καθορισμός ενίων τούτων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 6 (1929), σ. 375-382.
- ΚΟΥΚΚΟΥ, Ελένη Ε., *Θεσμοί και προνόμια του ελληνισμού μετά την Άλωση. Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984.
- ΚΟΥΚΚΟΥ, Ελένη Ε., *Ιωάννης Α. Καποδίστριας. Ο άνθρωπος - ο διπλωμάτης (1800-1828)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” Ι.Δ. Κολλάρου & Σ^{ΙΑΣ}, Αθήναι 1978.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φαίδων, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Α2΄, Εν Αθήναις 1948· τ. Β1΄, Εν Αθήναις 1948· τ. Στ΄· Εν Αθήναις 1955.
- ΚΟΥΡΟΥΝΑΚΗΣ Πάνος Ν., ΡΕΚΚΑ, Ελένη Α., *Γνωριμία με τη συναρπαστική επιστήμη των φαρμάκων*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2014.
- ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ, Δημήτριος Χρ., *Η φαρμακολογία του Γαληνού (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής)*, Αθήνα 2010.

- ΚΟΥΤΣΑΛΕΞΗΣ, Αλέξιος, *Διαφέροντα και περίεργα τινά ιστορήματα*, εκδ. Πελεκάνος [Νεοελληνική Γραμματεία, 205], Αθήνα 2011.
- ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δημήτριος Α., «Ένα μανιάτικο γιατροσόφι του περασμένου αιώνα», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη - Γύθειο, 7-11 Οκτωβρίου 1977*, τ. Α΄, εκδ. Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών [Λακωνικά Σπουδαί, 4], Εν Αθήναις 1979, σ. 355-363.
- ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δημήτριος Α., «Ένα παλιό ζαγορήσιο γιατροσόφι», *Ηπειρωτική Εστία*, 22, 252-253 (1973), σ. 237-249.
- ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δημήτριος Α., *Επωδές και κατάδεσμοι Τριφυλίας με συσχετισμό προς αρχαία, μεσαιωνικά και άλλα νεώτερα στοιχεία*, τύποις “Ελλάς”, Αθήνα 1971.
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Βασίλης, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976.
- ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Παναγιώτης, «Η προϊστορία των αντιβιοτικών εν Ελλάδι. Η χρήση των εις την ελληνικήν λαϊκήν θεραπευτικήν», *Λαογραφία*, 18 (1959), σ. 400-422.
- ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Παναγιώτης, «Κώδιξ του Εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Ο Ερανιστής*, 2 (1964), σ. 68-77.
- ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Παναγιώτης, ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Στέλλα, «Συμβολή εις την ιστορίαν της φαρμακευτικής των Βυζαντινών», *Πανηγυρικός τόμος επί τη 1400η αμφιετερίδι της Ιεράς Μονής του Σινά* (επιμ. Γεράσιμος Κονιδάρης), Εν Αθήναις 1971, σ. 265-332.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Στίλπων, «Επωδαί και δημόδη ιατρικά εκ χειρογράφου του ιη΄ αιώ-
νος», *Λαογραφία* 4, 3-4 (1914), σελ. 377-386.
- ΚΥΡΚΟΥΔΗΣ, Θεόδωρος, *Ιατροί και Ιατρική στη Θράκη*, Αλεξανδρούπολη 2005.
- ΚΥΡΚΟΥΔΗΣ, Θεόδωρος, *Ρωμηοί φαρμακοποιοί της Κωνσταντινούπολης και η δράση τους από το 1840 έως σήμερα*, Αλεξανδρούπολη, 2009.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, Δημήτριος Ι., *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, εκδ. Φως, Αθήναι [1986].
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Κατερίνα, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αιώνας)*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2012.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.)*, εκδ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2007.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Χρ. Γ., «Ένα γορτυνιακό γιατροσόφι», *Πελοποννησιακά*, 17 (1987-1988) [παράρτημα], σ. 24-36.

- ΚΩΣΤΗΣ, Κώστας Π., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.
- ΚΩΣΤΟΥΛΑ, Δέσποινα Δ., *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας), Ιωάννινα 1983.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Κώστας Π., «Ζαγορίσιος ταξιδιωτισμός. Ήθη, έθιμα και δημοτικά τραγούδια γύρω από το ταξίδι. Καλές και κακές επιπτώσεις του ταξιδιού για το Ζαγόρι», *Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου [195], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 127-153.
- ΛΑΖΑΡΟΥ, Γ.Α., ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι., «Η ιατρική οικογένεια Σκιαδά στη Ρωσία του 18ου αιώνα», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 18, 1 (2001), σ. 80-83.
- ΛΑΖΑΡΟΥ, Γεώργιος Αχ., *Η Ελληνική Ιατρική στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Η δράση των Ελλήνων ιατροφιλοσόφων στην ευρωπαϊκή διασπορά από την Άλωση ως τα μέσα του 18ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Αθήνα 1999.
- ΛΑΪΟΣ, Γεώργιος, «Γεώργιος Βεντότης. Ο διαφωτιστής συγγραφέας και τυπογράφος και ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας (Νέα στοιχεία από τα Αυστριακά Αρχεία)», *Επτανησιακά Φύλλα*, 3, 6 (1958), σ. 162-184.
- ΛΑΪΟΣ, Γεώργιος, «Ο Γεώργιος Βεντότης ο Ζακύνθιος και η πρώτη ελληνική εφημερίδα (1784). Ανέκδοτα έγγραφα από τα αρχεία της Βιέννης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 2, 8 (1955), σ. 149-154.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπυρίδων Π., «Αντώνιος Πυρόπουλος», *Νέος Ελληνομνήμων*, 10 (1913), σ. 127-134.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπυρίδων Π., «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Β΄. Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 321-337, 469-483· 8 (1911), σ. 353-358· 9 (1912), σ. 453-465· 10 (1913), σ. 181-191.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπυρίδων Π., «Το ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού», *Νέος Ελληνομνήμων*, 14, 1 (1917), σ. 51-78.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπυρίδων Π., «Το μετά σολομωνικής ιατροσόφιον της Βονωνίας», *Νέος Ελληνομνήμων*, 15, 1 (1921), σ. 30-40.

- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπυρίδων Π., *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους Ελληνικών Κωδίκων*, τ. Α΄, Εν Κανταβριγία της Αγγλίας 1895· τ. Β΄, Εν Κανταβριγία της Αγγλίας 1900.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπυρίδων Π., *Μικταί σελίδες*, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1905 [ανατύπωση, μεταξύ άλλων, από ανακοίνωση με τίτλο «Περί των ελληνικών ιατροσοφίων» στο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο (Αθήνα, 6-11 Μαΐου 1901). Βλ. *Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου, Εν Αθήναις, 6-11 Μαΐου 1901* (επιμ. Μιχαήλ Ν. Μαγκάκης), τ. Α΄, εκ του τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1902, σ. 769-774].
- ΛΑΠΠΑ - ΖΙΖΗΚΑ, Ευρυδίκη, ΡΙΖΟΥ - ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, Ματούλα, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αι.)*, εκδ. Μουσείο Μπενάκη - Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Αθήνα 1991.
- ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ιωάννης Γ., *Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2012.
- ΛΙΑΤΑ, Ευτυχία Δ., *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1996.
- ΛΟΥΓΓΗΣ, Τηλέμαχος Κ. (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Β΄ (Υλικές και ιδεολογικές δομές), εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Δημήτριος Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1977.
- ΛΥΔΑΚΗ, Άννα, «Ψυχή τε και σώματι... Ο θεραπευτικός λόγος: παλιές και νέες αντιλήψεις», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 341-353.
- ΛΥΚΙΣΣΑΣ, Μιχάλης Γ., *Κερκυραίοι γιατροφιλόσοφοι και γιατροί στην πολιτική*, Αθήνα 1989.
- ΛΥΠΟΥΡΗΣ, Δημήτριος, *Ιατρική στην αρχαία Ελλάδα από τον Όμηρο στον Ιπποκράτη*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.
- ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ - ΑΙΝΙΑΝ, Ι.Κ., *Διάγραμμα της νεότερης ελληνικής ιστορίας*, εκδ. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2007.
- ΜΑΚΡΗΣ, Θεόδωρος Σ., *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η προκυβερνητική πατριωτική του δράσις*, Κέρκυρα 1964.

- ΜΑΛΑΜΑΣ, Μιχαήλ, *Η λαϊκή βοτανοθεραπευτική στο Ζαγόρι* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιατρική Σχολή), Ιωάννινα 1980.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Πάνος Στ., *Ιστορία της Ιατρικής από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα*, εκδ. Εντός, Αθήνα [2002].
- ΜΑΝΟΥ, Λαμπρινή, *Γιατροσόφια 16ου αιώνα*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ.Ι., «Νέο χειρόγραφο της Ακαδημίας Αθηνών», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 59, 1 (1984), σ. 459-470.
- ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σπύρος, *30 βιοϊατρικά σημειώματα*, εκδ. Καθημερινή, Αθήνα 1977.
- ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σπύρος, *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Ζήτα, Αθήνα 2000.
- ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ, Αναστασία Μ., «Στοιχεία λαϊκής ιατρικής σε κωμωδίες του νεοελληνικού θεάτρου: από τον “Φορτουνάτο” ως τη “Βαβυλωνία”», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 255-277.
- ΜΑΧΑΙΡΙΩΤΗΣ, ιερομόναχος Φιλάρετος (επιμ.), *Ιατροσοφικόν συνταχθέν υπό του σκευοφύλακος της εν Κύπρω Ιεράς Μονής Μαχαιρά Μητροφάνους 1790-1867*, τύποις “Θεσσαλονίκης” Δ.Χ. Κυριακίδου, Λευκωσία 1924.
- ΜΕΛΑΝΟΦΡΥΔΗΣ, Π.Η., «Ποντιακόν Ιατροσόφιον», *Ποντιακή Εστία*, 58 (1954), σ. 2845-2847· 59-60 (1954), σ. 2928-2931· 61 (1955), σ. 3005-3006· 62 (1955), σ. 3047-3048· 63-64 (1955), σ. 3097-3099· 65 (1955), σ. 3164-3165· 67 (1955), σ. 3279-3280.
- ΜΕΝΤΗΣ, Α.Φ., ΚΑΡΑΡΙΖΟΥ, Ε., «Η διαλεκτική μεταξύ Ιατρικής και θαυμάτων στην Ανατολική Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 28, 4 (2011), σ. 561-568.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γεώργιος Δ., *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1988.
- ΜΗΝΑΣ, Κωνσταντίνος, *Ιατροσόφιον του δέκατου όγδοου αιώνα*, εκδ. Βερέττα, Ρόδος 2012.
- ΜΗΤΟΥΛΑΚΗΣ, Δημήτρης, «Αχιλλεύς και αχιλλέα: Από τον ομηρικό ήρωα του ζωγράφου του Σωσία στη φυτική δρόγη των πρακτικών θεραπειών της Τουρκοκρατίας», *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Φαρσάλων “Ο Ομηρικός Αχιλλέας: διαχρονικές αντανakλάσεις στην τέχνη και τη γραμματεία”*,

- Φάρσαλα, 7-9 Φεβρουαρίου 2019*, εκδ. Δήμος Φαρσάλων - Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας, Φάρσαλα 2019, σ. 219-229.
- ΜΗΤΟΥΛΑΚΗΣ, Δημήτρης, *Η θεραπευτική των Εβραίων με βάση τη θρησκευτική τους παράδοση. Ιερουργικές πρακτικές, φυτικά φάρμακα και υγιεινολογικές απαγορεύσεις*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2018.
- ΜΙΤΑΚΗΣ, Μανώλης, «Ο ρόλος της Εθνοφαρμακολογίας στην ανακάλυψη νέων φαρμάκων», *Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας “Το ελληνικό φασκόμηλο”, Ζαγορά Πηλίου, 25-26 Ιουνίου 2005*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας [ηλεκτρονική έκδοση], σ. 1-11.
http://www.ethnopharmacology.gr/omilies/2005_06/mitakis.pdf
- ΜΙΧΑΛΑΚΗΣ, Γεώργιος Κ., *Η ιατρική στην τέχνη*, εκδ. Γράμμα, Θεσσαλονίκη 2009.
- ΜΟΥΖΑΚΗΣ, Στέλιος (επιμ.), *Ιατροσόφιον 1812 πανομοιότυπον*, εκδ. Σπανός, Αθήνα 2001.
- ΜΟΥΖΑΚΗΣ, Στέλιος Α. (επιμ.), *Ευχές και εξορκισμοί Αγίου Μάμα από παλιό χιώτικο χειρόγραφο*, εκδ. Κώστα Σπανού, Αθήνα 2001.
- ΜΟΥΣΕΛΙΜΗΣ, Σ.Γ., «Λαϊκό γιατροσόφι (συνταγολόγιο)», *Ηπειρωτική Εστία*, 10, 115-116 (1961), σ. 1002-1008, 1080-1087.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Κ., *Τα τζάτζαλα. Το πανάρχαιο έθιμο της αναρτήσεως ρακών σε δέντρα, πλάι σε “αγιάσματα” για την ίαση των ασθενών*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Γεώργιος Δ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2004.
- ΜΠΙΜΠΗ - ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αγλαΐα, «Άγνωστο ιατροσοφικό χειρόγραφο παρελθόντος αιώνας από την Αρκαδία», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, τ. Γ' (Νέος Ελληνισμός), εκδ. Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών [Παράρτημα 13 του περιοδικού *Πελοποννησιακά*], Αθήναι 1987-1988, σ. 63-70.
- ΜΠΙΜΠΗ - ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αγλαΐα, «Ανέκδοτοι κώδικες ιατροσοφικού περιεχομένου στον βορειοελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Ε' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος - Μακεδονία - Θράκη)*, Θεσσαλονίκη, 20-22 Νοεμβρίου 1987, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου [213], Θεσσαλονίκη 1989, σ. 159-168.
- ΜΠΙΜΠΗ - ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αγλαΐα, *Ελληνική Ιατρική Παράδοση*, τ. Β' (Βυζάντιο και Νεώτεροι Χρόνοι), Αθήνα 1989 [ανατύπωση, μεταξύ άλλων, ανακοί-

- νωσης με τίτλο «Βυζαντινή Ιατρική και Μεταβυζαντινοί Ιατροσοφικοί Κώδικες. Η προσφορά του Βυζαντίου στο υπόδουλο Γένος» στο Δ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ιστορίας της Ιατρικής (Αθήνα, 6-9 Νοεμβρίου 1986)].
- ΜΠΙΜΠΗ - ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αγλαΐα, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [*Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου*, 46], Αθήνα 1985.
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, Φαίδων Κ., *Έλληνες λόγιοι μετά την Άλωσιν. Α΄. Μιχαήλ - Ερμόδωρος Λήσταρχος*, Αθήνα 1959.
- ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Καλλιόπη Αλκ., «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου "Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση"*, Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 121-134.
- ΝΑΣΤΑ, Μαρία, *Η άσκηση της ιατρικής κατά τη βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Δ.Π.Θ., Τμήμα Ιατρικής), Αλεξανδρούπολη 2008.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Ευθύμιος, «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο. Η ιστορική παράδοση του νεώτερου ελληνισμού», *Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.)* (επιμ. Γιάννης Καράς), εκδ. Μεταίχμιο - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003, σ. 26-44.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Νίκος, «Η ιπποκρατική φιλολογία και ο Κοραΐς», *Διήμερο Κοραΐ, 29-30 Απριλίου 1983, Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραΐ*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1984, σ. 85-101.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Παναγιώτης Γ., *Περιγραφή χειρογράφων κωδίκων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 3122-3369*, εκδ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 1996.
- ΝΤΙΝΑ, Δέσποινα, *Μια ανάγνωση των Απομνημονευμάτων του στρατηγού Μακρυγιάννη με ιατρική ματιά*, εκδ. Ροτόντα, Θεσσαλονίκη 2018.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Γεώργιος, «Η εφαρμογή της πρακτικής ιατρικής στη Θάσο κατά τον 19ο αιώνα, μέσα από ένα χειρόγραφο κώδικα συνταγών της εποχής», *Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Θασιακών Μελετών, "Η Θάσος διά μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός"*, Θάσος, 16-19 Σεπτεμβρίου 1995, εκδ. Θασιακή Ένωση Καβάλας [*Θασιακά*, 9 (1996)], Καβάλα 1996, σ. 379-389.

- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δημήτριος Β., «Δημώδης ιατρική εν Νάξω», *Παρνασσός*, 25, 3 (1983), σ. 372-400.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δημήτριος Β., «Εξορκισμοί και ιατροσόφια εξ ηπειρωτικού χειρογράφου», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, 8 (1953-1954), σ. 14-40.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δημήτριος Β., «Περί των εκ Σιατίστης ιατροφιλοσόφων Δημητρίου και Κωνσταντίνου Λουκά ή Καρακάσση και του Αλεξάνδρου Odobescu», *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, εκδ.Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών [Επιστημονικά Πραγματικά - Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, 9], Αθήναι 1953, σ. 206-223.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ, Χρίστος Θ., «Τα σαράντα νεραΐδοσφόντυλα στην ελληνική λαϊκή παράδοση και η ιατρική ερμηνεία τους (Συμβολή στην Ελληνική Λαογραφική Μαιευτική και Μαστολογία και στην Παιδική Λαογραφία)», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 321-363.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κωνσταντίνος, «Δύο ηπειρώτικα γατροσόφια», *Δωδώνη*, 7 (1978), σ. 239-301.
- ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μικές, «Το αίμα στις δεισιδαίμονες συνήθειες και την δημώδη ιατρική του ελληνικού λαού», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, 29 (1974), σ. 249-290.
- ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Ν., «Η λαϊκή ιατρική στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1988), σ. 311-316.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, Άγγελος (επιμ.), *Στρατηγού Μακρυγιάννη Οράματα και Θάματα*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1983.
- ΠΑΛΛΑΣ, Δημήτριος Ι., «Κατάλογος των χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2 (1933), σ. α'-α'.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΟΥ, Ιοκάστη Ε., «Ηπειρος: υγεία, νοσηρότητα και περίθαλψη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 9 (1997), σ. 39-62.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. Α'-Γ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

- ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Αγγελική, «Φαρμακεία και φαρμακοποιοί του Χάνδακα (16ος-17ος αι.)», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ. Β2' (Βυζαντινή και Μεσαιωνική Περίοδος), εκδ. Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, σ. 129-141.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιωάννης Κ., «Τα φαρμακεία εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, 21, 1 (1969), σ. 234-242.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Στέφανος Π., *Θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2000.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Στέφανος Π., ΠΕΠΕΛΑΣΗ - ΜΙΝΟΓΛΟΥ, Ιωάννα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834). Κοινωνική συμπεριφορά και οικονομικός ορθολογισμός της οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Κωνσταντίνος Μ., «Κείμενα λαϊκής ιατρικής σε χειρόγραφα από τη Δυτική Κρήτη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 373-382.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Κωστής Ηλ., «Θεράποντες Άγιοι της Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας με "ειδικό" χάρισμα ιαμάτων», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 383-427.
- ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Νικόλαος Ε., «Κρητικό "Ίατροσόφιο" του 19ου αι.», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986*, τ. Γ' (Τμήμα Νεοελληνικό - Καταληκτήριο Συνεδρία), εκδ. Φιλολογικός Σύλλογος "Ο Χρυσόστομος", Χανιά 1990, σ. 345-366.
- ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Νικόλαος Ε., «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 429-438.
- ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Νικόλαος Ε., *Κρητικό Ιατροσόφιο του 19ου αιώνα*, εκδ. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2001.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γιώργος (επιμ.), *Σελίδες από τη Νεοελληνική Φαρμακολογία*, εκδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιατρική Σχολή, Αθήνα 2007.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Θανάσης Χ. (επιμ.), *Παναγή Σκουζέ Απομνημονεύματα. Η τυραννία του Χατζή - Αλή Χασεκί στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα (1772-1796)*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1975.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Θωμάς Ι., «Οι αγώνες του Κοραή στο Παρίσι για εξασφάλιση εισοδημάτων επιβίωσης», *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, Χίος, 11-15 Μαΐου 1983, εκδ. Ομήρειον Πνευματικόν Κέντρον, Αθήνα 1984, σ. 349-388.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Μάρω Κ., «Βοτάνες ζωδίων και πλανητών σε χειρόγραφα των 14ου-16ου αιώνων», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους, Ζ' Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα χ.χ., σ. 113-127.
- ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Μανόλης, ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Μανόλης, *Βερναρδάκειος μαγικός κώδικας*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών*, 61], Αθήνα 2006.
- ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Μανόλης, ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Μανόλης, *Εξορκισμοί του ιερομονάχου Βενέδικτου Τζανκαρόλου (1627)*, εκδ. Αλήθεια [*Λόγος Ελληνικός*, 1], Αθήνα 2008.
- ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ - ΤΣΙΓΚΡΗΛΑ, Μαρία, «Μαγικά και ξόρκια από χειρόγραφους κώδικες της Ι.Ε.Ε.Ε.», *Τεκμήρια Ιστορίας. Μονογραφίες*, 1 (2010), σ. 55-69.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Νίκος Α., *Οδοιπορικό στην ιστορία της μαιευτικής - γυναικολογίας*, εκδ. Μαρία Γρ. Παρισιάνου, Αθήνα 1999.
- ΠΑΠΑΡΝΑΚΗΣ, Αθανάσιος Γ., «Αμαρτία και ασθένεια στη βιβλική θεολογία», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 59-84.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, Δημήτριος, ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ, Φωκίων, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών [ηλεκτρονική έκδοση], Αθήνα 2015.
<http://hdl.handle.net/11419/4721>
- ΠΑΣΣΑΛΗΣ, Χαράλαμπος Ν., «Χρήσεις των φυτών στη λαϊκή μαγική θεραπευτική του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους, Ζ' Τριήμερο Ερ-*

- γασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα χ.χ., σ. 179-195.
- ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ, Μιχάλης, «Θεραπευτικές γηθειές της Ανατολικής Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 439-499.
- ΠΑΤΣΕΛΗΣ, Νικόλαος Β., *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1952 [ανάτυπο από την *Ηπειρωτική Εστία*, 1, 1-2 (1952), σ. 49-53, 161-167].
- ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γεράσιμος Η., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΠΙΖΑΝΙΑΣ, Πέτρος Θ., *Η ιστορία των νέων Ελλήνων από το 1400σ. έως το 1820*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” Ι.Δ. Κολλάρου & Σ^{ΙΑΣ} Α.Ε., Αθήνα 2014.
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Γεώργιος Σ., «Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Προσθήκες», *Δωδώνη*, 12 (1983), σ. 263-281.
- ΠΟΛΙΤΗ, Μαρία, ΠΑΠΠΑ, Ελένη (επιμ.), *Ταξίδι στον κόσμο των χειρογράφων. Κατάλογος έκθεσης χειρογράφων Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, εκδ. Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, Αθήνα 2004.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1.857-2.500*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών*, 54], Αθήναι 1991.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος, *Κατάλογος Χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (επιμ. - συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδη, Α. Σακελλαρίδου - Σωτηρούδη), Θεσσαλονίκη 1991.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος, ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ.Ι., *Συμπληρωματικοί κατάλογοι χειρογράφων Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Νικόλαος Γ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Α΄, εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή, Εν Αθήναις 1920· τ. Β΄, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1921· τ. Γ΄, εκδ. Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Εν Αθήναις 1931.
- ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Αικατερίνη, «“Θήλεια δαίμων...”· Ασθένειες γένους θηλυκού», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 129-158.

- ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Αικατερίνη, «Παραδοσιακή θεραπευτική και ιατρική επιστήμη. Βίοι παράλληλοι», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 45-60.
- ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.Κ., *Ιστορία της ιατρικής εν Ελλάδι κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1953.
- ΠΟΥΧΝΕΡ, Βάλτερ, *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο. Μια δραματολογική αναδρομή*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, Ε., ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ - ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τ. Α΄ (1819-1821), εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, 12], Αθήνα 1996.
- ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, Γλυκερία (επιμ.), *Σαβόγιας Ρούσμελης. Κωμωδία των ψευτογιατρών - Ιντερμέδιο της κυρά Λιας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2015.
- ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, Γλυκερία, *Σαβόγιας Ρούσμελης*, Αθήνα 1971.
- ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, «Η λαϊκή ιατρική στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 501-510.
- ΠΥΡΡΟΣ, Διονύσιος (ο Θετταλός), *Εγκόλπιον των ιατρών*, τ. Α΄, εκ της τυπογραφίας των Κωνσταντίνων Τόμπρα Κυδωνιέως, Ιωαννίδου Σμυρναίου και Γεωργίου Αθανασιάδου Μελισταγούς εκ Μακεδονίας, Εν Ναυπλίο 1831.
- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., «Θάνατος παλληκαριού, του Κωστή Παλαμά. Μια κιβωτός της νεοελληνικής λαϊκής ιατρικής», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)”*, Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010, τ. Β΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 30], Αθήνα 2013, σ. 425-431.
- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., *Άφτρα καύτρα πάει στην πόλη. Μελέτη για τα ζόρκια στη θεραπευτική*, εκδ. Μύρτος, Αθήνα 2003.
- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., *Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999.

- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., *Η παρουσία της ιατρικής στη νεοελληνική πεζογραφία*, εκδ. Ακροκέραμος, Αθήνα 1981.
- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., *Λεξικό Ιατρικής Λαογραφίας*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2005.
- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., *Ο πόνος στον πολιτισμό και στην ιστορία της ιατρικής*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009.
- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., *Πρόσωπα και ζητήματα. Δοκίμια για την ιατρική στη λογοτεχνία*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2¹998.
- ΡΗΓΑΤΟΣ, Γεράσιμος Α., *Τα ιατρικά στη "Φόνισσα" του Παπαδιαμάντη*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1996.
- ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ, Σοφία, *Ριζοτόμος. Μελέτη για την περιπλάνηση της ύλης του Διοσκουρίδη σε χειρόγραφα, κώδικες, βιβλία και βοτανολόγια*, εκδ. Διάυλος, Αθήνα 2008.
- ΡΩΝΑΣ, Σωκράτης, «Αγυρτεία και γιατροσόφια στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 5 (1952), σ. 268-271.
- ΡΩΤΑΣ, Ιάκωβος, *Απάνθισμα δεύτερον επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1841.
- ΣΑΘΑΣ, Κωνσταντίνος, «Η ιατρική επιστήμη εν Ελλάδι», *Κλειώ Τεργέστης*, 22, 1.146 (4/16 Ιουνίου 1883), σ.1-2.
- ΣΑΘΑΣ, Κωνσταντίνος, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις, 1868.
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Ιωάννης, ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Αλκιβιάδης Ι., *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου, Εν Αθήναις 1892.
- ΣΑΡΑΦΙΔΗΣ, Έκτωρ, *Έλληνες ιατροί εν Ρουμανία*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, 12, 1], Εν Αθήναις 1940.
- ΣΑΡΡΟΣ, Δημήτριος Μ., «Περί των εν Ηπείρω, Μακεδονία και Θράκη συνθηματικών γλωσσών», *Λαογραφία*, 7 (1923), σ. 521-542 [ανατύπωση τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1923].
- ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, Βάσω, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος - μέσα 19ου αιώνα)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2011.

- ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, Βάσω, *Το εργαστήριο του λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών [*Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών*, 12], Αθήνα 2013.
- ΣΕΡΙΑΤΟΥ, Πηνελόπη, *Μαντζούνια και αλοιφές. Συνταγές ίασης της λαϊκής ιατρικής σε ένα γιατροσόφι του 18ου αι.* (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία - Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας), Αθήνα [2013].
- ΣΙΔΕΡΗ, Αλόη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Α'-Β', εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1989-1994.
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Α' (333 μ.Χ. - 1700)· τ. Β' (1700-1800)· τ. Γ₁' (1800-1810)· τ. Γ₂' (1810-1821), Αθήνα ²1972.
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κυριάκος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21. Απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τ. Β' (1822-1823), Αθήνα 1980.
- ΣΙΩΚΟΣ, Κωνσταντίνος Θ., ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντίνος Γ., *Συνοπτική ιστορία τη φαρμακολογίας*, Αθήνα 1982.
- ΣΚΑΛΤΣΑ, Ελένη, *Ιστορία της Φαρμακευτικής. Η διαδρομή στην εξέλιξη των φαρμάκων από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα με έμφαση στην κλασική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο και η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, εκδ. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών [ηλεκτρονική έκδοση], Αθήνα 2015.
<http://hdl.handle.net/11419/5095>
- ΣΚΑΛΤΣΗΣ, Παναγιώτης, «Ιστορική εξέλιξη και διαμόρφωση της ακολουθίας του Μυστηρίου του Ευχελαίου», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 203-273.

- ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, Βαγγέλης, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ θεσσαλικού κώδικος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 18-19 (1965-1966), σ. 71-115.
- ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, Ευάγγελος Α., *Ολυμπιώτισσα. Περιγραφή και ιστορία της Μονής. Η Βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα. Κατάλογος των Χειρογράφων. Αναγραφαί και χρονικά σημειώματα. Ακολουθία Παναγίας της Ολυμπιωτίσσης. Έγγραφα εκ του Αρχείου της Μονής, 1336-1900*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών / Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήναι 1967.
- ΣΚΡΕΤΤΑΣ, Νικόδημος, «Η ελπίδα της θεραπείας στους Παρακλητικούς Κανόνες», *Πρακτικά Ι΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [*Ποιμαντική Βιβλιοθήκη*, 21], Αθήνα 2009, σ. 417- 482.
- ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ, Χρήστος Σωκρ., *Η ιατρική στη Σμύρνη*, Αθήναι 1955.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δημήτριος Ζ., ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Μανόλης Γ., *Λαογραφικά του Κώδικα 666 της Μονής Μεταμορφώσεως Μεγάλου Μετεώρου*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών*, 64], Αθήναι 2011.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δημήτριος Ζ., ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Φώτιος Αρ., *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικός*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών / Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήναι 2004.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δημήτριος Ζ., *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, τ. Α΄ (Τα χειρόγραφα της Μονής Μεταμορφώσεως - εκ των καταλοίπων Ν.Α. Βέη), εκδ. Ακαδημία Αθηνών / Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήναι 1967 και ²1998· τ. Β΄ (Τα χειρόγραφα της Μονής Βαρλαάμ - εκ των καταλοίπων Ν.Α. Βέη), εκδ. Ακαδημία Αθηνών / Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήναι 1984· τ. Γ΄ (Τα χειρόγραφα της Μονής Αγίου Στεφάνου), εκδ. Ακαδημία Αθηνών / Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήναι 1986.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δημήτριος Ζ., «Ο Επίσκοπος Σταγών Παρθένιος (Μάρτιος 1751 - 26 Μαρτίου 1784), αδελφός της Ι. Μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων, δωρητής και κτήτορας κωδίκων», *Πρακτικά Β΄ Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας "Η Κα-*

- λαμπάκα μέσα από την ιστορία της”, *Καλαμπάκα, 10-12 Μαΐου 2002*, εκδ. Γένεσις, Καλαμπάκα 2005, σ. 287-301.
- ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, Βαγγέλης, ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, Ρούλα, ΤΡΑΥΛΟΥ, Δέσποινα, *Έλληνες θετικοί επιστήμονες από το 1453 έως το 1821*, εκδ. Αίθρα [Αθήνα 2008].
- ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, Βαγγέλης, ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, Ρούλα, ΤΡΑΥΛΟΥ, Δέσποινα, *Οι θετικοί επιστήμονες της βυζαντινής εποχής*, εκδ. Αίθρα [Αθήνα 1996].
- ΣΠΑΝΔΑΓΟΣ, Βαγγέλης, ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, Ρούλα, ΤΡΑΥΛΟΥ, Δέσποινα, *Οι ιατροί και οι φαρμακολόγοι της αρχαίας Ελλάδας. Βιογραφικά στοιχεία και εργασίες των ιατρών και των φαρμακολόγων της αρχαίας Ελλάδας από τους μυθικούς χρόνους έως και τον 4ο μ.Χ. αιώνα*, εκδ. Αίθρα, Αθήνα 1996.
- ΣΠΙΘΑ - ΠΙΜΠΛΗ, Δήμητρα, «Μορφές λαϊκού πολιτισμού: λαϊκή ιατρική», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 545-566.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Νικόλαος Χρ., ΤΑΣΟΥΛΑΣ Γιώργος (επιμ.), *Τασις. Υγεία, νόσος, θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαληνό*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2014.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Αριστοτέλης Κ., «Το πρώτο πολεμικό νοσοκομείο της Ελληνικής Επανάστασης στον Μυστρά και ο χειρουργός Ηλίας Γιατράκος», *Λακωνικά Σπουδαί*, 11 (1992), σελ. 523-548.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Αριστοτέλης Κ., *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453 - 1838)*, Αθήνα 1984.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Βασίλειος Κ., «Οι κώδικες της Αδριανούπολεως», *Byzantinische Zeitschrift*, 16 (1907), σ. 266-284.
- ΣΤΟΥΠΑΚΗΣ, Νίκος Μ., *Γεώργιος Κορέσσιος (1570 ci. - 1659/60). Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του*, εκδ. Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, Χίος 2000.
- ΣΦΗΚΑΣ, Γιώργος, *Η ελληνική φύση μέσα στους αιώνες. Ιστορικά και αρχαιολογικά ντοκουμέντα, για τη βλάστηση, την πανίδα και τη χλωρίδα της Ελλάδας, από το 2000 π.Χ. μέχρι το 1900 μ.Χ.*, Αθήνα 1985.
- ΣΦΗΚΑΣ, Γιώργος, *Οι βοτανικοί παράδεισοι της Ελλάδας*, εκδ. Τουμπής, Αθήνα 2001.
- ΣΦΗΚΑΣ, Γιώργος, *Τα ενδημικά φυτά της Ελλάδας*, εκδ. Οργάνωση Μέσων Ερμηνείας Περιβάλλοντος ΕΠΕ, Ανθοφόρος, Μπάστας-Πλέσσας, Αθήνα 1997.
- ΣΦΗΚΑΣ, Γιώργος, *Φαρμακευτικά φυτά της Ελλάδας*, εκδ. Ευσταθιάδης Group, 1999.

- ΣΧΟΡΕΤΣΑΝΙΤΗΣ, Γεώργιος Νικ., *Ιστορικά στοιχεία και άλλα παραλειπόμενα της εξέλιξης της Ανατομικής*, εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014.
- ΤΑΧΑΤΑΚΗ Ειρήνη, «Εγκυμοσύνη - Γέννηση - Λοχεία», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 567-576.
- ΤΕΣΣΕΡΟΜΜΑΤΗ, Χριστίνα, *Φαρμακολογία της σύγχρονης αυτοθεραπείας. Φυτικής προέλευσης σκευάσματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2012.
- ΤΕΣΣΕΡΟΜΜΑΤΗ, Χριστίνα, *Φυτά με φαρμακολογικές ιδιότητες. Σύγχρονες φυτοθεραπευτικές δυνατότητες*, εκδ. Σπανός - Βιβλιοφιλία, Αθήνα 2016.
- ΤΟΓΙΑ, Ασπασία, *Βιβλιογράφηση ελληνικών παλαιότων Παθολογίας. Η εξέλιξη της ελληνικής ιατρικής σκέψης από τον 18ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα* (Διδακτορική διατριβή - Α.Π.Θ., Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής), Θεσσαλονίκη 2010.
- ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856-1923*, εκδ. Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, Αθήνα 2000.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Σπύρος Ν., «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου "Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση"*, Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 549-572.
- ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κωνσταντίνος Δ., «Δύο μαγικές συνταγές από ιατροσοφικό - μαγικό κώδικα των Τρικάλων», *Δωδώνη*, 22, 1 (1993), σ. 55-102.
- ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κωνσταντίνος Δ., «Ένας ανέκδοτος ιατροσοφικός-μαγικός κώδικας από την περιοχή Τρικάλων», *Τρικαλινά*, 15 (1995), σ. 203-326.
- ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κωνσταντίνος Δ., «Τέσσερα μαγικά, μαντικά, αστρολογικά και ιατροσοφικά χειρόγραφα βιβλία από την Καισάρεια της Καππαδοκίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 20 (1998), σ. 149-173.
- ΤΣΑΓΚΑΛΑ, Ευθαλία, *Οι επιβιώσεις του Διοσκουρίδη στα δημοσιευμένα χειρόγραφα γιατροσόφια της Ηπείρου. Συμβολή στην έρευνα της Ιστορίας της Ιατρικής και της λαϊκής ιατρικής* (Διδακτορική διατριβή - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιατρικής), Ιωάννινα 2007.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων (επιμ.), *Το γιατροσόφι του Χιώτη «ταπεινού» Παντολέοντα. Περί ιατρικής βιβλίον δεδοκιμασμένο(ν) και υπό πολλών διορθωμένον*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2012.

- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, «Δύο ιατροσοφικοί κώδικες στη βιβλιοθήκη του ιστορικού και παλαιογραφικού αρχείου του Μ.Ι.Ε.Τ.», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Β΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 33-112.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, «Ιατρικές συνταγές από ένα ικαριώτικο γιατροσόφι», *Ικαρικά*, 37 [93] (1996), σ. 96-104.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, «Ιατροσοφικά χειρόγραφα. Τεκμήρια επιβίωσης της αρχαίας ιατρικής γνώσης στους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* (12 Οκτωβρίου 1997), σ. 30-31.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, «Μεταβυζαντινά ιατροσοφικά χειρόγραφα και “Λαϊκή Ιατρική”», *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες”*, Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012, τ. Α΄, εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 61-68.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, «Τα ελληνικά γιατροσόφια: Μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα* (επιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 57-69.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, «Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 1 (1976), σ. 207-223.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Αγαμέμνων, *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, εκδ. Ινστιτούτο “Αρέθας” (Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ιστορίας των Κειμένων), Αθήνα 2004.
- ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ - ΚΑΤΣΙΑΝΑΚΗ, Χρύσα, «Γηθειές», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”*, *Ρέθυμνο*, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 577-587.
- ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ, Ζαχαρίας Ν., «Οι Έλληνες φοιτητές στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην Πανεπιστημιακή ζωή της Νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός*, 21, 3 (1979), σ. 321-346.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικόλαος Β., «Κώδιξ ιατροσοφίου», *Κρητολογία*, 12-13 (1981), σ. 163-168.

- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικόλαος Β., «Οι μεταξύ των ετών 1789-1809 και 1818-1841 Κεφαλήνες Διδάκτορες Ιατρικής και Νομικής του εν Πίσση (Pisa) της Ιταλίας Πανεπιστημίου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 2 (1977), σ. 164-175.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικόλαος Β., «Σύμμεικτα Νεοελληνικά. 1. Έλληνες ιατροί σπουδάσαντες εις Πίσσαν (1805-1824)», *Μνημοσύνη*, 5 (1974-1975), σ. 395-397.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικόλαος Β., «Τριάκοντα επτά Έλληνες ιατροφιλόσοφοι σπουδάσαντες εν Πίσση (Pisa) της Ιταλίας (1790-1821)», *Παρνασσός*, 26, 2 (1984), σ. 212-229.
- ΦΑΣΑΤΑΚΗΣ, Νίκος, «Λεξιλόγιο της λαϊκής ιατρικής στις Μέλαμπες Ρεθύμνης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 591-656.
- ΦΙΛΗΜΩΝ, Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Γ', τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1860.
- ΦΙΛΙΑΣ, Γεώργιος Ν., «Οι εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», *Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων "Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας"*, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Επικοινωνιακή και Μορφωτική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος [Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 21], Αθήνα 2009, σ. 313-357.
- ΦΛΟΚΑ, Χριστίνα Γ., *Η φαρμακογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος 1998.
- ΦΡΑΓΚΑΚΗ, Ευαγγελία Κ., *Η δημόδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήναι 1978.
- ΦΩΚΑΣ, Γεώργιος Κ., *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αθανάσιος Θ., *Οι Γιατράκοι του 1821*, Αθήναι 2001.
- ΧΑΒΙΑΡΑ - ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σεβαστή, *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, εκδ. Gasci-Hellas, Αθήνα 1993.
- ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, Εμμανουήλ Γ., «Η βασκανία στη λαϊκή παράδοση και οι τρόποι εκδήλωσης, πρόληψης και αντιμετώπισής της», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 657-669.
- ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σπύρος Α., ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ Φώτης Σ., *Επτανησιακή ιατρική. Ιστορική και ιατροκοινωνική μελέτη (από το 16ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, εκδ. Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών, Αθήναι 1976.

- ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι.Κ., *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ - ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ, Χρυσούλα, «Γυναικείες χρήσεις βοτάνων: στο μεταίχμιο της θεραπευτικής και της μαγείας», *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά, παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους, Ζ' Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21-25 Μαρτίου 1997*, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα χ.χ., σ. 164-178.
- ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ, Ευάγγελος Α., «Ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά*, 28 (1991-1992), σ. 56-81.
- ΧΕΛΙΟΣ, Μαξιμιλιανός Ιωσήφ, *Εγχειρίδιον χειρουργικής, μεταγλωττισθέν εκ του γερμανικού υπό Ιωάννου Ολυπίου*, τ. Α', εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1852.
- ΧΙΟΝΗΣ, Κωνσταντίνος, «Η πρακτική ιατρική στη Θάσο κατά την Τουρκοκρατία», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Θασιακών Μελετών, "Η Θάσος διά μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός"*, *Θάσος, 16-19 Σεπτεμβρίου 1995*, εκδ. Θασιακή Ένωση Καβάλας [*Θασιακά*, 9 (1996)], Καβάλα 1996, σ. 549-573.
- ΧΟΥΡΔΑΚΗΣ, Μιχάλης, «Βασκανία: αποτρεπτικά - θεραπευτικά », *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική"*, *Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 679-688.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΛΕΤΡΑ, Ελένη, *Εισαγωγή στην Ιπποκρατική Ιατρική*, εκδ. Σιώκης, Αθήνα 2002.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΛΕΤΡΑ, Ελένη, *Ιατρικά παλαίτυπα περιόδου 1525-1900*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999.
- ΧΡΟΝΗ, Μαρία, «Η συμβολή του Λέοντος ιατροσοφιστού και του Παύλου Νικαίας στη διαμόρφωση των ιατρικών αντιλήψεων στον βυζαντινό κόσμο», *Ερώ*, 22-23 (2015), σ. 65-69 και σε πιο εμπλουτισμένη μορφή στο *Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες"*, *Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012*, τ. Α', εκδ. Ακαδημία Αθηνών [*Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33] - Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2018, σ. 477-492.
- ΧΡΟΝΗ, Μαρία, «Θεραπείες ασθενειών με ζωϊκής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τις ασθένειες και

- τις θεραπείες τους στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 20 (2010), σ. 143-194.
- ΧΡΟΝΗ, Μαρία, «Τα ζωϊκά προϊόντα ως πρώτη ύλη για την παρασκευή φαρμάκων και περιάπτων στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα της μέσης περιόδου. Η εξελικτική σχέση της πανίδας με την ιατρική και τη λευκή μαγεία», *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, (επιμ. Ηλίας Αναγνωστάκης, Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Ευτυχία Παπαδοπούλου), εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών [*Διεθνή Συμπόσια*, 21], Αθήνα 2001, σ. 379-406.
- ΧΡΟΝΗ, Μαρία, *Ζωϊκά προϊόντα στην διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τα ζώα και της χρήσεως των προϊόντων τους κατά την βυζαντινή περίοδο* (Διδακτορική διατριβή - Ε.Κ.Π.Α., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας), Αθήνα 2010.
- ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κύπρος, «Ένα “καραμανλίδικο” κυπριακό γιατροσόφι», *Κυπριακαί Σπουδαί*, 30 (1966), σ. 185-189.
- ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κύπρος, «Ένα κυπριακό γιατροσόφι», *Κυπριακαί Σπουδαί*, 15 (1951), σ. γ'-ιδ'.
- ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κύπρος, *Δημόδης ιατρική της Κύπρου σύμμεικτα*, εκδ. Ιατρικός Σύλλογος “Ίπποκράτης”, Λευκωσία 1988.
- ΧΥΤΗΡΗΣ, Γεράσιμος, *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας. Έθιμα, γάμος, εγκυμοσύνη και τοκετός, θάνατος, μαγεία, προλήψεις, ασθένειες και λαϊκή ιατρική, ζόρκια, μαντεία, παραμύθια και παραδόσεις, ψυχαγωγία, ενδυμασία, καλές τέχνες, γλώσσα και δημοτικό τραγούδι, λαϊκή λατρεία*, εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1998.
- ΨΑΧΟΣ, Κ.Α., «Περί δύο βυζαντινών ιατροσοφίων», *Μεσαιωνικά Γράμματα*, 2 (1934), σ. 178-198.
- ΨΥΛΛΑΣ, Ιωάννης Ν., «“Ίατροσόφι” περιέχον πλήθος συνταγών διαφόρων φαρμάκων (18ου αιώνας). Από τα χειρόγραφα της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξάνδρειας», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 46 (1947), σ. 177-183 [αυτοτελής ανατύπωση τυπογραφείον “Ανατολή”, Αλεξάνδρεια 1947].

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ACKERKNECHT, Erwin H., *Ιστορία της Ιατρικής* (μτφρ. Β. Πασχάλης, Γ Ηλιάδης, Β. Καρατζούλης), εκδ. Μαραθιά, Αθήνα 1998.
- ÁGOSTON, Gábor, MASTERS, Bruce (eds), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts On File, New York 2009.
- ALEXOPOULOU, Maria Parthena, *Das Iatrosophion des sog. Meletios. Edition mit sprachlichem und sachlichem Kommentar* (Διδακτορική διατριβή - Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig Maximilians Universität München), München, 1998.
- BARTHOLDY, J.L.S., *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804*, τ. 2, Dentu, Paris 1807.
- BOSS - TEICHMANN, Claudia, RICHTER, Thomas, *Το σκόρδο και η ευεργετική του αξία. Ποικιλίες, καλλιέργεια, συνταγές* (μτφρ. Κάρλα Πριμαβέρα), εκδ. Μάλλιαρης Παιδεία [Θεσσαλονίκη, 2007].
- BOURAS - VALLIANATOS, Petros, «Contextualizing the Art of Healing by Byzantine Physicians», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 105-122.
- BRAUDE, Benjamin, LEWIS, Bernard (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, τ. 1 (The Central Lands), Holmes & Meier Publishers, New York - London 1982.
- BURSIAN, Conrad (ed.), *Index Scholarum Hibernarum Publice et Privatum in Universitate Litterarum Ienensi* (1873-1874), prostat in officina Neuenhahni, Ienae 1874, σ. 3-14.

- CAMARIANO - CIORAN, Ariadna, *Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου [*Institute for Balkan Studies*, 142], Thessaloniki 1974.
- CICANCI, Olga, «Médecins grecs participants à la vie politique et culturelle des Pays Roumains aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10 (1993), σ. 37-90.
- CLARK, Patricia Ann, «Αρχαία “Materia Medica” και το τετράδιο ενός πρακτικού ιατρού στον Μέρωνα Αμαρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”*, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2003, σ. 235-247.
- CLARK, Patricia Ann, *A Cretan Healer’s Handbook in the Byzantine Tradition: Text, Translation, and Commentary*, Ashgate, Farnham 2011.
- DEMETRIADES, Andreas K. (ed.), *Iatrosophikón. Folklore Remedies from a Cyprus Monastery: Original Text and Parallel Translation of Codex Machairas A.18*, Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia 2015.
- DIELS, Hermann, *Die Handschriften der Antiken Ärzte*, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin 1906 [ανατύπωση Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1970].
- DORVEAUX, Paul, «Apothicaire membres de l’Académie Royale des Sciences: VI. Nicolas Lémery», *Revue d’histoire de la pharmacie*, 19, 75 (1931), σ. 208-219.
- DUGAT, Gustave, *Τα Εφόδια του αποδημούντος. Η ιατρική πραγματεία του Άραβα Abou Djàfar Ah’mad* (μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, Αθανάσιος Δημ. Στεφανής, παράρτημα Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής), εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.
- DUMONT, Albert, *Le Balkan et l’Adriatique. Les Bulgares et les Albanais - L’administration en Turquie - La vie des campagnes - Le Panславisme et l’Hellénisme*, Didier et Cie, Paris ²1874.
- DUMONT, Albert, *Οι Βούλγαροι, εκ του γαλλικού*, εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, Εν Αθήναις 1881.
- EFTHYMIΟΥ, Maria (sous la direction), *La société grecque sous la domination ottomane: économie, identité, structure sociale et conflits*, Hérodotos, Athènes 2010.

- ERMERINS, F.Z. (ed.), *Anecdota Medica Graeca e Codicibus MSS. expromsit F.Z. Ermerins*, Apud S. et J. Luchtmans, Lugduni Batavorum [= Leiden] 1840.
- Farmacopea del professore Antonio Campana arricchita di moltissime aggiunte e delle ultime più interessanti scoperte per cura del dottore Luigi Michelotti*, Fratelli Vignozzi e Nipote, Livorno 1841.
- Farmacopea ferrarese del dottore Antonio Campana, professore di fisica sperimentale e di chimica nel Licèò di Ferrara, seconda edizione molto aumentata e corretta dall' autore*, presso Guglielmo Piatti, Firenze 1803.
- FELIX, Fred W., «Moÿse Charas, maître apothicaire et docteur en médecine», *Revue d'histoire de la pharmacie*, 90, 333 (2002), σ. 63-80.
- FLÜCK, Hans, *Ta φαρμακευτικά βότανα και οι χρήσεις τους* (μτφρ. Αναστασία Δημητρίου), εκδ. Μπίμπης, Θεσσαλονίκη χ.χ.
- FOERSTER, Richard, *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio*, formis Academicis Adlerianis, Rostochii 1877 [«Inclutae litterarum Universitati Eberhardinae Carolinae Tubingensi sacra saecularia quarta die VIII mensis augusti a. MDCCCLXXVII celebranti congratulantur Universitatis Rostochiensis rector et concilium. Inest Richardi Foersteri de antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio»].
- FREEDMAN, Paul, *Πέρα από την Ανατολή. Μπαχαρικά και μεσαιωνική φαντασία* (μτφρ. Ντίνα Σιδέρη), εκδ. Κονιδάρη, Αθήνα 2010.
- GILCHRIST, Cherry, *Αλχημεία. Βασικές αρχές*, εκδ. Ι. Φλώρος, Αθήνα 1997.
- GOFFMAN, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 2002.
- GRÜNWARD, Jörg, JÄNICKE, Christof, *Το φαρμακείο της φύσης* (μτφρ. Μαριάννα Σταυροπούλου), εκδ. Φλούδας, Θεσσαλονίκη 2010.
- HIONIDOU, Violetta, «Popular Medicine and Empirics in Greece, 1900-1950: An Oral History Approach», *Medical History*, 60 (2016), σ. 492-513.
- HOHLWEG, Armin, «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα* (επιμ. Θανάσης Διαμαντόπουλος), εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ. 31-56.
- HUNGER, Herbert, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ' (Μαθηματικά και αστρονομία, φυσικές επιστήμες, ιατρική, πολεμική τέχνη, νομική φιλολογία, μουσική) (μτφρ. Γεώργιος Χ. Μακρής κ.ά.), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000.

- INALCIK, Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600* (μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1995].
- KARABEROPOULOS, Dimitrios, ΟΕΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ, Alexandra, *Greek Medical Manuscripts of the Period of 16th - Middle 19th Centuries*, Αθήνα 2006 [αυτοτελής ανατύπωση ανακοίνωσης στο 39ο Παγκόσμιο Συνέδριο Ιστορίας της Ιατρικής (Bari - Metaponto, 5-10 Σεπτεμβρίου 2004). Βλ. *Proceedings of the 39th International Congress on the History of Medicine* (ed. Alfredo Musajo - Somma), τ. 2, Progedit, Bari 2005, σ. 140-145].
- KOHEN, Elli, *History of the Turkish Jews and Sephardim: Memories of a Past Golden Age*, University Press of America, Lanham 2007.
- KRITIKOS, P.G., PHILIANOS, S.M., *Iatrosophion du moine - medecin Mélétiος*, Athènes 1972 [αυτοτελής ανατύπωση ανακοίνωσης στο Congrès International d'Histoire de la Pharmacie (Athènes, 5-13 Mai 1967)].
- KRUG, Antje, *Αρχαία Ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα* (μτφρ. Ελένη Π. Μανακίδου, Θεόδωρος Σαρτζής), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997.
- KRUMBACHER, Karl, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* (μτφρ. Γεώργιος Σωτηριάδης), τ. Β', τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1900.
- LAFONT, Olivier, «Nicolas Lémery et l'acidité», *Revue d'histoire de la pharmacie*, 90, 333 (2002), σ. 53-62.
- LARREY, Dominique Jean, *Mémoires de chirurgie militaire et campagnes*, τ. 4, Chez J. Smith, Paris 1817.
- LAURITZEN, Frederick, «Between the Past and the East *Symeon Seth's Nutritional Advice for Michael VII Doukas*», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 125-133.
- LEGRAND, Émile (ed.), *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 2, Maisonneuve et Cie, Paris 1881 [φωτοτυπική ανατύπωση εκδ. Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήναι 1974].
- LEMERLE, Paul, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός* (μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ²1985.
- LJUBARSKIJ, J.N., *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού* (μτφρ. Αργυρώ Τζέλεσι), εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2004.

- MALAMAS, M., MARSELOS, M., «The tradition of medicinal plants in Zagori, Epirus (northwestern Greece)», *Journal of Ethnopharmacology*, 37 (1992), σ. 197-203.
- MARGOTTA, Roberto, LEWIS Paul, *Ιστορία της Ιατρικής* (μτφρ. Γ.Ν. Αντωνακόπουλος), εκδ. Μαρία Γρ. Παρισσιανού, Αθήνα χ.χ.
- MATTHAIΟΥ, Anna, *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottoman: des réglementations au discours normatif*, Peter Lang [*Studien zur Geschichte Südosteuropas*, 14], Frankfurt am Main 1997.
- MICHALEAS, Spyros N., TSOUCALAS, Gregory, ANDROUTSOS, George, KARAMANOU, Marianna, «Şerefeddin Sabuncuoğlu: A Pioneer Surgeon of the Ottoman Era», *Erciyes Medical Journal*, 42, 3 (2020), σ. 350-353.
- MILLER, Timothy S., *Η Γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία* (μτφρ. Ν. Κελέρμενος), εκδ. Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.
- MOORE, Paul, *Iter Psellianum: a Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies [*Subsidia Mediaevalia*, 26], Toronto 2005.
- MUTAFCHIEVA, Vera, *Le vakif. Un aspect de la structure socio-économique de l'Empire Ottoman (XVe-XVIIe siècles)*, Sofia 1981.
- NELSON, Gregg S., «Ancient Egyptian Obstetrics and Gynecology», *The Proceedings of the 10th Annual History of Medicine Days, Health Sciences Centre, Calgary AB, 23-24 March 2001* (ed. W.A. Whitelaw) The University of Calgary, 2001, σ. 1-4.
- OBERHELMAN, Steven M., «Pharmacological and Non-Pharmacological Treatment of Headaches in Early Modern Cretan Healing Manuals», *Athens Journal of Health and Medical Sciences*, 6, 1 (2019), σ. 53-67.
- OMONT, Henri, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale*, τ. 2, Alphonse Picard, Paris 1888.
- OUSTERHOUT, Robert G., «Water and Healing in Constantinople», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 65-77.
- PAPADOPOULOS, Christos, «Post-Byzantine Medical Manuscripts: New Insights into the Greek Medical Tradition, its Intellectual and Practical Interconnections,

- and our Understanding of Greek Culture», *Journal of Modern Greek Studies*, 27, 1 (May 2009), σ. 107-130.
- PARKINS, Michael D., «Pharmacological practices of ancient Egypt», *The Proceedings of the 10th Annual History of Medicine Days, Health Sciences Centre, Calgary AB, 23-24 March 2001* (ed. W.A. Whitelaw) The University of Calgary, 2001, σ. 5-11.
- PICTON, Margaret, *Μαγικά βότανα. Τα βότανα στην ιστορία, τη μαγεία και τη λαϊκή παράδοση* (μτφρ. Δημοσθένης Αυγερινός), εκδ. Κοχλίας, Αθήνα 2003.
- PITARAKIS, Brigitte (ed.), *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium*, Pera Museum, Istanbul 2015.
- PITARAKIS, Brigitte, GÜLRU, Tanman (eds), *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium. New Perspectives*, Istanbul Research Institute, Istanbul 2018.
- POLLAK, Kurt, *Η ιατρική στην αρχαιότητα. Ελλάδα-Ρώμη-Βυζάντιο. Η ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ* (μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, επιμ. Αγγελική Δηληκάρη), εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2007.
- POUQUEVILLE, François Charles Hugues Laurent, *Voyage dans la Grèce*, Chez Firmin Didot, Père et Fils, τ. 1-2, A Paris 1820.
- POUQUEVILLE, François Charles Hugues Laurent, *Voyage de la Grèce*, Chez Firmin Didot, Père et Fils, τ. 1-2, Paris 1826.
- PYLIA, Martha, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIXe siècle: fonctions et comportements* (Thèse de Doctorat de l'Université de Paris I - Panthéon Sorbonne), volume I, Paris 2001.
- RICHARDS, Laura Elizabeth [Howe] (ed.), *Letters and journals of Samuel Gridley Howe during the Greek revolution*, John Lane, London 1907.
- SAMUELSSON, Gunnar, *Φαρμακευτικά προϊόντα φυσικής προελεύσεως* (μτφρ. Παύλος Κορδοπάτης, Έβη Μάνεση - Ζούπα, Γιώργος Πάιρας), εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.
- SCARBOROUGH, John, «Early Byzantine Pharmacology», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), σ. 213-232.
- SERIKOFF, Nikolaj, «“Syriac” plant names in a fifteenth century Greek glossary (From the Wellcome Library Books and Manuscripts)», *Medical Books in the Byzantine World* (ed. Barbara Zipser), Eikasmos [Studi Online, 2], Bologna 2013, σ. 97-121.

- ŠEVČENKO, Nancy P., «Healing Miracles of Christ and the Saints», *Life Is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (ed. Brigitte Pitarakis), Pera Museum, Istanbul 2015, σ. 27-40.
- SHAW, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1 (Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808), Cambridge University Press, 1976, τ. 2 (Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975), Cambridge University Press, 1977.
- SHEPHERD, John, *The Crimean Doctors. A History of the British Medical Services in the Crimean War*, τ. 1-2, Liverpool University Press, 1991.
- SIEBER, Franz Wilhelm, *Travels in the Island of Crete in the year 1817*, Sir Richard Phillips, London 1823 [ανατύπωση βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία (*Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών*, 82), Αθήναι 1975].
- SIEBER, Franz Wilhelm, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817* (μτφρ. Δ. Μούστρη), εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1994.
- SISMAN, Cengiz, *Transcending Diaspora: Studies on Sabbateanism and Dönmes*, Libra, Istanbul 2016 [«Hayatizade Mustafa Efendi (Moshe ben Rafael Abrahavanel), the Physician-in-Chief of the Ottoman Palace: Marrano Legacy, Ottoman Medicine and the Sabbatean Movement», σ. 57-93].
- SONDERKAMP, Joseph A.M., «Theophanes Nonnus: Medicine in the circle of Constantine Porphyrogenitus», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), σ. 29-41.
- SONNINI, C.S., *Voyage en Grèce et Turquie, fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour Ottomane*, τ. 2, Chez F. Buisson, A Paris, 1801.
- STANNARD, Jerry, «Aspects of Byzantine Materia Medica», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), σ. 205-211.
- [STEPHANOPOLI, Dimo, STEPHANOPOLI, Nicolo,] *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce, pendant les années V et VI (1797 et 1798 v. st.), d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français, et l'autre du général en chef Buonaparte, rédigé par un des professeurs du Prytanée*, τ. 2, De l'imprimerie de Guilleminet, A Paris an VIII [1799 ή 1800].
- STORARI, Luigi, *Guida con cenni storici di Smirne*, Stamperia dell'Unione tipografico - editrice, Torino 1857.
- SUGAR, Peter F., *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)* (μτφρ. Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή), τ. Α'-Β', εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994.

- TOTELIN, Laurence M.V., *Hippocratic Recipes: Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth- and Fourth-Century Greece*, Brill [*Studies in Ancient Medicine*, 34] Leiden - Boston 2009.
- TOUWAIDE, Alain, «Greek Medical Manuscripts - Toward a New Catalogue», *Byzantinische Zeitschrift*, 101 (2008), σ. 199-208.
- TOUWAIDE, Alain, *A Census of Greek Medical Manuscripts: From Byzantium to the Renaissance*, Routledge, London - New York 2016.
- VOKOU, Despina, KATRADI, Katerina, KOKKINI, Stella, «Ethnobotanical survey of Zagori (Epirus, Greece), a renowned centre of folk medicine in the past», *Journal of Ethnopharmacology*, 39 (1993), σ. 187-196.
- ZAKYTHINOS, D.A., *The Making of Modern Greece from Byzantium to Independence*, Basil Blackwell, Oxford 1976.
- ZIPSER, Barbara, *John the Physician's Therapeutics. A Medical Handbook in Vernacular Greek*, Brill [*Studies in Ancient Medicine*, 37], Leiden - Boston 2009.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

<http://mediplantepirus.med.uoi.gr/pharmacology/>

[«Φαρμακευτικά Φυτά της Ηπείρου»: ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Εργαστηρίου Φαρμακολογίας του Τμήματος Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων]

<http://medusa.libver.gr>

[«Medusa»: ψηφιακό αποθετήριο ανοιχτής πρόσβασης της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας]

<http://pinakes.irht.cnrs.fr/>

[«Πίνακες»: βάση δεδομένων του Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) / Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (IRHT) για τα ελληνικά κείμενα και χειρόγραφα από τη μεσαιωνική και νεότερη εποχή]

<http://portal.cybertaxonomy.org/flora-greece/intro>

[«Flora of Greece Web. Vascular plants of Greece: An annotated checklist»: ηλεκτρονική βάση δεδομένων της ομώνυμης έντυπης έκδοσης (Dimopoulos et al. 2013)]

<http://reherb.eu/katalogos-GR.pdf>

[«Κατάλογος αρωματικών και φαρμακευτικών φυτών», έκδοση στο πλαίσιο του έργου «Re.herb» του Πανεπιστημίου Πατρών]

<http://vikos.bat.uoi.gr/>

[«Φαρμακευτικά φυτά Εθνικού Δρυμού Βίκου - Αώου»: ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Εργαστηρίου Βοτανικής του Τμήματος Βιολογικών Εφαρμογών και Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων]

<http://www.ethnopharmacology.gr>

[Ελληνική Εταιρεία Εθνοφαρμακολογίας]

<http://www.treccani.it>

[Istituto Treccani]

http://www.zagori.gov.gr/?page_id=11881

[Δήμος Ζαγορίου (πεδίο «Φύση / Φαράγγι Βίκου»)]

<https://npgsweb.ars-grin.gov/gringlobal/search.aspx?>

[«National Plant Germplasm System»: ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Germplasm Resources Information Network (GRIN) υπό την εποπτεία του National Germplasm Resources Laboratory (NGRL) των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (United States Department of Agriculture - Agricultural Research Service)]

<https://plants.sc.egov.usda.gov/classification.html>

[Ηλεκτρονική βάση δεδομένων του United States Department of Agriculture - Natural Resources Conservation Service]

<https://www.ascsa.net/>

[«ASCSA Digital Collections»: βάση δεδομένων της American School of Classical Studies at Athens (ASCSA)]

